Raoul Palmgren

KAPINALLISET KYNÄT

Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus

II

WSOY

Raoul Palmgrenin uusi tutkimus on elimellistä jatkoa vuonna 1966 ilmestyneelle kaksiosaiselle teokselle *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeen kaunokirjallisuus.* Nyt tarkastelun kohteena on itsenäisyysajan työväenliikkeen ja muu sosialistisen aatemaailman vaikutuspiirissä syntynyt kaunokirjallisuus.

Aiheen käsittely jakautuu kolmeen pääjaksoon rajapyykkeinä kansalaissota (1918), Lapuanliikkeen vuosi (1930), sotapolitiikan romahdus (1944) sekä uusmodernismin valtakauden alkaminen (1951). Kukin jakso ilmestyy erillisenä kirjana.

Teossarjan nimi ilmaisee itsenäisyysajan työväenliikkeen kirjallisuuden olennaisesti uuden piirteen, yksilöllisyyden: "joukkosydämen" tilalle ovat nousseet "kapinalliset kynät". Uusi tutkimus esittelee noin 170 kirjailijaa, ns. puoluekirjailijain rinnalla 20-luvun Ultra-radikalismin voimakaksikot Edith Södergranin ja Hagar Olssonin, O. V. Kuusisen ja Elmer Diktoniuksen sekä edelleen maalaisköyhälistön kuvaajat F. E. Sillanpään ja Pentti Haanpään, teollisuustyöväestön kuvauksen uudistajan Toivo Pekkasen, 30-luvun taistelevan runoilijan Katri Valan, porvarillisen moraalin paljastajan Iris Uurron, ajan johtavan dramaatikon Hella Wuolijoen sekä sosialistisen Kiila-ryhmän nuoret kapinalliset Viljo Kajavan, Arvo Turtiaisen, Elvi Sinervon, Olavi Siippaisen.

Tutkimus nostaa esiin itsenäisyysaikamme kolmen ensi vuosikymmenen kirjallisuuden unhoon painetun "toisen Suomen", mutta osoittaa myös missä työväen aatemaailmaa edustava kirjallisuus on taiteen etujoukkona tunkeutunut kansalliselle parnassolle.

Palmgrenin tutkimussarjan myötä on syntymässä Suomen työväen henkisen kulttuurin tähän mennessä laajamittaisin kirjaanvienti.

I osa: Kaksi puoluekirjallisuutta ja muotovallankumous (1918–30)
II osa: Pulan, fasismin ja sodan varjossa (1930–44)
III osa: Ensimmä

Päällys: Kaarina B

862

RAOUL PALMGREN

KAPINALLISET KYNÄT

Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus

II

Pulan, fasismin ja sodan varjossa (1930–44)

WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ
PORVOO - HELSINKI - JUVA

WSOY:n graafiset laitokset
Juva 1984

ISBN 951-0-11999-7 I-III
ISBN 951-0-12370-6 II osa

I. POLIITTISTA, YHTEISKUNNALLISTA JA KULTTUURITAUSTAA

1. MAAILMANPULASTA MAAILMANSOTAAN: FASISMIN MAHTIKAUSI[1]

Vuoden 1918 tavoin on vuosi 1930 rajapyykki aiheemme käsittelyssä: taantumusvoimien aiheuttama tuho kohtasi tosin tällä kertaa lähes totaalisena vain työväenliikkeen toista, vasenta haaraa, mutta lamasi samalla myös toista, sosialidemokraattista, ja oli kestävä kymmenluvun jälkipuolelle, ennen kuin taantumuksen ote herposi ja työväenliikkeen uusi aktivoituminen pääsi käyntiin. Poliittinen tuho, lama ja elpyminen koettiin vastaavasti työväestön kulttuuritoiminnan alueella.

1930-luku ei merkinnyt taantumusta vain Suomessa; nationalismin ja militarismin värittämä kansallinen taantumuksemme oli vain osa kansainvälistä taantumusta, fasismin voittokulkua ja sen merkeissä Aasiassa, Afrikassa ja Euroopassa käytyjä valloitussotia, kiihtyvää varustautumista ja vihdoin syöksymistä 2. maailmansotaan, josta Suomen talvi- ja jatkosodat olivat jälleen eräs osa ja elimellinen jatko 30-luvun politiikalle.

Mustan vuosikymmenen alkusoittona ja liikkeelle panijana oli kapitalistisen maailman suuri talouskriisi, joka aiheutti pankkien ja teollisuuslaitosten vararikkoja, jättiläistyöttömyyttä ja keskiluokan kurjistumista seurauksenaan yhteiskunnallinen kuohunta, joka Yhdysvalloissa johti Franklin Rooseveltin »New Dealiin», Saksassa Hitlerin valtaannousuun, Japanissa samuraifasismiin ja lukuisissa muissa maissa fasistisiin liikkeisiin ja kansalliskiihkon kasvuun. Neuvostoliitossa 30-luku merkitsi maatalouden kollektivointia, ensimmäisiä viisivuotissuunnitelmia ja v:n 1935 optimistista »stalinilaista perustuslakia», mutta myös oppositiovoimiin kohdistuneita stalinilaisia oikeudenkäyntejä ja »puhdistuksia». Fasismin uhkaa vastaan syntyi useissa Euroopan maissa demokraattisten voimien ns. kansanrintamaliikkeitä, jotka Ranskassa ja Espanjassa saivat 1935 käsiinsä hallitusvallan. V:sta 1933 lähtien ilmennyt vähittäinen taloudellinen elpyminen oli osin kiihtyneen asevarustelun ansiota; tulevaa suursotaa ennakoivat Japanin 1931 aloittama Kiinan valtaus, Italian hyökkäys 1935 Abes-

siniaan, Italian ja Saksan sotilasapu Francon fasistien Espanjassa aloittamalle sotilaskapinalle sekä Saksan 1938 suorittama Itävallan miehitys ja Tšekkoslovakian paloittelu. Taloudellisen ahdingon helpottuessa sen sijalle Suomessakin nousi suursodan uhkan aiheuttama uusi henkisen ilmapiirin kiristyminen.

Suomessa talouspulan aallonpohja koettiin talvella 1931–32, jolloin maassa oli lähes 100 000 työtöntä (perin alkeellisen sosiaalilainsäädännön varassa), teollisuustyöläisten määrä oli vähentynyt 40 000:lla (1929 165 000, 1932 127 000), ja maaseudulla maatilojen pakkohuutokaupat ja asutustoiminnan pysähtyminen levittivät laajalti kurjuutta. Myös kaupunkien keskiluokkaa talouspula koetteli inflaation romahduttaessa jälleen markan puoleen arvostaan (luopuminen kultakannasta 1931). Pankkeja ja teollisuuslaitoksia joutui pulan kurimukseen, samalla kun uutta keskittymistä tapahtui talouselämässä (v. 1935 PYP:llä ja KOP:lla hallinnassaan jo 75 % pankkien yhteenlasketuista taseista).

Poliittisessa elämässä suuren talouspulan vuodet merkitsivät fasistihenkisen Lapuanliikkeen terroria, jonka merkeissä kymmenet ja sadat kommunistit ja myös eräät sosialidemokraatit joutuivat muilutuksen ja pahoinpitelyn kohteiksi, muutama myös surmatuksi, ja jonka huipentumina oli eduskunnan varapuhemies Hakkilan (kesällä –30) ja ent. presidentti Ståhlbergin (syksyllä –30) joutuminen muilutuksen kohteiksi.[2] Edelleen ne merkitsivät Lapuanliikkeen valtaan nostaman P. E. Svinhufvudin oikeistohallituksen lainsäädännöllisiä toimia (poikkeuslait), joilla vasemmistolaisen työväenliikkeen viimeisetkin jäänteet eliminoitiin ja joilla kansanvaltaa samalla radikaalisti rajoitettiin; näitä toimenpiteitä jatkoivat, Svinhufvudin tultua tammikuussa 1931 suojeluskuntien painostuksella valituksi tasavallan presidentiksi, J. E. Sunilan ja T. M. Kivimäen hallitukset. Työväenliikkeen vastustuskyky oli murrettu (osuus eduskuntapaikoista pudonnut alle 1/3:n, ammattiyhdistysliikkeen jäsenmäärä romahtanut 70 000:sta 15 000:een). Lapuanliikkeen Mäntsälän kapina tammi–helmikuussa 1932 merkitsi sen väkivaltapolitiikan huipentumista ja taittumista, mutta vielä huhtikuussa –33 esitetyssä kokoomuksen välikysymyksessä vaadittiin myös SDP:n lakkauttamista[3], ja toukokuussa –33 kohdistivat suojeluskuntalaiset väkivaltatoimia (mm. lippujen repiminen) Tampereella pidettyyn SDP:n puoluekokoukseen.

Pulan vähitellen helpottuessa myös kansanvaltaiset voimat alkoivat

elpyä ja lujittaa asemiaan. Lapuanliike lakkautettiin (tilalle eduskuntapuolueeksi muodostuva IKL), mutta maan johtoon noussut Kivimäen byrokraattinen vähemmistöhallitus (jouluk. –32 — lokak. –36) sovelsi poikkeuslakeja tavalla, joka saattoi kansalaisoikeudet ja sananvapauden jatkuvasti vaaraan (demokraattiseen lehdistöön kohdistuneet painokanteet sekä 1936 paljastuneet valtiollisen poliisin muistiot). Merkittävämpi muutosoire olikin työväenliikkeen voimien uusi kasvu, mikä ilmeni SDP:n etenemisenä eduskuntavaaleissa (v:n –33 vaaleissa 78, v:n –36 vaaleissa 83 paikkaa) sekä ammatillisen liikkeen (SAK) jäsenmäärän kasvuna (–34 27 000, –37 64 000); huolestuttava piirre oli toisaalta sosialidemokraattisen puolueen päälinjan Kivimäen hallitukselle antama parlamentaarinen tuki. Samaan aikaan nousivat kuitenkin oppositiovoimat esiin ei vain SDP:ssä vaan myös keskustapuolueissa. Kivimäen hallituksen kaatuminen syksyllä 1936 aloitti jäidenlähdön: sen seuraajaksi tuli Kyösti Kallion keskustahallitus, ja Svinhufvudin kärsittyä tappion v:n 1937 presidentinvaaleissa ja saatua Kallion seuraajakseen muodostettiin A. K. Cajanderin keskustavasemmistolainen ns. punamultahallitus. Maan poliittisen suunnan muutokseen oli osaltaan vaikuttanut myös maanalainen SKP yhteis- ja kansanrintamataktiikallaan, ja uuteen vaiheeseen liittyi toisaalta itsenäisyysajan ensimmäinen yritys parantaa Suomen suhteita Neuvostoliittoon (ulkoministeri Rudolf Holstin Moskovan-vierailu 1937).

Poliittiseen suunnanmuutokseen liittyi talouselämän elpyminen ja nousukonjunktuuri 1934–37; vuosikymmenen lopulla esiintynyttä maailmantalouden uutta lamaa tasotti asevarustelu, johon kasvava sodanvaara Suomessakin johti (puolustusmenojen osuus 1938 jo 23 %, 1940 — sotavuonna — kerrassaan 82 %!). 30-luvun jälkipuolella teollisuus- ja muun ammattityöväestön sosiaalinen ja taloudellinen asema kohentui tuntuvasti (teollisuustyöväen reaalipalkat 1939 50 %, rakennustyöläisten jopa 60 % korkeammat kuin 1923), ja runsaan rakennustoiminnan (»uusasiallisuus») ansiosta myös asumistaso parani (pinta-alaeron häipyminen kaupungeissa työläis- ja ns. sivistyneistöasunnon välillä). 20-luvulle ominaista teollista rationalisointia seurasi 30-luvulla työläisammattien spesialisoituminen.

Toisaalta pula-, toisaalta nousukausineen 30-luku merkitsi maan asukasluvun lisääntymistä yli 200 000 hengellä (v. 1940 3,7 milj. asukasta) sekä (pulan ohimentyä) jatkuvaa, nopeutuvaa teollistumista ja kaupungistumista; sen kuluessa teollisuustyöväestön osuus lisääntyi

15 %:sta 18 %:iin, maa- ja metsätalousväestön väheni 61 %:sta 55 %:iin. Teollisuuden työntekijäin määrä oli 1935 174 000 ja 1939 191 000 henkeä, kun taas maataloustyöväen määrä, joka oli 1920 ollut 300 000, oli 1940 supistunut 220 000 henkeen. Maan väestöstä 1939 asui 73,2 % maalaiskunnissa, 26,8 % kaupungeissa ja kauppaloissa. Samalla kun maatalouden — nimenomaan viljanviljelyn — aseman tärkeyttä korostettiin (tavoitteena leipävilja-omavaraisuus, joka 30-luvun lopulla 87-prosenttisesti saavutettiinkin), samalla oli maaseutu jäämässä jälkeen sosiaalisesta kehityksestä. Siitä kertoi erikoisesti asuntokurjuus: vielä 1937 joka viides asunto maaseudulla oli kehno, yli 1/4:ssa asunnoista oli vain yksi lämmitettävä huone, 1/3:ssa asunnoista eli yli 3 henkeä huonetta kohden ja takapajuisimmilla seuduilla oltiin vasta siirtymässä öljyvalaistukseen ja välipermantoon.

30-luvun lopulle tultaessa oli Suomen sivistystaso selvästi nousemassa: oppikoululaisten määrä oli 60 % suurempi kuin 20-luvun alussa, korkeakouluopiskelijain määrä vastaavasti lisääntynyt 3,5-kertaiseksi (n. 2 000:sta 7 000:een). 20-luvulla alkanut Yleisradion toiminta oli 30-luvun kuluessa levinnyt yli maan. Kulttuurikentän ulkonainen laajentuminen ei silti merkinnyt aidon kulttuurihengen vahvistumista yhteiskunnassa; sitä vastaan puhuu myyttisiä Suur-Suomi-aatteita edustaneen AKS:n läpi vuosikymmenen jatkunut mahtiasema ylioppilasmaailmassa, samoin suuren yleisön taikauskoinen kiinnostus ns. Tattarisuon jutun (1931) kaltaisiin salamenoihin ja kummitustarinoihin.[4]

Toiseen maailmansotaan liittyneet kaksi Suomen sotaa (talvisota 1939–40, jatkosota 1941–44) olivat johdonmukaista seurausta maamme 20- ja 30-luvuilla noudattamasta (v. 1935 hyväksytystä »pohjoismaisesta suuntauksesta» huolimatta jatkuvasti Neuvostoliiton vastaisesta) poliittisesta ja ideologisesta suuntauksesta, jota punamultahallituskaan ei ollut pystynyt muuttamaan. Sotavuodet — kuten myös ns. välirauhanaika 1940–41 — merkitsivät ankarasti säännösteltyä sotataloutta, rauhanomaisen hyödyketuotannon jyrkkää supistumista, sivistystoiminnan ja kulttuurielämän köyhtymistä ja kansalaisoikeuksien ankaraa rajoittamista. Välirauhan ajan sodanvastaiset vasemmistolaiset oppositioliikkeet — SDP:n »kuutoset» Vapaa Sana -lehden ympärillä, kommunistijohtoinen Rauhan ja ystävyyden seura joukkokokouksineen — tukahdutettiin ennen pitkää ja SDP ajautui yleis-

porvarillisen patriotismin linjoille. Aktiiviset oppositioainekset suljettiin vankiloihin ja keskitysleireihin, arvosteluhenkistä lehdistöä ei suvaittu, yleinen mielipide pyrittiin yhdensuuntaistamaan, vieläpä eduskuntakin pimentämään. Vain vaivoin ns. rauhanoppositio pääsi jatkosodan loppuvaiheessa toimimaan ja osaltaan vaikuttamaan Suomen irroittamiseksi natsiaseveljeydestä, joka oli vetää senkin omaan tuhonkurimukseensa.

2. 30-LUVUN KULTTUURIJÄRJESTELMÄ JA -SUUNTAUS[5]

»Ja eräänä päivänä uusi aika alkoi ja uusi ihminen oli syntynyt. Mutta se ei ollutkaan kullanvärinen jumala, vaan harmaa sotilas, jonka teräskypärää uuden aikakauden verenkarvaiset ruskot valaisivat.»

(Toivo Pekkanen: Mies ja punapartaiset herrat, 1950.)

Siirtyminen 20-luvulta 30-luvulle merkitsi kirjallisuudessamme ja kulttuurielämässämme yleensä selvää ilmapiirin ja asenteiden muutosta. Modernistien elämänpalvontaa ja sosiaalis-eettisiä utopioita seurasi kansalliskiihkon, militarismin ja fasistisen heroismin esiinmarssi — modernistien tyrmistykseksi, mutta ei täysin ilman heidän myötävaikutustaan: heidän tekniikan, ruumiinkulttuurin ja kollektivismin sekä ennen kaikkea anti-intellektuaalisen vaiston ja tunteen palvontansa oli meillä kuten muuallakin eräänä väylänä fasistisen työkurin, kasarmijärjestyksen ja sankarikuoleman ideologiaan. Ruotsinkielisten modernistien piirissä tämän syy-yhteyden tajuaminen aiheutti itsekritiikkiä, tulenkantajien piirissä — muutamaa näkyvää poikkeusta lukuunottamatta — vain soveltautumista uuteen tilanteeseen. Maamme suomenkielisessä kirjallisuudessa 30-luku merkitsi yleisesti ottaen kaupunki-aihepiirin väistymistä maaseudun tieltä, katseen kääntymistä nykyajasta menneisyyteen, kansainvälisyyden hautautumista kansallisen itsetehostuksen alle.

Kirjankustannustoiminnassa tapahtui 30-luvun pulavuosina karsiutumista (Kirja, Kansanvalta, Holger Schildt) ja samalla keskittymistä (WSOY:n ja Otavan hallitseva asema). Kirjatuotanto supistui jyrkästi: niinpä WSOY:n tuotanto laski 1932 lähes 30 % edellisvuodesta ja 1933 vielä enemmän, Otavassa tuotettiin 1932 kirjoja 300 000 kpl

vähemmän kuin 1930 ja sen kirjanimikkeiden määrä oli 1933 pienempi kuin kertaakaan v:n 1919 jälkeen, ja esim. Karistolta ei 1933 ilmestynyt ainoatakaan alkuperäisteosta. Myös käännöstoiminta supistui, suurelta osalta kansainvälisen Bernin sopimuksen (1928) vaikutuksesta. Näin väheni 20-luvulla rehoittaneen ulkomaisen viihdekirjallisuuden osuus, mutta samanaikaisesti tyrehtyi myös modernin maailmankirjallisuuden suomentaminen lähes kokonaan: mikäli kirjallisuuden johtavia nimiä ei yksinkertaisesti jätetty kääntämättä, näiltä suomennettiin toisarvoisia teoksia tai suomentaminen jätettiin ideologisista syistä kesken. Kielteisiä ratkaisuja saatettiin perustella taloudellisilla tekijöillä, mutta perussyyt olivat kyllä katsomuksellisia. Oli kuvaavaa, että jopa Kirjailijaliitto (varapuheenjohtaja E. Railon suulla 1935) esitti vaatimuksen kotimaisen kirjallisuuden suojelemisesta ulkomaiselta kilpailulta ja että Mika Waltari (Suomalainen Suomi 1933) saattoi venäläisten byrokraattien v:n 1850 kielireskriptiin vedoten puoltaa modernin maailmankirjallisuuden suomentamatta jättämistä sen epäsiveellisyyden, myrkyllisyyden ja kumouksellisuuden vuoksi.

Se että kosketus moderniin maailmankirjallisuuteen ei suomenkielisellä taholla tyyten katkennut, oli olennaisesti 1932 perustettujen radikaalien ja vasemmistolaisten kulttuurilehtien Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden ansiota: esittelyin ja käännösnäyttein ne tekivät tunnetuiksi ajan virallisen ja vallitsevan kulttuuripolitiikan torjumia länsimaisia ja neuvostoliittolaisia kirjailijoita.[6] Tähän ikkunoiden avoinna pitämiseen vanhoilliset ja valtaa pitävät piirit vastasivat syyttelyillä, painostustoimilla ja painokanteilla. Tunnetuin tapaus oli Tulenkantajia vastaan 1935 Jaroslav Hašekin *Kunnon sotamies Švejkin* katkelmien julkaisemisesta nostettu oikeusjuttu. (Myöskään kotimaista kirjallisuutta ei unohdettu: v. 1933 tuomittiin Kaarlo Uskelan 1921 ilmestynyt kokoelma *Pillastunut runohepo* takavarikoitavaksi ja hävitettäväksi, ja 1934 sai Tulenkantajat painokanteen Pentti Haanpään pulamieskeskustelujen julkaisemisesta!) Teatterissa, jossa kukoistivat ulkomainen operetti ja kotimainen farssi ja jossa (klassikkojen lisäksi) vain muutama ulkomainen ajan draama sai esityksen, huolehdittiin ohjelmiston moraalista samassa hengessä: kirkollisten piirien painostuksesta kiellettiin 1933 Marc Connellyn neekerinäytelmän *Jumalan vihreiden laitumien* esittäminen, AKS:n painostuksesta taas keskeytettiin 1938 Irwin Shaw'n sodanvastaisen *Emme tahdo kuolla* -näytelmän esittäminen, molemmat Helsingin kansanteatterissa. (Eikä kotimainen näytelmä päässyt vähemmällä: v. 1933 käytiin suuri teatteritaistelu Hella Wuolijoen *Laki ja järjestys* -näytelmän esittämisoikeudesta, ja 1939 Hagar Olssonin *Lumisota*-näytelmän harjoitukset keskeytettiin ulkoministeriön määräyksestä.)

Havainnollisen kuvan 30-luvun kulttuurielämän kentästä saamme tarkastelemalla senaikaisia kulttuuripoliittisia rintamia, ryhmittymiä ja orgaaneja. Äärioikealla tässä asetelmassa olivat Lapuanliike, IKL ja AKS lehtineen (Ajan Sana, myöh. Ajan Suunta, Pohjatuuli, Suomen Heimo), jotka Suur-Suomi-aatteineen ja fasistisine, mystifioivine kulttuurikäsityksineen kohdistivat vapaamielisiin ja sosialistisiin kulttuuri-ilmiöihin jatkuvaa mielialakiihoitusta esteettisinä oraakkeleinaan Lauri Haarla (teatteri), L. Wennervirta (kuvataiteet) ja Yrjö Koivukari (runous). Ajan kulttuuripolitiikan varsinaisena valtaryhmittymänä oli kuitenkin kokoomuspuolueeseen niveltyvä V. A. Koskenniemen ja Maila Talvion kirjallinen leiri tukikohtinaan Uusi Suomi, Valvoja-Aika sekä Koskenniemen muut avainasemat (yliopiston professorina, virallisena kansallisrunoilijana ja kokoomuksen kulttuurioraakkelina, lisäksi kustannustoiminnassa ja stipendilautakunnissa) ynnä Talvion perinteinen Meilahden-salonki. Akateemis-konservatiivinen Valvoja-Aika osoitti sympatioja Natsi-Saksaa kohtaan (mm. kirjarovioiden puolustelu), ja Koskenniemi ja Talvio rakensivat vierailuin ja vastavierailuin kulttuurisuhteita Saksaan ja muihin fasistisiin diktatuurimaihin. Uuden Suomen kriitikkoja Koskenniemen ohella olivat Rafael Koskimies, Kaarlo Marjanen ja Eino Railo, viimemainittu tunnettu myös arkkitaantumuksellisen Yleisen kirjallisuushistorian (I–VI 1933–37) tekijänä. Oikeistolaisen valtaryhmittymän ilmiöihin kuuluivat myös Eino Kailan ylimyksellinen filosofia, Jalmari Jaakkolan suursuomalainen historiamytologia ja K. S. Laurilan kiivaileva moraaliestetiikka.

Myös kulttuuripolitiikan keskustassa voitiin 30-luvulla erottaa kaksi linjaa. Keskustan oikean sivustan foorumina oli Suomalaisuuden liiton v:sta 1933 julkaisema Suomalainen Suomi, jonka keskeisen avustajakunnan muodosti AKS:sta Mäntsälän kapinan jälkeen eronnut ns. Kärki-ryhmä (mm. Urho Kekkonen, Martti Haavio, L. A. Puntila, Jussi Teljo). Lehti oli ideologialtaan kansallis- ja heimohenkinen, mutta sen keskustalaisuuteen mahtui sekä radikaalivapaamielisiä (Matti Kurjensaari) että profasistisia (Arvi Kivimaa)

kannanottoja, ja sen näkyvin kirjallisuuskriitikko T. Vaaskivi esiintyi toisaalta freudilais-psykologisten oppien soveltajana ja mystifioivien myyttien rakentelijana, toisaalta arvosteluvapauden puoltajana (1936) ja Eino Railon kirjallisuushistoriallisten linjojen teilaajana (1937). Keskustan vasemman sivustan edustajina voidaan nähdä Helsingin Sanomain johtava kriitikko Lauri Viljanen, joka esseekokoelmassaan *Taisteleva humanismi* (1936) edusti liberaalia, kosmopoliittista, antifasistista linjaa, mutta osoitti myös taipumusta ajan kulttuuriaristokraattisiin muotifilosofioihin (Spengler, Ortega y Gasset, Friedell) ja mielisteli opportunistisesti Koskenniemeä (monografia 1935), sekä Olavi Paavolainen, joka *Suursiivous*-pamfletissaan (1932) kohdisti ikäpolvensa menestyskirjailijoihin ja kirjallisuuden kaupallistumiseen murhaavan kritiikin, mutta vuosikymmenen jälkipuolella julkaisemissaan kulttuurifilosofisissa matkakirjoissa viitoitti aatteiden maailmantaistelun linjoja hämärän monimielisesti. Paavolainen (ja hänen ohellaan Toivo Pekkanen) oli keskeisiä kirjailijahahmoja Kurjensaaren kulttuuriradikaalissa Nykypäivä-lehdessä (1935–39), joka poliittisesti niveltyi edistyspuolueen vapaamieliseen sivustaan. Keskustan molemmat sivustat olivat mukana 30-luvun puolivälissä muodostuneessa ns. Gummeruksen voimakeskuksessa vaikuttaen tämän kustannusliikkeen ohimenevään nousuun maan ehkä näkyvimmäksi (mm. 3-osainen *Suomen kulttuurihistoria* 1933–35 ja keskusteluteos *Pidot tornissa* 1937). Lähellä samaa hengensuuntaa oli Heikki Wariksen uranuurtava sosiologinen tutkimus Helsingin työväenkaupunginosien syntymisestä (1932, 1934). Jonnekin keskustan tienoille sijoittuivat vanhemman polven kirjailijat Joel Lehtonen (k. 1934), Maria Jotuni ja F. E. Sillanpää humanistisine aateperinteineen.

Jos maamme ruotsinkielisellä kulttuurielämällä oli myös fasistinsa (Bertel Gripenberg, Örnulf Tigerstedt), mystikkonsa ja konservatiivinsa, sen päälinja (kirjallisen elämän ylimmistä auktoriteeteistä Yrjö Hirnistä, Gunnar Castrénista ja Arvid Mörnestä alkaen) edusti, toisin kuin suomenkielisellä taholla, liberaalia, antifasistista keskustaa, ja sillä oli myös vahva kulttuuriradikaali ja jopa vasemmistolainen sivustansa (Hagar Olsson, P. O. Barck, Elmer Diktonius). Ruotsinkielisillä liberaaleilla ja radikaaleilla oli näkyvä asema 1933/34 Helsingissä perustetun elokuvakerho Projektion toiminnassa kaupallisesti ja ideologisesti torjuttujen avantgarde-filmien välittämiseksi maahamme.

Suomenkielisen kulttuurielämän vasemmistoon kuului periaatteessa tietenkin sosialidemokraattisen työväenliikkeen lehdistö kirjallisuus- ja taideosastoineen, joiden linjat kuitenkin olivat vaihtelevia puolue- ja luokkakantaisista sosiaalisentimentaalisiin ja porvarillista arvomaailmaa myötäileviin saakka. Tietoisinta ja aktiivisinta linjaa joutuivat vasemmalla näin edustamaan syksyllä 1932 perustetut kulttuuriaikakauslehdet Tulenkantajat (päätoimittaja Erkki Vala) ja Kirjallisuuslehti (päätoimittaja Jarno Pennanen), joista edellinen taisteli vanhoillista ajan henkeä ja poikkeuslakitaantumusta vastaan »kulttuuriaktivismin» tunnuksin, jälkimmäinen taas edusti marxilaista kulttuuriteoriaa ja -kritiikkiä. Tulenkantajat-lehden taustatukena oli Tulenkantajain seura sekä v:sta 1935 Kirjailijain kustannusliike. Molempien lehtien kirjallisten avustajien piiristä muodostui 1936 proletaarinen kirjailijaryhmä Kiila, johon liittyi myös kymmenluvun johtavia kirjailijoita, kuten Katri Vala, Pentti Haanpää ja Iris Uurto, ja joka julkaisi Kiilan albumia. Kiilalaisilla oli 30-luvun puolivälistä johtava asema pienellä helsinkiläisellä Työväen näyttämöllä, jonka välityksellä uusi läntinen ja itäinen yhteiskuntadramatiikka pääsi julkisuuteen. Vasemman sivustan ilmiöihin kuului myös Hella Wuolijoen dramatiikka ja kirjallis-poliittinen salonki.

30-luvun puolivälissä tapahtuneen poliittisen ilmapiirin muutoksen myötä, osin myös heijastumana kirjailijain kansainvälisestä antifasistisesta järjestäytymisestä (Pariisin kirjailijakongressi kesällä 1935), muodostettiin meilläkin (lokak. 1935) »kulttuuririntama», joka kokosi taakseen vasemman keskustan ja vasemmiston kirjallisia voimia. Mika Waltarin Uudessa Suomessa talvella 1936 alkuunpanema kirjallisuustaistelu, jossa kiistan kohteena oli edellisen vuoden yhteiskunnallisesti sävyttynyt kirjallisuus ja sitä arvostanut porvarillinen kritiikki, sai noloksi jälkinäytöksekseen kaikki kulttuurielämän antifasistiset voimat »Moskovan puuhevosiksi» leimanneiden valtiopoliisin muistioiden paljastumisen, joka vuorostaan oli alkusoittona Kivimäen hallituksen kaatumiselle.

3. 30-LUVUN KIRJALLISUUDEN LINJOJA[7]

30-luvun kotimaisessa kirjallisuudessa esiintyy eräitä ajanjaksolle luonteenomaisia aihepiirejä ja asenteita.

Kertomaproosassa olivat historialliset ja maalaisaiheet ainakin määrällisesti hallitsevia. Edellisellä aihealueella taas oli historiallinen sotaromaani runsaan harrastuksen kohteena (mm. Arvi Järventauksen *Rummut* 1929–30 ja Artturi Leinosen *Hakkapeliitat* 1932–34), ja sen rinnalla kehittyi ohjelmallisesti fasistinen sankariromaani Jalmari Jaakkolan pirkkalaistutkimusten pohjalta (Lauri Haarlan *Nuori pirkkalaispäällikkö* 1934–35 sekä *Kurkien taru* 1938–40). Tämän sotaisen linjan rinnalla esiintyi kulttuurihistoriallinen romaani edustajinaan ennen muita Maila Talvio (*Itämeren tytär* 1929–36) ja T. Vaaskivi (*Loistava Armfelt* 1938), mutta viihdetasolla myös Lempi Jääskeläinen ja ruotsinkielinen Harald Hornborg ylen runsaine tuotantoineen. Ajan henkeen kuului, että eräät äskeiset tulenkantaja-modernistit — Unto Seppänen, Mika Waltari — siirtyivät oman ajan ja kaupunkiaiheista moniosaisiin sukuromaaneihin, joissa muun perinteisen ohella tilitettiin v:n 1918 kansalaissotaa valkoisesta näkökulmasta.

30-luvun kirjallisuuden toisen keskeisen aihealueen, talonpoikais- (maalais-) elämän kuvauksessa saavutettiin eräitä kymmenluvun kertomakirjallisuuden monumentaalisimpia tuloksia: F. E. Sillanpään biologinen maaseutukuvaus saavutti uudet taiteelliset huippunsa nimenomaan (alenevan ja ylenevän) talonpoikaisuuden hahmottamisen merkeissä, Heikki Toppila pohjoispohjalais- ja Eino Hosia satakuntalaisromaaneissaan edustivat myyttistä talonpoikaiskuvausta sekä Volter Kilpi kustavilaiseepoksissaan homeerista talonpoikaiskuvausta. Näiden merkkiteosten rinnalla esiintyi laajaan vanhoilliseen mielipiteeseen vetoavaa moralisoivaa maalaiselämän kuvausta pääedustajinaan Eino Railo ja Auni Nuolivaara sekä maakunnallisesti painottunutta regionalismia. Mutta mikäli halutaan tietää, mitä Suomen maaseudulla »todella tapahtui», vastaus saadaan Pentti Haanpään teoksista, joiden maalaiskuvaus kattaa sekä köyhälistön (*Noitaympyrä* 1931/56, novellistiikka) että pulan kourissa kamppailevan talonpoikaiston (*Isännät ja isäntien varjot* 1935).

Kaupunkielämän alueella jatkoivat eräät entiset tulenkantajakirjailijat (mm. Waltari ja Kivimaa) ns. sivistyneistökuvausta, samoin useat ruotsinkieliset kirjailijat (mm. Olsson); niistä sosiaalisina ajankuvauksina merkittävimpiä olivat Toivo Pekkasen *Kauppiaiden lapset* (1934) sosiaalipsykologisena keskiluokan erittelynä ja Matti Kurjensaaren *Tie Helsinkiin* (1937) ja *Nuoruuden toinen näytös* (1939) oppositiohenkisen ylioppilasnuorison kuvauksina. Näiden rinnalla sellaisiin ajanilmiöihin kuin talouspula, vararikot, työttömyys keskittyneet pikkuporvarilliset yhteiskuntaromaanit (Unto Karri, Martti Merenmaa, Reino Rauanheimo) jäivät yhteiskunnallisen kokonaisnäkemyksen puuttuessa tunteilevan moralisoinnin tasolle. Myös Helvi Hämäläisen lawrencelaisen elämänpalvonnan ja seksuaalimystiikan värittämässä romaanituotannossa jäi yhteiskunnallinen todellisuus niiden alle silloinkin, kun pula-ajan ilmiöt olivat kuvauksen kohteena (*Katuojan vettä* 1935).

Merkittävin murros yhteiskunnallisen kertomaproosan merkeissä tapahtui kaupunki- ja teollisuustyöväestön kuvauksessa, joka nyt vuorostaan (20-luvun maalaisköyhälistön jälkeen) nousi taiteellisesti ja psykologisesti suvereenin kuvauksen piiriin. Tämä läpimurto oli ratkaisevasti Toivo Pekkasen ansiota; hänen romaaneissaan (erikoisesti *Tehtaan varjossa* 1932 ja *Isänmaan ranta* 1937) nousi esiin aito työläiselämä edushahmoineen, samalla kun hänen teoksensa muodostivat koko 30-luvun kattavan ajankuvauksen. Pekkasen rinnalla ja vanavedessä esiintyivät kaupunki- ja teollisuustyöväen kuvaajina Aku Rautala, Tyyne Maija Salminen ja Elvi Sinervo, ja erikoisasema oli Iris Uurrolla, »erotiikan sosiologilla», proletarisoituvan sivistyneistön ja työläisälymystön kuvaajalla, porvarillisen omistus- ja aviomoraalin paljastajalla (erikoisesti *Kypsyminen* 1935, *Rakkaus ja pelko* 1936).

Vahva yhteiskuntakriittinen aines liittyy eräisiin kymmenluvun alkuvuosina ilmestyneisiin satiirisen ja allegorisen romaanin edustajiin: Diktoniuksen *Janne Kubikiin* (1932), viinatrokariksi, muiluttajaksi ja lakonrikkuriksi päätyvän ent. punakaartilaisen rajusti tyyliteltyyn elämäkertaan, sekä Joel Lehtosen *Henkien taisteluun* (1933), pikareskiromaanin tekniikalla rakennettuun läpileikkaukseen pula- ja lapuanvuosien esikaupunki-Helsingistä, kiipeilystä, rahansaalistuksesta ja poliittisesta huiputuksesta.

30-luvun kotimaista dramatiikkaa hallitsi määrällisesti kevyen viihteellinen komedia myyntiniminään Agapetus (Yrjö Soini), Serp (Seere Salminen), Ensio Rislakki ja Mika Waltari, mutta ainoana merkittävänä edustajanaan Maria Jotuni (*Kurdin prinssi* 1932). Kymmenluvun toisena tunnusomaisena dramatiikan laatuna oli historiallinen, myyttinen ja uskonnollinen näytelmä, joka palkintokilpailujen kannustamana kukoisti runsaslukuisesti (L. Haarla, A. Järventaus, Huugo Jalkanen, Akseli Tola, Lauri Pohjanpää, M. Waltari) mutta elin-

voimaisiin saavutuksiin juuri yltämättä; ainoa merkittävä poikkeus oli Aino Kallas eestiläisaiheittensa dramatisoinneilla. Ajan merkittävin, elinvoimaisin dramatiikka syntyi yhteiskunnallisen näytelmän alueella ja samalla oppositiohengen ilmauksena edustajinaan ennen muita Hella Wuolijoki, mutta hänen ohellaan myös Toivo Pekkanen ja Hagar Olsson. Wuolijoki saavutti teatterimenestyksen agraariaiheisilla Niskavuori-näytelmillään, mutta useimmat hänen muista näytelmistään käsittelivät yhteiskunnallisia kysymyksiä sosialismin hengessä, ja kaikenkaikkiaan hänen 30-luvun näytelmiään voidaan pitää »punamulta»-hallitusrintaman kirjallisena vastineena.

30-luvun lyriikan keskeisenä piirteenä on nähty (Kai Laitinen) Juhani Siljosta alkanut eettisen rigorismin linja, joka (mahdollisesti tiedostamatta) uskonnolliselta pohjalta koki syyllisyydentuntoa »lihan» ja »hengen» ristiriidasta ja johon liittynyt pingoitettu elämänasenne johti yksilölliseen sulkeutuneisuuteen tai isänmaalliseen sankaripaatokseen. Linjan edustavin nimi oli Uuno Kailas (k. 1933) myöhemmässä tuotannossaan, muita edustajia Yrjö Jylhä ja Kaarlo Sarkia, jonka runoudessa rigorismi kuitenkin kävi jatkuvaa kamppailua elämänpalvonnan ja narsistisen kauneuskultin kanssa. Toisena ajanilmiönä oli patrioottinen, kommunismin (useimmiten myös demokratian) ja Neuvostoliiton vastainen runous, jolle myös Kailas uhrasi eräissä Lapuan vuosien tunnetuissa runoissa, mutta jonka johtava nimi oli V. A. Koskenniemi ja jota 30-luvulla jatkoivat Heikki Asunta, Unto Karri, Unto Kupiainen, Matti Kuusi ym., ruotsinkielisellä taholla Bertel Gripenberg ja Örnulf Tigerstedt.

Näiden oikeistohenkisten, sotaisten ja joissakin tapauksissa selvästi profasististen tendenssien vastapainona 30-luvun porvarillisessa runoudessa esiintyi liberaaleja perinteitä jatkanut humanistinen linja, jota edustivat mm. L. Onerva ja Lauri Viljanen, ruotsalaisella taholla Rabbe Enckell (runodraamat 1938–39) ja yli muiden Arvid Mörne, jonka fasismin ja sodan uhka herätti viimeiseen suureen, kristillis-sävytteiseen taistelurunouteen (*Under Vintergatan* 1934, *Hjärtat och svärdet*, *Atlantisk bränning* 1937, *Över havet brann Mars* 1939). Vasemmalla taas Diktonius jatkoi yhteiskunnallista aate- ja ajanrunouden linjaansa (*Stark men mörk* 1930, *Mull och moln* 1934, *Jordisk ömhet* 1938), joskin pehmenneeseen »mullan vaiheeseen» ja samalla sosialidemokraattiseen puoluesidonnaisuuteen siirtyneenä. Toisaalta Diktonius, toisaalta eksotiikasta ja kuolemanmystiikasta taistelevaan

yhteiskunnallisuuteen astunut Katri Vala (*Paluu* 1934) olivat tienraivaajina ja esikuvina 30-luvun puolivälissä muodostuneen proletaarissosialistisen Kiila-ryhmän taistelevalle, vapaarytmiselle runoudelle (Viljo Kajava, Arvo Turtiainen, Jarno Pennanen), jossa voidaan nähdä rinnakkaisilmiö Pekkasen ym. prosaistien työläiskuvaukselle: proletaarinen luokkatietoisuus tunkeutui sen myötä kansalliselle parnassolle.

Sotavuosina huomattava osa kirjailijoista — Pekkasta ja Diktoniusta myöten — toimi TK-miehinä tai rintamantakaisina sotapropagandisteina, ja tuloksena oli sotarunojen, -näytelmien ja -romaanien tulva, yleensä ja myös välirauhan aikana. Talvisota-aiheisista romaaneista muutamalla harvalla oli kestävää arvoa, ja myös jatkosodan kypsät romaanitilitykset syntyivät vasta vuosia myöhemmin. Sotarunouden runsaassa sadossa — mm. Koskenniemen (1940) ja Aaro Hellaakosken (1943) kokoelmat — taas löytyi yksi ainoa kestävä saavutus, Yrjö Jylhän kokoelma *Kiirastuli* (1941). »Virallisen kirjallisuuden» ulkopuolella sen sijaan syntyi suurta sodan ja fasismin vastaista runoutta kuten Mörnen *Sfinxen och pyramiden* -kokoelma (1944), Katri Valan *Pesäpuu palaa* (1942) ja Sarkian *Kohtalon vaaka* (1943, sikermä »Tuskan hukuttaminen»). Sota-ajan ilmapiiri ei estänyt myöskään eräitä kirjailijoita — mm. Helvi Hämäläinen, T. Vaaskivi sekä ennen muita Iris Uurto *Ruumiin viisaus* -romaaneineen ja »suomalaisine kohtalonäytelmineen» sekä Hella Wuolijoki Niskavuori-näytelmineen — jatkamasta elimellisesti 30-luvun tuotantonsa linjoja, Olavi Siippainen aloitti sotapropagandan sivussa suuren omaelämäkerrallisen trilogiansa (*Suuntana läntinen* 1943), ja vankiloissa loivat lukuisat muut 30-luvun kiilalaiset — Elvi Sinervo, Arvo Turtiainen, Jarno Pennanen — vaihtelevissa olosuhteissa niitä kirjallisia tuotteita, jotka sitten sotapolitiikan romahdettua tulvivat runsaslukuisina kirjamarkkinoille.

4. TYÖVÄENLUOKAN KULTTUURI 30-LUVULLA[8]

Vuoden 1930 Lapuan taantumus merkitsi paitsi vasemmistolaisen työväenliikkeen poliittisten järjestöjen myös sen kulttuuritoiminnan tukahduttamista. Vasemmiston hallitsemat työväentalot ja kirjapainot suljettiin. SKP:n journalistiikka jäi kokonaan illegaalin lehdistön

varaan, jota pääosin painettiin ulkomailla, Neuvostoliitossa ja Ruotsissa, mutta osin (SKP:n Tiedonantaja 1930–33, Työmies 1933–35, 1937) myös kotimaassa. Työväenyhdistysten lakkauttamisen ja työväentalojen sulkemisen myötä tehtiin loppu myös lukuisien näyttämöiden ja näytelmäseurojen, kirjastojen ja opintokerhojen toiminnasta. Kommunistinen kirjallisuus — tietopuolinen ja kaunokirjallinen — lakaistiin pois kotimaisesta julkisuudesta: osin se jatkui vankiloissa, pääosin maanpaossa Neuvosto-Karjalassa.

Työväenliikkeen kulttuurin — kuten myös politiikan ja ammattiyhdistystoiminnan — kenttä jäi sosialidemokraattien käsiin. Heidän johtamansa TSL:n opintotoiminta saavutti 30-luvun lopulla siihen mennessä suurimman laajuutensa, jolloin opintokerhojen luku ylitti 600 opiskelijaluvun hipoessa 9 000:tta ja kirjeopiston käyttäjien määrän noustessa 1 000:een. Perifeerisempiä harrastusjärjestöjä olivat Työväen shakkiliitto (1934) ja TSL:n toiminnan viimeisinä laajentumina Työväen matkailuliitto (1938) ja Työväen kirjarengas (1939–41). Työväen näyttämötoimintaa pula- ja taantumuskausi sen sijaan koetteli kovasti. Yleisönsä pula-aikanakin säilyttääkseen teatterien oli alennettava lippujen hintoja, sitä pahempi, kun valtio puolestaan 1931 alensi ja 1932 kokonaan poisti teattereiden määrärahat (jäljelle jäivät puoleen supistuneet arpajaisvoittoavustukset). Näissä oloissa työväen näyttämötoiminta rajaviivan Pori–Jyväskylä–Varkaus pohjoispuolella lähes täysin lamaantui. TNL:n jäsenmäärä putosi 30:n paikkeille, sen toiminta jouduttiin supistamaan näytelmävälitykseen ja sen äänenkannattajan ilmestyminen katkaistava (1934) puoleksitoista vuodeksi.

TNL:n liittokokouksista katosivat vasemmistosuunnan myötä periaatevastakohdat; taloudelliset ja poliittiset vaikeudet puolestaan lujittivat asenteita porvarillista kulttuuripolitiikkaa (K. S. Laurila) vastaan, joka v:sta 1931 lähtien harjoitti painostusta porvarillisten ja työväen teattereiden yhdistämiseksi, mitä perusteltiin paitsi rahan niukkuudella myös niiden ohjelmiston samankaltaisuudella (operetti ja farssi kukoistivat myös työväen näyttämöillä!). Yhdistämisvaatimus torjuttiin TNL:n taholta yksimielisesti 1931, 1932 ja 1935, ja jos eräitä teattereiden yhtymisiä (Pori, Viipuri sekä Helsinki: Kansan näyttämö ja Koitto) taloudellisesta pakosta tapahtuikin, uudet teatterit jäivät kuitenkin myös TNL:n jäseniksi ja lisäksi ilmeni, että työväestö menettämiensä teattereiden tilalle oli valmis perustamaan uusia

harrastajanäyttämöitä. 30-luvun jälkipuolella työväen näyttämöiden ja niiden keskusjärjestön asema vähitellen vahvistui (jäsennäyttämöitä v. 1938 45). 20-luvun kiistellyn luokkanäytelmä-vaatimuksen sijasta nousi yhteiskunnallinen näytelmä 30-luvun jälkipuolella niiden ohjelmatunnukseksi.

30-luvun pulavuosien ilmiöihin kuului työväen puhekuorojen elvyttäminen ja kehittäminen huomattavaan esitystehoon; niistä mainittakoon HTY:n Toveriseuran puhekuoro (aloitteen tekijänä Sylvi-Kyllikki Kilpi) sekä Elli Tompurin ohjaama Työn lausujat.

Vasemmistolaisten työväenjärjestöjen lakkauttaminen 1930 karsi STM:n jäsenluetteloista 60 musiikkiyhdistystä, mutta v:een 1936 mennessä liittoon oli kuitenkin saatu 33 uutta jäsenjärjestöä, kaikki sosialidemokraattisia (niitä oli lisäksi 34 liiton ulkopuolellakin). Taantumusvuosina liiton toimintaa oli monin tavoin vaikeutettu. Talouspula koetteli liittoa katkaisten sen lehden ilmestymisen 1931 pariksi vuodeksi. »Kansainvälisen» esittäminen oli ulkosalla kielletty ja V. Haapalaisen sekakuorosävellyksen »Kauhujen maa» esittäminen Forssan laulu- ja soittojuhlissa 1933 johti liiton julkaisutoiminnan alistamiseen opetusministeriön ennakkosensuuriin. V. 1934–35 oikeistolehdet harjoittivat painostusta STM:n taivuttamiseksi — valtionavun menettämisen uhalla — yhteisiin laulu- ja soittojuhliin porvarillisten kanssa, ja Viipurin musiikkijuhlien (1935) edellä kohdistettiin juhlakantaatin säveltäjään Armas Järnefeltiin kiihkeä ajojahti tämän estämiseksi toimimasta esityksen johtajana. Kymmenluvun jälkipuolella liiton asema vahvistui; sen toiminnan joukkoluonne ilmeni Tampereen musiikkijuhlissa 1938, joiden huipentumana oli 466-päisen torvisoittokunnan esiintyminen. Vuoteen 1945 mennessä liiton harjoittama säveljulkaisutoiminta oli kasvanut kaikkiaan 197 (valtaosin kuoro-) sävellykseen.

Joukkolausunnan tavoin myös kisällilaulu tuli pulavuosista alkaen käyttöön myös sosialidemokraattisessa liikkeessä; STM:ssä siihen suhtauduttiin edelleen kielteisesti (esim. Työväen Musiikkilehti n:o 2/1937).

Työväenliikkeen järjestyneestä kuvataideharrastuksesta ei 30-luvullakaan voida juuri puhua. Tampereella, työväenkaupungissa, sentään sellaiset maalarit kuin Allan Salo (1901–78) ja Reino Viirilä (s. 1901) ikuistivat töissään teollisen työn ja työläisesikaupunkien näkymiä. Varsin yksinäinen ilmiö ajassaan oli ilmeisesti Henry Ericsson

(k. 1933) esittäessään 30-luvun alun etsauksissaan goyalaisesti dramaattisia kohtauksia mm. kansalaissodan vankileireistä sekä mielenosituskulkueista. Kiila-ryhmän kuvataiteelliseen panokseen tullaan edempänä.

Sosialidemokraattisessa kustannustoiminnassa pysyi tilanne lehdistön ja vuotuisjulkaisujen osalta suunnilleen entisellään; puolue oli edelleen vailla virallisesti hyväksyttyä teoreettista aikakauslehteä, joskin vuotuisjulkaisut — ennen muita Työväen Kalenteri ja Työväen Joulualbumi — jossakin määrin korvasivat tämän puutteen, ja myös vailla edustavaa kirjallista lehteä, jollei sitä arvoa anneta Hämeenlinnassa 30-luvun jälkipuolella ilmestyneelle Kullervolle (toim. Akseli Kanerva) tai Työläisnuorisolle, jonka ympärille muodostettiin kirjallinen harrastuspiiri.[9] Sotavuosina, erikoisesti jatkosodan aikana, TSL:n Työläisopiskelija-lehti sai tilapäisesti näkyvän aseman työväenluokan aatemaailman ja kulttuuriarvojen puoltajana.

Puolueen kirjankustannustoiminnalle 30-luvun alkupuolen pulavuodet merkitsivät taloudellisia vaikeuksia, joiden vuoksi mm. Kansanvallan kirjatuotanto supistui minimaaliseksi, kunnes Työväen kirjarenkaan perustaminen sotavuosina (1939/41) oli alkumerkkinä uuteen nousuun tulevan Koy Tammen merkeissä.[10] Sosialidemokraattien panos 30-luvun ja sotavuosien kirjallisuudessa jäi täten melko niukaksi ja kirjojen julkaiseminen toisaalta puolueen, nuorisoliiton, TSL:n, SAK:n ja KK:n sekä yksittäisten puolue- ja sivistysjärjestöjen, toisaalta porvarillisten kustantajien varaan. Tietopuolista kirjallisuutta edustivat tällöin ammatillisen liikkeen (mm. E. A. Vuori 1935, 1943 ja E. K. Louhikko: *Ammattiyhdistystiedon perusteet*, 1937) ja vastaavasti osuustoiminnan (mm. J. W. Keto, S. Suortti, Y. Kallinen, A. Rinne) ajankysymysten selvittely, edelleen taloustieteelliset spesiaalitutkimukset kuten V. Meltin *Työaika teollisuudessa* (1939) ja P. Railon *Tie yhteiskunnalliseen suunnitelmatalouteen* (1942) sekä työväen sivistystoiminnan esittely *Työväen sivistystyö* (1939). Akateemista tutkimusta edustivat taloustieteilijä R. Tuhdin (*Julkisten menojen kasvu*, 1932) ja filosofi Antero Rinteen teokset (*Individualismin eetillinen arvostelu*, 1930, *Epäilyn maailmankatsomus*, 1937).[11] Punamultakauden poliittinen suojasää mahdollisti A. Luhtakannan *Suomen punakaarti* -historiikin (1938) sekä muutaman harmittoman punaisen muistelmateoksen (J. Parikka 1938, E. K. Louhikko 1943) ilmestymisen. Monista työväenyhdistysten ja -näyttämöiden historiikeistä saattoi muutamalla (V. Meltti: *Kotkan työväenyhdistys 1888–1938*, 1938) olla yleistäkin kantavuutta.

Mikäli jätetään sivuun SDP:hen entistä tiiviimmin sitoutunut Diktonius sekä puolueen sympatisöörit Olsson ja Pekkanen — kaikki kolme 30-luvun kirjallisuuden näkyvimpiä hahmoja —, ei myöskään sosialidemokraattinen kaunokirjallisuus päässyt tällä vuosikymmenellä sanottaviin tuloksiin. Kertomaproosassa (H. Välisalmi, Eino H. Ahti ym.) ei ilmennyt juuri uusia piirteitä, dramatiikassa osoittivat Veikko Rajakoski ja Martta Salmela-Järvinen runsasta tuotteliaisuutta ja Eetu Kivelä jopa kiinnostavaa kokeiluhalua. Lyriikassa palautuivat Välisalmi (*Täysi päivä*, 1936) ja Jussi Raitio (*Työ kättemme ja henkemme*, 1943) työläisaiheisiin ja sosiaaliseen julistukseen, kun taas nuorempien, T. S. Vehkakorven (Järvisen) (1934, 1943), Emil Lindahlin (1934) ja Väinö Huplin (1937) kokoelmia leimasi pettymys ja pessimismi. Sotavuosina sosialidemokraattiset kirjailijat — selvimmin Välisalmi, mutta myös Diktonius — saattoivat mennä porvarillisen patriotismin ja sotainnon myötäilyssä ällistyttävän pitkälle.

Entäpä kommunistiset puoluekirjailijat — ne jotka eivät paenneet Neuvosto-Karjalaan vaan jotka kotimaassa aikanaan (ja yleensä vain väliaikaisesti) vapautuivat vankiloista — sekä kommunististen sivistystyöntekijäin ja -harrastajain kaaderit, jotka ajoittain istuivat vankilassa, ajoittain olivat vapaina? Voitaneen sanoa, että ensi lamaannuksen jälkeen, yhteis- ja kansanrintamataktiikan myötä kommunistiset sivistystyöntekijät ja -harrastajat etsiytyivät TSL:n (kuten työväenopistojenkin) opinto- ja kerhotyöskentelyn piiriin, aivan samoin kuin poliittisen linjan ihmiset etsiytyivät SAK:n ja SDP:n riveihin pyrkien siellä vaikuttamaan asioihin myös muuttuneissa olosuhteissa. Mutta 30-luvun Suomessa vaille kansalaisoikeuksia tuomitut pyrkivät löytämään vaikutusmahdollisuuksia myös julkisessa sanassa, kirjallisuudessa, teatterissa, ylipäänsä aktiivisessa, ulos päin suuntautuneessa kulttuuritoiminnassa. Tässä heille tarjosi jonkinlaisia mahdollisuuksia se oppositioliike, joka 30-luvun alkuvuosista lähtien levisi nuoren, radikaalin sivistyneistön piirissä.

Eräs tämän oppositioliikkeen haara oli 1925 perustettu Akateeminen sosialistiseura (ASS), joka loppuvuodesta 1931 lähtien julkaisi Soihtu-nimistä marxilais-teoreettista kuukausilehteä ja joka Cay Sundströmin ja Mauri Ryömän johdolla v:sta 1933 alkaen siirtyi aste asteelta vasemmalle, määrätietoiselle vasemmistososialidemokraatti-

selle linjalle, oppositioon sekä Kivimäen hallituspolitiikkaa että sitä tukenutta sosialidemokraattista puoluejohtoa vastaan, mistä seurasi keväällä 1937 seuran ja sen eräiden johtomiesten erottaminen SDP:stä. Politiikan ohella Soihtu käsitteli myös kulttuurikysymyksiä kohdistaen (R. Palmgren) ankaraa arvostelua TSL:n ja SDP:n sivistystyön ideologiseen linjaan.[12] Lehtensä ohella seura julkaisi suomennoksina Marxin ja Engelsin teoksia (mm. *Valitut teokset I*, 1938) sekä ensimmäisen kotimaisen kokoomateoksen marxilaisuudesta (*Marxilaisuus*, 1937). ASS:n kustannustoimintaa jatkoi 1938 perustettu Koy Tiede.

Oppositioliikkeen toisena haarakkeena oli 20-luvun tulenkantajien hajaantuessa muodostunut vapaamielis-demokraattinen Tulilinja-ryhmä, joka syksyllä 1931 sai väenlisäystä nuorista yliopisto-opiskelijoista ja starttasi v:n 1932 lopulla uuden »overall-asuisen» Tulenkantajat-viikkolehden. Sen päätoimittajana oli (aina lakkaamiseen v:n 1939 lopulla) Erkki Vala, nimekkäinä avustajina Katri Vala, Pentti Haanpää ja (aluksi) Toivo Pekkanen, nuorena avustajakaartina Viljo Kajava, Tapiovaara-veljekset, Helmer Adler ja Raoul Palmgren. Lehden julistama kulttuuriaktivismi sisälsi sekä vapaamielisyyden että sosialidemokratian (E. V. liittyi 1932 SDP:en), sekä radikalismin että marxismin aineksia, joista piankin rakentui selvä antifasistinen asenne. Nuorten jyrkentynyt marxilaisuuden vaatimus johti vuodenvaihteessa 1934–35 lehden kaappaamiseen Tulenkantajain seuralta päätoimittajan käsiin ja sen myötä yleisdemokraattisen oppositiolinjan vakiintumiseen.

Kolmantena haarakkeena oli kokoomuspuolueesta loikanneen lehtimiehen Jarno Pennasen etsiytyminen yhteistoimintaan maanalaisen SKP:n kanssa ja päätyminen parin viranomaisten alkuunsa tukahduttaman keskustelufoorumin (*Hiilet* 1931) jälkeen marxilaisen kulttuuriteoreettisen aikakauslehden Kirjallisuuslehden perustamiseen 1932, avustajina aluksi Pentti Haanpää, Katri Vala, Iris Uurto ja eräät salanimiset kommunistit. V. 1934 — Neuvostoliiton-matkansa jälkeen — Pennasesta tuli SKP:n jäsen, ja merkittävää oli, että Tulenkantajain marxilaisoppositio — Palmgren, Elvi Sinervo, Nyrki Tapiovaara, lisäksi Haanpää sekä ASS:n jäsen Maija Savutie, myöhemmin vielä Katri Vala — keväällä 1935 liittyivät Kirjallisuuslehden toimitukseen. Tulenkantajain tavoin Kirjallisuuslehti välitti lukijakunnalle johtavaa ulkomaista kirjallisuutta esittelyin ja käännösnäyttein, mut-

ta pyrki samalla määrätietoisesti kirjallisuuden ja taiteen marxilaiseen tarkasteluun ja kritiikkiin, aluksi lähinnä käännösartikkelein, sittemmin omakohtaisin kirjoituksin.

Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden palstoilla kehittyi 30-luvun puolivälissä uusi sosiaaliradikaalinen kuvataiteen muoto lino edustajinaan Tapio Tapiovaara ja Neuvostoliitossa koulutuksensa saanut A. Ahola-Valo. V:sta 1934 alkaen taas pieni helsinkiläinen vasemmistoteatteri Työväen näyttämö tarjoutui nuorten tulenkantajain johdettavaksi, minkä jälkeen siitä ensi sijassa Helmer Adlerin ja Nyrki Tapiovaaran johtamana, ohjaajina lisäksi Kaisu-Mirjami Rydberg ja Maija Savutie, lavastajana Tapio Tapiovaara, muodostui ajankohdan itäisen ja läntisen yhteiskuntanäytelmän esittäjä, taisteleva piscatorilainen teatteri. Elokuvakerho Projektio oli osaltaan sysäyksenä Nyrki Tapiovaaran uranuurtavalle filmiteoreetikko- ja ohjaajauralle. V. 1935 perustettu Kirjailijain kustannusliike (Erkki Vala) puolestaan, paitsi suomensi ulkomaista kirjallisuutta (Jaroslav Hašekin *Kunnon sotamies Švejk*, Upton Sinclairin Madrid-romaani), auttoi myös julkisuuteen porvariskustantajien pannassa olleen Haanpään *(Isännät ja isäntien varjot)* ja uusien kiilalaislyyrikoiden (Kajava, Arvo Turtiainen) esikoiskokoelmat. Proletaarinen kirjailijaryhmä syntyi Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden avustajakunnan piirissä 1935–36 ja julkaisi sitten Kiilan albumeja 1937, 1938 ja 1940.

Kiila-ryhmän varsinaisia perustajajäseniä oli viisi, mutta sotavuosiin mennessä sen kirjailijajäsenten määrä oli noussut 19:ään, ja mikäli ryhmän piirissä ohjelmateoreetikkoina ja kriitikkoina vaikuttaneet »ulkojäsenet» lasketaan mukaan, 30-luvun Kiilan jäsenmäärä nousi 24:ään. Kiilan nuorista jäsenistä kuusi pääsi 30-luvun aikana julkisuuteen omin teoksin, ja kaikkiaan Kiilan kirjailijajäsenet julkaisivat kymmenluvun aikana 34 itsenäistä teosta, niistä 11 runokokoelmaa, 20 kertomateosta ja 3 näytelmää. Diktoniuksen, Pekkasen ja Wuolijoen rinnalla Kiila-ryhmä oli työväenliikkeen kaunokirjallisuuden merkittävin ilmiö 30-luvulla (kuten Ultra-ryhmä oli ollut 20-luvulla); uranaukaisijoinaan Katri Vala (*Paluu* 1934) ja Haanpää (*Isännät* 1935) kymmenluvun puolivälin jälkeen omin teoksin julkisuuteen päässyt nuori Kiila — kärkihahmoina Kajava ja Turtiainen lyyrikkoina, Elvi Sinervo proosakertojana — vei eteen päin ja kehitti suomenkielisellä taholla sitä kirjallisuuden kumousta, jonka 20-luvun Ultra-ryhmä oli pannut käyntiin. Sisällön hyökkäävään yhteiskunnal-

lisuuteen kiilalaisten teoksissa yhtyi uusi, ajanmukainen ilmaisu, proosassa paljas, luonnollinen kieli, lyriikassa vapaa rytmi ja uusi kuvakieli.[13]

Kiilalaiset (lyyrikot) vastaanottivat herätteitä Ruotsin 30-luvun proletaarikirjailijoilta, Yhdysvaltain sosiaalisesti suuntautuneilta modernisteilta (Whitman, Sandburg, Masters), Saksan proletaarirunoilijoilta ja neuvostokirjallisuudesta; he olivat vasemmalla, mutta eivät sitoutuneita sosialistiseen realismiin, jonka sijasta kirjallisuuden yhteiskunnallisuuden oikeutus ja velvollisuus oli heidän tunnuksenaan. Kiilalaiset kehittivät marxilaista estetiikkaa, mutta torjuivat puolueagitaation, ja vaikka useimmat kiilalaiset olivat poliittisesti ASS:n ja Soihdun vasemmistososialidemokraattisilla linjoilla ja kosketuksissa myös maanalaisen SKP:n suuntaan, he korostivat ryhmän luokkamutta ei puoluesidonnaisuutta.[14] (Yhdessä ASS ja Kiila muodostivat eräänlaisen suomalaisen Clartén.) Elvi Sinervon maininta, että kiilalaiset 30-luvulla lainasivat äänensä suukapuloiduille kommunisteille merkitsi käytännössä sitä, että kommunistit levittivät ja ostivat lehtiä ja kirjallisuutta, jonka tunsivat tulkitsevan myös heidän tuntojaan. Erikoisesti 30-luvun jälkipuolella kiilalaisten kaunokirjalliset tuotteet kuitenkin levisivät laajalti myös sosialidemokraattiseen (puolue-, osuustoiminta-, sivistystyö- ja ammatilliseen) lehdistöön.[15]

Soihdun, Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden palstoilla esiintyneillä, 1936 Kiilan ympärille ryhmittyneillä teoreetikoilla ja kriitikoilla oli kautta kymmenluvun johtava asema työväenliikkeen kulttuurikeskustelussa. SDP:n lehdistössä ilmestyneiden vastaavien kirjoitusten sävyjä ja asenteita edustavat esim. Diktonius 30-luvun alkupuolella työläiskirjallisuuden puolesta esittämissään vetoomuksissa[16], jotka (lähinnä Ruotsin esikuvin) toistivat jo 20-luvulta tuttuja ajatuskulkuja, ja T. S. Järvinen pessimistisine toteamuksineen, että proletaarinen kirjallisuus on »jäänyt aivan taka-alalle, aivan kuin sitä ei kaivattaisikaan» ja ettei »rehellisellä tinkimättömällä proletaarikirjailijalla» ole vallitsevissa oloissa »käytännöllisesti mitään mahdollisuuksia saada ääntään kuuluville».[17] Pessimistisiin asenteisiin tällä — lähinnä Työläisnuorison kirjallisen harrastuspiirin — taholla liittyi hedelmätön kaunaisuus niitä (uustulenkantajia, kiilalaisia) kohtaan, jotka uskoivat työväenliikkeen kirjallisuuteen ja tuloksellisesti toimivat sen puolesta. Toiselta puolen SDP:n päälehden kulttuuriosaston johtoa (Heikki Välisalmi) eivät proletaarikirjallisuutta koskeneet huolet ilmeisesti suuremmin vaivanneet: täällä liikuttiin paljolti yleisinhimillisen ja yleiskansallisen kulttuurin hengessä, ja lehden kirjallisuus- ja taidekritiikki (Välisalmen ohella Sylvi-Kyllikki Kilpi) edusti omalaatuista sentimentaalia sosiaalisuutta (tyyppiä »raskaan ruumiillisen työn tekijä» tai »viiden lapsen työläisäiti»), jota vastaan Kiilan piirissä myrkyllisesti protestoitiin[18], ja Välisalmen vanhaan tyyliinsä toimittama lehden sunnuntaisivu »Lepohetken ratoksi» paljastui kaikessa latteassa viihteellisyydessään, kun lehden toimitukseen kuuluneet Helmer Adler ja K-M. Rydberg aika-ajoin pääsivät korvaamaan sen »Punainen tuli» -sivullaan.

Syksyn 1939 tilanne ja sotavuodet aiheuttivat Kiilan piirissä irtautumisia (Pennanen, Kajava, Siippainen, Varhia) ja kuolemantapauksia (N. Tapiovaara, Eino Johannes, Paavo Pii, Adler, Katri Vala), ja jatkosota puolestaan vei lähes koko Kiilan kärkijoukon vankiloihin. Välirauhan aika Rauhan ja ystävyyden seuroineen (Kansan Sanomat, painos 35 000) ja K. H. Wiikin johtamine kuutosryhmineen (viikkolehti Vapaa Sana, painos 25 000) jäi välinäytökseksi. Vain aniharva Kiilan jäsen — Haanpää (*Korpisotaa* 1940, *Nykyaikaa* 1942), Lahti (*Taas lähtöön* 1941), Katri Vala (*Pesäpuu palaa* 1942), Uurto (*Ruumiin viisaus* 1942, *Sudet* 1943) — pääsi teoksineen julkisuuteen, mutta vankiselleissä eri puolilla maata syntyi sitä sodan ja fasismin vastaista kirjallisuutta, joka sitten rauhan palattua tulvi voitollisena julkisuuteen.

II. 20-LUVUN KIRJAILIJOITA 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

1. DIKTONIUS, SALAVA JA OLSSON, ULTRAN PERILLISET

Stark men mörk -kokoelmansa (1930) esipuheessa Diktonius oli puhunut »aikaisemman valoisan ja kovan minänsä» muuttumisesta »vahvaksi mutta synkäksi»; mitään olennaista muutosta hänen vallankumouksellisessa runoilijalaadussaan ei kuitenkaan vielä tässä kokoelmassa ollut huomattavissa, sen sijaan kyllä seuraavissa varsinaisissa 30-luvun kokoelmissa, joita hallitsevat luonto (»multa»), lapset, pehmeys ja hellyys. Oliko jaguaarista ajan mittaan tulemassa lempeästi kehräävä suomalainen talonpoikaiskissa, kuten Johannes Salminen on ilkeästi luonnehtinut?[1]

Muutoksen taustalla ovat v:n 1929–34 maailmanpula, kansainvälisen fasismin nousu ja kotimaassa Lapuanliike, Svinhufvudin ja Kivimäen hallituspoliittinen taantumus sekä niihin liittyvä pimeneminen myös maan kulttuurielämässä. Diktonius sai 30-luvun alussa pysyvän kodin Kauniaisissa, mutta oli taloudellisesti entistä kireämmällä kriisin lamauttaessa myös kustannus- ja lehtitoimintaa. Rahapula pakotti hänet entisestään lisäämään lehtikirjoitteluaan, joka Arbetarbladetin ja Sosialidemokraatin (mm. »Viikon virsiä») ohella käsitti Elanto-lehden (minikoon kirja-arvosteluja), Tulenkantajat (»Oma nurkka» -pakinoita 1933–34) sekä Ruotsissa Arbetet-lehden, Nya Dagligt Allehandan, Clartén sekä Spektrumin; hän suunnitteli jopa maastamuuttoa.[2] Ideologisesti merkittävintä oli se, että Diktonius 30-luvun alussa — vastalauseena Lapuanliikkeelle ja Hitler-fasismin nousulle Saksassa — vihdoinkin liittyi SDP:n (Helsingfors svenska arbetarföreningenin) jäseneksi[3] ylistäen sitä ainoaksi järjestyksen voimaksi Suomessa ja julkaisten vetoomuksia mm. sen jäsenhankinnan ja vaalitaistelun puolesta.[4] On merkillepantavaa, että entinen kumouskaaoksen julistaja nyt ylisti työväenluokan pysymistä kärsimysten ja laittomuuksien keskelläkin kurinalaisena säilyttäen marxilais-sosialistisen uskonsa tulevaisuuteen[5], ja saman vuoden juhannuksena Helsingissä järjestetyille pohjoismaisille sosialidemokraattisille nuorisopäiville kirjoittamassaan runossa »Röd ungdom» (Abl n:o 71/1932, 22/6) hän kehoitti

työläisnuorisoa huolehtimaan ei vain maailman saattamisesta keinumaan vaan myös sen stabiliteetista, vankkumattomuudesta:

Sätt världen i gungning! —
Men sköt också om dess stabilitet.
Att förstöra gammalt är bra,
att bygga nytt ännu bättre,
men bäst den man
som förenar sina händer
till ett nappatag
för de båda gärningarna,
skapande den realiteternas harmoni
som får denna värld att klinga.

(Pankaa maailma keinumaan! —
Mutta huolehtikaa myös sen
vankkumattomuudesta.
Vanhan hävittäminen on hyvä,
uuden rakentaminen vielä parempi,
mutta parhaiten tekee mies
joka yhdistää kätensä
lujaksi otteeksi
kummankin tehtävän hyväksi
luoden sen tosiasioiden sopusoinnun
joka saa tämän maailman
helkkymään.)[6]

Th. Henrikson näkee tässä runossa irtisanoutumisen »Jaguaarin» kumouksellisuudesta ja liittää siihen entisen aateystävän Mary Moorhouse-Pekkalan kirjoittamat pettymyksen ja katkeruuden purkaukset, runot »The fallen star» ja »Where is 'the poet of the millions' now?».[7] Korostuneeseen sosialidemokraattisuuteen Diktoniuksella liittyi myös Neuvostoliiton vastaisen asenteen vahvistuminen.[8]

Maailmanvallankumoushaaveen jatkuva väistyminen demokraattisen reformipolitiikan tieltä tietää myös Diktoniuksen jatkuvaa lähentymistä työväenliikkeen käytäntöön, työläiselämään, työläiseen — »orjan» tilalle hänen runouteensa nousee »työläinen»[9] — ja samastumista köyhälistöön (esim. runo »Vi fattiga», Abl n:o 151/1938: »Vi fattiga — / vi ska behärska världen.»).[10] Lisääntynyt suomenkielinen kirjoittelu tekee hänet tunnetuksi entistä laajemmissa piireissä, mutta ei johda pelkästään myönteisiin tuloksiin: hänen pakinointinsa Tulenkantajissa jäi epäsäännölliseksi ja lyhytaikaiseksi ja oli paljolti karkeutta karkeuden vuoksi, hänen kirja-arvostelunsa Elanto-lehdessä ja Tulenkantajissa (tässä suomenruotsalaisesta kirjallisuudesta) olivat useinkin ylen subjektiivisia ja hänen »viikon virtensä» Sosialidemokraatissa yleensä vain eripituisiksi riveiksi pätkittyä tiivistämätöntä proosaa.[11] Toisaalta Diktoniuksen suomenkielinen runoilu tuottaa 30-luvun alussa sellaisen saavutuksen kuin »Köyhä äiti»:

Ime äites tyhjää rintaa,
ime, ime, ime.
Ei oo mulla leivänpintaa,
ime, ime, ime.

Rinnasta vain verta silkkaa,
köyhäinhoidossakin pilkkaa,
ime, ime, ime

Ime, ime, ime!
Kun sa kasvat isommaksi
pääset lastensiirtoloihin,
ehkä vankisiirtoloihin,
ime, ime, ime!

Kaunis olet, köyhän lapsi,
ime, ime, ime.
Raasu raukka, ryysy reuhka,
ime, ime, ime.
Kurttunaama, vesivatsa,
vääräkoipi, rupipolvi,
ime, ime, ime.

Älä pure, juutas!
Isä rakasti, sitten livisti,
tehtaalta minut pois pantiin;
maailma irvisti.[12]

Tässä runossa ollaan kaukana työväenliikkeen kirjallisuudessa ylen runsaasti kukkineen kehtolaulun perinteisestä kyynelherkästä hempeydestä: moista naturalismia tuskin tavataan edes Diktoniuksen omista monilukuisista madonna ja lapsi -runoista, mutta sen sijaan »Köyhä äiti» voitaisiin lukea vaikkapa johdantona Diktoniuksen 1932 ilmestyneeseen (Schildtin kustantamana kuten seuraavatkin) romaaniin *Janne Kubik*. Janne Kubik — oikealta nimeltä Johannes Kosonen — on juopon ajurin poika Helsingin Malminkadulta, sitten itsekin ryypiskelyyn tottuva ajurinrenki. Kutsumanimensä »Kubik» — Diktoniuksen omassa suomenkielisessä versiossa (1946) »Kuutio» — hän on saanut satamalastauksen kirjurinapulaisena varhaisnuoruudessaan, ja sen jälkeen hän on ollut lastaajana maan kaikissa suurissa satamissa (johonkin väliin lienee sijoitettava myös hänen »Suomalaisessa tangossa» kuvattu mustasukkaisuuspuukotuksensa, joka on tuottanut hänelle ensimmäisen, kahden vuoden linnatuomion), kunnes sitten »saakelin sota ja kirottu vallankumous» ovat johtaneet hänet vallitöihin Huopalahteen, miliisiksi Tampereelle, kantajaksi Turkuun ja lopuksi — »ruuan ja asunnon takia» — punakaartiin. Talvella –18 tapaamme hänet Tampereen kukistumisvaiheessa eteläsuomalaiseen maalaistupaan majoittuneessa juopottelevassa punakaartilaisosastossa, sitten paniikinomaisesti itään päin pakenevassa hevoskolonnassa ja vihdoin vankileirin nälänhätää ja kauhunäkyjä kokemassa. Niin alkaa uusi vaihe Janne Kuution elämäkerrassa: terveytensä ja poliittisen uskonsa menettäneenä hän toimii helsinkiläisen »liiketoimiston» omistajana (pirtua, konjakkia, naisia) ansaiten näin toisen vankilareissunsa, osallistuu sitten rillisilmäisen sosialidemokraatin — pormestari Hakkilan? — muilutukseen esiintyen valkoisena rintamamiehenä, vieläpä kiittämättömyyttä kokeneena upseerina, ja pursuen kommunismin vastaista vihaa (muilutuksesta kolmas vankilamatka) ja päättää vih-

doin elämänsä työonnettomuudessa pikkukaupungin satamarikkurina ja ihmissaastana, jolle urkutehtailijaveli sentään kustantaa leposijan Malmin hautausmaalle.

Janne Kubik (Janne Kuutio) — alaotsikon mukaan »puupiirros sanoin» — on taideluomuksena Diktoniuksen proosatuotannon huippusaavutus[13], modernin proosan merkkiteos Joel Lehtosen *Putkinotkon* ja Volter Kilven *Alastalon salissa* -romaanin rinnalla, rakenteellisina keinoinaan mm. takautumat ja ajatusmonologit, voimanaan nimenomaan sanallinen loisteliaisuus, joka taas perustuu tarinan alun perin suomenkieliseen konsipiointiin.[14] Teoksen verbaalisena ja myös kuvauksellisena huipentumana ovat epäilyksettä kansalaissotaa kuvaavat luvut, ensi sijassa punakaartilaisten juopottelua kuvaava »Lainaa meille amatsuuni!» ja pakomatkaa kuvaava »Kuorma kaatuu»; nyt on kysyttävä, kumpi tämä romaani itse asiassa tai ensisijaisesti on, huligaani JK:n elämäntarina kuvattuna murrosajan tyypillisissä käänteissä vai tilitys kansalaissodasta, samainen JK eräänä punaisen puolen edustajana. Jos kysymys on jälkimmäisestä, Diktonius näyttäisi tässä — kuten jo aiemmin »Röd-Eemeli»-runossaan — irtautuneen objektiiviseen totuuteen tai inhimilliseen myötätuntoon tähdänneiden kansalaissodan tilittäjien — Ahon, Leinon, Schildtin, Sillapään — perinteestä, mutta »punaisen totuuden» sijasta liittyneen Talvion, Koskenniemen ja Lehtosen valkoiseen traditioon, jossa punikki nähdään raakana, edesvastuuttomana huligaanina. Mitä rakenteellisia tai verbaalisia ansioita *Janne Kubikilla* sitten onkin, kansalaissodan tilityksenä sitä näin ollen voidaan tuskin pitää merkitsevänä, nimenomaan työväenluokan näkökulmaa toteuttavana.[15]

Mikäli *Janne Kubikia* tarkastellaan talven –18 työväenvallankumouksen tilityksenä, siinä tuskin voi olla näkemättä Diktoniuksen tämän vaiheen ideologisen rintamasiirron, oman nuoruuden revolutionismin hylkäämisen ja tannerilaisen sosialidemokratian akseptoimisen, kirjallista ilmausta. Hän on itse eräässä v:n 1932 lopulla kirjoittamassaan kirjeessä todennut, että »Kubikin» taustalla on hänen oman vallankumouksellisen uskonsa romahtaminen.[16] Itse romaanissa kielteinen asenne kansalaissotaan saa ilmauksen, paitsi tapahtumain kuvauksessa, myös kirjailijan omassa kommentoivassa tekstissä (joka liittyy vankileiriterrorin kuvaukseen): »Meidän ei pidä [— —] panna tuollaista petoalkeellista epäinhimillisyyttä poliittisten ja muiden toisluokkaisten elukkamaisuuksien tilille; itse sota on pääsyyllinen.

[— —] Ei koskaan enää sotaa! — ja varsinkin: ei koskaan enää sisällissotaa!»[17] Tässä ollaan kaukana Diktoniuksen 30-luvun vallankumousvisioista, mutta edelleenkin vallankumoustalven »svaboda» innoittaa kirjailijan mahtavaan sanalliseen hyökyyn (hän itse nimittää tulosta »öljyvärein sutaistuksi laatumaalaukseksi», keittokirjaterminologialla »verimakkaraksi»[18]):

> Mutta marssi vyöryy edelleen reippaiden kaverien suissa. Punakaartin marssi, tyytyväinen ja sopuisa sävelmä, melkein Napoleonin marssi alppien yli, täynnänsä kaikenmoisia suuria ja jaloja ajatuksia ylväissä ja kauniissa sanoissa. Se juovuttaa pirtuakin paremmin! Savukkeenpätkät heitetään syrjään, noustaan tuoleille, lyödään käsillä tahtia, tömistetään saappaan koroilla; ja nyt, juuri nyt tietävät kaikki niin vuorenvankasti, järkähtämättömästi, tällä hetkellä ja ikuisiksi ajoiksi, että se on saapumassa, että se lähestyy, on täällä tuossa tuokiossa: vallankumous, kaiken käsittävä vapaus, köyhien koroitus, sorron tiukka loppu. Tulkaa tänne vaan, kaikki valkokaartilaiset ja porvarikaartit! — täällä on se mahti joka lyö teidät nurinniskoin, heittää maahan, painaa korkonsa alle. Eikä vain sitä, ei: aurinko nousee, punainen, kuuma, luova aurinko, kylvää valoa ja lämpöä ja saa uuden elämän versomaan maailman kaikilla pelloilla. Ikuisessa yössä olemme tähän saakka eläneet, kylmyydessä ja pimeydessä ja helvetin ahdistuksessa, Siperian kaivokset edessämme ja verenimijäsakki niskassamme, mutta nyt koittaa viimeinkin aamu, vapaus, kantaa meidät verenkarvaisilla siivillään, työntää edelleen, nostaa, kohottaa, ajaa eteenpäin — ooh!
>
> Kaiken tämän ilmaisee punakaartin marssi, mutta nokkelammin sanoin, suorasukaisemmin, voimakkaammin; ne sujuvat suoraan sydämeen ja selkäytimeen, synnyttävät väristyksiä, houreita, hulluutta — ooh! Ja jos ei se riitä, niin voidaanhan ulista muuten vain, sanoitta mutta sitä rikkaammin tuntein, ylväin, jaloin, pyhin tuntein: äääh! Niin kiljuu voittaja, se jonka on täytynyt kokea kaikkea, kärsiä kaikkea; jota on hiessä virutettu ja joka on tyhjiin puristettu, joka on kyntänyt toisten peltoja, pitänyt käynnissä toisten tehtaita, tehty orjaksi omassa talossaan, mutta nyt on ylentänyt itsensä sen herraksi: kumoukselliset, kostajat, voittajat — äääh! Sinertäviä kasvoja, humalasta punaisia, myös kalpeita, intohimojen kalvamia; sardiinipurkkeja, miehiä pöydällä, tuoleilla, kiljuntaan jähmettyneitä, hurmioon — nurkassa Jelisejev, seinään päin kääntyneenä, nyyhkii jotta hartiat tutisevat, polvet huojuvat, vartalo vääntyy viistoon: ooh svabooda, svabooda ooh![19]

Sanamaalaus punakaartilaisjumingeista — joka on saattanut saada herätteitä venäläisiltä vallankumousrunoilijoilta, esim. Blokin »Kahdestatoista» — huipentuu komppanianpäällikön rakastajatar-»amat-

suunin» herättämään joukkokiihkoon ja samaisen päällikön ampumaan laukaussarjaan. Myöhemmin toisessa kuvausbravuurissa, punaisten pakomatkaa kuvaavassa jaksossa »Kuorma kaatuu», näiden sankareiden veri punnitaan: kun leipuri-komppanianpäällikkö Marteliini ajattelee vain oman (ja reessä synnyttävän rakastajattarensa) hengen pelastamista, kun Jelisejev osoittautuu pelkäksi anarkisti-hysteerikoksi, kun Janne Kubik antaa aseensa (kuten vallankumouksellisuutensakin) liukua ohikiitävään lumihankeen, joukossa on yksi mies ja sankari, vääpeli Järvinen, Suomen kaartin veteraani, joka kuolemaa uhmaten asettuu konekivääreineen suojaamaan omiensa pakoa.[20] Pikemmin kuin punaista aatteenmies-tietoisuutta tämä vääpeliveteraani edustaa kuitenkin vanhan kaartin sotilaallis-perinteistä vastuuntuntoa eikä siinä mielessä ole »punikkina» juuri edustavampi kuin Sillanpään *Hurskaan kurjuuden* Juha Toivola. Vaistonvaraisten, passiivisten maalaisköyhimysten tilalle taas ovat yleisesti ottaen nousseet vaistonvaraiset kaupunkihuligaanit — entä sitten?

Jos jo *Janne Kubik* -teoksen suppeus (*Prosa*-valikoimassa vain n. 60 sivua) ja lisäksi — kuten Donner katsoo — teoksessa sovellettu kuvaustekniikka sekä Diktoniuksen oma vaistomainen unohtamisen taipumus ovat syynä sen kansalaissotakuvauksen yksipuolisuuteen, tapahtumaköyhyyteen ja puuttuvaan edustavuuteen, niin onko sen ensisijainen merkitys sitten nimihenkilön elämänkuvauksessa; onhan teoksessa Donnerin mukaan ensisijaisesti kysymys tästä aineksesta.[21] Nimihenkilö on ilmiselvästi myös teoksen päähenkilö, jonka elämän kulkua kuvaillaan »Röd-Eemelin» tarinan tavoin (ja sitä jatkaen) sosiaalisen taustan determinaationa ja samalla kytkien sen 1900-luvun ensi vuosikymmenten eräisiin keskeisiin, olennaisiin kansallisiin kokemuksiin. Kuten Donner toteaa[22], nimenomaan Jannen kasvuvuosien kuvaus jää ylimalkaiseksi saavuttamatta yleistä, tyypillisyyden pätevyyttä, eikä siten myöskään muodosta riittävää perustaa päähenkilön myöhempien kohtaloiden kuvaukselle. Problemaattinen tekijä on myös päähenkilön inhimillinen mitättömyys ja epämiellyttävyys — Heinrich Mannin *Alamaisen* ja Gorkin *Tarpeettoman ihmisen elämän* päähenkilöiden ohella se on tässä suhteessa kirjallisuuden harvinaisuuksia. Teoksen esipuheessa ja kommenteissa Janne Kubik luonnehditaan »nollaksi, ehdottomaksi, kömpelösti piirretyksi nollaksi»[23], ja jos hänen huligaanihahmonsa välityksellä voidaan häpäistä sekä v:n –17 vallityöläisiä ja v:n –18 punakaartilaisia että v:n –30 Lapuanliikettä, sen käyttöarvo suurimittaisen kansallisen itsekritiikin suorittamisessa jää sen sijaan kyseenalaiseksi.

Eräs tärkeä näkökohta on vielä jäljellä: Janne Kuution hahmo kirjailijan persoonallisena itsetilityksenä. Teokseen sisältyvässä kommentissa Diktonius kertoo aiheen hautuneen mielessään kauan[24] ja mainitsee teoksen esipuheessa JK:n »takiaisena, josta on päästävä eroon»[25]; viimeisessä kommentissa hän ilmaisee helpotuksensa JK:n katoamisesta, koska tämän vielä eläessä ei koskaan ollut suojassa tämän »hermostuttavilta kolkutuksilta», vieläpä tämä tosinaan hänen partaa ajaessaan (ja katsellessa pakosta »rumuutta kuvastimessa») tirkisteli röyhkeästi hänen olkansa yli (antaen hänelle »kaksi pärstää, toisen toista iljettävämmän»).[26] *Janne Kubik* -romaania käsittelevässä tutkielmassaan Diktoniuksen 60-vuotisjuhlakirjassa Artur Lundkvist korostaakin, että teos on enemmän kuin nimihenkilön hautaus: pahan hengen karkoittaminen. Diktoniuksen suhde JK:iin on Ludkvistin mukaan epäselvä, hänellä on »sankarinsa» kanssa enemmän yhteistä kuin on sopivaa, ja niin on romaanissa kysymys myös itsetutkiskelusta: »Tunne, että on osallinen JK:ssa, että on osasyyllinen hänen kohtaloonsa ja siitä vastuussa, on eräänlaisena elinhermona kirjassa.»[27] Erittely kiertyy takaisin lähtökohtaansa: kumotessaan JK-romaanillaan nuoruutensa vallankumousinnon, tuomitessa tannerilaisen sosialidemokratian riveissä talven –18 työväenkapinan Diktonius samalla passittaa hautaan huonomman minänsä JK:n, josta hänelle oli tullut samaisen kapinaannousun ruumiillistuma.

Myös Diktoniuksen 30-luvun alkupuolen runoudessa on muutos havaittavissa; se koskee niin aihepiirejä kuin sävyjä ja asetelmia. Se syvä mielenmasennus ja inho Lapuan vuosien pelon, alistumisen ja kampittamisen ilmapiiriä kohtaan, mikä saa ilmauksen hänen Arbetarbladetissa 1932 julkaisemassaan »Vilken stank!» -runossa[28], ilmenee epäsuorasti myös sekakokoelman *Mull och moln* (1934) runoissa, mutta olennaista on kumous- ja taistelurunojen, työväen- ja yhteiskuntarunojen puuttuminen, luonnon, maan mullan nousu hallitsevaan asemaan. Jonkinlaista yhteiskunnallista ainesta liittyy »Sånger om kamratskap» -sarjaan —: runossa »Skog» saa unelma tulevaisuuden uudesta ihmisestä luonnonsymbolisen tulkinnan[29] —, mutta huomiota herättää uskonnollisen aineksen levittäytyminen tähänkin sarjaan (»Tyst kamrat») kuten myös kokoelman lapsirunoihin (sarja »Sånger om fattiga barn»).[30] Myös seuraava kokoelma *Gräs och granit* (»val-

da och nya dikter», 1936) ei jo 1929 Arbetarbladetissa julkaistua »Sång till ordet» -runoa[31] lukuunottamatta sisällä yhteiskunnallisesti merkittäviä »uusia» runoja vaan jatkaa edellisen kokoelman luonnonrunojen peruslinjaa; erikoista leimaa kokoelmalle antavat eräät juhla- ja omistusrunot (Sillanpää, Sibelius).

Subjektiivinen mielialojen ja luonnontilojen kuvailu hallitsee myös Diktoniuksen pienimuotoista proosaa *Mull och moln* -kokoelmassa, ainoana poikkeuksena Vårhälsning-lehdessä 1928 julkaistu »Den röda graven», aiemmin käsitelty proosamuunnelma Diktoniuksen »Hjältegravar»-runosta. Sen sijaan hänen »novelliadinsa» *Medborgare i republiken Finland* (1935)[32] sisältää (naturalistisen nurmijärveläisen maalaiskuvauksen ohella)[33] useita sosiaalisesti kiintoisia novelleja. Niihin kuuluu Janne Kuution tarinaan liittyvä ajansatiiri »Ryggtavla» (Selkätaulu), tyyppitutkielma JK:n nousukasveljestä urkutehtailija Einari Kososesta, joka Mäntsälän kapinan innoittamana suunnittelee tehtaansa laajentamista myös kuularuiskualalle.[34] Toinen ajanaihe esiintyy novellissa »Omakt» (Epävalta): Hitlerin valtaannousun varjossa vallilalainen suutari Johansson tutkii Mustaa raamattua ja ryhtyy kahden vähämielisen henkilön avustamana keräämään hautausmailta vainajien ruumiinosia (Tattarisuon juttu!)[35], kunnes paljastumisuhka johtaa hänen okkultististen valtaunelmiensa romahdukseen. Työväenliikkeen kannalta kiinnostavin on kuitenkin novelli »Mamma» (Äiti), jossa nimihenkilö — maalarinvaimo ja ahvenanmaalaisen kanttorin tytär, joka v:n –18 jäljiltä on perheen miesjäsenten vähäisten luokkataisteluansioiden vuoksi saanut kantaa punikin nimeä — höykyttää perheen mätämunaa Emiliä, joka on neljästi mennyt luvatta itärajan yli ja aina palannut pettyneenä äitinsä hoiviin; välien selvittely päättyy nyt siihen, että äiti vielä kerran antaa pojalle säästönsä velvoittaen hänet samalla lopullisesti häipymään rajan taakse. Novellissa kuvastuu Diktoniuksen 30-luvulla omaksuma kielteinen asenne kommunismiin ja Neuvostoliittoon kaikella selkeydellä.[36] V. 1940 ilmestyneessä *Medborgare II* -kokoelmassa herättää ideologista mielenkiintoa antisemitismi novellissa »Josef och Sussan», ironisessa kuvauksessa nuoresta filmiromanttisesta lemmenromanssista siuntiolaisen konttorineidin ja Simonkadun juutalaisnuorukaisen välillä — huipentumana Josefin paljastuminen liikevarkaaksi.[37]

30-luvun puolivälissä Diktoniuksen runoudessa näyttää tapahtuvan aktivoitumista yhteiskunnalliseen ja poliittis-aatteelliseen suuntaan.

Vaikka myös kokoelmaa *Jordisk ömhet* (1938) hallitseekin luonnonlyriikka, mullan runous (huipentumana anti-koskenniemeläinen »Rågblick»-runo, materialistinen ylistys ruispeltojen viljamerelle[38]), niin kohtaamme sen rinnalla jälleen myös suurta, taistelevaa ajanrunoutta. Runossa »Våren 1938» heijastuu runoilijan tuska fasistisen sorron ja militarismin etenemisestä Euroopassa — Saksan ja Italian tukema Espanjan oikeistokapina, Reininmaan ja Itävallan liittäminen Natsi-Saksaan — ja on merkille pantavaa, ettei runoilija näe tuholle muuta vastavoimaa kuin alati uusiutuvan luonnon. Seuraavassa runon 1. ja 3. säkeistö Diktoniuksen omana suomalaisena versiona:

On yhtä murhaa koko maailma,
kaikki tuhotaan, ei kedon kukka säästy,
ei kehdon lapsi.
Kaikki liataan: aatteet, jumalatkin.
Allensa kaiken tallaa
soturi korkorauta.
— — —
On yhtä murhaa koko maailma —
eloa uutta kevät iskee sarkaan.
Kaikki tuhotaan — kaiken kevät taasen
pystyyn kohottaa.
Kaikki liataan — on aamunkirkas
kevään ylväs otsa.
Kaikki tallataan —
kaikenpa taivaan sineen,
sinutkin, kauhun orja,
kevät uusi nostaa,
kevät mi (!) aina saapuu uudelleen.[39]

Sodan ja fasismin vastaista henkeä edustaa kokoelmassa myös runoilijatilitys »Vårt ringa ord»:

Vad väger väl nu ordet i världens vanvettstimma, när stöveltramp är tempot och luften ångar blod.	(Mitä painaakaan nyt sana maailman mielettömyyden hetkellä, kun saappaan töminä on ajan poljento ja ilma huokuu verta.
Jo: ordet har du med dig, den skönhet livet skänkte, om ock till träck du trampas och rimmet heter mord.	Kyllä: sinulla on sanasi, joka antoi kauneuden elämälle, vaikka sinut tallataankin lokaan ja riimin nimenä on murha.
Det är vår stora ära; det är vårt ringa ord.	Se on suuri kunniamme; se on vähäpätöinen sanamme.)

Diktoniuksen uusi ajanrunous tuntuu liittyvän Pariisin kirjailijakongressin (kesällä 1935) herättämään antifasistiseen älymystöliikehtimiseen ja oman maan kirjallisessa elämässä »taistelevaan humanismiin» (esim. Lauri Viljasen edustamana[40]); hengeltään läheisintä sukua se on kuitenkin Arvid Mörnen uudestisyntyneelle ajanrunoudelle, suurelle sodan ja fasismin vastaiselle taistelurunoudelle. Lähinnä tätä henkeä on Espanjan sisällissotaan liittyvä runo »Vak upp, Goya!»:

Vak upp, Goya: han är här igen, fienden, med nya vapen, i andra uniformer — samma dock, evigt densamma.	(Herää, Goya: hän on jälleen täällä, vihollinen, uusin asein, toisissa univormuissa — sama kuitenkin, ikuisesti sama.
— — —	
skräm världen vaken, ångestpiska den, och frihetsgrödan gror ur jord som blöder.	pelästytä maailma hereille, ruoski se epätoivoon, ja vapauden laiho itää maasta joka tihkuu verta.)

Eräs kokoelman monista ajanrunoista on aiheeltaan kotimainen, kansalaissodan 20-vuotismuistojen merkeissä kirjoitettu ja Nya Arguksessa (n:o 1–2/1938) julkaistu »Världshjärtat 1938». Vastakohtana »punamultahallituksen» uhallakin järjestetyille mahdikkaille porvarillisille voitonjuhlaparaateille Diktonius esittää runossaan vanhan, voimattoman, kunnan tukeman työmiehen Helsingin Kalliossa, kamarinsa keinutuolissa pohtimassa kuluneiden vuosikymmenten tapahtumasisältöä: talvella –18 hän oli taistellut punaisella puolella (joutuen vankileiriin), hänen poikansa jääkärinä valkoisella puolella (kaatunut) — kumpikin »oikealla tai väärällä puolella»; maa ja kansa ovat kuitenkin nousseet, »vankileireissä tai vapaudenpatsaiden ympärillä», rakennustyö on edistynyt, »ruoho orastaa kaikkien haudoilla» »niin oikeitten kuin väärienkin», ja ukko keinuu »toinen jalka oikeassa, toinen väärässä», mutta »samassa tahdissa». Tässä synteesiyrityksessä, jota Atos Wirtanen ja Agnes Langenskjöld aikanaan kilvan ylistivät[41], Donner näkee keskeisenä ajatuksena työväenluokan hiljaisen heroismin: tappion kärsittyäänkin se oli yhtäkaikki saavuttanut oikeutta yhteiskunnassa. Tähän liittyy sovitusajatus: hedelmätöntä oli enää väitellä siitä, kumpi puoli 20 vuotta sitten oli ollut oikeassa. Donner pitää runoa Diktoniuksen merkittävimpänä tilintekona kansa-

laissodasta; tässä riittänee todeta, että se oli hänen tilinteoistaan yksi, v:n 1937 punamultahallitukseen ja tannerilaiseen sosialidemokratiaan liittyvä, kaukana hänen alkutaipaleensa rajuista luokka-asenteista.[42]

30-luvun puolivälin jälkeisiin ajanrunoihin Diktoniuksella liittyy vastaavia journalistisia kannanottoja. Niinpä hän »I luppen» -pakinassaan Arbetarbladetissa n:o 79/1936 puhuu katkeran ivallisesti suurvaltojen rauhanfraaseista ja diktaattorien sotakiihoituksesta (myös keskitysleireistä) manaten niitä vastaan esille demokratian »hyvää kovuutta»[43], ja »Litterärt»-artikkelissaan samassa lehdessä n:o 130/1937 (10/11) hän esitti jopa toivomuksen, että »tällaisina aikoina» voisi vaihtaa kirjoituskoneen »toisensorttisiin aseisiin»![44] Mutta toisensuuntaisiakin kannanottoja löytyy: ilmeisesti melkoisen juhlinnan merkeissä tapahtuneen tutustumisen jälkeen Diktonius kirjoitti Arbetarbladetissa 3/9 –38 vanhasta verivihollisestaan, moneen kertaan samassa lehdessä 20-luvulla arkkitaantumukselliseksi leimaamastaan Bertel Gripenbergistä, »Padasjoen paronista», »som en gemytlig kärnkarl till man» (lupsakkana miestenmiehenä).[45] Tätä vaihettako Hagar Olsson mahtaa tarkoittaa puhuessaan Olof Enckellin Diktonius-monografian arvostelussa (Hbl 10/11 –46) vaiheesta, jolloin »toisia tuulia puhalteli runoilijan ympärillä ja hänet itsensä kohotettiin hitaasti mutta varmasti — ja voidaan kyllä sanoa: ei ilman omia määrätietoisia ponnistuksia — sosiaaliseen yläkerrokseen»?[46] Runsasta vuotta myöhemmin — talvisodan aattona lokakuun puolivälissä 1939 — oltiin jo niin pitkällä, että Diktonius Gripenbergin aloitteesta ryhtyi tämän kanssa kirjoittamaan »Suomen asiasta» Ruotsin lehtiin.[47] Eikä siinä kaikki: talvisodan sytyttyä Diktonius osallistui myös käytännön toimiin ruotsalaisten vapaaehtoisjoukkojen saamiseksi Suomen rintamille, julkaisi Ruotsin lehdissä 12/1 –40 »Suomalaisen kirjailijan kirjeen ruotsalaiselle kollegalle», jossa esitti mm. käsityksen, että »jos ryssä ottaa meidät, syntyy joka tapauksessa sitä vastaan sota Ruotsin puolesta», ja ilmaisi Arbetarbladetin pääkirjoituksessa »I ny sadel» (n:o 4/40) ilonsa siitä, että Ruotsin vasemmistokirjailijat olivat vapautuneet Moskovan lumoista.[48]

Välirauhan aikana tapaamme Diktoniuksen Ensio Hiitosen Vapaa Pohjola -lehden avustajana[49], mutta jatkosodan sytyttyä hän on valtion tiedotuslaitoksen palveluksessa ja on nyt valmis Ruotsin maaperällä puolustamaan sotaa myös Natsi-Saksan aseveljeydessä: Dagens Nyheterissä 19/10 –41 julkaisemassaan lähetetyssä kirjoituksessa

»Finlands sak är Finlands» hän puolustelee uutta sotaa, vieläpä Neuvosto-Karjalan strategista valtaustakin, ja yhtyy natsipropagandaan »bolsevikkien, Lontoon klubiherrojen ja USA:n pörssimatadorien yhteispelistä»! Myös Diktoniusta pitkälle ymmärtänyt Donner näkee tässä täydellisen luopumuksen entisistä ihanteista, Diktoniuksen syvimmän aatteellisen lankeemuksen.[50] Myös Diktoniuksen sodanaikaisessa kaunokirjallisessa tuotannossa — *Medborgare II*:n (1940) ohella runokokoelma *Varsel* (1942) ja proosakokoelma *Höstlig bastu* (1943), lisäksi kokoelman ulkopuolelle jäänyttä lehtirunoutta — heijastuu kirjailijan uusi suuntaus. Varsinaista sotarunoutta emme kylläkään tapaa, mutta sen sijaan ylistystä sodanaikaiselle suomalaiselle »demokratialle» (»Ode till demokratin» Vårhälsning 1940, »Väl oss» kok. Varsel) ja sen »talonpoikaispresidentille» (»Kyösti Kallios minne» kok. Varsel). Olennaista on kuitenkin niin runo- kuin proosakokoelmankin liikkuminen »lähempänä idylliä kuin disonanssia» (Donner).[51] *Varsel*-kokoelman esisanassa tekijä puhuukin »pyrkimyksestä löytää rauhaa rauhattomuudesta, oireita (varsel) siitä, mikä on yläpuolella taistelun tiimellyksen». *Höstlig bastu* -kokoelman ainoana ideologisesti kiinnostavana kertomuksena voidaan Donnerin tavoin nähdä »Aftonronden», jossa isäntä ja Moskovan radiota kuunnellut iäkäs renki vielä kerran vaihtavat käsityksiä siitä, ovatko rengin punaisten riveissä vuonna –18 taistellut poika ja vastaavasti talollisen kaksi sotaa bolsevismia vastaan käynyt poika kaatuneet oikealla vai väärällä puolella; renkivanhuksen toteamus, että molemmat ovat yhtä kaikki kaatuneet saman maan puolesta riippumatta välillä olevista »opeista, uskonnoista ja kuolleista», vastaa myös Diktoniuksen omaa synteesiä ongelmasta.[52]

Ideologinen kaari 20-luvun alun tiiliskivi-aforismeista ja »kovista lauluista» 2. maailmansodan väsyneeseen patriotismiin ja idyllipakoon on melkoinen. Yleisesti ottaen siinä voidaan nähdä kaksi päävaihetta, joista toinen, sodanaikaisiin asenteisiin johtanut, saa alkunsa 30-luvun ensi vuosina. Donnerin mukaan ei ole kuitenkaan kysymys niinkään kääntymyksistä kuin heiluriliikkeestä; kun vielä otetaan huomioon Diktoniuksen sodanjälkeinen heilahdus vasemmalle, kommunistisen Työkansan Sanomien arvostelijaksi, voidaan heiluriliiketeoria toki tunnustaa, mutta samalla todeta, että keski-ikäinen Diktonius oli paitsi heikko poliittinen ajattelija, myös poliittinen opportunisti, ideologinen tuuliviiri.[53]

Diktoniuksen ideologiseen kehityskaareen verrattuna on hänen Ultran-aikaisen asetoverinsa L. A. Salavan katsomuksellinen linja 30-luvulla ja sotavuosina[54] jokseenkin muuttumaton: se yhdistelmä kyynistä ivailijaa, nihilististä pessimistiä, tunneherkkää etsijää ja bohemistis-kapinallista Kristuksen tulkitsijaa, jonka tapasimme esikoiskokoelmassa *Underlig tid* (Schildt 1929), toistuu eri muunnelmina hänen puolessatusinassa 1931–45 julkaisemassaan runokokoelmassa ja osin myös inhimillistä omahyväisyyttä ja turhamaisuutta ivaavassa *Philip Pim, kärpästen kruunaamaton kuningas* -proosassaan (KJG 1937). Katsomuksellisesti voi kokoelmaa *På väg* (Söderström & Co 1931) pitää edustavana. Tapaamme siinä Salavan anarkistisen köyhyyden-ohjelman (runo »Omnia mea mecum porto»): kaiken omistamansa — lihan, sielun, palavan sydämen — hän kantaa mukanaan, ei pankkisijoituksia, kaupunkitaloja, kalliita tauluja, harvinaisia kirjoja, jotka eivät viime hetkellä häntä auttaisi. Tapaamme myös Salavan kyynisen yhteiskuntanäkemyksen (runo »Nationalekonomi»): viime kädessä kerjäläinen — so. kerjäläisen pelko — hallitsee yhteiskuntaa. Ja tekijän kehityspessimismin: turhaan on Kristus kaksi vuosituhatta saarnannut rakkautta ja köyhien auttamista: väkivalta ja raha hallitsevat (»Två tusen år»); edessä on merkeistä päätellen ihmiskunnan itsetuho ja ameban lähtö uutta kehityskaarta luomaan (»Vanitas vanitatum»). Selvästikin on 1. maailmansota ollut Salavan pessimismin, mutta myös kumousmielen lähtökohta ja peruskokemus:

Världskriget! Statistiken meddelar: 12 milj. lik 12 milj. krymplingar över 50 milj. andligt sjuka. Men statistiken säger icke att ett stort system störtat. Men det säger vi som måste skapa och leva i en ny tid.	(Maailmansota! Tilastotiede tiedottaa: 12 milj. ruumista 12 milj. raajarikkoa yli 50 milj. henkisesti sairasta. Mutta tilastotiede ei sano että eräs iso järjestelmä on luhistunut. Mutta sen sanomme me, joiden on luotava ja elettävä uudessa ajassa.)

Mutta pahaenteinen — sekä kotimaassa että suuressa maailmassa — on myös 20- ja 30-lukujen taite, kokoelman syntymisvaihe: suurten sotarumpujen jyske ja miljoonien varjomaisten olentojen keräytyminen loimottavien tulien ympärille ennustavat ihmiskunnalle »suurta retkeä Golgatalle» (»Mot morgondagen»). *På väg* -kokoelman mo-

net Kristus-motiivit herättävät huomiota, toisaalta myös ohjelmarunon »Till modernisterna» jyrkän kriittinen asenne:

Ni talar om en modern stil
och ni vill endast vräka en stor
bokstav i litteraturens historia.
Ni är ordets snickare,
konstens skräddare
men levande människor av kött och
blod är ni icke.

(Te puhutte modernista tyylistä
ja tahdotte ainoastaan häätää ison
kirjaimen kirjallisuuden
historiasta.
Te olette sanan puuseppiä,
taiteen räätäleitä
mutta eläviä ihmisiä lihaa ja verta
te ette ole.)

Ilmeistä on, että hyökkäys ei tässä kohdistu modernismin Ultra-perinteeseen vaan sen formalistiseen Quosego-jatkoon. Salavan seuraavassa kokoelmassa *Färdman* (1933) — kustantajana Söderström & Co kuten seuraavissakin — on nähty nimenomaan Diktoniuksen vaikutusta, ja on muistettava, että Salava tietyssä mielessä myös Ultran perinnettä jatkaneen uuden Tulenkantajat-lehden perustamisvaiheessa 1932–33 esitti tärkeää ideologisen »takapirun» osaa.[55] Kokoelmassa *Gisslet* (1935) lehden arvostelija Viljo Kajava löysi yhteiskunnallisen realismin oireita, ilman että runoilijan kyyninen historianpessimismi silti olisi pehmentynyt:

Det kommer alltid den dag
då måttet är överfullt.
Då tar Gud sitt gissel
svänger det över mänskligheten
och det är för honom
— Gud —
likgiltig
om gisslet heter
Djingis Khan — Tamerlan eller
Lenin.

(Tulee aina se päivä
jolloin mitta on täysi.
Silloin tarttuu Jumala ruoskaansa
heilauttaa sitä ihmiskunnan yllä
ja se on hänelle
— Jumalalle —
samantekevää
onko ruoskan nimi
Tsingis-kaani — Tamerlan tai
Lenin.)

Tai vielä mottoruno kokoelmassa *Röda blad* (1938): miksi puhua rakkaudesta, kun seuraamme johdonmukaisesti basillin periaatetta; jokainen ihminen purjehtii väärän lipun alla — pois koreat värit, nostakaa ylös rehellinen merirosvolippu, irvistävä pääkallo.

Uusi globaalin katastrofin — 2. maailmansodan — kokemus heijastuu Salavan *Ingenmansland*-kokoelmassa (1945)[56]: hän kutsuu lukijoita niiden luokse, jotka elivät »ei-kenenkään-maalla» rakentamatta koskaan pesää, jotteivät sortaisi lähimmäistään (»Kom till oss»), hän

kokee olevansa vailla kotia ja maata (»Jag har ej hem») ja elää jälleen maailmantuhon tunnelmissa:

— — —
och tusen tårar
blommar i min själ
och för varje bomb ni fäller
skålar jag
för mänsklighetens undergång.

Geniet
jag tackar dig
du nitroglycerinets Gud,
herr Nobel,
spräng sönder,
ge fredspris,
det är så sött
och ingen blir stött.

(— — —
ja tuhannet kyyneleet
kukkivat sielussani
ja jokainen pudottamanne pommi saa
minut kohottamaan maljan
ihmiskunnan tuholle.

Nero
kiitän sinua
sinä nitroglyseriinin Jumala,
herra Nobel,
räjäytä hajalle,
jaa rauhanpalkintoja,
se on niin miellyttävää
eikä kukaan koe itseään loukatuksi.)

Tätä purkausta seuraa sarja runoja — »Du, idioters Gud», »Satan välsignar mänskligheten» sekä »kuningas Politiikkaan» syytöksensä kohdistava »Dödens lie» —, jotka ovat ideologisesti synkintä, mitä jopa Salava on kirjoittanut. Omalaatuinen on myös kokoelman päättävä »omaelämäkerta», jossa kirjoittaja torjuu kaikki proletaaris-eksoottiset epiteetit (hän ei ole ollut lastilaivan lämmittäjä!), selittää kautta elämänsä olleensa »konttoristi tässä kaupungissa» sekä tunnustaa samalla uskovansa ihmiseen »kirottuna lurjuksena». Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuuteen L. A. Salava sijoittuu omana erillisenä, vahvasti kerettiläisenä yksikkönään.

Tietyn leimansa raskas 30-luku painoi myös Diktoniuksen rinnalla Ultran toiseen kärkihahmoon H a g a r O l s s o n i i n. Hänen arvostelijatoimintansa jatkui loistokkaana pääkaupungin ruotsinkielisissä porvarislehdissä, ja hän oli epäilemättä arvovaltaisin niiden kulttuuri- ja kirjallisuuskriitikkojen joukossa, jotka tällä fasismin uhkan varjostamalla vuosikymmenellä taistelivat edelleen edistyksellisten aatteiden puolesta kulttuuritaantumusta vastaan. Olsson oli myös suomenkielisellä vasemmistotaholla arvostettu nimi: hänen arvostelujaan lainattiin uudessa Tulenkantajat-lehdessä, hän esiintyi puhujana mm. ASS:n Soihtu-lehden 1934 Siltasaaren työväentalossa järjestämässä juhlassa.[57] Kun kuitenkin eräät liberaalit kirjallisuudentutkijat kuten P. O. Barck ja Bengt Holmqvist ovat saattaneet syyttää Olssonia epä-

selvästä poliittisesta ajattelusta, hänen elämänpalvontansa ja mystiikkansa johtamisesta myös fasismin näkemiseen tulevaisuuden antiporvarillisena ideologiana[58], kysymyksessä oli epäilemättä juuri ajattelun epäselvyys, ei kuten Diktoniuksella poliittinen opportunismi. Olssonin esseekokoelmaa *Arbetare i natten* (Schildt 1935) Arbetarbladetissa arvostellessaan Diktonius totesi kirjoittajan olevan »modernismin, vallankumouksen, 'rintamaihmisten' (folket vid fronten) ja 'syvyyksien paatoksen' (avgrundens patos) puolella», »porvarillisuutta vastaan sen kaikissa muodoissa», mutta jatkoi hänkin syytöksellä: »Mutta rintamamuodostus voisi olla vielä selkeämmin viitoitettu, sillä tekijän riemuitessa ajan nousevista voimista voi tapahtua [— —], että jokin natsismia muistuttava saa ystävällisen silmäyksen, ja se tuskin on tarkoitus.»[59]

Diktonius viittaa tässä yhteydessä kokoelmaan sisältyvään Hermann Keyserling -esittelyyn, jossa »natsismi, fasismi, kemalismi eikä vähiten bolsevismi» nähdään käynnissä olevan »telluurisen» henkisen mullistuksen, nuorison vitaalisen nousun ilmauksina, esisoittona »aavistamattoman sopusoinnun ja kauneuden tulevalle sinfoniselle runolle».[60] Elämänpalvonnallisen mystiikan aiheuttama ajatussekaannus on kiistämätön, joskin 30-luvun »tannerilaista» Diktoniusta tässä ehkä eniten on ärsyttänyt se, mikä 30-luvun Suomessa oli poikkeuksellisen rohkeaa: bolsevismin toteaminen tulevaisuuden voimaksi ennen muita (jatkossa Moskova mainitaan lisäksi »keskuksena, josta intensiivisin säteily leviää maailmaan»!). Kaikenkaikkiaan *Arbetare i natten* on Olssonin — ja koko kirjallisuutemme — suuria esseekokoelmia: siihen ei sisälly vain mittavia Almquist- ja Firdausi-esseitä, ei vain terävän näkemyksellisiä Mörne- (»Den svarta stjärnan») ja Pekkanen- (»Efter 1918») tutkielmia, ei vain toistakymmentä moderniin maailmankirjallisuuteen liittyvää arvostelua tai pienoisesseetä (joukossa näyte kotimaisen fasistirunoilijan — Örnulf Tigerstedtin — teilauksesta: »Det pompösa svärdet»); ennen muita kokoelman lähes 50-sivuinen johdantoessee »Mörka vägar» on osoituksena siitä, miten kirjoittaja hahmottaa ajankohtaista todellisuutta ja viitoittaa sen suuria kehityslinjoja. Kysymyksessä on vielä kerran ja uudessa tilanteessa 1900-luvun modernismin panoksen ja tehtävän määrittely. »Nyt on yö ja kaaos — nyt syntyy huomispäivä!»: tässä on Olssonin mukaan modernismin perusoivallus, lähtökohta, ja edelleen sen toimintaohje Charles Vildracin sanoin: »Il faut rester ici, chanter dans cette nuit»

— on pysyttävä täällä, laulettava tässä yössä. »Tässä ja nyt.» Se merkitsee taistelua: modernismin kulttuurihistoriallisena tehtävänä on »katkaista välit olevien olojen kanssa», vallitsevaa valheellista kulttuuri-idealismia vastaan on asetettava todellisuuden dialektinen paljastaminen.

> Tämä todellisuus ei ole todellisuutta, jota (kirjallisuushistoriallisessa mielessä) 'kuvataan': se on sekasortoista, tyhjentymätöntä, dynaamista eikä sitä voi käsittää 'romanttisesti' enempää kuin 'realistisestikaan', vaan ainoastaan dialektisesti. Paeta sitä on samaa kuin karata rintamalta, kieltää se on pettämistä, väärentämistä — tietoisen taantumuksellisesti tai tiedottoman idealistisesti.[61]

> Kirjailija, joka nykyhetkenä, tässä kulttuuritilanteessa, omaksuu idealistisen porvarillisen ideologian, tuskin tuntee mitään vireää halua palvella taistelevaa ihmisyyttä. Se aika on ohi, jolloin tämä ideologia oli taistelevan ihmisyyden ilmaus (ja loi suurta taidetta). [— —] Porvarillisuus seisoo tänään puolustusasemissa. Se puolustaa menneisyyttään.[62]

> Kaukana näistä kulttuuriepäilyksistä työskentelevät modernistit avoimissa, alastomissa työpajoissa, ihmisten keskellä. He kokoavat aineistoaan ja muokkaavat raaka-ainetta. Täällä ei olla kiinnostuneita kulttuurin pelastamisesta, sen enemmän porvarillisuuden kuin sosialisminkaan [sic!] avulla. Ollaan kiinnostuneita siitä, mikä vaikeasti ja vastustamattomasti vaikuttaa ajan syvyydessä — —.[63]

Esseetä nousee sen lopulla hallitsemaan papin (temppelin, perinteen vaalijan) ja profeetan (kulkurin, kapinallisen, »hurskaan herjaajan») vastakohta.[64] Essee on osoitus Olssonin antiporvarillisuudesta, mutta ei pro-sosialistisuudesta.

Keyserling-esittelyssä ilmenevä poliittisen ajattelun sekaannus, kommunismin ja fasismin rinnastaminen tulevaisuuden voimina, saa havainnollisen fiktiivisen ilmauksen Olssonin näytelmässä *Det blåa undret*, joka maaliskuussa 1932 sai ensiesityksen pääkaupungin Ruotsalaisessa teatterissa. Neljä näytelmän seitsemästä kuvaelmasta sijoittuu vauraaseen helsinkiläiseen sivistyneistökotiin, jonka Isä on vanhanaikainen liberaali ja tämän vieraileva käly Moster Henrike korostetusti höppänä porvari. Näiden vastakohtana lapset etsivät »sinistä ihmettä», 23-vuotias opiskelija Louise sosiaalisesta ja sivistystyöstä työttömien työläisnaisten piirissä (3. kuv.), 16-vuotias koululainen Martin ensin postimerkkiharvinaisuuksien keräilystä, sitten fasististen mustapaitanuorten demokratianvastaisista rituaaleista (5. kuv.). Kan-

sallispäivän juhlallisuuksien yhteydessä työttömien naisten mielenosoitus ja poliisien avuksi ryntäävät mustapaidat törmäävät yhteen, laukauksia ammutaan, naisia — joukossa myös Louise — pidätetään ja suljetaan valtiopetoksellisina [!] vankilaan, jossa (7. kuv.) järkyttynyt Martin käy sisartaan tapaamassa, ja olennaista on, että Louise heidän poliittisesta vastakohdastaan huolimatta korostaa heidän olevan tulevaisuuden voimia isän edustamaa vanhaporvarillisuutta vastaan. (Martinin pulmana on, miksi järjestysvalta ottaa sisaren aatesuunnan vakavalta kannalta, mutta ei hänen!) Niin Louisen poliittinen toiminta kuin vankilassaolokin on saanut perin naiivin kuvauksen[65], ja loppurepliikkien epämääräisiin kulttuurituhoa ja »tulevaa tekoa» ennustaviin sanoihin on liitetty vielä raamatullista vertauskuvallisuuttakin (uusi Betlehemin tähti!). Yhteiskunnallisena aatenäytelmänä ja poliittisena ajantilityksenä *Sininen ihme* on melkoinen taka-askel niin *SOS*-näytelmästä kuin *Det blåser upp till storm* -romaanistakin.[66]

Sinisen ihmeen ideologinen ja henkilöasetelma toistuvat uutena muunnelmana Olssonin keväällä ja kesällä 1939 suomeksi Eino Salmelaisen Kansanteatteria varten kirjoittamassa näytelmässä *Lumisota.* Kysymys on jälleen sekä vanhempien ja lasten välisestä että lasten keskeisestä vastakohdasta, mutta nyt — lähitulevia tapahtumia ennakoiden — uudessa dramaattisessa vaaratilanteessa Neuvostoliiton vaatiessa neuvotteluita lähestyvän suursodan varalta. Perheenisä, liberaalinen ulkoministeri, on valmis matkustamaan vaikka helvettiin maansa pelastamiseksi, mutta opiskelijapoika Esko, AKS:n johtava jäsen ja »uuden Euroopan» julistaja, näkee järjestönsä tavoin Moskovan-neuvottelut maan itsenäisyyden loppuna vaatien ulkoministeriä eroamaan ja uhaten lopulta hänen henkeään. Perheen nuorempi poika lukiolainen Outi, humanistisesti asennoitunut idealisti, ei halua liittyä sen paremmin vanhoihin kuin ajankohdan nuoriinkaan eikä ottaa osaa siihen mikä tapahtuu; hänen nuoruutensa aika on tuleva myöhemmin, ja se on oleva syytön ja puhdas. Isää vastaan noussut kuolemanuhka saa Oudin kuitenkin toimimaan tässä ja nyt; AKS:n mielenosoituksessa hän nousee puhujalavalle syyttämään kansalliskiihkoilijoita »ihmisen pojan» uudesta »ristiinnaulitsemisesta», hänet raastetaan alas ja pahoinpidellään hengiltä. Pikkuveljen uhrikuolema aiheuttaa Eskon mielenmurroksen, luopumisen fasistisesta uhrimystiikasta ja kansalliskiihkosta.

Lumisota merkitsee »Siniseen ihmeeseen» verrattuna osittaista ideologista selkeytymistä: fasismissa ei enää nähdä toista tulevaisuuden tekijää vaan poliittinen ja kansallinen vaara; samalla sen vastavoima Louisesta Outiin siirryttäessä on kuitenkin muuttunut entistä epämääräisemmäksi. Kirjoittaessaan näytelmänsä suomeksi kirjailija oli halunnut vedota nimenomaan suomenkieliseen ylioppilasnuorisoon, ja yskä ymmärrettiin: kesästä alkaen yritettiin AKS:n, Kansanteatterin toimipaikan haltijan, taholta painostaa kirjailijaa luopumaan näytelmänsä esittämisestä. Syksyllä, teatteriharjoitusten ollessa käynnissä, näytelmä osoittautui myös peloittavaksi poliittiseksi ennustukseksi: uusi maailmansota oli syttynyt, Suomen ja Neuvostoliiton turvallisuusneuvottelut olivat edessä. Ja niin todellisuuden »liberaali» ulkoministeri (Holstin sijasta nyt Erkko) kielsi *Lumisodan* esittämisen; se pääsi julkisuuteen vasta marraskuussa 1958 Jyväskylän vastaperustetussa kamariteatterissa.[67]

Mutta Olssonin kahden 30-luvun poliittisen aatenäytelmän väliin sijoittuu hänen romaaninsa *Chitambo* (Schildt 1933), joka olematta suoranaisesti omaelämäkerrallinen on yhtäkaikki olennaisesti tekijän omaa kehitystilitystä. Romaanin kerronta liikkuu kahdessa tasossa ja ajallisesti kahteen suuntaan tekstilajin erottaessa jaksot toisistaan. Sen päähenkilö nuori nainen Vega Maria Dyster on — kuten tekijä ironisesti ilmaisee — syntynyt »luonnollisesti» v. 1893 (s.o. samana vuonna kuin HO), hän on boheemin, fantasioissaan elävän liikemiesisän ja pikkuporvarillisen, lahkolaisuskontoon etsiytyvän äidin tytär. Hän kokee koulutyttönä isän tarinat löytöretkeilijöistä suurena seikkailuna (nimi Vega on annettu Nordenskiöldin laivan mukaan, Livingstonen kuolinpaikasta Afrikan sydämessä, Chitambosta, taas tulee hänelle elämän tarkoituksen vertauskuva), oleskelun kesällä 1909 isoisän maatilalla vapautumisena kodin kaavoista ja tuttavuuden Mildred Jonssonin, äidin ystävättären kanssa, heräämisenä taisteluun naisvapautuksen puolesta. Kaikki nämä kokemusarvot kohtaavat kuitenkin romahduksen, ja tilalle nousee suuri rakkaus Tancredin hahmossa, nuorukaisen, joka köyhälistösyntyisen äitinsä vuoksi on rikkonut suhteensa isäänsä ja luopunut lupaavasta tiedemiesurasta työskennelläkseen syvien rivien puolesta. Rakastava Vega saa irroitettua Tancredin äidistään ja kansan asiasta ja tämän siirtymään Ruotsiin lähestyvän sisällissodan tieltä, mutta sodan syttyessä Tancred rientää täyttämään velvollisuutensa, mikä johtaa hänet vankilaan (toisaalta

punaiset surmaavat postimies Fridolfin, joka ensimmäisenä oli puhunut Vegalle sosiaalisesta kysymyksestä).[68]

Vapauduttuaan Tancred torjuu Vegan. Viimeisissä (kursiivi-)luvuissa kuumeinen Vega tilittää elämäänsä Hesperian puiston penkillä ja sairaalassa. Hän kokee kaiken toivottomuuden — »Mutta maa jalkojemme alla on raskas verestä ja muistoista, joka askeleella törmäämme hautoihin, jotka avautuvat ja oksentavat kylmyyttä ylitsemme. Kaukana kulkee monia hyvän tahdon ihmisiä, he matkustavat maasta toiseen, kokoavat joukkojaan ja innostavat niitä huomispäivään, mutta ratkaisevalla hetkellä heidän äänensä hukkuu kaaoksen villiin meluun.» — mutta päätyy vihdoin ajattelemaan toivon merkkinä Chitamboa, jossa Livingstone kuoli, mutta josta sädekimppu samalla loisti yli maanosan.[69] Sinänsä »epähistoriallisessa», vertauskuvallisessa kehityskuvauksessa huomio kohdistuu ensisijaisesti v:n 1918 sisällissodan tilittämiseen; todellisuutta vastaten kapinallisen Vegan asenne on työväen nousuun kielteinen ja ilmenee selvimmin hänen pyrkimyksessään vierottaa rakastettunsa Tancred (joka lienee tulkittava vertauskuvallisesti kirjailijan tyttöiän vallankumoukselliseksi haaveeksi) kansasta ja estää hänen osallistumisensa vallankumoukseen; seurauksena vankilan kiduttama rakastettu ei halua enää tuntea häntä.

Olssonin kehitysromaanin sisinpänä ajatuksena on nähty yhteyden löytäminen olemassaolon kokonaisuuteen, yhteenkuuluvaisuuden tunteen takaisin valloittaminen; mystillis-uskonnollisena sama tavoite ilmenee hänen seuraavassa romaanissaan *Träsnidaren och döden* (Schildt 1940, suom. *Karjalainen vaeltaja*, 1941).[70] Uskonnollinen symboliikka hallitsee myös Olssonin sodan aikana kirjoittamaa näytelmää *Rövaren och jungfrun* (Schildt 1944, ensiesitys Göteborgissa syysk. 1945)[71], mutta tämä 1860-luvun kato- ja nälkävuosiin sijoittuva 7-kuvaelmainen näytelmä on toki muutakin: symbolistinen tilitys Suomen kokemista raskaista sotavuosista ja lisäksi sosialistiseen tunnukseen päättyvä yhteiskunnallinen ajankuvaus. Suurten katovuosien ilmestyskirjamaisemassa, jossa nälän ja kulkutautien ahdistamat kulkurilaumat sortuvat vilja-aittojen ja talonpoikaistalojen lukittujen ovien eteen, ympäröi miraakkelihämy tarinan rakastavaisia: talonsa pulavuosina ahneelle Janne Färjarelle menettänyttä Elg-Mattia, mainiota metsämiestä, »jaloa rosvoa», joka oman käden oikeudella jakaa Jannen viljaa kerjäläislaumalle joutuen rangaistuksena ruoskittavaksi

Hirsipuumäellä, sekä raamatullisissa näyissä elävää Sannaa, armottomuudesta kerjäläisiä kohtaan tunnetun Lillbackan talon tytärtä, jonka äiti on pakottanut Janne Färjaren morsiameksi, mutta joka on valmis seuraamaan rakastamaansa miestä loppuun saakka.

Ajan kuvaus on Olssonin näytelmässä sosiaalisesti katkerampaa ja syyttävämpää kuin missään muussa 1860-luvun nälkävuosien kuvauksessa, Tavaststjernan *Kovina aikoina* mukaan luettuna. »Nödtid är brödtid för de hårda.» (s. 31) Omistavan luokan armottomuutta hätää kärsiviä kohtaan kuvittavat hirtehisesti 3. näytöksen yltäkylläiset kuuliaiskalaasit Lillbackan talossa, jossa seudun arvoväki vain harvoin sanaa vaihtaen syö »raskaalla, hitaalla, järjestelmällisellä ahneudella» (samalla kun kerjäläiset ajetaan pitoja häiritsemästä seuraavaan taloon) ja jossa talolliset ja kirkonmiehet esittävät itsekästä arvostelua senaatin pulapolitiikasta (mm. kirkkoväärtin ihastellessa kansan jumalanpelkoa, kun kuollaan toisen omaan koskematta, s. 62). Elg-Matti heittääkin syytöksen, että taloihinsa sulkeutuneet rikkaat ovat pahempia kuin ryövärit (s. 43–44), ja kuuliaiskalaasien ylensyöntiä ilmaantuu häiritsemään »kerjäläispappi» moitesaarnoineen ja yhteiskunnallisen sekasorron ennustuksineen. Näytelmän loppukohtauksessa rakastettunsa miestaposta vankilaan menettänyt Sanna lausuu sanat, joihin huipentuu tekijän kristillis-sosialistinen ohjelma:

> [— —] Miksi on toisen ihmisen oltava köyhä, toisen rikas? Miksi täytyy toisella olla leipää yllin kyllin, toisen olla sitä vailla? Siten emme voi milloinkaan toisiamme lähestyä... Se juuri on niin vaikeata...se tekee niin kipeätä...että emme voi tulla toisiamme lähemmäksi... Meidän olisi revittävä maahan kaikki, mikä meitä erottaa! Meidän olisi revittävä maahan muurit! Avattava ovet! Ja jaettava kaikki, minkä omistamme, toisten kanssa...

Ryöväri ja neito -näytelmä on mainittu Olssonin taiteellisesti kypsimpänä saavutuksena[72]; ainakin se on hänen yhteiskunnallisesti radikaalein ja lähimpänä työväenluokan sosialistista aatemaailmaa oleva näytelmänsä sitten *SOS*:n. Suursodan — ja Suomen onnettoman jatkosodan — koettelemuksien keskellä Hagar Olsson on 1800-luvun yhteiskuntaradikaalin kirjallisuutemme historiallista ja myyttistä projektiota soveltaen pystynyt luomaan teoksen, joka yhteiskunnallinen paljastus ja syytös on ajankohtaisesti polttava, ehdoton ja tinkimätön. Mutta sen rinnalle nousee samanaikainen kulttuuripoliittinen essee

»Författarskapets dekadens», jonka on armottominta ja loisteliainta, mitä Olsson on tässä laadussa milloinkaan kirjoittanut, ja jolle Suomen kirjallisuuden esseistiikassa (Eino Leino mukaan luettuna) on tuskin vertaa. Parikymmensivuisen esseen syntylaukaisuna on ollut se helmikuun päivä v. 1943, jolloin eduskunta lähes yksimielisesti valitsi Risto Rydin uudelleen tasavallan presidentiksi (ja kirjoittaja radionsa ääressä kuuli valitun nimen toistuvan lukemisen sanoina kavallus, kavallus, kavallus).[73] Kirjoittaja kokee tilanteen kansan tahdon täydellisenä syrjäyttämisenä, mutta samalla kirjailijan — ja kaikkien fasismin ja sodan vangitsemien, vaientamien ja maanpakoon karkoittamien kirjailijoiden — musertavana voimattomuutena, ja saa hänet kysymään, miten 20-luvun modernismin suuren optimismin, voimantunnon ja julistususkon ajasta oli vaivuttu tähän alennustilaan, päädytty tähän voimattomuuteen ja toivottomuuteen.[74] Hän palauttaa mieleensä Natsi-Saksan vankina sortuneen Carl v. Ossietzkyn sanat, että mitä Remarquen *Länsirintama*-teos olisikaan merkinnyt, jos sen takana olisi seissyt mies, joka olisi taistellut pasifisminsa puolesta natsien sotahulluutta vastaan sen sijaan, että tyytyi olemaan pelkkä kirjailija. Luopumalla aatetaistelusta poliittisella kentällä, tyytymällä olemaan »pelkkiä kirjailijoita», kirjailijat olivat predestinoineet tappionsa barbarian voimille ja jättäneet eurooppalaisen humanismin perinteen kaupallisen markkinakeinottelun uhriksi. Julien Bendan 20-luvulla sinkoama syytös »klerkkien petoksesta» saa kirjoittajan silmissä nyt uuden sisällön:

> Ylpeydessänne ja julkeudessanne lietsoitte 'kulttuurin' väärää palvontaa itsetarkoituksena — kulttuuria korokkeella [— —]. Te halveksitte 'politiikkaa' ja jätitte revolverimiesten ja uhkapelurien tehtäväksi määrätä ihmiskunnan kohtalosta. Te ette menneet kansan luo. [— —] Te palvelitte 'kirjallisuutta', 'tiedettä', 'taidetta' — ihminen ei teitä liikuttanut! Ette ottaneet itsellenne vastuuta ihmiskunnasta.[75]

Ja näin on jatkuvasti oleva, sillä niin kauan kuin kulttuuria pidetään itsetarkoituksena, se on jäävä väkivallan helpoksi saaliiksi.

> Loppujen lopuksi voi sotaa, väkivaltaa ja varmistamattoman revolverin raakaa viettelystä vastustaa yksistään kansa itse, tuo kärsivällinen, työtätekevä, elämän vuoksi kaiken kestävä, nimetön joukko, ja ainoastaan tähän perustuva kulttuuri, joka on tullut kallisarvoiseksi joukolle ja jonka se käsittää omakseen, voi tehdä valonsa, ilonsa ja rakkautensa avulla kansan — ja siten myös itsensä — vastustuskykyisemmäksi. Ainoastaan sellaisen yhteiskulttuurin voi ajatella kestävän ihmissuvun nykyisessä kehitysvaiheessa, joukkojen vastustamattomasti noustessa ylös syvyyksistä ja tekniikan antaessa jumalten salaman kenen käteen hyvänsä. Ainoastaan sellaisen kansan kulttuurin voi ajatella tulevan maailmankulttuuriksi, voi ajatella lopullisesti muovaavan kansoja, rotuja ja luokkia täyssointuiseksi ihmiskunnaksi.[76]

Poikkeuksellisella selkeydellä on Hagar Olsson tässä määritellyt edistyksellisen kirjailijan toimintalinjan ja yleisen kulttuuripoliittisen linjan, joka on läheinen myös sosialistiselle työväenliikkeelle. Ja hänen profeetallista terävänäköisyyttään osoittaa se, että vaaraksi ei osoiteta vain fasistista kulttuuriterroria vaan myös Yhdysvalloista nouseva antihumanismi, »kovaksikeitetty» gangsteriromantiikka ja kulttuurielämän kaupallistaminen, joka muuttaa kirjallisen elämän »kirjamarkkinoiksi». Essee on päivätty v:een 1944 ja sen viime sanat viittaavat paavin joulutervehdykseen; sen viimeistely on siis jatkunut yli oman »jatkosotamme» päättymisen, mutta sen syntyprosessin sodanaikaisuudesta ei silti ole epäilystä. V:een 1944 on ajoitettu myös toinen *Hurskaisiin herjaajiin* sisältyvä essee »Kirjailijat ja maailmantilanne», jossa — ikään kuin jatkeena edelliselle esseelle — pyritään määrittämään ehdot ja suunta sodanjälkeiselle kirjallisuudelle.[77] Sen käsittely on paikallaan myöhemmässä yhteydessä.

2. TOIVO PEKKANEN, TYÖVÄEN KUVAUKSEN UUDISTAJA

Ns. syvistä riveistä lähteneille tulenkantaja-kertojille Toivo Pekkaselle ja Pentti Haanpäälle tiesi maailmanpulan ja Lapuan fasismin merkeissä alkanut uusi vuosikymmen kehityskäännettä, joka kummallakin ilmeni aluksi yhteiskunnallisena radikaalistumisena, mutta johti myöhemmin selvästi eri suuntiin.

20-luvulla pitkälle tulenkantaja-individualismiin edenneelle Pekkaselle kapitalismin kriisin yleiset ja kotimaiset ilmiöt merkitsivät sysäystä kohti yhteiskunnallisempaa asennetta, joka heijastui jo hänen Tulenkantajat-lehdessä v:n 1929 jälkipuoliskolla julkaisemissaan parissa kaunokirjallisessa tuotteessa — runossa »Syvyydessä palaa», jossa »kaikki vanha» nähdään horjumassa ja hajoamassa ja »uusien voimien» nousu ilman ja leivän vaatimuksin ilmestyskirjamaisena ran-

gaistuksena, sekä novellissa »Lunastaja», jossa yksinäisen äidin kostava katkeruus ohjelmoi poikalapsen tulevan työläiskirjailija-tehtävän.[78] Tärkeänä vaikuttajana Pekkasen katsomusten jyrkentymisessä oli hänen tämänaikainen läheinen ystävänsä Aukusti Ripatti (Aku Rautala), jonka yhteiskuntanäkemyksen luokkakantaisuutta irtautuminen kommunistisesta liikkeestä ei ilmeisesti ollut perusteiltaan muuttanut. Merkillepantavaa on, että Pekkanen vielä voittoisan *Tehtaan varjossa* -romaaninsa syksyllä 1932 julkaistuaan esiintyi avustajana s.v. lopulla aloittaneissa uusissa vasemmistohenkisissä kulttuurilehdissä, ei vain Erkki Valan »kulttuuriaktivistisessa» Tulenkantajat-lehdessä vaan myös Jarno Pennasen SKP:n tuella perustamassa marxilaisessa Kirjallisuuslehdessä.[79]

Pekkasen kaunokirjallisista teoksista nimenomaan novellikokoelma *Kuolemattomat* (1931, kustantajana WS tässä kuten myöhemmissä) heijastaa hänen yhteiskuntaradikaalista vaihettaan. Selvimmän ilmaisun ajankohdan pulatodellisuus saa novellissa »Mökki saaren rannalla», jossa kuvataan työttömyyden fyysisesti, mutta ennen kaikkea psyykkisesti lamauttavaa vaikutusta ihmisiin ja päädytään toteamukseen, että eläinsuojeluyhdistyksellä olisi tässä tehtävää, mihin sisältynee viittaus myös työttömien sosiaaliturvan tuolloiseen olemattomuuteen. Ensisijaisesti herättävät kuitenkin huomiota kokoelman lukuisat työläiskirjailijan asemaan, tehtävään ja problematiikkaan liittyvät novellit. »Kertomus pienestä kahvilasta» sisältää itsekritiikkiä kuvaamalla kirjailijan vieraantumista entisistä (rappiolle joutuneista) kavereistaan ja tuskastumista kohdatessaan heidät jatkuvasti kantakapakassaan. Novellissa »Yksi syy» taas kommentoidaan työläiskirjailijan kuolintapausta osoittamalla, että kasvaminen yli alkuperäisen ympäristön, irtautuminen omasta luokasta on tosiasiassa johtanut tämän henkiseen kriisiin ja tuhoon. Erittäin voimakkaasti omakohtainen työläiskirjailija-katkeruus tulee esiin novellissa »Kaksi maailmaa», jossa naiivisti sivistystä ja myös alaluokan edustajan nousua kirjallisuuteen ihasteleva vanha herra, sivistyssuvun viimeinen jäsen, sekä terveytensä, elämänkohtalonsa, mielikuvituksensa ja jopa itsekunnioituksensa teoksissaan myynyt työläiskirjailija suorittavat puistonpenkillä väliensä selvitystä. Radikaalein tätä aihepiiriä edustava novelli, aiemmin mainittu Tulenkantajissa joulukuussa 1929 julkaistu »Lunastaja», jäi kuitenkin kokoelman ulkopuolelle. Siinä miehensä kansalaissodassa menettänyt työläisnainen löytää elämälleen sisällön synnyttämällä

vain tässä tarkoituksessa solmitun sukupuolisuhteen seurauksena pojan, jota omaa ruumistaan myymällä elättää ja kasvattaa kirjailijaksi, joka voisi vaikuttaa yhteiskunnan tulevaan kehitykseen:

> Hänen täytyy kokea kaikki mitä me olemme kokeneet, nälkä ja vilu, työpäivien tappava yksitoikkoisuus, työttömyyden kirous ja koko proletariaatin elämän ikuinen, toivoton epämääräisyys. [— —] Hänestä täytyy tulla kirjailija, joka vetää meidän inhimillisyytemme päivänvaloon. Ei ainoastaan henkisessä ja aineellisessa köyhyydessään kuohuvaa luokkaa, joka on alituisena uhkana yhteiskunnalle, ei ainoastaan massaa, jolla on merkitystä tuotannossa ja vaalien aikana, vaan ihmisen meissä. Meidän pyrkimyksemme valoon, totuuteen, ihmisyyteen. Joka vapauttaisi meidän luovat kykymme ja ilmaisisi meidän palavan halumme antaa osamme ihmiskunnan yhteiseen perintöön.[80]

Työläiskirjailijan uran syntyprosessi 20-luvun kotkalaisine taustatekijöineen oli suurimittaisen kuvauksen kohteena Pekkasen vuosien 1931–32 vaihteessa WSOY:lle lähettämässä suuressa määrin omaelämäkerrallisessa kehitysromaanissa »Samuel Oinon nuoruus» (»Teva 2»), joka kustantajan palauttamana ja uudelleen kirjoitettuna ilmestyi sitten syksyllä 1932 nimellä *Tehtaan varjossa.* Romaanin ensimmäisen version (»Teva 1») tavoin, mutta lopullisesta teoksesta poiketen »Samuel Oinon nuoruus» oli siis työläiskirjailijan kehityskuvaus, mutta molemmista se poikkesi jyrkemmän yhteiskuntanäkemyksensä kautta; sekin oli täten Pekkasen radikaalisen vaiheen tuote. Lopullisessa teoksessa kirjailijan pulakauteen liittynyt sosiaalinen katkeruus on jo lientynyt, samalla kun yhteiskunnallinen tausta-aines on kuitenkin lisääntynyt ja siten kasvattanut romaanin dokumentaarista painoa. Olennaisin muutos oli kuitenkin päähenkilön vaihtuminen työläiskirjailijasta lehtikirjoittelua harrastavaksi työläisintellektuelliksi yleensä, mikä antaa tälle hahmolle sosiaalisesti suurempaa yleispätevyyttä, kasvua yli kirjailijan oman persoonallisuuden. Tätä yleispätevyyttä kuitenkin vuorostaan rajoittaa päähenkilön korostettu psykologinen ja ideologinen poikkeavuus: hän on joukosta, luokastaan asteettain irtautuva, omaan kasvuunsa ja nousuunsa keskittyvä individualisti.[81]

Muuten vahvasti omaelämäkerrallisessa ja kotkalaistodellisuutta heijastavassa romaanissa on (edeltäneisiin versioihin nähden) toinenkin tärkeä muutos ja poikkeama todellisuudesta: prologiksi sijoitettu järkyttävä kuvaus Oinon työläisperheen isän paluusta vankileirin ko-

keneena punakaartilaisena kotiin ja menehtymisestä ensimmäiseen lainaten aikaansaatuun ateriaan. Isän kiväärin ja punaisen käsivarsinauhan 14-vuotias Samuel[82] on hyväksynyt, mutta silti hänestä ei tule isänsä tien jatkajaa vaan tämän aatteiden kieltäjä, »uuden työläisnuorison» edustaja[83]; kuvitteellisella prologilla on siten teoksen kehityskuvauksessa kontrastin tehtävä. Samuelin katsomuksellinen kehitys on asteettainen. Isän kuoleman jälkeen tämän vanhaan työpaikkaan konepajaan etsiytynyt poikanen, kurjalistoon vajonneen perheen alaikäinen huoltaja, on katkera ja luokkatietoinen (joskin hänen katkeruutensa ensi sijassa kohdistuu häntä kiusaaviin ja nöyryyttäviin vanhempiin työtovereihin). Nuorten, luokkatietoisten ystäviensä Eemilin ja Fransin kanssa hän pohtii työläiselämän ongelmia ja liittyy työväenjärjestöihin, ensin nuorisoyhdistykseen, sitten ammattiosastoon (kokien kuitenkin niiden hengen latteaksi ja aatteettomaksi). Hän lueskelee eri tiedonalojen perusteoksia, joukossa myös marxismin ja darwinismin klassikkoja (s. 109), ja ryhtyy kirjoittamaan lehtiin luokkatietoisia kirjoituksia, mutta alkaa sitten vähinerin vieraantua yhteiskunnallisesta toiminnasta, irtautua työväenliikkeestä päätyäkseen ihannemuodostukseen, jonka keskeisinä tekijöinä ovat itsekasvatus ihmisenä ja elämä elintasokilpailun ulkopuolella (s. 176–177, 185). Vieraantuminen koskee myös omaa ammattityötä ja työpaikkaa, vain käytännön tavoitteisiin rajoittuneita sisaruksia sekä »piian sieluksi» koettua Elsaa, rakastettua; lopputulemana on erakoituminen.

Rakastetun (ja lopussa sairauteensa menehtyvän äidin) ohella on kommunistinen serkku Pekka Valve vaikuttavin henkilöhahmo Samuelin elämässä. Esikuvansa Aukusti Ripatin tavoin myös Pekka Valve on osallistunut aseellisena kansalaissotaan ja kokenut vankilan, ottanut osaa SSTP:n ja SKP:n toimintaan, organisoinut uusia osastoja, pohtinut teorioita, pitänyt herätyspuheita, kirjoittanut artikkeleja ja runoja, kunnes hänkin on v:n 1923 pidätysaallon myötä joutunut uudelleen kolmeksi vuodeksi vankilaan. Jatkuvissa väittelyissä Samuelin kanssa — jota syyttää tiileksi, joka ei sovi mihinkään rakennukseen (s. 121) — Valve saa serkkunsa edes jossakin määrin osallistumaan järjestötoimintaan, mutta tosiasiassa hän itsekin on jo ennen uutta vankilatuomiota kasvamassa irti luokastaan (s. 54), ja kun hän sitten 20-luvun lopulla vankilasta vapauduttuaan, keuhkotaudin nujertamana katsoo kuolemaa silmiin, hän on »kadottanut suunnan», kokenut aat-

teen romahduksen; mitään elämässään katumatta hän näkee kaiken yläpuolella »biologisen välttämättömyyden» (s. 256). Korostettuaan aikaisemmissa väittelyissään Samuelin kanssa (suuri välienselvitys s. 114–122) elämän perusongelmaa sosiaalisena, ei metafyysisenä, vallitsevan talousjärjestelmän kumoamista tehtävänä kaikkien muiden edellä, marxilaista kasvatusta tienä uusien ihmisten luomiseen, koneita työväenluokan vapautumisen välikappaleina ja kommunistin velvollisuutta seistä vankilaa uhmaten paikallaan, Pekka Valve ei kuolemansa edellä ole ideologisesti kaukanakaan Samuelista, jonka teoriointi on irroittamassa elämän todellisuudesta ja joka hedelmättömässä pohtimisessaan tuntee olevansa kuiva oksa (s. 237 seur.). Romaanin epilogissa vihdoin tapaamme Samuelin »valmiina miehenä», joka ei pelkää elämän iskuja ja joka kokee tehtäväkseen »elää täällä maailmassa, ottaa osaa sen iloon ja suruun ja kasvaa suuremmaksi kuin hänen isänsä oli ja nähdä pitemmälle kuin hänen isänsä näki» (s. 271).

Johtaessaan niin sivustakatsojan rooliin alusta alkaen taipuvaisen päähenkilönsä kuin tämän vallankumouksellisen opponentinkin lopulta irti työväenluokasta ja sen yhteiskunnallisesta liikkeestä *Tehtaan varjossa* -romaani on vaivatta leimattavissa luokka- ja aatepetoksen manifestaatioksi; eihän se 20-luvun ajantilityksenä vain omaksu tannerilaisen revisionismin tunnuksia vanhan työväenliikkeen luokkataistelu- ja kommunismin vallankumoustunnuksia vastaan[84], vaan lopputulemiltaan, Samuel Oinon »puhdaan tiedon» tavoitteiden myötä, ruumiillistaa myös kansalaissodan jälkeen perustetun TSL:n »puolueettoman etsinnän» ihanteita. Enemmän kuin erotiikka tai politiikka ja yhteiskunnallinen kysymys Samuel Oinolle merkitsee öinen tähtitaivas (s. 149–152)! Linjankäynnissään kirjailija ei kuitenkaan syyllisty alhaisuuteen tai epärehellisyyteen: romaanin prologi on kunnianosoitus työväenluokan aseelliselle taistelulle, eikä illegaalin kommunistin periaatteellista ryhdikkyyttä liene sotien välikauden kirjallisuudessa kuvattu yhtä inhimillisesti vaikuttavasti kuin Pekka Valvetta suuressa väittelyssään Samuelia vastaan. On lisäksi muistettava ajankohta — Lapuan varjostama 30-luvun alku, Mäntsälän kapinan vuosi 1932 —, jolloin *Tehtaan varjossa* ilmestyi: teosta ei silloisessa (sosialidemokraattisessa) työväenlehdistössä, mutta ei myöskään radikaalin kulttuurivasemmiston piirissä suinkaan koettu työväenliikkeen ja sen aatemaailman luopumuksena vaan älyllisesti ja moraalisesti ylivoi-

maisen työväen aatemaailman kohottamisena pulan ja fasismin leimaamaa porvarillista elämänpiiriä vastaan, älyllisen kurin hallitsemana kehitysanalyysinä keskellä ajan kirjallisuuden sekavaa tunnekuohua ja epäaitoa kaupallisuutta.[85]

Eikä *Tehtaan varjossa* ole vain päähenkilön ja hänen opponenttinsa ideologinen kehityskuvaus, se on myös ajankuvaus 20-luvun kotkalaisen työväestön elämästä. Samuel Oinon elämänkokemusten myötä tutustumme tehdaskaupungin työväestön asunto- ja työoloihin, työläisperheen sisäisiin ja ulkoisiin ihmissuhteisiin, uuden työläisnuorison harrastuksiin koneistamisen, jazzin, kieltolain, urheilun ja auringonpalvonnan vuosikymmenellä, nuorten sukupuolisiin ja sukupuolimoraalisiin ongelmiin, lukuharrastuksiin ja aatteellisiin herätteisiin, kahtiajakautuneen työväenliikkeen kahtalaiseen kohteluun valtiovallan taholta, työväestön vähittäiseen aatteelliseen nousuun kansalaissodan jälkeisestä kurjuudesta ja olojen uuteen kiristymiseen alkavan maailmanpulan myötä. Kaikki tämä osoittaa ei vain tekijän omakohtaista myötäelämistä vaan myös poikkeuksellisen tarkkasilmäistä todellisuuden tarkastelua, mikä antaa teokselle sen dokumentaarisen pätevyyden vaikutelman.[86] Tätä vaikutelmaa emme voi kiistää edes niiltä kuvauksen piirteiltä, jotka enemmän tai vähemmän jyrkästi poikkeavat vanhan työväenliikkeen kaunokirjallisuuden esittämästä elämänkuvasta: taloudellis-sosiaaliselta eriarvoisuudelta ja siihen liittyvältä kateudelta työväenluokan sisäpuolella, työläiskotien välillä[87], työpaikalla vallitsevalta nuoriin ja poikkeaviin työntekijöihin kohdistuvalta vanhempien työläisten kiusanteolta, jonka herättämä kauna ja katkeruus voi tuntua konkreettisemmalta kuin työnantajaan kohdistuva luokkaviha, eikä edes näkemykseltä työväestön 20-luvun mittaan tapahtuvasta pikkuporvarillistumisesta kommunistisen kumoussuunnan kustannuksella.

Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanilla on työväenluokan elämänkuvauksena ja nimenomaan proletaarisena kehitysromaanina edeltäjänsä vanhan työväenliikkeen kirjallisuudessa (Parras, Lehtimäki) ja myös 20-luvun työväenliikkeen kirjallisuudessa (Kaatra, Kivelä, Rautala), mutta olennaista on, että tässä romaanissa kaupunki- ja teollisuustyöväestön elämä ja kaupunkityöläisen koko kuva on ensi kerran esitetty autenttisesti, sekä sisältä päin valaistuna, sosiaalipsykologisesti pätevästi, että taiteellisesti täysipainoisesti. Niin *Tehtaan varjossa* on se työläisnuoren kehityskuvaus, joka ensimmäisenä pystyi murtautumaan kansalliselle parnassolle, ja niin siitä on myös tullut proletaarisen kehitysromaanin perusmalli ja klassikko kirjallisuudessamme.[88] Teoksen saavuttama poikkeuksellinen arvostelumenestys ja muu julkinen tunnustus (valtion palkinto, apurahoja) merkitsi käännettä Pekkasen elämässä: luopumista ruumiillisesta ansiotyöstä ja antautumista ammattikirjailijaksi, avioliittoa ja muuttoa Kotkasta Helsinkiin, jossa hän aikaisemmasta poikkeavalla tavalla joutui kirjallisten (ja myös teatteri-)harrastusten piiriin. Hänen aluksi Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden piiriä kohtaan tuntemansa mielenkiinto vaihtui piankin (1934) kielteiseksi asenteeksi niiden edustamaa vasemmistolaista kulttuuripolitiikkaa kohtaan. Silti Pekkanen suostui 1935 kuolemanrangaistuksen vastaisen toimikunnan sekä antifasistisen kulttuurikomitean jäseneksi (mikä saattoi hänenkin nimensä valtiopoliisin kansanrintama-listoille), ja varsinaisen esiintymisfoorumin hän sai Matti Salosen (Kurjensaaren) syksyllä 1935 perustetusta radikaalivapaamielisestä Nykypäivä-lehdestä. V:n 1936 alussa Pekkasesta tuli sekä NVL:n kirjallisen harrastuspiirin puheenjohtaja että Kerho 33:n johtokunnan jäsen — joutuakseen samassa vaiheessa puhjenneessa ns. kirjallisuustaistelussa yhdeksi Mika Waltarin hyökkäyksen — Moskovan agenteiksi leimaamisen — pääkohteeksi.[89]

Pekkasen tuotannossa nämä vuodet merkitsevät siirtymävaihetta, jolle on tunnusomaista uuden sosiaalisen aihepiirin etsiminen *(Kauppiaiden lapset)*, työläisaihepiirin ja luokkavastakohdan risteyttäminen toisten ideologiain ja kokeilevien tyylirakenteiden kanssa *(Sisarukset, Takaisin Australiaan)* ja työläisaihepiirin käsitteleminen biologisesti painotettuna avioliittotarinana *(Ihmisten kevät)*.

Teoksista varhaisimmassa, Pekkasen ensimmäisessä näytelmässä *Sisarukset* (1933) työläisen — tässä myymäläapulainen Emmin — luokastaan irtautumisen teema (suhde lehtori Einolaan) on yhdistetty freudilaiseen insestiaiheeseen (työmies Erkin rakkaus sisarpuoleensa) samalla kun rakenteellisena esikuvana on ollut antiikin tragedia. Emmi, harha-askeleen hedelmä, on varttunut ja koulutettu leskiäidin ja veljen ponnistuksin ja kieltäymyksin, mutta samalla hän on kasvanut ulos luokastaan ja etsii nyt elämälleen sisältöä rakkaussuhteesta ns. herrasmiehen kanssa. Toisin kuin luokkamoraalia ja kostoa hehkuva veli kuvittelee, Emmi ei ole viettelyn uhri vaan määrätietoinen viettelijä, jonka intohimo jopa kauhistuttaa sovinnaista kohdettaan. Emmin into näyttää hienoa rakastajaansa luokka- ja työtovereilleen aiheuttaa

työväentalon tanssiaisissa luokkakonfliktin, joka johtaa poliisin sekaantumiseen ja skandalisoidun lehtorin eroamiseen hankalasta rakastajattarestaan; luokkavihan ja mustasukkaisuuden sokaisema Erkki ampuu »viettelijän» ja vihdoin kotiin palattua paljastaa intohimonsa sisarelleen, joka sen kauhistuneena torjuu.

Näytelmän ensiesityksen ohjauksessa Tampereen työväen teatterissa Kosti Elo pyrki (jopa melodramaattisesti) korostamaan näytelmän luokkavastakohtia, mitä kirjailija paheksui[90]; painettuun näytelmään ja sen kotkalaisesitykseen perustuvassa terävässä analyysissään Jarno Pennanen puolestaan näki Emmin luokastaan irtautumisen (ja mahdottomuuden siirtyä toiseen luokkaan) näytelmän perusongelmana ja murhenäytelmän varsinaisena syynä, jota insestiaihe pelkästään hämmentää.[91] Nykymaailmassa, jossa on 25 miljoonaa työtöntä, köyhän tytön asema on toinen kuin äidin nuoruudessa, Emmi selittää kysyen, kuka enää välittää tytön kunniasta, kuka kuvittelee pääsevänsä avioliittoon (köyhien tyttöjen köyhiä, työttömiä aviomiehiä hän sanoo halveksivansa ja olevansa valmis »pelaamaan ja maksamaan» haaveksimastaan rakkausonnesta, s. 10–11).[92] Ja edelleen välienselvittelyssä Einolan kanssa:

> Katsos, ei ole hyvä olla älykäs ja köyhä tyttö. Se on helvettiä. Ei pitäisi koskaan antaa kirjoja köyhien ja älykkäiden tyttöjen käsiin, ei pitäisi koskaan päästää heitä teatteriin eikä elokuviin. Ne kaikki synnyttävät ikävän, joka tuhoaa heidät. Ne kasvattavat heidät eroon omasta säädystään, mutta eivät valmista heille sijaa toisissa säädyissä.
>
> [— —] Minä en ole proletaari ajatuksiltani, mielihaluiltani enkä toiveiltani, mutta olen se asemaltani. [— —] Minusta tuntuu, että olen kuin kivi, joka tyytymättömänä asemaansa suuren vuoren kyljessä lähti pyrkimään ylös huippua kohti, mutta kadottikin otteensa ja lähti vierimään alaspäin ilman muita mahdollisuuksia kuin vajota suohon tai murskaantua jyrkänteen juurella. (s. 40)

Emmi käyttää tässä itsestään samaa kivi-symbolia, millä Valve *Tehtaan varjossa* -romaanissa oli luonnehtinut Oinoa. Ilmeistä onkin, että Emmi on »Samuel Oinon feminiininen vastine», luokasta irtautumisessaan vain pitemmälle ehtinyt ja siinä mielessä Oinon tavoin kirjailijan, nyt pääkaupunkiin asettuneen, tilanteen heijastuma, samalla kun luokkatietoisessa Erkissä on aineksia kirjailijan varemmasta seppä-minästä.[93]

Pekkasen kolmas omakuvahahmo, romaanin *Kauppiaiden lapset* (1934) lääkäri Lehtinen, edustaa luokasta irtautumisprosessin seuraavaa, yhä pitemmälle ehtinyttä vaihetta[94]: tämä on työläiskodin poika, joka isänsä kouluttamana, sinnikkäin ponnistuksin ja kieltäymyksin — ja taistellen v. –18 päinvastaisella puolella kuin isänsä — on noussut sivistyneistöön kykenemättä silti täysin irtautumaan kotinsa henkisestä perinteestä ja omaksumaan uuden luokkansa elämäntunnetta. Hän on luokkaristiriidan repimä, mutta samalla muita selvänäköisempi itsensä ja ympäristönsä tarkkailija, sopiva johtohenkilöhahmo psykologisessa ja psykoanalyyttisessa romaanissa, jonka aihealue on uusi, keskiluokkainen ja jonka tavoitteena on keskiluokan tympeän materialistisen, umpeutuneen ja epäaidon elämänpiirin paljastava erittely. Yliälyllisen Lehtisen sekaantuminen romaanin »kauppiaiden» elämään — kelloseppä Anttisen, jolla on »yleinen vastenmielisyys kaikkia muutoksia kohtaan» ja joka näin ollen on »tietysti vapaamielinen», ja kangaskauppias rouva Savolaisen, jolle kaupankäynti on ainoana henkisenä polttoaineena, sekä näiden lasten, älykkään ja tarmokkaan Aino Anttisen ja »synnynnäisen elämänvieraan» Johannes Savolaisen — on kohtalokas ja tuhoon johtava. Terävänäköisyydessään ja kriittisyydessään ei Pekkasen *Kauppiaiden lapsissa* suorittamalle pikkuporvarillisuuden kritiikille ole 30-luvun kirjallisuudessamme vertaa; vain »marxilaisesti koulituin aivoin» tämä paljastus oli mahdollinen.[95]

Kauppiaiden lasten aiheeseen ryhtyessään Pekkanen oli tuntenut kuluttaneensa loppuun työläisaihepiirin[96]; seuraavassa teoksessaan, pienoisromaanissa *Ihmisten kevät* (1935) hän yhtäkaikki palasi tähän aihepiiriin, mutta riisui samalla tarinansa kahden työläisnuoren rakkauden ja avioliiton kaikesta ideologisesta ja katsomuksellisesta pohdiskelusta. Satamamies Jaakko ja tehtaantyttö Aune ovat ns. tavallisia työläisiä, joita ei ammatillinen järjestäytyminen tai poliittinen osallistuminen kiinnosta, jotka käpertyvät pieneen yksityiselämäänsä ja yksityisonneensa ja jotka vaimon raskaus ja miehen työttömäksi joutuminen asettavat saman ongelman eteen kuin Pinnebergit Hans Falladan huomiota herättäneessä käännösromaanissa.[97] Erikoinen uusi piirre Pekkasen tuotannossa on luonnonkuvauksen vahva, suorastaan sillanpääläinen asema *Ihmisten keväässä*, mikä on kuitenkin vain eräs osa teoksen elämän- ja ihmiskuvausta hallitsevaa biologismia. Biologisen (rakkaus, lapsi) ja yhteiskunnallisen (työttömyys) välinen ristiriita on nähty teoksen varsinaisena teemana, josta samalla

nousee syytös yhteiskunnallisia oloja vastaan[98]; työväenluokasta lähteneelle, yhteiskunnallisesti suuntautuneelle kirjailijalle tämä biologismi merkitsi kuitenkin pakoa ja luopumusta.[99]

Pekkasen siirtymäkauden tuotannossa shaw'lainen *Takaisin Australiaan* (1936), »pessimistinen komedia pulavuosilta», on ideologisesti epämääräisin ja monimielisin.[100] Australiassa kovassa ruumiillisessa työssä pääomaa kerännyt Koponen ja USA:ssa vastaavasti kampaajana menestynyt Elli Vierto palaavat kotimaahan luodakseen elämänuran, edellinen tekstiilikauppiaana, jälkimmäinen kampaamon omistajana, mutta pettyneinä huonoon liikemenestykseen, tympääntyneinä pulavuosien työttömien mielenosoituksiin, huolestuneina yhteiskunnan epävakaisuudesta (Elli: »tämä pelko, että maailma romahtaa ylitsemme ja hautaa meidät alleen», s. 101), he päättävät siirtyä takaisin Australiaan rakentaakseen elämänsä yhdessä. Tämän päätöksen vuoksi Elli suoraviivaisesti hylkää sulhasensa Eero Malkan, työttömän merimiehen, joka ei voi vastaavaa tarjota. Ja epäsentimentaali »opportunisti» Malka puolestaan liittoutuu toisen pettyneen kanssa, Ellin kotiapulaissisaren Huldan, näytelmän luokkatietoisen sosialistin, jonka rakastuminen Koposeen on saanut pyörtämään pyhät sanansa. Hulda odottaa yhteiskunnallista kumousta (s. 85) ja puolustelee työttömien mellakointia (s. 98–99), mutta Koposeen rakastuneena on valmis ihailemaan tämän yrittäjähenkeä ja tunnustamaan omaisuuden varmimmaksi turvallisuuden takeeksi (s. 108–109).[101] Työläisgalleriaa täydentää juoppo Hukkanen (jonka helsinkiläis-esityksessä voitiin nähdä työväestön häpäisyä)[102], kun taas välittäjä Perttusen voittotili hänen sekä liikkeen Koposelle myydessään että takaisin ostaessaan kuvittaa osaltaan kapitalismin luonnehdintaa.

Pekkasen siirtymävaihe johti 1937 henkiseen kriisiin, omaa kirjailijatyötä koskevan uskon horjumiseen, minkä takana oli *Takaisin Australiaan* -näytelmän huono teatterimenestys, freudilais-symbolistisen *Musta hurmio* -käsikirjoituksen sivuuttaminen WSOY:n pienoisromaanikilpailussa, heikentynyt terveys sekä kaiketi osaltaan myös tunto ideologisesta umpikujasta; aatteellinen fanatismi saattaisi hänen arvelunsa mukaan auttaa »puskemaan sokeasti eteenpäin»[103], mutta käytännössä hän pidättyi kaikista yhteiskunnallisista kannanotoista kirjailijatyönsä ulkopuolella. Samana kriisivuonna 1937 valmistui ja ilmestyi kuitenkin romaani *Isänmaan ranta*, joka merkitsi paluuta *Tehtaan varjossa* -romaanin suuren yhteiskuntaepiikan linjalle; kuvauksen kohteena on 20-luvun lopulla merenrantakaupungin (selvästikin Kotkan) puunjalostusteollisuudessa käyty työtaistelu ja tavoitteena hahmottaa kokonaiskuva ajan suomalaisesta yhteiskunnasta ja siten valaista myös 30-luvun tilanteen syitä.[104] *Tehtaan varjossa* -romaaniin verrattuna *Isänmaan ranta* edustaa siirtymää subjektiivis-psykologisesta yksilökuvauksesta objektiivis-sosiaaliseen näkemistapaan[105]; henkilögalleria edustaa koko yhteiskunnallista asteikkoa.

Romaanin kuvaus 20-luvun lopun tyypillisestä suomalaisesta työtaistelusta on täyteläisyydessään ja olennaisessa perusteellisuudessaan lähes kenttäsosiologinen. Lukijalle hahmotellaan kaupunkikuva; kuva teollisuuslaitoksesta rakennuksineen, laitoksineen, interiööreineen, koneistoineen; taistelun osapuolet, pääoman ja työntekijäin keskeiset, luonteenomaiset edustajat; lakkotaistelun kulku joukkokokouksineen, alkuinnostuksineen, pitkittymisineen, rikkuri-ilmiöineen, sisäisine kriiseineen ja valtataisteluineen, lopullisine tappioineen. Tehtaan johtaja Honkapää on noussut avioliiton avulla yläluokkaan, mutta on kyvykäs organisaattori, katsomuksiltaan kylmäverinen sosiaalidarwinisti, jolla on pitkittyvän lakon varalle oma taktiikkansa ja strategiansa, rikkurit ja vähäiset »sosiaaliset» edut työntekijöille (vrt. Raf. Haarla Tampereella, Rudolf Walden Valkeakoskella;)[106], hänen alaisistaan taas uskollisista uskollisin, työjohtaja Kinnunen, on nousukas, jolle tehtaan käynnissä pitäminen on elämän asia ja lakkoileva työläinen käsittämätön arvoitus.

Lakkotaistelua on käynnistämässä helsinkiläinen »liiton mies», jolle lakkolaiset ovat vain ideoiden heijastumia ja joka laskelmallisella demagogiallaan osaa piiskata kuulijat joukkohurmioon, mutta taistelun käytännöllisiksi johtajiksi valitaan omasta joukosta kaksi keski-ikäistä miestä, joiden juuret ovat vanhassa työväenliikkeessä ja jotka molemmat ovat olleet mukana 1918, joskin ovat sitten tehneet koetusta eri johtopäätökset. Metallimies Helminen, ammattiosaston puheenjohtaja ja kaupunginvaltuuston jäsen, on vakaumuksellinen sosialidemokraatti, joka uskonsa väkivaltaiseen kumoukseen menetettyään on säilyttänyt kuitenkin luokkataisteluhenkensä, mutta korvannut sosialismin teoreettisen tavoitteen uskolla työväenluokan jatkuvaan nousuun peräänantamattoman taistelun tietä.[107] Helminen on epäitsekäs, luotettava, valistunut luottamusmies, ja hänellä on sekä taiteen- että luonnontajua toisin kuin hänen parivaljakollaan paperityömies Kiiskillä, joka on vuodesta –18 tehnyt kommunistiset johtopäätökset; hän

on älykäs, mutta Helmistä inhimillisesti rajoittuneempi, vain yhteiskunnallisen näkökulman hyväksyvä, myös esiintymisessään kiivaampi, mutta selvästi periaatteen ja kunnian mies hänkin, lakkotaistelussa vain työläisten etua ajatteleva, kun sen sijaan Huttunen, lakkokomitean nuori sihteeri, edustaa 20-luvun uutta kommunistipolvea, jolle lakkotaistelu on vain välikappale puolueen vallankumoukseen tähtäävässä politiikassa.[108]

Helminen on onnellisessa avioliitossa, hänellä on kaunis koti ja hän on kouluttanut poikansa Yrjön lukioluokille asti, kun sen sijaan muutenkin niukemmalle osalle jääneen Kiiskin elämää myrkyttää katkeroituneen vaimon nalkutus ja vihdoin oman pojan yllyttäminen rikkuriksi, mikä saa Kiiskin jättämään kotinsa. Mutta myös Helmisen asemaa ihmisenä ja lakonjohtajana järkyttävät ilmiöt hänen lähiympäristössään. Rikkuruus saa ajakohtaisen talonpoikaistaustan, kun Hellgrenit — Helmisen talollislanko ja tämän opin tielle päässyt Arvi-poika — yllättävät kaupunkilaissukulaisensa lähtemällä näiden »epäisänmaallista» lakkoa murtamaan. Vielä tuskallisempaa ja arkaluontoisempaa on se, että Helmisen oma poika Yrjö on sukupolvikapinallisuuden merkeissä ystävystynyt tehtaanjohtaja Honkapään pojan Erkin, luokkatoverinsa kanssa: kun 20-luvun kommunistijulkaisuista totuutta etsinyt[109] Erkki kapinoi sosiaalisella tasolla isänsä kapitalistiideologiaa vastaan, niin taiteilijaurasta haaveksiva Yrjö puolestaan sanoutuu irti isänsä proletaarisesta aatemaailmasta (ja yhteiskunnallisista ideologioista ylipäänsä). Kummankin kapinallisuuden yhteisenä nimittäjänä on eräänlainen yksilöanarkismi, jota kyyninen musiikinopettaja-boheemi Halme ruumiillistaa.[110] Nuorukaisten ystävyys lisää työläisten piirissä epäluottamusta Helmistä kohtaan ja myötävaikuttaa siihen, että Huttunen lakon loppuvaiheessa onnistuu kukistamaan tämän »petturina» taistelun johtoelimestä. Nuorfasisti Arvissa ja hänen hengenheimolaisissaan ystävysten kerettiläisyys herättää pyhän vihastuksen, joka johtaa näiden karkoittamiseen kivisateella kaupungista.

Isänmaan ranta sai ilmestyessään sekä nuivan arvostelu- että heikon myyntimenestyksen; sen merkitystä uudenlaisena yhteiskunnallisena romaanina, sosiaalisten ihmissuhteiden erittelynä ei ymmärretty, työväenlehtien arvostelijat ilmaisivat tyytymättömyyttä Pekkasen ihmiskuvauksen tunteettomuudesta, kun taas äärioikeiston taholta romaania saatettiin syyttää jopa »punaisen myrkyn» kylvöstä vapaussodan 20-vuotisjuhlien aattona.[111] Jälkikäteen *Isänmaan rannan* ansiot on kuitenkin toki tunnustettu ja nimenomaan lakonjohtaja Helmisessä nähty kirjallisuutemme rikkaimmin kuvattu työmiespersoonallisuus.[112] Samuel Oinon rinnalla Helminen on ollut Pekkaselle läheinen, tunnustuksellinen työläishahmo, ja siinä, että luokasta ja liikkeestä irtautuvan itsensäkehittäjä-nuorukaisen jälkeen idoliksi on noussut aktiivinen, pettymyksistä huolimatta peräänantamaton järjestöihminen, voidaan aiheellisesti nähdä pitkä askel yhteiskunnalliseen suuntaan. Mutta jos lakonjohtaja Helminen on romaanissa Pekkasen idolihahmo, niin millään tavoin omakuva Samuel Oinon tavoin hän ei ole; kirjailijan omia taiteilijaongelmia ja juurettomuuden tuntoja (»puu ilman juuria») teoksessa heijastaa Yrjö, Helmisen luopiopoika, Samuel Oinon uusi variantti.[113]

Pekkasen seuraavan teoksen, kokoelman *Levottomuus* (1938) novellit ovat pääosin peräisin vuosilta 1935–36 ja monien niiden lapsi- ja rakkauskuvaukset liikkuvat työväen maailmassa, mutta merkillepantava on valikoinnin suorittaminen siten, että desilluusio on kokoelman hallitseva tuntomerkki.[114] Seuraavat teokset, freudilais-myyttinen pienoisromaani *Musta hurmio* (1939) ja Turun työväen teatterissa ensiesityksen marraskuussa 1939 saanut taiteilijahybristä valoittava 3-näytöksinen *Demoni* edustavat symbolismia, joka sijoittuu yhteiskunnan tuolle puolen, mutta sen sijaan toinen sotavuosien näytelmä, niinikään 3-näytöksinen *Rakkaus ja raha* muodostuu symbolismistaan huolimatta teräväksi erittelyksi rahamahdin tuhoisasta vaikutuksesta ihmiskohtaloon.[115] Juulia Raittinen, rehdin sepän yritteliäs vaimo, pitää kioskia kaupungin satamakorttelissa, kunnes kiinteistövälittäjä Leppä sekaantuu hänen elämäänsä ja »ystävyyden» hinnalla tekee hänestä kahvilanomistajan; vihdoin suhde salaperäiseen Tuntemattomaan tekee Juuliasta suurliikenaisen, hotellinomistajan. Vastaavasti vaihtuvat näyttämömiljööt: lämpimän proletaarista satamamiljöötä seuraa pikkuporvarillinen kahvilakoti, sitä taas kyyninen ja loistelias hotelliympäristö. Sosiaalinen nousu on vaikuttava, mutta tapahtuu ihmisen ja inhimillisen onnen kustannuksella; Juulia ei ole rikkaudella viettelijän tahdoton uhri, hän pohtii, tuskailee ja valitsee, mutta yhtäkaikki myy ainoan aidon rakkautensa rahasta, eikä proletaarinen aviomies voi siihen alistua.

Talvisodan aikana Pekkasen sotilaallinen täydennyskoulutus johti sotilassairaalan kautta Valtion tiedotuskeskukseen[116]; keväällä 1940

lomautettuna hän kirjoitti lopulliseen muotoon *Isänmaan rannan* jatkoksi 1937–39 syntyneen *Ne menneet vuodet* -romaanin (1940), jonka käsikirjoituksen WSOY oli keväällä 1939 teoksen luokkahenkiseen »puoluekantaan» vedoten hyljännyt, mikä oli aiheuttanut lähes välirikon kustantajan ja kirjailijan välillä.[117] Kysymyksessä oli nyt ajantilitys, joka muodollisesti kattaa 30-luvun talvisodan syttymiseen saakka ja jollaista Pekkanen piti tässä vaiheessa tärkeämpänä kuin *Ihmisten kevään* tai *Mustan hurmion* kaltaista »pelkkää leikittelyä»; lopullisessa versiossa hän oli kuitenkin supistanut teoksen yhteiskunnallista ja poliittista (Kotkan tapahtumia ja Lapuanliikettä koskevaa) ainesta henkilösuhteisiin liittyvän psykologisen aineksen hyväksi ja siirtänyt painopistettä *Isänmaan rannan* isistä poikiin.[118] Supistettuna ja pehmennettynäkin romaanin kotkalaisjaksot, joissa kuvataan lapualaistaantumuksen nousua, työväentalon sulkemista ja fasistien kommunisteihin kohdistamaa ajojahtia ja joka huipentuu toivonsa menettäneen Kiiskin siirtymiseen meritse Neuvostoliittoon ja laillisuuden (myös kommunistien laillisten oikeuksien) puolesta viimeisen taistelunsa käyneen Helmisen salamurhaan, täydentävät vaikuttavasti *Isänmaan rannan* lakkokronikkaa. Sen sijaan romaanin muun (valta)osan kattava kotkalaisen nuoren polven vaiheiden seurailu Helsingissä (ja lähes puolensadan sivun verran turistikokemuksia hyödyntäen myös Englannissa) edustaa tuntuvasti ohuempaa ja kapeampaa kerrontaa, ennen kaikkea aate- ja sosiaalihistoriallisesti, mutta myös inhimillisesti. Romaanin tehoa häiritsee myös tapahtumakronologian sekavuus. Sen ensimmäisten n. 70 sivun ajan liikutaan selvästi 30-luvun alkupuolella, v. 1932–33 tienoilla[119], mutta sitten — Yrjön maalle suuntautuvan työn etsinnän yhteydessä — tapahtuu yhtäkkinen, ei tietoinen takautuma vaan perustelematon takahyppy keskelle Lapuanliikkeen muilutuksia, talonpoikaismarssia jne., siis vuoteen 1930[120], ja tähän vaiheeseen sijoittuu selvästi myös Helmisen murha.

Mutta jos »menneitä vuosia» ajantilityksenä häiritsee jo sotkuinen kronologiakin, niin yhteiskunnallisena romaanina sitä kaventaa olennaisesti 30-luvun nuoren polven sivullisuus ja periferisyys. Erkki Honkapään porvarillinen luokkatietoisuus herää henkiin oikeastaan jo Yrjön kanssa Helsinkiin tehdyllä pakomatkalla (tajutessaan tämän työläiseksi!); Emma-tädin radikaalissa salongissa 30-luvun alkuvuosina hän on jo »viisas epäilijä», ironinen sivustakatsoja, ja sopeutuu varatuomariksi valmistuttuaan perin helposti isänsä ohjauksessa firman

palvelukseen. Yrjö taas joutuu kokemaan omakohtaisesti pulavuosien työttömyyden ja nälän, ja seuratessaan maalaiskylässä suoritettua kommunistimetsästystä hän hetkeksi tuntee myös aatteellisen sidonnaisuutensa isään[121]; murhatun isän ruumiin ääressä hän kuitenkin sanoutuu irti Saimi-sisarensa vihasta[122], ja jatkossa hänen kapinallisuutensa on vain taiteellista, joskin hän siinäkin tuntee ajan mittaan vajoavansa (mainospiirtäjä-leipätyössä) rutiiniin. Yrjön rakastettu (myöhemmin vaimo) Martta Halme, itse uransa luonut tarmokas nainen ja sosiaalisesti suuntautunut Yhteiskunnallisen korkeakoulun opiskelija, muuttuu ennen pitkää pelkästään viisaaksi perheenäidiksi. Yrjön Saimi-sisar, joka vasemmistoradikaalien aikakauslehdessä julkaisemine artikkeleineen näyttää nousevan vasemmistolaisen luokka-ideologian varsinaiseksi kantajaksi romaanissa, joutuu satiirisesti kuvatun ideologihurmurin Kosti Meren viettelemäksi ja raskaaksi tulleena verukkein hyljätyksi (lisäksi samanaikaisesti erotetuksi toimestaan asianajotoimistossa) ja katoaa (1936) Englantiin, jossa hänellä myöhemmin on tuskallinen romanssi Erkin kanssa. Nuorempi sisar, pehmeäluonteinen Elna joutuu Arvi Helasvuon (ent. Hellgren), Lapuanliikkeen myötä kasvaneen ja Saksassa uutta järjestelmää opiskelleen AKS-aktiivin, ja tämän uhrifilosofoinnin lumoihin ja — leskiäitinsä järkytykseksi — suostuu tämän aviopuolisoksi.[123]

Ja kun aavisteltu 2. maailmansota puhkeaa ja myös Suomi kulkee kohti talvisotaansa, lähestyvät entiset viholliset toisiaan: Arvi — ainoa, joka tuntuu tietävän, mitä tahtoo — toteaa, ettei ole käynyt siten kuin toivoimme, mutta ei myöskään niin kuin pelkäsimme; Erkki tuntee ikiaikojen vaistojen kohinan rinnassaan ja »miltei jonkinlaista hurjaa nautintoa» sodan vaaroja ajatellessaan, ja myös Yrjö, pasifisti, tuntee olemuksensa vaativan, että »jos meidän kimppuumme syyttömästi käydään, niin meidän on iskettävä takaisin».[124] Helmisten naiset ja lapset löytävät turvapaikan talollinen Hellgrenin, ent. lakonrikkurin, luota, ja sodan syttymispäivänä kohtaavat Yrjö ja Arvi aseveljinä Kannaksen pääpuolustuslinjalla tietäen Erkin olevan jo edessään viivytystaistelussa.

Näin 30-luku Pekkasen näkemänä muodostuu toisaalta vuoden –18, 20-luvun ja vuoden –30 haavojen lääkitsemiseksi, toisaalta etenemiseksi kohti väistämätöntä talvisotaa ja sen kansallista yksimielisyyttä; varsinainen työväenliike loistaa lähes poissaolollaan, taistelu Lapuanliikettä ja Kivimäen poikkeuslakihallintoa vastaan sekä puna-

multahallituksen vaihe samoin. Kuvaavaa Pekkasen talvisodan ja välirauhan aikaiselle asenteelle on, että samalla kun vasemmistoälymystö jonkun Sunin ja Meren edustamana saatetaan moraalisestikin epäilyttävään valoon, samalla aks-läinen nuorfasisti Arvi on kuvattu paitsi puhtaaksi aatteenmieheksi myös siksi henkilöhahmoksi, jonka tahto romaanin lopputulemassa toteutuu.[125] Paradoksina Keijo Ahti toteaakin, että »Pekkasen yhteiskunnallisen ideologian kannalta sota oli positiivinen tekijä ja syttyi kuin tilauksesta selventämään *Ne menneet vuodet* -romaanin rakentavaa ja yhdistävää tarkoitusta».[126] Ilmestyessään syksyllä 1940 teos sai myönteistä kritiikkiä jokseenkin pitkin linjaa; kuitenkin sen on todettu jäävän eeppiseltä teholtaan jälkeen *Isänmaan rannasta.*[127] Romaanin arvoa heikentää sen ajankohtaan sidottu propagandistisuus, nimenomaan sen loppujakson »finlandiamaisuus» (Valtion tiedotuslaitoksen henki), johon Olavi Paavolainen kirjeessään kiinnitti arvostelevaa huomiota.[128] Mutta Pekkasen kansakokonaisuus-patriotismi jatkui vielä jatkosodan natsiaseveljeyden vuosinakin, jolloin hän edelleen toimi Valtion tiedotuskeskuksessa: hän ei julkaissut vain lawrencelais-urheiluhenkistä *Tie Eedeniin* -romaania (1942)[129] vaan myös patrioottisen novellikokoelman *Ajan kasvot* (1942) sekä kirjoitti (julkaisematta jääneen) romaanin inkeriläisten olemassaolon kamppailusta neuvostovallan aikana. Pettymys kuvastuu vasta romaanissa *Hämärtyvä horistontti* (1944): sota on vienyt pohjan Pekkasen yhteiskunnalliselta kehitysidealismilta ja ihmisuskolta.[130]

Kysymys Toivo Pekkasesta työläiskirjailijana ja työväenliikkeen kirjailijana on problemaattinen: kun 20-luvun lopun tulenkantaja-kriitikot palvoivat Pekkasta kirjallisuuden uutena ihmisenä, teollisuus- ja kaupunkityöväestön itsetietoisena edustajana ja tulkkina, kun Lauri Viljanen 30-luvulla näki nimenomaan *Tehtaan varjossa* -romaanissa »uuden kirjallisuuden synnyn»[131], kun Kauko Kare monografiassaan käyttää Pekkasesta pitkin linjaa »työläiskirjailijan» nimitystä, kun Annamari Sarajas sodanjälkeisessä esseessään luonnehti Pekkasta »luokkatietoisen, mutta luokastaan erilleen, tarkkailuun vetäytyvän» »luonteenomaisesti suomalaisen työläiskirjailijan» prototyyppinä[132], kun Kai Laitinen on määrittänyt Pekkasen aseman ensimmäisenä suomalaisena työläiskirjailijana, jonka sanoja kuultiin yli luokkarajojen[133], ja kun Keijo Ahti on väitöskirjassaan korostanut Pekkasen nousua nimenomaan metallityöväestöstä, työväenluokan kärkiryhmästä, mutta päätynyt käsitekehittelyssään korostamaan ratkaisevana ideologista tekijää, mikä merkitsee Pekkasen jäämistä käsitteen ulkopuolelle[134], — niin toisaalta työväenliikkeen omassa piirissä on asenne Pekkaseen työläiskirjailijana ja työväenliikkeen aatemaailman tulkkina ollut varautunut, kriittinen ja jopa torjuva. 20-luvun kommunistinen lehdistö vaikeni hänestä ja sosialidemokraattisen lehdistön näkyvin kirjallisuusarvostelija S-K. Kilpi osoitti tosin Pekkasta kohtaan ilmeistä kiinnostusta, mutta kaipasi toistuvasti hänen teoksistaan selvempää luokka-asennetta ja solidaarisuuden tunnetta[135], ja 30-luvun Kiilan piirissä (ennen ja jälkeen ryhmän perustamisen) asennoituminen Pekkaseen oli epäilemättä syvästi kiinnostunut, mutta samalla kriittinen (J. Pennanen), hänen työläiskirjailija-luonteensa kyseenalaiseksi asettava tai kiistävä (R. Palmgren, M. Savutie).[136]

Palmgrenin väitöskirjan (1965) työläiskirjailijan käsitemäärittelyn[137] kriteerejä käyttäen voidaan todeta, että Pekkasen proletaarinen tausta (ei vain työläiskodissa syntyminen ja kasvaminen, vaan myös pitkäaikainen omakohtainen tehdastyöläisen ammatti- ja elämänkokemus) on kiistaton ja merkitykseltään ensiarvoinen, samoin on todettava hänen siihen mennessä ainutlaatuinen pätevyytensä (sosiaalinen, taiteellinen) kaupunkityöläisen ja -työväestön aineellisen ja henkisen elämän kuvaajana. Näiden rinnalla on kolmas kriteeri, työväenluokan ideologinen kuvastaminen tuotannossa, sen sijaan ongelmallisempi.

Jos Pekkanen aloitti kirjoittelunsa (lehtikertomukset) perinteisenä työläiskynäilijänä, niin hänen 20-luvun varsinaista kirjailijauraansa (teokset) leimaavat olennaisesti tulenkantajamodernismista saadut tyyli- ja aatevaikutteet, ja niitä jatkoi pitkin 30-lukua tietoinen herätteiden etsintä ajan kansainvälisistä kirjallisista ajanvirtauksista, samalla kun kirjailijaa ahdisti tunto työläisaihepiirin ehtymisestä. Pekkasen työläishahmoille oli varsinaisen kirjailijauran alettua ominaista korostettu yksilöllisyys, ja *Tehtaan varjossa* -romaanin Samuel Oinossa hän hahmotti nimenomaan perinteisestä poikkeavan »uuden työläisnuorison» edustajan, jonka itsekasvatuksen ja objektiivisen tiedon etsinnän tavoite oli lähellä TSL:n ohjelmaa. Työväen joukkotoimintaa ja puolueisiin (muiden puolueiden ohella) Pekkanen asennoitui torjuvasti, mutta saattoi yhtäkaikki lämmöllä hahmottaa periaatteellisen sosialidemokraatti Helmisen, henkisesti ja moraalisesti itsenäisen kommunisti Kiiskin tai kerettiläisyytensä vuoksi syrjään joutuvan kommunisti Valveen luonnekuvat; ehdottoman kielteisyyden raja

tuli vastaan jyrkän, neuvostojohtoisen kommunistiliikkeen ja ilmeisesti myös 30-luvun nuoren vasemmistoälymystön suunnalla.

Samalla on todettava, että Pekkanen ei vain osoittanut 30-luvun suurissa työläiskuvauksissa pätevyyttään työläisolojen ja -tuntojen kuvaajana, vaan myös ilmeistä pakottavaa tarvetta tutkiskella sitä yhteiskuntaluokkaa, josta oli noussut, ja hahmottaa sen aktuaalia elämänkuvaa. Voidaan puhua jonkinlaisesta — kylläkin epäsäännöllisestä ja ristiriitaisesta — aaltoliikkeestä Pekkasen kirjailijatyössä ja -asenteissa 20-luvulta sotavuosiin, aaltoliikkeestä, jossa korostui milloin taipumus ajan taiteellisiin muotivirtauksiin ja muotokokeiluihin, milloin yhteiskunnan ja sen luokkien — ensi sijassa työväestön — lähes sosiologisen systemaattiseen tarkasteluun: milloin oli päällimmäisenä eräänlainen liberalistis-humanistinen aateasenne, milloin työväenliikettä lähellä oleva sosiaalinen, vieläpä sosialistinen asennoituminen. Tutkimusta itsenäisyysajan työväenliikkeen kirjallisuudesta ei olisi ajateltavissa ilman Pekkasen panosta työväestön elämän kuvaajana.

3. PENTTI HAANPÄÄ, SUUKAPULOITU JA VAPAUTETTU

Jos 30-luku merkitsi Pekkaselle maineeseen ja menestykseen nousua julkisessa mielipiteessä, niin Haanpäälle sama vuosikymmen — nimenomaan sen alkupuoli — tiesi vaikeaa henkilökohtaista kriisiä, leimaamista kommunistiksi ja kustantajasulkua puolen vuosikymmenen ajaksi.[138] Jouluksi 1930 ilmestyneen *Karavaani*-kokoelman (Kansanvalta) ja syksyllä 1935 ilmestyneen romaanin *Isännät ja isäntien varjot* (Kirjailijain kust.) välisenä aikana hän ei saanut julkisuuteen ainoatakaan teosta, vaikka tänä aikana syntyi kaksi muuta hänen merkittävimpiin teoksiinsa kuuluvaa romaania *Noitaympyrä* (1931) ja *Vääpeli Sadon tapaus* (1935) ja lisäksi pari kolme novellikokoelmaa; kaikki nämä teokset pääsivät julkisuuteen vasta kirjailijan kuoleman jälkeen.[139] *Noitaympyrä* sai valtio- ja maanpetoksellisena koetun talouspulakuvauksensa vuoksi hylkäystuomion ainakin neljältä kustantajalta, eikä myöskään Erkki Vala uskaltanut ajatella romaanin kustantamista ilman osittaista uudelleen kirjoittamista.[140] Novellikokoelmaa (»Ilmeitä isänmaan kasvoilla») Haanpää näyttää tarjonneen ainakin Kansanvallalle syksyllä 1933[141], mutta sai »juttujaan» julkisuuteen vain vasemmistolehtien palstoilla, ehkä runsaimmin Tulenkantajissa ja Kirjallisuuslehdessä (sittemmin myös Kiilan albumeissa)[142]. Näistä eniten kohua herättivät aikanaan Tulenkantajissa syksyllä 1933 ja talvella 1934 julkaistut vuorokeskustelut »Pulamiehet puhelevat» ja »Pulamiehet lähtevät liikkeelle», joista sekä kirjoittajalle että julkaisijalle langetettiin painokannetuomio.[143] Ja senkin jälkeen, kun »Isännät»-romaani oli päässyt julkisuuteen Kirjailijain kustannusliikkeen (Erkki Vala) kautta ja Haanpäähän kohdistunut kustantajasulku alkoi vähitellen avautua, ei »Isäntien» vanavedessä syntynyt *Vääpeli Sadon tapaus*, joka jatkoi *Kentän ja kasarmin* armotonta armeijakritiikkiä, löytänyt kustantajaa.[144]

Missä mielessä Haanpää sitten 30-luvulla oli vasemmistolainen, missä määrin kommunisti? *Kenttä ja kasarmi* -ajojahdin koettuaan, sosialidemokraattisen Kansanvallan kustantajaresurssien petettyä kustantajasaartoon joutuneena ja omakohtaisesti talouspulan ilmiöitä Pohjois-Suomessa tarkkailtuaan Haanpää ilmeisesti siirtyi edelleen vasemmalle kokien lähimmiksi aatteellisiksi hengenheimolaisikseen Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden toimittaja- ja avustajapiirin; hän tapaili näitä pääkaupungin-matkoillaan ja otti näitä vastaan Piippolan-kodissaan[145], oli 1935–37 Kirjallisuuslehden toimituskunnan ja v:sta 1936 kirjailijaryhmä Kiilan jäsen (poissaolevana) ja osoitti nimenomaan 30-luvun alkupuolen kaunokirjallisessa tuotannossaan jyrkentynyttä yhteiskunnallista luokkanäkemystä. Mutta jos todisteena kommunistisuudesta (valtio- ja maanpetoksellisuudesta!) nähtiin nimenomaan *Noitaympyrän* lopputulema, päähenkilön Pate Teikan päätös etsiä uutta elämää itärajan takaa, ja jos tätä johtopäätöstä tuetaan kiinnostuksesta Neuvostoliittoa kohtaan osoittavilla päiväkirja- ja kirjekatkelmilla — NL:n 5-vuotissuunnitelman tutkistelulla, jopa omakohtaisella NL:oon siirtymisen pohtimisella —[146], niin todistelun tehoa ovat hillitsemässä Haanpään kaunokirjallisten tekstien vastatodisteet, kriittiset kannanotot myös kommunismiin, omakohtainen korostettu yksilöllisyys.[147]

»Nyt lienee aika, jolloin kirjallisuudella olisi tehtävänsä», Haanpää kirjoitti päiväkirjaansa 9.4.–33 jatkaen: »Sanokaamme tulevaisuuden tendenssi tarkoitusperäisyyttä vastaan. Suuret tuulet tulevat ja myrskylinnut liikkuvat. Ihmiskunta on pian kulkeva kokonaisia aikakausia erottavan kuilun yli.»[148] Mutta samalla kun Haanpää totesi porvaril-

listen kustannusliikkeiden olevan itseltään tukossa, siltojen olevan poltetut ja itse kuuluvansa lopullisesti »toiseen leiriin», hän kohotti »oikeaoppisen sosialismin» ylitse kirjallisuuden ohjenuoraksi »vapauden, ajattelemisen, puhumisen ja kirjoittamisen vapauden», ja *Noitaympyrän* tunnetuissa »asetussanoissa» (joulukuu 1931) hän antoi sekatyömies-puhekumppaninsa lausua kertojasta, että »jos joku uskoo sosialismiin, kommunismiin eli [pientalonpoikien] remonttiliikkeeseen, mihin hyvänsä, niin sinä et suinkaan ole se mies. Sinähän et usko mihinkään. Sinä näytät vain peilin, näytät kaikupohjan, joka jollakin aatteella on, maaperän, josta se versoo.»[149] Kaupunki ja sen kulttuurielämä — myös kaupunki- ja teollisuustyöväestö — oli Haanpäälle vieras, ja vaikka hänen lukemismerkinnöissään esiintyvät nimet Wilde, Joyce, Lawrence ja Woolf, hänen päiväkirjaraporttinsa Helsingin-matkoista ja liikkumisesta sikäläisen radikaalin älymystön piirissä ovat itse asiassa surkuhupaisia tarinoita »maakunnan miehen» harhailusta vieraalla maaperällä.[150] Piippolassa, Kairanmaalla, oli hänen aito maaperänsä, sen talollisten, pienviljelijöiden, maa- ja metsätalousproletaarien kuvauksessa hänen voimakenttänsä, sen ihmisissä — joissakin Pirnes-Anteissa, Ralli-Heikeissä, Mämmi-Anteissa ja Retu-Mattiloissa — hänen luontevimmat puhe- ja ryyppykumppaninsa. Alkoholi oli edelleen Haanpään ongelma yhtä hyvin Helsingissä kuin Piippolassakin: päiväkirjamerkinnässään 17.5.–36 hän selittää olevansa »alkoholisti-raunio», jota »uusi maailmankatsomuskaan» ei ole voinut pelastaa, ja itseripissä 30.3.–39 hän jälleen toteaa olevansa aallonpohjassa, juoppo ja peluri — päättäen taas kerran jättää molemmat paheensa.[151]

Noitaympyrää (1931, julk. 1956)[152] voitaisiin Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanin tavoin nimittää proletaariseksi kehitysromaaniksi, jossa päähenkilön ideologinen kehitys tapahtuu kuitenkin päinvastaiseen suuntaan, ei yksilöllisyyteen, henkiseen kasvuun luokasta irtautumalla, vaan yksilöllisyydestä, epäilyistä, sosiaalisen nousun kokeilusta, kerettiläisyydestä kollektiivisuuteen, jyrkimmän mahdollisen rajan ylittämiseen. Toisin kuin Pekkasen Samuel Oino, Haanpään Pate Teikka on maa- ja metsätalousköyhälistön edustaja, maalaispiian avioton poika, josta on tullut tukkilainen Kemijoen varsiin. Hänellä on taskussaan Puutyöväen liiton jäsenkirja, mutta jäsenmaksut ovat jääneet hoitamatta, työväen järjestötoiminta on hänelle vierasta, hän »ei ole mikään sosialisti» (s. 22)[153], vaikka onkin kapinallinen ja näkee kapitalismin jättiläismäisenä hämähäkinverkkona (s. 24–25). Kaupunkielämä on tälle metsien miehelle vieras ja hämmentävä, eikä hän koskaan ole tuntenut halua etsiytyä tehdastyöhön, jossa »tehtiin ihmisestä muuli, joka odotti vain ruoka-aikaa, iltaa, tilipäivää, joka ei koskaan tuntenut mitään työn iloa» ja jonka elämä oli »kuten taidottoman kellon elämää» (s. 75). Keskustellessaan työtoverinsa Lukuhullu-Täkyn kanssa, joka näkee 20-luvun sosialidemokraattisessa reformipolitiikassa petoksen ja ainoana ratkaisuna täydellisen, väkivaltaisen kumouksen Venäjän malliin (s. 19 seur., s. 40 seur.), Pate Teikka tuntee olevansa epäilijä, puhuessaan mielipiteistään uittopäällikkö Pasolle hän saa kuulla olevansa kommunisti ja neuvon pitää »mölyt mahassaan», ja kun hän »puutavarakaupungissa» (Kemissä) käydessään poikkeaa kommunistien hallitsemassa työväentalossa, häntä tympäisee puhujan alituinen hyökkäily toista työväenpuoluetta vastaa ja hän kokee työväen sisäisen taistelun kielteisenä (s. 72–73).[154] Pate Teikasta on ennen Kemin-käyntiään tullut kymppi, »pienin mahdollinen tukkipomo», ja sittemmin hän jopa kunnostautuu tekemällä uittotyötä rationalisoivan pikkukeksinnön; hän tuntee kuitenkin esimiesasemansa erottavan hänet vanhoista työtovereistaan ja saa kokea keksintönsä tuottavan hyötyä vain työnantajalle, kääntyvän (työttömyyttä aiheuttamalla) suorastaan työntekijöitä vastaan. Esiintyminen kuormahevosten hengiltä ajoa vastaan aiheuttaa Teikalle Lapuan terrorivuonna (vrt. s. 92) lopputilin ja joutumisen työnantajain mustallelistalle. Uutta työtä etsiessään hän tuntee tyydytystä yksinäisyytensä päättymisestä, palaamisesta työtätekevien suureen joukkoon:

> Pate Teikka oli äkkiä varma, että tästä loputtomasta, päättömästä sortumisesta oli vain yksi pelastus. Ihmiskunnan kohtalo täytyi jamoa lujemmin yhteen. Siitä täytyi tulla yksi suuri perhe. Miten? Uuden sukupolven yhteistuotanto! Kun kerran valtio pitää tärkeänä, että sillä on paljon hyviä kansalaisia, niin älköön se heittäkö niiden luomista yksityisen yritteliäisyyden varaan. [— —] Oltiinhan jo päästy niin pitkälle, että ihmisten lapsille pyrittiin antamaan osittain yhteinen kasvatus. Koulupakko. Jos kerran voitiin yhteistuumin ravita henki, niin kuinka paljon ennemmin liha. Ei mitään rikkaitten lapsia, eikä köyhäin kakaroita. Jos köyhdyttiin, olisi köyhyys yhteinen. (s. 114)

Toistaiseksi tämä johtopäättely on kuitenkin vain yksinäisen vaeltajan aivoissa lepattava ajatus. Pate Teikan on vielä koettava uusia sosiaalisia vastakkainasetteluja, jotta ajatus saisi yleispätevyyttä ja joh-

taisi tekoon. Korpelan erämaatalon päiväläisenä hän joutuu arvioimaan talolliselämän onnea pula-aikana, jolloin »sadankin tuhannen maatilan nurkkakivet liikahtelivat» ja pankkien konttorit olivat tulleet isäntien kirkoiksi, ja torjumaan ajatuskokeet sosiaalisesta noususta vaikkapa talollisen kotivävynä. Maisteri Raunion, koko yhteiskuntaan ja sen kaikkiin poliittisiin ja aatejärjestelmiin tympääntyneen[155] ent. vapaus- ja heimosoturin, kumppanina Lapin tunturien kullanhuuhtojana Teikka joutuu tilittämään suhdettaan tämän sivistyneistön edustajan totaaliseen nihilismiin ja toteamaan, ettei se sovi hänelle, että tämä erakkous »ei ollut mikään elämä», että hän »kaipasi laumaan, joukkoon». Sanomalehtien paheksuma »jonkinlainen muuttoliike Venäjälle, kohti itää» herättää hänessä ajatuksen uudesta ratkaisusta, ja kun liikenneonnettomuus ja itsemurha poistavat Raunion kuvioista, Teikka on valmis toteuttamaan harhakuvattoman johtopäätöksensä:

> Löytyy kaksi tietä, sanoi Pate Teikka. — Paon tai taistelun tie. Pako on helppo. Mutta vain heikot pakenevat, miehet, jotka ovat raajoja vailla...
> Mutta taistelun ja toivon teitä oli hänelle enää vain yksi: meno rajan ylitse. Sekin oli ehkä kuten hyppäys tyhjyyteen. Siellä olivat ehkä odottamassa uudet kurjuudet ja uudet kärsimykset. Mutta ne olivat ainakin uusia, outoja ja tuntemattomia. Ja se teki ne monin verroin paremmiksi täällä piirittäviä tuttuja ja tunnettuja vaivoja ja tuhoa. (s. 160)[156]

Pate Teikan tarinan kertoo romaanin »asetussanoissa» kirjailijalle fiktiivinen ent. ystävä sekatyömies N., joka sitten peilivertauksineen puhuu hänet »ylitse» kirjoittamaan kirjaan tarinan siinä hengessä, kuin se oli kerrottu; tosiasiassa Haanpää Pate Teikan, älykkään epäilijän, välityksellä tilittää suuressa määrin omaa ideologista kehitystään suuren pulan vuosina. Kaupunki- ja teollisuuskollektiivin ja systemaattisen ajattelun kehittämän Samuel Oinon teoretisoivaa yhteiskuntafilosofiaa vastaa Pate Teikalla »metsien miehen» individualistinen yksityisajattelu, jonka yhteiskuntakuva on vahvasti mielikuvituksellinen ja perinteisesti myyttinen; samalla Pekkasen »kuivakkaa», pohdiskelevaa ilmaisua vastaa Haanpäällä kielen alkuperäinen mehevyys ja kuvarikkaus. Kumpikin kehityskuvaus kulkee täysin eri suuntiin — Samuel Oinon kaupunkityöväestön kollektivismista yksilöllisyyteen, Pate Teikan tukkilaisindividualismista kollektiivisuuden löytämiseen —, mutta samalla teosten avaamat yleiset yhteiskuntanäkymät täydentävät toisiaan: eteemme avautuu 20-luvun ja vuosikymmenten vaihteen Suomi niin kaupungissa kuin maaseudullakin.[157]

Vielä edustavampana maaseudun kehityskuva avautuu romaanissa *Isännät ja isäntien varjot*, jossa kuvauksen kohteena yksittäisen aatekehityksen sijasta on koko agraarinen yhteisö lukuisten henkilöhahmojen edustamana; kysymyksessä on 30-luvun maalaiselämän suuren kriisin edelleenkin edustavin kaunokirjallinen tulkinta. Talonpoikaiston pula-ahdinkoa ja luhistumista havainnollistaa teoksen runsas, edustava henkilögalleria, keskeisessä asemassa Herneisen suku. Sen päämies, Iso-Herneisen Jopi-isäntä, leskimies, kuuluu pitäjän kadehdittuihin mahtimiehiin, mutta hänenkin asemaansa alkavat lainatakaukset pula-ajan kiristyessä horjuttaa, samalla kun hänen otteensa elämästä yleensäkin alkaa hervota. Jopin uudistilallispoika Esa Herneinen on uuttera raivaaja ja aktiivinen suojeluskuntamies, mutta hänen talonsa sortuu yhtäkaikki pakkohuutokauppaan isän voimatta ja pankkien haluamatta sitä pelastaa. Iso-Herneisen toinen poika Martti pelastautuu pula-aikana voittoisan tukkifirman pomoksi (ja urkkijaksi), kolmas poika Oras pakenee todellisuutta urheiluhulluuteen.

Pulan kourissa talonpoikainen työ ja omistusoikeus muuttuvat pankkien velka- ja firmojen työorjuudeksi, ja samaan aikaan, kun pohja talollisten alta vajoaa, maalaisyhteiskunta hukutetaan uskonnollis-isänmaalliseen kiihotukseen kommunismia, Neuvostoliittoa ja parlamentaarista järjestelmää vastaan, Lapuanliikkeen henki leviää ja sen menetelmiä sovelletaan käytäntöön. Iso-Herneisen isäntä tarkastelee ajan merkkejä huolestuneena:

> Vitkuttaa, vitkuttaa, se on herrojen lakia, imeä pöljältä kansalta jokainen irti saatu markkanen. Sitten pankkien konttorit ylitse maan, kuten nisät emäsian vatsan alla, joista herrasporsaat imevät. Papereita, papereita, velkakirjoja, kiinnityksiä verokuitteja. [— —] Omituinen aika! Paperit, paperit kuten synkeät pilvet maaseudun yllä. Velkakirjat kuten siivet, pakkohuutokauppavasara kuten nokka ja kynnet. Siinä oli lintu, joka aikoi ahmaista talonpojan viljelykset hänen käsistään. (s. 27–28)[158]

»Niin, ei täällä ole enää isäntiä, vaan entisten varjoja», Iso-Herneinen tuumii edelleen (s. 28) toistaen tämän toteamuksen romaanin lopulla, pakkohuutokaupan uhatessa hänenkin ökytaloaan (s. 150). Tämän jälkeen hänen edessään on vain tulokseton rahanetsintämatka kaupunkiin ja seniilin himoutumisen aiheuttama tappo ja itsetuho. Yh-

teiskunnallisen johtopäätöksen tekeminen jää hänen palkkatyöläiseksi, tukkijätkäksi vajonneelle Esa-pojalleen, joka sotamuistomerkin paljastustilaisuudessa miettii:

> Hän tunsi itsessään kuin vihlaisevan kivun muiston päivistä, jolloin hän oli viattomuuden tilassa ja tajusi sunnuntait ja leivosen laulut. Marssivien miesten järkkymätön tahti, harjoitusammunnan äänet olivat silloin hyviä asioita. Hän oli silloin isänmaan ystävä. Eikö hän nytkin nähnyt edessään sata kylää, joihin vihollinen hiipi kavalana ja hellittämättömänä, valtasi ja lahmasi? Eikö hänen sydäntään vihlaissut nähdessään veljensäkin marssivan harhaan johdettujen isänmaanpetturien riveissä, herrojen ja flemmingien riveissä, niiden, jotka hirttivät ilkkoja ja jonkin vuoden kuluttua pystyttivät hänelle patsaita kai siitä ilosta, että hänen johtamansa talonpojat olivat nöyrtyneet ja taistelivat heidän mukanaan omaa asiaansa vastaan. Eivätkö he herää ennemmin kuin hänkään, sitten kun ei ole muuta jäljellä kuin tyhjät kintaat käsissä? Herääväkö he vain yksitellen? (s. 132–133)

Esa Herneinen tajuaa sankaripatsaiden tarkoituksen: »estää meitä näkemästä, että vihollinen on lähellä, aivan kimpussamme», sillä »hehtaari hehtaarilta menettää talonpoika isänmaansa» (s. 139); hän liittyy niihin luokkatovereihinsa, jotka mielenosoituksellisella pöllinkuorimisellaan juhlan aikana saavat papilta nuhteet ja poliisilta haasteen kevätkäräjiin.

Herneisten ohella romaanin maalaiselämän kuvaa ovat kansoittamassa lukuisat muiden ammattialojen edustajat: sankaripatsaita liukuhihnalla vihkivä lapulaishenkinen pappi, isänmaallisuutta erotiikan korvikkeena puhkuva opettajatar, tukkipomo Lomo, pankki- ja keinottelualan edustajat Asarias Pura ja A. V. Kaisla sekä lääkäri Tölpäs, jolta ei puutu sosiaalisen kärsimyksen tajua, mutta joka voimattomuutensa tuntien kovettaa luontonsa. Herneisten tavoin nämäkin havainnollistavat pulavuosien tilannetta, mutta lisäksi romaanin henkilögalleriassa on yksilöitä, jotka ikään kuin pulakaavion ulkopuolelta ovat sitä ärsyttämässä ja särkemässä. Näitä ovat Aprami Kaira, Amerikassa rikastunut nousukasliikemies, joka ulkopuolisen kyynisesti irvistelee yhteiskunnallista kriisitilannetta ja sen uskonnollis-isänmaallisia pintakouristuksia, Aatu Metsä, Amerikan käynyt vanha metsätyömies ja sosialisti, joka on tuominnut talven –18 kapinan virheenä, mutta on nyt kiivastunut Lapuanliikkeen suorittamista työväentalojen naulaamisista, sekä edelleen Jamu Koski, siteetön kulkujätkä, elämäntaiteilija, naistenhurmaaja, idolijäänne Haanpään 20-

luvun tuotannosta. Eri näkökulmista nämä ovat täydentämässä sekä Herneisten kohtalon tarjoamaa dokumentaatiota että kertojan kapitalistiseen pulapolitiikkaan kohdistamaa suoraa kritiikkiä. »Talonpoikaismarssi jatkuu pakkohuutokauppavasara rumpalina pitkin maantietä» (s. 61): tähän Aprami Kairan härnäävään toteamukseen sisältyy Lapuan- ja pulavuosien koko historiallinen ironia.

Haanpään »Isäntiä» Kirjallisuuslehdessä loisteliaasti esitellessään Jarno Pennanen luonnehti sitä käänteeksi kirjailijan tuotannossa: siihenastinen epäilijä oli löytänyt lainmukaisuuden tajuamalla, että ihmiskohtaloita ei ohjaakaan sattuma vaan tuotantosuhteiden kehitys.[159] Arvostelijalla ei ilmeisesti ollut tietoa *Noitaympyrästä*, mutta yhtäkaikki on askel epäilijän kehitysromaanista talonpoikien kollektiiviseen pulamurhenäytelmään pitkä: siinä »kaikki uivat samassa virrassa». »Isäntien» edustamaa yhteiskunnallista kokonaisnäkemystä ja taiteellista rakennekokonaisuutta Haanpää tuskin myöhemmissä 30-luvun kertomatuotteissa enää saavuttaakaan.[160] Valmistuttuaan (1935) julkaisematta jäänyt pienoisromaani *Vääpeli Sadon tapaus* jatkaa *Kentän ja kasarmin* armeijakritiikkiä entistä kitkerämpänä osoittaen syövyttävällä hirtehishuumorillaan, että puolustuslaitoksessa vallitsevat alistussuhteet ja mielivalta turmelevat kaikki väkivaltajärjestelmän piiriin joutuvat, niin päällystön kuin asevelvollisetkin. Vääpeli Sadon, militarismin ruumiillistuman, simputtama korpraali Kärnä oppii ymmärtämään, että hänen on »hypättävä itse» ja taisteltava niillä likaisilla korteilla, mitkä hänelle on jaettu, ja niin hän ryhtyy sortajaansa vastaan sissisotaan, jossa kaikki keinot ovat sallittuja, mukaan luettuna myös sukupuolisuhde vääpelin upeaan vaimoon. Tämän olemassaolontaistelun molemminpuolinen häikäilemättömyys on pikemmin masentava ja vastenmielinen kuin mieltäylentävä kokemus; sen kuluessa Kärnäkin huomaa syyllistyvänsä vallan väärinkäyttöön, ja kohdatessaan myöhemmin, pulavuosina, ent. esimiehensä virkaheittona, alkoholisoituneena rauniona myös Kärnä tuntee ei vain sääliä vaan myös oman taistelunsa kuvitellun sankaruuden romahtamisen. Hän on jo sitä ennen tajunnut syvemmänkin tosiasian: että yhden »sadon» kukistaminen johtaa vain toisen samanlaisen astumiseen tilalle (s. 111), että on käytävä käsiksi »satojen» kasvumaaperään, hävitettävä sotalaitos sellaisenaan (s. 113).[161]

30-luvun jälkipuolella Haanpää sai teoksensa julkisuuteen K. J. Gummeruksen kustantamina (poikkeuksena WSOY:n pienoisro-

maanikilpailun kautta 1937 julkisuuteen päässyt *Syntyykö uusi suku*); näin ilmestyivät novellikokoelmat *Lauma* (1937) ja *Ihmiselon karvas ihanuus* (1939), joihin sisältyivät mm. monumentaalinen jätkäkuvaus »Viimeinen matka» ja poliittisesti kiinnostava »Kerran kesäkuussa», mutta joissa Haanpään yhteiskuntakritiikki kohdistuu myös köyhän kansan ahdasnäköisyyteen, typerään itsepäisyyteen ja kateuteen, sekä romaani *Taivalvaaran näyttelijä* (1938), jossa Haanpään aiemmin novellina käyttämä huijariaihe on kehitetty monimieliseksi elämänfilosofiaksi. Teoksen päähenkilö Vaaran talon sokeritoppapäinen poika Arvo Lehikoinen, joka esiintyy vuoron perään lahkolaissaarnaajan apulaisena, amerikankävijänä, Helsingin herrana, metsänhoitajana, maanmittarina, opettajattaren vihtorina ja lopuksi Aunuksen retkeltä palaavana talollisenpoikana vakuuttaen »vanhempansakin», mutta joutuen yhtäkaikki paljastetuksi, ei ole koskaan pelkkä huijari vaan rooleihinsa huolella valmistautuva ja innoituksella heittäytyvä näyttelijä, kuten hänet pidättävä nimismies tuumii miettien edelleen, että mies toisissa olosuhteissa voisi olla tunnustettu taiteilija ja että taide kenties pohjaltaan onkin jotakin rikollista ja samalla yhteiskunnallinen puhdistuslaitos kanssaihmisten suojelemiseksi »tuollaisilta luonteilta» (s. 146).[162] Terävään ihmiskuvaukseen ja elämänfilosofiaan Haanpään romaanissa liittyy yhteiskunnallista ajankuvausta niin kaupungista kuin maaseudultakin, kuvausta myös pulavuosilta, jotka pakottavat päähenkilön soveltamaan menetelmänsä uuteen tilanteeseen. Voidaan myös päätellä, että nimenomaan yhteiskunnallinen ja sivistyksellinen takapajuisuus tekee moisen huijauksen mahdolliseksi.[163]

Suomen Neuvostoliiton vastaisiin sotiin Haanpää, armeijan vihaaja, osallistui lojaalisti, talvisodassa kiväärimiehenä Sallassa ja Pelkosenniemellä käytyihin torjuntataisteluihin (haavoittuen loppuvaiheessa Kannaksella sormeen!), jatkosodassa »rättimikkona» ja kenttähevossairaalan kirjurina Uhtuan suunnalla kohoten 1941–42 korpraaliksi ja alikersantiksi sekä saaden kesäkuussa 1944 häätalossa juopuneena riehumisesta 10 vrk putkatuomion.[164] Välirauhan aikana (syksyllä –40) ilmestyneessä Kiilan albumissa Haanpää oli mukana ja jälleen seuraavassa, syksyllä –44 ilmestyneessä albumissa sekä sitä seuranneessa 40-luku -aikakauslehdessä. Mitään sotainnostusta ei juuri ole havaittavissa hänen 1977 julkaistuissa sotavuosina Aili-vaimolleen kirjoittamissa kirjeissä, ei tosin myöskään sanottavaa oppositio- tai

kapinahenkeä; sävy on jokseenkin yhtä lattea kuin 20- ja 30-lukujen päiväkirjamerkintöjenkin. »— — vain ollaan ja tollotetaan ja luotetaan Jumalan hyvyyteen» on »koko konsti» talvisodassa, kun se taas jatkosodassa kuuluu: »Siinä sitä mekin vyörymme mukana missä muutkin.»[165] Paitsi kirjoista ja kirjoituksista saatavia palkkioita (joita herui Natsi-Saksan lehdistöä myöten)[166] Haanpäätä kirjeiden valossa kiinnosti viinan, tupakan ja ruoan turvaaminen; vaimon talonosto- ja lottiin liittymisaikeita ensin kannatetaan, sitten vastustetaan, kun käänne sodan kulussa alkaa häämöttää. Vastaavasti alkavat sodanvastaiset kannanotot vahvistua; synkintä mielialaa kuvastaa kirjeteksti v:n 1944 alkupäiviltä: »Olo on niin ikävää, että milloin lienee niin tukalalta tuntunutkaan, en muistakaan. Miten ruvennee pääsemään päivästä päivään. Tuntuisi kaipaavan kuoleman lepoa. [— —] Ja kuitenkin on kaikki keskeneräistä, elämä ikäänkuin elämättä. [— —] Niin, eihän auta, elettävä on, hengitettävä, toivottava, että tämä suuri pyykki kerran päättyisi.»[167]

Haanpään sotavuosien tuotanto käsittää kaksi teosta, talvisotaan liittyvän kuvaussarjan *Korpisotaa* (Otava 1940) ja jatkosotaa heijastavan novellikokoelman *Nykyaikaa* (Otava 1942). Uutena kustantajana oli Otava, jonka hoiviin Haanpää siirtyi talvisota-aiheisen romaanikilpailun myötä. *Korpisotaa*-teosta on pidetty Haanpään »isänmaallisimpana», ja ilmestyessään siinä nähtiin hyvitys *Kentän ja kasarmin* »harha-askeleesta»[168]; tosiasiassa se on tekijänsä heikoimpia teoksia — monumentaalista sotamies Puumin harhahiihtoa lukuunottamatta epähaanpäämäinen — eikä hengeltään juuri eroa muusta välirauhan aikana julkaistusta runsaasta talvisotakirjallisuudesta. Kerronta etenee ilman lukujakoa ja vailla päähenkilöä ja yleensä läpi kuvauksen kulkevia henkilöhahmoja; sen kollektiivisuudesta johtuen siitä on hankala päätellä tekijän omaa viestiä; se mitä tehdään ja ajatellaan, menee »sotilaiden yleensä» tilille. Joskaan teoksessa ei ilmene kansallisuusvihaa tai sotakiihkoa kuin hetkellisesti, siinä on yhtä kaikki todettavissa asenne pienen kansan puolesta suuren (ja suurten) kylmää valtapeliä vastaan; kysymys on »maailman mahtimiehistä», jotka (ainakin osin) istuvat Moskovassa ja »pakolla» yrittävät tuoda meille »sitä hyvyyttään». Tähän liittyy pessimististä filosofointia ihmiskunnan hulluudesta ja itsetuhon pyrkimyksestä. Jopa »suomalaisen rodun kuormasta» Haanpää lankeaa puhumaan (s. 235)[169], ja talvisodan päättymistä säestää sotilaiden suuttumus »pakkorauhas-

ta» (s. 285).[170]

Vähäinen, mutta silti selvä asenteen muutos on havaittavissa novellikokoelmassa *Nykyaikaa;* sävy on kriittisempi, sotainto kadonnut, ja arvostelu (Lauri Viljanen Hels. San.) puhuu kirjailijan »hiukan salamielisen ilvehtivästä elämänfilosofiasta». Paljon puhuttua luokkien välistä kohtalonyhteyttä kuvittaa isännän yritys käyttää rintamallakin hyväksi renkiään (»Tuomioita»), suomalais-saksalainen aseveljeys nähdään vaihtokauppahuijauksena (»Lintukauppaa»), Suur-Suomi -aatteita irvaillaan (»Vartiossa») ja auran rauhantyö asetetaan miekan sotatekoja vastaan (»Sotamies kyntää»), eikä jatkosodan kotirintamaan liittyvissä aiheissa juuri esiinny ns. moraalia ja aatteellisuutta kohottavaa. *Nykyaikaa*-kokoelmassa on jo esillä sodanjälkeisen *Yhdeksän miehen saappaat* -teoksen pidäkkeettömän sotakritiikin oireita, ja lisäksi on muistettava, että samanaikaisesti *Nykyaikaa*-kokoelman kanssa syntyi myös osa niistä novelleista, jotka Akkuna ja maantie -nimisenä sikermänä pääsivät julkisuuteen vasta *Jälkeenjääneissä teoksissa II* 1956 ja joissa tapaamme mm. ymmärtämyksellä kuvattuja metsäkaartilaiskohtaloita.[171]

4. KATRI VALAN PALUU JA LÄHTÖ

Yhteiskunnallisesti ja vasemmistolaisesti suuntautuneen, työväenliikkeen aatemaailmaan niveltyneen kirjallisuuden näkyvimpiä ilmiöitä 30-luvulla oli 20-luvun tulenkantajaeksotiikan ja vuosikymmenten vaihteen kosmisen mystiikan loistavimman lyyrikko-edustajan Katri Valan (1901–44) paluu »maanpakolaisuudesta» yhteiskuntaan. Se tapahtui 1931–32 Clarté-henkisen järjestötoiminnan (Hiilet), 1932 ensimmäisten kapitalismin, fasismin ja sodan vastaisten lehtirunojen julkaisemisen ja vihdoin — näkyvimmin — 1934 ilmestyneen *Paluu*-runokokoelman merkeissä. Käänteen taustalla oli paitsi maailmanpulan ja Lapuan fasismin kokemuksia — runoilijan sairastuminen 1928 keuhkotuberkuloosiin, kansakoulunopettajan urasta luopuminen ja asettuminen 1930 Helsinkiin sekä kemisti-radikaali Armas Heikelin kanssa s.v. solmittu avioliitto, taloudellisen ahdingon leimaamat vuodet Söörnäisten Marjatanmäen asuntokasarmissa asuen ja samalla radikaalivasemmistolaisessa lähiympäristössä liikkuen.[172]

Eksoottisista ja kosmis-mystisistä aihepiireistään huolimatta ei

Katri Valan 20-luvun runous ollut elämänpakoista. Täysin ilmeinen on sen vahva elämänmyönteisyys, maanläheisyys, animaalinen vitaalisuus, sen elämänpalvonnan ja elämänhurmion luonne; siinä suhteessa Valan aiheitten ja tyyli-ilmaisujen »todellisuuspaossa» on voitu nähdä jopa kierteinen protesti kansalaissodan jälkeiselle ahdistavalle yhteiskunnalliselle ja poliittiselle todellisuudelle. Huomiota on kiinnitetty myös Katri Valan omakohtaisiin köyhyyden ja ruumiillisen työn kokemuksiin isän kuoleman jälkeisellä Porvoon-kaudella (mm. 7 kk konelatojana ylioppilaaksi tultuaan), hänen Heinolan seminaarissa ja senaikaisessa Apilankukka-runovihossa osoittamiinsa kapinallisuuden ilmauksiin sekä yhteiskunnallista oikeamielisyyttä ja rauhantahtoa edustaviin mielipideilmaisuihinsa ylipäänsä.

On voitu jopa väittää, että eräät Valan luonnonkuvauksina tai mielialatulkintoina pidetyt runot ovatkin salakielistä yhteiskuntakritiikkiä, vieläpä v:n 1918 työväenvallankumouksen tappiota ja valkoista terroria tilittäviä. Tällaista käsitystä on edustanut nimenomaan runoilijan puoliso Armas Heikel kirjeissään, mutta viimeksi on myös neuvostoliittolainen tutkija Eino Karhu Suomen 1900-luvun modernia lyriikkaa käsittelevässä tutkielmassaan Punalipussa 1981[173] selittänyt, että Katri Valan esikoiskokoelman »Viimeiselle»-runo on tulkittava v:n 1918 vallankumoustappion murhenäytelmän heijastumaksi. Tulkinta ei tunnu vakuuttavalta: mainitussa runossa ei näyttäisi olevan mitään, mikä ei olisi loppusyksyn luonnontuhon tulkintaa ja mikä konkreettisesti viittaisi yhteiskunnalliseen katastrofiin. Ehkäpä Karhun tulkinta perustuu väärinkäsitykseen, kahden runon sekoittumiseen keskenään, sillä Heikel on kirjeissään[174] toistuvasti puhunut saman kokoelman runosta »Murhattu maa», joka niinikään on tulkittavissa syksyisen luonnon ja mielialan kuvailuksi, mutta jossa saattaisi (»ainakin alitajunnallisesti», kuten H. sanoo) olla myös heijastuma v:n –18 kokemuksesta:

> Taivaita kiertää suuri nyyhkytys
> [— —]
> Metsistä nousee lahonnut lemu
> ja suot ovat kuin mätäneviä ruumiita täynnä.

Runo on syntynyt todennäköisesti syksyllä 1922 Vaajasalossa, lähetetty Olavi Paavolaiselle, jonka välittämänä se julkaistiin Ultran viimeisessä numerossa (8/22).[175] Merkillepantavaa on, että lehti julkai-

si runon sensuroituna (vailla keskeistä säettä soissa mätänevistä ruumiista!)[176] ja että Vala itse piti tätä runoa niin keskeisenä, että halusi sen otsikon myös esikoiskokoelmansa nimikkeeksi, mihin kustantaja ei kuitenkaan suostunut.[177] Runoilijan monografian kirjoittaja Kerttu Saarenheimo ei yhdy Heikelin runotulkintaan[178], ja ylipäänsä Katri Valan runotuotannon yhteiskunnallista tulkintaa varjostaa kahden läheisen, puolison ja Erkki-veljen (v:sta 1950) harjoittama tendenssimäinen selittely.[179] Valan varhaisessa vihkorunoudessa edustaa esim. talvella 1921 kirjoitettu »Myrkkykukka» selvää poliittista kritiikkiä (pappi, joka kieltää avustamasta punikkiperhettä), mutta on taiteellisesti vaatimattomana jäänyt kokoelmien ulkopuolelle[180], eikä vapaan rytmin löytäminen keväällä 1922 merkinnyt Valalle (kuten Diktoniukselle) samalla yhteiskunnallisen kumoushengen purkautumista vaan päinvastoin Heinolan seminaarissa ilmenneen yksilöllisen kapinahengen taittumista, kääntymistä uuteen, taiteelliseen uomaan.[181]

Eräiden muiden tulenkantajain tavoin Katri Vala 20-luvun puolivälin tienoilla esiintyi sosialidemokraattisten lehtien (Kotoa ja Kaukaa, Sosialidemokraatti) avustajana julkaisten niissä sekä proosaa (kurjuudenkuvausta) että runoa[182]; vuoden –27 tienoilla hänellä toisaalta oli Ilomantsissa suojeluskuntaupseeriin rakkaussuhde, jonka runosatoa tavataan *Maan laiturilla* -kokoelmassa[183], ja kymmenenluvun lopulla hän varoitteli Erkki-veljeään »suomalaisten härkien» ärsyttämisestä »punaisilla housuilla» suositellen viisaampana niiden märehtimisen katselemista syrjästä.[184] Olennaista on kuitenkin se, että Katri Vala suoritti (P. Mustapään ohella) 20-luvun runoudellaan vapaan rytmin läpimurron suomalaisessa lyriikassa, sen runouden muotovallankumouksen, jonka Södergran ja Diktonius muutamia vuosia aikaisemmin olivat toteuttaneet maamme ruotsinkielisessä lyriikassa. Valan kahdesta eksoottisesta runokokoelmasta Arbetarbladetissa julkaisemissaan arvosteluissa Diktonius näkikin niiden tekijässä »uuden ajan airueen», joka eksotiikasta vapauduttuaan olisi kirjoittava »todella suurta runoutta».[185] Paavolaisen ohjailemaa eksotiikan harrastusta seurasi Katri Valan runoudessa (*Maan laiturilla,* WS 1930) vielä näytteitä tämän ohjelmoimasta tekniikan palvonnasta, mutta sitten olikin Diktoniuksen ennustaman »todella suuren runouden» vuoro.

Katri Valan 30-luvun yhteiskunnalliseen runouteen siirryttäessä on aiheellista todeta, että *Maan laiturilla* -kokoelma kosmisesta mystiikastaan ja kuolemanhurmiostaan (lisäksi osittaisesta suljettuun mittaan palautumisesta) huolimatta oireilee jo eräissä suhteissa siirtymää: ei niinkään parin ihmisyyskollektiivisen runon (»Tornin rakentajat») ja vielä vähemmän muodinmukaisten kaupunki- ja tekniikka-aiheiden nojalla kuin sen ehdottomuuden vuoksi, jolla runoilija kuoleman edessä suorittaa lopputilinsä elämän kanssa (»Elämässä kaiken, kaiken kadotin» — »Niin onnellinen on vain se, / jolle ei ole jäänyt mitään» — »Vaellanpa elämään tai kuolemaan, / suuri, sädehtivä virta on kantava minut»).[186] *Paluu*-kokoelman ja yleensä Valan 30-luvun yhteiskunnallisen runouden varhaisimpana aineksena ja samalla sisimpänä kokemus- ja elämyskeskuksena — mikromaailmana — voidaan pitää koti- ja lapsiaiheisia runoja, joiden todellisuustaustana oli Heikel-pariskunnan taloudellisesti ankea elämä Marjantanmäen asuntokasarmissa, v. 1931 fil. kand. -tutkinnon suorittaneen aviomiehen ollessa poliittisista syistä vailla vakinaista työtä ja ennakolta riemuitun ja palvotun lapsen syntyessä s.v. syksyllä kuolleena.

Tämä onnettomuus sai järkyttävän tulkinnan runoissa »Portin takana», »Yli virran» ja »Vaikeneva lapsi», kaikki loppuvuodelta 1931 (sis. *Paluu*-kokoelmaan).[187] Niitä taas olivat edeltäneet runot, joissa heijastuu odottavan äidin onni, mutta myös levottomuus, pelko ja katkeruus siitä elämästä, joka tulevaa »pientä potkijaa» on synnyttyään odottamassa. Runossa »Syntymättömälle» (1931, Sosialidemokraatti 4/9 –32) uhka on toisaalta sosiaalinen (»Mutta pihalla on hiljainen mies / kaivamassa roskalaatikoita»), toisaalta sotilaallinen (»Kaukana, aurinkoisella saarella / ampuvat kanuunat» [— —] »milloin putoaa räjähtävä kuolema / ihmettelevän leikkijäin keskeen?»)[188], ja runo huipentuu katkeraan toteamukseen:

> Lapseni syntymättömäin maassa,
> häpeän maailmaa, johon tuon teidät.

Samanaikaisessa runossa »Tantalos» kuvastuu omakohtainen konkreettinen tilanne pulavuosien Söörnäisissä: raskaana oleva äiti siirtomaatavarakaupan näyteikkunan hedelmävuorien edessä: »[— —] minulla ei ole rahaa, / eikä kukaan anna minulle työtä. [— —] Pitäisikö minun särkeä ruutuja? [— —] Hämmästyt nälkäistä vaellusta runsauden keskellä.»[189] Välittömässä kokemuksellisuudessaan ja intiimisyydessään nämä runot ovat verrattavissa Valan yhteiskunnallisen aate- (makro-)runouden kestävimpiin saavutuksiin. Niiden rinnalla

eräät Söörnäisten työläiskaupunginosaa luonnehtivat runot — »Kesä laitakaupungilla» (Sosialidemokraatti 7/8 –32) ja varsinkin mitallinen »Kesä Söörnäisissä» — tuskin kohoavat »työväenrunouden» rutiinitason yläpuolelle.

Vuoden 1931 lapsiaiheiden — ja yleensä mikromaailman runojen — vanavedessä syntyivät sitten talvesta 1932 lähtien eri lehdissä julkaistut yhteiskunnalliset ja poliittiset aaterunot (makromaailma), joista osa on jäänyt kokoelmien ulkopuolelle. Näistä on Japanin Mantšuriaan-hyökkäyksen (1931) kirvoittama sodanvastainen »Pedot» (Hels. Sanomat 12/2 –32), jossa kasvavan imperialistisen sodanuhkan vertauskuvana on »hiljainen, kylmä hämähäkki, / ihmisten luoma hirviö» riippumassa »kaupungin yllä»; edelleen »Pääsiäinen 1932» (Sosialidemokraatti 27/3 –32), jossa pulavuosien työttömyyshätä (»Työ loppuu, joutavat kaikki / kai kuolemaan») ja yhteiskunnallisen tyytymättömyyden ehkäisy voimakeinoin (»Jos liikumme, veljemme kääntää / jo kanuunaa») saavat runomuodollisestikin iskevän tuomion; edelleen vappuruno »Toukokuun ensimmäinen» (Sosialidemokraatti 1/5 –32), jonka julistus on selvästi, mutta samalla puisevan opettavasti sosialistinen:

Meidän perintöosamme on Maa.
Tehkäämme se kodiksemme
valoisaksi ja onnelliseksi
Ihmisen isänmaaksi.
[— —]
Maan multa ei tunne omistajaa,
se tarjoaa viljansa kaikille.
Jokaisella tänne syntyneellä
on oikeus leipään ja valoon!
[— —]
Tehkäämme koneet orjiksemme,
tehkööt ne työtä kaikkien puolesta.
Ei ole ihmisen oikea kohtalo
nääntyä raadantaan,
sammuttaa sielunsa.
Ihminen on päämäärä, ei ase.

Näitä Mäntsälän kapinan talven ja kevään aikaisia lehtirunoja tunnetummiksi ovat aiheellisesti tulleet saman vuoden lopulla uusissa vasemmistolaisissa aikakauslehdissä julkaistut ohjelmalliset runot, jotka sisältyivät sittemmin *Paluu*-kokoelmaan. Niistä ASS:n teoreettisen

lehden Soihdun kirkonvastaisessa numerossa joulukuussa 1932 julkaistu »Maanpakolaiset» sisältää viidessä säkeistössään runoilijan koko elämäntien: hänen »perintöruhtinasvarmuutensa» tallaamisen »rauta-anturoilla» »valloittaja-saalistajan» nauraessa »ihmissyöjä-kidallaan», hänen pakonsa »unen purrella» »kukkien ja haltiain maahan», hänen vastauksensa lapsen kutsuun »verentahraamalta mantereelta»:

Palasin, maanpakolainen,
palaavat maanpakolaiset
kaikilta ääriltä.

Maa kumahtelee askelista,
vuorilta soi uusi laulu.
Saalistajan linnat vapisevat.[190]

Samassa kuussa julkaistussa Kirjallisuuslehden näytenumerossa ilmestynyt »Ihmisenpojan ruoska» on elimellistä jatkoa edelliselle. »Maanpakolaisten» omakohtaista kehitystiivistelmää täydentää ajankohtainen uskontunnustus —

Minulla ei ole mitään omaa kärsimystä.
Minulla on miljoonien suuri yksinkertainen kärsimys:
voi, että elämä olisi kuolemaa parempi!

— ja sitä seuraa toimintaohjelma, jossa esikuvaksi nostetaan Jeesuksen ruoskanheilutus temppelin rahanvaihtaja-saalistajain yllä, ja jatketaan:

Lämpimät ruumiimme syöksemme
kylmiä pistimiä vastaan,
hukutamme veremme paljouteen
metallinkilistäjäsydämet
pelastaaksemme elämän niille,
jotka tulevat.[191]

Tämä Jarno Pennasen SKP:n aloitteesta perustamaan lehteen kirjoitettu runo edustaa taistelevinta Katri Valaa; kääntöpuolta, taistelutehtävän kavahtamista ja torjumista, edustaa uudelleen perustetun Tulenkantajat-lehden näytenumerossa 1/1932 (25/11) julkaistu runo »Pajupilli», Heikelin kertoman mukaan vastarepliikki Pennasen vaatimuksille esiintyä tiennäyttäjänä:[192]

En ole lipunkantaja,
en kotkansydäminen tiennäyttäjä
matkallamme aamun maahan.
Olen virran rannalla paju,
jonka lävitse tuulet puhaltavat,
josta maailman kapinallinen henki
taittaa yksinkertaisen pillin
soittaakseen sävelmän,
jossa on myrskyä, tuskaa, rakkautta
ja hiukan aamunsarastusta.

Tässä runossa toisin kuin edellisissä kumouksellisten johtopäätösten teko siirretään runon tekijältä sen vastaanottajille; se ennakoi samalla jo myöhempiä ristiriitoja. Katri Valan samanaikaisiin aaterunoihin kuuluu myös Työväen Joulualbumissa 1932 julkaistu sodanvastainen »Uhrijuhla» (»Nuorta lihaa, nuorta lihaa / vaatii Jumala ja isänmaa»), joka Pentti Lahden himankalaisen urheiluseuransa tilaisuudessa 1933 lausumana oli eräänä syynä tämän seuran lakkauttamiseen[193], sekä Toverittaressa (n:o 22–23/1932) julkaistu niinikään sodanvastainen »Vain yksi mies».[194] Sodanvastaisuus ja samalla yhteiskunnallinen kumouksellisuus hallitsevat myös Valan seuraavana vuonna julkaisemia lehtirunoja kuten »Vappuna» (Sosialidemokraatti 30/4 –33) ja »Huomispäivää kohti» (sama 17/9 –33):

Kuka syö leipäämme,
kuka asuu taloissamme,
kuka nauraa valossamme?
Kylmä saalistaja,
saalistaja asemiehineen!
[— —]
Uusi maa,
vapauden, veljeyden maa!
Kuuletteko onnellista naurua?
Uudet sukupolvet nauravat
huomispäivän maassa.
Veljet, aamu sarastaa!

Jos tässä runossa paitsi tulevaisuuteen viitataan myös Neuvostoliittoon, niin runossa »Aseettomuuden voima» (Kirjallisuuslehti n:o 1/1934) osoite on konkreettisesti sisäpoliittinen: taustalla on Tammisaaren poliittisten vankien syömälakko ja sen uhrien hautajaisissa harjoitettu poliisimielivalta (»Lakkaamaton on vartiointi, / lyöntejä kaduilla, / ahdistelua hautojen luona»; »aseistetut rosvot marssivat / keskellä kaupunkia, / kukaan ei suojele»); tätä runoa käytettiin myöhemmin valtiopetossyytteessä lehden päätoimittajaa vastaan.[195] Poikkeuksellisen heleä ja suorastaan hilpeän optimistinen on hengeltään *Paluu*-kokoelmaan sisältyvä »Maailman aamu» (Sosialidemokraatti 25/3 –33), jossa aurinko nähdään »taivaan rantaan» nousevana »kultaisena gong-gongina», johon »huikea tehtaanpiippu» »iskee helähtävän huudon» työläisille, joiden »tumma virta» pian »vyöryy sykkiviä tehtaita kohden» kuin »kaupungin valtimot täyttävä veri» ja jossa »tuoksuvaa leipää» kiidättävät »hunajankeltaiset autot» lisäävät »maailman aamun» tunnukseen vielä toisen: »Aamun leipä on meidän!»

Katri Valan 30-luvun ensi vuosien yhteiskunnallinen ja aaterunous on selvästikin enemmän kuin vain humanistista ja pasifistista: paitsi sodan myös kapitalismin vastaista, työväenluokan sorronalaisuuteen ja vapaustaisteluun samastuvaa, yhteiskunnallisesti vallankumouksellista ja sosialismin toteuttamiseen tähtäävää. Ja jos tämän runouden sosialismi on pikemmin utopistista kuin marxilaista, niin samalla sen sävy on pikemmin kommunistinen kuin sosialidemokraattinen.[196]

Paitsi lehtirunoilijana — foorumeina Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden ohella sosialidemokraattinen sanoma- ja aikakauslehdistö — Katri Vala esiintyi myös aktiivisena lehtiproosan kirjoittajana, esseistinä, kriitikkona, pakinoitsijana, selostajana ja poleemikkona; pelinavauksena viimemainittuun oli kaiketi Helsingin Sanomissa 3/2 – 32 Lapuanliikkeen Ajan Sanan Hiiliin kohdistaman ilmiantokirjoituksen johdosta julkaistu »Jesuiittamaista kulttuuria».[197] Ensi sijassa hänen publisistiikkansa foorumina oli Tulenkantajat, jonka kirjallisuuden pääarvostelijana hän oli, 30-luvun lopulla myös kirjallisten liitteiden toimittajana suorittaen samalla laajamittaista ulkomaisen kirjallisuuden käännös- ja esittelytoimintaa.[198] Kirjallisuusarvostelijana hän edusti impressionistista eläytymismetodia, mihin liittyi sisällön useinkin varsin yksityiskohtainen selostaminen vähävaraisten lukijain varalle; hänen voimanaan oli laaja kirjallisuuden tuntemus, terve maku ja humaanis-sosiaalinen periaatelinja. Hänen arvostelijatoimintansa kattoi kotimaisen — myös ruotsinkielisen — kirjallisuuden ohella edustavan valikoiman käännöskirjallisuutta, joukossa neuvostoliittolaista, ja hänen ansionsa Kiilan kirjailijain läpimurron kriitikkotukijana oli huomattava.

Katri Valan aate- ja kulttuuripoliittiset artikkelit saattoivat — kuten V. A. Koskenniemen »hienostunutta pessimismiä» vastaan tähdätty »Varovainen ja viisas antiikkinen sielu» tai kansalliseen suuruudenhulluuteen kohdistettu »Kantele vai puukko»[190] — kasvaa Eino Leinon ns. suurlakkoartikkeleihin verrattaviksi linjankäynneiksi, hänen vapaamitta-poetiikastaan antaa Lauri Viljasta vastaan *Paluu*-kokoelman arvioinnista käyty polemiikki[200] havainnollisen kuvan, ja hänen laajamittaisilla kirjoituksillaan on henkilökohtainen ideologinen kiinnostavuutensa silloinkin, kun ne ovat viimeistelemättömiä (esim. Viljasen Koskenniemi-monografiaa ruotiva »Onnistunut vuorimatka»)[201] tai lähinnä vain selostavia (Peter P. Rohden tutkimusta selostava »Kirjallisuus ja suurporvaristo», sosialismin aatehistoriaa selostava Utopia-sarja ym).[202] Mutta päätoimittaja-veljensä (nimim. Majava) rinnalla Katri Vala (nimim. Pecka, alunp. Pekka) oli myös Tulenkantajien pääpakinoitsija, joka »viisaan animaalisuuden» hengessä paljasti ja pilkkasi 30-luvun sinimustia sankariasenteita, henkistä ahdasmielisyyttä, tekopyhää kaksinaismoraalia, hienostelevaa spiritualismia ja seksikielteisyyttä.[203] Publisistina Vala edusti leinolaisuutta contra koskenniemeläisyys, kulttuuriaktivismia contra akateemisuus.

Viimeistään kevääseen 1933 mennessä oli *Paluu*-kokoelma ilmeisesti yleispiirtein valmis[204], ja mahdollisesti se jo tällöin oli myös kustantajan tarkastettavana, koska Erkki Vala levottomana sisarensa »hengiltä vaikenemisesta» taivutti Raoul Palmgrenin kirjoittamaan »Katri Vala — maanpakolaisen paluu» -esseensä, joka sitten marraskuun lopulla 1933 julkaistiin Sosialidemokraatissa.[205] *Paluun* ilmestyminen viipyi kuitenkin aina loppuvuoteen 1934 saakka vanhoillisen kustantajan (WS) ilmeisesti epäröidessä sen julkaisemista.[206] Kokoelma sai lehtiarvostelussa runsasta ja myönteistä huomiota, joskin myös kritiikkiä, joka ärsytti ja masensi tekijän mieltä. Viimemainittuihin kuului Lauri Viljasen arvostelu (Hels. Sanomat 14/11 –34), jossa Valan »runopukuinen sanonta» leimattiin »avuttomaksi ja repaleiseksi» ja hänen väitettiin jääneen »luvattoman paljon» jälkeen nuoren lyriikan »voitokkaasta runoilijahengestä» ja jossa *Paluu* kaikenkaikkiaan nähtiin »todistuskappaleena runoilijamielen kriisistä»[207], sekä Raoul Palmgrenin Kirjallisuuslehdessä (n:o 1/1935) julkaistu arvostelu, jossa runoilijan, äkkijyrkän marxilaisuuden valossa, katsottiin olevan vielä »puolitiessä vanhan ja uuden välillä.»[208] Ehkä vielä enemmän kuin tietyt lehtiarvostelut Valaa masensi *Paluun* heikko myyntimenestys: vuoden kuluessa sitä myytiin vain 147 kappaletta! »Kuka puhui joukkojen laulajasta?» runoilija katkerasti kysyi viitaten »individualististen» kokoelmiensa tuntuvasti runsaampaan menekkiin.[209] Runoilijakriisi, jonka Lauri Viljanen oli näkevinään *Paluu*-kokoelmassa, alkoi tosiasiassa vasta nyt, kokoelman ilmestyttyä.

Katri Valan asema vasemmistoälymystön omassa piirissä oli erikoislaatuinen ja ongelmallinen jo perhesuhteiden nojalla: kun Hiilten keskeisiin hahmoihin kuulunut ja ASS:ssä[210] äärivasemmistolaisena pidetty aviopuoliso Armas Heikel taivutteli runoilijaa vasemmalle, enemmän tai vähemmän kommunistisille linjoille, niin veli Erkki Vala, joka näki Hiilten puuhat yhdistelmänä edesvastuuttomuutta ja lapsellisuutta ja jonka omalle »kulttuuriaktivismille» alkoi Tulenkantajien nuorten avustajien keskuudessa nousta marxilainen oppositio, teki puolestaan kaikkensa sisaren lähentämiseksi omiin tavoitteisiinsa. Katri Valasta tuli näin lähiympäristössään vasten tahtoaan eräänlainen ideologinen kiistakapula, parhaassa tapauksessa tasapainotekijä. Kun Tulenkantajiin syyskuussa 1934 opposition aloitteesta perustettiin toimitusneuvosto, sen puheenjohtajaksi tuli Katri Vala, ja kun Tulenkantajien seurassa päätoimittajan lehdessä syksyllä suorittaman vallankaappauksen jälkeen tapahtui talvella marxilainen vastakumous, niin Erkki Vala piti huolen puheenjohtajan paikkansa pelastamisesta Katri Valan käsiin; seuraavana kesänä Katri Vala taas veljensä harmiksi taivutettiin jäseneksi Kirjallisuuslehden toimitusneuvostoon! Saavutukset suuntaan ja toiseen jäivät lyhytaikaisiksi, sillä Katri Vala joutui syksyllä 1935 miehensä työttömäksi jäätyä etsiytymään jälleen kahdeksi lukuvuodeksi kansakoulunopettajaksi, nyt Lauritsalaan.[211] Uudesta työpaikastaan käsin hän edelleen avusti niin Kirjallisuuslehteä kuin Tulenkantajiakin ja osoitti ylipäänsä näkyvää julkista aktiivisuutta. Paitsi kuolemanrangaistuksen vastaisen taistelun merkeissä 1935 perustetun Ihmisoikeuksien liiton johtoelimiin hän tuli s.v. lokakuussa valituksi sodan ja fasismin vastaisen Kulttuuririntaman johtavan komitean jäseneksi ja osallistui samana päivänä Helsingissä järjestettyyn sosialististen kirjailijain yhteisesiintymiseen, joka tosiasiassa muodostui vuotta myöhemmin perustetun kirjailijaryhmä Kiilan kollektiiviseksi ensiesiintymiseksi.[212] Kiila perustettiin *Paluu*-kokoelman hengessä ja Katri Vala kuului sen perustajajäseniin, joskin hän vasta pääkaupunkiseudulle palattuaan saattoi syksystä 1937 säännöllisesti osallistua sen toimintaan.[213]

Kriisi ei ollut poliittinen eikä ylipäänsä ideologinen vaan liittyi Katri Valan luomistyöhön runoilijana. Hän saattoi tosin (kirjeessä puolisolle v:n 1935 lopulla) valittaa, että maapallon elämää raateleva pahuus hänen »näkeväksi» (s.o. marxilaiseksi) tultuaan on musertaa hänet[214], ja toisaalta (kirjeessä Ester Ståhlbergille keväällä 1936) suhteellisen optimistiseen sävyyn mainita runokokoelman kokoamisesta »taas syksyksi» (joskaan ei ole kahdeksaan vuoteen saanut apurahoja)[215], mutta painavampi todistuskappale on runoilijatyön vaikeutuminen (suurin osa 1942 ilmestyneen *Pesäpuu palaa* -kokoelman runoista on syntynyt 1935–37, sitten vain aniharvoja) ja itse runojen sävy. Kirjallisuuslehdessä joulukuussa 1935 julkaistu runo »Keidas» kuvailee uutena muunnelmana luomisen lähteiden löytämistä entistä tuskallisempana koetun ehtymisen jälkeen; »Tuhotussa nuoruudessa» (Tulenkantajat n:o 36/1936) ilmenee katkera hämmästely omasta kestävyydestä ajan myrskyisessä merenkäynnissä nuoruuden laivan haaksirikkouduttua, mutta myös varmuus lähestyvästä lopullisesta vajoamisesta; ja runossa »Talvi on tullut» (Työväen Joulualbumi 1936) saa runoilijan henkinen muodonvaihdos järkyttävän luonnehdinnan:

Mutta paleltuneet ovat nuoruuteni laulut.
Lauluni on köyhä ja uupunut,
kuin vaimo,
joka kyhmyisin, sinistynein käsin
poimii risuja
hataran majansa tuleen.

Satakielenä, jonka silmät on puhkaistu »likaisin neuloin», nähdään runoilija Tulenkantajissa v:n 1937 lopulla (n:o 48) julkaistussa runossa »Runoilija».

Mutta edelleen Katri Vala jatkaa myös runoilijana taisteluaan fasismia ja sotaa vastaan, ja jälleen tämä taistelu niveltyy hänen omaan äitiyteensä, huoleen lapsen puolesta; elokuussa oli syntynyt hänen poikansa, joka oli nimetty Mauri Ryömän mukaan ja jota kohtaan tunnettu hellyys oli sitä suurempi, kun hän oli synnynnäisesti puhevikainen.[216] Äidin onnea ja tuskaa tulkitsevat runosikermä »Lapsen maailma» (Kuluttajan Lehti juhannusn:o 1935) sekä runot »Tulva» (Tulenkantajat n:o 1/1935: »Mustat voimat hiipivät kaikkialla. [— —] Kuoleman virta tulvii / yli elävien maan.»), »Äidit» (Työväen Joulualbumi 1937: »Tuskallista on olla äiti / tässä maailmassa», mutta vielä on myös toivoa: »Kenties tulevat, / pelastavat, / väkevät,

puhtaat, pelottomat —!»). Jo vuodelta 1936 on viimeisen kokoelman tunnettu nimiruno »Pesäpuu palaa» (Kirjallisuuslehti n:o 22–24/ 1936), jossa huoli lapsesta ja kodista saa vertauskuvakseen tulen uhkaaman linnunpesän, jota sen rakentajat hädissään kiertävät; kahdessa viime säkeistössään runo ilmaisee taistelutunnuksen, jossa ehdoton pasifismi on vaihtunut uhattujen vastaiskuun:

Tuskan mustissa liekeissä,
valitusten meressä
karaistuvat kärsivälliset sydämet,
terästyvät viljelijäin siunaavat kädet
kumeaan uhkaan,
puhdistavaan hävitykseen.

Ajatukset kiertävät maata
kuin linnut palavaa pesäpuuta
tähyten pesien tuhoajia,
huutaen taistelun kovan laulun.

Espanjan kansalaissota ja siihen liittynyt fasistinen interventio kumeana taustana[217] tässä singotaan taistelevan antifasismin ohjelma, ja ne, jotka nousevat »puhdistavaan hävitykseen», ovat kaiketi samoja »väkeviä, puhtaita, pelottomia», joita »Äidit»-runossa odotettiin pelastajiksi: viime kädessä Neuvostoliiton puna-armeija! Samantapainen ajatus piilee myös runossa »Tavoittamaton» (Tulenkantajat n:o 11/ 1936; toisin kuin edelliset ei sis. kokoelmaan), jonka aiheen on selvästikin antanut Saksan natsijärjestelmän juutalaisvaino (»He tulivat yöllä, / heitä oli monta. / Kuinka voitte nukkua, ihmiset! / Seinät eivät pidä, / katto ei suojaa. / He tulevat yöllä. [— —] Univormuja, saappaita, aseita. / Ihmismurinaa.»). Pogromin uhrina on runossa juutalaisnuorukainen Sebastian ja tapahtuman todistajana tämän pikkuveli, vielä lapsi, joka tuona yönä kasvaa iättömäksi »vuosisatain painoa kantain», tavoittamattomaksi kulkijaksi, sytyttäjäksi, rohkaisijaksi, kostajaksi — »Pesäpuu palaa» -runon työläispartisaanien liittolaiseksi! Saksan juutalaisten marttyyriutta ja sankaruutta on runoudessamme tuskin nerokkaammin pelkistetty.[218]

Keuhkotaudin uusiutuminen pakotti Katri Valan kevätlukukauden 1937 päätyttyä luopumaan toistamiseen opettajantyöstään ja palaamaan »vapaaksi kirjailijaksi» pääkaupunkiin; aviomiehen työhön pääsy teki sen taloudellisesti mahdolliseksi. Pari seuraavaa vuotta olivat Heikelien perheen elämässä suhteellisen turvallisia ja onnellisiakin[219],

ja jos tämä vaihe ei ollut hedelmällinen runon kannalta, niin Katri Valan publisistiikka toki sentään kukoisti Tulenkantajissa. Kesän 1939 kasvavasta suursodan uhkasta ja Karjalan kannaksen linnoittamisen ympärillä paisuneesta sotahengestä myös kotimaassa alkoi kuitenkin myös Heikelien kodissa uusi kriisi, joka sai runoilijan jo syyskuussa etsiytymään turvaan syntymäseudulleen Muonioon ja epätoivoisena uutisesta, joka kertoi Saksan hyökkäyksestä Puolaan, 2. maailmansodan syttymisestä, kirjoittamaan runon »Liitupiirit», jossa uhkan kohteena on jälleen lapsi ja toteamus on ehdoton: »Ei mitkään lupaukset, liitupiirit, pidä. / On täällä turvattomuus täydellinen.» Talvisota vie puolison, kaasu-upseerin, tavoittamattomiin, kunnes maaliskuussa 1940 selviää, että tämä on pidätetty ja tuomittu »maanpetoksellisesta toiminnasta»; epätoivo vie runoilijan itsemurhan partaalle[220] ja saa hänet »Kevätlaulussa A.D. 1940» (Sosialidemokraatti 1/5 1940) näkemään Suomen »pimeänä maana», joka »tuulen käyrän alla» valittaa »kuin murheen viulu musta», ja itsensä kulkemassa »mieron tietä» »taluttain poikastani».

Talvisodasta lähtien Katri Valan elämä on lähes yhtämittaista murhenäytelmää. Keuhkotaudin paheneminen ja aineellinen hätä saavat hänet maaliskuussa 1942 etsiytymään Mauri-poikansa kanssa Ruotsiin, jonne myös Erkki-veli on siirtynyt (joutuen poliittisesta toiminnasta vankilaan); upseerinarvonsa menettäneenä vapautunut Armas Heikel puolestaan joutuu s.v. toukokuussa uudelleen pidätetyksi, jolloin suoritetussa kotitarkastuksessa takavarikoidaan myös Katri Valan paperit. Keväällä 1943 kotimaahan palatessaan runoilija kokee miehensä ohella myös lähes kaikki hengenheimolaisensa vangituiksi, elää kustantajan apurahan varassa, saa (s.v. elokuussa) puolisonsa ehdonalaiseen vapauteen — vain jotta tämä lähes välittömästi jälleen joutuisi asepalvelukseen ja jälleen vankilaan. Kaiken huipuksi loppuun nääntynyt runoilija itsekin pidätetään ja saa niskaansa roimat sakot työvoimavirastoon ilmoittautumisen laiminlyömisestä, ja ystävien arvovaltaisella tuella v:n 1944 alussa puuhaama kirjailijaeläke menee »vahingossa» väärälle henkilölle (Lauri Haarlalle!). Toivottomasti sairaana Katri Vala palaa maaliskuussa 1944 Ruotsiin, jossa hän 28/5 kuolee Eksjön parantolassa.[221]

Katri Vala -esseessään »Maailman aamun runoilija» Jarno Pennanen näkee tämän runotuotannon viisinäytöksisenä tragediana, joista viimeinen näytös merkitsee »sortumista voittajana maailman jalkoihin».[222] Ja muistorunossaan »Jag, arma rö» Diktonius puolestaan huipentaa: »Jag ligger död. Men stormen / har sin gång. Jag, arma rö, / är stormens segersång.»[223] Todellakin: elämän kaikesta sankaruudesta huolimatta ankeaa, surkeaa loppuvaihetta vastaa tässä runoilijatyön revanssi ja triumfi, ei vain siinä mielessä, että Katri Valan viides ja viimeinen runokokoelma *Pesäpuu palaa* (WS 1942) todettiin lehtiarvostelussa ehdottomaksi ja inhimillisesti järkyttäväksi taiteelliseksi saavutukseksi tai että valikoima hänen runojaan niteenä *Vår sång* samaan aikaan (ja ensimmäisenä suomenkielisistä runoilijoista) ilmestyi Ruotsissa. Ratkaisevaa ja olennaista tässä katkerassa triumfissa oli se, että juuri Katri Vala oli varoittajana ennustanut ne raskaat kohtalot, jotka ihmiskunta ja Suomen kansa joutuivat natsivallan ja suursodan vuosina kokemaan ja että sotapolitiikan romahdettua ainakin joksikin aikaa näyttivät toteutuvan ne ihanteet ja tavoitteet, joiden puolesta hän oli taistellut ja kärsinyt.

Kun Katri Valan tuhkauurna toukokuussa 1945 saattokulkueen kärjessä kuljetettiin Marjatanmäen rinteeseen, oli Hitlerin »tuhatvuotinen valtakunta» luhistunut ruumisrovioineen Berliinin johtajabunkkerissa, diktaattori Mussolinin ruumis riippunut jaloista hirsipuussa, pikkudiktaattori-liittolaisia sekä sotamarsalkka- ja ministeriapureita odotti puhdistava oikeudenkäynti. YK-maailmanjärjestö oli syntymässä. Mutta jo puoli vuosikymmentä aikaisemmin, kesällä 1940, Saksan suorittaessa salamahyökkäyksensä Skandinaviaan ja Ranskaan ja sen voittamattomuuden maineen ollessa ylimmillään, Katri Vala oli kirjoittanut merkillisen »Ilmestyskirja»-runonsa, viimeisen erikseen julkaistun (Vapaa Pohjola 11/1 –41) ja viimeisenä *Pesäpuu palaa* -kokoelmaan liitetyn runotuotteensa[224], jossa suursodan kulku saa jylhän apokalyptisen kuvailun ja joka viime säkeistössään huipentuu profeetalliseen ennustukseen:

Maan ja taivaan täyttää taisteluiden kumu
ja linnut sotapäälliköiden lihaa syövät,
kun käärme, Peto syöstään syvyyteen.
Hiljaisena seisoo temppeli
täyttämänä kirkastuksen savun.
Ihmisen pojan paluuta se vartoo
ja laulun suurta huminaa.

— »Kokonainen maailmansota yhdessä ainoassa runossa», on Jarno Pennanen todennut.[225]

III. ROMAANIN JA NÄYTELMÄN KÄRKIHAHMOJA

1. IRIS UURTO, RAKKAUS- JA OMISTUSMORAALIN SOSIALIPSYKOLOGI

30-luvun ja sotavuosien vasemmistokirjallisuudessa Iris Uurrolla (Lyyli Ester Ripatti, o.s. Mielonen, s. 1905)[1] oli aivan omalaatuinen asema. Syntyneenä elämänmuodoiltaan »keskiaikaisessa» etelä-Savon agraaripitäjässä, jossa talven 1918 kansalaissotaa ei lainkaan koettu, hän saapui 15-vuotiaana pääkaupunkiin, jossa 1929 suoritti ylioppilastutkinnon, jonkinlaisessa viattomuuden tilassa, jota pitkitti mm. olemalla seuraamatta sanomalehtiä ja politiikkaa; kansalaissotaa kokemattomana hän (selityksensä mukaan) ei osannut vihata kumpaakaan taistelun osapuolta eikä (kertomansa mukaan) Aku Rautalan kanssa 1930 avioituessaan ollut lainkaan tietoinen siitä, että aviopuoliso oli yli neljän vuoden kuritushuonetuomion kokenut ent. kommunistiagitaattori. Uurron 1930 ilmestyneen esikoiskokoelman *Tulta ja tuhkaa* eräänlaisena mottolauseena oli: »Minä vihaan jokaista teoriaa ja jokaista aatetta. / Minä vihaan painettua sanaa, / joka yrittää vangita mieleni.»

Lyhyeksi jääneen avioliiton, nimenomaan puolison kohtaloiden ja katsomusten vaikutusta nähtävästi oli Iris Uurron yhteiskunnallisen kiinnostuksen herääminen ja hänen äkillinen radikaalistumisensa: syksyllä 1931 hänet tavataan Hiilet-yhdistyksen aktiivisena jäsenenä ja esiintyjänä, seuraavan vuoden lopulta lähtien Kirjallisuuslehden avustajana[2], v. 1934–35 kuolemanrangaistuksen vastaisen adressikampanjan uutterana osallistujana (oman ilmoituksensa mukaan liikkeellepanijana) ja sitten syksyllä 1936 perustetun Kiilan jäsenenä siitä kuitenkin ennen pitkää eroten. Kiilalainen vaihe heijastuu Uurron romaaneissa *Kypsyminen* (1935) ja *Rakkaus ja pelko* (1936), irtisanoutumisvaihe pienoisromaanissa *Timanttilakien alla* (1938; kustantajana kuten myöhemminkin Otava). Äärimmäiseen tunneherkkyyteen ja riippumattomuuden tarpeeseen 30-luvun Uurrossa liittyi useinkin lähes uskomaton naiivisuus, jota hän on itse selittänyt lapsuudenympäristöllään, mutta jonka Jarno Pennanen (Taiteen Maailma -lehdessä 1945) leimasi pelkäksi teeskentelyksi, keskustelukump-

panin hämäämiseksi; tämä naiivisuus on Uurron romaanien nerokkaan ihmiskuvauksen valossa siinä määrin arvoituksellinen, että se johtaa ajatuksen katolisten teologien Raamatun-tulkinnassa kehittämään verbaali-inspiraation oppiin (Korkeamman käsi ohjaamassa yksinkertaisten evankelistojen kynää).[3]

Jo Uurron »heräämättömyyden» vaiheessa (1930) ilmestyneissä teoksissa on ominaisuuksia, jotka kiinnittivät häneen poikkeuksellista huomiota ja jotka jo ennakoivat hänen myöhempää tuotantoaan. Esikoiskokoelman *Tulta ja tuhkaa* novelleissa ja runoissa oli suorastaan maskuliinisena koettua voimaa, parin novellin saituriaiheissa jo 30-luvun puolivälin romaanien omistusmoraalin kritiikkiin viittaavaa hyökkäävyyttä ja kertomuksessa nuoresta, vastoinkäymisten uuvuttamasta työmiehestä — kuten Toivo Pekkanen arvostelussaan totesi — »suorastaan proletaarista henkeä».[4] Sensaatioksi freudilaisena sukupuolisuhteiden paljastuksena koetussa esikoisromaanissa *Ruumiin ikävä* — jonka yhteydessä Olavi Paavolainen puhui kirjailijan mustepullon muuttumisesta noidankattilaksi! — tapaamme muodinmukaisen kaupunki- (Helsinki-) romantiikan ja lawrencelaisen lihanylistyksen ohella jo sitä porvarillisen keskiluokan sukupuoli- ja avioliittomoraalin armotonta paljastamista, joka on sitten tunnusomaista 30-luvun puolivälin romaaniparille. Näytteenä Uurron humoristisesta ihmiskuvauksesta on romaanissa kotiapulainen Eevan hahmo, naiivisuudessaan, auliissa avuliaisuudessaan, romaaneja ahmivana ja »syvällisiä» elämänviisauksia latelevana hupakkona niin elävä, että hän vaikuttaa tekijän 20-luvun omakuvalta!

Porvarillinen keskiluokka — tosin ei enää ylempi vaan alempi: kunnanvirkailija Pallaksen perhe — on satiirin kohteena myös 30-luvun puolivälin romaaniparissa *Kypsyminen* sekä *Rakkaus ja pelko,* mutta kuvauksen sosiaalinen painopiste on siirtynyt sitäkin alemmas, kaulusköyhälistöön, ja kuvaus ulottuu osin työväenluokkaankin. Olennainen on kuitenkin sosiaalisen ilmapiirin muutos — ollaan 30-luvun alun pulavuosissa ja työttömyysahdingossa — ja samalla näkökulman muutos: keskiluokka nähdään ei vain sukupuolimoraalisessa vaan myös yhteiskunnallisessa kriisissä ja kuvauksen ensisijaisena kohteena on tämän luokan nuoren polven edustajien irtautuminen luokkansa arvomaailmasta ja etsiytyminen, mm. omakohtaisten työttömyyskokemusten kautta, työväenliikkeen vasemmiston kumouksellisille linjoille. He edustavat 30-luvulle tunnusomaista kaulusköyhälistöä, mutta

poikkeavat suuresta joukosta »henkisesti orientoituina», tilanteen erittelyyn ja radikaaleihin ratkaisuihin pystyvinä intellektuelleina.

Rakenteellisesti Uurron romaanipari on kuin alunperinen jättiläisromaani kahtia jaettuna; ajallisesti nämä kaksi teosta sijoittuvat kuitenkin sisäkkäin, lomittain. Kiintopisteenä sodan syttyminen kaukoidässä (Japanin hyökkäys Mantšuriaan 1931)[5] voidaan laskea, että *Kypsymisen* tapahtumat uloittuvat kesästä 1931 syksyyn 1932, »jälkikatsaus» lisäksi runsaan vuoden eteenpäin[6], kun taas *Rakkaus ja pelko* -romaanin alkutapahtumat niveltyvät edelliseen keväällä 1932[7] kuvauksen keston jäädessä epämääräiseksi.[8] Kysymys on kahdesta limittäisestä »kypsymisestä», ensin Lauri Pallaksen, sitten hänen Kaarina-sisarensa; tämän teeman rinnalle nousee »pelon» (ratkaisun välttelemisen, näennäisratkaisuun pakenemisen ja samalla henkisen tuhoutumisen) teema ensin Marian, sitten Niilo Vasallin hahmossa.

Lauri (kuten hänen Kaarina-sisarensakin) on syntyisin isän ensimmäisestä avioliitosta ja on ylioppilaaksi tultuaan etsiytynyt vuokralaisukiksi Pitkänsillan toiselle puolelle paeten omistus-, avio-, siivous- ja puhtaushysteeristä äitipuoltaan kuten myös isä, joka puolestaan on löytänyt pakopaikan rehevän elämäniloisen rouva Bergin luota. Lauri yrittää konttorityöllä ja yksityistunteja antamalla rahoittaa niukkaa toimeentuloaan ja yliopisto-opintojaan, keskustelee milloin työmies Turon kanssa sosialismista (saaden tältä lainaksi Engelsin teoksia), milloin itseopiskelun tietä ylioppilaaksi tulleen ja syvään pessimismiin päätyneen Niilo Vasallin kanssa (Coudenhove-Kalergin Paneurooppa-aatteesta ja neuvostojärjestelmästä), mutta on samalla lamauttavan rakkaussuhteen pauloissa. Hänen rakastettunsa Maria, »pieni Kristus», ylläpitää samanaikaisesti säälistä suhdetta vanhaan, sairaaseen herra Attilaan, yrittää turhaan erota ja päätyy lopulta avioliittoon, ilman että sekään auttaa Lauria pitämään kiinni omista eroaikeistaan.

Rakkaussuhteensa repimänä Lauri on vajoamassa henkiseen horrokseen, laiminlyömässä opintonsa ja opetustyönsä, pohtimassa itsemurhaa ja maailmanloppua, kun kaukoidän hyökkäyssodan aiheuttamat keskustelut työmies Turon ja tämän toverin satamamies Patun kanssa herättävät hänet tajuamaan asioiden suhteellisuuden ja arvojärjestyksen, rakkauskokemuksensa ahtaan itsekeskeisyyden. Työttömäksi joutuneena hän kokee niin työttömienkokouksen poliisilavastuksen kuin työnvälitystoimiston luukku-kujanjuoksunkin, ja lopulli-

sen selvyyden omakohtaiseen kriisiin tuo kesäinen oleskelu sukulaistalossa maalla, kokemus kirkonkyläseurapiirin ahdasmielisyydestä ja maatalousjärjestelmän epärationaalisuudesta. Helsinkiin palattuaan Lauri voi Eljas Turolle vain ihmetellä, että saattoi olla »niin onneton aivan yksityisestä asiasta», ja halvan yömajan vuoteella hän sanelee itselleen:

> Minä lupaan antaa järkeni, sydämeni ja käteni sitä varten, että tämä maailma kerran muuttuisi. Tahdon tulla tietämään enemmän, nähdä syvemmälle ja kuulla tarkemmin, että olisin parempi palvelija päämäärälleni. (395)

Ei ole vaikea havaita, että Lauri Pallaksen kehityksen yhteiskunnallinen lopputulema on tietoisesti päinvastainen kuin kolme vuotta aikaisemmin Toivo Pekkasen Samuel Oinon. Ja Lauri Pallas soveltaa johtopäätöksensä käytäntöön ryhtymällä kirjoittamaan ilmaiseksi aikakauslehteen, jonka toimittaja itse elää kunnanavun varassa ja jota työttömät levittävät (Kirjallisuuslehti!). Vanha rakkaussuhde jatkuu paljastettuna, rutiinimaisena, kunnes Lauri »toista vuotta myöhemmin» Marian kadulla nähdessään tajuaa, että tämä ei ole enää edes kaunis. Ja hän lähtee tapaamaan miestä, jolle voi jo sanoa: toveri, veli. (Paljon muutoksia on siihen mennessä tapahtunut: isä, herra Pallas on vihdoinkin uskaltautunut avioeron tielle, Kaarina-sisar kokenut rakkaussuhteen Niilo Vasallin kanssa, eronnut ja kadonnut omille teilleen; vain rouva Pallas — pastorska- ym. ystävineen ja hengenheimolaisineen — on pysynyt samana, koska tämä ihmislaji on kehityskelvoton.)[9]

Rakkaus ja pelko -romaanin päähenkilöistä Kaarinasta ja Niilo Vasallista tiedämme olennaisia seikkoja jo *Kypsymisen* luettuamme. Kaarina kapinoi veljen tavoin kodin (äitipuolen) hysteeristä porvarishenkeä vastaan, ja jos hänen kapinansa on epäteoreettista ja tunnepitoista, hän on toisaalta veljeään tahdonvoimaisempi; ennen pitkää hän on valmis toteamaan: »Yhden minä vain tiedän: että elämän pitäisi olla toisenlaista.» (s. 212) Niilo Vasallin »vuorenkaltainen kauneus» lumoaa häntä, samalla kun tämän täydellinen aatteellinen pessimismi herättää hänessä sääliä ja pelastamisen halua. (V. selittää olevansa »kokonaan kyllästynyt ja tyytymätön maailmaan», kaikki mistä hän on uneksinut on kärsinyt vararikon, mitään taistelemisen arvoista ei ole jäljellä, s. 80–82.) Käyttäen hyväksi kesäaikaa, jolloin

äitipuoli omine lapsineen on maalla ja kaupunkiasunto tyhjillään, Kaarina on aloittanut Niilon kanssa yhdyselämän, joka kuitenkin on päättynyt lyhyeen Kaarinan ajettua suutuksissaan rakastajansa tiehensä ja kadotessa itse tietämättömiin. *Rakkaudessa ja pelossa* Niilo Vasallin henkilökuvaa täydennetään ja syvennetään. Tämä nyt 32-vuotias ent. kivityömies on juopon isänsä saatua kansalaissodassa surmansa joutunut elättämään äitiään ja sisaruksiaan ja kokenut eläneensä »pyytävien ja velvoittavien käsien ympäröimänä» (s. 163–164), mistä on seurannut kammo kaikkea sitoutumista ja nimenomaan avioliittoa kohtaan. Älyllisiä tavoitteita ajatellen hän on iltalinjalla lukenut ylioppilaaksi vain tajutakseen itsensä entistä onnettomammaksi. Hänen naiskokemuksensa ovat olleet pelkkiä sukupuolisuhteita, rakkautta hän ei ole koskaan kokenut. Työväenlehtien ollessa kylmiä ja töykeitä hän on ruvennut kirjoittamaan artikkeleita suuriin lehtiin kuten Suomen Ääneen (Uusi Suomi?); aika-ajoin hän kokee itsensä petturiksi (s. 117).

Nyt syntyvässä suhteessa rakkaudentunne on molemminpuolinen — myös Niilo Vasalli on ensi kerran todella rakastunut —, mutta yhtäkaikki Kaarina ei pysty voittamaan hänen pessimismiään, ylianalysoivaa epäilyään, sidotuksi tulemisen pelkoaan. Ei auta, että Kaarina vannoo itselleen olevansa koskaan tarjoutumatta Vasallin vaimoksi ja jopa torjuvansa tämän mahdollisen kosinnan; miehen narkissosmainen itsensä rakastaminen, pelko hänen pelkoaan kohtaan myrkyttää Kaarinan rakkausonnen ja saa hänet karkottamaan Vasallin Pallasten asunnosta. Hän jättää sen itsekin, kiinaa originellin ystävättären hoitoon kesäksi jääneessä asunnossa hankkien pikku tuloja Suomen Äänen aamujakajana ja siirtyy syksyn tullen erään ompelijattaren asukiksi hankkien lisätienestiä kahvinkantajana. Hän elää sörkkäläisympäristössä, kiroaa alipalkatussa työssä raataessaan Jumalaa »saastaisen inhottavan elämän tähden» ja tuntee rakastavansa enimmin niitä, jotka tahtoisivat tuhota maailman, »koko maailman samalla kertaa, yhtenä ainoana hetkenä» (s. 189). Lauri Pallaksen jo mainitussa radikaalissa aikakauslehdessä julkaisema artikkeli, jossa ihmisyhteyden vaatimus asetetaan individualismia vastaan, saa Kaarinan hankkimaan lehden toimituksesta[10] veljensä osoitteen ja menemään tätä tapaamaan. Niilo Vasallin kesäisen kirjalapun löytyminen veljen luota herättää Kaarinan tunteet uudelleen, suhde palautuu johtaen nyt Kaarinan raskaudentilaan, jonka (ja abortin) edessä Vasallin pelku-

ruus lopullisesti paljastuu.

Kaarina katkaisee nyt lopullisesti suhteen. Hän torjuu myös häntä holhoamaan pyrkivän Ines-tädin ja tämän (Pallas-puolisoiden avioeron yhteydessä) rettelöimät perintökalusteet ja katoaa jälleen omille teilleen. »Tuon lehden» toimituksessa vieraillessaan hän kuulee Lauri-veljeltään Niilo Vasallin avioituneen, päätyneen oman pelkonsa ansaan. Pelko on halua olla yksin = individualismia = järjetön aate, vakuuttaa Lauri ylistäen onnena syntymistä »tähän aikaan, joka on ladattu täyteen suurta vihaa ja suurta rakkautta», ja kertoen uudesta artikkelistaan kehoituksin solmita »liitto, että rohkenemme olla onnettomia yhdessä» (s. 300–301). Kaarina poistuu rauhoittuneena; sitten on jälleen syksy, Kaarinan elämässä tapahtuu paljon; häneen on tullut »sortumaton eheys» (s. 307).

Pallaksen keskiluokkaperheen hajotessa sen nuoret kapinoitsijat siis löytävät tiensä yhteiskunnalliseen taisteluun, Lauri marxilaiseen, Kaarina kenties anarkistiseen, yhtäkaikki työväenluokan luo. Kumpikin vapautuu orjuuttavasta rakkaussuhteesta, joista toista oli leimannut väärä sääli ja runollinen romanttisuus, toista väärä pelko ja itseerittelevä älyllisyys. Kuten Laurin tunnussanat *Kypsymisen* lopussa todettiin vastalauseeksi Samuel Oinon »yli isänsä» nousemiselle Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanissa, niin voidaan Niilo Vasallin luokastaan irtoaminen, individualismiin päätyminen, petos niin aatetta kuin rakkauttakin kohtaan nähdä polemiikkina samaa Pekkasen kehitysromaania ja sen omakuva-sankaria vastaan, tuomiona yksilönä yli luokkansa nousemiselle.[11] Enemmänkin: jos Iris Uurto on ylpeään, uljaaseen, ehdottomaan ja oikulliseen Kaarina Pallakseen sijoittanut melkoisesti omia luonteenpiirteitään, niin Niilo Vasalli ei edusta vain Pekkasen kirjallista omakuva-hahmoa vaan muistuttaa lisäksi kuvatulta ulkonäöltään (s. 39, 53) hämmästyttävästi Pekkasta itseään!

Iris Uurron romaaniparia hehkuttaa Koskimiehen toteama »erikoinen suomalainen työläisidealismi»[12]; esikoisromaanin freudilaisuuden rinnalle toiseksi yhteiskuntakritiikin aseeksi näissä romaaneissa on noussut marxilaisuus. (Paitsi tapahtumain kuvauksissa ja keskusteluissa tämä ilmenee myös viittauksissa kirjallisuuteen, paitsi Engelsin teoksiin myös Franz Mehringin 30-vuotista sotaa valottavaan teokseen ja hänen teoriaansa ideologioista etupyrkimysten »loistavana vaippana».)[13] Luonteenomaista Uurron kertomatavalle on intohimoinen ideologinen ja moraalinen pohdiskelu, joka helposti saa itseään

toistavan, jankuttavan sävyn (Aarne Laurila on puhunut »viisauden hitaasta hiertämisestä») ja joka osaltaan on tekemässä hänen romaaneistaan tyylillisesti askeettisia ja järkälemäisiä.[14] Merkillepantava piirre on se, että vaikka kirjailija on lähtöisin maalta, hänen teoksissaan ei esiinny lainkaan luonnonkuvausta; vain ihmissuhteet häntä kiinnostavat.[15] Iris Uurto on erittelijä, ei kertoja; samalla häntä on voitu pitää (ensimmäisen tasavallan) modernin kirjallisuuden syvällisimpänä ihmiskuvaajana.[16]

Yhteiskunnallisen tapahtumisen — ja myös näkemyksen — suunta on muuttunut Uurron seuraavassa kertomateoksessa pienoisromaanissa *Timanttilakien alla* (1938): kun virtaus romaaniparissa oli ollut keskiluokkaisuudesta työväenliikkeen aatemaailmaan, se uudessa teoksessa johtaa työväenliikkeestä äärimmäiseen individualismiin, itsemurhaan. Kirjailija Pietari Nord, joka »eristetyn metsätalokulttuurin kasvattina» on säästynyt kansalaissodan kokemukselta (s. 56) ja on liittynyt »nuorten kirjailijain» »vuosi sitten» perustamaan seuraan, »veljesliittoon ihanan kirjallisuuden luomiseksi Suomelle» (s. 54), on tässä piirissä kokenut loukkauksia, jotka ovat herättäneet hänessä »luolamiehen kesyttömän raivon» ja päätöksen kostaa kuvaamalla »pahantekijänsä» uudessa teoksessaan (s. 56). Hän on toisaalta solminut rakkaussuhteen Astaan, vuonna 1918 teloitetun punakaartilaisen tyttäreen, jonka aviomies on vankilassa kommunistisen toimintansa vuoksi. Astan äiti ja veli ovat suhtautuneet hänen vierailuihinsa myönteisesti arvellen niiden lähentävän häntä työväenliikkeeseen, mutta kun selviää, että kysymyksessä on sukupuolisuhde, Nord karkoitetaan kodista. Samaan aikaan hän kärsii tappion kirjailijana, kun hänen näytelmäkäsikirjoituksensa hylätään.

Nordin ja Astan suhde kuitenkin jatkuu jälkimmäisen hankittua itselleen oman asunnon, mutta sitä myrkyttää nyt Nordin kirjallinen hybris ja kostonhimo, toisaalta Astan mustasukkaisuus hänen kirjailijatyölleen. Ratkaisevana käänteenä on Nordin päätyminen mesenaattina esiintyvän »vapaamielisen» pankinjohtajanrouvan, »ikävystyneen porton», vuoteeseen, minkä Nord katsoo saastuttaneen hänet sekä rakastajana (ero Astasta) että kirjailijana (ero nuorten kirjailijain ryhmästä: »Tehtyäni johtopäätökset talvisista keskusteluistamme eroan...», s. 91, ja itselle langetettu kuolemantuomio). Ennen puolisonsa vapautumista Asta tekee kaksoisitsemurhan uuden rakastajansa kanssa; Nordin teos ilmestyy ja saa loistavan menestyksen, mutta tuntien

tulleensa taiteilijana hedelmättömäksi hän matkustaa ulkomaille siellä itsemurhan toteuttaakseen. Puuttumatta pienoisromaanin eroottisiin kuvioihin on ilmeistä, että Uurto tässä teoksessa tilittää ensimmäistä välirikkoaan Kiila-ryhmän kanssa ja että hän ärsyttävää piiloleikkiä leikkien on sonnustautunut päähenkilön miehenrooliin. Merkittävää on, että Uurto on tässä taiteilijatragediassa päässyt rakenteellisesti ja tyylillisesti ennennäkemättömään keskitykseen, tiiviyteen ja viimeistelyyn — Katri Vala on kirjasta julkaisemassaan arvostelussa puhunut romaanisanoman »valkohehkusta» ja »kristallipilarin» kuulaudesta[17] —, mutta merkillepantavaa on myös, miten ohueksi, steriiliksi ja ilmattomaksi Uurron elämän- ja ihmiskuvaus on käynyt ja miten elämänpalvojasta on tullut kuolemanmystikko.

Uurron 30-luvun kertomatuotannon synteesinä on nähty 1942 ilmestynyt romaani *Ruumiin viisaus,* jonka aiheena on hänen lyhyt avioliittonsa Aukusti Ripatin (Aku Rautalan) kanssa. Tämän romaanihahmo »konttoristi Elias Aro, joka mielummin esitti itsensä runoilijaksi», on pedanttisuudessaan ja opettavuudessaan lievästi koominen, mutta myös inhimillisesti vivahdusrikkaampi kuin Pekka Valve -muunnelma Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanissa. Sinänsä epätasaisen ja hajanaisen romaanin on nostanut merkitsevyyteen se »ruumiin viisauden» oppi (ihmisen fysiikka on rehellisempi ja viisaampi kuin hänen älynsä), joka helsinkiläisen herra Silveniuksen esittämänä (s. 42, 326–329) tulee Eliaksen elämänohjeeksi hänen avioliitossaan »ylioppilas, neiti Lea Nenosen» kanssa porvoolaisessa elämänympäristössä[18], sekä toisaalta se »huimaavan onnen» tunne, »rakkaus rakkauteen», koko ihmiskuntaan laajeneva »objektiivinen rakkaus» (s. 363 seur.), jonka Lea kokee miehensä kuoltua heti Helsinkiin muuton jälkeen liikenneonnettomuudessa; näissä ajatuskehittelyissä on nerollisuutta, joka vaikuttaa lukijaan huumauksen lailla.[19] Romaanin yhteiskunnallis-poliittinen aines jää vähäiseksi; itse asiassa se rajoittuu Eliaksen poliittiseen (kommunistiseen) menneisyyteen, jonka tämä aluksi vaimoltaan salaa, mutta joka vähin erin tihkuu esiin, nimenomaan Lapuan vuonna 1930 katkeran purkausmaisesti (s. 10, 16, 215 seur., 232–235).[20]

Ennen *Ruumiin viisautta* — v. 1937–40 — Iris Uurto oli kuitenkin työskennellyt itselleen kokonaan uuden kirjallisuuden lajin, näytelmän piirissä; näin syntyneistä kuudesta murhenäytelmästä vain yksi, varhaisantiikkiin sijoitettu *Satu sankarista* pääsi esitykseen teatterissa (Kansallisteatteri 1945), ja painetuksi neljä näistä näytelmistä pääsi niinikään vasta sotien jälkeen (*Suomalainen kohtalonäytelmä,* 1945) varustettuna tällöin tekijän 35-sivuisella katkerasävyisellä »Puolustuspuheella». Näytelmistä varhaisin, 5-näytöksinen murhenäytelmä *Äiti* (1937–38) on saanut aiheensa yleistä mielipidettä 1936 kuohuttaneesta Sievin lapsenmurhajutusta.[21] Näytelmä kertoo puutteesta ja nälästä, johon pientilallinen Polan kuusilapsinen perhe päätyy tilan jouduttua seitsemän vuoden aherruksen jälkeen pakkohuutokaupatuksi ja elämän jatkuessa sitten vuokramökissä kunnan hätäaputöiden varassa. Lapsenmurhatapauksesta kertovan lehtiuutisen ja saarnamiehen puheiden kauhun lumoukseen saattama jälleen raskaana oleva perheenäiti päättää surmata lapsensa (vanhinta lukuunottamatta) arsenikilla ja taivuttaa aikeeseen myös miehensä, koska tämä kerran ei pysty perhettään elättämään. Ruumiinavausten paljastettua rikoksen äiti kieltäytyy katumasta, vieläpä suunnittelee kantamastaan pojasta onnettomuuden kostajaa. Naturalistisella tekniikalla kirjoitetun näytelmän teho on kiistämätön; siinä on antiikin kohtalodraaman (Medeia-motiivi) aineksia. Samoja aineksia on voitu nähdä talvella 1939 kirjoitetussa 5-näytöksisessä draamassa *Intohimo omaisuuteen*[22], jonka kuvauskohteena on kirkonkylän leipuriperhe lähiympäristöineen pulavuosina: pula-ajan tilannetta hyväksi käyttäen leipuri kahmii omaisuutta, sortaa lapsiaan, aiheuttaa puolisonsa kuoleman, nai tuhoamansa miehen lesken, kunnes lasten (nuoren polven) kapina aiheuttaa hänen oman tuhonsa. Näytelmä jatkaa drastisesti Uurron perinteistä omistushimon kritiikkiä, mutta on tyylittelyineen hieman naiivi.

Sodanedelliseltä ajalta (v:lta 1939) ovat vielä näytelmät *Pyhä Yrjänä* ja *Kenraali Kim,* jotka eivät sisälly painettuun laitokseen[23], mutta kaksi myöhäisintä ovat sotavuosilta, kesältä ja syksyltä 1940. Niistä 7-kuvaelmainen *Satu sankarista* on roomalais-etruskilaiselta taruajalta kuvaten Vejin valtausta, jonka tekee mahdolliseksi roomalaispäällikkö Camilluksen — antisankarin — mielenjalous ja hyvyys. Näytelmän pasifistiset painotukset ovat ilmeiset, sen sijaan sen asetelmasta on vaikea löytää mitään konkreettisesti ajankohtaista ainesta.[24] Kokoelman näytelmistä aiheeltaan merkittävin on vihdoin 5-näytöksinen (n. 100-sivuinen) *Suomalainen kohtalonäytelmä,* murhenäytelmä vuodelta 1918. Tapahtumain keskus on siinä pääkaupungin yläluokan piirissä: senaattori Henelius perheineen (jatkossa myös ai-

noan tyttären puoliso herra Vanaja), senaattoreita, professoreita, tuomareita on muodostamassa sen henkilögalleriaa. Kansalaissodan syttymisen aiheuttamassa paniikkimielialassa vain herra Vanaja osoittaa kylmäverisyyttä toivottaen oireellisesti perheen punakaartiin lähtevälle autonkuljettajalle onnea. 2. näytöksessä Vanajan punaisuus paljastuu perheelle, myös vaimo tuomitsee hänet ja ryhtyy toimiin Kaarlepojan anastamiseksi hänen hoivistaan.

4. näytöksessä valkoisten voitto on tapahtunut, Vanaja joutunut näiden vangiksi ja Kaarle saatu äidin käsiin, mutta isänsä aatteet omaksuneena. Senaattori Henelius torjuu tylysti tyttären pyynnön pelastaa vävyn henki, ja kun hän sanoo Kaarlelle tämän isän jo tulleen ammutuksi, epätoivoinen poika heittäytyy alas talon katolta. 5. näytöksessä rouva Vanaja kohtaa miehensä vankileirillä, kun tätä paraikaa kuljetetaan teloituspaikalle, ja ampuu järkyttyneenä itsensä. Vanaja itse ei käytä tilaisuutta pakanemiseen ja torjuu myös armahduksen, jonka katuva senaattori haluaisi hänelle järjestää. — Vuoden 1918 tapahtumain tilityksenä Uurron näytelmä on tapahtumarakenteeltaan ja ihmiskuvaukseltaan osin naiivi, mutta sen intensiivisyys on kiistaton.[25]

»Minun oli välttämätöntä kirjoittaa nämä murhenäytelmät, minun oli pakko kirjoittaa ne tai kuolla», kirjoitti Uurto näytelmäniteensä syksyllä 1942 syntyneessä »puolustuspuheessa».[26] Sotavuosina hän Katri Valan ohella oli ainoita nuoria tai keski-ikäisiä kirjailijoitamme, joka olematta rintamatehtävissä tai vankilassa ei ollut sotapropagandan palveluksessa. »En lausunut, saati kirjoittanut, yhtään ainokaista sotaa tukevaa tai kansainvälistä vihaa lietsovaa lausetta», hän saattoi sotien jälkeen ylpeästi todeta. Se oli maksanut hänelle rahattomuutta, nälkäkuoleman uhkaa, poliisikuulusteluja eri paikkakunnilla.[27] Näitä sotavuosia tilittävät myös syksyllä 1944 ilmestyneen *Sudet*-kokoelman runot, joista monet ovat ajoitettuja. »Jos löydyn vuoteeltani kapealta / ja nälkään siinä hiljaa kuollut olen», sanotaan talvella 1940 kirjoitetussa viestissä »Ystäville», »tää laulu silloin teille kertokoon: / — — / etten / runoillut vuoksi rahan, leivänmurenen, / vaan kuljin tietä, jota rakastin, / uhalla hitaan nälkäkuoleman.» Tämä raportti on — huomattakoon — peräisin »yksimielisen» talvisodan »kunnian päiviltä», eivätkä muutkaan saman ajankohdan päivätyt runotuotteet — kokoelmassa niitä on puolentusinaa — osoita muuta kuin ahdistusta, kauhua, pahoinvointia sodan tapahtumista. Molemminpuolisena onnettomuutena Uurto näkee sodankäynnin runossa »Talvisota Pohjantähden alla», kieltäytyy syttymästä sotivien innostuksesta (»Sotivalle veljelle») ja rukoilee aurinkoa sammuttamaan valonsa ihmiskunnan itsensäsilpomisen lopettamiseksi (»Ihana lamppus sammuta jo, taivas»).

Runoilijan suhde jatkosotaan ei juuri poikkea tästä; toisaalta näiltä vuosilta ovat peräisin kokoelman eräät mahtavimmat runoluomukset (hämmästyttäviä saavutuksia, kun otetaan huomioon ylen vanhakantaisen runomuodon, shakespearelaisen silosäkeen käyttö läpi kokoelman).[28] »Jäähyväiset Euroopalle» (4.2.–42) on mahtava panoraama itsetuhoon syöksyvästä eurooppalaisesta kulttuurista, jonka perijäksi, joskaan ei lapseksi runoilija tunnustautuu, mutta jonka tuhoa hän kieltäytyy suremasta; runon syntyajankohtaa ajatellen on rinnastus Kreikan peloponnesolaissotiin (ja assosiaatio Makedoniaan) profeetallinen, ja merkille pantava on myös runon lopputoivotus: »Ken liekään, nuori, onnellinen, mistä / hän liekään, perijämme, olkoon siunattu!» Helsingin talvella 1944 kokemat tuhoisat ilmapommitukset saavat järkyttyneen ja samalla ilmestyskirjamaisesti maalauksellisen kuvailun runossa »Runotar aamuhämärässä» (7.2.–44):

Vaan katso, itken, sydämeltä lempeä,
on tuossa pommi lävistänyt talon,
kuin meteori tulinen ois pudonnut
ja talvitantereeseen kaivautunut,
mut pyyhkäissyt pois puolet kivitalosta
ja tulestansa sytyttänyt loput:
kuus' palaa lattiata päälletyksin
äärellä kuilun, meteorin kaivaman.
Väkevät voimat ovat raivonneet:
kuin silmät kuopistansa kaivanut ois joku
pois ihmisiltä, jotka tuijottavat
verisin tyhjin silmäkuopin, sua
niin katselevat talot ikkunattomat.

Kesällä 1944 syntyneessä, ilmeisesti kesäkuun läpimurto-suurhyökkäyksen aiheuttamaa järkytystä tilittävässä »Kokonaisuuden riemulaulussa» elämän ahdistus muuntuu panteistiseksi riemulauluksi:

Elämän eestä taistelevat, ruhjotut,
ruumiiden mätäneväin tulva kohti kotikylää,
äitien hätä, joiden pojat sotii,
itkevät lesket, mykkä pelko naisten,

mies kellä hengestänsä vielä taistelee,
kateus siihen, ket' ei hätä koske,
ja viha siihen, ken ei samoin vihaa —
sukuni taakka, väisty hartioilta!
Oon lapsi Kaikkeuden, en vain ihminen,
nyt Kaiken nään ja Kokonaista rakastan,
siks riemulaulu loputtoman elämän
soi sydämessä, soi.

Sudet-kokoelman sotatilitys jatkuu Uurron toisessa, sodanjälkeisessä runokokoelmassa ja ennakoi samalla hänen toista tulemistaan Kiilaan — siitä lopullisesti erotakseen ja vetäytyäkseen täydelliseen erakkouteen.

2. HELLA WUOLIJOEN NOUSU JOHTAVAKSI NÄYTELMÄKIRJAILIJAKSI

Virolaissyntyinen ja Virossa kirjaillisen uransa 1901 aloittanut Hella Wuolijoki (v:een 1908 Murrik, 1886–1954), joka 1904 oli siirtynyt Helsinkiin yliopisto-opintoja harjoittamaan, liittynyt syksyn 1905 suurlakon vaiheessa työväenliikkeeseen, toiminut v:sta 1907 Työmiehen kirjallisuus- ja teatteriarvostelijana, avioitunut 1908 sosialidemokraattisen puolueen maatalousekspertin Sulo Wuolijoen kanssa ja huipentanut varhaisen suomenkielisen kirjailijauransa Helsingissä ja Tallinnassa esitettyyn *Talon lapset* -näytelmään (1911)[29], oli 1. maailmansodan vuosina siirtynyt liike-elämän palvelukseen — ensin Castrén & Snellmanin asianajotoimiston ulkomaankirjeenvaihtajaksi 1913, sitten Kontro & Kuosmasen (1914–17) ja W. R. Grace & Co:n (1917–18) edustajaksi — luoden ideoillaan poikkeusoloissa huomattavan omaisuuden ja vieraantuen työväenliikkeestä, mutta ei marxilaisesta sosialismista: hänestä tuli poikkeusilmiö, »valkoinen varis», kapitalisti marxilaisin aivoin.[30]

Pietarin ja Tukholman väliä liikeasioissa matkustavalle »valkoiselle varikselle» olivat kuitenkin sekä Venäjän bolsevikkivallankumous marraskuussa 1917 että Suomen kansalaissodan puhkeaminen tammikuussa 1918 yllätyksiä; muutama kuukausi myöhemmin Suomen työväenvallankumous oli kukistettu ja Hella Wuolijoen vanhat sosialistiystävät maanpaossa tai vankilassa, ja jälkimmäisiin kuului myös hänen puolisonsa, joka vallanottoa vastustettuaan oli sen tapahduttua suostunut sentään suomalais-venäläisen sekakomitean sihteeriksi. Myös Hella Wuolijoki joutui »punikin vaimona» kokemaan sekä kotitarkastuksia että pidätyksiä, mutta säästyi pahemmalta.[31] Niin hän saattoi huolehtia poliittisten vankien avustamisesta ja perustaa Neitsytpolun-asuntoonsa kirjallis-poliittisen salongin, joka saksalaissuuntauksen ja kuningasseikkailun kuukausina oli matkustavien länsivaltadiplomaattien »uutispörssinä» ja tasavaltalaisten oppositiopoliitikkojen tapaamispaikkana, mutta olojen normalisoiduttua sai lähinnä kotimaisen kirjallis-poliittisen leiman. Helsinkiläissalongin pito päättyi tällä erää v:n 1920 alkupuolella Hellan ostettua Marlebäckin kartanon Iitissä ja ryhdyttyä vaihteeksi kartanonrouvaksi, maatalouden harjoittajaksi[32]; saman vuoden keväällä aiheutti osanotto Suomen sosialistisen työväenpuolueen perustamiseen Sulon uuden pidättämisen ja tuomitsemisen 1 1/2 vuoden kuritushuonerangaistukseen. Vuoden jälkipuolella näyttää työväenlehtien valossa myös Hella Wuolijoki esiintyneen politiikassa, kokouspuhujana ja lehtikirjoittajana lähinnä SSTP:n merkeissä.[33] Pääosa hänen poliittista toimintaansa — vallankumouksellisen työväenliikkeen rahallinen avustaminen, illegaaleina maassa toimivien kommunistien (Kuusisesta alkaen) auttaminen jne. — tapahtui kuitenkin kulissien takana. V. 1923, samana vuonna jona otti avioeron alkoholisoituneesta miehestään, Hella Wuolijoki ryhtyi myös teollisuusyrittäjäksi perustamalla kaksi toiminimeä, Carelia Timber Co:n ja Aunuksen Puuliikkeen; se oli elämänalue, josta aikanaan kasvoivat näytelmät *Vihreä kulta* ja *Sahanpuruprinsessa* (*Iso-Heikkilän isännän* alkumuoto). Jos Hella sahanomistajana itse teki ajosuunnitelmat ja laskelmat sekä osallistui tukkipuiden leimaamiseen, niin samoin hän kartanonrouvana ei vain pitänyt vierashovia ja punikki-työväelleen lukupiiriä, jossa opiskeltiin Ingersollia ja Londonin *Rautakorkoa*, vaan esiintyi myös itse ylimpänä työnjohtajana, tarpeen tullen komentelijana kuin pahin kapitalisti.[34]

Kun lamakausi — ja suomalaiset pankit![35] — aiheuttivat v. 1931 Hella Wuolijoen teollisuusyritysten vararikon, hän oli kohta valmis uuteen kapitalistiseen seikkailuun, perustamaan Suomen Naftan, jonka johtokunnan puheenjohtajana hän sitten istui 1931–38. Mutta vuosikymmenten vaihteessa Hella Wuolijoen elämäkerrassa tapahtui muutakin: kirjailija heräsi hänessä uudelleen, kirjailijaura alkoi todenteolla. V. 1937 hän ruotsalaiselle haastattelijalleen korosti, ettei

ollut ollut »tavallinen sahanjohtaja sikari hampaissa»; teollisuus kyllä kiinnosti häntä, mutta ei raha sellaisenaan, ennen kaikkea hän tutkiskeli kollegojaan johtokunnassa ja rahan merkitystä heille. »Ja kaikkina näinä vuosina, koko elämäni aikana olen ollut journalisti ja dramaatikko, olen kokenut dramaattisen nousun ja huipennuksen satoja kertoja ja sadalla eri tavalla. Koko ajan tiesin, että tulisin kirjoittamaan. Koko ajan keräsin aiheistoa... Kun täytin 45 vuotta, havahduin ja näin, että oli aika aloittaa, jotta ennättäisin suorittaa, mitä olin ajatellut... Myin osakkeeni ja jätin liikeasiat keskittyäkseni kokonaan kirjailija-ammattiin.»[36]Wuolijoki aloitti kirjailijatyönsä jälleen vironkielellä — *Ministeri ja kommunisti* -näytelmän 1. versio syksyllä 1931, sitten *Koidula*-näytelmä 1932[37] ja vielä jatko-osa omaelämäkerralliseen romaanisarjaan *Uduntaguste Leeni Tartus* 1933 — huomatakseen, ettei enää hallitse äidinkieltään, ja niin jatkui tuotanto suomenkielisenä: 3-näytöksinen *Ministeri ja kommunisti* suomeksi uudelleen kirjoitettuna sai ensiesityksen Helsingin Koiton näyttämöllä maaliskuussa 1933.

Näytelmän[38] alaotsikkona on »Pieni välikohtaus pienessä kansanvaltaisessa tasavallassa», ja selvästikin on kysymyksessä Viro ja ilmeisesti myös joulukuun 1924 epäonnistunut ja kovin ottein (kuolemantuomioita ja puolensataa elinkautistuomiota) kukistettu kommunistikapina jälki-ilmiöineen. Aihe oli arkaluontoinen Virossa, jossa Wuolijoen kustantaja ministeri Virgo yhtäkaikki suhtautui näytelmään myönteisesti, kun taas Suomessa Mäntsälän kapinan jälkikaunoissa elävä äärioikeisto valmisteli teatterissa mielenosoitusta, jota sitten ei tullutkaan. Näytelmän ministeri — rahaministeri Juhan Norman — on samalla uudistusmielinen maatilanomistaja, jonka tilalle kommunisti-pakolainen Märt Sarvik[39] poliisien jahtaamana sattumalta saapuu joutuen turvapaikkaa etsiessään vastakkain tilanhoitaja-agronomi Else Pikksaaren, agraari-intoilijan, mutta myös lämminsydämisen naisen kanssa, joka riisuu hänet aseista, piilottaa hänet, vieläpä tekee hänet apulaisekseen koekasvitarhan hoitajana. Else on Märtin ohella näytelmän päähenkilö, uusi variantti Wuolijoen ristiriita-tilanteeseen joutuvien, into- ja oikeamielisten nuorten naisten sarjaa, ja kolmantena keskeisenä hahmona (ohi ministeri-tilanomistajan, vaikka kysymys onkin tämän ja Elsen rakkausromanssista) on maatilalla kiinaava juoppo lehtimies Andres Paalmann, kyyninen älyniekka ja näytelmän antisankari, jonka nimissä on myös näytelmän avauksena oleva ilka-

moiva henkilöesittely.

Näytelmän ideologiset repliikinvaihdot tapahtuvat pääosin kommunisti Märtin ja agraaripatriootti Elsen välillä. »Olen tämän maan valtaherrojen silmissä paljon kauheampi kuin roisto, murhaaja ja varas. Olen kommunisti», selittää Märt ensi kohtaamisessaan Elsen kanssa, mihin Else: »Voi Jumalan kiitos, ettette kuitenkaan ole varas tai murhaaja.» (s. 26) Hänelle on arvoitus, »miksi täytyy ihmisten vihata toisiaan ja ajaa toisiaan takaa», rynnätä »tänne, missä kaikki uhkuu rauhaa ja kauneutta» (s. 35). Pari kuukautta myöhempi »koeneliöraporttia» koskeva neuvonpito vaihtuu piankin väittelyksi maataloudellisten pikkureformien ja vallankumouslinjan välillä: Märtin John Reedin tunnettua vallankumouskirjaa koskevaan kysymykseen Else vastaa palauttamalla tämän mieleen Venäjän vallankumouksen veriset jälkivuodet, jolloin Viro oli bolsevikkien ja saksalaisten välisen valtataistelun kenttänä: »Te kuulutte ohimeneviin ilmiöihin, herra kulkuri, me pysymme, maa ja minä, ja synnytämme uutta elämää.» (s. 43–44)

> ELSE: Voitte puhua luokkasodista siellä, missä tuntemattomat joukot taistelevat toisiaan vastaan, missä yksilö on hävinnyt, uponnut valtaviin joukkoihin, missä armeijat eivät enää tunne toisiaan. Mutta, veli Märt, me emme voi upota joukkoihin, me tunnemme toisemme, kasvoista kasvoihin, kädestä käteen ja silmästä silmään. Kun sotajoukot taistelevat, luokat taistelevat keskenään, niin sitä voi sanoa sodaksi. Kun meillä taistellaan, se on murhaa. Sillä me tunnemme toisemme...
>
> MÄRT: Tyttö raukka. Olette ahdasmielinen pikkuporvari, vaikkakin rakastettava pikkuporvari. (s. 46–47)

Märt sanoo aikovansa pyrkiä rajan yli ja houkuttelee Elseä mukanaan Neuvosto-Venäjälle, »jossa maa on kansan itsensä oma», ja lupailee hänelle satoja hehtaareja maata koekentäksi (s. 48); tuloksetta. Mutta kun ministeri Norman saapuu yllättäen maatilalleen vangitakseen henkilökohtaisesti kommunistipakolaisen, Else uhkaakin palauttaa takavarikoimansa taskuaseen Märtille; Normanin katkeraan kysymykseen, aikooko hän lähteä suojattinsa myötä, Else vastaa: »En — silloin jään teidän luoksenne ja otan teitä kaulasta kiinni ja suojelen teitä tätä asetta vastaan.» (s. 60) Märtin kieltäytyessä lupaamasta kunniasanallaan, ettei pakenisi, ja selittäessä, että hänen velvollisuutensa maansa köyhälistöä kohtaan on paeta ja että kommunisteilla on »ihmiskunnan nimessä» »oikeus terrorisoida porvaria», Else selittää vihaavansa »teitä ja teidän uutta maailmaanne ja uutta ihmissukuan-

ne, joka luodaan ja ylläpidetään väkivallalla»; tilanteen laukaisee Paalmanin tarjoutuminen Märtin vartijaksi ja kunniasana, että tämä voi paeta vain hänen ruumiinsa yli (s. 61–62).[40] Elsen vetoomus kuolemanrangaistuksen uhkaaman Märtin puolesta, jonka hän vakuuttaa kesyttäneensä, ei Normaniin tehoa, mutta sensijaan kyllä Elsen uhkaus, että jollei Märtin anneta paeta, hän on valmis menemään tämän kanssa vankilaan (s. 66): Norman tunnustaa rakkautensa, on valmis päästämään pakolaisen menemään ja itse luopumaan asemastaan ja perheestään. Edes tieto Märtin ja Paalmannin katoamisesta ei estä rakastavaisia heittäytymästä toistensa syliin.

3. näytöksessä ilmapiiri äkkiä muuttuu rouva Normanin, ministeri Pärnan ja heidän jäljissään poliisipäällikkö Tõeveren saapuessa autoilla maatilalle. Paalmann, joka hetki aikaisemmin oli ilmoittautunut Elselle kertoen Märtin »laulaneen ja lähteneen, ja Paalmannin kunniasana mukanaan», esittää nyt hirtehishumoristisen tunnustussarjan, jonka mukaan hän oli tuonut, kätkenyt ja päästänyt pakoon kommunistipakolaisen, koska itsekin on proletaari (ja Märt lisäksi luvannut tehdä hänestä komissaarin!) ja koska on vihannut hyväntekijäänsä Normania.[41] Hänet vangitaan ja eversti Tõevere vie hänet mukanaan toivotellen voivansa panna »tämän lurjuksen» seinää vastaan; Else yrittää auttaa Paalmannia leimaamalla hänet syyntakeettomaksi. Ministeri Normanin poliittinen maine on pelastettu, ja vähinerin puoliso ja ministerivieras taivuttavat hänet myös pysymään virassaan (»Et sinä kelpaa Cincinnatukseksi — —»). Samalla Norman ja Else kaiken aikaa etääntyvät toisistaan, ja kun rouva Norman utelee, onko Elsen alakuloisuuden syynä Paalmannin pidätys ja oliko hän tähän vähän rakastunut, Else vastaa: »Olen — kovasti.» Normanin lupaus palata pian maatilalle ei Elseä paljonkaan lämmitä; hän suostuu sentään jäämään työhönsä ja esittää näytelmän loppurepliikin (suoraan yleisölle): Märt rakasti sittenkin työtään, ja Norman osoitti hyvyytensä antamalla hänen paeta; hän itse ei voi elää uskomatta ihmiseen. »Minä uskon ihmiseen, minä uskon.»

Omaelämäkerrassaan[42] Wuolijoki sanoo Elsen loppurepliikin (»Emmi Jurkan ihanasti lausumat sanat») tehneen tyhjäksi lapualaisten mielenosoitusaikeet näytelmän ensi-illassa. Ilmeisesti nämä sanat olivat myös näytelmän avainsanoja, puhtaasti tekijää itseään, ja agraaripatriootti Else hänen puhetorvensa näytelmässä. Elsen rinnalla kommunisti Märt jää lopultakin toissijaiseksi ja hänen kohdallaan on

merkittävintä se, että Wuolijoki synkimmän kotimaisen taantumuksen vaiheessa uskalsi esittää kommunistin ihmisenä, vieläpä periaatteellisena, rohkeana ja älykkäänä.[43] Vielä rohkeampi askel otettiin saman vuoden lopulla, kun Koiton näyttämö (7/11) esitti Eino Jurkan ohjauksena Wuolijoen 4-näytöksisen *Laki ja järjestys*, jonka aihe oli omasta kansalaissodastamme, näyttämönä kansanvaltuuskunnan ja punakaartien Helsinki ja päähenkilönä sosialidemokraattinen kansanedustaja Maria Saras. Näytelmän kenraaliharjoitusta oli seuraamassa mm. Helsingin apulaispoliisimestari ja eräs oikeusministeriön virkamies, ja ensi-illassa valvoi järjestystä kerrassaan seitsemän poliisimiestä.[44] Mutta tapahtumat eivät päättyneet tähän: Ajan Suunta leimasi *Lain ja järjestyksen* »punakaartilaisnäytelmäksi» ja aloitti kiihoituksen, joka sai oikeusministeriön kieltämään näytelmän esittämisen; kotimaisen (Sosialidemokraatti ja Helsingin Sanomat) ja Ruotsin lehdistön taistelu näytelmän puolesta[45] johti sen vapauttamiseen pannasta, mutta kirjailija itse jäi vuosiksi paitsioon pelästyneiden teatterien ohjelmistoissa. Se, joka aikanaan omakohtaisesti koki näytelmästä käydyn lehtitaistelun ja myös tiivistyneen ilmapiirin teatterisalissa, ei lähes 50 vuotta myöhemmin *Lain ja järjestyksen* käsikirjoitusta lukiessaan hevin tajua syntyneen jättiläiskohun syitä; yleisen mielipiteen taantumuksellisuuden on täytynyt olla tavaton! *Laki ja järjestys* oli nimenomaan draamateknisesti selvä edistysaskel edeltäjästään, mutta sen henki oli korostetusti humanistis-vapaamielinen ja sen kuva vallankumoustalvesta objektiivisuutta tavoitteleva.[46]

Näytelmän erinomaisen tehokkaassa 1. näytöksessä kuvataan vallanvaihdon tilannetta Valtioneuvoston talossa: Svinhufvudin senaatin vapaamielinen jäsen Marcus Walleen on lopettamassa toimiaan työhuoneessaan (antamassa virkamiehilleen ohjeita pohjoiseen siirtymisestä ja sabotaasista), kun sosialidemokraattinen kansanedustaja Maria Saras saapuu kertomaan hänelle puolueensa sovintolinjalla olevien johtomiesten neuvonpidon kielteisestä tuloksesta: »Meillä oli pelästyneiden ja yksinäisten puoluekokous. Meidän kanssamme on turhaa puhua ja neuvotella, meillä ei ole joukkoja.» (s. 9)[47] Walleenin kysyessä Saraksen omaa linjaa uudessa tilanteessa tämä vastaa: rauha ja vapaus, mutta kun Walleen toteaa heidän olevan »viimeiset laillisen hallituksen ja eduskunnan edustajat tässä talossa», viimeinen valkoinen nainen ja mies talossa, Saras kiistää olevansa sen paremmin valkoinen kuin punainenkaan selittäen olevansa »vain ihminen». Hän

syyttää Walleenia samasta mistä siltasaarelaisia: jotka eivät ole kanssamme, ovat meitä vastaan. Hän ei voi auttaa Walleenia »masentamaan [— —] sitä työväkeä, jonka puolesta on elänyt ja ajatellut ja taistellut, joiden joukkoon kuuluu», mutta toisaalta ei voi »auttaa heitä [sosialisteja] väkivaltaan, hävittämään kansalaisvapauksia, kaikkea sitä, minkä puolesta olemme kärsineet sortovuosina»; yhtäkaikki hän lupaa pysyä »heidän ystävänään, olkoot he sitten miten mielettömiä tai raakoja tahansa» (s. 11–13).[48]

Walleenin ennustaessa, että Maria Saras on vielä auttava häntä »ja tämän maan laillista hallitusta» lain ja järjestyksen palauttamisessa maahan, Maria vastaa vakuuttamalla nimensä kautta, ettei tule auttamaan toista »tämän maan työväen nujertamisessa» (s. 13). Yhtäkaikki punakaartilaisosaston saapuessa naapurihuoneistoon ja Walleenin huomauttaessa yhteiskunnallisen vallankumouksen paraikaa tapahtuvan, Maria Saras toteaa masentuneena, ettei tunne mitään iloa, ja loppujen lopuksi omiaan nenästä vetäen auttaa tarkastuksen lävitse sekä Walleenin että tämän vaarallisen salkun. — 2. näytöksessä (kansalaissodan puolivälissä) olemme Maria Saraksen asunnossa, jonne pian ilmaantuu myös hänen lehtoriveljensä Pentti Saras sekä punakaartilaisten etsiskelemä senaattori Walleen, myöhemmin — Marian raivoksi — myös Walleenin virkamiestovereita. Pentti Saras on kyynikko, joka pitää kansanvaltuuskunnan jäseniä idiootteina ja suree punaisten suorittamia lehmäkarjan teurastuksia enemmän kuin miesmenetyksiä.[49] Hän on rintamalla vieraillessaan kauhistunut punaisten sotatarvikekurjuudesta ja murehtii tulevaa tappiota ja taantumusta. Hän on pelastanut erään pidätetyn Vuorimiehenkadun pelästystä punakaartilaispesästä, ja samassa asiassa on liikkeellä Walleen.

Punakaartilaisosaston suorittama kotitarkastus saa Marian jo toisen kerran pelastamaan Walleenin piilottamalla tämän. Walleenin kysymykseen, ovatko punakaartilaiset Marialle läheisempiä kuin hän, tämä vastaa myöntävästi. Miksi sitten ette luovuttanut minua? kysyy Walleen, mihin Maria: Samasta syystä kuin en ikinä luovuttaisi heitä teille (s. 32–33). Kieltäydyttyään aluksi vetoamasta kansanvaltuuskuntaan Vuorikadulla pidätettyjen nuorukaisten puolesta, hän suostuu lopulta aikoen samalla itse tarjoutua punaisen hallituksen käytettäväksi. Kukko ei ole laulava kolmatta kertaa, hän vakuuttaa Walleenille, mutta tunnustaa lähtiessään rakastavansa tätä.[50] Dramaattinen 3. näytös tapahtuu senaatintalossa, Walleenin ent. työhuoneessa, jon-

ka ikkunasta 1. kansanvaltuutettu puhuu rohkaisun sanoja rintamalle lähteville punakaartilaisille, jossa 2. kansanvaltuutettu käy puhumassa koulupulpettien uusimisen puolesta (kuullen samalla, että Tampere on kukistunut!) ja 3. kansanvaltuutettu poikkeaa puhkumassa voitonvarmuutta. Aattellinen välienselvittely tapahtuu Maria Saraksen ja 1. kansanvaltuutetun välillä. Jälkimmäisen puhuessa katkerasti »neutraalien» muuttumisesta »täydelliseksi pelastusarmeijaksi», vakuuttaessa mielihyvin uhraavansa omantuntonsa, jos sillä voisi ostaa voiton työväelle, ja tiukatessa Marialta, onko hän tämän käteen antamistaan Kautskyn ja Bebelin teoksista oppinut luopumaan työväestä sen tehdessä tyhmyyksiä —

> MARIA: En voi repiä päätäni olkapäiltäni ja aivoja päästäni ja heittää niitä joukkojen tallattavaksi.
> 1. KANSANVALTUUTETTU (väsyneesti): Minä olen sen tehnyt, Maria. Joukot ovat kulkeneet ylitseni ja päästäni ei ole kohta enää mitään jäljellä. (s. 49)

Jatkuvassa väittelyssä 1. kansanvaltuutettu kumoaa vaivattomasti Marian puheet parlamentaarisen enemmistön moraalisesta oikeutuksesta ja porvarillisten luopumisesta tuotantovälineistään tämän enemmistön edessä tai työväenluokan kypsymättömyydestä vallankäyttöön; vallankumous on likaista työtä, hän jyrähtää, vähemmän hauskaa kuin istuminen teoreetikkoseurassa pohtimassa vallankumouksen epäkypsyyttä; porvaristo on tehnyt työväestöstä sellaisen, että se nyt tuhoaa itsensä ja minut. Marian pyytäessä apua Vuorimiehenkadulle viedyille nuorukaisille, jotka ovat hänestä vaarattomampia kuin »Vuorimiehenkadun murhaajasakki», 1. kansanvaltuutettu täräyttää: »Ne ovat ainoat meistä, jotka käsittävät, että kysymyksessä on elämä tai kuolema ja että nyt on sota.» (s. 53)[51] Hän antaa kuitenkin paikalle osuvalle komppanianpäällikölle määräyksen nuorukaisten vapauttamisesta Marian sitouduttua vastaamaan näistä; Marian tarjoutumisen kansanvaltuuskunnan palvelukseen hän kuitenkin torjuu. Mutta kun Maria sitten soittaa sovitun merkkisoiton asuntoonsa, sieltä vastaakin senaattori Walleenin ääni (»Minä rakastan sinua.»), jonka kaartilaiset kontrollipuhelimestaan tunnistavat. Nuorukaisten vapautus peruutetaan, ja komppanianpäällikkö antaa määräyksen sekä Marian että Walleenin vangitsemisesta 1. kansanvaltuutetun voimatta Mariaakaan pelastaa.

4. näytöksessä olemme Helsingin kukistumispäivässä (12/4) ja vallankumoushallinnon väliaikaisessa vankilassa: Tiedonantajaa lukeva vartiomies Virtanen, ent. Viaporin kapinallinen, kertoo Marialle saksalaisten olevan tulossa Huopalahdesta, ja komppanianpäällikkö vakuuttaa senaattori Walleenin tulevan napatuksi vielä tänään. Masentunut Maria katsoo saaneensa ansionsa mukaan ja luovuttaa oman ruokakorinsa Virtaselle kotiin vietäväksi. Saksalaiset saapuvat kadulle kiihtyvän ammunnan saattamina, ja tri Haartman, Walleenin apulainen, ja sitten Walleen itse saapuvat vankeja vapauttamaan. Edellinen uhoaa raakaa kostonhimoa (»seinää vastaan», »vankien otto täysin turhaa»), ja myös Walleen, joka on julistanut Marian »omaksi vangikseen», selittää niiden, jotka eivät antaudu, saavan ansaitun rangaistuksensa, mihin Maria: »Ansaittu rangaistus! Marcus, ovatko he sen ansainneet? Olemme kaikki ansainneet rangaistuksen siitä, mitä on tapahtunut.» (s. 77) Maria näkee ikkunasta vanhan Virtasen muiden vartijain kera joutuneen seinää vastaan ammuttaviksi, leimaa verenhimoisen Haartmanin pedoksi, vetoaa turhaan Walleeniin ja sanelee:

> Minä näin ansaitun rangaistuksen, minä näin sen, Marcus, se on kuilu meidän välillämme, jonka yli ei ole siltaa. [— —] Se harmaa, harvasanainen joukko, joka kuolee tuolla sanattomana, nimettömänä tulevaisuuden nimessä — se joukko seisoo muurina välissämme — niin kauan kuin pidät sitä rikollisena. [— —] Eivät sanat meitä eroita vaan haavat tässä mihin kuulanne osuivat. Etkö näe Marcus, miten minusta vuotaa verta. (s. 80–81)

Maria torjuu Walleenin rauhoittelut ja puheet yhteisestä tiestä — vain mikäli tämä astuu hänen ristinsä alle, hän tulee tämän mukaan, eikä ole sellaista kuolemaa, mihin hän ei tätä seuraisi —; kuulasadetta uhmaten hän ryntää kadulle, minne Walleen aikoo häntä seurata Haartmanin kuitenkin estäessä sen. »Tulkoon laki ja järjestys.» Teksti jättää avoimeksi, ryntääkö Maria suorittamaan jotakin tehtävää (esim. teloituksen uhkaamien punakaartilaisten puolesta) vai etsimään kuolemaa omaan umpikujaansa. Hän on Elsen tavoin elämän puoltaja ideologioita ja väkivaltaa vastaan, mutta tästä poiketen puoluekantansa valinnut, työväenliikkeeseen ja sen aatemaailmaan sitoutunut, työväenpuolueen korkea-arvoinen luottamushenkilö, joka vuodenvaihteen 1917–18 suuntajakautumassa on sijoittunut rauhanomaisen, parlamentaarisen reformisuunnan leiriin, kieltäytyy kerran toi-

sensa jälkeen pettämästä luokkaansa, toimimasta työväenvallankumousta vastaan, mutta joka yhtäkaikki kerran toisensa jälkeen joutuu toimimaan rakastamansa senaattorin ja samalla porvarisluokan hyväksi. Jos Else Pikksaar oli porvariston (horjuva) luopio, onko Maria Saras silloin työväenluokan (horjuva) luopio? Näillä ideologioiden raja-alueilla syntyy joka tapauksessa vahvaa draamallista latausta, ja lisäksi voidaan näytelmän »opetus» nähdä siinä, että Maria »hoipertelunsa» tulemana päätyy umpikujaan. Mutta katastrofiin päätyy myös kansanvaltuutettujen kumouslinja, ja näiden kahden linjan yhteentörmäys 3. näytöksessä on epäilyksettä näytelmän draamallinen huipennus. Ilmeisesti Hella Wuolijoen asenne talvella 1918 oli varsin lähellä Marian linjoja, ja jos hänen asenteensa näytelmän syntyvaiheessa oli jossakin Marian ja 1. kansanvaltuutetun linjojen välimaastossa, hän ilmeisesti yhtäkaikki koki kansalaissodan ensisijassa kansallisena onnettomuutena.[52] Mutta näytelmän aatteellisessa tasapainottamisessa — ei valkoinen eikä punainen vaan pelkästään ihminen! — oli varmaan myös dramaatikon poliittista strategiaa, ajankohdan tilanteeseen sopeutumista. Kaikenkaikkiaan: jos näytelmä joihinkin työväen harrastajanäyttämöillä esitettyihin 20-luvun kommunistisiin kansalaissotatilityksiin verrattuna oli »reformistinen», niin 30-luvun taantumusvuosien ammattiteatterin ohjelmistossa se oli aiheeltaan ja asenteiltaan — vuoden 1918 työväenvallankumouksen traagisen suuruuden tunnustaessaan — ainutlaatuinen tapahtuma. Siinä Hella Wuolijoen kunnia, siitä taantumuksellisten raivo.

Kolmannenkin kumousaiheisen näytelmän Wuolijoki 30-luvun alkupuolella — *Lain ja järjestyksen* aiheuttaman kohun suljettua häneltä teatterit — kirjoitti: 3-näytöksisen *Palava maa,* jossa aiheena on Viron talonpoikien kapina baltilaisparonien kartanoita vastaan 1905 ja sen kukistaminen venäläisin rankaisuretkikunnin ja joka sai ensiesityksensä Tampereen työväenteatterissa Kosti Elon ohjauksena 1936.[53] Syntyperänsä ja omakohtaisten kokemustensa ansiosta Wuolijoella oli sikäläisistä v:n 1905 tapahtumista runsaasti ensikäden tietoa, ja hänen kannanottonsa talonpoikien ja näiden sivistyneistö-puoltajien puolesta oli yhtä intohimoinen kuin aiheen aikaisemman käsittelijän Bertel Gripenbergin asenne paronien ja venäläisupseerien puolesta.[54] Ja jälleen näytelmän päähenkilönä on nainen ja eräänlainen tekijän alter ego, Linda Eriste, Vahtrin kartanonvuokraajan Ants Eristen puoliso, joka miehensä politikointia (talonpoikien puolesta)

vastustettuaan ja poroporvarillista onnen tavoitetta edustettuaan[55] kasvaa kapinan ja sen verisen kukistamisen myötä taistelijaksi.

1. näytöksen alkaessa talonpoikaiskapina on vielä käynnissä ja baltilaiskartanoiden tulenlieskat näkyvät Eristen asunnon ikkunoihin, mutta samalla ovat myös venäläiset sotilasosastot saapumassa kapinaa kukistamaan ja rankaisemaan sen osanottajia piiskauksin ja teloituksin. Vangituksi joutuu myös väkivaltaisuuksia vastustanut agronomi Eriste, koska hän ns. kongressin jäsenenä on ollut vaatimassa kartanoiden pakkoluovutusta (korvausta vastaan) talonpojille. Pidätys on hyväuskoiselle Linda-rouvalle järkytys, sitäkin suurempi, kun se venäläisen kapteenin ja baltilaisparoni v. Ottenin ansiosta tapahtuu ylimielisen karkein ottein; v. Ottenin tiedemies-velipuolen tri Nordheimin saapuminen estää kuitenkin tapahtumasta pahempaa.[56] Ironista kyllä, on kapinallisten nuhtelu, piiskaaminen ja teloittaminen 2. näytöksen alkaessa (kaksi viikkoa myöhemmin) käynnissä juuri Nordheimin omistaman Viigatin kartanon edustalla. Miehensä jälkiä seurannut Linda on saapunut sinne ja onnistunut miehensä pelastamiseksi pääsemään venäläisen kenraalin[57] puheille saaden lisäksi tuekseen tri Nordheimin. Yhteistoiminta aiheuttaa Lindan ja Nordheimin välille eroottisen jännitteen, ja kun Linda piiskaushuutojen järkyttämänä ryntää pihalle huutaen kuuluvansa rangaistaviin — lyökää minuakin, tappakaa minutkin! —, Nordheim vaatii kenraalia lopettamaan piiskaukset.

3. näytöksessä (jälleen Vahtrin vuokraajanasunnossa) sotilasterrori on ohitse, Ants Eristeä odotetaan kotiin ja tri Nordheim — rahvaan »punaiseksi paroniksi» kutsuma — tekee lähtöä ulkomaille julkaistakseen siellä kirjan Baltian-kysymyksestä ja houkuttelee Lindaa mukaansa. Voittajana palaava Ants Eriste tajuaa tilanteen ja on valmis jättämään ratkaisun vaimonsa käsiin. Nordheimin varoituksesta huolimatta Ants puhuu häntä vastaanottamaan keräytyneelle kansanjoukolle; hänet pidätetään nyt uudelleen, mutta tällä teolla hän voittaa uudelleen vaimonsa rakkauden; Nordheim joutuu matkustamaan yksinään. *Palava maa* on rakenteellisesti Wuolijoen kiinteimpiä näytelmiä, lujempi kuin edeltäjänsä, mutta romantisoiva ja vailla *Lain ja järjestyksen* kouraisevuutta Suomessa.[58] Samanaikaisesti *Palavan maan* kanssa Wuolijoella oli kuitenkin tekeillä näytelmä aivan uudesta aihepiiristä, etelähämäläisestä rusthollista ja sen kirkonkylä-seurapiiristä, näytelmä joka jouduttuaan ensin eri teattereissa torjutuksi

päätyi Eino Salmelaisen, Helsingin Kansan näyttämön johtajan käsiin ja sai sitten ainutlaatuisen menestyksen teatterissa 1936: salanimi *Juhani Tervapään Niskavuoren naiset* (KJG 1936).[59]

Tämän näytelmän (ja sitä seuranneen Niskavuori-näytelmäsarjan) yleisömenestystä pohdittaessa on selvitetty sen todellisuustaustaa (onko se virolainen vai etelähämäläinen, wuolijokilainen; kuka on ollut Niskavuoren vanhan emännän esikuva jne), jolloin erimielisyys kirjailijan ja ohjaajan (Salmelainen) muistelmalausunnoista alkaen on ollut melkoinen.[60] Ilmeistä on »Naisten» ja koko Niskavuori-sarjan menestystä ajatellen se, että Suomen maatalousvaltaisuus — taloudellisesti, yhteiskunnallisesti, ideologisesti, erikoisesti 20- ja 30-luvuilla, mutta pitkälti vielä 2. maailmansodan jälkeenkin — on ollut olennainen tekijä näytelmän kiinnostavuudessa, semminkin kun tämän elämänpiirin ongelmia valotettiin uudella, kulttuurisosiaalisella tavalla; se, mikä myöhemmin 60- ja 70-luvuilla on saatettu kokea epäaitona, jopa parodiaan yllyttävänä mahtipontisuutena, oli 30-luvulla veristä totta. Lisäksi on ilmeistä, että ensimmäisissä Niskavuori-näytelmissä tavoitettiin jotakin olennaista juuri 30-luvun ilmapiiristä: *Niskavuoren naisissa* 30-luvun alkuvuosien vanhoillisesta, omahyväisestä, juoruilevasta kirkonkylä-mentaliteetista (vaikka Lapuanliikettä tai Mäntsälän kapinaa ei edes mainita) ja *Niskavuoren leivässä* Cajanderin ns. punamultahallituksen optimistisesta alkuvaiheesta. Työväenliikkeestä ei näissä näytelmissä juuri puhuta, eikä maataloustyöväki (nimenomaan »Naisissa») esiinny muuta kuin laiskimuksina tai aviottomien lasten tekijöinä (Uutta Suomea lukevan Vanhan emännän silmissä) (s. 174–175).[61]

Perusintrigi tapahtuu (ensi sijassa Vanhan emännän ja hänen miniänsä Martan edustaman) perinteisen talonpoikaisen omistus- ja perimysmoraalin sekä nuoren kansakoulunopettajan Ilona Ahlgrenin — helsinkiläisen professorintyttären — edustaman uudistusmielisen, aitoa rakkaudentunnetta puoltavan katsomustavan välillä, mikä jälkimmäinen sytyttää myös Aarne-isännän veren ja mielen. Ratkaisevassa yhteentörmäyksessä paljastuu Vanhan emännän elämänviisaus, mutta myös hänen omistusajattelunsa peräänantamattomuus; nuoret aviorikolliset karkoitetaan talosta ja pitäjästä. Näytelmän kapinalinja on siten olennaisesti ohuempi ja pinnallisempi kuin aikanaan *Talon lasten* — rakkautensa oikeutuksen puoltamisen lisäksi Ilona ja Aarne intoilevat epämääräisesti »maailman vipuamisesta», siinä kaikki[62] —,

mutta tällöin on muistettava, että Ilona kirjailijan alkuperäisessä tekstissä oli »moderni vallankumouksellinen nainen», josta ohjaaja dramaturgisessa muokkauksessaan kuitenkin tiputti »kaksi kolmannesta pois» nostaen samalla Ilonan sijasta Vanhan emännän näytelmän päähenkilöksi.[63] Voidaan siis sanoa, että *Niskavuoren naisten* esitetty ja painettu teksti oli Wuolijoen ja Salmelaisen yhteistuote, joka hengeltään oli lähellä tulevaa punamulta-hallitusrintamaa, kuten sitten myös näytelmät *Juurakon Hulda* (1937) ja *Niskavuoren leipä* (KJG 1939).[64]

Niskavuoren leivässä[65], jonka tapahtumat sijoittuvat puolen vuosikymmentä »Naisia» myöhemmäksi, on kysymys Niskavuoren rustholin pelastamisesta suvun käsiin sen jälkeen, kun Martan salainen lemmensuhde talon pehtoriin on johtanut raskaudentilaan ja hänen kuniansa pelastamiseksi solmimansa uusi avioliitto lääkärin kanssa on viemässä pesästä hänen rahansa. Rusthollin pelastajaksi Vanha emäntä joutuu hakemaan pääkaupungista Aarnen (joka on tohtoroinut ja tullut valtion virkamieheksi) ja Ilonan (joka opettaa työväenopistossa); kun Matti Niskavuoresta, veljessarjan lakimiehestä ja tuoreesta maalaisliittolaisesta, tässä yhteydessä tulee Cajanderin »talonpoikais- ja työläishallituksen» ministeri, niin samassa yhteydessä mainitaan (Kaarlo-veljen suulla) Aarnesta tulevan »sosialistiedustaja ensi vaaleissa» (s. 256).[66] Selvää poliittista radikaalistumista on siis suvun piirissä tapahtunut, joskaan Niskavuorella Vanhan emännän ja Martan valtakaudella ei ole seurattu ajantapahtumia, ei edes luettu sanomalehtiä. Talon isäntäväen henkisen umpioitumisen vastapainona mainitaan muonamies Aaltosen valitseminen kunnanvaltuustoon sosialistien ehdokkaana, ja rusthollin kohtaloa 3. näytöksessä ratkaistaessa korottavat äänensä myös muonamies Nieminen ja hänen poikansa: »isännät menee ja isännät tulee, mutta niiden [talojen] Niemiset ja Lahtiset ja Järviset pysyvät» (s. 282). Ja jos Aarnen paluun viime kädessä ratkaiseekin hänen palava kiintymyksensä maahan, niin sillä on myös sosiaalinen motivaationsa: »osoittaa maailmalle, että minä työnantajanakin voin elää niin, ettei enää tarvitse lähteä pohjoiseen omia Salmisia, Niemisiä ja Järvisiä pakoon». (s. 294)[67]

Hengeltään ja osin aiheeltaankin Niskavuori-näytelmiin liittyy 3-näytöksinen huvinäytelmä *Juurakon Hulda*[68], kotimaisena ja kansainvälisenä menestyksenä »Naisten» kanssa kilpaillut suomalainen Pygmalion-muunnelma, merkille pantava senkin vuoksi, että sen pää-

henkilönä on sivistykseen ja poliittiseen vaikutukseen tarmollaan tiensä raivaava maalaisproletaari. Hulda Juurakko, jonka eri puolueita edustavat eduskuntavaliokunnan jäsenet tuomari Soratien (edistyspuolue) kotiin iltasella matkatessaan »pelastavat» Espikseltä mukaansa, on sääksmäkeläinen mökintytär, joka työskenneltyään pappilassa ja Niskavuorella sisäkkönä on lähtenyt työnhakuun Helsinkiin (kuvittaen havaintoesimerkkinä eduskuntaherrojen väestöpoliittista ja maaltapako-ongelmallista keskustelua).[69] Tilapäisestä asukista tulee poikamies Soratien kotiapulainen, joka käyttää vapaa-aikansa opiskeluun ensin työväenopistossa, sitten Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa, kunnes tämä »parlamentin tytär» seitsemän vuotta myöhemmin yllättää isäntänsä ja tämän tuttavapiirin yht. kand.-tutkinnolla ja sosialidemokraattisen puolueen kansanedustajaehdokkuudella. Seurapiirinaisten skandaalihäly tosin kaataa Huldan ehdokkuuden, mutta sen sijalle nousee tuomari Soratien kosinta, johon Hulda lujasti itsenäisyytensä puolesta rimpuiltuaan lopulta suostuu.

Asetelmineen ja ajankohtaisuuksineen — niihin kuuluu helsinkiläisesityksessä valiokuntaherrojen sosialidemokraattihahmon toimittaja Purtiaisen (Hugo Hytönen) naamiointi Sasu Punaseksi ja Huldan puhelinkeskustelu Sylvi-Kyllikki Kilven kanssa! — Juurakon Hulda oli niin punamultahenkinen kuin kuvitella saattaa. Ja jos kysymyksessä oli ylistyslaulu proletaaritytön sivistykselliselle ja sosiaaliselle nousulle[70], sen patetiikan taittoi Huldan oma pursuava elinvoima, hyväntuulisuus ja ideologinen taisteluilo. Tunnustaen Figaron aatteelliseksi esi-isäkseen (s. 102) hän laukoo kriittisiä toteamuksia niin isännälleen kuin tämän kansanedustajaystäville ja pitää 3. näytöksessä myrkyllisen palopuheensa skandaalinnälkäisille seurapiirinaisille. Hänen opiskelunsa ja sosiaalinen nousunsa on kiinteästi sidottu työväenliikkeeseen (sosdem. puolueeseen), jonka toimitsijana (Naisliitto) tai toimittajana (Sosialidemokraatti) hänellä on työpaikkoja tarjolla hänen arvostaessaan kuitenkin kansanedustajan titteliä muita kunniakkaampana ja puolustaessa viimeiseen asti omaa elämäntehtäväänsä, taistelua omiensa puolesta Soratien kosiskelua vastaan. Erikoisesti wuolijokimainen piirre on tuoda Soratien hieno, sivistynyt Connie-täti avioliittoa seuraamaan ja toteamaan, että Hulda on juuri se naistyyppi, josta itse J. W. Snellman oli hänelle nuorena tyttönä puhunut (s. 158).

Niskavuoren naisten ja *Juurakon Huldan* jättiläismenestysten jäl-

keen Hella Wuolijoki — tai oikeammin Juhani Tervapää, sillä salanimen paljastus tapahtui vasta *Niskavuoren leivän* esipuheessa syksyllä 1938 — oli maa johtava näytelmäkirjailija, ilman että häntä yhtäkaikki olisi hyväksytty taantumuksellisten hallitseman Näytelmäkirjailijain liiton jäseneksi.[71] Moinen syrjintä tuntui kuitenkin vain yllyttäneen Wuolijoen tuotteliaisuutta. *Juurakon Huldan* jälkeen sai jo s.v. syyskuussa Kansanteatterissa ensiesityksensä 6-kuvaelmainen *Justiina*[72], ideologisesti eräs mielenkiintoisimpia kirjailijan kotimaisista oman ajan aiheista. Kiinnostavuutta korostaa tekijän esipuhe, jossa hän kertoo järkytyksestään nähdessään muutama vuosi sitten O'Neill'in *Elektran,* joka päättyy talon kaikkien ovien ja ikkunoiden sulkemiseen. »Sydäntäni kouri, kun tulin ulos teatterista. Minun koko olemukseni huusi tätä ratkaisua vastaan. [— —] minun teki mieli huutaa O'Neillin Elektralle: 'Älä sulje ikkunoitasi ja oviasi. Avaa ne maailmalle ja ihmisille. [— —] Sure kuolleitasi sillä, että palvelet eläviä ihmisiä!' [— —] Siinä talossa, jossa Justiina on, ei suljeta ikkunoita, vaan avataan ne selkosen selälleen ihmisille.» (Tämän jälkeen esipuheessa puhutaan mullistuvasta maailmasta, yhteiskuntajärjestelmien välisestä jättiläistaistelusta: tällaisessa maailmassa ei ole tilaa yksityisille pikku suruille, niistä on löydettävä ulospääsy.) Esipuheen ikkunat esiintyvät näytelmässä eräänlaisena toistuvana johtomotiivina: Hilda-rouvan, vamppimaisen parasiitin, huolehtiessa niiden sulkemisesta Justiina puhuu ja huolehtii niiden avaamisesta.[73]

Näytelmä tapahtuu »nykyaikana» Harmaalahden kartanossa (osin salissa, osin puutarhassa): ajan määritys tarkoittaa kuitenkin 20-lukua. Nykytapahtumain taustana ovat tapaukset 20 vuoden takana, vuosisadan alussa: silloinen kartanonomistaja senaattori Fredrik Harmelius, Snellmanin tuttava, on karkoittanut kodista veljenpoikansa varatuomari Robert Harmaalahden yllätettyään tämän vuoteesta kartanon piian Justiinan kanssa, mutta osasyynä on voinut olla myös poliittinen vastakohta myöntyväisyyspoliitikko Harmeliuksen ja vastarintaliikkeen johtajan Harmaalahden välillä. Justiina aviottoman Olavi-poikansa kanssa on saanut jäädä kartanon hoiviin, Justiina nimenomaan rullatuoliin sidotun senaattorska Harmeliuksen, hienostuneen, mutta samalla siekailemattoman ja elämänviisaan aristokraatin hoitajana. Talvella 1918, jolloin senaattori on viettänyt yönsä ase vierellään, sosialidemokraatti Justiina on torjunut punakaartilaiset selittämällä kartanon kansakunnan omaisuudeksi; senaattori on sitten erottamalla kartanon torpat jo ennen vapautuslain voimaantuloa turvannut Harmaalahden myöhemmiltä rettelöinneiltä. Originellin senaattorin vastikään kuoltua on ensin loistavan aatteellisen, sitten laki- ja hallintomiehen uran suorittanut Robert Harmaalahti palaamassa kartanoon ottaakseen sen hallintaansa: nuoruudenhairahduksensa unohtaneena, täysi-ikäisestä pojastaan (kartanon puutarhurista) tietämättömänä ja ristinään avioliitto loiston- ja juhlinnanhimoisen laulajattaren Hildan kanssa, jonka takia hän on joutunut vaihtamaan tiedemiesuran julkiseen menestykseen ja jonka kanssa hänellä on 14-vuotias tytär Riika.

Siinä ainekset draamaan, joka sitten etenee hillityn, tunnollisen Justiina-emännöitsijän väistymishalun, Robert-laamannin heräävän kunniantunnon ja Justiinaa kohtaan nousevan rakkaudentunteen, Hildan hysteeristen kohtausten ja halpamaisten juonien (yritys vietellä Olavi, mikä johtaa tämän itsemurhayritykseen), senaattorskan elämänviisaiden neuvojen ja syytösten, Robertin epätoivoisten irtautumis- ja vapautumisyritysten ja lisäksi vielä kunnon lääkärin moraalisen tuen sekä rovastipariskunnan tekopyhyyden ja juoruilun myötä jyrkin käänten ja konfliktein kohti lopputulemaa: Hildan karkoitusta ja Robertin päätöstä seurata Justiinan »tietä taistelevien ihmisten yhteyteen», Justiinan suostumusta jäädä kartanon »museonhoitajaksi» sekä senaattorskan, Olavin ja Riikan liittymistä tähän ihmisyhteisöön.

Justiina-näytelmään kohdistamassaan kielteisessä arvioinnissa Eric Olsoni leimasi nimenomaan sen nimiosa-hahmon idealisoinniksi *ad absurdum.*[74] Epäilemättä Justiina on työläisnaisen ihannehahmo, mutta onko hän silti mahdoton? Laamannin tunteilut torjuessaan Justiina muistuttaa, että ihmisen kudokset uudistuvat 20 vuoden kuluessa kolmasti ja että he siten ovat aivan eri ihmisiä kuin ne rakastuneet nuoret kerran (s. 41); hän sanoo häpeävänsä, että Robert-herra joskus on voinut rakastua piikatyttö Tiinaan, jolla oli tarjottavana vain kaunis ruumis (s. 112). Noiden kahden vuosikymmenen aikana Tiinasta on kehittynyt Justiina, aivan toinen, kypsä ihminen, poikansa kasvattaja hyväksi työmieheksi, tiedonhaluiseksi nuorukaiseksi ja luokkatietoiseksi sosialistiksi, halvautuneen senaattorskan pätevä hoitaja, kartanon kaikkitietävä emännöitsijä ja suojeleva »varmuuslukko». Hän voi kiittää henkisestä kehityksestään elämänviisasta senaattorskaa, ehkä myös vapaamielistä lääkäri Steniusta, tämän hengenheimolaista

kirkonvastaisessa voltairelaisuudessa; Steniuksen kanssa Justiinalla on ollut jopa rakkaussuhde.[75] Ennen muita Justiina kiittää kehityksestään kuitenkin »köyhiä ihmisiä», jotka ovat auttaneet häntä »vaikeimmassa tilanteessa» ja opettaneet hänelle, että maailmaa on muutettava, ei hyvitettävä yksilöä (s. 108–112).

Jo näytelmän alkaessa, Robert-herran paluuta odoteltaessa Justiina pitää tehtäväänsä kartanossa päättyneenä aikoen siirtyä tehtaiden työväentalon ravintolan emännöitsijäksi, jolloin Olavi pääsisi ammattikouluun. »Nyt tahdon ihmisten keskuuteen poikani kanssa, niin kauan kuin vielä kykenen tekemään työtä ja ottamaan osaa elämään», hän sanoo lääkäriystävälleen (s. 30). Omaatuntoa potevan Robertin anteeksipyynnöt ja avuntarjoukset hän torjuu ja kestää mielentyyneydellä Hilda-rouvan halpamaisuudet ja nöyryytykset; vaikein ongelma on Olavin suojaaminen toisaalta isänpalvonnalta, toisaalta sokealta ihastumiselta Hilda-rouvan taiteeseen. Viisaasti hän torjuu Robertin mielenosoitukselliset rakkaustunnustukset, mutta kun tämä on luopumassa »koko ohjelmastaan» ja ehdottaa korvikkeeksi pakoa Justiinan kanssa ulkomaille, Justiina ei salaa katkeraa pettymystään: »Jatka rauhassa tähänastista elämääsi. Sulje elämän ikkunat. Jatka [— —] kaameata salaliittoa elämää vastaan [— —].» (s. 166) Robertin syleily, paikalle ilmaantuneen Hildan hysteria, Riikan paljastama Hildan syyllisyys Olavin itsemurhayritykseen, Robertin yritys kuristaa vaimonsa: draamallinen tapahtumain huipennus saa Justiinan heittäytymään vihollisensa suojaksi: »Et sinä pelasta ihmiskuntaa murhaamalla», hän sanelee Robertille. »Tule ja auta meitä taistelemaan sellaisen yhteiskunnan puolesta, jossa ei tuonlaatuisella ihmisellä enää tule olemaan valtaa toisten yli.» (s. 170–171)

Justiina herätti aikoinaan raivonpurkauksia IKL:n lehdistössä, jossa se leimattiin ennennäkemättömän pitkälle viedyksi »marxilaisuuden ihailuksi» ja prof. K. S. Laurilassa, joka pamfletissaan *Taistelu taiteesta ja siveellisyydestä* kohdisti sen »sosialistiseen 'siveysoppiin' ja yhteiskuntafilosofiaan» yhden rääväisimpiä häväistyksiään. 70-luvulla *Justiina* on noussut uudelleen kiinnostuksen kohteeksi sekä puhenäyttämöllä että TV:ssä; viimemainitun esityksen yhteydessä Jukka Kajava kirjoitti: »Ei liene ennen Justiinaa, eikä ehkä sen jälkeenkään, klassisen teatterin keinoin, juoninäytelmään pitäytyen rakennettu meillä niin selkeää luokkakantaista draamaa kuin Wuolijoki on tehnyt.»[76]

Työläisnaisen hahmona Justiina on Juurakon Huldan rinnakkaisilmiö (tosin vailla tämän huumoria, mutta tuskin silti ohjelmallisempi), myöhempien Niskavuori-näytelmien Malviinan edeltäjä. Parissa lähimmässä näytelmässä kirjailija sen sijaan palaa jo tutuksi tulleeseen omakuva-päähenkilöön: 3-näytöksisessä *Vihreässä kullassa* ja niinikään 3-näytöksisessä *Vastamyrkyssä.*[77] Näistä edellinen oli äskeisten suurmenestysten jälkeen Wuolijoen ensimmäinen vastoinkäyminen — ensiesityksen yhteydessä se »suorastaan tapettiin» —, ja elokuvaversionsa ansiosta sillä itse asiassa on romanttisempi maine kuin ansaitsisikaan. Toisaalta tekijä on maininnut sen »rakkaimmaksi näytelmäkseen»[78], ja sen aihe pohjautuikin varsin ilmeisesti hänen sahanomistajakautensa kokemuksiin ja ajatuksiin seurapiireissä ja tukkityömaalla (näytelmä ajoittuu hieman ristiriitaisesti 20- ja 30-luvun taitteeseen).[79] Päähenkilö vuorineuvoksetar Kristine Bergman joutuu metsän palvojana asteettain yhä jyrkempään ristiriitaan puolisonsa ja tämän ammattitoverien, metsästä vain suurimman taloudellisen hyödyn riistävien metsäteollisuuspiirien, kanssa ja löytää tässä liittolaisen (ja lopuksi myös uuden rakkauden) karskissa ylimetsänhoitaja Suontaassa; hauskana lisätekijänä näytelmän ideologisessa kuviossa on tuomarinrouva Hulda Soratien (o.s. Juurakko) esiintyminen Kristinen opastajana kohti työväenliikettä ja avioeroa (s. 110)! Selvemmin kuin vuorineuvos Bergman yksityiskapitalistista metsänriistopolitiikkaa edustaa näytelmässä vuorineuvos Cederlöf, joka uhkaa Suontaata henkilökohtaisesti (»Te astutte teollisuuden varpaille. Minä varoitan teitä, metsänhoitaja, sitä ei ole kukaan rankaisematta tehnyt tässä maassa.» s. 107) ja myös työväestöä automatisoinnin seurauksilla, työttömyydellä ja työväenluokan kutistumisella (s. 110–111). Suontaa puolestaan ennustaa työläisten vaativan koneita palvelemaan myös heitä eikä vain rahamiehiä, ja neuvoo Kristineä harrastamaan mieluummin palkkatarkkailukomiteaa kuin metsäromantiikkaa (s. 110–111). Hän saa mielipiteilleen tukea parilta yhtiön metsänhoitajalta (s. 57), mutta myös tukkijätkiltä (s. 64) ja lausuu itse eräitä näytelmän keskeisiä repliikkejä:

SUONTAA: Metsä ei saisi kuulua muille kuin kansakunnalle. Metsät valtion hallintaan, ainakin suunnitelmatalouden alle. Joko te pelästyitte, vuorineuvoksetar, tätä sosialisoimisohjelmaa?

KRISTINE: En ollenkaan. Äänestän sen puolesta asiantuntemuksella. (s. 59)

Teatteriesityksineen sodan jalkoihin jääneen *Vastamyrkky*-näytelmän on tekijä alaotsikossa määrittänyt »kiltiksi komediaksi», Olsoni puolestaan esseessään »bagatelliksi».[80] Se ei ole kumpaakaan. 1. näytös, jossa kunnollisia sairaalatiloja turhaan vaatinut kunnan- ja tehtaanlääkäri Kaarina Sarkalahti joutuu konttorin työpöydällä suorittamaan tehdasonnettomuuden uhrin jalan amputoinnin, samaan aikaan kun tehtaan johtokunta samoissa tiloissa riitelee tuottavuusnäkökohdista ja seurapiirirouvat intrigoivat rakkausasioissaan, on vakavaa, kärjekästä sosiaalidraamaa ilman komediallisuuden häivää. Komediallisuutta — kylläkin vähemmän kilttiä — on 2. näytöksessä, jossa lääkäri Sarkalahti ja pankinjohtaja Varanko (tehdasyhtiön puheenjohtaja) joutuvat autokolarin jäljiltä viettämään yönsä samassa majatalon huoneessa Varangon tietämättä, kuka seuralainen on, ja seurauksena on sekä eroottisia että sosiaalipoliittisia yhteenottoja, ja myös 3. näytöksessä, jossa ratkaisevat välien selvitykset tapahtuvat insinööripariskunnan seurapiirikutsuilla.[81] Lopputulema — Varanko lupaa Sarkalahdelle tämän tehtaalle vaatimat suojalaitteet ja sairaalan kahden vuoden kuluttua solmittavan avioliiton hintana — ei vaikuta kovinkaan mullistavalta, mutta näytelmän kokonaisasetelma on silti paitsi naisasiahenkinen myös laajemmassa mielessä sosiaalinen: Kaarina Sarkalahti on lähtöisin tehtaan työväestöstä, ja vaikka hän torjuukin »ismit», hän asennoituu ajankohtaisiin kysymyksiin (eroottisia lukuunottamatta) ilmeisen vasemmistolaisesti.

Kahta viimeksi käsiteltyä näytelmää kohdanneiden vastoinkäymisten jälkeen Wuolijoki palasi varsinaiselle voima-alueelleen 1939–40 syntyneessä ja 1940 ensiesityksen Kansallisteatterissa saaneessa 3-näytöksisessä *Niskavuoren nuoressa emännässä* (NKL:n moniste).[82] Näytelmäaiheen palautumisessa 1880-luvulle ja sen vahvasti kansallis-edistyksellisessä ilmapiirissä on nähtävissä osoitus Wuolijoen herkästä sopeutumisesta ajan poliittis-ideologisiin muutoksiin, mutta epäilemättä myös omakohtainen tarve selvittää 30-luvun Niskavuorten ja nimenomaan Vanhan emännän taustaa. Vanha emäntä Loviisa o.s. Saaroinen on tässä Niskavuoren rusthollin nuori emäntä, naitu myötäjäisrahojensa vuoksi helpottamaan Juhani-isäntää sisarustensa maksamisessa pois talosta, mutta pakotettu myös taistelemaan asemastaan vaimona ja äitinä meijerska Malviinan (Juhanin ylpeän rakastajattaren ja tämän vanhimman pojan äidin) ja asemastaan emäntänä kälyjensä (nimenomaan kovan ja ilkeän Hetan) kanssa. Jos Juhani-isäntä osoittautuu suomalaisen puolueen tukipylvääksi pitäjässä (nousten valtiopäivämieheksi) ja sen tuolloisten edistyksellisten kansallisten ja sosiaalisten tavoitteiden tarmokkaaksi ajajaksi, hän yksityisine tunteineen ja intohimoineen paljastuu kuitenkin heikommaksi kokemusten lujittaman vaimonsa rinnalla: tämä toimii »kuin susi» Malviinan ja tämän pojan karkoittamisessa paikkakunnalta ja omat nöyryytyksensä aviopuolison poliittiselle menestykselle uhraamalla saavuttaa tämän jolleikaan rakkautta niin kuitenkin arvonannon.

30-luvun Niskavuoren Vanha emäntä on 80-luvun Nuoressa emännässä saanut arvoisensa alkuhahmon; se on Wuolijoen vahvimpia naisluonteita. Mutta myös itse näytelmä kuuluu Wuolijoen etevimpiin; Olsoni on verrannut sen 1. näytöstä eloisuudessa ja värikkyydessä 1600-luvun hollantilaisiin laatukuvamaalauksiin ja sanonut 2. näytöksen olevan kirjoitettu lähes strindbergiläisellä intensiteetillä. Ja jos 3. näytös on (kuten Wuolijoella yleensä) Olsonin mukaan muita heikompi[83] — sehän päättyy spektaakkelimaisesti Agaton Meurmanin ja Yrjö Koskisen saapumiseen Juhani Niskavuoren voittoa juhlistamaan —, ja jos näytelmässä esiintyy joitakin kronologisia ristiriitoja, niin ilmeisen pätevästi siinä tulevat esille ajan poliittisen ja kielitaistelun yhteiskunnalliset taustatekijät, talonpoikien tukkikaupoilla vaurastuminen ja kerrostuminen, kilpailu arvossa köyhtyvien herraskartanoiden kanssa (Joensuun kartanon salinkalusto!), taistelu oman suomenkielisen sivistyneistön luomiseksi, mutta myös vaurastuneen talonpoikaiston riistäjäasema alas päin, palkollisiin nähden (palkollissääntö, »kadonneet piiat»). Paitsi Malviinan kohtalo jälkimmäistä puolta kuvittaa tämän kaltoin kohdeltu kosiskelija renki Iso-Matti, joka Juhanille sinkoaa luokkatietoiset sanat: »Et sinä ole yhtään minua parempi...mies niinkuin minäkin, sen kun vaarisi on päässyt pellonpientareeseen kiinni, eikä mun vaarini ole.» (s. 30)

Dramatiikkansa kotimaisen ja ulkomaisen menestyksen turvin (jollaista kukaan pohjoismaiden kirjailija ei ollut saavuttanut sitten Ibsenin ja Strindbergin)[84] Wuolijoki oli saattanut 1938 luopua varsinaisesta liike-elämästä (Suomalaisen Naftan johtokunnan puheenjohtajana). Niskavuori-näytelmien menestys ulottui jopa Natsi-Saksaankin, kunnes tekijän poliittisten asenteiden paljastuminen aiheutti esityssopimuksen irtisanomisen.[85] Huolestuminen näytelmiensä vaarantumisesta politiikan vuoksi sai Wuolijoen marraskuussa 1939 ruotsalaiselle teatterikustantajalleen Arvid Englindille osoittamassaan kir-

jeessä torjumaan »mielettömänä» käsityksen, että hän, »kartanonomistajatar, pääkulakki» ja lisäksi »pinttynyt individualisti ja täysin kuriton», voisi olla kommunisti, vakuuttaen, ettei sitten vuoden 1914 ole kuulunut mihinkään poliittiseen puolueeseen.[86] Neuvostoliiton ystävä hän tunnusti kirjeessä kyllä aina olleensa; eikä hän ollut vain taloudellisesti tukenut Suomessa antifasististen pakolaisten pelastamiseksi 30-luvun jälkipuolella järjestettyä toimintaa vaan myös sijoittanut syksyllä 1939 Marlebäckin kartanon pehtoriksi maanalaisen SKP:n maatalousekspertin Yrjö Leinon.[87] Sekä Neuvostoliiton ystävänä että patriootiina Hella Wuolijoki jouluyönä 1939 ulkoministeri Tannerille kirjoittamassaan kirjeessä tarjosi palveluksiaan rauhantunnustelijana Tukholmassa, minkä tehtävän hän vanhoine ystävyyssuhteineen lähettiläs Aleksandra Kollontaihin myös pystyi suorittamaan.[88] Rauhan tultua, huhtikuussa 1940 Suomeen pakolaisena saapunut Bertolt Brecht päätyi seurueineen Hella Wuolijoen hoiviin Marlebäckiin tunnetuin teatterihistoriallisin seurauksin.[89] S.v. syksyllä pula-ajan vuoksi myyntiin joutuneen Marlebäckin sijalle Wuolijoki osti Jokelan kartanon läheltä pääkaupunkia.[90] Jatkosodan aikana keväällä 1942 sinne saapui desanttina Neuvostoliitosta lähetetty Kerttu Nuorteva pannen liikkeelle tapahtumasarjan, joka johti 1943 Hella Wuolijoen vangitsemiseen ja tuomitsemiseen kenttäoikeudessa maanpetoksesta kuolemaan, minkä sotaylioikeus äänestyksen jälkeen kuitenkin muutti elinkautiseksi kuritushuonetuomioksi.[91] Elinkautista ei tuomiosta tullut; natsiaseveljeyden ja sotapolitiikan romahdus 1944 tarjosi Hella Wuolijoelle revanssin ja tilaisuuden kirjailijatyön jatkamiseen.

IV. KIRJALLISIA SOSIALIDEMOKRAATTEJA 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

1. VANHAN TYÖVÄENLIIKKEEN JA 20-LUVUN NIMIÄ VÄLISALMESTA KIVELÄÄN

V. 1931, talouspulan synkimmässä vaiheessa, Heikki Välisalmi, puolueensa kirjallinen kärkimies, luopui Koy Kansanvallan kirjallisen johtajan asemasta ennakoiden yhtiön kaunokirjallisen kustannustoiminnan supistumista lähes olemattomiin. Samana vuonna hänet, Kirjailijaliiton johtokunnan jäsen v:sta 1926, valittiin liiton varapuheenjohtajaksi, miltä paikalta ja samalla liiton johtokunnasta hänet 1934 kuitenkin syrjäytettiin arkkikonservatiivi Eino Railon tieltä. Kustannusalan jätettyään Välisalmi keskittyi lehtimiestyöhön (Sosialidemokraatin toimittajana 1930–35) ja arvostelijatoimintaan senkin jälkeen, kun oli vakinaisen toimittajanvakanssin jättänyt.[1] Koko »ensimmäisen tasavallan» ajan hän oli puolueensa kirjallisen toiminnan vaikutusvaltaisin hahmo, ja samalla hänen omalla tuotannollaan oli suuntaa antava merkitys.

Tämän tuotannon yleisessä »oikeistolaisessa» suuntauksessa on Välisalmen 1932 yhdessä Veikko Rajakosken (Vainikainen) kanssa julkaisemalla 5-näytöksisellä *Raja*-näytelmällä poikkeusasema — sen henki on kansalliskiihkon ja militarismin vastainen —, mutta kun vanhemmalla tekijällä tässä yhteistyössä on ilmeisesti ollut lähinnä suojelijan ja viimeistelijän osa, se on asiallista käsitellä nuoremman tekijän muun tuotannon yhteydessä. Aitoa Välisalmea edustaa novellikokoelma *Elämän maantiellä* (AAK 1935), jonka laajin yksikkö, 80-sivuinen »Uuteen elämään», liikkuu tekijälle läheisessä talonpoikaisessa miljöössä aiheen — talonisännän tyrannihahmon nujertava vaikutus poikaan ja perheeseen — ollessa kuitenkin tällä kertaa kaukana idyllistä. Näkemys on moralistinen, ei sosiaalinen, ja sama koskee muita kokoelman kertomuksia; sen pakinoissa ja luonnonkuvauksissa taas liikutaan Juhani Ahon lastujen urilla, ja kokonaisuutena teoksen henki on ällistyttävän vanhoillinen.

Seuraavana vuonna ilmestyneessä runokokoelmassa — neljännessä ja viimeisessä — nimeltä *Täysi päivä* (Kansanvalta 1935) Välisalmi kehittelee (selvimmin johdantorunossa) kypsän miehuusiän elämän-

näköalaa. Leimaa antavana piirteenä on juhlarunojen ja -kantaattien monilukuisuus; nämä tekstit (»Työn heimon laulu», »Heimoni juhlapäivänä», »Elämän virta», »Kaupunki ja ihminen», »Ihmisen polku», »Hämeen laulu», »Maan sävel», lisäksi työväenliikkeen 50-vuotistaipaleelle omistettu laaja puhekuororuno »Taistelun tuoksinasta») kertovat kirjoittajansa asemasta SDP:n virallisena juhlarunoilijana, mutta sisältävät runsaan retoriikan ohella myös todisteita runoilijan jatkuvasta kosketuksesta työväen luokkaliikkeen henkiseen perinteeseen ja uusia löytöjä ja ratkaisuja työväen runouden kehittämisessä. Köyhälistöläistä kurjuudenkuvausta edustaa runo »Äiti sairaalle lapselleen», kun taas v:lta 1932 peräisin olevassa »Laki»-runossa Odillon Barrot -mottoineen voi ounastella pettymystä ja kritiikkiä puolueen muodollisesta laillisuuslinjasta Lapuan vuosina.[2] Kokoelmaan sisältyvät runokäännökset (mm. Artur Lundkvist) osoittavat Välisalmen tutustuneen myös Ruotsin modernismiin; omissa runoissaan hän kuitenkin noudattaa perinteistä sidottua tai puolisidottua mittaa, ja milloin hän kokeilee vapaata rytmiä, tulokset jäävät puiseviksi ja abstrakteiksi.

Oma erikoinen mielenkiintonsa on Välisalmen välirauhan aikana julkaisemalla romaanilla *Toinen porras* (AAK 1940): kysymyksessä on kaupunkiympäristössä liikkuva työläisneitosen kehityskuvaus, lajissaan ainoa hänen tuotannossaan. Ei toki yhteiskunnallisesti aktiivinen ja kapinallinen, päinvastoin: romaanin päähenkilö Irene Vaisto [sic!], sörkkäläisen työläiskodin ainoa lapsi, on äitinsä hemmottelemana päässyt opin tielle, mutta keskikoulun käytyään havittelee irtautumista ankeasta työläisympäristöstään ja pääsemistä oikopäätä hienoksi konttorineitoseksi. Elvira Willmanin vuosisadanalun *Lyyli*-näytelmän alkuasetelma toistuu siis tässä vielä 30-luvun tilanteessa, ja tekijä näkee siinä työläistytön »luonnollisen» pyrkimyksen irti sosiaalisesta taustastaan (s. 164). Irenen pikkuporvarillista elämänkuvaa valottavat myös hänen varhaiset eroottiset kontaktinsa: koulutoveri Taisto Neuvola, heikkohermoinen, mutta avulias virkamieskodin poika, on hänestä lapsellinen, Reino Valo [huom. edelleen vihjailevat henkilönimet], urheileva, työväenopistossa opiskeleva, poliittisesti tietoinen ammattityöläinen, joka yrittää herättää Irenessä aatteellisia harrastuksia, on hänestä paitsi mielipiteiltään myös isoine käsineen liian proletaarinen! Nousun haaveissaan Irene kuitenkin katkerasti pettyy: 30-luvun alun pulavuosina hän etsii turhaan konttorityötä (kiristyneessä tilanteessa hänet selitetään epäpäteväksi tai työtä järjestettäi-

siin vain lemmensuhteen hinnalla), ja Elannossa tarjolla olleet työt maitokaupassa tai lihatiskissä hän torjuu alentavina. Lopulta hänen on yhtäkaikki tyydyttävä suuren tavaratalon (Stockmanin) hissitytön asemaan, lisäetuna »hieno» elämänympäristö, mutta myös eroottinen lähentely sekä esimiesten että asiakkaiden taholta. Suuren tavaratalon työntekijähierarkiassa hän on pohjimmaisena: »Hän on täällä työläinen, erikoisella puvulla merkitty osa sitä koneistoa, joka toimii toisten mukavuudeksi; hänellä itsellään ei ole mitään oikeutta olla ja elää niinkuin nuo toiset.» (s. 132)

Nousukasunelman romahdus, sorronalainen asema ei herätä Irenessä luokkatietoisuutta; henkistä lohtua ja kehitystä hän löytää tavaratalon asiakkaan, 50-vuotiaan sairaalloisen lehtori-kirjailijan Antti Saven, hiljaisesta ihailusta, vähitellen kehittyvästä ystävyydestä ja vihdoin rakkaussuhteesta, jossa Irene tarjoaa nuoren ruumiinsa vastalahjaksi Saven, alistuneen, elämänviisaan kapinoitsijan, henkisistä anneista. Ulkomaanmatkallaan sairas kirjailija (ehkäpä tekijän *alter ego*) kuolee, mutta hänen vaikutuksensa Ireneen jää pysyväksi: tämä tuntee henkisesti kasvaneensa, pystyy uudella tavalla suhtautumaan työhönsä ja omaksuu myös kodissaan työtoverin, ei passattavan neidin roolin. Silti ei Reino Valon edustama aktiivinen, valistunut työläismaailma näytä tulleen Irenelle aikaisempaa läheisemmäksi. Välisalmen »proletaarinen kehitysromaani» onkin näkemykseltään lähinnä moralistis-psykologinen sosiaalisen aineksen jäädessä toissijaiseksi; työläistytön kehityskuvauksena se on verrattavissa Tyyne Maija Salmisen tehtaantyttöromaaneihin, mutta on sosiaalisesti niitäkin sovinnaisempi.

Näytteenä siitä, miten pitkälle oikeistososialidemokratia saattoi sotavuosina antautumisessa porvarilliselle aatemaailmalle, patriotismin ja kansallisen kohtaloyhteyden ylistyksessä mennä, on Välisalmen v. 1941 valmistunut 4-näytöksinen *Kohtalon tähdet* (NKL:n moniste). Näytelmän tapahtuma-aika on talvisodan aatosta välirauhan kevääseen ja tapahtumapaikkoina työmies Mäenpää koti, vuorineuvos Alavan työhuone, karjalaispirtti rintaman selustassa sekä sotilassairaala.

Tehtaan työmies Kustaa Mäenpää on perheensä patriarkka, joka 1918 on taistellut valkoisella puolella (vrt. HV, joka tammikuussa 1918 ainoana sosdem. eduskuntaryhmän jäsenenä äänesti porvarillisen järjestysvallan puolesta), mutta julkisesti anteeksi pyydettyään on osallistunut työväenliikkeeseen ja talvisodan aattoon mennessä tyys-

ten luopunut luokkataisteluasenteista kuten myös hänen vaimonsa Amalia, poikansa Väinö ja tyttärensä Eeva. Vuorineuvos-työnantajan kanssa syksyllä –39 käydyissä palkkaneuvotteluissa Mäenpää yhteisvastuun hengessä osallistuu »nuorten» ja »jyrkkien» »liiallisten» vaatimusten torjumiseen.[3] Jyrkän tuomitsevasti hän asennoituu työtoveriinsa ja tyttärensä seuralaiseen Erkki Viuhkolaan, joka menetettyään isänsä v:n –18 valkoisessa terrorissa edustaa katkeraa luokkavihaa ja jyrkkää toimintalinjaa, mutta myös poikaansa Eeroon, joka pasifistina sanoo kieltäytyvänsä aseesta ja jonka isä tällöin leimaa penikaksi ja pelkuriksi.[4] Kommunisteja Mäenpää pitää joko rikollisina tai hulluina. (Hänen elämänkatsomukseensa sisältyy sekin viisaus, että vaimon paikka on keittiössä!)

Eevan vaikutuksesta syvään aatteelliseen kriisiin joutuva Viuhkola etsiytyy sodan sytyttyä vapaaehtoisena rintamalle kohdaten taistelutauon aikana (3. näytös) Eevan muonituslottana. Samaan joukko-osastoon saapuvat täydennysmiehinä myös Eero (yhä aseesta kieltäytyen) sekä Tauno, vuorineuvoksen sotaintoinen poika. Saunassa miehet ihastelevat yhdessäoloa »kuin saman perheen jäseninä», herran ja työmiehen taistelua rinnakkain ilman mitään yhteiskunnallista eroa (s. 72). Kun asevelifraseologiaan tympääntynyt Eero tunnustautuu pasifistiksi, hän joutuu painostuksen kohteeksi; rintamahälyytyksen tultua hänet uhataan viedä hyökkäykseen väkisin, jolloin hän lähtee, mutta aseitta. 4. näytöksessä tapaamme hänet sotilassairaalassa: paljain käsin vihollista vastaan käynyt nuorukainen makaa haavoittuneena ja kuristaa edelleen tyynyään vihollisena! Niinikään haavoittunut Viuhkola ylistää puolestaan sotaa, joka on tehnyt hänestä »yhden ja kokonaisen kansan jäsenen» (s. 96). Murheen aiheena on sodan päättyminen Moskovan rauhansopimukseen: »Mitä varten tehtiin rauha, kun siitä tuli niin onneton?» kysyy eräs haavoittuneista (s. 89, vrt. s. 96), ja myös Eeron kasvoille leviää tuska, kun hän kuulee rauhan tulleen: »Maa on raajarikko.» (s. 110) Hän syyttää rauhasta itseään, hän tuntee itsensä syylliseksi isänsä edessä, mutta saa anteeksiannon ja tunnustetaan aseveljeksi (s. 106–107). Väinö on saanut surmansa kotirintamalla, mutta myös vuorineuvos on menettänyt poikansa, ainoansa: Runebergin »Pilven veikon» sankarillisiin sfääreihin kohoten eräs haavoittuneista, viisipäisen veljessarjan jäsen, toivottelee, että joku heistä olisi saanut kaatua vuorineuvoksen pojan edestä! (s. 113) Loppusanat lausuu Eero (kädet isän käsissä): »Minä olen sinun ja

yhteisen isänmaamme kuuliainen poika.» (s. 113)

Moinen epäaito sankariluomus saattoi olla peräisin vain kotirintamalta ja — lienee lisättävä — vain sosdem. oikeiston piiristä![5] Välisalmen draamallinen sotapropaganda ei kuitenkaan rajoittunut *Kohtalon tähtiin*, sitä seurasi 1944 Propaganda-aseveljien näytelmäsarjassa 1-näytöksinen *Desantti*, jossa tosin pilaillaan maaseudulla levinneen desanttihysterian kustannuksella, mutta levitetään samalla neuvostovastaisuutta. Näytelmän alikersantti-sankari näkee sodan »pyhänä» taisteluna »olemassaolon puolesta» (s. 8) ja Vuohiska ryssät pakanoina, joiden naapuruus on kansallinen onnettomuus (s. 13) ja joita (aviomiehen rintamakirjeiden mukaan) ammutaankin kymmenentuhatta päivässä (s. 14).

Eräs sota-ajan sosiaalinen kysymys — sotainvalidien maansaanti — on ongelmana Välisalmen 2-näytöksisessä *Uusi henki täyttää maan* (Propaganda-aseveljet 1944, 2. p. Tammi 1946), jonka tapahtumat sijoittuvat välirauhan syksyyn 1940 ja jatkosodan kevääseen 1942. Sukuylpeä, vanhoillinen Töyrylän isäntä torjuu ensin tylysti kunnanesimiehen ja sosialidemokraattisen suutari Heiskan vetoomuksen maan luovuttamisesta talvisodan invalideille ja osoittaa samalla jälkimmäistä kohtaan avointa luokkavihaa, mutta puolitoista vuotta myöhemmin on tilanne muuttunut: myös talon oma poika Urho on palannut sodasta invalidina asettuen vaatimaan maanomistusoikeuden tarkistamista (»Liikamaan omistaminen on vääryyttä, ja se on korjattava! Nyt uusi henki täyttää maan. Teidän aikanne on ollutta ja mennyttä.» s. 47–48), ja kun toinen poika Vilho vastoin odotuksia selviää sotasairaalassa hengissä leikkauksesta, isä on vihdoin kypsä mielenmuutokseen. Merkillepantava on näytelmässä ilmenevä kielteinen asenne jatkosotaan: 2. näytöksen alussa Urho toteaa isälleen Suomen sekaantuneen sodankäynnissään »sellaiseen vyyhteen», että »harhailemme ikäänkuin umpisokkelossa» (s. 45), ja karjalaispakolainen Erkki, sotainvalidi, tuumii Töyrylän Hanna-tyttärelle, morsiamelleen: »Me olemme yltiöpäisyydessämme ottaneet liian suuren urakan. Kääpiö ei voi kukistaa jättiläistä. [— —] Se liittolainen on lopulta meidän turmiomme. Se on väärällä asialla ja aikoo orjuuttaa koko Euroopan.» (s. 57) Ilmeisesti kirjailija on vähintäin itsekin heräämässä sotaintonsa houreista![6]

Välisalmen rinnalla hänen aikaisempi runoilija-parivaljakkonsa J u s s i R a i t i o[7] jäi 30- ja 40-luvuilla kaunokirjailijana varjoon, joskin hän kartutti tuotantoaan lukuisilla työväenyhdistysten, osuusliikkei-

den ja muiden järjestöjen historiikeilla (mm. *Helsingin työväenyhdistys 50 vuotta,* 1934, sekä *Työväen sanomalehdet ja sanomalehtimiehet,* 1947) sekä vasta sotavuosina julkisuuteen päässeillä maanpakolaismuistelmillaan (*Uralin kahden puolen,* 1943). Helsinkiin ensin Sosialidemokraatin toimittajaksi 1933 ja sitten Kuluttajan Lehden päätoimittajaksi 1934 siirtynyt Raitio esiintyi jatkuvasti tilapäärunoilijana puolueensa lehdissä ja määräaikaisjulkaisuissa, mutta julkaisi enää vain yhden varsinaisen runokokoelman *Työ kättemme ja henkemme* (1943), sekin pääosin lausuntarunoja (sen ohella sentään kolme lasten runo- ja satukirjaa v. 1943–45).

Vuoden 1943 lausuntarunokokoelmassa kohtaamme aaterunoja — työn ylistystä, työväen nousun kuvailua, taistelulauluja — perinteiseen tapaan, kylläkin muodollisesti viimeisteltyjä. Näiden rinnalla myös Raitio on joutunut uhraamaan ajan hengelle, mistä näytteenä ovat kokoelman demokraattisisänmaalliset sota-aiheet (rinnakkaisilmiönä muistelmateoksen elokuussa –43 päivätyn esipuheen »kansayhteisö»-termi). Ehkä parastaan Raitio edelleenkin antaa kertovissa aiheissa kuten runossa »Muurari Johansson», jossa aiheena on rakennustöiden lopettaminen juhannusjuhlien alkaessa ja jossa laatukuvahuumori yhtyy hillittyyn sosiaaliseen patetiikkaan, ja Työn juhlaan 1945 kirjoitetussa »Sorvari-porvarissa», jossa aiemmasta tuttu teema, ent. työväen aktiivisen järjestömiehen luopumus ja kiipeäminen sotakeinottelijana, romukaupalla »yhteiskuntaa säilyttäväksi» kauppaneuvos-ponssariksi, saa herkullisen toteutuksen.[8] Näytteenä Raition toisesta perinteisestä runolaadusta, hieman sentimentaalista kurjuudenkuvauksesta yhtyneenä yhteiskuntaan ja kirkkoon kohdistuvaan syytökseen, on kokoelman runo »Jouluilta»: sarja avunpyytäjän ovikellon soittoja juhlailtana, sosiaalisia nöyryytystilanteita, tylyä torjumista ja kaiken yllä kirkonkellon perinteinen juhlava lupaus.

Verrattuna Välisalmeen ja Raitioon, 30- ja 40-lukujen SDP:n virallisiin juhlarunoilijoihin, Toivo Järvisen (T. S. Vehkakorven)[9] asema ja asenteet ovat toiset: kuten 20-luvulla hän edelleen aika-ajoin muistuttaa lehtikirjoituksissaan (esim. »Mitä meillä olisi tehtävä proletaarikirjallisuuden aikaansaamiseksi», Sosialidemokraatti 20.11.–35) työläiskirjallisuuden asemasta, nyt kuitenkin pessimistisessä sävyssä (»sen edistämiseksi on tehty tuskin mitään»), ja samalla työväenliikkeen (so. SDP:n) oman kustannustoiminnan lamatilasta ja oman aikakauslehden puuttumisesta; hänen samanaikaisessa runotuotannossaan oli synkkä, katkera sävy. Jöröys, erakkomaisuus ja synkkämielisyys kuuluivat Järvisen perusluonteeseen, mutta niitä ilmeisesti syvensi v. 1931 saatu katkera, hermoromahdukseen johtanut kokemus, ylirasittuneen toimittajan Sosialidemokraatista saama lomautus ja saman tien lopputili, jota myöhempi kiinnitys lehden oikolukijaksi tuskin hyvitti.[10] Voimakastahtoisen, tarmokkaan ja kaunokirjailijana 30- ja 40-luvuilla tuotteliaan puolison Martta Salmela-Järvisen (avioliitto 1934) syrjäänvetäytyvä runoilija saattoi kokea henkisenä tukenaan ja kannustajanaan, mutta myös ylivoimassaan lamauttavana; merkillepantava on näiden kahden »proletaarisesti» kaunainen asenne 30-luvun tulenkantajiin, ass-läisiin ja kiilalaisiin, joissa nähtiin 20-luvun »tulenkantajakeikareiden» seuraajia.[11]

Omia kokoelmia jo ensi kymmenluvulla runoilijana esiintynyt Toivo Järvinen (nimellä T. S. Vehkakorpi) sai nyt vasta julkisuuteen: kokoelman *Kaukainen kajastus* (jakajana Kansanvalta) 1934 ja kokoelman *Kohtalon tuuli* (Otava) 1943.[12] Edellinen sisältää runoja 1910-luvulta saakka, mutta samalla on merkillepantavaa, että suunnilleen puolet sen runoista on vapaamittaisia, joten Järvinen on asennoitunut ennakkoluulottomasti 20-luvun modernismin muotouudistukseen, vieläpä on myönnettävä, että hänen vapaarytmiset runonsa saattavat joissakin tapauksissa olla melko luonteviakin, joskin vailla ytimekkyyttä.[13] Kokoelman yleishenki on pettynyt, pessimistinen, taaksepäin kääntynyt; tämä asenne voi ilmetä luopiokapinallisuuteen kohdistuvana satiirina (»Vaiennut 'huutavanääni'»), mutta myös suoranaisena itsetunnustuksena kuten runossa »Kuihtuneet siivet»: kerran oli nähnyt uljaita unia, nyt ei unessakaan pääse irtautumaan maankamarasta. Runsaan persoonallisen ja yleisinhimillisen aineksen rinnalla kokoelmassa on myös sosiaalinen ja aatteellinen elementti, parhaimmillaan voimakaskin. Se saattaa toisessa ääripisteessään edustaa perinteistä kurjuudenkuvailua (»Aarreaitta», suurkaupunkikuva jätelaatikon pöyhijöistä),[14] mutta toisessa tavoittaa ajankohtaisen talouspulan tilanteen (»Toivottomuudessa»):

> Moni tehtaanpiippu on sammuksissa,
> monet ihmiset katuja kulkevat: ei ole kiirettä työhön.
> On heillä nyt leipä ylinnä unelmissa,
> mut unelmat yhä uudestaan peittyvät yöhön.

Hätä, toivottomuus yhä yltyy miljoonain,
mut yhteiskunnan huipuilta jäätynyt järki
alas katsoo niinkuin rikollislaumaan vain,
ja sen katseella on teräspistimen tunnoton kärki.

Vapaata mittaa suljetun rinnalla tapaamme myös sotavuosien kokoelmassa *Kohtalon tuuli,* jota muuten leimaa huomattava muodollinen valmius ja eräänlainen impressionistinen visuaalisuus. Kokoelman henki on entistäkin pessimistisempi, väsynyt, idylliin ja luontoon kääntynyt. Sosiaalinen, työväenaatteinen aines on — ehkä kustantajankin vaikutuksesta — supistunut minimiin; sitä edustaa perinteinen korpikurjuuden kuvailu »Hallan henki».[15] Sodan aatemaailmalle joutuu Järvinenkin kokoelmassaan uhraamaan, siitä huolimatta että talvisodan syttyminen oli merkinnyt hänelle uutta hermoromahdusta.[16] Kokoelman VI sikermään sisältyy sellaisia runoja kuin »Kohisee ankara myrsky» (suursota), »Hymni hymnille» (sankarit), »Laulu Suomelle» ja »Verta ovat vuotaneet unelmamme» (kansallinen puolustustaistelu). Viitteellinen on nimirunoon sisältyvä ajatus, että tuuli on runoilijaa voimakkaampi ja lennättää »monet rakkaat ajatukset» mennessään. Kokoelmaan sisältyvät Andersson-, Jändel- ja Martinson-käännökset osoittavat myös Järvisen ammentaneen herätteitä Ruotsin proletaarirunoudesta.

Järvisen sotavuosien lehtirunouteen sisältyy tuotteita, joissa ahdasmielisyyteen suunnataan päättäväinen tuomio (»Laulu ihmiselle» Työläisnuorisossa 1939, »Ahdasmielisyydelle» Toverittaressa 1941), mutta eniten huomiota herättää sodanvastainen, vapaamittainen »Tahtoisin huutaa» (Työväen Joulualbumi 1943):[17]

Tahtoisin huutaa,
tahtoisin huutaa kaikille ihmissydämille,
jotka värisevät maapallon ympärillä,
että he riisuisivat vihan ja kovuuden panssarin
ja sykkisivät iloa toisilleen,
että ruokkisivat kaikkia pieniä lapsensydämiä
hellyyden ravinnolla,
jotta miljoonat ja taas miljoonat
hyvän tahdon hymyvalkeat
syttyisivät palamaan maapallon ympärillä.

Ahdistunut, sulkeutunut runoilija on tässä tavoittanut poikkeuksellisen avoimen runollisen ilmauksen. Sen sijaan ei hänen sodanjälkeisessä runoudessaan (»runoja läpi vuosikymmenten») juuri ilmene muutosta hänen aikaisempaan runouteensa verraten: hallitsevana on pessimismi ja elämän turhuuden tunto.

20-luvulla kummassakin työväenleirissä toiminut, vuodesta 1928 liikenneonnettomuudessa 1937 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka Sosialidemokraatin oikolukijana työskennellyt Emil Lindahl sai kuolinvuonnaan julkisuuteen toisen runokokoelmansa *Nouse, aurinko* (Työläisnuorisoliitto).[18] Kokoelmaa rasittaa Lindahlin juhla- ja ohjelmarunoihin 20-luvun lopulla pesiytynyt epäaito antikisoiva ja mytologisoiva koristeellisuus: niin esimerkiksi »Veljeslaulu» on lastattu mitä sekalaisimmilla korukuvilla Fenix-linnusta Sammon, Louhen, Kullervon ja Apson kautta raamatulliseen pääsinpäivään saakka, ja puhekuororuno »Uusi Prometheus» ahdettu täyteen muinaiskreikkalaista mytologiaa, johon sen työläislukijoilla tai -kuulijoilla tuskin saattoi olla mitään kosketusta. Toinen *Nouse, aurinko* -kokoelmaa leimaava piirre on sen vapaamittaisuus, täsmällisemmin sanottuna yritys vapaamittaisuuteen, sillä uuden runomuodon avainta Lindahl ei onnistunut löytämään; tulos on puiseva ja koliseva kuten kokoelman nimirunossa:

Täällä on niin tunkkaista,
täällä on niin ahdistavaa...

Maa kumisee rautaisena askeltemme alla.
Ilma, jota hengitämme, huokuu raakuutta
ja vihamielisyyttä.
Ihmiset ovat tulleet hämäräsokeiksi:
he eivät tunne toisiansa.

Parhaiten runoilija tuntuu onnistuneen eräissä rakenteeltaan yksinkertaisissa sosiaalisissa aiheissa kuten »Työ» ja »Työttömyys»; kouraisevinta löydämme kuitenkin jälleen yksilöllisessä tilityksessä (»Kilvoituksen tulos»):

Tappioita tuottaneista nuoruustaisteluista
sain sairaaks lyötyyn sieluuni
vain iskutunnon herkän.
[— —]
Kilvoituksen tulos
sama kuin koirankin: vanhaa sietää harva,
pian isäntänsä pöydän alta
potkitaan se ulos.[19]

20-luvun tamperelainen työläisrunoilija Toivo A. Lehtinen[20] puolestaan saattoi 30-luvun lopulta olevassa, mahdollisesti työväen vappujuhlaan kirjoitetussa runokuvaelmassaan *Tehdaskaupungin satu* osoittaa voimakasta luokkapaatosta ja myös melko tehokasta vapaan mitan käyttöä:

Miljoonat kädet
kurkottavat tänään yli maapallon,
miljoonat kädet
nyt etsivät toistensa tukea —
vanhusten vapisevat, työn lyöttämät kädet,
väkevien miesten raudankovat kourat,
jotka pitävät päivällä muurauslaastaa
tai heiluttavat kuokkaa, kivestä tai vasaraa —
hennot ja kuihtuneet naissormet,
jotka alati on kytketty koneiden luokse —
nuorukaisten arat ja tottumattomat kädet,
nuo kädet, joiden varaan on jääpä tulevaisuus —
kaikki ne tänään tahtovat yhteen tulla.

Vapaamittaista puhekuorojaksoa olivat edeltäneet solistien — Esilausujan, Tytön, Miehen jne. — mitalliset, tamperelaisen työväenluokan sorronalaisuudesta ja kurjuudesta kertovat runojaksot, ja orkesteriosuuden (Kansainvälinen) jälkeen kuvaelma päättyy vapaamittaiseen kuoro-osuuteen:

Kuulkaa, tanner tömisee idästä länteen,
pohjoisesta etelään,
yli maanpiirin!
Te nähkää sorretun heimomme ylösnousemus suuri,
punaviirien, liehuvain taistelutunnusten päivä.
Tulevaisuuden toivon ja odotusriemuisen kevään
valtava, elämäntäyteinen päivä![21]

Jos Lehtisen runokuvaelma liittyy 30-luvulla työväenliikkeeseen levinneeseen puhekuoroharrastukseen, niin jo vanhan työväenliikkeen kirjallisuudessa vaikuttanut hämeenlinnalaissyntyinen Vihtori Huhta (1882–1961)[22], ammatiltaan latoja ja lehtimies ja nimenomaan vanhoilla päivillään aktiivinen nuorisoliittolainen, jatkaa 30-luvulla 20-luvun vasemmistotyöväenliikkeessä syntynyttä satiirista kisällilauluperinnettä sosialidemokraattisen liikkeen piirissä. Hänen kisälliryhmä Tapanilan Hyrskynmyrskylle ja sosdem. työläisnuorisoliitolle nimimerkillä H. Käpälämäki (jossakin tapauksessa myös Kalle Kurikainen) kirjoittamissaan pilkkalauluissa käytettiin totuttuun tapaan suosittuja muotisäveliä, ja ivan kohteina olivat ensi sijassa Lapuanliikkeen ja sen seuraajan IKL:n edesottamukset. Pilkkalauluissaan Huhta hyödynsi taitavasti ajan poliittisia iskulauseita, joissakin tapauksia taisi sellaisia luodakin. Niin suojeluskuntalaisten »Vöyrin marssin» säveleeseen Mäntsälän kapinan aikoihin kirjoitetussa »Politiikan nakkipeliä» -laulussa (»Suojeluskunnat Suomenmaassa järjestystä vaati...»), niin »Karjalan ratsujääkärien marssin» säveleeseen kirjoitetussa »Meillä Vihtori» -laulussa (»Heillä Hitleri, meillä Vihtori...»), niin »Kallaves»-laulun säveleeseen savon murteella kirjoitetussa »Pappi pulassa» -laulussa, jossa ivan kohteena on IKL:n (ja nimenomaan sen pappisedustajan Eljas Simojoen) uhkailu poliittisten vastustajien sulkemisesta Petsamon Heinäsaareen keskitysleiriin, niin P. E. Svinhufvudin tappiota v:n 1937 presidentinvaalissa ivailevassa »Tuutulaulussa» (»Lähtö tuli meidän vanhalle / Ukko Pekalle»).[23] Näytteenä H. Käpälämäen kisällilaulusta voisi olla v:n 1939 eduskuntavaalitaistelua varten kirjoitettu »Tän kylän Mantan piirilaulu» (sävel: sotilaslaulu »Eikä me olla veljeksiä»):

Älä tule minua narraamaan
sinä friiari kokomusta,
jala jallai...
friiari kokomusta.
Mun vaalilippuuni kirjoitettua
en minä huoli susta,
jala jallai...

Eihän niistä oo herraskeljuista
köyhälle ystäväksi,
jala jallai...
köyhälle ystäväksi.
Eikä se kelpaa piikalikka
kartanon miniäksi,
jala jallai...

Runoilija-kertoja-näytelmäkirjailija Välisalmen ja edellä käsiteltyjen runomuodon viljelijäin ohella 30-luvun »vanhojen» sosialidemokraattien piiriin kuului myös pelkästään tai lähes pelkästään näytelmäkirjailijoina esiintyneitä, näistä useimmat vakavan yhteiskunnallisen näytelmän tekijöitä kuten Toivo Raita, Aarre Linnala, Väinö Syvänne, Pekka Kekäläinen, Eino H. Ahti ja Eetu Kivelä, joista pari (Syvänne, Kekäläinen) kuitenkin tuotti myös kevyttä viihdettä ja joista yksi, Ahti, esiintyi myös kertojana. Näytelmäkirjailijoista merkittävinä voidaan pitää Raitaa ja Kivelää.

V. 1933 kuolleen Toivo Raidan viimeinen näytelmä, 6-kuvaelmainen *Näkymätön ohjaaja* (SNKL moniste 1932–33)[24] kuuluu hä-

nen yhteiskunnallisesti mielenkiintoisimpiinsa, jolleikaan taiteellisesti merkittävimpiin; kysymyksessä on palaaminen polttavan poliittiseen ajankohtaisuuteen. Näytelmän tapahtumat sijoittuvat 20- ja 30-luvun taitteeseen (puhutaan muilutuksista), paikkakunnalle, jota suuri teollisuuslaitos hallitsee, ja nimenomaan Rannan työläisperheeseen, jota vastoinkäymiset ankarasti koettelevat. 1. kuvaelmassa perheenisä saa surmansa tehtaan koneissa ja saman tehtaan palveluksessa olevat omaiset — puoliso Irene, tehtaalaislapset Aliisa ja Valto sekä konttoristiksi koulutettu Irja-tytär — joutuvat konfliktiin tapausta poliisimaisen tylysti hoitavan työnjohdon kanssa. Tehdas haluaa varmistaa kiinnityksensä Rannan perheen tehtaan maalle ja tehtaan lainoin rakentamaan asuinmökkiin (s.o. pakottaa perheen orjasopimukseen), ja omalla tahollaan kiristää kauppias Lahtinen velkasaataviaan (2. kuv.). Syntyneessä tilanteessa paljastuvat perheenjäsenten erilaiset ideologiset asenteet. Äidin ollessa alistunut, sovinnollinen, perheen koossapysymisestä huolehtivat emo, Valto puolestaan on kapinoitsija, joka isän kuoleman vuoksi jättää työpaikkansa ja ryhtyy kokoamaan tehtaan työläisiä kumoukselliseen, kommunistiseen toimintaan saavuttamatta kuitenkaan vastakaikua (3. kuv.). Opintielle päässyttä Irja-sisartaan Valto syyttää porvarillistuneeksi kiipijäksi. Pelkästään erotiikasta kiinnostunut Aliisa ryhtyy työtoverinsa Uunon kanssa avoliittoon, jossa yllättäen saa niskoilleen miehen syöjätärmäisen äidin ja tämän katkeroittamana sairastuu ja kuolee (3.–4. kuv.). Eivätkä onnettomuudet pääty tähän: hädässä olevaa kotia auttaakseen ja Aliisan lääkemenoja suorittaakseen Irja on kavaltanut yhtiön varoja joutuen paljastetuksi ja pidätetyksi, jolloin epätoivoinen äiti yrittää Valton pistoolilla itsemurhaa.

Tästä lähtien tapahtuu kuitenkin käänne parempaan päin. Äiti toipuu sairaalassa ampumahaavastaan, Irjan kavallus saadaan Uunon avulla maksetuksi ja hänen tuomionsa minimoiduksi, ja lopulta eivät äiti ja Irja haluakaan seurata Valtoa muutossa toiselle paikkakunnalle vaan jäävät paikoilleen katsomaan »häpeäänsä» päin kasvoja. Tehdaskin on ottanut heidät jälleen armoihinsa, ja äidin ja Irjan kohtalon järkyttämänä Valto on päättänyt työllään turvata heidän toimeentulonsa. Näytelmän lopputulema on siis sovinnollinen, »positiivinen», yhteiskunnallisesti säilyttävä. *Näkymätön ohjaaja* on yhteiskunnalliselta asetelmaltaan Raidan paljain luokkataistelunäytelmä — ilmeisesti Lapuanliike ja talouspula olivat radikaalistaneet kirjailijaa —, joskin samalla problemaattinen: näytelmän otos työväenluokasta on monipuolisesti edustava, mutta sen päähenkilön, sinänsä sympaattisesti kuvatun Vilhon kommunistinen aktiivisuus jää hataraksi, törmäileväksi ja irralliseksi ja toistuvat pohdiskelut elämän »näkymättömästä ohjaajasta» (rahavalta vai elämä yleensä?) mystifioiviksi. »Kohtalohan se ohjaa kulkuamme, miten ohjaa, emmekä me sille mitään voi. Taitaa olla aivan sama, jos autamme tai vastustamme sitä.» Tämä on äidin elämänfilosofiaa (s. 55), jota vastassa on Valton aiempi raivonpurkaus (s. 11): »Yhtiö! Sinä puhut yhtiöstä, vaikka sen yhtiön konehirviöiden hampaat tuolla höyryävät vielä oman isämme verestä! Voitteko te toivoa jotakin siltä yhtiöltä? Voisitteko te ottaa siltä jotakin vastaan?!» Yhtiön tyrkyttämän orjasopimuksen Valtokin perheen vuoksi lopulta allekirjoittaa (s. 26); Irjan pidätyksen estääkseen hän tarjoutuu yötä päivää raatamaan kavallussumman maksamiseksi (minkä yhtiö hänen kommunistisuuteensa viitaten torjuu, s. 61–63), ja valvoo uhrautuvasti äidin vuoteen ääressä sairaalassa ilmaisten sairaanhoitajalle ylenmääräisen kiitollisuutensa tämän pelastumisesta. Hänen ajatustiivistelmänsä koetusta on joka tapauksessa luokkatietoisen proletaarinen:

> Siinä me rikoimme, kun koetimme luoda jonkinlaista pohjaa allemme ja mukavuutta ympärillemme, omaa kotia ja muuta sellaista. [— —] Tässä on ankara laki. Köyhän ihmisen onnen-unelma on rikos. [— —] Pitää tyytyä kaikkein vähimpään ja säilyttää sielunsa vapaana. (s. 70)

Näytelmän yhteiskunnallisesti ja poliittisesti kiintoisin jakso on 3. kuvaelmaan sisältyvä Valton yritys saada työtoverinsa mukaan kommunistiseen toimintaan (s. 36–39). Heti keskustelun alussa todetaan toimintamahdollisuuksien rajat: toisaalta »muu ei auta kuin maailmanvallankumous», »siis Venäjä» ja »solutustyö», toisaalta »herroilla» on kotimaassa »voima ja valta tällä kertaa», »ja muilutukset ja muut», joten »menepäs sitten kiusaamaan». Valton vastavoimaksi keskustelussa nousee Heikki, jonka isä »tapettiin tehtaan ulkopuolella vuonna kahdeksantoista, halkopinoa vasten vain», mutta joka myöhemmin on voittanut silloisen kostohalunsa. Väittely kiihtyy kahden työväenpuolueen väliseksi:

> VALTO: Sittemmin sinä alistuit nöyrästi porvarin anturan alle, annoit voittaa itsesi. Metalliin valettuna sinä sopisit patsaaksi Suomen työväenliikkeen haudalle. Koko Suomen demokraattinen työväki on menetellyt si-

nun tavallasi. Sinä olet pienoiskuva koko roikasta! Jumalauta! Taistelutahto olisi sentään ollut säilytettävä vaikka hengenkin uhalla.

HEIKKI: [— —] minä tunnustan sen teille, toverit, että jos minua nyt tarkastellaan järjestyneenä työläisenä, siis luokkatietoisena työläisenä, saadaan havaita, että entisyyteni ja nykyisyyteni välille on kasvanut suuri juopa. On paljon muuttunut. Toverit, minun täytyy tunnustaa, että en usko enää sellaiseen ihanneyhteiskuntaan, josta ennen uneksimme, ja joka silloin sai meidät liikkeelle, sai painumaan vaikka harmaan kiven lävitse.

MASA: Et usko?

VALTO: Miksi?

HEIKKI: Siksi, että meitä ihmisiä on niin monenlaisia. Milloinkaan ei kokonainen kansa voi omaksua sosialistista maailmankäsitystä, eikä ihanneyhteiskuntaa voida luoda, ennenkuin kansa kokonaisuudessaan on sosialistinen.

VALTO: Ihanneyhteiskunta syntyy silloin, kun työväki ottaa vallan käsiinsä.

HEIKKI: Eli astuu sortajaksi! Ja eikö Venäjällä ole valta olevinaan työväen käsissä?

JANNE: Joo'o.

HEIKKI: Juuri Venäjä on tappanut minun uskoni aatteeseen. Venäjä juuri osoittaa, että ellei koko kansa tahdo luoda ihanneyhteiskuntaa, ei työväen diktatuurikaan vie muuhun kuin ojasta allikkoon.

[— —]

VALTO: Siis aseet alas, työläinen! Alistu kohtaloosi, taivu! Hah-hahaa... Kaunista juttua!

MASA: Mitkä ovat ne työläisoikeudet?

HEIKKI: Oikeus työhön ja ihmisarvoon. Säännöllinen työ ja riittävä palkka takaavat työväestön elinmahdollisuudet. Kun niin paljon saamme sananvaltaa yhteiskunnassa, että nämä etumme säilyvät, olemme saavuttaneet kaiken, mitä voimme saavuttaa.

VALTO: Kuka takaa meille nämä oikeudet porvarillisessa yhteiskunnassa?

HEIKKI: Yhteiskunnan täytyy taata.

VALTO: Kapitalisti on valmis milloin tahansa puristamaan meistä viimeisenkin. [— —] Tästä alkaen saat kantaa luopion leimaa! Minä olen saanut porvarin ruoskasta, mutta minä en alistu sitä ruoskaa nuolemaan! Minä taistelen! Minä nostan toisetkin taisteluun! Minä teen vaikka mitä voidakseni myöskin iskeä!

HEIKKI (nousten): Ole hyvä. Taistelutanner on avoin. Minä toivon sydämeni pohjasta, että sinä pysyisit pystyssä, Valto. Olisi todellakin ihanaa, jos yksi olisi edes teräksestä. Tähän asti minä olen kuitenkin huomannut, että suuri elämä lyö jokaisen kerran polvilleen.

Heikin poistuttua — surumielisenä vai salaivaisena? — muut »hajaantuvat mietteissään kävelemään», ja kuvaelma päättyy Valton raivoisaan kysymykseen, joko hekin ovat polvillaan. Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanin välien selvittely Samuel Oinon ja Pekka Valven, reformistin ja kumouksellisen, välillä suoritetaan tässä jo hieman aikaisemmin, ja tekijän asenne vaikuttaa objektiiviselta. Vielä erääseen yksityiskohtaan näytelmän suuressa välien selvittelyssä kannattaa palata: Valton »aatteen miestä» koskevaa repliikkiin Heikki vastaa (s. 38):

> Oikea aatteen mies ei menesty poliittisella areenalla. Hänhän on henkiseltä kaliberiltaan vallan toista maata. Hän on profeetta tai jotakin muuta sellaista. Hän uhraa itsensä, eikä voi siis saavuttaa valta-asemaa. Mutta todellinen johtaja, joka onnistuu, on egoisti. Hän ei uhraa itseään vaan helposti muita. Ja kun sellainen pääsee satulaan, niin missä on aate?

Tässä tuntuu puhuvan kirjailijan oma ääni ja siinä ilmenee — mutatis mutandis — sama kielteinen asenne politiikkaan kuin Pekkasen alter egolla Samuel Oinolla.

Toivo Raidan viimeisen näytelmän juonen kehittelyssä on melkoisesti perinteisen työväennäytelmän melodramaattisuutta, samalla kun näytelmän aihe kuitenkin kytkeytyy aktuaaliseen yhteiskunnalliseen tilanteeseen. Toisen työväen teatteriliikkeen näkyvän edustajan A a r r e L i n n a l a n viimeinen näytelmä, hänen Amerikan-kaudellaan kotimaassa julkistettu 4-näytöksinen *Niin köyhiä ollaan että...* (TNL:n moniste 1937)[25] on perinteinen sekä aiheen että juonenkehittelyn kannalta. Ympäristö, ihmistyypit ja rehevä kielenkäyttö tuovat mieleen Elvira Willmanin ensimmäiset näytelmät. Ajankohta on Linnalallakin vuosisadan vaihde. Asetelmakin on osin sama: helsinkiläisen työläiskodin tytär porvarin lemmenpyyteiden kohteena. Willmanin näytelmistä poiketen työläistyttö ei tässä kuitenkaan joudu herrojen viettelemäksi eikä päädytä itsemurhaan tai muuhun tuhoon. Juopon ajurin ja roimapuheisen pyykkärin korea, huvitteluhaluinen Rakel-tytär on päin vastoin työnantajansa, keski-ikäisen kauppiaan kosiessa valmis — äitinsä vielä voimallisesti myötävaikuttaessa — itselleen ja koko perheelle avautuvan rikastumisen vuoksi suostumaan tarjoukseen ja samalla hylkäämään siihenastisen kosiskelijansa, kunnollisen mutta työttömän työmies Viljamin. Pari vuotta myöhemmin tapaamme Rakelin hyvinvoivana, säätytietoisena, mutta ikävystyneenä, oikuttelevana ja aviomieheensä perinpohjin kyllästyneenä nousukasrouvana. Murros tapahtuu Viljamin palattua meriltä ja erehtyessä

Rakelin takaisin vallatakseen ryöstämään kultasepänliikkeen; hän joutuu pidätetyksi, ja Rakel haluaisi pelastaa hänet kivitalon arvoisella rahasummalla, jota aviomies kuitenkin kieltäytyy antamasta. Rakelille selviää nyt itsensä myymisen erehdys, hän palaa kotiinsa, ja aviomieskin luopuu turvautumasta lain voimaan kun selviää, ettei Rakel halua muuta kuin eroa (lisäksi Rakelin kevytkenkäinen ystävätär on saamassa miehen pauloihinsa ja uhkaa kostaa hänelle Rakelinkin puolesta!). »Ihanata on menettää ja kuitenkin voittaa», toteaa Rakel loppusanoinaan. Työväenliike loistaa näissä tapahtumissa poissaolollaan. Näytelmän vahvimpana avuna on aidontuntuinen, rehevä kieli.

20-luvulla Raidan kanssa tuotteliaisuudessa, tosin tuntuvasti matalammalla tasolla, kilpaillut Väinö Syvänne jatkoi 30- ja 40-luvuilla näytelmätuotantoaan vanhoissa merkeissä.[26] Se käsittää muutaman psykologisoivan melodraaman (4-näyt. *Katkeamaton kaari*, Oy Näytelmä, Helsinki 1931), lukuisia maalaisaiheisia näytelmiä, niistä useimmat ns. kansankomedioita (mm. palkittu 3-näyt. *Simola ja Mälli-Pekka*, Satakunnan Kirjateollisuus, Pori 1935), mutta joukossa myös jokin vakava yhteiskunnallinen näytelmä (3-näyt. *Salama iskee*, Satakunnan Kirjateoll. 1938) tai yhteiskunnallinen perhesatiiri (3-näyt. *Rakas koti*, SNKL:n moniste 1945); lisäksi kertoma- ja runotuotteiden dramatisointeja, joukko puhtaita farsseja sekä niin rikosnäytelmiä kuin -romaanejakin; kaikkiaan teoksia on pari tusinaa.[27]

Syvänteen 30- ja 40-lukujen näytelmätuotannosta tässä kannattaa kiinnittää huomiota vain kahteen, joissa ilmenee selvempi yhteiskunnallinen asetelma. Näytelmässä *Salama iskee* — joka yleensäkin on Syvänteen onnistuneimpia ja hänen sosiaalisesti ehkä merkittävin näytelmänsä — ovat 20-luvun talonpoikaisympäristössä vastakkain (keskeisen hyvän ja pahan ohella) »terve» maaseutu ja dekadentti kaupunkilaisuus (parodioitu taiteilijabohemisuus ja nousukasmainen »uusi elämäntunne») sekä pahan Risto-isännän riistohenki ja talon palvelusväen luokkatietoisuus ja valistuneisuus (erik. s. 46–47). *Rakas koti* -näytelmässä taas kuvaillaan rinnakkain kahta kaupunkilaiskotia, konttoristi-kirjailija Saartolan (jossa ongelmana on perheenisän — huonon näytelmäkirjailijan — taipumus pönkittää horjuvaa itsetuntoaan kapakkaistunnoilla ja rakastajattarilla) ja makkaratehtailija-nousukas Padon (jossa hallitsevana on rahanahneus uhreinaan paitsi työntekijät myös omat lapset). Molemmissa perheissä ovat lapset oppositiossa, edellisessä isää vastaan (työväenliikkeen järjestönuorina), jälkimmäisessä molempia vanhempia vastaan (sorrettuina uhreina). Kirjailija Saartolassa voi ounastella tekijän kriittistä omaakuvaa: tämä puolustaa taiteensa »vapautta» Kati-tyttärensä vaatimusta vastaan, että kirjailijan on oltava »edistyksen ja ihmisyyden soihdunkantaja» (s. 7).

Näytelmäkirjallisuuden tehtävästä oli jo *Salama iskee* -näytelmässä esiintynyt tekijän omaa asemaa tutkaileva ohjelmallinen passus Markku-rengin tuumaillessa, että »teatteri on hyvä laitos. Mutta niiden kirjailijoitten pitäisi kirjoittaa enemmän todellisesta elämästä ja oikeista asioista, eikä vain sellaisia himphamppuilveilyjä [— —]. Yhteiskunnallisia asioita pitäisi penkoa ja käsitellä. Työväen ja vähäväkisten kurjaa asemaa olisi kuvailtava. Silloin köyhä kansakin teatteria katselisi.» Mihin näyttelijä Virpiö ilkkuen huomauttaa, että juuri köyhä kansa katselee mielellään operetteja ja farsseja, näkeehän kurjuutta tarpeeksi jokapäiväisessä elämässä, ja Markkukin on valmis myöntämään, että operettejakin toki tarvitaan! (s. 53) Tässä repliikinvaihdossa heijastuu 30-luvun työväenliikkeen kulttuuriharrastusten ja nimenomaan teatterielämän kriisitilanne ja syy-yhteydessä siihen näytelmäkirjailijoiden liukuminen matalatasoiseen viihdetuotantoon. Syvänteen kohdalla tässä oli osuutensa myös omalla puolinaisuudella, voimien hajoittamisella ja hutiloinnilla, mikä (kuten hän omaelämäkerrassa 1946 totesi) on estänyt nuoruuden kirjallisten haaveiden toteutumisen ja »kypsään saavutukseen» pääsemisen.[28]

30-lukunsa kevyiden laulu- ja kansannäytelmien merkeissä aloittanut ent. luokkataisteluradikaali Pekka Kekäläinen palasi vakavaan yhteiskunnalliseen aiheeseen 5-kuvaelmaisella näytelmällä *Ketä syyttäisin?* (Hämeen Kansa 1938).[29] Nimitys »yhteiskunnallinen näytelmä» on tässä ehkä liikaa; teoksella on tosin sodan- (lisäksi jossakin määrin myös kirkon-) vastainen tendenssi osoittaessaan, miten maailmansota 1914 pirstoo onnellisen puolalaisen talonpoikaisperheen, mutta perusainekseltaan se on (melko melodramaattinen) seikkailu- ja rikosnäytelmä, jossa sodan Etelä-Amerikkaan karkoittama puolalainen patriootti Boranowski sekaantuu likaisiin liiketoimiin, mm. valkoiseen orjakauppaan. Yrittäessään niistä irtautua hän riitaantuu venäläisen yhtiökumppaninsa Romanoffin kanssa, joka kostaa toimittamalla hänen tyttärensä ravintolan ilolinnuksi. Onneton B. ampuu sekä R:n että tyttärensä ja jää vankilassa kysymään, oliko syynä sota

vai oma rikollistaipumus. Mitään varsinaisesti työväenaatteista ei näytelmään sisälly.

20-luvun estradihumoristi (kuplettilaulaja) ja farssien kirjoittaja Eino H. Ahti (Alias Gabriel Tossu) jatkoi 30- ja 40-luvuilla — milloin sosdem. lehdistön, milloin Elannon, milloin Pienviljelijäliiton palveluksessa — kupletin, kisällilaulun ja farssin linjoilla, mutta kirjoitti myös muutaman vakavan näytelmän, joista tässä kannattaa mainita 1-näytöksinen *Vainottuja* (Kansanvalta 1935).[30] Näytelmän aiheena on sosialidemokraattisen mäkitupalaisen Antti Vakavan joutuminen kesällä 1930 paikkakunnan lapualaismielisten isäntämiesten muilutusaikeen kohteeksi ja juopuneen rähisijän siinä yhteydessä ampuman vahingonlaukauksen uhriksi, perheen Elli-tyttären silmien avautuminen häntä kosiskelleen nuoren talollisen suhteen ja tämän (yhden muilutuksen suunnittelijoista) järjen sekoaminen jouduttuaan tilinteolle Vakavan ruumiin ääressä. Antti Vakavassa on pyritty hahmottamaan rauhallinen, vastuuntuntoinen laillisuus-demokraatti, mutta jääty ohjelmalauseista sanelevaan ulkokohtaiseen henkilöhahmoon. »On kunniallista olla vainottu silloin, kun vainottu palvelee avonaisella tavalla rehellistä aatesuuntaa, jollainen sosialidemokratia on nyt ja tulee aina olemaan», Vakava lausuu (s. 19) ja edelleen: »Pois viha meidän keskuudestamme. Viha voi johdattaa vastavihaan, ja molemminpuolinen viha ilmisotaan. [— —] Sen, minkä toiset hajoittavat vihalla ja aseilla, rakentakaa te hilliintyneisyydellä ja henkisin avuin. Valistakaa ihmiskuntaa.» (s. 20)[31]

Vakava näytelmä ei tunnu olevan humoristi Ahdin alaa, mutta toisaalta vaikuttaa myös siltä, että tämän painavin kirjallinen tuote ei ylipäänsäkään ole näytelmä vaan hänen (Ahti H. Einolan nimellä) julkaisemansa kertomateos *Hämärän lintuja* (Kansanvalta 1933), rapsodiamainen kuvaussarja 20-luvun alkupuolen Helsingin alamaailmasta, jossa sirkusklovni Hane on yhdistävänä henkilöhahmona ja hänen ympärillään vilahtelee useita kymmeniä alamaailman ihmisiä ja ihmisraunioita, trokareita, varkaita, kiristäjiä, prostituoituja ja pelkästään alkoholisteja. Hane, sirkustyön lomassa erillisten tilaisuuksien suosittu esiintyjä, hermoherkkä artisti, joutuu alamaailman karnevaaleissa jossakin varastokellarissa esiintyessään tämän ihmislajin pahimpien edustajien hyväksikäyttämäksi, vainoamaksi ja kiristämäksi, mutta toisaalta häntä myös pitävät uskottunaan ne »hämärän linnut», jotka sakin jäsenten ja myös poliisi- ja vankilalaitoksen uhalakin yrittävät irtautua rehelliseen ja terveeseen elämään. Hane itse joutuu kokemaan sakin vainoa sirkuskiertueella maaseudullakin ja yrittää sitten — vaimonsa Elisen tukemana — etsiä ruumiillisesta työstä apua heikkohermoisuuteensa. Lopussa jengin jäsenet yllättävät hänet Tähtitorninmäellä, ja vain eläimellinen avunhuuto pelastaa hänet näiden tappoaikeilta. Helsingin alamaailman kuvaus vaikuttaa teoksessa aidontuntuiselta ja asiantuntevalta; vankilakritiikkiä lukuunottamatta sen yhteiskunnallisuus on kuitenkin perifeeristä ja sentimentaalia jatkaen ryysyköyhälistön ja rikollisten kuvauksena erästä (mm Elvira Willmanin edustamaa) vanhan työväenliikkeen kirjallista perinnettä. Kansalaissotaa ja yleensä sotavuosien taustaa vain pari kertaa hipaistaan. Huumoria Ahdin kertomateoksesta turhaan etsii.

20-luvulla kertojana esiintyneen Eetu Kivelän (Eero A. Pulli) kohtaamme 30-luvulla yhteiskunnallisena näytelmäkirjailijana.[32] Keväällä 1933 sai ensi-esityksen (ja mahdollisesti ainoan esityksen) Helsingin työväenteatterissa Kivelän ja Kari Jännervirran yhteinen Jack London -aiheinen dramatisointi *Pilvenpiirtäjät horjuvat.* 4-näytöksisen näytelmän taustalla on Londonin romaani *Klondyken kuningas* (Burning daylight, 1910), mutta siitä ovat peräisin vain päähenkilö Robert Jackson (romaanin Päivänpaiste) ja eräät vapaasti kehitellyt rahavallan vastaiset ideat. Kun päähenkilö Londonin romaanissa on nietzscheläinen yli-ihmishahmo, joka 90-luvun Klondykessa kullankaivajana luomansa rikkauden avulla raivaa tiensä sanfranciscolaiseksi suurrahamieheksi, uusien tytärkaupunkien ja liikennelaitosten luojaksi, mieheksi joka halveksii suurten joukkojen alistuneisuutta, mutta myös rahakeinottelijoiden pelin likaisuutta ja vihdoin pikakirjoittajansa hurmaamana luopuu kaikesta etsiytyen kalifornialaisen »kuun laakson» agraariseen idylliin, niin aiheen suomalainen näytelmäversio on koko lailla toista. Siinäkin päähenkilö on Klondykessa rikkautensa luonut suurrahamies, mutta ensisijaisesti hänet on kuvattu tervevaistoiseksi ihmiseksi, lapselliseksi uneksijaksi numeroitten kovassa maailmassa, mieheksi jolle ihannekaupungin rakentaminen on elämänunelma ja joka pistoolilla uhaten pakottaa kilpailijansa luovuttamaan takaisin rakennustyöt vaarantaneet huijausvoitot (romaanissa eräs varhempi episodi). Olennainen muutos on kuitenkin pörssiromahduksen laukaisema työläisten lakkotaistelu ja konekiväärien käyttö sen nujertamisessa; raju sisäinen kriisi saa Jacksonin siirtymään lakkolaisten puolelle, lahjoittamaan rahansa työttömille ja pa-

laamaan itse erämaihinsa. — Näytelmä sai kiittävän arvostelun Sosialidemokraatissa (nimim. EL = Emil Lindahl?), mutta myös Tulenkantajissa, jonka vaatelias arvostelija Hans Kutter piti näytelmää suuremmankin näyttämön arvoisena.[33]

Eetu Kivelän toinen näytelmä *Omituinen juttu* sai 1934 esityksen kahdessakin teatterissa, keväällä Turun työväenteatterissa Eero Leväluoman ohjaamana ja syksyllä pääkaupungissa uudelleen henkiinherätetyllä vasemmistolaisella Työväen näyttämöllä tekijän itsensä ohjaamana. *Omituisessa jutussa* voi uumoilla herätteitä 20-luvun yhteiskunnallisesta ekspressionismista sekä — välittömimmin — sellaisesta kollektiivisesta esikaupunkikuvauksesta kuin Elmer Ricen *Katu* (Kansallisteatterissa keväällä 1933). Mutta on paikallaan viitata myös ohjelmapuheeseen, jonka tekijä piti näytelmänsä turkulaisessa ensi-illassa ja jossa hän torjui sekä perinteisen taiteellisen liberalismin että ajanmukaisen sankarimytologian ja asetti — Theodor Fechneriin ja Arvi Kivimaahan vedoten! — tavoitteeksi todellisen elämän ja tavallisen ihmisen kuvauksen keskeisinä tunnuksina »työtä, leipää ja vapautta». Kivelän mukaan »ellei teatteri kykene myös antamaan herätteitä yhteiskunnalliseen ajatteluun, niin se ei välty kangistumasta ja, ellei suorastaan kuolemasta, niin kuitenkin muuttumasta pelkäksi huvituslaitokseksi», ja mainitsee oman näytelmänsä tavoitteeksi vangita »palanen elämää sieltä ja täältä, valosäteen häiläyttäminen hetkeksi sinne, mihin suurempien ja pienempien sankarihahmojen etsiskelijän katse ei eksy».[34] Tällaisista »elämän palasista sieltä ja täältä» on kysymys *Omituisessa jutussa*, jossa yhteiskunnallisten ristiriitojen tarkastelu on yhdistetty rikos- ja salapoliisinäytelmän aineksiin. Miljöönä on laitakaupunki, jossa erilaiset pienet tavalliset ihmiset — työläiset, pikkukauppiaat, trokarit, rikolliset, alkoholistit, prostituoidut — liikkuvat poliisin tarkan silmälläpidon alaisina, mutta jossa vähäpätöinen murtovarkaus panee liikkeelle paljon suuremman rikosjutun ja tuo valokeilaan ns. herrasmiesrikollisen (liikemies Eric von Rosenstjärna!); ulko- ja yläpuolisena tapahtumia tarkkailee lehtimies. Näytelmä osoittaa, miten lain koura, joka hanakasti tarttuu pikkusyntisiin, on voimaton raskaampien rikkomusten kohdalla. Ihmiset nähdään olosuhteiden tuotteina, tapahtumien leikkikaluina. Lehtiarvostelu kiitteli näytelmää aidoista ihmistyypeistä, juonen eheydestä ja jännityksen jatkuvasta lisääntymisestä loppua kohden.[35]

Kivelän toisen näytelmän esittäminen tulevien kiilalaisten johtamalla Työväen näyttämöllä ja aktiivinen esiintyminen tässä yhteydessä selittävät osaltaan hänen myöhempää osallistumistaan Kiilaryhmän perustamisneuvotteluihin; hänen asennoitumisensa poikkesi täten sosdem. nuorisoliiton kirjallisen piirin torjuvasta. Siirtyminen 1939 USA:han katkaisi Kivelän kotimaisen kirjailijauran, joskin kirjallinen työ jatkui myös valtameren takana tuottaen matka- ja reportaasiteosten ohella ainakin yhden näytelmätuotteen, 2. maailmansodan Pearl Harbour -vaiheeseen Kaliforniassa sijoittuvan 3-näytöksisen *Jani Anderson, USA* (1950).[36]

2. KAKSI KATKERAA PALJASTAJAA: EDVARD VALPAS, VÄINÖ HUPLI

Työväenvallankumouksen keväällä 1918 romahtaessa oli myös vanhan työväenliikkeen keskeinen hahmo, »Siltasaaren paaviksi» kutsuttu Edvard Valpas (Hänninen, 1872–1837)[37] päätynyt maanpakolaiseksi Neuvosto-Venäjälle, jossa (Pietarissa) hän toimitti omaa, SKP:n linjasta poikkeavaa Vapaus-lehteä ja josta hän 1919 pettyneenä palasi kotimaahan. Vaikka Valpas oli pysytellyt vallankumoustoiminnan ulkopuolella, voittoisa porvaristo näki hänessä kansalaissodan pääsyyllisen: häntä nöyryytettiin oikeudenkäynnissä jalkaraudoilla ja rangaistiin toukokuussa 1919 elinkautisella vankeudella, joka tosin v:n 1921 alussa muutettiin 8 v. kuritushuonetuomioksi ja joka kesäkuussa 1924 päättyi ehdonalaiseen vapauteen.[38] Mutta myös Väinö Tannerin johdolla uudelleen järjestäytynyt sosialidemokraattinen puolue pelkäsi Valpasta ja pyrki tekemään mahdottomaksi hänen paluunsa poliittiseen toimintaan: v:n 1918 jälkipuoliskolla julkaistuissa vallankumoustilityksissä hänet leimattiin koetun katastrofin pääsyylliseksi, ja erikoista huomiota herätti vankilassa kuolleen toisen suuren agitaattorin Eetu Salinin Sosialidemokraatissa 1920 julkaistu syytöskirjoitus, jonka autenttisuus on asetettu kyseenalaiseksi.[39] Vapauduttuaan Valpas etsiytyi työhön vasemmistojohtoiseen Suomen ammattijärjestöön vähäpätöiselle paikalle, keskittyi järjestön 1930 tapahtuneen lakkautuksen jälkeen kirjallisiin töihin ja esiintyi julkisuudessa vain harvoin.[40]

Talvella 1920 Salinin ja Tannerin puolesta Valpasta ja Matti Paa-

sivuorta vastaan esiintynyt Väinö Hupli (1886–1934)[41] oli tuossa vaiheessa (oppositiohenkisen »keskustajulistuksen» aikoihin) ja vuosia sen jälkeenkin Tannerin uskollinen aseenkantaja, uuden puoluejohdon tunnusomainen osuustoimintamies, jonka ura oli jatkuvassa nousussa: KK:n toimitusjohtaja v:een 1924, Helsingin kaupungin rahatoimenjohtaja 1925–34, kansanedustaja 1919–22, kauppa- ja teollisuusministeri Tannerin sosdem. hallituksessa 1926–27. Jo 20-luvun puolivälissä olivat Huplin ja Tannerin tiet kuitenkin alkaneet etääntyä, Huplista tuli luokkalinjaa korostaneen »keskustalaisuuden» kärkihahmo, ja talven 1926 puoluekokouksessa tämä suunta valtasi puoluetoimikunnan aina Lapuan vuoteen 1930 saakka, jolloin voimasuhteet jälleen vaihtuivat. Tämä ajanjakso oli puolueessa jatkuvan sisäisen suuntataistelun aikaa, jossa keinoja ei kovin tunnollisesti valittu: Rieti Itkosen — puolueen puheenjohtajan 1926–30 — muistelmat kertovat mm. hänen kukistamisessaan käytetyistä häikäilemättömistä keinoista.[42] Nähtävästi myös Hupli Helsingin apulaiskaupunginjohtajana joutui tilanteisiin, jotka virittivät hänen katkeruuttaan.[43]

Kumpikin näistä miehistä — Valpas ja Hupli — oli jo vanhan työväenliikkeen aikana esiintynyt myös kirjailijana (suhteellisen vaatimattomalla menestyksellä) ja kirjallisuusarvostelijana (varsinkin Valpas kyseenalaisin tuloksin), joten ei ollut sinänsä yllättävää, että he viimeisellä elinvuosikymmenellään turvautuivat jälleen kirjallisiin aseisiin. Merkillepantavaa on, että molempien myöhäistuotteissa itsenäisyysajan sosialidemokraattisen työväenliikkeen ideologinen ja moraalinen tila, nimenomaan tannerilainen suuntaus, asetetaan armottoman paljastuksen, syytöksen ja tuomion kohteeksi.

Väinö Huplin 1938 ilmestynyt teos *Kivikkotie* (KJG) on vuosia tekijänsä kuoleman jälkeen julkaistu kokoelma »runoja ja mietelmiä», sisällöltään sekalainen ja epätasainen. Kustantajan esipuheen mukaan kokoelman runot ovat syntyneet kesällä 1934, vähän ennen kirjoittajan kuolemaa, kirjan toisen osan muodostavat mietelmät taas pitemmän ajan harrasteluna. Johdantorunossa »Runoilijan tie» tekijä ilmaisee halveksuntansa tyhjänpäiväistä runotunteilua ja -riimittelyä kohtaan ja kertoo ammoin passittaneensa vintille senkaltaiset tuotteensa. Vasta kovat elämänkokemukset ja laaja elämäntuntemus mahdollistavat hänen mielestään todella vakavan, merkittävän runoilun: ken »elämän näkee yltä, alta, / huipuilta, maasta matalalta [— —] Hän oikea on runoilija.» Lukumääräisesti suurin osa kokoelman runoja on

yhtäkaikki sovinnaisia ja persoonattomia: lapsuudenkodin ja äidin palvontaa, nuoruudenrakkauden nostalgiaa, myöhempiä eroottisia pettymyksiä (I sik.), luonnonlyriikkaa (II sik.) ja onttoa Helsingin ylistystä (III sik.), puhumattakaan IV sikermän perin sekalaisesta sisällöstä. Luonnonlyriikan keskeltä kohtaamme kuitenkin pari raisua nykyaikaisaihetta (»Autolaulu» ja »Laulikki»-niminen foxtrotti) sekä kyynisiä moraalitoteamuksia helsinkiläisestä alamaailmasta (»Varas-Hanski», »Porton laulu») ja »Helsingin laulun» rinnalta satiirirunoja, jotka jo ennakoivat IV sikermän suurta »Johtajat»-runoa (»Puoluepamppu», »Politikoitsijat», edellisen kohteena kaiketi Tanner, jälkimmäisen kokoomuspoliitikko Lauri Ingman). Runossa »Ajan myrsky» kuvataan ilmeisesti vuosikymmentenvaihteen suurta maailmanpulaa, joskin kuvailu on suoritettu lähinnä luonnonvoimista otetuin vertauskuvin (tosin puhutaan myös rahanvaihtajista ja kullastaan tappelijoista):

> Yli maailman myrsky nyt voimansa näyttää,
> hätäsignaalit soi, ne eetterin täyttää,
> ja meri ärjyen, raivoten käy.
> Ei luotsit, kapteenit tiedä mitään,
> he suuntaavat länteen, he kääntävät itään,
> mut pelastusta ei missään näy.
> [— —]
> Ja ryskyen taivaan akkunat aukee,
> hätä mieletön laivassa raivoks laukee;
> kuin pedot he toinen toistansa syö.
> Yli kannen huuhtoen lyö jo laine,
> ajan myrskyisen yhä paisuu paine,
> on edessä romahdus, maailman yö. (s. 47–48)

Sekalaisesta IV sikermästä tapaamme »Runoilijan laulun» katkerine pettymyksen ja voimattomuuden tunnustuksineen ja seuraajanaan omaksi epitaafiksi kirjoitettu »Runoilijan hauta». Näissä runoissa ilmenee toki melkoinen henkinen kasvu sitten Huplin haparoivan nuoruudenrunoilun.

Mutta kokoelman huipentaa 20-sivuinen »Johtajat» (s. 65–85), meillä lajissaan ainutkertainen poliittisen runouden näyte, aktiivisen poliitikon elämänkokemuksen katkera summa ja raportti nimenomaan SDP:n tannerilaisen kauden täydellisestä aatteellisuuden tuhosta, villistä vallan ja etujen ajojahdista. »Ei sovi liiaksi yleistää, / mut-

ta tosiasiaksi jää», — sanotaan runon pelinavauksessa (s. 65) —, että poliittiset johtajat ovat yleensä aaseja, kettuja, suunpieksäjiä ja oman etunsa kalastajia. Näyttämö näyttämöltä käydään lävitse poliittisen elämän tapahtumia ja tilanteita, ja aina toistuu sama lohduton tulema: pelkkää valtapeliä, häikäilemättömyyttä, narrimaisuutta. Oman edun kalastus myrkyttää ystävyyssuhteet, vastustajaa isketään takaa päin (s. 67):

Miten toisiansa he keihästää,
se suorastaan on iljettävää:
he voivat olla ystävät hyvät,
tulee eduista riitaa, välit kylmentyvät,
heti kierompi toiselta oksaa sahaa,
kun toinen viel' aavista mitään ei pahaa,
— tää varsin yleistä on, niin pelkään —
hän ystäväänsä lyö puukolla selkään.

Ken edestäpäin lyö vastustajaansa,
hän pian pieksettynä liikkaa,
haa, se on persoonapolitiikkaa,
vain tyhmä niin ajaa asiaansa.
Kas, se on miesten rehellisyyttä,
kun toista vaanii kuin salakyttä,
kun takana lyö ja edessä suree,
kun edess' on veli ja takana puree,
kun suu ei puhu, mitä hautoo säkki,
kun kutoo juonta kuin hämähäkki.

Narrimaisimmillaan turhamaisuus kukkii valtiollisissa kutsutilaisuuksissa ja kunniamerkkien kalastelussa (s. 74–75)[44]:

Much pleasure in accepting the kind invitation:
mitään muuta harrastusta ma heiss' en
niin kiihkeää nähnyt kuin ylhäinen seura,
siitä taisteli kukin kuin jalopeura:
der gütige Einladung Folge zu leisten.
Mut hienon hienoista kutsuista näist' en
ma voinut paljonkaan hienoa löytää.
[— —]
Joku faari jos kunniamerkkejä jakaa,
he hengen pienuuden kylttejä noita,
arvonimiä, lätkiä, prenikoita
kuin sielunsa autuutta ajavat takaa,
he niitä kantavat pöyhistellen
kuin näkisin eessäsi minkin Pellen.

Kuka saanut on niitä sylin täyden,
hän liikkuu juhlallisesti käyden,
juuri Ovambomaalta saapui uusi,
mies välkehti kuin joulukuusi.
Kuka ilman jäi — suun vääräks se veti —,
hän oppositioon siirtyy heti,
ken moista vois tukea hallitusta,
jok' kyvylle ei anna tunnustusta.

Kauheinta on runoilijan mielestä se, että aatteiden vaihtaminen valtaan ja edun kalasteluun on levinnyt myös työväenliikkeessä ja että se, mistä hän nuoruudessaan oli haaveillut, on myrkyttynyt irvikuvakseen ja osoittautunut vain »kauniiksi uneksi» (s. 82–84):

Se aika jäänyt on menneisyyteen,
jolloinka ohella ahnaan pyyteen
myös nähtiin intoa nuorekasta
ja syvää, puhdasta uhrimieltä.
Nyt kaikki puhuvat kauppiaan kieltä:
maksu ensin, innostus sitten vasta.
Ja joka alalla kuihtui aate,
sitä korvaa enää vain värjätty vaate
ja hengetön itsetietoisuus.
[— —]
Oli aika, jolloin kokematon
laps uskoi oikean voittohon
ja jolloin ihanteiden mailla
hän kulki uneksijan lailla.
Täynn' uskoa lippuunsa lapsellisen
tään kirjoitti elämänohjehen:
Se mies vain johtoon nouskohon,
joka henkensä voimasta johtaja on,
jota itsekäs pyyde ei seuraa myötä,
joka rakkaudesta tekee työtä.

Ah, kaunista silloin unta näin:
kävi kansansa edellä pystypäin
mies rohkea, henkevä, uhrautuvainen.
Hän oli näkijä, profeetan lainen
ja viisaus loisti silmistään.
Ei ajatellut hän itseään,
asui voima ja hyvyys rinnassansa,
oli työnsä kohteena kärsivä kansa,
maan heikkojen auttaja oli hän.

Hänet haavoitti moni nuoli ja oka,
viha, kateus, parjaus, pilkka ja loka.
Vaan mieluummin oman elämän
ois uhrannut ennen kuin väistynyt tieltään.
Usein uupumus, tuska ahdisti mieltään
ajan vääryyden, valheen rehottaessa.
Mutta kammiossansa hiljaisessa
löys jälleen voimansa sisäisen:
elon uskon, toivon ja rakkauden.

Kuka sitten on tämä uneksittu suuri työväenjohtaja, »näkijä profeetanlainen»: Edvard Valpas, runontekijän nuoruudenvuosien »Siltasaaren paavi», Väinö Tanner, miehuudenvuosien uuden suuntauksen päämies, vai Väinö Hupli itse, joka kovanaamaisen käytännönpoliitikon ja taktikon taakse kenties piilotti pehmeän idealisti-uneksijan? Mikään vaihtoehdoista ei tunnu sopivan — ehkäpä jäljelle jää pelkkä kuvitettu johtajaihanne —, mutta sen sijaan vaikuttaa ilmeiseltä, että juuri Tannerin uudella suuntauksella ja omakohtaisella taloudellisella mahtiasemalla oli kirjoittajan silmissä ratkaiseva vaikutus ihanteiden vaihtumisessa henkilökohtaisen vallan ja vaurauden tavoitteluksi itsenäisyysajan työväenliikkeessä.

Suoranaisesti Tanneriin tuntuu viittaavan Huplin kokoelman toisen osan »Mietelmien» aforismi (s. 101): »Työväen keskuudessakin pidetään rikasta puoluetoveria suuremmassa asemassa kuin köyhää, ja omaisuuden kokoaminen miltei vain lisää työväen johtajan auktoriteettia. Tämä johtuu siitä, että yhteiskunnan todellinen hallitsija on rikkaus, jota köyhät tottumuksesta kunnioittavat ja kokemuksesta pelkäävät.» Joskin Hupli aforistikkona, mietelauselman ajatuspitoisuudessa ja muotoilussa, jää pahasti jälkeen työväenliikkeen »kahdesta suuresta», Diktoniuksesta ja Atos Wirtasesta, hänen mietelmillään on merkityksensä runojen, nimenomaan suuren »Johtajat»-runon kommentteina ja myös Huplin oman kyynisen ilottoman elämänviisauden kirjaanpanoina:

Valta, jota käytetään oikeudenmukaisesti, kukistuu etuoikeutettujen vihaan; väärin käytetty valta kaatuu yleiseen tyytymättömyyteen. (s. 89)

Toimia omaksi hyväksi on toisten pettämistä; toisten hyväksi toimiminen on itsepetosta. (s. 89)

Varo miestä, joka näyttää virheettömältä. Henkilö, joka aina esiintyy arvokkaasti, on joko tyhmä tai kavala. (s. 90)

Erityisesti on varottava luottamasta ihmiseen, joka herättää luottamusta. (s. 91)

Parhaita ihmisiä ovat ne, joiden viat ovat näkyvissä. (s. 92)

Valta sinänsä ei minua huvita, sillä se on yksitoikkoista ja orjuuttavaa. Riippumattomuuden tarve on minulla voimakkain tunne. (s. 100)

Kokekaa kaikki ja pitäkää se, mikä hyvää on. Toisin sanoen: pitäkää yksinäisyys. (s. 104)[45]

Jos Väinö Huplin *Kivikkotie* kuvastaa 20-luvun ja 30-luvun alun yleispolitiikassa ja sosialidemokraattisen puolueen sisäisessä taistelussa keskeisillä paikoilla mukana olleen katkeraa pettymystä, niin Edvard Valppaan vähän ennen kuolemaansa 1936 Mikko Moukan nimellä julkaisema »luettavien näytelmien» sarja on taistelusta syrjään vetäytyneen entisen mahtimiehen luomusta, kahden näytelmän osalta nimenomaan kostoisku petturina ja vääränä vallananastajana pidetylle puoluejohtajalle Väinö Tannerille. Lukunäytelmiä on kaikkiaan viisi, vastaavana julkaisijana E. Hänninen ja painopaikkana kahden ensimmäisen osalta Vapauden kirjapaino Mikkelissä, kahden seuraavan Gutenbergin kirjapaino Helsingissä.[46] Näytelmät ovat muodoltaan anakronismeja, kirjoitetut Shakespearen esikuvin runomittaan (silosäkeellä), arkisimmat repliikit proosalla — itse asiassa esikuvina ovat ilmeisesti olleet Paavo Cajanderin Shakespeare-suomennokset ja ehkä lisäksi Kasimir Leinon *Jaakko Ilkka ja Klaus Fleming* -näytelmä. Valppaan näytelmät eivät ilmestyessään herättäneet mitään huomiota (ei lehtiarvosteluja) ja ovat nyttemmin lähes tavoittamattomia harvinaisuuksia[47]; sen sijaan niiden 30-lukuun liittyvä poliittis-ideologinen sisältö on poikkeuksellisen mielenkiintoinen.

Vähiten ajankohtaismielenkiintoa on »luettavia näytelmiä» -sarjan numerolla 1, 10-näytöksisellä *Korpikylän kansallislaululla;* alaotsikolla »rautateiden herroja ja rahvasta» siinä kuvaillaan 1800-luvun viime vuosikymmenten oloja valtion rautateillä, joilla vanhojen ruotsalaisten aatelis- ja sivistyssukujen rappeutuneet »mustat lampaat» löysivät leipäpuun ja — tässä — myös temmellyskentän eroottisille haluilleen. Toimipaikkanaan Tampereen ja Vaasan välinen junanvaihtoasema — ilmeisesti Seinäjoki — vanhoja feodaaliperinteitä palvovat aatelisvesat kirjuri Sonnenschein ja harjoittelija Himmelsstjärna järjestävät itselleen samanhenkisen sähköttäjä Lindin avustuksella pikku seikkailuja asemalla yötunteja viettävien matkustajaneitosten kustannuksella. Kun sitten pari rahvaanmiestä, talollinen

Kokko ja kauppa-apulainen Aalto, ryhtyy herrojen seikkailuja paljastamaan, nämä puolestaan siirtyvät kansanvalistuksen tunnuksin viettelemään paikkakunnan omia nuoria naisia. Heidän suojanaan on peli- ja juomakumppaneiden, nimismiehen ja lääkärin, solidaarisuus, mutta jämerän lautamiehen avulla Kokko ja Aalto onnistuvat saamaan herrat satimeen, ja nämä pelastuvat kansanjoukon lynkkausraivolta vain sitoutumalla häipymään paikkakunnalta kolmen päivän sisällä. — Rahvaan ääntä näytelmässä edustavat myös aseman siivoojat Riikka ja Tiina, jotka joutuvat herrojen juhlinnan jälkiä puhdistamaan.

Ideologinen asetelma *Korpikylän kansallislaulussa* on suomalaiskansallinen, ei proletaarinen. Asemalle virkailijaharjoittelijaksi saapuva Himmelsstjärna rehentelee Lindille huonoa koulumenestystään ja myöntää avoimesti, että »Tällaisille rautatie / kelpo kaatopaikka lie» (s. 6–7), ja kun Lind myöhemmin tuumii »moisen irstauden, laiskuuden ja raihnistuksen» rappeuttaneen aateliston, H. on aulis sen myöntämään, ja Sonnenschein (Lindin mukaan »Bluutiltansa aivan rein. / Itse August Väkevästä / polveutunut hän lie», s. 7) puolestaan lisää: »Porvareitten valta koitti. Kuolemaa se meille soitti.» (s. 16) Naissukupuoli on tälle myöhäsyntyiselle feodaalille pelkkää saalistuskarjaa (s. 17):

Katsokaa: on laaja maa
täynnä naisten armeijaa,
jolla miesten valloitus
ompi oiva aikomus:
viettelevät vaateparret,
puoliverhottomat varret

harsomaiset silkkisaalit
rupienkin päälle maalit,
pullollansa pussirinnat —
auki kaikki lemmenlinnat.
Noin on heitä summat aina
miehisille tarjokkaina.

Irvokas eroottinen näkemys on tuttu Valppaan voimakauden lemmenrunoista! Lautamiehen proosarepliikissä (s. 63) tiivistyy toisaalta suomalaisen rahvaan, nousevan porvariston ohjelma: »Meidän on saatava muuttumaan koko valtaluokka. On työnnettävä omia vesojamme, maatilallisten, kauppiaiden ja käsityön harjoittajien poikia ja tyttäriä oppikouluihin. Täten on saatava meille virkamiehistöä, jonka juuret ovat keskuudessamme — —». Mahdollisesti näytelmä perustuu tekijän nuoruudessaan Pohjanmaalla kuulemaan anekdoottiin, eikä ole mahdotonta, että se kuuluukin Valppaan nuoruudentuotantoon. Erikoispiirteenä ovat replikointia ajoittain havainnollistavat kuvaelmat, joita tekijä nimittää »vilikuviksi» (= elävät kuvat).

Jos *Korpikylän kansallislaulu* sijoittuu 1800-luvun lopulle ja sen vastakohta-asetelma on aatelisherrojen ja rahvaan (porvariston) välinen, niin sarjan toinen näytelmä, 3-osainen (9-näytöksinen) *Länsivalo,* »laulunäytelmä Helsingin rakennushuijauksista»[48], sijoittuu ilmeisesti 1920-luvulle (s. 70: »Helsinki pulavuotena», s. 38: avun pyytäminen lakkolaisia vastaan »kenraalin» — Martti Pihkalan! — rikkurijärjestöltä) ja sen vastakohta on työväestön ja rakennushuijareitten välinen. Kysymyksessä on Länsivalo-nimisen osaketalon rakentaminen, jonka osakkeita ostamaan houkutellaan (pastori Pyhälän uskonnollisen innostamisen voimalla) rappari Loikan kaltaisia piensäästäjiä, samalla kun grynderi-miljonääri Tannerin (sic!), hänen lakimiehensä varatuomari Varman ja apurinsa rakennusmestari Vampulan kaltaiset huijarit keräävät yrityksestä voitot ja siunatuksi lopuksi (yrityksestä irtauduttuaan) antavat sen vajota konkurssiin (s. 11 seur., s. 71 seur.). Samalla pyritään säästäjä-rakentajien nälkäpalkoilla polkemaan alas koko rakennusalan palkkoja, ja kun työläisten vastauksena on lakko, murskaamaan sen myötä ammatilliset järjestöt (s. 26 seur.). Loikka on uskontoon ja patriarkaalisuuteen taipuvan individualistisen työmiehen perustyyppi, joka oman Heikki-poikansa kieltäydyttyä rikkurityöstä järjestää tälle rangaistukseksi kuolemaan johtavan tiilenkantotehtävän; myös vaimon ja tyttären noustessa vastarintaan ja koko työläispiirin osoittaessa vastenmielisyytensä Loikka päätyy itsemurhaan kaasulla. Taisteleva työläinen taas ruumiillistuu Riuskassa, nuoressa muurarissa ja ay-toimitsijassa, Loikan Iina-tyttären sulhasessa. Näytelmän päättyessä työväestö on torjunut siihen kohdistetun hyökkäyksen (s. 91). — Myös *Länsivalo,* joka lienee syntynyt 20-luvun lopulla tai 30-luvun alkuvuosina, on kirjoitettu pääosin runomitalla, poikkeuksina Vampulan puhuttelu s. 23–24 ja pettyneiden osakkaiden kokouskeskustelu s. 73–80 (Shakespearen esikuvan lisäksi se seikka, että keskustelun numerotietoja olisi ollut hankala sijoittaa runomittaan).

Näytelmän satiirisiin kohokohtiin kuuluu I: 3-näytökseen kuuluva kohtaus (s. 17–18), jossa Tanner kätyreineen pohtii rakennustyömaalla kannattavaa rakentamista:

TANNER: Sementit ja tiilet saamme
samaten me tehtaistamme.
Voitot kirjanpidossamme
eri laitoksille jaamme
hukutamme, kuoletamme —
vähennämme verojamme.
Onnistuu se jutkutus.
Rikkaus on seuraus.

Ylivoimaiseksi kasvaa työtaistelun aikana Loikan rikkuriperheen moraalinen taakka (s. 46–47):

LOIKKA *pakottaa itsensä tyyneksi.*
Jopa tää on kauheaa!
Sillä lailla vaivataan!
Kävelenpä vaikka minne —
syytös kerkiääpi sinne.
Katupojat ulkosalla
suututtavat haukkumalla
rikkuriksi joka hetki.
[— —]
Vältellä on pakko heitä.
Kierrän, kaarran salateitä,
kun mä yksin työhön hiivin.
Vapisen, kun ylös kiivin. [!]
Vaikka oisi syvä rako
maassa sekä siihen pako —
seurasivat irvet sinne.
Vaikka minne! Vaikka minne!
Pää retkahtaa pöytälautaan.
ÄITI *itkee ja valittaa.*
Samoin ompi meidän laita.
[— —]
Myöskin vanhat tuttavamme
pakenevat seurastamme
kuin jo oisi rutto meillä
sekä luona vaara heillä.
Ankaraa on tämä kestää —
eikä sitä voida estää... *Vajoaa myös.*

Pojan ja tyttären jäljissä myös äiti kokee silmien avautumisen ja sanelee tuomionsa riistäjien ja miesten maailmalle (s. 59–60):

Sellainen on ahneiden,
riistävien, ryöstävien
— näiden muka ihmisten —
näiden ihmispetojen
valta tässä kauheassa
miesten maailmassa!

Näytelmän ideologisia kohokohtia on myös yhtiökokous (s. 71 seur., erik. s. 76–77), jossa työväen luottamushenkilöt Kauppi ja Siimes (proosamuodossa) paljastavat kauppaneuvos Tannerin ja hänen kätyreittensä (mukaan luettuna pastori Pyhälä, hänen tyttärensä sulhanen!) huijauksen. Mutta jos Länsivalo-huijaus saattaakin työläissäästäjiä puille paljaille, jos se maksaa Loikan pojan, vaimon ja lopulta hänen itsensäkin hengen (ja siinä yhteydessä tuhoaa pastori Pyhälän), niin Tanner apureineen selviää siitä ilmeisesti kuin koira veräjästä, juridiseen vastuuseen joutumatta; toisaalta heidän tavoitteensa, ammatillisten järjestöjen murskaaminen, jää saavuttamatta, ja näytelmä päättyy optimistiseen näköalaan (s. 91):

3. ÄÄNI Riuska jatkaa hommiansa.
Iina hänen rinnallansa.
Järjestöjä paljon luovat.
Sorretuille hoivan suovat.
Sukupolvet taistellen
käyvät vanhempainsa teitä.
Pelastuvat voittaen!
Onni johteleepi heitä.
Yhteisvoimin miljoonat
kansalaiset toimivat.
Uudet yhteiskunnat luovat.

Mutta kuka on näytelmän rakennuttaja-rahamies kauppaneuvos Tanner, josta Loikka ihastellen sanoo (s. 13): »Sitä [rakennustyötä] herra Tanner johtaa, / jonka hyvä nimi hohtaa / aurinkona yllä maamme»? Ei kai Väinö Tanner, Elannon toimitusjohtaja ja SDP:n kärkimies, mutta toisaalta on tuskin sattuma, että näytelmän pääroisto on varustettu hänen nimellään: Valpas on tietoisesti halunnut synnyttää tämän henkilöassosiaation, kuten osoittaa hänen seuraava näytelmänsä.

Tämä näytelmä, luettavia näytelmiä n:o 3, on *Väitöskirja,* 10-näytöksinen »näytelmä kahvimaasta», ja siinä Valpas tietyn väitöskirjaskandaalin merkeissä asettaa häpeäpaaluun SDP:n pää-äänenkannattajan ja koko puoluejohdon. Näytelmän tapahtumat sijoittuvat Helsinkiin 30-luvun alkupuolelle (puhutaan IKL:stä s. 23). Aluksi tapaamme Kansan Demokraatin (S. Sosialidemokraatin) toimittajia Silja Naatin kapakan kabinetissa juhlimassa fil. kand. -jäsenensä Siinteen (Siljan rakastajan) 30-vuotispäivää ja upottamassa humalaan huonon omantunnon siitä, että toimittavat lehteä, joka marxilai-

sella fraseologialla huiputtaa työväestöä ylläpitämään kapitalismia ja liikkeen johtajien karrierismia. Nuorelle toimitusharjoittelijalle Sampsa Sininen -niminen toimittaja (Sasu Punanen!) selittää (s. 9–10):

Kuule poika: marksilainen
naamari on meillä vain
kasvoillamme ajoittain,
jotta meitä moukkamainen,
tiedoton ja kirkuvainen
rahvaskansa kannattaa,
kun sen kiillon nähdä saa.
[— —]
Marksin suuri muunnosaate [!]
meill' on pelkkä koruvaate.
Reerusti [!] nyt sanokaamme:
narratuksi sillä saamme
monta uskovaista
[— —]
Meillähän on tiukka raja,
minkä meille ammoin määri [!]
yksi suuri miljonääri:
Et sen yli kauan aja!
[— —]
Jospa rahvashenki meissä
toimittajapenteleissä
kuuluvasti joskus pukkaa —
kohta koron potku uhkaa
arvokasta takapuolta
[— — —].

Selviää, että Siinne havittelee raha-aviota kauppaneuvos Kahvisen (Paulig??) tyttären Irjan kanssa ja että hänellä on kilpakosijana toinen fil. kand., ikl-läinen Kalpa. II näytöksessä kilpakosijat saapuvat Kahvisen loistolukaaliin, jossa yhtiön mainosjohtaja paraikaa kuvaa Irjaa mainos»vilmiä» varten. Kauppaneuvos panee kilpakosijat esittämään elämänohjelman tyttären onnellistuttamiseksi, jolloin Kalpa esittää kapitalistista diktatuuria (s. 23–24), Siinne taas sosialidemokraattisen reformismin (= kapitalismin viisaan, kansanomaisen säilyttämisen) ja samalla ministerisosialismin ohjelman (s. 25–26), kauppaneuvoksen tuumiessa, etteivät ohjelmat paljonkaan eroa toisistaan (s. 27). Hän ratkaisee nyt umpikujan määräämällä, että tyttären saa se, joka ensimmäisenä väittelee tohtoriksi.

III näytöksessä Siinne tuntee häviön uhkaavan ajatellessaan kilpailijansa rahakkuutta, mutta tällöin ilmaantuu pelastukseksi hänen julkaistavakseen lähetetty työmies Antti Almin tutkimus Seetrimaasta. Kun vielä (IV näytöksessä) puoluesihteeri Piikki (K. H. Wiik!) järjestää Siinteelle 15 000 mk:n valtion apurahan, tämä voi lähteä ulkomaiselle tutkimusmatkalle; sitä juhlitaan Silja Naatin kapakassa, jonka omistaja kuitenkin Siinteen lemmenpetoksesta vihastuneena katkaisee suhteen. V näytöksessä Siinne tutkimusmatkalta palattuaan rientää kauppaneuvoksen kotiin, jossa Irja ja tämän äiti kapinoivat kauppa-aviota vastaan, mutta kauppaneuvos itse kuuntelee tyytyväisenä Siinteen selostusta valtavista tukimuksistaan, joihin sisältyy myös todistelu kommunismin ja sosialismin mahdottomuudesta (s. 46–47); väistökirja on jo jätetty professorille tarkastettavaksi. Yllättäen myös Kalpa saapuu vieraskäynnille kertoen hänkin jo jättäneensä väitöskirjansa professorille tarkastusta varten.

VI (suorasanaisessa) näytöksessä on meneillään yliopistollinen väitöstilaisuus, jossa prof. Väinömaa (Väinö Voionmaa!) ylistää (s. 56) Siinteen tukimusta sekä Seetrimaan perusselvittelynä että käytännönohjeena (sosialismin mahdottomuus), mutta sitten työmies Hiilimies kolmen Seetrimaalla vuosikymmeniä eläneen työmiehen nimissä paljastaa tarkastettavan väitöskirjan huijaukseksi kertoen toverinsa Antti Almin vuosikymmeniä kestäneestä tutkimustyöstä ja sen joutumisesta Siinteen (ja lisäksi kahden muun Kansan Demokraatin toimittajan) ryöväämäksi (s. 58–59); Siinne on tutkinut Seetrimaata vain Neittamon kaupungin hotelleissa ja lisäksi vääräntänyt Almin tutkimuksen sosialistiset johtopäätökset vastakohdakseen! Eikä siinä kaikki: Siinteen hävitettäväksi määräämä Almin käsikirjoitus olikin päätynyt Publikuksen antikvariaatin kautta kand. Kalvan käsiin, joka oli valmistanut siitä oman väitöskirjansa sen kuitenkin polttaen havaittuaan sen samaksi kuin Siinteen tutkimus! Professoriparan on keskeytettävä väitöstilaisuus ja todettava tilanteen vaativan uusia selvityksiä.

VIII näytöksessä tapaamme kandidaatti Siinteen toimittajatovereineen Silja Naatin kapakassa juomassa murheeseensa ja etsimässä ulospääsyä häpeästä; Siinteen yritys uusia lemmensuhteensa kapakan emäntään päättyy tappioon Siljan ennätettyä jo pettymyksineen heittäytyä Pelastusarmeijan kelkkaan. IX näytöksessä koetaan tilinteon hetki Kansan Demokraatin toimitussalissa, lehden toimitusneuvoston (vai puoluejohdon?) kokouksessa, jossa puhetta johtaa Miljonääri (= Tanner) ja alustajana on »puoluesihteeri, filos. maisteri» Piikki. Kun alustaja toteamalla Siinteen eronneen toimituksesta katsoo häpeän hälvenevän, jos kahdelle muulle kirjalliseen varkauteen syyllistyneelle toimittajalle — Sampsa Siniselle ja Ventolle (= Reinh. Sventorzetski, myöh. Svento)[49] — annetaan pakollista lomaa, jälkimmäiset puolustuksekseen paljastavat, että myös Piikki itse on osasyyllinen kopioimalla (Miljonäärin tieten) »arkistoa varten» Almin tutkimuksen kuva-aineistoa. Kun aatteellismielinen toimitusharjoittelija Eppu Uljas nyt erehtyy vaatimaan koko puoluejohdon puhdistamista, hänet ero-

tetaan välittömästi, samalla kun muut tuomiot Miljonäärin sanelemina julistetaan. Omantunnonaran puoluesihteerin tarjoutuminen eroamaan toki torjutaan! Ja viimeisessä (X) näytöksessä kauppaneuvos Kahvinen puolestaan tekee johtopäätöksensä ja omalta perheskandaalilta välttyäkseen kihlaa tyttärensä firman mainosjohtajalle.

Väitöskirja-näytelmässä sosialidemokraattisen puolueen ja sen päälehden taholle suuntaamassaan ajansatiirissa Valpas ei juuri peittele kohteitaan: henkilögalleria kuten poliittinen yleistilannekin ovat vaivatta tunnistettavissa.[50] Suorasuuntauksellaan näytelmä jopa auttaa vahvistamaan *Länsivalo*-näytelmän joitakin henkilö- ja ajoitusongelmia, mutta nostaa vuorostaan esille toisia: kuka on fil. kand.-toimittaja Siinne, kuka työmies-tutkija Alm, missä sijaitsee tutkimuksen kohteena mainittu Seetrimaa ja onko näytelmässä kuvattu tieteellinen varkausyritys todella sattunut Helsingin yliopistossa? Etsimme näihin kysymyksiin vastausta Valppaan neljännestä ja viimeisestä »luettavasta näytelmästä» nimeltään *Mallisaarella* (alaotsikkona »Tapahtumakuvauksia», 7 osaa, 118 siv.) ja muutaman vastauksen sieltä löydämmekin. Näytelmän aihe on etäinen — se on kuvaus 1900-luvun alun amerikansuomalaisten Matti Kurikan johdolla Malcolm- (Malko-)saarelle Kanadan länsirannikolle perustamasta utopistis-sosialistisesta Sointula-siirtokunnasta, sen synnystä, kriiseistä ja hajoamisesta — ja lisäksi se on tapahtumilla ylilastattu ja juoneltaan Valppaan muita näytelmiä hajanaisempi, joten sen tarkempaan selostamiseen ei ole aihetta. Todettakoon, että näytelmässä esiintyvät lähes oikeille nimillään myös yrityksen johtohahmot »presidentti» Kusti Kuikka (= Matti Kurikka) ja »valtiosihteeri» Kaapro Keila (A. B. Mäkelä, Austin McKela)[51], mutta lisäksi myös *Väitöskirjassa* mainittu työmies Antti Almi; näin selviää sekin, että *Väitöskirjan* tutkimuskohde »Seetrimaa» ei ole suinkaan vaikkapa Libanon (johon nimitys raamatullisesti assosioituu) vaan juuri Vancouverin ihannesiirtola (jolloin väitöskirjassa useasti mainittu Neittamon kaupunki kenties oikealta nimeltään on Nanaimo, siirtolan perustamispaikka). Ja edelleen: Antti Almi on nähtävästi todelliselta nimeltään Matti Halminen, Kanadassa 48 vuotta elänyt työmies ja Kalevan Kansan jäsen, joka 1936 julkaisi Suomessa Mikko Ampujan kustannuksella puolitoistasataa sivuisen kirjan *Sointula. Kalevan Kansan ja Kanadan suomalaisten historiaa*, jonka alkulauseen hän oli kirjoittanut Sointulassa 1935 ja jonka Edvard Valpas oli varustanut jälkiarviolla »Vanhat ja uudet

asenteet».

Halmisen *Sointula*-kirjaa on pidettävä lähinnä historiikkina (ei minään tieteellisenä tutkimuksena) ja myös Valppaan jälkilause on vain hatara mietelmäsarja[52], joten perin hankalaa on kuvitella teoksen käsikirjoituksen olleen jonkin omistustaistelun ja tieteellisen varkauden kohteena. Sitäkin selvempänä voidaan pitää, että juuri Halmisen käsikirjoitus ja askartelu sen parissa on ollut Valppaan kimmokkeena sekä *Väitöskirja*- että *Mallisaarella*-näytelmän kirjoittamiseen. Arvoitukseksi sen sijaan jäänee, mikä tarkoitus Valppaalla näytelmistä edellistä kirjoittaessaan on ollut: onko kysymyksessä jonkin tositapahtuman satiirinen hyväksikäyttö, älyllinen mahdollisuuksilla leikittely vai katkeroituneen erakon silmitön häväistyskosto?

3. 30-LUVUN UUSIA NÄKYTELMÄKIRJAILJOITA (1): MARTTA SALMELA-JÄRVINEN JA MUITA

30-luvun uusien sosialidemokraattisten kirjailijanimien joukossa Martta Salmela-Järvinen (o.s. Hellstedt, s. 1892)[53] oli epäilemättä näytelmäkirjailijana paitsi tuotteliaimpia myös merkittävin. Itse asiassa hänen näytelmätuotantonsa oli alkanut jo tyttöiässä, Helsingin eläinsuojeluyhdistyksen iltamassa 1905 esitetyllä 3-näytöksisellä, ja jatkunut — omakohtaisten näyttämöharrastusten rinnalla — seuraavinakin vuosina, kunnes 1910 solmittu avioliitto aiheutti siirtymisen »lasten tuottamiseen» ja kansalaissodan jälkeinen vuosikymmen taas ammattimaiseen poliittiseen toimintaan uuden SDP:n ja sen naisjärjestön tehtävissä. Kirjailijaura pääsi jatkumaan vasta 30-luvun puolivälistä, ja nyt julkisena.

Hämäläissyntyinen räätälintytär Martta Hellstedt oli menettänyt pari kuukautta ennen syntymäänsä isänsä, mitä ennen pitkää seurasi myös kodin menetys ja perheen hajoaminen. Talvella 1900, 8 vuoden ikäisenä hän äitinsä mukana muutti Helsinkiin, ennen pitkää Söörnäisiin, jossa äiti työskenteli pyykkärinä, kahvikioskin pitäjänä, rakennustyöläisenä, työmaaruokalan pitäjänä sekä Elannon pesulassa ja toimi samalla aktiivisesti Sekatyöntekijäin liitossa. Tytär puolestaan kävi kansakoulun, harrasti kirjallisuutta ja teatteria, koki suurlakkovuosien suuret joukkoelämykset ja — oppikoulun vapaaoppilaana torjuen — etsiytyi ansiotyöhön, ensin kotiapulaisena, sitten (syysk.

1906) kirjansitojana ensin Sirénin kirjapainossa, sitten vuotta myöhemmin Weilin & Göösillä. V. 1910 rakennus- (myöh. kivi-)työläinen Eino Salmelan kanssa solmittu avioliitto teki 18-vuotiaasta Martasta »kotirouvan» ja lastensynnyttäjän, jonka kotipaikka vaihteli aviomiehen työllisyys- ja työttömyystilanteiden mukaan; vallankumousvuodet 1917–18 veivät hänet poliittiseen toimintaan ja jälleen ammattiin, mutta myös aviomiehen punakaartiin ja vankileiriin. Kansalaissodan seurauksena aviopuolisoiden tiet etääntyivät miehen päätyessä vasemmalle, maanpakolaiseksi ja uudelleen vankilaan, vaimon (joka oli joutunut elatukseskeen etsimään työtä Elannon halkotarhasta ja jonka kumousinto oli »painunut suorastaan nolla-asteelle») taas osallistuessa työväenliikkeen, erikoisesti naisliikkeen rakentamiseen uudelleen reformismin hengessä ja samalla vasemmiston kanssa työväenjärjestöistä käytyyn taisteluun. 20-luvulta lähtien Martta Salmelasta tuli, ensin naisliikkeen piirissä, sitten Uudenmaan ja pääkaupungin järjestöelämässä, eräs puolueen tarmokkaimpia ja tehokkaimpia voimia, myöhemmin 50- ja 60-luvulla tapahtuneessa liikkeen uudessa jakautumisessa eräs TPSL:n, »skogilaisuuden», keskeisiä hahmoja, joka skogilaisuuteensa kuten aiemmin tannerilaisuuteensa sisällytti pikemmin älymystö- kuin porvarisvastaista, valpas-perinteistä »rasvanahkaisuutta».[54] V. 1927 tapahtunutta avioeroa Eino Salmelasta seurasi v. 1934 legalisoitu avioliitto T. S. Järvisen kanssa, mikä arvattavasti oli omiaan elvyttämään uudelleen myös aviovaimon keskenjääneitä kirjallisia yrityksiä.[55]

Paitsi kansalaissodan edellisiä kokoillan näytelmäyrityksiä Martta Salmela-Järvisellä oli takanaan joukko 30-luvun alkupuolella työväen tilaisuuksiin kirjoitettuja puhekuoro- ja vuoropuhelutekstejä[56]; nämä »harjoituskappaleet» yhdessä omakohtaisten teatterikokemusten ja ennen kaikkea rikkaiden ja dramaattisten elämänkokemusten kanssa antoivat hänelle tukevan käytännön pohjan, kun hän 1935 astui näytelmäkirjailijana varsinaisesti julkisuuteen. Painettuina (Kansanvallan näytelmäsarjassa) häneltä ilmestyi tällöin kolme yksinäytöksistä, samalla kun 3-näytöksinen *Valo syttyy ja sammuu* sai ensiesityksen Koiton näyttämöllä. Yksinäytöksisistä näytelmäharjoituksia maalaistyöväentalossa kuvaileva *Luontohan se on...* on hupailutasoinen mitättömyys (ideologisena aineksena vanhan polven ärtymys nuorten »synnin touhuja» kohtaan), toisessa nimeltä *Ruostuuhan rautakin...* on aiheena sentään maaseudun työväenyhdistyksen voimien kokoami-

nen torjumaan lapualaistalollisten sosialidemokraattiseen vaalipuhujaan kohdistamat muilutusaikeet (juoniaineksena samalla lemmentunne yli barrikaadin ja ideologisena lisäaineksena toteamus, että valkoinen on paidanvärinä niin mustaa kuin punaistakin parempi). Eniten ajankohtaista ainesta on *Suuressa päämäärässä*, Helsinkiin sosialidemokraattiseen toimittajakotiin sijoittuvassa »tuokiokuvassa»: toimittaja Viita on raskaan ammatti- ja järjestötyön vuoksi vieraantumassa kodistaan (varsinkin aatteettomasta vaimostaan), mutta myös nuoresta polvesta, jonka oppositiohenkistä aatteellisuuden vaatimusta vaimon veli Pekka edustaa (vrt. s. 12–13). Vaimon ystävätärkin myöntää, että puolet puolueen eturivin miehistä suhtautuu sosialismiin välinpitämättömästi ja vihamielisesti (s. 15), mutta uutinen tutun henkilön päätymisestä työttömyyshädässään itsemurhaan lähentää riiteleviä osapuolia yhteistyöhön.

Vuoden 1935 yksinäytöksiset ovat kuitenkin vain harjoitelmia kokoillan näytelmän *Valo syttyy ja sammuu* rinnalla, joka samana vuonna Eino Salmelaisen opastuksella viimeisteltynä ja hänen ohjaamanaan sai ensiesityksen Helsingin Kansanteatterissa (Koitto).[57] Näytelmän tapahtumat sijoittuvat helsinkiläiseen (sörkkäläiseen) vuokrakasarmiin, I ja III näytös talon rappukäytävään, jonka 5. ja 6. kerroksen välisestä parvekeikkunasta avautuu näköala keskikaupungin aamu- ja iltaöisiin valoihin.[58] Asetelma on tyypillisen ekspressionistinen ja samalla kollektivistinen (mahdollisesti herätteitä keväällä 1933 Kansallisteatterissa esitetystä Elmer Ricen Katu-näytelmästä): pelinavauksessa tuuletusparvekkeen seinäkomeroista astuvat aamun valjetessa esiin työtön metallimies Rautia ja rujo pihalaulaja Laulu-Ville filosofoimaan elämän menosta ja reagoimaan rapuissa alkavaan asukkaiden liikehtimiseen. Konttoripäällikkö Mannervaara poistuu välirikon merkeissä konttoriapulais-rakastajattarensa Marjatan asunnosta, vaimonsa synnytyslaitoksella oloa juhlinut työmies Heldan kotiutuu juopuneena, vanha työmies Sarkola on lähdössä tuloksettomaan työnetsintään, tytär Hillevi työhön, suulaat työläisvaimot juoruavat konttoriapulaisen »huonosta elämästä», ja Marjatta itse näyttäytyy rapuissa, jolloin selviää, että hän ja parvekekomerossa yöpynyt Rautia ovat olleet joskus rakkaussuhteessa, josta rahattomuus on kuitenkin tehnyt lopun. Jotakin tapahtuu — II näytöksessä kiehuvan kahvin kaatuminen Marjatan jaloille, III näytöksessä mielisairauteen johtavan sairauskohtauksen sattuminen Sarkolalle —, mutta III näy-

töksen välikohtauksen jälkeen tilanne jatkuu yleisesti ottaen ennallaan, jälleen ihaillaan — nyt Rautia ja Hillevi — parvekeikkunasta keskikaupungin valoja, asukkaat tulevat ja menevät, varhaisaamu on vaihtumassa saman vuorokauden iltaan.

Yhteiskunnallinen kysymys on esillä. Eletään 30-luvun alun pulavuosia, talon asukkaat ja yönsä rappukäytävässä viettäjät ovat samassa työttömyyden kurimuksessa. Köyhien katkeruutta primitiivisimmillään ilmentää Laulu-Ville, joka Torni-hotellissa juhlivia herroja tarkoittaen uhkailee: »Mutta kun meidän joukkomme kerran kasataan yhteen, niin silloin pannaankin hyrskyn myrskyn. Silloin loppuu sinultakin [s.o. Rautialta] työttömyys. Ja sitten me ryypätään Tornissa.» (s. 12) Rautiaa ei Villen uhkailu vakuuta; hän on omaksunut elämään suvaitsevan epäilijän asenteen, toista vuotta kestäneen työttömyyden aikana hän on joutunut kokemaan ei vain rahojen, vaatteiden ja asunnon vaan myös ystävien ja kulttuuriharrastustensa menetyksen (s. 61). Mutta kun lopputilin saanut Heldan paasaa työläisten lastentekoa vastaan, Rautia on toista mieltä vakuuttaen, että työläiset yhteisellä esiintymisellä pystyvät muuttamaan olosuhteet, antamaan valoa kaikille, valoa tasaisesti (s. 89). Yhteiskunnallisen ongelman ohella on esillä moraalikysymys: työläisvaimojen juoruilevaa, seksikielteistä suvaitsemattomuutta ja sisar Martan uskonnollista uhkailua vastassa on Marjatan elämänmyönteisyys ja harhakuvaton uusi moraali. Omasta kovasta elämänkokemuksesta käsin hän ironisoi Hillevin pikkuporvarillista onnen unelmaa:

> Oma pieni koti, valkeat ikkunaverhot ja nuori hiljainen onni. Se on kaunis unelma, ikävä vain, että se on valhe. Missä sinä olet nähnyt sen todellisuudessa? Näetkö sen jossain tässä talossa? Jossa on kymmeniä köyhien koteja? Millaista niissä on? Miehet juovat ja tulevat kotiin pieksämään vaimojaan. Akat riitelevät keskenään, ja kakaroita, jotka ikinä eivät saa kunnon ruokaa eikä edes ehjiä vaatteita, niitä vilisee kuin kirjavia kissoja portaissa. Sitä onnea ei täältä, totta vieköön, puutu! (s. 54)

Marjatta ei aio koskaan avioitua, vaikka näkeekin oman itsenäiselämänsä synkän lopun. Hänellä on rohkeutta torjua konttoripäällikön sovinnontarjous oman työttömyytensä uhallakin. Ympäristön juoruilua uhmaten hän tarjoaa työttömille miesystävilleen yösijan asunnossaan. Hänen ohellaan lausuu näytelmän avainsanoja talonmiehen vaimo:

> Mutta kun olisivatkin köyhät enemmän yhtä poikaa, auttaisivat enemmän toisiaan, niin ei tämmöistä [Sarkolan sekoaminen] tulisikaan. Mutta mitäs ne, toinen toistaan ovat kalvamassa. Yötä päivää puskevat toiset töitä, vaikka toisilla ei ole töitä ollankaan. (s. 97)

Vaikka *Valo syttyy ja sammuu* sisältää poikkeuksellisen voimakasta työväestön itsekritiikkiä, se edustaa kuitenkin enemmänkin väläyksiä kuin linjaa, enemmän sosiaalista sentimentaalisuutta kuin yhteiskunnallista realismia. Niinpä S-K. Kilven antaessa Sosialidemokraatissa näytelmälle voimakasta tukea (ylistäen sitä nimenomaan lapsiperheen äidin saavutuksena!) vasemman siiven kulttuurilehdet Tulenkantajat ja Kirjallisuuslehti siitä jopa vaikenivat; Maija Savutien myöhemmässä teatterikatsauksessaan (Kirjallisuuslehti n:o 7/35) esittämä viittaus näytelmän »muutenkin selviin» »pikkuporvarillisiin äänenpainoihin» aiheutti kiihkeän lehtipolemiikin.[59]

Salmela-Järvisen seuraava kokoillan näytelmä, 3-näytöksinen huvinäytelmä *Kivikirves* (1936, SNK:n moniste) sijoittuu sekin 30-luvun alun pulavuosiin (mitä markeeraa kolmen työttömän kulkurin saapuminen kesäiseen maalaiskylään), mutta on asetelmiltaan kepeän komediallinen juonen kiertyessä kartanon herrasväen museo- ja muinaiskaivausharrastusten ja lemmen asiain ympärille; varsinainen sosiaalinen aines sisältyy lemmenasetelmiin (kartanon palvelijattaret contra herrasneidit) sekä yhden kulkurin kokemaan kivikaudelle sijoittuvaan varoittavaan uneen (II:1), jolla yritetään selitellä oman ajan luokka- ja pulailmiöitä. Näytelmän esittäminen näyttää rajoittuneen Rantaperkiön työväentalolle Tampereella.[60] Sen sijaan 4-näytöksinen *Hopeahäät* (1937, SNK:n moniste) sai jälleen ensiesityksen pääkaupungissa, Koiton näyttämöllä Eino Salmelaisen ohjauksena, ja on ilmeisesti tekijänsä kokoillan näytelmistä työläiskuvaus yli muiden ja merkittävin näytelmä ylipäänsä.

Näytelmän pelinavauksena on Tuomas Karilan, tehtaan laitosmiehen ja vakaan sosialidemokraattisen aatteenmiehen, 50-vuotispäivän (ja samalla hopeahäiden) vietto lähetystöineen ja puheineen, joissa arvonanto hänen julkista (ay-)toimintaansa kohtaan kuvastuu: hän on ollut »oikean luokkatietoisen työläisen esikuva», lausuu työtoverien lähetystön kärkimies Lilja puheessaan. Mutta myös ajankohtaisen tilanteen vakavuus kuvastuu näillä merkkipäiväkutsuilla: eletään 30-luvun puoliväliä (vrt. s. 19, 79), ja vaikka pahimmat pulavuodet ovat

takana, on ilmapiiri tehtaalla jännittynyt palkkojen pysyessä ennallaan työtahdin kiristymisestä huolimatta ja työttömien jonon tehtaan portilla kasvaessa; tehtaan siirryttyä Rautayhtiön omistukseen tuntuvat Konsulin kynnet kaikkialla ja työntekijöitä painostetaan uusiin sopimuksiin, joita Lilja nimittää »työmiehen henkiseksi hirttotuomioksi» (vrt. s. 14–16).[61] Mutta ristiriitainen aika kuvastuu myös Karilan perhe- ja sukulaispiirissä. Taisto, pojista vanhempi, on opin tielle päästyään avioitunut porvarillisesti ja omaksunut suojeluskuntaihanteet, nuorempi, Veikko, taas päätynyt oppositioasenteissaan SKP:n maanalaiseen toimintaan; veljesten kohtaaminen isän merkkipäivillä johtaa kiivaaseen yhteentörmäykseen (s. 29), ja myös insinöörin »oikeaksi kädeksi» noussut Ilmari, Raili-tyttären puoliso, varoittaa Veikkoa maanalaisista lehdistä, jotka johtavat levittäjänsä Tammisaareen (s. 24). Skandaali koetaan viinatrokarisuhteita ylläpitävän Kustaa-sedän saapuessa Anna-puolisonsa kanssa juopuneena veljeään onnittelemaan ja poliisin ilmaantuessa hänet pidättämään syytettynä juomakumppanin taposta!

Näytelmän II näytös sijoittuu tehtaaseen (tehdassali nähtynä konttorin lasiseinän lävitse, vrt. edelläkävijänä A. B. Mäkelän lakkonäytelmä *Ruukin jaloissa* 1896). Etualalla konetta korjatessaan — taustaäänenä muiden koneiden vaimea melu — Karila pohtii parin vanhan työtoverin kanssa teollisuuden tekniikassa tapahtuneita muutoksia ja työläisten taisteluinnon laimentumista. Helvi-sisaren tuoma tieto kommunistipidätyksestä saa Veikon lähtemään työpaikalta muita aatetovereita varoittamaan; Taisto puolestaan tuo tehtaanjohtaja Helmelle Konsulin tarkistamat suunnitelmat toteutettavista muutoksista. Työmies Mielonen, pomon paikkaa kärkkyvä ent. santarmiurkkija, sekä »Konsulin kätyriksi» nimitetty työnjohtaja Rantala urkkivat työväen kokoontumispuuhia levittäen samalla Karilan vastaista mielialaa. Insinööri Helme kieltäytyy osallistumasta Konsulin järjestämään mielipideurkintaan, mutta on valmis remontin merkeissä pysäyttämään osaston. Puheilleen saapuvalle Karilalle hän varmistaa, että ne työläiset, jotka eivät allekirjoita osakesopimusta, tullaan epälojaaleina erottamaan. Hän paheksuu ammatillisten järjestöjen sekaantumista yhtiön »sisäisiin asioihin» ja varoittaa vastarinnan järjestämisestä. Hänen ehdotuksensa, että Karila taivuttelisi työtovereitaan sopimukseen, tämä torjuu:

Vapaan ihmisen täytyy saada itse päättää, mihin hän kuuluu, mihin ei. Sitä vapautta ei voi myydä rahasta. Jos teemme sen, tulee meistä orjia, jotka ajattelevat herrojensa aivoilla. (s. 53)

Rantalan ja Mielosen myrkynkylvö alkaa kantaa hedelmää: Karilan pyrkimys löytää käyttökelpoinen toimintalinja vaikeassa tilanteessa (lakkoa ei voida riskeerata, toisaalta torjuttava yksittäinen sopimusratkaisu) herättää eräissä työtovereissa epäilyn, että hän on yksissä juonissa työnantajan kanssa.

III näytöksen 1. kuvaelmassa Karilan asuintalon pihalla selviää ihmisten puheista, että tämä on menettänyt työpaikkansa (Mieloselle) kieltäydyttyään allekirjoittamasta sopimusta ja että hänen mainettaan on työläisten piirissä yhtäkaikki mustattu väittämällä hänen olevan mukana veljensä pirtuhommissa ja pilanneen työläisten asian neuvottelemalla ennenaikaisesti insinööri Helmen kanssa. »Työläiset ovat kuin koirat toisilleen, syövät ja kalvavat», paheksuu Heimoska. Karilan Helvi-tytär osoittaa periaatteellisuutta katkaisemalla välinsä sulhaseensa, joka on allekirjoittanut sopimuksen. Työväentalon kokoussalissa (III:2) järjestetyssä ammattiosaston kokouksessa Lilja puolustaa Karilaa toisten syyttelyä vastaan. Loukkaantunut Karila ilmoittaa eroavansa kaikista luottamustehtävistään, kunnes asia on selvitetty; hän toteaa 30 vuotta kuluneen siitä, kun ruoska ensi kerran (v:n 1905 suurlakossa) osui hänen otsaansa (s. 79).

IV (ja viimeisen) näytöksen (Karilan kodissa) alkaessa on kaksi viikkoa kulunut. Ay-toiminnasta sivuun jääminen on ollut Karilalle kova kolaus hänen kuuluttuaan työväenliikkeeseen 30 vuotta ja oltuaan tehtaan ammattiosaston jäsen 25 vuotta (»hopeahäät»-motiivi uudelleen!); tuloksettomalta työnetsintäkierrokselta palattuaan hän pohtii vaimonsa kanssa 30-vuotisen uurastuksensa tuloksia katkeraan sävyyn. Taisto, joka isän poissaollessa on purkanut harmiaan lapsuudenkodin epäisänmaallisesta luokkahengestä ja ottanut jälleen yhteen Veikon kanssa, tarjoaa isälleen »hyvityksenä» työpaikkaa Rautayhtiön Jokelan-tehtaalla, mutta Karila torjuu tarjouksen elämäntyönsä pilkkana, henkisen vapautensa loppuna (s. 94–95). Tuuli on kuitenkin jo kääntymässä: urkkija Mielosta uhkaa vuorostaan syyte väärästä ilmiannosta, Kustaa-veli on vapautettu tapposyytteestä, erehdyksensä tajunnut Luotonen ennustaa Karilan piankin saavan takaisin puheenjohtajanuijansa (päästen jälleen Helvi-tyttären suosioon) ja käy sitten Ilmari-vävyn rinnalla sanaharkan Taistoa vastaan leimaten häpeällä

yhtiön voitto-osuustouhun (s. 102). Etsivät saapuvat pidättämään Veikon, joka lähtee komeasti ja isänsä tuen saattamana: »Pidä itsesi miehenä. Älä syytä toisia.» (s. 104) Aviopuolisot toteavat jäävänsä kahden kuin kelopuut, mutta Karila ei syytä nuoria: »Lastemme elämä kuuluu heille itselleen. Heidän täytyy kamppailla ja taistella, etsiä ja erehtyä niin kuin meidänkin. Elämä on aina vanhan loppua ja uuden alkua.» (s. 105)

Hopeahäiden esitys Koitossa tapahtui Kansanteatterin parhain näyttelijävoimin.[62] Teatterin ohjelmalehtinen sisälsi vetoomuksen työläisnäytelmän kohottamiseksi kunniaan sekä paitsi Sylvi-Kyllikki Kilven myös Elmer Diktoniuksen lausunnot, joista jälkimmäisessä *Hopeahäitä* pidettiin »kenties luonnollisimpana työläisnäytelmänä mitä meillä nykypäivinä on kirjoitettu». Myös Kirjallisuuslehden arvostelija Maija Savutie totesi (n:o 3/1937) *Hopeahäiden* sekä yhteiskunnallisena näytelmänä että näytelmänä yleensä olevan »pitkä harppaus eteenpäin»: sen miljöö ja kieli ovat aitoja ja sen lähtökohdaksi on otettu työläiselämän olennaisia probleemeja — suhde taloudelliseen taisteluun, opilliseen sivistykseen ja sosialistiseen aatemaailmaan —, joskin konflikti on viety perille vain ensinmainitulla kaistalla (Karila) ja loppuratkaisu latistettu sovinnollisuudella.[63] Huomautus problematiikan supistumisesta loppua kohden on epäilemättä aiheellinen; Karilan ymmärtämystä pidätettyä kommunistipoikaansa kohtaan tasapainottaa loppurepliikki lasten oman tien oikeutuksesta yleensä, myös suojeluskuntalaispojan. Kolmiulotteiseksi muodostuu lopultakin vain Karilan henkilökuva, eräs aniharvoja sosialidemokraattisen teollisuustyöläisen hahmoja 30-luvun puoluekirjallisuudessa, rinnakkaisilmiö lakonjohtaja Helmiselle Pekkasen *Isänmaan ranta* -romaanissa (1937). Mielenkiintoisena ajanilmiönä lisättäköön, että Salmela-Järvisen näytelmän aihe oli Rafael Haarlan, tamperelaisen teollisuusmiehen ja lapualaisjohtajan, tehtailta ja että tekijä joutui näytelmää korjailemaan, jotta malli ei liian selvästi näkyisi.[64]

Työläis- ja työympäristöön sijoittuu myös Salmela-Järvisen seuraava kokoillan näytelmä, 4 näytöksinen *Onni* (SNK:n moniste, ensi-ilta syksyllä 1938 Helsingin työväenteatterissa).[65] Sen kolmen näytöksen tapahtumapaikkana on helsinkiläisen muurari Onni Hartikaisen asunto, johon työn äänet läheiseltä rakennustyömaalta kantautuvat. Esillä on jälleen lakkotaistelu, jossa Hartikaisella on keskeinen asema. Näytelmän hallitsevana teemana on kuitenkin katsomuksellinen luokkavastakohta työväestöä edustavan Hartikaisen suvun ja Onnin sivistyneistösyntyisen Leila-puolison ja tämän perheen välillä ja keskeisenä sisältönä tämän vastakohdan peilaaminen; tekijän oman maininnan mukaan kysymyksessä oli »nurinpäin käännetty 'Niskavuoren naiset'».[66] Vastakkain on kaksi anoppia, Hartikaiska, v:n –18 kapinassa kaatuneen punakaartilaisen leski, ahtaasti sääty-ylpeä, aktiivinen työläisnainen, »viittä vaille kansanedustaja», joka on vannonut tekevänsä pojastaan Onnista isänsä aatteellisen seuraajan, sekä rouva Latukka, hienosteleva seurapiirinainen, joka originellista lääkäri-aviomiehestä erottuaan on solminut raha-avioliiton rakennusfirman johtajan kanssa. Kummallekin on lasten avioliitto pahennuksen aihe, mesallianssi. Se että poikkeuksellisen lahjakas Onni on itseopiskelulla (mm. työväenopistossa) kehittänyt itselleen melkoisen sivistyspohjan ja valloittanut puolisokseen lääkärintytär Leilan, joka vanhempiensa erottua on etsiytynyt ansiotyöhön, mm. kielenopettajaksi työväenopistoon, ja että nuoripari elää aviomiehen muurarinpalkalla ja asuu työväenkaupunginosan yksiössä, on rouva Latukan mielestä käsittämätön onnettomuus, säädystään vajoaminen. Hartikaiska puolestaan näkee miniässään hemmotellun herrasväentyttären, joka ei kestä miehensä elinympäristöä ja lisäksi vaarantaa palvotun pojan proletaariuran. Kaiken huipuksi Onni on työssä juuri johtaja Latukan rakennustyömaalla ja ominaisuuksiensa nojalla työläisten luottamus- ja kärkimies.

Ennakkoluuloton nuoripari joutuu elämään tässä jyrkkien vastavoimien kentässä, mutta kummassakin yhteiskuntaluokassa heidän lähellään on toki myös tasoittavia henkilöhahmoja. Sellainen on Hartikaisen perheessä Onnin Tyyne-sisar, joka puolustaa nuortaparia äidin syytöksiä vastaan, ja toisaalta taas Leilan nuorempi sisar Lilli, joka ihailee sekä Leilan rohkeutta että tämän muurariaviomiehen sivistyneisyyttä käytöstä eikä kavahda edes syytöksiä Onnin »kommunistisuudesta»: »Monen hienon perheen poika on kommunisti. Minä ja minun sulhaseni voimme aivan hyvin sulattaa sen», Lilli selittää (s. 47) kauhistuneelle äidilleen (hänen sulhasensa on tukkukauppiaan poika, »äidin puolelta kulttuurisukua»!). Yllättävästi myös johtaja Latukka osoittautuu vaimoaan joustavammaksi; Onnin älykkyyttä arvostaen hän aitokapitalistina yrittää ostaa tämän. Hartikaiskan ja rouva Latukan ohella nuoren avio-onnen uhkana esiintyy autoileva luutnantti Ragnar, joka toisten vaikeuksia hyväksi käyttäen yrittää vallata ent. morsiamensa uudelleen.

Näytelmän tapahtumarakenne on seuraava.

I näytöksessä nuorenparin asunnossa ovat vierailemassa ensin Hartikaiska ja Tyyne-sisar, myöhemmin suoraan ulkomailta ensivisiitille saapuneina rouva Latukka ja Lilli, jolloin keskusteluissa Leilan kanssa suoritetaan tilanteen yleiskartoitus. Näytöksen lopussa työmaalta saapuva Onni yllättää Latukan naiset moitteettomalla käytöksellään ja keskustelutaidollaan; Lilli väittää häntä salapukuiseksi kreiviksi, mutta hän selittää olevansa työmies ties monennessako sukupolvessa ja pysyvänsä sellaisena (s. 28). Kahden jäätyään nuoripari nauraa porvariskäsityksille, mutta vakavoituu piankin: työmaalla uhkaa palkkakysymyksestä lakkotaistelu eikä Leila soisi miehensä siihen osallistuvan.

II näytöksessä kaksi kuukautta myöhemmin ovat rakennustyön äänet vaimenneet, lakkotaistelu on käynnissä, toimeentulo kiristynyt, rikkurit riesana työmaalla. Onni pohtii työtoveriensa kanssa rikkureiden — ylioppilaiden, arkkitehtien — kuvittelua, että lakon murtaminen on isänmaallista, vaikka sitä tosiasiassa on juuri työläisten taistelu elintason nostamiseksi. Tiedon avulla me nousemme, ei yksitellen vaan luokkana, kautta rintaman, Onni vakuuttaa (s. 37), ja häntä ihaillen työtoveri on valmis ennustamaan, että Onnista vielä voi tulla senaattori kuten Tokoista ja Paasivuoresta! Rouva Latukan ja Lillin saapuminen kärjistää mielialaa: edellisen rehennellessä miehensä saamalla runsaalla rikkurimäärällä ja kertoessa »papan» olevan valmis pelastamaan Leilan »pääkiihoittajan» käsistä, Lilli puolestaan vakuuttaa, »ettei isänmaalla ole mitään tekemistä isän huijausten kanssa, eikä lakon kanssa liioin» (s. 47), vieläpä toivottelee lakon sijasta yleislakkoa, joka jättäisi yläluokan vaille palveluksia (s. 49)! Rientäessään rakennustyömaalle hillitsemään lakkolaisten ja rikkureiden välillä puhjennutta käsirysyä Onni joutuu muiden joukossa poliisin Mustaan maijaan. Järkyttynyt Leila viedään Latukoille toipumaan.

III näytös (Latukoiden olohuoneessa) alkaa lääkärin toteamuksella, että Leila on raskaana ja lisäksi aliravittu ja ehdottoman levon tarpeessa. Leila on masentunut tunnustaen Lillille rohkeutensa pettäneen heti ensimmäisessä vastoinkäymisessä. Rouva Latukka ja (myöhemmin saapuva) luutnantti Ragnar tekevät parhaansa painostaakseen Leilan luopumaan työläisaviostaan, ja johtaja Latukka tarjoaa nuorelleparille »kompromissina» uutta asuntoa Töölöstä ja samalla parempaa tointa. Onni selittää olevansa »se sadas mies», joka ei ole ostettavissa (s. 76), mutta järkyttyneenä Leilan todetusta aliravitsemuksesta hän jättää tämän suvun luo toipumaan.

IV näytös (jälleen Onnin asunnossa kaksi viikkoa myöhemmin) alkaa Hartikaiskan vahingoniloisella toteamuksella, että on ollut oikeassa: pojan avioliitto on hajonnut, todeksi osoittautunut, että »ihmiset eivät ole kaikki samanlaisia. Herrat ovat eri, ja me olemme eri», herrojen hermot ovat hienommat eivätkä kestä meikäläistä elämää. Onni puolestaan vakuuttaa luottavansa vaimoonsa ja tämän paluuseen. Yllättäen kuitenkin ilmenee, että hän on jäänyt pois lakkotoimikunnasta — hän ei ole kestänyt katsella johtaja Latukan ilkkuvaa naamaa, ja koko juttu on lakannut häntä kiinnostamasta —, mikä antaa äidille tilaisuuden huomauttaa, että »ei meillä ole omaa elämää. Meidän onnemme elää ja kuolee toisten mukana» (s. 84). Onni suostuu Latukan ehdotukseen Leilan toimittamisesta hänen maatilalleen Vihtiin voimistumaan, vieläpä ilmoittaa, että jollei vaimo halua palata kotiin, hän on valmis päästämään tämän kokonaan vapaaksi. Onnin usko ja taisteluhalu näyttävät murtuneen, mutta juuri tällä hetkellä Leila yllättäen saapuu ja puolisonsa epäilyt torjuen ilmoittaa palaavansa kotiin. Hän nimittää Hartikaiskaa »äidiksi» ja selittää nyt ymmärtävänsä, että »minun täytyy olla yksi teistä». Edes rouva Latukan saapuminen ei enää horjuta Leilan päätöstä, ja kun muut ovat poistuneet, Leila ja Onni jäävät selvittelemään välejään: toinen kertoo raskaudestaan, toinen lakon päättymisestä ja töiden alkamisesta huomispäivänä.

Onni-näytelmällä on samoja avuja ja heikkouksia kuin *Hopeahäillä* — Pentti Lahti julkaisi siitä Tulenkantajissa (n:o 50/1938) yksityiskohtaisen ja varsin myönteisen arvostelun —, mutta edeltäjänsä veroista menestystä siitä ei tullut; tekijä itse on myöhemmin todennut »kilpailun» Hella Wuolijoen kanssa osoittautuneen ylivoimaiseksi.[67] Hänen näinä vuosina tuottamistaan lukuisista yksinäytöksisistä useimmat olivat mitättömyyksiä — poliittisen aiheensa vuoksi niistä on syytä mainita nuorisohupailu *Yötuurissa* (Sd. nuorisoliitto 1938), jossa kuvataan sinimustanuorten yritystä vallata työläisnuorten kesäpaikka mm. salakuljettamalla sinne kommunistista kirjallisuutta ja pistooli poliisin sitten löydettäviksi.[68] Sotavuosina Salmela-Järvinen keskittyi jälleen tavoitteiltaan vaateliaampiin ja mitoiltaan kokoillan näytelmiin. Erikoislaatuisin näistä yrityksistä on esittämättä jäänyt 4-näytöksinen *Pohjolan emäntä* (1940)[69], myyttinen aatenäytelmä,

joka sosiaaliselta aihekäsittelyltään rinnastuu J. H. Erkon ja Lauri Haarlan kalevalaisnäytelmiin, mutta jossa näistä (ja yleensä perinteestä) poiketen on kysymys Louhen kunnian pelastamisesta. Pohjolan emäntä esitetään tässä voimakastahtoisena valtiashahmona, mutta samalla elämänviisaana ja -myönteisenä, järjestystä ja rauhaa rakastavana matriarkkana, joka suistaa emäntäpiika Ilpottaren ja Joukahaisen juonet Sammon (ja samalla Ainikki-tyttären) anastamiseksi ja joka Sampoa jakamaan saapuville Kalevan sankareille selittää Sammon olevan ei aineellinen ihmemylly vaan ajatus, elämänohje: elää rauhassa ja tehdä työtä (s. 79, 96).[70] Louhen feministisessä uudestitulkinnassa voi uumoilla tekijän omakuvahahmoa[71] ja näytelmän ideologiassa sosialidemokraattista sovinnollisuutta, joka draamallisessa voimassa ei pysty kilpailemaan Erkon tai Haarlan orjakapina-asetelmien kanssa.

Teolliseen nykyajan ympäristöön Salmela-Järvinen palasi 3-näytöksisessä *Lopputili* (1942 SNK:n moniste), jonka tapahtumat sijoittuvat »tehdasyhdyskuntaan jossain Suomessa» »ennen sotaa» ja joka sai ensiesityksen Kansanteatterin Koiton näyttämöllä. *Hopeahäistä* ja *Onnesta* poiketen ongelmien ja tapahtumien painopiste *Lopputilissä* on työnantajapuolella. Antinkosken kehruutehtaan jouduttua taloudellisiin vaikeuksiin sen uudistushaluinen johtaja insinööri Nousia houkuttelee vanhan yövahdin Saarisen toteuttamaan väärillä sähkökytkennöillä tuhopolton, joka tuhoaa tehtaan vanhentuneen osan ja josta saaduilla vakuutuskorvauksilla uudistussuunnitelmia voidaan toteuttaa. Saarisen jouduttua tekonsa vuoksi ankariin tunnontuskiin ja hänen hämärien puheittensa raoittaessa tapahtuman verhoa johtaja Nousia saa vastaansa Saarisen Siviä-tyttären sulhasen Ilmari Terän, tehtaalaisten etuja pelottomasti ajavan nuoren työmiehen, mutta myöhemmässä vaiheessa myös oman puolisonsa Irenen, jonka sydäntä lähellä on työväen kurjien asunto-olojen kohentaminen. Asemiaan ensin kynsin hampain puolustettuaan Nousia Saarisen tunnustusuhkan edessä rientää itse ilmoittamaan tekonsa nimismiehelle pelastaen täten vaimonsa, vieläpä Teränkin arvonannon.

Vaikka tositapahtumaan perustuvan näytelmän[72] painopiste onkin omistavassa luokassa, myös työläiset ja työväenolot ovat siinä esillä. Saarisen vaimo on saanut tehtaassa kuolemantaudin (s. 4), Nousia torjuu kauhistuneena Irenen aikomuksen käydä tutustumassa työläisten »helvetiksi» nimittämään värjäämöön (s. 11), tehtaan lankatuotteiden kelvottomuus paljastuu koneiden, ei työläisten syyksi (s. 12). Terän esille nostama työväen asuntokurjuus saa johtajan uhkaamaan tätä lopputilillä (s. 19 seur.). Terä puolestaan toteaa työläisten olevan tehtaan orjia, vaikka tehtaan pitäisi olla heidän palvelijansa (s. 35) ja murehtii työläisten alistuvaisuutta (s. 49). Ratkaisevassa yhteenotossa johtajan kanssa Terä leimaa tämän edesvastuuttomaksi roistoksi, joka on sortuva kätyriksi alistamansa yövartijan mukana (s. 52–55), ja ottaa lopputilin (s. 65), mutta johtajan tehtyä tunnustuksensa myöntää tämän reiluksi mieheksi (s. 80).

Lopputili on nähtävä sota-ajan tuotteena, joka yhteiskunnalliselta luokkanäkemykseltään jää *Hopeahäiden* ja *Onnen* varjoon, mutta sekin korostaa Salmela-Järvisen merkitystä teollisuustyöväestön kuvaajana maalaisaiheisiin etsiytyneiden kirjailija-puoluetovereiden joukossa. Vielä sodanjälkeisessä näytelmätuotannossaankin hän ainakin trikootehtaan työläistyttöjen oloja käsittelevässä *Silkkisukat*-näytelmässään (1951) liikkui työläisaihepiirissä.[73] Hänen painavimmaksi kirjalliseksi saavutuksekseen muodostui kuitenkin 1965–68 ilmestynyt neliosainen muistelmasarja.[74]

Runsaslukuisesta näytelmätuotannostaan Martta Salmela-Järvinen sai painettuna julkisuuteen vain vähäpätöisimmän osan, kahdeksan pienoisnäytelmää ja vuoropuhelua, ja ne sosialidemokraattisen työväenliikkeen lehtikustantamoiden ja järjestöjen välityksellä. Samojen kanavien kautta pääsi 30-luvulla ja sotavuosina julkisuuteen joukko vähäisempiä kirjallisia yrittäjiä näytelmineen, joista useimmat olivat viihteellisiä hupailuja, muutama myös selvemmin aatteellinen ja yhteiskunnallinen. Näytelmäntekijöistä eräät olivat aktiivisia puoluemiehiä, mutta kaikki ilmeisesti jossakin suhteessa sosialidemokraattiseen liikkeeseen.

Näihin kuului helsinkiläinen merimies ja sekatyömies Vilho Kuorikoski (1892–1946)[75], joka jo 1930 sai Kansanvallan näytelmäsarjassa julkisuuteen pari vähäpätöistä viihteellistä pienoisnäytelmää ja jonka myöhemmästäkin tuotannosta ansaitsee maininnan vain 1939 sosdem. työläisnuorisoliiton kustannuksella ilmestynyt 1-näytöksinen hupailu *Aatelisverta*. Sen yhteiskuntasatiirisena aineksena on vastakohta-asetelma tyhmänylpeän, hienostelevan leskirouvan ja työteliään, luokkatietoisen ja sanavalmiin sepän välillä sekä romanttisena mausteena perheiden nuorten rakkaus yli säätykuilun. Samantapaisen aihepiirin kohtaamme Väinö Selkin (oik. Väinö Saimala)[76] yk-

sinäytöksisessä *Suot sulavat* (Kansanvalta 1938): kysymyksessä on huikea parodia nousukkaista, johtaja ja rouva (ent. työmies ja ent. piika) Äkkirikkaasta, jotka kulttuurimainettaan kohentaakseen ostavat hyllymetrikaupalla kirjallisuutta (»kultauspuoli» »yleisöön päin», opastaa johtaja rouvaansa) ja aikovat kruunata osallistumisensa hyväntekeväisyyspäivällisiin suurilla lahjoituksilla — samaan aikaan, kun johtaja irtisanoo työläisiään kannattavuussyistä ja torjuu työläislähetystön ylen kohteliaat sovitteluyritykset vieläkin kohteliaammin fraasein. Työläisten kielenkäyttö (ja myös ideologia) vaikuttaa tahallisen abstraktilta (esikuvana G. B. Shaw?), ja varsinaista oppositiota näytelmässä edustavatkin johtajapariskunnan ylioppilaslapset Meeri ja Risto, jotka viis veisaavat vanhempiensa tyrkyttämistä ylellisyysesineistä (auto) ja laukovat härskisti julki (esim. s. 21, 28–29) ajatuksensa vanhempiensa nousukasmaisuudesta, riistosta ja tekopyhyydestä. Mutta kun rouva Ä. syyttää poikaansa omaisuudentasaajaksi selviää, että nuorten epäilyttävä radikalismi onkin peräisin — Raamatusta (s. 30–31)!

Toinen suosittu näytelmän aihe on raittiuskysymys. Kauko Laineen[77] v. 1932 Hämeen Kansan seuranäytelmäsarjassa ilmestyneen 3-näytöksisen *He sortuivat elääksensä* raittiustendenssin tukena on joltisenkin konstikas ja epätodennäköinen juonirakenne. Palaneen mökkinsä uudelleen rakentamisessa velkaantunut työmies on joutunut pirtutrokarin armoille ja vastoin tahtoaan tämän salakuljetusapuriksi. Hänen raittiusintoinen poikansa rientää isänsä avuksi, mutta vahingossa ampuu tämän päätyen vankilaan, jolloin hänen rakastettunsa hätätilassaan päätyy pirtutrokarin rakastajattareksi! Melodraamassa, jossa poliisi ja oikeuslaitos nähdään vääryyden tukijoina, ilmenee jonkinlaista luokkatietoisuutta vain onnettomassa Ellissä, joka muiden lähtiessä vappuna ravintolaan haluaisi nähdä työväen vappukulkueen, jonka lähestymisestä Kansainvälisen säveleet kertovat. Viinan kiroja työläiskodissa kuvailee puolestaan Juha Satakoski (Akseli Kanerva, 1882–1961)[78] v. 1937 sosdem. raittiusliiton julkaisemassa vakavassa valistusnäytelmässä, yksinäytöksisessä *Varoittava esimerkki.* Kirjailijanimen takana oli uusmaalaisen torppari-metsänvartijakodin poika, joka nuoruutensa ruumiillisessa työssä oltuaan v:sta 1910 työskenteli toimittajana useissa sosdem. sanomalehdissä ja oli 1931–36 myös kansanedustajana. Paitsi aktiivinen järjestömies Kanerva-Satakoski oli aktiivinen myös kulttuuritoiminnassa esiintyen

20-luvun jälkipuolella hämeenlinnalaisen kaunokirjallisen viikkolehden Työväen Toverin avustajana ja 30-luvun jälkipuolella jälleen kaunokirjallisen työväenlehden Kullervon toimittajana. Satakosken näytelmät ovat niin rakenteellisesti kuin aiheiltaankin vähäpätöisiä; niin edellä mainittu vakava raittiusnäytelmä kuin 1933 Hämeen Kansan ja Kansanvallan näytelmäsarjoissa ilmestyneet kolme yksinäytöksistä hupailua, joista kaksi liikkuu lemmenaiheissa ja vain kolmas, *Vihtorin vaalihomma* politiikan alueella aiheenaan perinteinen vaalivalistustilaisuus vastakohtineen ja kommelluksineen.

Kanerva-Satakoskeen aktiivisena puoluemiehenä ja sivistystyöntekijänä rinnastuu Nestori Veikkola (1884–1960)[79], lohjalaissyntyinen ja Lohjalla puuhakkaana järjestömiehenä — mm. työväenyhdistyksen sihteerinä 30 vuoden ajan — toiminut ja keskeisenä sivistystyöntekijänä elämänuransa suorittanut kahden työväenhenkisen pienoisnäytelmän tekijä. Näytelmistä aiempi *Leipä* (Kansanvalta 1935) kuvailee 30-luvun alun talouspulan aikaista työttömyyttä ja järjestyneiden syrjimistä työhönotossa: vastakkain on asetettu pitkäaikaisen työttömyyden kurimuksessa kamppaileva Salmisen sekä kiipijämoraalilla ja herrojen hännystelyllä asemansa turvannut Hietasen työläisperhe. Omaisten hätä ajaa Salmisen leipävarkauteen, mutta häntä puolustaa leipurin kiukkua vastaan paikallinen poliisi vetämällä esille miehen kunnollisuuden ja ansiot pirtukaupan paljastamisessa kieltolakiaikana.[80] Näytelmä on kömpelö, mutta luokkatietoinen. Sen rinnalla myöhempi pienoisnäytelmä *Hairahdusko* (Pienviljelijäliitto 1938) on hilpeän idyllinen bagatelli, joskin työväenhenkinen sekin. Tapahtumapaikkana on ent. torppari Savelan mökki, jossa vallitsee valoisa rakkausonni huolimatta katsomusten ristiriidasta Juha-isännän, hilpeän viisunikkarin, ja hänen kirkkouskovaisen, »nuoruudenhairahdusta» murehtivan Ulla-emäntänsä välillä. Onnen täydentää kaksi vuotta maailmalla kierrelleen, työansioista säästöjä keränneen ja työväenopistossa opiskelleen Matti-pojan kotiutuminen kintereillään ystävällinen kanttorinperhe, jonka Ella-tyttären hän on valloittanut morsiamekseen.

Näkyvä asema 20- ja 30-lukujen puoluepolitiikassa oli Kalle Kukkosella (1889–1954)[81], sosdem. työläisnuorisoliiton sihteerillä ja sen lehden Työläisnuorison toimittajalla, 30-luvulla lisäksi SDP:n puoluetoimikunnan jäsenellä, meijeristikoulutuksen saaneella savolaissyntyisellä mäkituvanpojalla, joka jyrkkään poliittiseen tannerilai-

suuteensa yhdisti 30-luvun jälkipuoliskolla harjoittamansa humoristisen ja satiirisen pienoisnäytelmä- ja pakinatuotannon, jonka kärki oli kohdistettu IKL:ään. Kukkosen painetuista kaunokirjallisista tuotteista yksi on pakinakokoelma (*Myrskyinen paidanmuutto*, 1936), muut yksinäytöksisiä, joista kaksi ilmestyi 1936 (*Rotututkimus Rönkkölässä* ja *Se mies*), kolme 1937 (*Kanttori salapoliisina*, *Ylönkatsottu uhraus* sekä *Kullankaivaja*) sekä yksi 1939 (*Sutinen suunnistaa*), kaikki Työläisnuorisoliiton kustantamina ja *Ylönkatsottua uhrausta* (Eljas Saarelainen) lukuunottamatta Eetu Ollikaisen nimellä. Näytelmien aiheet ovat yleensä maaseudulta, primitiivisistä oloista ja yksinkertaisten ihmisten, laatukuva-originellien piiristä jatkaen siten seuranäytelmien vanhaa, kulunutta perinnettä. Ainakin kolmessa ensimmäisessä näytelmässä tapaamme samoja henkilöitä, kanttori Luikauksen ohella ikl-läisen ent. kauppias Härkäahon; *Ylönkatsotussa uhrauksessa* nuorten rakkaus ja sosialismin aate liittoutuvat talonisännän konservatismia vastaan, *Kullankaivaja* on sovinnainen ikäneito & naistenpuijaaja -farssi, ja myöhäisimmässä näytelmässä tapahtumapaikkana on espoolaisen kamreerin huvila. Parissa Kukkosen 70-luvun alussa uudelleen esitetyssä näytelmässä (*Se mies*, *Kanttori salapoliisina*) on arvostelu löytänyt hersyvää huumoria.[82] Myös pakinakokoelmassaan Kukkonen liikkuu useimmiten jossakin takapajulassa (Rönkkölä, Pölkkylä, Huittula) ja kohdistaa ivansa IKL:ään, jossakin pakinassa (»Solu») myös kommunisteihin.

Jonkinlainen kosketus työväenliikkeen (sosialidemokraattisen) aatemaailmaan näyttää olleen myös saarnaajakodista lähteneellä teatterimiehellä A r m a s H a t t a r a l l a (1884–1951)[83], joka teatteriuransa 1904 Tampereen teatterissa aloitettuaan ja sitten pari vuotta Amerikassa teatterinjohtajana työskenneltyään toimi v:sta 1914 kotimaan eri kaupunkien työväenteattereiden johtajana, näyttelijänä ja myöhemmin vierailijana. Hattaran painetuista yksinäytöksisistä *Kyytiä* (Kansanvalta 1935) käsittelee maalaistyöväenyhdistyksen uhanalaista asemaa Lapuanliikkeen muilutusvuonna 1930, kylläkin hirtehisessä hengessä. Toivolassa, jossa sen jälkeen »kun niiden 'toisten' [kommunistien?] talo paloi», on myös sosialidemokraattisen työväentalon tanssi-iltamisia ollut rauhatonta ja tuhopolttohuhujakin ollut liikkeellä, on järjestetty yhdistyksen miesjäsenten vuorottainen yövalvonta, josta tällä kertaa huolehtivat väkivahva Iso-Alkula ja hilpeä nuorimies Aallokko. Viinapuuhissa liikkuvan »musiikkimiehen» avulla Lapuanliikkeen »kyytimiehet» Kyttä ja Tuulia onnistuvat pääsemään taloon avatakseen yöllä ovet aatetovereilleen, mutta he ovat surkeita pelkureita, joutuvat kiinni ja järjestysmiesten »oikeudenkäynnin» jälkeen (jossa tehokeinona ovat Iso-Alkulan voimalliset rykäisyt) potkituiksi ulos ovesta. Teatterimiehen aikaansaannoksena näytelmä ei ansaitse juuri kehuja; mielenkiintoa herättää kuitenkin poikkeuksellinen voimasuhde työväenliikkeen ja sen vihollisten välillä.

Järjestö- ja lehtimiesten lajiin 30-luvun uusien puoluekirjailijain joukossa on luettava O n n i H a i n i (alk. Höylä, 1902–56)[84], monia työläisammatteja ennen Työväen akatemiavuosia 1925–26 kokenut pienviljelijäkodin poika, myöhemmin työväen raittius- ja urheilujärjestöjen toimitsija ja lehtimies, jonka kaunokirjallinen tuotanto — puolenkymmentä näytelmää ja kertomateosta 1929–44 — ei silti edusta erikoisempaa aatteellisuutta. Aatteellisimmillaan se näyttää olevan esikoisteoksessa, tyylitellyssä yksinäytöksisessä *Kaksi tuomiota* (Hämeen Kansa 1929)[85], jossa kuvitteelliseen aikaan ja ympäristöön (kansainvälisistä henkilönimistä alkaen) sijoittuva oikeudenkäynti johtaa syytetyn vapauttamiseen, mutta yhtäkaikki tämän itsemurhaan ja sen jälkeen tuomarin itselleen ihmisenä langettamaan tuomioon. Vallitsevan oikeusmoraalin kritiikki on näytelmässä ankara, mutta ei nimenomaan sosialistinen. Työväennäytelmänä lähinnä henkilögallerian sekä sosiaalisen ajantaustan (pula, työttömyys) ansiosta voidaan pitää nähtävästi 30-luvun alkuvuosilta olevaa 3-näytöksistä huvinäytelmää *Kolmen ristin veljeskunta* (TNL:n moniste): se kuvaa kolmen asuinkaveruksen — putkimiehen, maalarin ja autonkuljettajan — vaikeuksia pulavuosien asunto-, työttömyys- ja avio-ongelmien keskellä[86] rakkausasioiden ollessa aluksi ja uskonnollisen huijarin esiintymisen myöhemmässä vaiheessa juonta kuljettavana komediallisena tekijänä. Työväenliike ja sen aatemaailma eivät näytelmässä kuitenkaan juuri tule esille, ja sen vitsikkyys (eräänlainen hirtehishuumori) on pikemminkin äänekästä kuin tehokasta.

Kaikessa harmittomuudessaankin »Veljeskunta» on aihe- ja asennehistoriallisesti Hainin merkittävin näytelmäyritys. Kokeiltuaan seikkailuromaanin tekijänä O. Kaskamon nimellä 1943 julkaistulla *Tunturipaholaisella* (WS), Lapin tuntureille sijoittuvalla rikos- ja takaa-ajoaiheella, jossa lappalaiset esiintyvät roiston apureina, Haini 1944 julkaisi ilmeisesti pääteokseksi tarkoitetun romaanin *Pilven alla* (Tammi), jonka tapahtumat sijoittuvat keskisuomalaiseen talonpoi-

kaisympäristöön 1900-luvun kahdella ensi vuosikymmenellä. Romaanin alkupuolessa on ainesta yhteiskunnalliseksi romaaniksi sen kuvatessa keski-ikäisen talollispariskunnan, Johanneksen ja Anna-Marian, kamppailua kasaantuvien vastoinkäymisten kanssa, sortumista rikkaan Ruuskan isännän myllynhoitajiksi mahdottomin ehdoin ja vihdoin etsiytymistä uuden isännän jatkuvan kiusanteon vuoksi loisiksi toisten nurkkiin. Jälkiosaltaan, kuvatessaan Johanneksen »hyvässä tarkoituksessa» Ruuskan isännältä »talteen ottaman» rahanipun aiheuttamia tunnonvaivoja ja rikoksen sovitusta (sekä toisaalta Johanneksen ja hänen Esko-poikansa välien kiristymistä aina pojan pakoon ja kuolemansairauteen asti), romaani kapenee yksilömoraaliseksi muistuttaen jossakin määrin Linnankosken *Pakolaisia.*[87] Romaanin yhteiskunnallista kantavuutta heikentää sekin, että Johannes, Anna-Marian perintötaloon kotivävyksi tullut tukkilainen, olisi ilmeisesti voinut saada vaikeuksiinsa apua vaimon sukulaisilta; merkillepantavaa on sekin, että Johanneksen vihanpurkauksissa sortajiaan ja riistäjiään vastaan ei ilmene minkäänlaista luokkatajua tai -toimintaa.

Martta Salmela-Järvistä lukuunottamatta eivät edellä käsitellyt 30-luvun uudet sosialidemokraattiset puoluekirjailijat työväenliikkeen kaunokirjallisuutta paljonkaan rikastuttaneet. Heidän rinnallaan on kuitenkin käsiteltävä vielä toista puoluekirjailijain ryhmää, joiden yhteydet SDP:hen olivat ilmeisesti vähemmän kiinteät ja jotka näytelmäntekijöinä edustivat suurempaa taiteellista ja ihmiskuvauksellista yritteliäisyyttä.

4. 30-LUVUN UUSIA NÄYTELMÄKIRJAILIJOITA (2): VEIKKO RAJAKOSKI JA MUITA

Martta Salmela-Järvisen rinnalla oli Veikko Rajakoski (oik. Vainikainen, s. 1902)[88] ajanjakson tuotteliain näytelmäkirjailija työväenliikkeen piirissä. Vahvasti työläistaustaisesta Salmela-Järvisestä poiketen hän oli sivistyneistökäännynnäinen, takanaan jopa upseeriura. Mahdollisesti ristiriitaiset taustatekijät toivat hänen näytelmätuotantoonsa enemmän ulottuvuuksia; samalla sitä leimaa radikaalimpi elämänote, josta ei puutu anarkistisia ja samalla melodramaattisia, sosiaaliromanttisia piirteitä. Sosialidemokraattinen puoluekirjailija hän tuskin oli Salmela-Järvisen merkityksessä, joskin ilmeisesti oli 30-

luvulla SDP:n jäsen; hän esiintyi joka tapauksessa kymmenluvun puolivälissä novellein ja teatteriohjelmallisin kirjoituksin Tulenkantajien avustajana ja antoi erään näytelmistään kiilalaisjohtoisen Työväen näyttämön esitettäväksi ollen siten lähellä Kiila-ryhmää, vaikkei ilmeisesti ollutkaan sen jäsen ennen syksyä 1944.

Veikko Vainikainen-Rajakoski oli lähtöisin helsinkiläisestä lehtorinkodista ja suoritettuaan ylioppilastutkinnon (1920) ja RUK:n (1922) harjoitti yliopisto-opintoja, jotka taloudellisista syistä jäivät kuitenkin kesken ja vaihtuivat kadettikouluun (1927–28) ja upseeriuraan.[89] Syyt sotilasuran päättymiseen 1930 eivät ole tiedossa; uusi vuosikymmen elettiin lehtikirjoittelun, kunnallisen viranhoidon ja ylen runsaan näytelmäntekemisen varassa. Merkille pantavaa on, että jo Rajakosken esikoisnäytelmä (yhdessä Heikki Välisalmen kanssa) nimeltä *Raja* (1932) oli aiheeltaan ja asenteiltaan militarismin ja kansalliskiihkon vastainen ja että suuri osa hänen 30-luvun novelleistaan (Tulenkantajissa 1934) ja näytelmistään oli nimenomaan sodan ja sotilashengen vastaisia, fasismin siinä ohessa. Ennen kaikkea tämä tuotanto on hengeltään taistelevan yhteiskunnallista, kapitalismia paljastavaa ja ivailevaa, sosialismia julistavaa. Rajakosken näytelmätuotanto on ylen laaja — 30-luvulla puolenkymmentä painettua ja kymmenkunta painamatonta näytelmää, lisäksi sotavuosina radiokuunnelmia —[90], mutta samalla yleensä hutiloitu ja viimeistelemätön; siinä suhteessa siitä eroavat edukseen hänen Tulenkantajissa 1934 julkaisemansa parikymmentä novellia[91] sekä 1935–36 julkaisemansa puolenkymmentä teatteripoliittista artikkelia, joissa pohditaan ja ohjelmoidaan nimenomaan viihdelinjalle vajonneen työväen teatterilaitoksen yhteiskunnallista tehtävää.[92]

Rajakosken esikoisnäytelmä, 5-kuvaelmainen *Raja* — yhteistyö Välisalmen kanssa — ilmestyi 1932 Kansanvallan näytelmäsarjassa saaden samana vuonna esityksen Koiton näyttämöllä ja 1933 Tampereen työväenteatterissa.[93] Näytelmän aihe ja käsittelytapa ovat luonteenomaisia Rajakoskelle, ei niinkään Välisalmelle, joka puolestaan tuntuu antaneen sille pätevän kieliasun, joka poikkeaa Rajakosken näytelmille muuten ominaisesta viimeistelemättömyydestä; sitä voitaneen perustekijöiltään pitää Rajakosken luomuksena. Näytelmän ilmoitetaan »tapahtuvan joskus jollakin rajalla», mutta aivan ilmeisesti kysymys on Suomen ja Neuvostoliiton rajasta (Kannaksella) ja lisäksi tuoreesta nykyhetkestä, jolloin työttömiä pulaa paeten siirtyy rajan

yli (vrt. s. 22–23, 55–56, 57–58). Henkilögallerian muodostaa kolme ihmisryhmää: 1) kansanihmiset (suutari-mökkiläinen Matti poikineen ja rajantakaisine sukulaistyttöineen), jotka pitävät jatkuvaa laitonta yhteyttä rajan yli, 2) rajavartijat, joista erikoisesti upseerit ja aliupseerit asennoituvat kansanihmisiin ja näiden rajanylityksiin vihamielisesti ja menettelytapoja valitsematta, sekä 3) paikalliset sivistyneistön edustajat (opettaja-pariskunta ja apulaisopettaja), joiden asenne rajanylityksiin vaihtelee ymmärtävästä kiihkeän vihamieliseen.

Näytelmän juoni on niin mutkikas, että se selostettuna vaikuttaisi tahattoman koomiselta. Kysymys on kuitenkin perin vakavista, traagisistakin tapahtumista. Viattomat, taloudellisiin ja eroottisiin tarpeisiin ja lisäksi kansanihmisen luonnolliseen oikeustajuun perustuvat rajanylitykset (vrt. Matin repliikit s. 16–17, 22–23)[94] aiheuttavat Matti-suutarin ja hänen toisen poikansa Jaakon mielivaltaisen ampumisen, rajantakaisen sukulaistytön Annan pidättämisen ja myös Antti-pojan joutumisen pidättämisen ja surmaamisen vaaraan. Jos asevelvolliset vartiosotilaat ilmaisevatkin keskustelussaan sodanvastaisia asenteita, niin sitä kiihkeämpiä nationalisteja ja maanpettureina pitämiensä rajanylittäjien jahtaajia ovat vartioston Päällysmies ja Kersantti, jotka urkinnallaan terrorisoivat raja-asukkaiden elämää, käyttävät kätyreinään siviilihenkilöitä eivätkä tarpeen mukaan vain murhaa pidättämiään (»ammuttu yrittäessään paeta») vaan myös »tullaavat» näiden rahat ja arvoesineet (s. 59–60). Ja jos paikallisen sivistyneistön edustajissa on Salomonin kaltainen humanisti, joka näkee sotien ja kansallisuusrajojen mielettömyyden ja valtiorajojen ohella tajuaa myös yhteiskunnan luokkarajat (s. 11, 41), niin hänen vaimonsa Lotta ja ammattitoverinsa Yrjö (salassa Lotan rakastaja) edustavat ajan sivistyneistön yleistä kansalliskiihkoa, vieläpä Yrjö toimii vapaaehtoisesti rajavartioston urkkijana ja osallistuu sen ihmisjahteihin. Juuri Yrjön mielenmuutos kokemansa murhateon ja Annan herättämän rakkaudentunteen vaikutuksesta on näytelmän varsinaisena kehitystapahtumana[95], joka vuorostaan saa pettyneen ja pelästyneen Lotan tekemään ilmiannon, joka johtaa myös Yrjön joutumiseen salamurhan uhriksi. Näytelmä päättyy Lotan kiihkeään katumukseen, mutta myös rajattoman humaanin Salomonin anteeksiantoon petolliselle puolisolleen. »Et sinä [ole syyllinen], vaan koko se typerä järjestelmä, jonka välikädeksi sinä heikkoudessasi olet joutunut.» (s. 69)

Näytelmän tekijät ovat osoittaneet rohkeutta ottaessaan kansalliskiihkoisena ajankohtana käsiteltäväkseen tulenaran aiheen, paljastaessaan rajaväestöön kohdistuvan sotilasterrorin ja sijoittaessaan Matin, Salomonin ja (myöhemmässä vaiheessa myös) Yrjön repliikkeihin sodan ja kansalliskiihkon vastaisia ajatuksia. Kysymyksen läheisyyttä nimenomaan Rajakoskelle osoittaa se, että hän vielä 30-luvun jälkipuolella palaa aiheeseen yksinäytöksisessä *Rajalla ammutaan* (TNL 1936/37)[96], jonka juonirakenne on poikkeuksellisen tiivis ja yksinkertainen. Rajan pinnassa (lähes 20 vuotta sodan jälkeen, s. 5) asuvassa talollisperheessä tuntee poikansa sodassa menettänyt Herman-isäntä kiihkeää vihaa rajantakaisia kohtaan, kun sen sijaan Katariina-emäntä, jonka välskäri-isä ennen sotaa on ollut rajan kummankin puolen asujamiston hyväntekijä, sekä Johanna-tytär murehtivat pakollista eroa rajantakaisista sukulaisista. Kipeässä perheasiassa rajan takaa saapunut nälkäinen ja haavoittunut Mikael-nuorukainen asettaa talonväen ratkaisun eteen: Herman haluaisi hänet karkoittaa, talon naiset ottavat hoiviinsa. Rajavartiopatrullin saapuessa Johannan kätkemä nuorukainen pääsee pakenemaan, mutta kun Johannaa nyt uhkaa pidätys, isä tarjoutuukin hänen tilalleen: hänen katsomuksensa ovat käytännön kokemuksessa mullistuneet.

Rajakosken sodanvastaisista näytelmistä kaiketi suurimman huomion herätti Rauhaa Kohti -lehdessä (ja eripainoksena) 1936 julkaistu yksinäytöksinen *Kielletty totuus*[97], jonka IKL:n Ajan Suunta -lehti julkaisi pääosin ja lehden päätoimittaja Somersalo — eversti ja kansanedustaja — luki kokonaisuudessaan eduskunnan pöytäkirjaan vaatien valtiovallan toimenpiteitä sen takavarikoimiseksi ja tuomitsemiseksi.[98] Kysymyksessä oli aihe ensimmäisestä maailmansodasta saksalaisella maaperällä, ekspressionistinen tilanneväläys remarquelaisen pasifismin hengessä. Lomalle saapuvia sotilaita Ottoa ja Wilhelmiä juhlitaan kotikaupungissa sankareina, mutta he itse kokevat olevansa pikemminkin joukkomurhaajia, ja Lea, Oton vaimo, järkyttyy heidän kokemuksistaan niin, että ryntää kadulle puhumaan sotaa vastaan. Otto ja Wilhelm kohtaavat unenomaisessa näyssä surmaamansa vihollissotilaan Paulin, joka vetoaa heihin sodanvastaisessa hengessä. Lea vangitaan, mutta Otto ja Wilhelm päättävät ryhtyä jatkamaan hänen julistustyötään.

Militarismin ja nationalismin ohella Rajakoski kohdisti tuomionsa fasismiin: hän teki sen farssin keinoin 3-näytöksisessä *Diktaattori* (omakust., jakajana TNL, Viipuri 1936), jonka alaotsikkona on

»surullisen hullunkurinen katkelma erään kansan historiasta». Ivan kohteena on melko selvästi Natsi-Saksa, samalla kun näytelmän henkilögalleria on nimistöltään suomalais-kansainvälinen; näytelmän voi sanoa tarkoittaneen myös kotimaisia pikku-hitlereitä ja näiden mahtiasemaa *in spe*. Päähenkilö Richard Leukamo, ent. limonaditehtailija, on kiitos muhkean hahmonsa ja äänensä kohotettu diktaattoriksi, jonka lähimpiä — aliupseerin tapaan kohdeltuja — apureita ovat kenraali Wilhelm Pamaus, ministerit Natanael Koiramo ja Karoliina Lemmetyinen sekä alivaltiosihteeri Josua Loukku, mutta jonka yläpuolella olevaksi maan todelliseksi valtiaaksi osoittautuu suurkapitalisti Ivar Äyriäinen. Diktatuurivaltion sotakoneistoa kenraali Pamauksen ohella ruumiillistaa farssiryhmä korpraali ja kolme sotamiestä, diktaattorin lemmenseikkailuja ministeri Lemmetyisen ohella operettitähti Margareetta Valencia ja systeemin salakähmäisyyttä diktaattorin kaksoisolento ent. näyttelijä Alfonso Lipsakoff. Keskeisenä ongelmana on tarpeellisen sodan aikaansaaminen(s. 4):

RICHARD: Sitten alkakaamme. Ministeri Koiramo.

NATANAEL (astuu sotilaallisesti askeleen eteenpäin): Sankarikuolemaani saakka olen uskollinen puolueelle ja teidän ylhäisyydellenne.

RICHARD: Jo viikko sitten annoin sinulle määräyksen, että sinun on hankittava meille sota, mutta et vieläkään ole saanut mitään aikaan. Eivät edes sanomalehdet kirjoita sodasta.

NATANAEL: Teidän ylhäisyytenne. Vaikka minä kuinka olen koettanut järjestää riitoja ja selkkauksia, niin siitä ei ole tullut mitään, kun tuo kirottu Kansainliitto astuu aina väliin. Toissapäivänä palkkasin muutamia hampuuseja polttamaan kauppatorilla Appelsiinian lipun, sulttaanin muotokuvan ja seuraavana yönä räjäytettiin Appelsiinian lähetystön ulkohuone ilmaan ja kun lähettiläs esitti minulle vastalauseen, niin käskin hänet hornan tuuttiin, mutta siitäkään ei ollut apua. Nyt olen asettanut salaisen komitean pohtimaan kysymystä.

RICHARD: Katti vieköön sinun komiteasi. Sota täytyy saada pian, sillä meidän on hankittava kansalle muutakin ajateltavaa kuin leipäjonot ja huonot palkat, emmekä me pääse koskaan historiaankaan, kun emme ole käyneet sotia.

Diktatuurin vastavoimina ovat monihahmoinen vallankumousmies Matias ja hänen salainen rakastettunsa Anna Inkeri, diktaattorin tervejärkinen tytär: näiden nokkelin toimin jo ennestään taloudellisessa sekasorrossa ollut maa saadaan vallankumouksen vyöryyn, vallanpitäjät vangitaan laukaustakaan ampumatta, demokratia palautetaan ja lopuksi kaikki ovat tyytyväisiä, myös limonaditehtaaseensa palautettu ent. diktaattori Leukamo. Paikotellan journalistisen nokkelan pilanäytelmän tärvelee farssikeinojen yliampuva käyttö, tuloksena koomisten arvojen täysi inflatointi.

Muita Rajakosken 30-luvun näytelmiä (kaikki painamattomia) voidaan luonnehtia yhteiskunnallisiksi tai sosiaalimoraalisiksi. Yksi ajallisesti ensimmäisiä on tekijän ilmoituksen mukaan 4-näytöksinen *Hätähuuto* (TNL:n moniste todennäk. 1934).[99] Näytelmän mottona ovat sanat: »Lain miekka on vain ase ihmisten käsissä; ihmisten, joiden erehtymättömyydestä ei ole mitään takeita.» Kieltolakiaikaan, siis 20-luvulle ajoittuva tapahtumasarja sijoittuu sivistyneistön piiriin, oikeusneuvosmies Rautasen kotiin, jossa tämän ohella asuvat hänen insinööripoikansa Johannes ja tämän vaimo Mirja. Nuoren parin ensimmäisenä häävuosipäivänä vanhalle lakimiehelle paljastuu syy miniän ahdistuneisuuteen: tämä onkin papinkirjan väärennyksellä valenimen suojaan etsiytynyt ent. kassanhoitaja (ja -kavaltaja), joka vuosia maaseudulla piileskeltyään on palannut julkisuuteen ja avioitunut. Miniä ei kiellä rikoksiaan, mutta hänen vakuuttelunsa, että kavallus oli ainoa keino pelastaa sairaan äidin elämä, että rahat oli tarkoitus suorittaa takaisin ja että avioliiton takana oli molemminpuolinen rakastuminen eikä juoni, ei tehoa puustaaviuskolliseen lakimieheen. Julkista skandaalia välttääkseen hän tuomitsee miniänsä itsemurhaan, jonka vain tämän veljen väliintulo ehkäisee ja jota seuraa Mirjan uusi katoaminen. Katoaminen rikkoo isän ja pojan välit; Johannes antaa palttua isän satavuotiaalle rikoslaille ja sanoutuu irti tämän yhteiskuntaluokasta (s. 35–36) sortuen saman tien alkoholismiin. Mutta myös isä, oikeusneuvosmies, alkaa elätellä laista ja oikeudesta kerettiläisiä ajatuksia, kunnes kaiken huipuksi repii hänelle allekirjoitettaviksi tuodut »väärät» oikeudenpäätökset ja eroaa virastaan; poikansa tavoin myös isä päätyy nyt juopotteluun. Heidät saa alennustilastaan liikkeelle tällä välin vankilarangaistuksensa kärsineen ja nyt tarjoilijattarena toimivan Mirjan lähettämä vihje, jonka avulla tämä saadaan pelastetuksi irstaan ravintoloitsijan lähentelyltä. Nuorten avioonni palaa, ja myös vanha lakimies on valmis tunnustamaan rikoksen olevan vain »yhteiskunnallista sairautta» ja oikeuslaitoksen siten pelkkää vääryyttä (s. 56–58) sekä lausumaan näytelmän loppusanat: »Vähemmän tuomareita — enemmän lääkäreitä.» (s. 91)

Näytelmän asetelma on ylenmäärin kärjistetty ja sen arvoa koette-

lee varsinkin 4. (kapakka-)näytöksen melodramaattisuus. Lähellä tätä melodraamaa on yksinäytöksinen *Katulyhty valaisee elämää* (TNL moniste 1934?)[100], ekspressionistisen kaavan mukainen työttömyys- ja irtolaisaihe. Vuosia työttöminä olleet kaverukset Janne ja Riku pysähtyvät yöpymispaikkaa etsiessään suurkaupungin kerrostalon ovisyvennykseen, katulyhdyn valoon, ja pohtivat katkerina tilannettaan. Janne kaipailee lakia, joka kieltäisi rikkaita pitämästä rappukäytäviään lukittuina (s. 1), mihin Riku tokaisee, että olisi vielä parempi sellainen laki, joka määräisi »jokaiselle annettavaksi työtä ja kunnollisen palkan» (s. 2), sekä edelleen:

> Meidän vapautemme on vapautta nähdä nälkää ja vilua, vapautta maleksia asunnon puuttuessa yökaudet ympäri kaupunkia, vapautta nähdä parempaa elämää pääsemättä sitä edes sormenpäilläkään koettamaan ja vapautta olla ilman kaikkea sitä, mikä tekee elämän ihmiselämäksi. (s. 5)

Rikun lähtiessä kävelykierrostaan jatkamaan loppuunnääntynyt Janne jää paikalleen, kohtaa nuoruutensa rakastetun ilotyttönä, jonka ravintolasta palaileva pääjohtaja kuitenkin nappaa, ja yrittää lopuksi kuristaa Rikkaan miehen, joka ei päästä häntä rappuun nukkumaan, jolloin poliisi hänet pidättää. Jannen kapinallisuus on saanut epätoivoisen terrorismin luonteen: hän haluaisi »hakata palasiksi tämän kirotun kaupungin ja yhteiskunnan» (s. 12).

Jos kuvauskohteena »Katulyhdyssä» on kaupungin ryysyköyhälistö, niin samanaikaisessa 2-näytöksisessä *Rautakoura* (TNL:n moniste 1934)[101] tarkastellaan — saman vuosikymmenenvaihteen pulakauden taustaa vastaan — maaseudun vähävaraisten ja varattomien ihmisten ajautumista kaupunkiin, teollisuusproletariaatiksi. Maalla nuoret rakastavaiset, velkaantunut talollinen Antti ja torpparin tytär Annikki, ovat yhdistämässä elämänsä, kun Annikkia himoitseva kartanonomistaja kostaa epäonnistumisensa sanomalla irti Antin lainan ja Annikin Hermanni-isän vuokraoikeuden. Katkeroitunut Hermanni syyttää kartanonväkeä kauppapetoksilla rikastumisesta ja vain tyttären väliintulo estää hänet pieksämästä keppiin turvautuneen kartanonherran. Isä ja tytär tajuavat ainoaksi pelastukseksi köyhien yksimielisyyden ja järjestäytymisen:

> HERMANNI: Meitä mökkiläisiä on niin paljon ja jospa me yhdessä yrittäisimme korjata tätä elämää — työmiehiäkin on paljon ja velkaisia talonpoikia. Me jokainen olemme yksin heikkoja, mutta yhdessä meistä tulisi niin mahtava joukko, että vallanpitäjienkin olisi otettava meidät huomioon.
>
> ANNIKKI: Teidän pitää liittyä heti yhteen. Ensin nämä Tammiston mailla olevat mökkiläiset, sitten niihin Vuorelan mökkiläiset, sitten Harjun korpikylän eläjät, sitten sahan ja paperitehtaan työmiehet kaupungissa, Järvenkylän palstatilalliset ja viimein kaikki Suomen köyhät. (s. 18)

Annikin ajatuksen siirtymisestä kaupunkiin Hermanni kuitenkin torjuu ja päätyy muutenkin pessimistiseen kohtalonuskoon: »Maailman meno on nyt kertakaikkiaan sellainen, ettei köyhä pääse koskaan jaloilleen. Rahamiehet istuvat kärryillä ja köyhä kansa kiskoo niitä perässään.» Mihin Annikki: »Mutta eiväthän köyhät ole vielä koettaneetkaan koskaan lyödä aisoja poikki.» (s. 19) Yllättävä väite näytelmässä, jonka tapahtuma-ajaksi on ilmotettu »nykyinen»: ikään kuin vuotta –18 ei olisi koskaan ollutkaan! Sama Annikki kuitenkin ilmaisee myös 30-luvun alun pulaliikkeen keskeisen oivalluksen: »Olen kuullut sanottavan, että rahavalta puristaa rautakourallaan meistä mehun ulos niin kuin hedelmästä. Korko on yksi sormi tuossa rautakourassa.» (s. 20)

Kylän nuoret valitsevat kaupunkiin ja teollisuuteen siirtymisen vaihtoehdon, mutta viisi vuotta myöhemmin (2. näytös) kaupungissa vieraileva Hermanni tapaa heidät tilanteessa, joka ei ole juuri maalla vallitsevaa parempi: Antti on juuri joutunut työttömäksi tehtaan vähentäessä työvoimaansa, Annikki on puutteen ahdistamana työmiehen vaimona menettänyt taisteluhalunsa (»vanhettunut ja viisastunut») paheksuen nyt Kerttu-sisarensa kokouspuuhia ja uskoa, että työläiset saadaan muutamassa vuodessa järjestäytymään, palkat kohoamaan ja lopputilin saaneet palautetuksi työhön (s. 28). Nuorten ahdingon masentama Hermanni tunnustaa sukupolvensa köyhien vastuun lastensa edessä, kun eivät aikanaan olleet nousseet yhdessä taisteluun. (s. 39) (Entä vuosi –18?) Mutta jos Annikki on lannistunut ja jos katkeroitunut Antti uhkaa lyödä palasiksi koko tehtaan ja heittää tehtaan herrat helvettiin (s. 32), niin Kerttu ja hänen kerallaan Lyyli, työtön pientilallisen tytär, osallistuvat työläisten kokoukseen ja palaavat sieltä täynnä taistelumieltä: »Rahavalta on tehtävä voimattomaksi. Siltä on murskattava rautakoura.» (s. 41)

Rautakoura on puhdas agitaatiokappale, mutta sellaisena melko kiinteä ja selkeä. Toisessa samanaikaisessa ja »nykyiseen» aikaan sijoittuvassa 2-näytöksisessä *Kelvoton ratas heitetään pois* (TNL:n mo-

niste 1934?)[102] on esillä monisäikeinen vyyhti lakon, työttömyyden, rikkurityön ja ryysyköyhälistöön vajoamisen kokemuksia sahan hallitsemassa pikkukaupungissa. Sahan palveluksessa 30 vuotta olleen Antti Vesasen kodissa vallitsee lakkotaistelun aattona jyrkkä erimielisyys: perheenisän luottaessa vain työnantajan ja -tekijän väliseen yhteistyöhön, tuomitessa lakkohankkeet ja ollessa valmis rikkurityöhönkin (ja painostaessa kuten vaimonsakin perheen keskikoulun käynyttä Esteri-tytärtä suostumaan työnjohtaja Linnan kosintaan) perheen Janne-poika sen sijaan on sosiaalisesti valveutunut ammattiyhdistysmies, joka pääpunaiseksi leimatun Erkki Rautalan rinnalla on valmis lakkotaisteluun. Lakko puhkeaa onnettomin seurauksin: tottumattomien rikkureiden kanssa työskennellessään Vesanen menettää kätensä sirkkelissä ja sanotaan »kelvottomana rattaana» irti työpaikastaan ja asunnostaan, sahalla puhjenneesta tulipalosta syytetään lakkolaisia, joiden johtaja Rautala pidätetään, ja lakko saadaan nopeasti murretuksi. Epätoivoisessa tilanteessa Esteri suostuu työnjohtajan puolisoksi. Perheen kurjuudessa työtovereiden solidaarinen apu (rahan keräys, tilapäisen asunnon järjestäminen) on ainoana lohtuna.

Jos näytelmän 1. näytös etenee jonkinlaisen agitaatiorealismin merkeissä, niin 2. näytös vanhassa vajassa vuotta myöhemmin on jo puhdasta sosiaaliromanttista melodraamaa. Kaksi kurjuuden pohjalle vajonnutta, isä ja poika Vesanen, suorittavat jälkitilitystä kokemuksistaan: Janne latelee isälleen totuuksia yhteiskunnallisista vastakohdista uhaten katkeruudessaan musertaa koko yhteiskunnan (s. 51), eikä isä (jonka vaimo on kuollut nälkään) pysty estämään häntä lähtemästä erään kohtalotoverin kanssa kauppahallia ryöstämään. Yksin jääneen Vesasen seuraan ilmaantuu sitten yllättäen vävy Linna, joka tuhopoltosta vankilaan tuomittuna on vuorostaan tullut »kelvottomaksi rattaaksi», ja joka ei ole voinut estää Esteri-vaimoaan etsimästä elatusta prostituutiosta ja lopuksi hukuttautumasta. Mutta Linnan poistuttua vajaan ilmestyy vielä ent. lakonjohtaja Rautala, hänkin resuisena ja terveytensä menettäneenä; hän kertoo Jannen joutuneen ryöstöyrityksessään pidätetyksi, mutta pystyy yhtäkaikki herättämään vanhassa Vesasessa uuden uskon: seuraavana päivänä kokoonnutaan kauppatorille, kaikki työttömät, esittämään vaatimuksemme päästä jälleen »yhteiskunnan sisälle». (s. 61) Näytelmä päättyy Vesasen ja Rautalan yhteisvetoomukseen suoraan yleisölle: »Tämä näytelmä ei ole vielä lopussa, vaan se jatkuu teidän ja teidän lastenne elämässä

— ellette halua sitä itse lopettaa.» (s. 63)

Näytelmää rasittaa paitsi onnettomuuksien ja kurjuuden ylenpalttinen kasaaminen myös eräiden henkilöiden (erikoisesti Esterin) luonteenkuvauksen epäjohdonmukaisuus.[103] Jos vanha Vesanen näytelmän ideologisessa asetelmassa edustaa vanhawrightiläisiä sopeutumisoppeja ja hänen lapsensa Janne ja Esteri eri lähtökohdista terroristisia käsityksiä, niin selvästikin lakonjohtaja Rautala, joka esittää »ainoana totuutena» sen, että »köyhien ja sorrettujen yhteisvoima synnyttää uuden maailman» (s. 48), on näytelmän sankari ja kirjailijan puhetorvi, jonka aatteet Vesasen perheen jäsenet — Anttia myöten — eri vaiheissa tunnustavat oikeiksi. Silti vaikuttaa siltä, että kirjailijaa kummasti kiehtoo, paitsi ryysyköyhälistöläinen kurjuus, myös terrorismiin taipuva anarkismi. Jokin syy-yhteys tällä lienee siihen, että vaikka näytelmien tapahtuma-ajaksi on ilmoitettu »nykyinen», niiden tilanteet ja henki tuntuvat edustavan pikemminkin vuosisadanalkua toistaen vanhan työväenliikkeen dramatiikan teemoja.

Mikä sitten lie ollut Rajakosken näytelmien yleisövaikutus; itse hän on arvellut, että maassa tuskin on yhtään työväentaloa, jossa ei olisi jotakin hänen näytelmistään esitetty ja että jokaista näytelmää on esitetty useammassakin paikassa.[104] Esitysten määrästä vakinaisissa teattereissa kaupungeissa ei sen sijaan ole tietoa; niinpä näyttää siltä, että Helsingin teattereissa on *Rajan* ohella esitetty vain *Pelastajat* (TNL:n moniste 1934?), joka vuoden 1936 alussa sai esityksen Työväen näyttämöllä Kaisu-Mirjami Rydbergin ohjauksena.[105] Kysymyksessä on jälleen sosiaalimoraalinen melodraama: köyhän, ahdistuneen suutarinperheen Salme-tyttärestä kilpailevat suutarinsälli ja rikas kauppias. Rakastettunsa itsensämyymiseltä pelastaakseen sälli ryöstää kauppiaan kassan, mutta joutuu kiinni ja vankilaan. Vanhempiensa hädässä Salme myy itsensä kauppiaan puolisoksi, mutta sällin vapauduttua vankilasta pakeneekin tämän kanssa. Kauppias sortuu vararikkoon, mutta myös rakastavaisten väärin hankittu onni jää lyhyeksi; heidän tiensä erkanevat, ja Salme päätyy prostituutioon.[106]

Samantapainen sosiaalimoraalinen melodraama on Rajakosken 5-kuvaelmainen »suurkaupunkinäytelmä» *Liekki* (TNL:n moniste 1939).[107] Sen tapahtumat sijoittuvat yhteiskunnan pohjakerroksiin ja johtomotiivina on rahan- ja vallanhimo, ihmistä kuluttava ja myrkyttävä »liekki». Näytelmän päähenkilö Markku on ratsumestarin ja tarjoilijattaren avioton vesa, joka äitinsä myötä on päätynyt tämän vel-

jen Aukustin — koronkiskojan, väärentäjän, huijarin, nykyajan Shylockin — apulaiseksi oppien kasvatusisä-työnantajansa kaikki konnankoukut. Lahjakasta nuorukaista tämä asema ei tyydytä, irtipääsy harmaasta ympäristöstä, rikastuminen vaikkapa rikoksen hinnalla tulee hänelle pakkomielteeksi. Hän torjuu ystävänsä merisotilas Joelin vakuuttelun, että pinnalle voitaisiin päästä vain, jos köyhillä olisi tykkejä ja tankkeja, joilla hajoitettaisiin puolet kaupungista ja suljettaisiin satama, ei yksilöllistä tietä (s. 15). Kiehtovan rikosfilmin nähtyään Markku iskee enonsa tajuttomaksi, ryöstää tämän kassan ja ryhtyy luomaan rikkautta huijaritempulla toisensa jälkeen uhraten tavoitteelleen rakkauden, ystävyyden, kaikki todelliset elämänarvot. Hän joutuu kokemaan, että huijaukseen vastataan huijauksella: liiketoiminta on pelkkää ryöstämistä (s. 78), »tämä maailma» ansaitsi tulla »räjäytetyksi hajalle» (s. 87). Kun sitten tavoite tietyssä vaiheessa näyttää saavutetulta, asema turvatulta, saapuukin kuolleeksi luultu eno kostajana tyhjentäen taskuaseensa Markun ruumiiseen. Petetty rakastettu ja petetty ystävä lausuvat näytelmän loppusanat, tuomion ei vain Markulle vaan myös rahan paholaismahdille. Helsingin Kansanteatteriin jo hyväksytty näytelmä jäi sodan sytyttyä esittämättä, mutta on menestynyt Amerikassa.[108]

Rajakosken ilmeisesti kunnianhimoisin ja merkittävin näytelmäyritys 30-luvulla (ja ylipäänsä) on Venäjän vallankumousta kuvaileva 3-näytöksinen *Vedenpaisumus* (TNL:n moniste 1936?).[109] Sen tapahtumat sijoittuvat pieneen etelävenäläiseen kaupunkiin v. 1919, jolloin kamppailua maan herruudesta käydään Denikinin ja Wrangelin valkoarmeijain ja bolsevikkien välillä. Tapahtumain näyttämönä on sairaalalääkäri Vasiljevin koti, jossa katkera ristiriita vallitsee juopottelevan, paikallisiin rosvokauppiaisiin ja valkoupseereihin kohtalonsa sitoneen aviomiehen ja hänen nuoren, ihanteellismielisen puolisonsa Katariinan välillä; köyhtyneen tilanomistajan tyttärenä tämä on joutunut suostumaan varakkaan lääkärin vaimoksi ja luopumaan idealistisen kotiopettaja Feodorin rakkaudesta kaivaten nyt haikeasti takaisin lapsuuden maalaisympäristöön. Talonpoika Nikitinin tuoma tervehdys Feodorilta, josta on tullut paikallisen vallankumousjärjestön johtohenkilö, herättää Katariinassa uutta toivoa, ja samaan aikaan, kun bolsevikkijoukkojen lähestyminen saa Vasiljevin kaupungin muiden valkoisten mukana valmistelemaan pakoa ulkomaille, Katariina etsiytyy työhön hyljättyyn sairaalaan. Hän saa vaikeassa ratkaisus-

saan tukea paitsi vanhalta taloudenhoitajaltaan Marialta myös kokeneelta ja päättäväiseltä Olga Korosteljovalta. Näytelmä päättyy punaisten saapumiseen yhtenä johtajanaan Feodor, joka Katariinaa syleiltyään sanelee uuden elämänjärjestyksen myös pakomatkalta myöhästyneelle Vasiljeville, joka on kokenut vallankumouksen vedenpaisumuksena: hänet määrätään nyt tosityöhön lääkärinä. Porvarillinen elämänmuoto, jossa kauppias elää tarvitsevista, lääkäri sairaista, pappi syntisistä, tuomari rikollisista, herra talonpojista ja aatelinen kaikista muista (s. 71), väistyy uuden, sosialistisen yhteiskuntajärjestyksen tieltä. Rajakosken vallankumousnäytelmä on vauhdikas, mutta ihmiskuvaukseltaan musta-valko-kaavainen eikä sekään vailla hutiloinnin merkkejä.[110]

Uusi vaihe Rajakosken (Vainikaisen) kirjailijatyössä alkaa sodan jälkeen Kiilan ja SKDL:n riveissä.

Anarkistista kumousmieltä tulkitsevan, melodramaattisen Rajakosken rinnalla niinikään tuottelias Edit Vallinharju (s. 1906)[111] oli pikemminkin idyllinen arkipäivän kuvaaja. Ja jos käsityksemme edellisen näytelmien yleisömenestyksestä on suuressa määrin hänen omien sanojensa varassa, niin jälkimmäisen esikoisnäytelmä, Koiton näyttämöllä syksyllä 1938 esitetty 3-näytöksinen *Leikkivaimo* oli ajan todistuksen mukaan sekä yleisö- että arvostelumenestys.[112] Tekijä, viitasaarelaissyntyinen tukkiyhtiön työnjohtajan tytär, oli kansakoulun käytyään työskennellyt kotiapulaisena (1923–26) ja ompelijana (v:sta 1927), asunut ainakin 30-luvulta lähtien Helsingissä (Korsossa) ja avioitunut työmiehen kanssa. Tyyne Maija Salmisen tavoin hän tunsi nuorten työläisnaisten elämän »sisältä päin» ja keskittyi kuvaamaan ensi sijassa »tavallisten työläisten» arkisia, varsinkin eroottisia ongelmia. Ensimmäisten näytelmien valossa hänen katsomuksensa olivat lähinnä sosialidemokraattisia; esikoisnäytelmän menestys lienee ollut jonkilaisessa syy-yhteydessä Cajanderin punamultahallituksen luomaan suojasää-ilmapiiriin.

Leikkivaimon työläistyttöjä on neljä ja he asuvat yhteisessä boksissa liikealan nousukaspariskunnan Vikmanien riistettävinä:

Kappaompelija Anni, tumma kaunotar, elää vain huvituksille ja rakkaudelle ja on vuosia ollut suhteessa Eeroon, talollisen poikaan, joka pääkaupunkiin siirryttyään tienaa lujasti sementtialan urakkatöillä, halveksii (kuten Annikin) tavallisia työläisiä ja lahjoittelee rakastetulleen vaatteita ja koruja kehdatakseen viedä hänet ravinto-

laan. Eerolle Anni kuitenkin on vain »leikkivaimo», jota hän jatkuvasti pettää ja jonka hän ilmeisesti on hylkäämässä, kun Anni raskaaksi tultuaan tekee ratkaisunsa, torjuu abortin ja katkaisee suhteen. »Leikkivaimo — vaan ei leikkiäiti.» (s. 125)

Sirkka, työväentalon ravintolan tarjoilijatar, on luokkatietoinen ja harrastuksellinen; hän on suhteissa — alituisesti riitaisissa — ammatillisesti järjestyneen, mutta työttömän hanttimies Väinön kanssa, joka häpeilee lähteä teatteriin, mutta saa työväentalolla takaisin itseluottamuksensa. Miehen työttömyys on syynä Sirkan kiirehtimän avioliiton jatkuvaan lykkäytymiseen, kunnes pääsy valtion töihin (ja Sirkan salaiset säästöt) tämän esteen poistavat, tosin vasta uuden rähäkän jälkeen.

Saimi, maitokaupan myyjätär, on tytöistä luokkatietoisin, aktiivinen nuorisoliittolainen, puhekuoron ja näytelmäkerhon jäsen, jota tohvelisankari herra Vikman turhaan hakkailee ja joka torjuu myös järjestötoverinsa Orkamon kosiskelun. Erotiikka ei Saimia kiinnosta, hänellä on paremmat suunnitelmat: hankkiutua Työväen akatemiaan valmistuakseen puhujaksi, joka saisi kaikki työläiset järjestäytymään ja vaatimaan itselleen.kunnon toimeentuloa (s. 83–84). (»Sinusta voi vielä tulla uusi Miina Sillanpää», ihastelee Anni.) Saimin jäljissä muuten myös Orkamo hakee Akatemiaan.

Muita tyttöjä vanhempi Santra, aikanaan emäntäkoulun ja kansanopiston käynyt maalaisnainen, on päätynyt kaupunkiin tupakkatehtaalaiseksi, mutta joutunut työttömäksi. Kasvavassa ahdingossaan ja pohjimmaltaan takaisin maalaiselämään ja maatyöhön kaivaten hän päättää »ilman rakkautta» suostua Vikmaneilla vierailevan rehvakan, mutta hyvänahkaisen leski-isäntä Julkusen houkutteluun lähteä ensin piiaksi, sitten emännäksi tämän taloon.

Eriluonteisten ja erilaisiin ratkaisuihin päätyvien, mutta yhtäkaikki keskinäistä avuliaisuutta osoittavien työläistyttöjen sosiaalisena vertailukohteena on itsekäs, etuileva Vikmanin nousukaspariskunta. Saimi, joka koko talven on syönyt vain kaurapuuroa voidakseen vapuksi ostaa halvan ulsterin, sukat ja kengät, ilmaisee katkeruutensa Vikmanien tuhlaavaa elämäntapaa kohtaan, kun taas Sirkan mielestä maailmassa, jossa kaikilla olisi sama varallisuus, ei enää olisikaan parantamista, mihin Saimi tokaisee, että ainakin sen verran parantamista tarvittaisiin, että reilusti eläisi. Annin puolestaan tuumiessa, ettei koskaan päästä niin pitkälle, ettei köyhyyttä olisi, Saimi vakuuttaa,

että jos kaikki työläiset liittyisivät järjestöihinsä ja alkaisivat vaatia itselleen oikeutta, siihenkin päästäisiin (s. 54–55). Tässä mielipidevaihdossa tiivistyy tyttöjen erilainen asenne yhteiskunnalliseen kysymykseen; sitä täydentää Santran rehellisen kyyninen selitys oman ratkaisunsa perusteista (s. 58). Arvostelu kiitti pitkin linjaa näytelmän miljöön ja replikoinnin luontevuutta, elämänkuvan luonnollisuutta (»kuin olisi ovi sattumalta jäänyt auki johonkin todelliseen asumukseen», luonnehti Suomalaisen Suomen arvostelija Kaarlo Marjanen), kun sen sijaan luonnekuvaus ja juonen kehittely arvioitiin heikommiksi; merkittävä on Tulenkantajien (Pentti Lahti) moite näytelmän tosikertomusmaisesta rakkausjaarittelusta.[113]

Menestyksen rohkaisemana Vallinharju jatkoi näytelmäntekoaan, ja tuloksena oli höllästi toisiinsa liittyvä kolmen näytelmän sarja, jossa ajallisesti v:een 1935 sijoittuvaa *Leikkivaimoa* seurasi syksyyn 1939 sijoittuva *Perjantaiheila* (Uusi teatteri 1/11 –40) ja kesään 1940 sijoittuva *Uusi kevät* (Koitto 24/3 –42), kaikki 3-näytöksisiä huvinäytelmiä. Uusissakin näytelmissään Vallinharju säilytti eräitä myönteisiä avujaan — ennen muuta replikoinnin luontevuuden —, mutta yleisesti ottaen ne edustavat pikemmin laskevaa kuin nousevaa linjaa yhteiskunnallisen aineksen vähentyessä viihteellisyyden hyväksi. *Perjantaiheilassa* tapaamme esikoisnäytelmän henkilöistä Sirkan ja Väinön, nyt avioituneina ja työllistettyinä, mutta edelleen riitaisina (V. laiskanläntänä kotinuhjaajana, joka paheksuu kappaompelimon tyttöjen — mm. vaimonsa — alituista palkkaretteлöintiä, mutta myös sotahysterian levittämistä — vrt s. 5, 59, 62 —, kun taas tarmokas S. korostaa, että suomalaiset ovat ennenkin puoltaneet ase kädessä vapauttaan eivätkä voi nytkään kädet ristissä odottaa vihollisen tuloa, vrt s. 5); samoin tapaamme etuilevan sekatavarakauppias rouva Vikmanin. Keskeisenä huomion kohteena on kuitenkin Liljeroosin kappaverstaassa, omistajansa palkkapihistämisen ja viettely-yritysten kohteena työskentelevä tyttöjoukko (luokkatietoisuudessa tuskin edes *Leikkivaimon* tyttökolhoosiin verrattavissa; esim. Lainan lukuharrastukset rajoittuvat Sirpale- ja Perjantai-lehtiin), ja näistä ennen muita Essi, joka arvostaa kosijoitaan tilipussin paksuuden mukaan ja pitää näitä vain »perjantaiheiloinaan» jääden lopuksi lehdellä soittamaan. Uhkaavana taustatekijänä on nuorten miesten katoaminen yksi toisensa jälkeen ns. reserviharjoituksiin. Näytelmä sai ensiesityksen Eino Salmelaisen perustamassa Uudessa teatterissa ja sen esittämis-

paikkana oli Helsingin työväentalon juhlasali.[114]

Vallinharjun kolmas näytelmä *Uusi kevät* (alunp. Vanha heila) sai ensiesityksensä jälleen Koiton näyttämöllä ja nosti *Leikkivaimon* henkilögalleriasta esille vuorostaan Annin, jonka sosiaalista taustaa nyt syvennettiin (menettänyt isänsä kansalaissodassa ja joutunut äidinkin pian kuoltua kunnan kasvatiksi vanhoilliseen perheeseen, s. 7) ja samalla valaistiin hänen elämäänsä *Leikkivaimon* jälkeisten viiden vuoden aikana (pelastautunut maalle tätinsä, eläkkeellä olevan opettajan, hoiviin, synnyttänyt Liisa-tyttären ja solminut uuden rakkaussuhteen konttoristi Heikki Lehtisen kanssa). Näyttämölle palasivat myös Santra ja hänen talollispuolisonsa Julkunen, jotka ilmaantuessaan vierailulle ja paljastaessaan samalla Annin »lankeemuksen» aiheuttavat kriisejä kahdellakin taholla. Heikin ensi reaktiona on hyljätä »petollinen» Anni, vaikka hän itse on avioton poika, työväenliikkeessä toimineen Hilman »lankeemuksen» hedelmä; mutta parasta on, että Hilman uskottomaksi viettelijäksi yli kahden vuosikymmenen takaa — ja samalla näytelmän roistoksi! — paljastuu isäntä Julkunen, Santran aviomies. Hilmaa tämä kummitusmainen kohtaaminen auttaa arvostamaan omaa yrmyä aviomiestään, laitosmies Aukustia, ja Aukusti puolestaan saa riittävän opetuksen lakatakseen paheksumasta vaimonsa poliittista osallistumista, teatteriharrastuksia ja sodanvastaisen romaanin kirjoittelua. Hilma on selvästikin näytelmän päähenkilö, mutta hänen tapauksensa rinnalla saa myös Annin tapaus ratkaisunsa Heikin palatessa katuvana, oppinsa saaneena hänen luokseen, ja sovittavan päätöksen saa myös isäntä Julkusen don Juan -ura Santran voidessa lopultakin kertoa olevansa raskaana.[115]

Edit Vallinharjun pääpiirtein viihteellinen työläiskuvaus vaihtui sotien jälkeen korostetusti vasemmistohenkiseen näytelmätuotantoon (ja samalla toimintaan SKDL:n ja Kiilan riveissä); taiteellisesti ajatellen ei kuitenkaan onneksi. Joissakin suhteissa päinvastaista kehitystä edusti T o i n i A a l t o n e n (1906–83)[116], helsinkiläissyntyinen, mutta Yhdysvalloissa opiskellut ja siellä Aarne Orjatsalon kanssa avioitunut taiteilija, joka miehensä Suomeen-paluun 20- ja 30-lukujen vaihteessa epäonnistuttua jäi Suomeen liikkuen sitten radikaalin kulttuurivasemmiston, uusien tulenkantajien ja Kiilan piirissä, mutta liittyi sotavuosina SDP:hen (Sosialidemokraatin toimittaja sekä kirjallisuus- ja teatteriarvostelija) ja myöhemmin (v:sta 1953) toimi Teatteri-lehden pitkäaikaisena päätoimittajana. Tulenkantajien ja Kiilan

piirissä hänet tunnettiin paitsi kirjallis-taiteellisten iltojen emäntänä ja Nyrki Tapiovaaran rakastettuna myös kapinallisen amerikkalaisen kirjallisuuden ja teatterin tuntijana, ja tässä leirissä — Kirjan talon Työväen näyttämöllä — tuli myös v:n 1938 alussa julkisuuteen hänen esikoisnäytelmänsä *Onni pankkitilillä* (1937), 3-näytöksinen farssi vanhasta aiheesta, yllättävän arpajaisvoiton mullistavasta vaikutuksesta vähäväraisen räätälipariskunnan elämään. Näytelmä saavutti menestystä hauskoilla ideoillaan (rinnakkaistyypit ylä- ja alaluokan piiristä) ja nokkelalla replikoinnillaan, mutta herätti työläisyleisössä myös pahennusta »yksinkertaisen työläisen» pilkallaan. Siitä ei kuitenkaan ollut kysymys, vaan työväestössä piilevän nousukasmaisuuden ivasta, ja näytelmän opetussisältönä oli osoittaa arpajaisvoiton kohtalokkuus pariskunnan joutuessa boheemi- ja huijaripiirien kynsissä piankin kynityksi ja palautetuksi (viisastuneena) entisille sijoilleen.[117]

Ideologisesti hieman kyseenalaiseen esikoisnäytelmään päättyikin Toini Aaltosen liikkuminen työläisaihepiirissä. Talvisodan katkaistua hänen suhteensa Kiilaan hän seuraavissa kahdessa näytelmässään — 3-näytöksiset huvinäytelmät *Ja sitten kuoli runoilija* (ensiesitys Koitossa 31/10 –42) ja *Sinä teet minut nuoreksi jälleen* (Helsingin työväenteatteri 9/1 –43) — käsitteli menestymisen ja rikastumisen, rakkauden ja mustasukkaisuuden aiheita kirjailija- ja näyttelijäpiireissä, edellisessä sentään osoittaen rahan tuhoisan vaikutuksen taiteeseen, mutta keskittyen jälkimmäisessä ensisijassa rakkausintrigiin; repliikkinokkeluus leimaa silti tätäkin tyhjänpäiväisyyttä. Vakavaan aiheeseen — ja samalla tilittämään isänmaallisessa hengessä jatkosodan tilannetta kotirintamalla — Aaltonen siirtyi toisessa v:n 1943 3-näytöksisessä *Sankarit meren rannalla.* Oireellisesti — yhdenmukaisesti mm. Heikki Välisalmen kanssa — hän tällöin etsiytyi työläisympäristön sijasta jäyhään, vakaaseen talonpoikais- (tässä tapauksessa samalla kalastaja-) miljööhön, jossa miehiä menetetään niin koti- (merellä) kuin taistelurintamallakin ja jossa Niskavuoren Vanhaa emäntää muistuttava Alviina-matriarkka ylläpitää vakaata elämänmenoa ja kaupunkivastaista moraalia. Näytelmä on tehokas kahden näytöksen ajan, mutta lässähtää Alviinan (lempipojan hukuttua tapahtuvan) nöyrtymisen myötä.[118] Myös Toini Aaltosen sodanjälkeisiin näytelmiin on syytä palata myöhemmin.

5. KAKSI RUOTSINKIELISTÄ SOSIALIDEMOKRAATTIA: ATOS WIRTANEN, ANNA BONDESTAM

Ruotsinkielisten osuus 30-luvun työväenliikkeen kaunokirjallisuudessa ei rajoittunut edellä esiteltyihin Ultra-modernisteihin Diktoniukseen, Salavaan ja Olssoniin eikä myöskään myöhempään rajatapaustulokkaaseen Sally Salmiseen: modernistien — nimenomaan Diktoniuksen — vanavedessä syntyi Atos Wirtasen aforistiikka, Salmisen rinnalla edusti kertojailoa Anna Bondestam.

Atos Wirtanen (1906–79)[119] oli syntynyt yhtenä talolliskodin yhdeksästä lapsesta Saltvikissa Ahvenanmaalla ja joutui isän 1914 äkillisesti kuoltua ja perheen toimeentulon vaikeuduttua päättämään koulunsa 12-vuotiaana (1918) ja etsiytymään seuraavana vuonna ansiotyöhön Åland-lehden latojaoppilaana. Sisukkaasti hän kuitenkin jatkoi opintojaan Hermodin kirjeopistossa ja tutustui luonnontieteen, filosofian ja sanataiteen suuriin nimiin. Hän oli kokenut v:n –18 tapahtumat ympäristönsä porvarillisin silmin, mutta sai punaisella puolella toimineen setänsä vankileirikokemuksista katsomuksiinsa ensimmäiset säröt. Diktoniuksen runot ja kirjallisuusartikkelit Arbetarbladetissa olivat hänelle käänteentekeviä elämyksiä, jotka johtivat hänetkin lehden avustajaksi, aluksi ensisijassa luonnonrunoilijana.

Osallistuminen syksyllä 1923 Helsingissä järjestettyyn opinto-ohjaajakurssiin tarjosi Wirtaselle ensi kosketuksen sosialidemokraattiseen järjestöelämään; hän jätti latojantyönsä Åland-lehdessä siirtyen Helsinkiin, liittyen SDP:hen ja viettäen vuodet 1925–28 milloin missäkin tilapäistyössä — latojana, puutarha-apulaisena, arkistoapulaisena, mutta enimmältään työttömänä —, kunnes viimemainittuna vuonna sai vakinaisen työpaikan Arbetarbladetin kirjapainossa. Näinä »irtolaisvuosinaan» Wirtanen tutustui syvemmin Kantin ja ennen kaikkea Nietzschen filosofiaan (joista jälkimmäisestä tuli hänen elinikäinen »kohtalonsa»), ilmaantui Ultra- ja Quosego-modernistien boheemipiiriin ja toimi aktiivisesti Arbetarbladetin avustajana, Helsingin sosialidemokraattisessa nuorisoklubissa ja myös kirjatyöläisten ammattiosastossa. Muistelmiensa mukaan nuori Atos Wirtanen arvosti Wiikin marxilaista teoriaa, mutta samalla Tannerin reformistista käytännönpolitiikkaa solmien suhteita mm. jyrkästä antikommunismistaan tunnettuun sosialidemokraattiseen nuorisoliittoon. Kuitenkin hänen varhaisen lehtirunoutensa poliittisesti merkittävin tuote »Färjsymfoni» (Abl 3/1 –30) näyttää olevan vastalause vuodenvaihteen kommunistipidätyksille:

Tjuren ser rött —
samhället har horn i sidan
till alla röda nyanser! —
och i varje liten rödpyntad kommunist
ser det
toreadoren med sitt ärtande röda kläde!

Visst kunnen I förbjuda! —
belägga med straff
bärande av rött —
röda skjortor, mössor, kravatter,
strumpeband, etc. etc.
Och varför skullen I ej in grundlag
slå fast
straffarbeten av ett altför röda hjärta!?

Ve er — ett kunnen I ej:
ej neka oss vårt röda blod,
ej förbjuda oss att utgjuta det
i kamp, ei möda,
världen välvände
mot ny morgon:
ljus, röd, flammande![120]

Paitsi poliitikkona ja journalistina Atos Wirtanen esiintyi 30-luvulla aforistikkona (oma runokokoelma lykkäytyi sotavuosiin). Hän oli ollut mukana Proletaarikirjailijain liiton perustamispuuhissa kevätkesällä 1930[121], mutta oli omassa tuotannossaan elitistinen monessakin mielessä: hänen aforisminsa liikkuivat filosofian ilmakehissä ja ilmaisivat taipumusta (Nietzschen hengessä) hengenylimyksellisyyteen, hänen omakustanteina (*Den skapande handen* 1931) tai Söderström & Co:n kustantamina (*Kaos och kristall* 1935, *Stoft och öde* 1941) ilmestyneiden kokoelmiensa painokset olivat pieniä ja niitä ostettiin sitäkin vähemmän.[122] Aforistikkona Wirtanen on Diktoniuksen oppilas saavuttamatta tämän räjähtävää sanallista iskuvoimaa, mutta ylittäen tämän kyllä filosofisena ajattelijana. Esikoiskokoelmaan sisältyy aforismin määrittely — se on »aksiomaattinen lause», jota ei voida todistaa — ja tekijä määrittelee myös oman kirjallisen ohjelmatavoit-

teensa: »Jag hugger i sten, hugger mina ord i sten, bokstav för bokstav, sats efter sats: de är gravskrifter över mina födelser.» Ja edelleen: »Jag söker ordens stösta effektivitetskoefficient — jag vill att de skall skära tyst och djupt.»

Nämä ovat vaateliaita ohjelmalauseita, mutta itsetietoisimmillaankin kirjoittajalla on pelastuksena itseironia: »Du skall förstå något av min stolthet, kanske även något av min ödmjukhet, när du erfar att jag kunnat känna mig ovärdig att lösa remmarna på de skor jag bär.»[123] Esikoiskokoelma sisältää sarjan kirjallisten idolien (Guss Mattsson, Diktonius, Strindberg) karakteristiikkoja, »positiivista valhetta» »hetkellisen totuuden» rinnalla puolustavia aforismeja ja monia hienoja elämänviisauksia, mutta on merkillepantavaa, että vain yhdessä aforismissa välähtää esiin jonkinlainen luokkanäkemys: »— — mitä etäämpänä jokin kasvi tai eläin on alkuperäisestä olemassaolon kamppailusta, s.o. työstä, sitä varmempi se on aateluudestaan. Vai mitä, te orkideat, kannibaalit ja muut etuoikeutetut?»

Kokoelmassa *Kaos och kristall* nousevat sitten esille Wirtasen tutkisteleminen filosofien Spinozan, Kantin, Nietzschen hahmot, ja dekadenttien Nietzsche-väärennöksen tuomitessaan hän samalla nostaa korkealle tämän Zarathustra-hahmon, jota nimittää elämänsä perustavaksi, kaiken varjostavaksi, kaiken määrääväksi elämykseksi. Samalla kun hienot elämänviisaudet jatkuvat — esim. »Vain se, joka on täysin avoin, pysyy loppuun saakka tutkimattomana» —, ovat sosiaaliset ja poliittiset kannanotot hitaasti lisääntymässä: »Tasa-arvo ei merkitse samoja oikeuksia kaikille vaan kaikille samat oikeudet erilaisiin oikeuksiinsa», vakuutetaan umpikierosti, samalla kun Natsi-Saksaan suunnataan ärtynyt piiskansivallus: »Hiiteen kaikki 'rotujalostus'! Ihmiskehitys hävittämällä rodut on meidän järki-sosialistien tunnus.» Ja kokoelma huipentuu itseironiseen tiradiin:

> Raskaimpia totuuksia minun on kannettava — voi minua! Kohtaloni on olla lastikameli ja kuorma-aasi sille kaikelle, mitä ihminen, kevytmielinen, huonomuistinen ja edesvastuuton, on unohtanut historiansa loppumattomina autiomaakausina. Oi että voisin olla keidas ja lepopaikka sielulleni ja saisin juoda rauhakseni raikkaita, kevyitä, ikuisia totuuksia, joilla ei ole huomispäivää!

»Olen mystikko ja antiromantikko, rationalisti ja antiutilitaristi», luonnehtii Wirtanen itseään sodanaikaisessa kolmannessa kokoelmassaan *Stoft och öde*, ja toisaalla: »Kulkuriluonnossani on jotakin itäisen nomadista, salaista Attilan-halveksuntaa kaikkia etelä- ja länsimaita kohtaan — ja alituisesti kalvava kaipaus: kohti länttä, kohti etelää!» Silti aktuaalinen yhteiskunnallinen ja poliittinen aihes on tässä kokoelmassa jatkuvasti lisääntynyt. Se ilmenee omakohtaisena, mutta vielä varsin ylimalkaisena meriselityksenä: »Olen syntynyt myöntämään, mutta tämä aika kulkee minua vastaan. Siis minun täytyy koulita itseni vihollisuuteen kaikkea sitä vastaan, mikä ajassa on vastenmielistä, olennaiseen ja horjumattomaan vihollisuuteen. On kompromettoivaa kulkea tällaisena aikana virran mukana — —.»[124] Mutta tilinteko voi saada myös konkreettisemman tähtäyksen. Kirjoittaja toteaa fasismista, ettei mikään polemiikki »sitä inhoittavaa ja kummitusmaista hölynpölyä vastaan, joka nimittää itseään uudeksi elämänkatsomukseksi», voi tulla kysymykseen; sitä on käsiteltävä piiskalla kuten vesikauhuista koiraa! Toisessa ajatelmassa taas fasismin todetaan tavoittelemallaan korporatiivisella järjestelmällä pyrkivän palaamaan intialaiseen kastilaitokseen ja samalla tekemään tyhjäksi »työväenluokan yhteiskunnallis-organisatorisen uudistustyön» — työväenluokan, joka on muodostunut »mahtavimmaksi sosiaaliseksi kehitystekijäksi». Tässä kaiketi työväenluokka mainitaan Wirtasen aforistiikassa ensi kerran! Mutta samassa kokoelmassa on näinkin aristokraattinen teesi: »Enemmistön maailmankatsomus on puhdasta pötyä. Niin on aina oleva.»

Aina sotavuosiin saakka Wirtasen aforistiikka on yleisesti ottaen niin elitististä, että pelkästään sen nojalla häntä voisi pitää vain työväenliikkeen kaunokirjallisuuden rajailmiönä. On kuitenkin myös hänen politiikkansa ja journalistiikkansa 30-luvulla ja sotavuosina: hän oli kansanedustaja v:sta 1936 ja Arbetarbladetin päätoimittaja v:sta 1940. Sosialidemokraattisen nuorisoliiton edustajana hän nuorisointernationaalin kongresseissa 1935 ja 1939 solmi tärkeitä kansainvälisiä kontakteja, samalla kun hän kotimaisessa politiikassa seurasi Tannerin linjoja aina välirauhanvuosiin saakka, hyökkäili ASS:n ja sitten myös »kuutosten» oppositiota vastaan, kunnes kevättalvella 1941 tapahtunut välirikko Tannerin kanssa ja sitten jatkosodan syttyminen panivat käyntiin uuden suuntauksen. Se johti Wirtasen syrjäyttämiseen (Natsi-Saksan painostuksesta) Arbetarbladetin päätoimittajan paikalta 1941 ja siirtymiseen askel askeleelta rauhanopposition riveihin, jonka keskeisiä hahmoja hän tuli olemaan (ns. 33:n julkilausu-

man 1. versio AW:n kädestä kesällä 1943; eduskuntapuhe s.v. syksyllä; illegaali Selvät Sanat -lehti kesällä 1944 yhdessä Nils Meinanderin ja P. O. Barckin kanssa). Tässä vaiheessa ilmestyi Wirtasen ainoa runokokoelma *Amor fati* (Bonnier 1943). Sekä runomuodollisesti että sisällöllisesti se on kaksijakoinen: jos kolme ensimmäistä osastoa edustavat vapaata mittaa Södergranin ja Diktoniuksen modernismin hengessä, niin viimeinen (jonka otsikko on sama kuin kokoelman ja josta on myös kokoelman motto) edustaa sen sijaan riimillistä suljettua mittaa; ja jos varsin olennainen osa kokoelman runoista on keskuslyriikkaa, persoonallista, katsomuksellista itsetilitystä sekä luonnonrunoja, niin mukana on myös taistelevaa ja julistavaa aaterunoutta (osasto »Dagens ansikte»).

Katkeran hyökkäävä kirkon- ja uskonnonvastainen henki hallitsee runoa »Se människan!», jossa ylevän ihmisihanteen vastakohdaksi esitetään ihmisten kohti avaruuksia kohoavat »oratoriot»:

ett etterregn	(myrkkysade
av smuts	likaa
lögn, hat, mord! —	valhetta, vihaa, murhaa! —
en gravunken dunst av gamla	haudantunkkainen usva vanhoista,
murkna drömmar! —	lahoista unelmista! —
en giftström genom ådrors	myrkkyvirta läpi verisuonten
kalkade kloaker! —	kalkkeutuneiden viemärien! —
oskärar etern, sudlar azurblåa	saastuttaa eetterin, tahraa
himlars renhet.	azurinsinisten taivaiden
	puhtauden.)

»Hulluuden raakalaisuudeksi» leimataan sota (»Blod och blommar»), natsismin hirmuteko saa häpeäleimauksen 12/6 –42 päivätyssä Lidice-runossa (»Liditz, den brända byn»). Ylistys kohdistetaan runossa »Emigranter» »parhaille, kodittomille, maanpakolaisille, hyljätyille», »Euroopan jaloimmalle nuorisolle, tulevaisuuden etujoukolle, huomispäivän julistajille», runossa »Det utvalda folket» taas natsien vainoamalle juutalaiselle rodulle, »ihmiskunnan ensimmäiselle hermojärjestelmälle», ja sen suurille edustajille Mooseksesta Spinozaan, Marxiin ja Einsteiniin:

Oi, siirrä meille vertasi —
vastamyrkyksi hirvittävimmille tyhmyyksillemme! —

sinä rotu
kietoen kansoja
hermosolmuillasi ihmiskunnaksi.
Ave Israel,
sinä valittu, sinä kirottu,
sinä vahva, sitkeä, palava,
vertavuotava![125]

Mutta älkäämme unohtako myöskään kokoelman yksilöllisiä tilitysrunoja; ne tulkitsevat olennaisesti kirjoittajan persoonallisuutta kuten »Bekännelse till ett rakt liv» —

Jag såg mig aldrig om.	(En katsonut koskaan taakseni.
På varje nytt ögonblick	Jokaiseen uuteen silmänräpäykseen
slog jag stämpeln:	löin leiman:
oåterkalleligt.	peruuttamaton.)

— ja myös hänen suhdettaan yhteiskuntaan kuten »Bön till samtid och eftervärld»:

Svep mig ej	(Älkää kietoko minua
i borenhetens prunkande mantlar	aateluuden upeileviin viittoihin,
giv ej	älkää antako
äretecken, rykte, klingande ekon,	kunniamerkkejä, mainetta, kiliseviä
giv,	kaikuja, sallikaa,
att min fot och hand äro fria	että jalkani ja käteni ovat vapaat
att hjärtor bida de frön jag sår,	että sydämet kaipaavat kylvämiäni
o giv,	siemeniä, oi sallikaa,
att sannig domslut drabbar	että totinen oikeudenpäätös kohtaa
obevekligt.	järkähtämättä.)[126]

Sodanjälkeinen kausi merkitsee uutta vaihetta Atos Wirtasen kehityksessä: poliitikko, journalisti, aatteenmies ja runoilija-aforistikko, jotka aluksi olivat kaukana toisistaan, mutta jatkuvasti lähentyneet, kohtaavat silloin toisensa, ovat yhtä.

Ihmisenä sokratesmaisen leikittelevän ja rehevän, mutta aforistikko-filosofina syvän vakavan Atos Wirtasen rinnalla toinen 30-luvun sosiaalidemokraattisen leirin uusi ruotsinkielinen kirjailija Anna Bondestam (s. 1907)[127], akateemisiin oppiarvoihin yltänyt pietarsaarelaisen peltisepän tytär, edustaa kertomatuotannossaan melkoisesti toista luonteenlaatua: hänen yksinkertaisesti selostavaa kertoma-

tyyliään ja usein harmaata henkilögalleriaansa on psykologisen tarkkanäköisyyden ohella elävöittämässä lämmin, aito huumori, kyky mukaansatempaavasti kuvata iloa. Luonteenomaista on myös Bondestamin liikkuminen kertomatuotteissaan (kustantajana Schildt) suuressa määrin oman kokemusvaraston pohjalla. Niinpä hänen toinen teoksensa romaani *Fröken Elna Johansson* (1939) kuvailee sitä helsinkiläisen kaulusköyhälistön, »konttorirottien», harmaata, henkisestikin ahdasta ihmislajia ja elämänpiiriä, johon hän omana konttoristikautenaan joutui tutustumaan, ja aineksia tästä kokemuspiiristä arvattavasti hyödynnettiin myös seuraavassa teoksessa, naispsykologisesti painottuneessa novellikokoelmassa *Bergtagen* (1941). Näistä poiketen esikoisromaani *Panik i Rölleby* (1936) on historiallinen ihmis- ja yhteiskuntakuvaus pienestä Pohjanmaan rannikkokaupungista (tietenkin Pietarsaaresta) 1760-luvulla: tekijän historiallinen kotiseutuharrastus on tässä esillä, mutta myös hänen tartuttava optimistinen huumorinsa.[128]

Romaanin keskeinen juoniaines on viitteellinen, tosikertomusmainen: talollisvanhempansa menettänyt Stinakajsa on ollut 13-vuotiaasta häijyn raatimiehenrouvan palveluksessa, kunnes hän nyt 19-vuotiaana ei ole vain pätevä, riuska ja itsetietoinen (häntä ei enää piiskata, tuskin haukutaankaan), mutta myös näköisä, tumma kaunotar, johon kaupungin uusi nuori kirkkoherra Vestenius, valistusajan käytännönmies, iskee silmänsä sivuuttaen viileästi kaupungin arvoperheiden tarjolla pitämät tyttäret ja ottaen seurapiirien kauhuksi Stinakajsan ensin kotiapulaisekseen, sitten morsiamekseen ja lopuksi vaimokseen. Tämä palvelijattaren nousu kaupungin arvossa ensimmäiseksi rouvaksi, ohi kaikkien muiden ja kaikkien järkytykseksi, on Röllebytä koetteleva ensimmäinen paniikki; toinen on koulutalon korjausten lykkäämisestä johtunut tulipalo, joka on tuhota koko kaupungin ja jossa syrjitty Stinakajsa osoittaa sellaista rohkeutta ja johtamiskykyä, että hänet vihdoinkin »tunnustetaan». Mutta varsinaiseen juoniainekseen romaanissa liittyy runsas sosiaali-, sivistys- ja tapahistoriallinen aines ilkikurisesti valaistuna: herrasväkien kilvoittelu arvosta ja varallisuudesta, kapakoitsijan laittomat turkisafäärit, vanhoillisten herrasväkien sissisota uudistushaluisia, kapinallisia, poikkeavia vastaan, joita kirkkoherran ja Stinakajsan ohella ovat koulumestari, apteekkari ja muutama harva muu. Pilkkalauluakin kaupungin mahtimiehistä lauletaan, tekijää ei vain saada todistetuksi. Kertojan näkemys edustaa

kansan syviä rivejä: herrasväet nähdään (yleensä) koomisina, sankarina on tarmokas ja älyllisesti vähintään tasavertainen piikatyttö. Tämä ent. piikatyttö myös lausuu tarinan loppusanan vastatessaan tulipalon kaupungin tuhona näkevälle kirkkoherra-puolisolleen, että päinvastoin: uusi nousu on edessä.

Röllebytä — Pietarsaarta — omina nuoruudenvuosinaan (n. 1927–32) Bodestam siirtyi kuvaamaan köyhälistöromaanissaan *Lågt i tak* (Schildt 1943, Elvi Sinervon suoment. »Urhea nuoruus» Tammi 1944). Tässä kieltolain, pulavuosien ja Lapuanliikkeen varjostamassa pikkukaupungissa ovat henkilöhahmoina vastakkain Rosa Vinell, tapahtumien aikana 16–22-vuotias halveksitun köyhälistöperheen tytär, joka etsiytyy myymäläapulaiseksi ja löytää elämälleen sisällön sosialidemokraattisen työväenliikkeen aktiivina ja rakkaudentunteessaan tehtaantyömies Oskar Bergiin, sekä tyhjänpäiväinen kaunotar Sigrid Hellstén, sosialidemokraattisen aatteenmies-suutarin tytär, jota katkera kommunisti Sven Andersson vainoaa viha-rakkaudellaan, mutta joka itse tähtää vain kaupungin nuoriin herroihin. Tapahtumakenttä on eloisa, ilmapiiri dynaaminen, henki duurinen, optimistinen ja iloinen. Ilmeisesti kirjoittaja on ammentanut kuvauksiinsa runsaasti omista nuoruudenmuistoistaan ja pannut nimenomaan Rosa Vinelliin paljonkin omasta itsestään.

Sotien jälkeen Bodestamin kirjailijaura eteni kohti uusia voittoja.

V. KOMMUNISTINEN PUOLUEKIRJALLISUUS 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

1. EMIGRANTTEJA NEUVOSTO-KARJALASSA

Lapuan fasismin nousu ja vasemmistotyöväenliikkeen painaminen ns. kommunistilaeilla kokonaan illegaalisuuteen lopettivat samalla lähes täydellisesti kommunistien kulttuuritoiminnan Suomen maaperällä, muun ohessa kirjallisuuden. Monet kommunistiset kynäniekat joutuivat vuosiksi vankilaan (useimmat eivät toki ensi kertaa), niin mm. Kaarlo Valli, Hugo Ahokanta, Otto Oinonen, Armas Äikiä ja Tatu Väätäinen, joskaan vankilatuomiokaan ei pystynyt tyyten katkaisemaan heidän kirjallista luomistyötään. Vuodet 1930–34 Tammisaaressa istunut Valli täytti vankilavihkojaan näytelmillä ja kertomatuoteilla (vrt. I s. 301). Ennen v. 1934 tapahtunutta pakoaan Sukevalta Oinonen kirjoitti keskenjäänyttä omaelämäkerrallista romaania (vrt. I s. 329). 30-luvulla koettu uusi vankilajakso lienee ollut lähtökohta Ahokannan näytelmäyrityksille ja salapoliisiromaanille (vrt. I s. 318).[1] Väätäinen julkaisi vankilakautensa päättymisaikoihin Kirjallisuuslehdessä Kosti Ulapan nimellä pari proosatekstiä[2], ja Äikiän vankila-aikainen kirjallinen askartelu ei tuottanut Kirjallisuuslehden palstoille 1935–36 vain eräitä Puškin- ja Lermontov- suomennoksia (Ami Aarron nimellä) ja pari kirjallista artikkelia (Simo Kannaksen nimellä)[3], vaan myös myrkyllistä satiirirunoutta, joka vasta vuosia myöhemmin pääsi julkisuuteen vieraan maan maaperällä, Neuvosto-Karjalassa.

Ilmiöön nimittäin kuului, että Lapuan ja Kivimäen taantumus aiheutti 30-luvun alkupuolella Suomesta uuden kirjailijain maastapaon Neuvostoliittoon. Vaikeasti sairaan Ludvig Kososen — joka SKP:n myötävaikutuksella pääsi jo v. 1930 siirtymään rajan yli — jäljissä seurasi joukko muita joko vankilan välttääkseen (Venni Kuusio 1932), vankilasta paeten (Otto Oinonen 1934) tai vankilasta vapauduttuaan (Tatu Väätäinen ja Armas Äikiä 30-luvun puolivälissä).[4] Tätä Suomesta itään tapahtunutta toista kirjailijaemigraatiota täydensivät eräät samanaikaiset siirtymiset maailmanpulan kourissa kamppailevasta USA:sta, josta sellaiset aiemmin Suomesta saapuneet

työväenliikkeen kirjailijat kuin Mikael Rutanen (1883–1932), Eemeli Parras (1884–1939) ja Allan Wallenius (1890–1938/39) siirtyivät 30-luvun alkuvuosina Neuvostoliittoon.[5]

30-luvun kirjailijaemigraatio erosi eräissä suhteissa olennaisesti aiemmasta, kansalaissodan jälkeisestä. Aikaisempi runsaslukuinen pakolaisjoukko oli koostunut ensi sijassa poliitikoista ja järjestöihmisistä ja oli saapunut maahan, joka kansalais- ja interventiosotien vuoksi oli vielä vuosia sekasortoisessa tilassa, sekä koki ensisijaiseksi tehtäväkseen uuden puolueen (SKP:n) perustamisen ja organisoimisen jatkamaan vallankumouksellista toimintaa vanhassa kotimaassa. Uusi siirtyminen sen sijaan tapahtui jo vakiintuneet muodot saaneeseen Neuvostoliittoon ja useimmissa tapauksissa Neuvosto-Karjalaan, jossa valkoisten interventioiden tultua torjutuiksi oli Edvard Gyllingin johdolla luotu perusta suomalaiselle sosialistiselle valtio- ja yhteiskuntaelämälle ja jossa myös suomenkielinen kulttuurielämä — koululaitos, lehdistö, kirjallisuus, teatteri[6] — 20-luvun jälkipuolelta alkaen oli päässyt huomattavaan nousuun tarjoten julkaisumahdollisuudet myös kansalaissodan jälkeen Suomesta siirtyneille kirjailijoille. Jos näistä eräät olivat sortuneet »sotakommunismin» sekasortoisissa oloissa pian siirtymisensä jälkeen — kuten Kalle Tähtelä (1891–1919) taistelulentäjänä Pietarin puolustuksessa kenraali Judenitšin hyökkäystä vastaan tai Elvira Willman (1875–193?) sekaantumalla 1920 ns. Kuusisen klubin joukkomurhaan tullen tuomituksi vankilaan[7] —, niin useimmille kuten jo Suomen vanhassa työväenliikkeessä kirjailijauransa aloittaneille Hilda Tihlälle (1872–1944), Santeri Mäkelälle (1870–1938), Lauri Letonmäelle (1886–1935), Lyyli Latukalle (1886–?) ja Jalmari Virtaselle (1889–1939, Suomessa tunnettu nimellä Juho Joutsen)[8] avautui Neuvosto-Karjalassa uusi mahdollisuus kirjalliseen luomistyöhön, samoin kuin nuoremmille saman vaiheen siirtyjille Oskari Johanssonille (1892–1939), Ragnar Ruskolle (Nyström, 1898–1939) ja Väinö Aallolle (1899–1937), jotka vasta Neuvosto-Karjalassa loivat kirjailijauransa.[9]

Kuten Neuvosto-Karjalan kirjallisuuden (1917–61) bibliografian selailu havainnollisesti osoittaa, suomenkielisen kirjallisuuden alkuvaihe oli perin vaatimaton, 20-luvun jälkipuolelle saakka lähes pelkkää lehtirunoutta ja -proosaa (kirjoittajina Letonmäki, Latukka, Virtanen, Mäkelä, Rusko, Johansson ym.); ensimmäinen kirja (Mäkelän ym. yhteiskokoelma *Kumouksen kuohuista*) ilmestyi 1925, ensimmäinen kirjallis-ohjelmallinen kirjoitus (Ruskon »Taide ja politiikka» Punaisessa Karjalassa) 1926, joitakin pikku näytelmiä 1928–29, minkä ohella Tihlä, kirjailijoista merkittävin, ilmaantui 1927 ja –29 muistelmineen ja romaanikatkelmineen lehtien palstoille; myös kirjallisuusteoreettinen ja -ohjelmallinen pohdiskelu oli voimistumassa (S. Mäkelä: Proletaarisesta taiteesta, Soihtu n:o 10/29; J. Virtanen: Proletkirjallisuuden luokkarajat selviksi, Punakantele n:o 4/29). Jo 20-luvun puolivälistä oli lähtenyt liikkeelle kirjallisuuden suomennostoiminta, neuvostokirjallisuuden ja venäläisten klassikoiden, mutta myös edistyksellisen länsimaisen kirjallisuuden; aluksi lehtien palstoilla, sitten kasvavassa määrin myös kokonaisina teoksina. Vuosi 1930 oli vihdoin käänteentekevä kirjallisuuden kaikilla aloilla; suomenkielisten kirjailijain omia teoksia — runokokoelmia, romaaneja, näytelmiä — alkoi ilmestyä vuosittain; alkoivat kirjallisuuden nousun vuodet, jotka osittain korvasivat myös Suomessa kielletyn ja tukahdetun kommunistisen kirjallisuuden.

Tämä ilmiö on sitä merkittävämpi, kun sen rinnalle asetetaan amerikansuomalaisen työväenliikkeen kirjallisuudessa tapahtunut samanaikainen kehitysprosessi. Tämän kirjallisuuden voimakas kasvukausi oli sijoittunut vaiheeseen, jolloin Suomessa elettiin suurlakosta 1. maailmansotaan ulottunutta toista sorto- ja taantumuskautta, ja oli muodostanut merkittävän täydennyksen uhanalaiselle kotimaisen työväenliikkeen kirjallisuudelle.[10] Yhdysvaltoihin suuntautuneen emigraation katkeaminen, Suomen itsenäistyminen ja jossakin määrin myös amerikansuomalaisen työväenliikkeen kahtiajakautuminen[11] panivat alkuun uuden kehityksen, jonka aikana läntisen emigranttikirjallisuuden merkitys kotimaalle alkoi heiketä, prosessin vahvistuessa edelleen 30-luvulla, kun vieraantuminen kotimaan oloista, suomenkielisen lukijakunnan supistuminen ja yleinen kielellinen köyhtyminen alkoivat vaikuttaa. Liikkeen kahtiajaon heijastuminen kirjallisuuteen ei tosin ollut yhtä jyrkkä: sosiaalidemokraatteihin liittyneistä *Aku Päiviö* (s. 1879) säilytti runoudessaan (mm. Suomen kansalaissodan tilityksissä) vanhan kumouksellisen linjansa[12], samoin *Moses Hahl* (1879–1928) tilittäessään sotaa näytelmässä *Punakaartilainen* (1919)[13], kun taas kommunisteihin liittyneistä satiirikko *Kalle Rissanen* (1885–1958) myöhemmin siirtyi sosiaalidemokraattiseen leiriin ilman, että hänen luokkanäkemyksensä olisi siitä muuttunut; muita kommunismin valinneita olivat Mikael Rutanen, Eemeli Parras sekä

Ruotsista saapunut Allan Wallenius, kaikki myöhempiä Neuvostoliittoon siirtyjiä. Useimmissa näiden kirjailijain 20-luvun teoksissa käsiteltiin amerikansuomalaisia aiheita — niin Hahl romaanissa *Maansa hylkimiä* (1927), Rissanen satiirisissa kertomateoksissaan *Amerikansuomalaisia* (1924) ja *Juustoparooni* (1927)[14] — kun taas Rutanen (muista — lehtimiehistä — poiketen metsätyöläinen) julkaisi Suomen kansalaissotaa tilittävän näytelmän *Hehkuva tulivuori* (20-luvun lopulla) ohella runokokoelman *Taistelun säveliä* (1930) ja työttömyysaiheisen romaanin *Joukkovoima* (1931) osallistuen lisäksi yhteiskokoelmaan *Murrosajan lauluja* (1924).[15] Parraksen kaunokirjallinen tuotanto sen sijaan oli pysähtynyt, ja Wallenius rajoittui poliittisen pamfletin julkaisemiseen.[16]

Neuvostokarjalaisen kirjallisuuden nousussa 30-luvulla olivat mukana kaikki emigranttielementit. Suomesta kansalaissodan loppu- tai jälkivaiheessa saapuneista *Lauri Letonmäki* saavutti Karjalan kirjallisessa elämässä keskeisen ja vaikutusvaltaisen aseman toimiessaan Punaisen Karjalan ja Kommunistin toimittajana sekä kustannusliike Kirjan marxilaisen kirjallisuuden päätoimittajana; vaikka hänen toimintansa painopiste oli tietokirjallisuuden puolella (mm. laaja *Karjalan historia* 1931), hän esiintyi kuitenkin myös lehtirunoilijana ja runouden suomentajana (valikoima *Neuvostorunoutta* 1931) ja kuului Karjalan proletaarikirjailijain liiton perustajiin. Uutterana lehtirunoilijana esiintyi — opettaja- ja kolhoosityöntekijä-tehtäviensä ohella — *Santeri Mäkelä;* v:n 1925 yhteiskokoelman *Kumouksen kuohuissa* sisällössä hänen runoillaan oli keskeinen asema. Niihin kuului myös 20-luvun alussa syntynyt tunnettu »Mykille joukoille», jossa puna-armeijan sankaruus Venäjän kansalaissodassa saa apoteoosinsa:

Sa olithan mukana toveri, siellä
kun Koltshak, Denikin, Vrangel lyötiin,
verta vuodatit Krimin kuumalla tiellä
ja makasit hangissa Pohjolan kylmän,
repaleissa ja nälästä nääntyen,
eespäin, yhä eespäin rynnäten;
sinä sielläkin syttyen pyhään vihaan
olet iskenyt kylmän pistimes
rasvaiseen syöttiläslihaan,
ja viheliäisine virsuines
sinä kaaloit hanget ja lahtarit hait,
sinä iskuja annoit ja iskuja sait,
sulla piisasi intoa kantaa
punalippusi Jäämeren rantaan.

20- ja 30-luvuilla kirjoittamiensa n. 70 runon kokoamiseen kokoelmaksi Mäkelä oli liian vaatimaton.[17]

Vanhan työväenliikkeen eturivin kirjailijoihin kuulunut *Hilda Tihlä* julkaisi kyllä neuvostokarjalaisissa lehdissä kertomuksia, satuja ja artikkeleita, mutta pääsi omin teoksin julkisuuteen vasta 30-luvun puolivälissä, jolloin häneltä ilmestyi neuvostovenäläistä talonpoikaiselämää vallankumousvuosista lähtien kuvaileva romaanipari *Lehti kääntyy* (1. Fedosei 1934, 2. Tuholaisia 1936); hän oli Neuvostoliiton kirjailijaliiton jäsen v:sta 1936. Letonmäen tavoin myös *Jalmari Virtanen* kuului alueellisen kirjailijajärjestön perustajiin ja toimi sen puheenjohtajana vuosia. Rikkaine elämänkokemuksineen ja vuolaine runoilijalahjoineen hänestä tuli Neuvosto-Karjalan kirjallisuuden vaikutusvaltaisin hahmo, tuottelias lehtirunoilija ja venäläisen lyriikan suomentaja, ohjelma-artikkelien kirjoittaja ja kolmen runokokoelman (*Työn lomassa* 1930, *Rivit suoriksi* 1931, *Fanfaareja* 1936) julkaisija, jota juhlittiin poikkeuksellisesti hänen runoilijatoimintansa 20- ja 30-vuotismerkkipäivien (1928, 1936) yhteydessä; hän kuului Neuvostoliiton kirjailijaliiton perustajajäseniin 1934 ja sai 1936 julkisuuteen lähes 300-sivuisen *Valittujen runojensa* laitoksen, johon itse Gorki oli kirjoittanut esipuheen.[18]

Näkyvä asema oli myös niillä kansalaissodan jälkeen siirtyneillä, joiden kirjallinen ura syntyi vasta uudella maaperällä. Ulkonaisestikin leveä eepikko *Oskari Johansson,* siviiliammatiltaan opettaja ja lehtimies (Kollektivisti-lehden toimittaja 1930), SKP:n jäsen v:sta 1920 ja Virtasen tavoin Neuvostoliiton kirjailijaliiton perustajajäsen 1934, julkaisi runsaitten lehtitekstien jälkeen 30-luvulla kymmenkunta kertomateosta, painavimmat niistä kaiketi romaanit *Punaiset tunturisissit* (1931) ja *Teräsviima* (1935). *Ragnar Rusko,* taiteellinen ihmelapsi, jatkoi varhaisnuoruutensa musiikki- ja teatteriopintoja Pietarissa (opiskellen mm. Lännen vähemmistökansallisuuksien yliopistossa) ja esiintyi v:sta 1922 runoineen neuvostokarjalaisissa lehdissä. Hänestä tuli Petroskoin suomalaisen teatterin perustaja, pääohjaaja ja johtaja; hän myös itse näytteli ja ennen kaikkea kirjoitti näytelmiä (mm. *Oikeus,* josta katkelma nimeltä »Kumouksen laki» painettiin 1929). Ruskon runokokoelmaan *Kahleissa* (1930) sisältyi useita omaelämäkerrallisia aiheita Suomen kansalaissodasta.[19] Järjestömiehenä (nuorisoliittokomitean sihteeri), lehtimiehenä (Vapaus, Nuori Kaarti) sekä kustannusvirkailijana (Kirja) toiminut *Väinö Aalto* puolestaan julkaisi kaksi kertomateosta, *Sisu vaa'alla* (1930) sekä punakaartilaisnovellin *Rintamain välillä* (1933). Myös turkulaissyntyinen, vanhempiensa mukana 8-vuotiaana Neuvosto-Venäjälle kansalaissodan

jälkeen siirtynyt ja Leningradissa lehtimieheksi valmistunut *Uljas Vikström* (1910–77) ennätti jo 30-luvulla julkaista muutamia vähäisiä teoksia hänen varsinaisen tuotantonsa alkaessa kuitenkin vasta 50-luvulla, samoin pitkäaikainen työnsä Punalipun päätoimittajana.[20]

Amerikasta 30-luvun alussa siirtyneistä[21] *Mikael Rutanen* sai seuraavana vuonna (1932) surmansa metsätyömaalla sattuneessa työtapaturmassa; hänen postuumiin runokokoelmaansa *Työn laulu* (1933) oli Letonmäki kirjoittanut esipuheen. Allan Walleniuksen matka taas suuntautui Moskovaan ei-kaunokirjallisiin tehtäviin.[22] Sitä näkyvämmäksi muodostui kolmannen siirtyjän (1932) *Eemeli Parraksen* asema Karjalan kirjallisessa elämässä. Hän julkaisi nopeassa tahdissa kolme omaa teosta — yli 500-sivuisen Suomen työväenliikettä ja kansalaissotaa kuvailevan romaanin *Jymyvaaralaiset* (1933)[23], Natsi-Saksan maanalaista kumousliikettä kuvailevan näytelmän *Jättiläisvaltimo sykkii* (1934) sekä kertomus- ja pakinakokoelman *Valtameren kahta puolta* (1937) —, mutta toimitti lisäksi kahtena vuonna (1933, 1934) Ahjo-albumin ja julkaisi yhdessä J. Ahdin kanssa kansainvälisen suomennosvalikoiman *Proletaarilauluja* (1933).

Selvempinä kotimaiset aiheet ja asenteet ilmenevät Neuvosto-Karjalan 30-luvun suomenkielisen kirjallisuuden kolmannessa elementissä, Suomesta vuosikymmenen alkupuolella siirtyneiden kirjailijain tuotannossa. Toteamus koskee välittömimmin *Ludvig Kososta,* joka 1930 saapui Suomesta terveys vankilavuosien raunioittamana, kuollen keuhkotautiin 1933. Hänen poliittinen aateromaaninsa *Lippulaulu* (1932, vrt. I s. 320 seur.) kuvailee Suomen kommunistista nuorisoliikettä Lapuan nousun varjossa, ja samana vuonna ilmestyneen runokokoelman *Marssimme eteenpäin*[24] alkupuoli sisältää kotimaassa syntynyttä aate- ja taistelurunoutta (vrt. I s. 321 seur.), kun taas kokoelman jälkipuoli heijastaa uuden ympäristön aihe- ja muotovaikutteita. Tapaamme siinä runoja Kommunistiselle nuorisointernationaalille (»KIM»), neuvostopioneereille, 5-vuotissuunnitelman teollisuudelle, Lännen vähemmistökansallisuuksien yliopistolle; runojen äänensävy on raivokkaan intomielinen, taisteleva ja (vastustajia, pettureita kohtaan) herjaava. Jossakin runossa voidaan uumoilla Majakovskin uuden muodon vaikutusta:

Pioneerit,
taisteluveikot,
alas murtavat valtoja yön.
Ja neuvostovallassa, taasen,
missä olemme uudella tiellä,
pioneerit
iskurit, ovat
asekumppanit
rakennustyön.

Mutta yleisesti ottaen Kososen viimeisten elinvuosien runous tuntuu ylivahvojen kokemusten ja ristiriitaisten muotoherätteiden vaikutuskentässä muuttuneen repaleiseksi ja sekasortoiseksi. Katkelmittain runot saattavat olla pelkkää riveille pätkittyä häväistysjournalismia, ja esim. vahvatunnelmaisessa runossa »Eteenpäin» (1931) proletkult-esikuvainen muoto —

Mistä me tulemme? Mihin me menemme? Ketä [!] me olemme?
Vasen! Vasen! Vasen! Vasen!

Aikain yöstä tulemme!
Eteenpäin menemme!
Sotilaita olemme!
Vasen! Vasen! Vasen! Vasen!

— muuttuu äkkiä vanhaksi kunnon heksametriksi (»Päämäärämme eestä kaatunehet monet on sukupolvet»)! Ajanmukaiseksi nousevaa Stalinin ylistystä tapaamme vain kokoelman ainoassa käännösrunossa (Johannes R. Becherin »Minä laulan pjatiletkalle»).

V. 1934 Sukevalta Neuvosto-Karjalaan omin luvin paenneen ja siellä kirjavia työ- ja vankilavaiheita kokeneen *Otto Oinosen* kirjallinen julkaisutoiminta näyttää rajoittuneen Kevätvyöry-julkaisussa VII (1935) ilmestyneeseen vankilakuvaukseen »Kolmanteen potenssiin».[25] 30-luvun puolivälissä siirtyneen *Tatu Väätäisen* yksittäisiä runoja tavataan Neuvosto-Karjalan lehdissä jo kymmenluvun alkuvuosina (1931, 1933); erittäin runsas lehtirunojen sato hänellä oli sitten 1936–37, samoin runokäännöksiä (mm. Bednyitä, Majakovskia, Puškinia), ja 1937 hän osallistui Puškinin Valittujen teosten suomennostyöhön kuvaillen samanaikaisessa lehtikirjoituksessa sen asettamia ongelmia.[26]

Näkyvimmäksi muodostui 30-luvun puolivälissä siirtyneen *Armas Äikiän* kirjallinen ura Neuvosto-Karjalassa, ei kuitenkaan vielä 30-luvulla, jolloin hänen runojaan ja runokäännöksiään kylläkin julkais-

tiin sikäläisissä lehdissä, vaan vasta 40-luvun alkuvuosina, hänen siirryttyään vakinaisesti Neuvosto-Karjalaan ja säästyttyään yhtenä ainoista siitä joukkotuhosta, minkä Stalinin puhdistukset olivat 1935–37–39 aiheuttaneet Karjalan suomalaisille poliitikoille ja kirjailijoille estäen kahtena vuonna (1938–39) ainoatakaan suomenkielistä tekstiä ilmestymästä sen kaunokirjallisuudessa.[27] Yhdessä muutaman harvan kanssa Äikiä — joka vuodenvaihteessa 1939–40 oli esiintynyt O. V. Kuusisen ns. Terijoen hallituksen maatalousministerinä ja sitten jatkosodan aikana toimi teräväkielisenä radioagitaattorina — ryhtyi luomaan uudelleen Neuvosto-Karjalan suomenkielistä kaunokirjallisuutta, samalla kun hänen henkilöään poikkeuksellisen näkyvästi esiteltiin.[28] Äikiältä julkaistiin runsaasti lehtirunoja 1940 ja 1941, v. 1941 ilmestyivät hänen ensimmäiset kaksi teostaan, Toivo Antikaisen uraa käsittelevä sankarirunoelma *Laulu kotkasta* ja talvisodan aiheisiin liittyvä runoelma *Kaksi soturia*, vähän yli 30-sivuisia kumpikin, ja 1943 runokokoelmat *Tulikehässä* ja *Iskelmiä*, edellinen 32- ja jälkimmäinen 54-sivuinen, kaikki Valtion kustannusliikkeen (Petroskoi, Sortavala) julkaisemina. Näihin on lisättävä vielä sodan jälkeen ilmestyneet runokokoelmat *Kalterilyyra* (1946) ja *Tulikantele* (1947), joista edellinen sisältää Suomessa 30-luvun alkupuolella vankilassa syntyneitä runoja, jälkimmäinen sotavuosien aiheita.

Enemmän kuin kukaan toinen Äikiä 30- ja 40-luvun runoudessaan on »kahden maan kansalainen»; huomattava osa hänen runoistaan on syntynyt Suomessa Tammisaaren pakkotyölaitoksessa ja samalla tärkeä osa perustuu tässä ensisijaisiin suomalaisiin aiheisiin, joten hänen tuotantonsa yksityiskohtaisempi käsittely on paikallaan jakson seuraavassa luvussa.

2. KOTIMAINEN VANKILALYYRA: ARMAS ÄIKIÄ JA MUITA

Kuten aikaisemmin (vrt. I s. 327) on todettu, Armas Äikiän *Kalterilyyran* vankilarunoudessa 30-luvulla syntynyt osa nousee olennaisesti 20-luvun vastaavien tuotteiden yläpuolelle. Kysymyksessä on kaikenkaikkiaan kirjallisuutemme laaja-alaisin, poliittisin ja aggressiivisin vankilarunojen kokoomus, jonka rinnalla Arvo Turtiaisen, Elvi Sinervon tai Jarno Pennasen myöhemmät, vuosien 1944–45 vankilatilitykset vaikuttavat lähes idyllisiltä, ja samalla hyökkäävä, raju, poliittisesti ja ideologisesti monomaaninen runolaatu, jolle vertailukohdan tarjoavat vain eräät vanhan työväenliikkeen hurjimmat runopurkaukset (Kaarlo Terhi, Kaarlo Uskela). Satiirista terävyyttä, idearikkautta tai loppusointujen nokkeluutta ei Äikiän tämänaikaiselta runoudelta voi kieltää; vaikuttavuutta vain vähentää runomittojen yksikaavaisuus, sanonnan väsyttävä ja inflatoiva forte fortissimo sekä maun karkeus. (Yksikään näistä vankilakokoelman runoista ei sisälly kotimaassa 1948 julkaistuun runovalikoimaan *Henkipatto*.) Todettakoon vielä, että runot ovat yleensä melko pitkiä (2–3-sivuisia) ja sisältävät tavallisesti kertovaa ainesta; lisäksi ne ovat ajoitettuja.

Vuodelta 1930 olevissa runoissa kerrotaan tekijän kokemuksista, valtiopoliisin kesällä –30 lemmenvuoteesta suorittamasta pidätyksestä (»Kaktuspuiden siimekseen») aina vuoden lopulla saatuun viiden vuoden kuritushuonetuomioon ja Tammisaaren pakkotyölaitokseen saapumiseen asti. Ensinmainittuun sisältyy pelinavaus sekä aikaan että runon laatuun (s. 9) —

Kova kolmaskymmenes vuosi
oli menossa vuossadan tään;
politiikassa Kosolan kuosi,
ylösnousemusyö Sianpään

— samoin kuin kokoelman ohjelma (s. 11): »Nyt laakeriseppeleen / minä teille palkaksi punon. / Oi sankarit Suomenmaan! / Teen teille nyt kauniin runon. / Kai tässä sen tarjota saan!» Ja myöhemmistä saman vuoden runoista ilmenee, että kirjoittaja katsoo saaneensa tuomionsa ansiosta (s. 16) ja että hän oli Tammisaareen joutumisestaan »haltioissaan aivan» (s. 19).

Vuosien 1931–34 runoissa kulkee ohitsemme rajulla, ylimielisellä ivalla kuvattuna tekijän vankilakokemusten sarja, vankilanjohtajien ja vartijain henkilökuvat[29], sellitarkastukset, poliittisten vankien harjoittama työn jarrutus (»Kolme pakkotyölaulua»), tervehdykset milloin aatetovereille, milloin (Helsingin keskusvankilassa) herroina kohdelluille Lapuan terroristeille ja kapinallisille, kommunistivankien v:n 1933 nälkälakko pakkosyöttöineen (joihin eräät, ei kuitenkaan tekijä, menehtyivät). Huomiota herättää »Sanomalehtimiehen kesäloma» (1932), yli 6-sivuinen huima kuvitelma osallistumisesta porvarillisen lehtiväen suuriin kesäkemuihin (mukana myös Amos Anderson ja

Minna Craucher!), joissa tekijä ensin niittää maljapuheellaan menestystä, mutta paljastuttuaan Tiedonantajan »sarvekkaaksi pelsepuupiksi» luovutetaan ohranamies Iso-Mäkelän käsiin. Runossa »Pohjanmaan pojille» (1931) taas hahmotellaan Lapuan liikkeen historiaa (huomattakoon pettynyt toteamus jakson lopussa):

Nääs teillä syntyi aikoinaan
maankuulu Suomen lukko,
se riehunut on yli maan
kuin tunkiolla kukko.
Ja teillä kypsin heilimöi
myös taantumuksen vilja,
kun kämmenellään teidät loi
suloinen Hurja-Hilja.

Ken tuotakaan ei totellut,
sai potkut Kosolalta.
Sen jälkeen maassa raivonnut
on lapualaisvalta.
Se talot, jotka teiltä vei,
on Tannerille myönyt.
Ei noussut Ilkan nuija, — ei
myös työläisnyrkki lyönyt.

Vastaavasti luonnehditaan »Tie paratiisiin» -runossa (1933) poikkeuslaki-Kivimäkeä (»Et Don Quijote ole, et, / vaan Sancho Pansa uus»); yleensäkin vertauskuvin, joiden mielekkyyttä on vaikea käsittää. Poliittisen pakkotyövangin valppaasta kulttuuritapahtumien seuraamisesta todistavat »työläisfilosofi» Kantolaa ivaileva »Uusi profeetta» tai runo »Anteeksianto», (sinänsä ällistyttävän raaka) vastaus Uuno Kailaan lehtirunoon (molemmat 1934). Sellitarkastukseen liittyvässä runossa »Kiirastulessa» (1933) tiivistyy vankilarunoilijan ylimielinen itsetunto:

Ahkerasti
kirjoitin, ja runsahasti
karttui niitä,
saatte siitä,
ottakaa ja tutkikaa!
Ette meitä vahingoita,
uuden pinkan saamme noita
jos vain pysyn hengissä.

Vettä, leipää taivahastaan
herra antaa, siihen vastaan
runovalikoimalla.
Vastaan siihen nälkäkuuriin,
raakalaisten diktatuuriin
hengen ylivoimalla.

Vuoden 1935 runoissa vihdoin kuvastuu tekijän vankilasta vapautumisen vaihe, ja tämän jakson (ja samalla kokoelman) päättää 3-osainen sarja »Jälleen rintamalle» viesteineen kansalle: »Vihan, sorron, vainon alta / kansanvalta kalliolle kohoaa. / Tulkoon valo vankilaamme! / Synnyinmaamme / kalterit pois katkokaa!»

Kuten *Kalterilyyran* niin myös *Tulikantele*-kokoelman runot ovat kautta linjan ajoitettuja. Kysymys on nyt Neuvostoliiton »suureen isänmaalliseen sotaan» liittyvästä taistelurunoudesta, joka pääosin

seuraa Moskovan ja Berliinin välistä jättien voimanmittelyä, mutta eräin osin kohdistuu myös Suomen sotapolitiikkaan; kauttaaltaan on kysymys forseeratusta, hurjasta ja ivallisesta taistelu- ja häväistysrunoudesta. Itse suursodan kulkua kuvailevan »Kuolinkamppailuun»-osaston aloittaa 22/6 –41 päivätty, Majakovskin tyyliin kirjoitettu »Vapaussota»:

Koko poljettu, sorrettu
maailma nyt
lyö
hunnien
armeijaa
jota
ei pelasta rikos, —

sitä vastaan on syttynyt
koko
maailman
kansain
pyhä
vapaussota.

Saman osaston päätöksenä taas on runo »Neuvostosoturi Berliinin kadulla» (1945): »Saapunut rikoksen pääkallopaikalle / neuvostosoturi / salkoon / nostaa / punaisen viirin.»[30] Leningradin sankarilliselle puolustukselle kokoelmassa on omistettu kaksikin osastoa — »Tulikehässä» ja »Ihmisäiti», molemmat 1941–43 —, joista edellisen runossa »Jälkisäädös» on Suomelle kohdistettu sekä varoitus (»On Suomen tykit tänne päin / ja kuka tyhmin lie / mun seitsemästä veljestäin, / hän multa hengen vie») että vetoomus (vapaa Leningrad on myös Suomen vapauden turva). Selvimmin Suomeen kohdistuu kuitenkin osasto »Tilitys historialle», jossa antifasistista oikeudenkäyntiä suoritetaan paitsi runossa »Rikoksentekijät» (1944) myös osaston nimirunossa: »Mitä teit, / sinä Suomen mies?» Tosiasiat historian tilikirjasta kertovat armotonta kieltä kunkin kansan asenteista ja osuuksista, ja Suomen mies on vaiti: omatahtoisesti hän on alistunut fasismin aseveljeksi. Ja jatko jälleen Majakovskin tapaan:

Ja tuskinpa
kumpujen
varjosta
astuu
esiin Mannerheim
tai sotaherrat muut
ja myöntävät
että vain heillä
on vastuu.
Ovat vaiteliaat
valapattoiset suut!

Oi, historialle,
se, kansani, muista,
me vastaamme kaikki:
minä,
sinä
ja hän,
joka tänään
ei maansamyyjiä suista,
ei tartu
kurkkuun
rikokseenyllyttäjiä!

Tulikantele-kokoelmaan sisältyy myös maailmankatsomuksellista, tieteitä ylistävää runoutta, »Leninin kirjaston» (1946) ohella sotavuosina (1939, 1942) syntyneitä tuotteita, joiden otsikot (Revontulet, Maa, Luonto, Aurinko, Tähdet, Elämä) jo kertovat niiden aiheista. Näytteeksi tästä suomalaisessa runoudessa kaiketi ainutkertaisesta dialektisen materialismin runosovellutuksesta otettakoon runo »Luonto»:

Avaruus
aluton
joka puolelle ulottuu ilman rajaa.
Tilavuus
loputon
ei alta, ei päältä ole vajaa.
Iät uus
se on
ikivanhus, joka kaipaa ei luojaa, ei myös vapahtajaa.
[— — —]
Galilei
löys maan,
joka pyörii kuten tähti, joka silmäämme hohtaa.
Pysy ei
alallaan
ikiaine. Mikä syntyy, se kuolonsa kohtaa.

On epävarmaa, onko Suomessa 1948 ilmestyneeseen *Henkipatto*-valikoimaan sisältyvä samanniminen runosarja kirjoitettu jo sodan aikana, siinä kuvatun tapahtuman aikaan: kysymyksessä on hurjasanainen kuvaus illegaalin kommunistin Veikko Pöystin tuhoutumistaistelusta häntä piirittänyttä suojeluskuntalaisosastoa vastaan.[31] Siinä Äikiä jatkaa sitä kommunististen sankarirunoelmien sarjaa, mitä edustivat Toivo Antikaista kuvaileva »Laulu kotkasta»[32] ja talvisota-aiheinen »Kaksi soturia» (molemmat Petroskoissa 1941). Epävarmaa on toisaalta, onko niinikään *Henkipatto*-kokoelmaan sisältyvä osasto »Ruusuja ja orjantappuroita» (alaotsikkona »Leningradin motissa v. 1941») syntyisin tuolta vuodelta tai yleensä sotavuosilta: tässä Äikiän leningradilais-lemmitylleen Alla Fjodorovnalle omistetussa runosarjassa, joka pääosin on letkauttelevaa polemiikkia sotapropagandaan osallistuvia suomalaisia kirjailijoita ja tiedemiehiä vastaan, hän ilmaisee toisaalta yksinäisyyden tunteensa (»Siks on minun ääneni yksinäinen. / Sitä turmeltu ei ole kansallisvihassa.»), mutta antaa myös lemmittynsä tarjota lohtua ylistämällä hänen runoiluaan (s. 90): »Rakas, laulusi luistaa / kovin kauniisti, laulelet suloisin sävelin! / [— —] Noinkohan kaunis on ääni / myös Suomenne muillakin laulajaveljillä?» Kotimaahan 1947 palattuaan Äikiä sai kokea, että täällä ei oltu hänen runoutensa sulosointuisuudesta samaa mieltä, ei edes vasemmalla; tähän vaiheeseen palaamme tuonnempana.

Muihin Suomen vankiloissa kirjailijatyötä jatkaneisiin kommunisteihin siirtyäksemme: jos *Otto Oinosen* Sukevalla ennen pakoaan kirjoittamalla keskenjääneellä omaelämäkerrallisella romaanilla on lähinnä vain biografista mielenkiintoa, niin *Kaarlo Vallin* kolmannella vankilakaudellaan[33] Tammisaaressa 1931–34 täyttämällä kolmella vahakantisella vankilavihkolla (yhteensä 776 sivua) on erikoinen mielenkiintonsa poikkeusoloissa syntyneen kirjallisen tekstin luomisprosessin havaintoaineistona. Vihkot sisältävät kirjallisuutta koskevien muistiinpanojen ohella mm. kaksi näytelmää ja useita romaanin tai kertomuksen luonnoksia tai torsoja, ja koska vankilamääräysten mukaan vihkojen numeroituja lehtiä ei saanut poistaa (eikä ylipäänsä muita papereita käyttää), Vallin on täytynyt kirjoittaa näytelmä- ja kertomatekstinsä suoralta kädeltä, vailla esiluonnoksia, ja tästä syystä hän lisäksi on varustanut kaunokirjalliset tekstinsä jälkikritiikeillä.[34] Tietoisuus vankilasensuurista on ymmärrettävästi vaikuttanut kirjallisten yritysten aihepiiriin ja käsittelytapaan. Laajin (167-sivuinen) tuote on 4-näytöksinen murhenäytelmä *Kaivosten kauhu* (1. vihko) aiheena Saksan kaivosalueella 1. maailmansodan jälkivuosina tapahtunut kaivosonnettomuus ja sen vaikutukset Weberin työläisperheessä.[35] Toisessa laajassa näytelmäluonnoksessa, Englantiin sijoitetussa 7-kuvaelmaisessa *Kohtaus elämän näyttämöllä* (2. vihko, 290 s.) pohdiskellaan yhteiskunnallista ongelmaa selvästikin Pirandellon 20-luvulla maailmanmenestyksen saavuttaneet *Kuusi henkilöä etsii tekijää* -näytelmän esikuvin ideana nimenomaan se, että henkilöt sisäkehän näytelmässä sijoitetaan päinvastaisiin sosiaalisiin rooleihin kuin ulkokehällä, arkielämässään.[36]

Jos vankilavihkojen näytelmissä liikutaan ulkomaisissa ympäristöissä ja aihepiireissä, niin kotimaahan sen sijaan sijoittuvat vihkojen merkittävimmät ja mielenkiintoisimmat kertomatuotteet. Kaikkiaan 39-sivuisessa kertomuksessa *Unta ja elämää* (1. vihko) käsitellään suomalaisen rannikkokaupungin työläiskodista lähteneen viulistilahjakkuuden nöyryytystä, kun hän konserttimenestyksensä jälkeen säes-

täjäänsä, kaupungin tehtailija-mahtimiehen tytärtä, kosittuaan törmää tytön isän jyrkkään säätyasenteeseen ja taiteellisen yhteistyönkin kieltämiseen: Usko Uurre toteaa katkerana sosiaalisen eriarvoisuuden, mutta lähtee hammasta purren jatkamaan uraansa. Aivan erikoinen mielenkiinto on 3. vihkon keskenjääneellä 183-sivuisella romaaniyrityksellä *Uuden vuosisadan lapsia*, jossa kuvaillaan varsinaissuomalaisen torpan ja torpanväen vaiheita keväästä 1893 myöhäissyksyyn 1904 (takautumineen pitkälti 1800-luvun alkupuolelta saakka), jolloin keskeiset henkilöt ovat siirtymässä Turkuun ja ongelmana on sopeutuminen työväenliikkeeseen ja sen aatemaailmaan. Korjaamaton teksti etenee lehtiföljetongin tavoin ja ilmeisesti vankilasensuuriin sopeutuen — kansalliset aatteet dominoivat yli työväen aatemaailman! —, eikä sotkuja historiallisten tapahtumien kronologiassa ole pystytty välttämään. Hypoteesi, että Valli *Uuden vuosisadan lapsissa* olisi käsitellyt oman sukunsa vaiheita ja että romaani jatkossa olisi muuttunut omaelämäkerralliseksi, on houkutteleva; kirjailijan tytär Pirkko Vallinoja on sen kuitenkin torjunut.[37] Vankilasta 1934 vapautuessaan Valli sai haltuunsa vankilavihkonsa, mutta uuttera räätälinammatin harjoitus perheen toimeentulon kohentamiseksi esti häntä niihin ja yleensä kirjallisiin töihin enää puuttumasta.

Pitkäksi muodostunut vankilakausi (1934–39, 1941–44) sai myös sodanjälkeisen eturivin poliitikon *Hertta Kuusisen* (1904–74)[38], O. V. Kuusisen tyttären, innostumaan kirjallisiin yrityksiin. Isänsä kutsumana hän oli 1922 siirtynyt Moskovaan, liittynyt sitten (1930) kommunistiseen puolueeseen ja 1934 Suomeen maanalaisissa tehtävissä saapuneena joutunut melkein heti valtiopoliisin pidättämäksi. Vankilassa 30-luvulla ja sotavuosina Hertta Kuusinen kirjoitti — paitsi 50-luvun alussa julkaistun sadun *Ymmi ja hirvi* — sekä runoja että proosaa, parhaina saavutuksina Juri-pojalle osoitettu kuvaus omasta lapsuudesta sekä ennen kaikkea eloisa ja havainnollinen proosakuvaus »Vankilassa»[39], kun sen sijaan runot (kuten myös myöhemmät aforismit »Höytyviä») ovat sovinnaisempia. Silmiinpistävintä ei ole (Marja-Leena Mikkolan mainitsema) tekstien muodollinen keskeneräisyys[40] vaan juuri sovinnaisuus ja lisäksi eräänlainen keskinkertaisuus; sama koskee muuten Hertta Kuusisen myöhempiä »Tavallisen ihmisen» pakinoita Vapaassa Sanassa 1945. Eräässä vankilanaikaisessa kirjeessään Elvi Sinervolle Hertta Kuusinen valitti vaikeuttaan paljastaa itseään — »olen jo niin kauan tottunut olemaan puhumatta konkreettisista seikoista itseni yhteydessä, etten osaa sitä tehdä. 'Paljastaessani' puhun siksi niin yleisesti ettei se sano mitään ja muodostuu vastakohdakseen.»[41] —, ja tässä tuntuu olevan avain siihen arvoitukseen, että äärimmäisen terävä-älyiseksi arvioitu, suurten joukkojen palvoma puhuja- ja johtajahahmo oli henkilökohtaisissa kirjallisissa ilmaisuissaan niin epäpersoonallinen ja sovinnainen.

Jos kommunistinen kirjallisuus 30-luvulla ja sotavuosina eli karkotettuna rajan taakse tai suljettuna vankiloihin, joista se tuolloin vain niukasti tihkui julkisuuteen, niin samalla on kuitenkin muistettava Elvi Sinervon myöhempi maininta siitä, miten kotimaan maaperällä 30-luvun puolivälissä muodostunut kirjailijaryhmä Kiila »lainasi äänensä» maanalaisuuteen painetulle työväenliikkeen vasemmistolle. Ennen sitä on tarkasteltava vielä eräitä työväenliikkeen kirjallisuuden rajatapauksia 30-luvulla.

VI. SYMPATISÖÖREJÄ JA RAJATAPAUKSIA

30-luvun kirjallisuudessa on eräitä kirjailijoita, jotka ainakin osassa tuotantoaan ovat osoittaneet myötätuntoa ei vain työväenluokkaa vaan myös sen liikettä ja aatemaailmaa kohtaan tai sitten pätevällä tavalla kuvanneet köyhälistön elämää; useimmat heistä ovat lisäksi lähteneet ns. syvistä riveistä. Näihin kuuluu tuotteliaana kertojana (ja myös parin näytelmän tekijänä) 30-luvun alusta lähtien esiintynyt Alli Walli (1904–81)[1], uusmaalaissyntyinen työläiskodin tytär, joka 8–9-vuotiaana isänsä (avioeron merkeissä) menetettyään vietti kouluvuotensa (kansakoulun jälkeen keskikoulu) oppositiossa »fanaattisesti 'työväenaatteen' läpitunkemaa» äitiään vastaan, sitten (v:n 1918) »hävinneeseen leiriin kuuluvana» koulua, ympäristöään ja yhteiskuntaa vastaan, jossa koki työpaikkojen jonottamisen painajaisena; näitä työpaikkoja oli sitten rohdoskaupan apulaisesta laboratorioapulaiseen ja konttoristiin. Wallin yhteiskunnallinen tausta ja kokemusaineisto heijastuu vaihtelevana, milloin sosiaalisesti kärjistettynä, milloin toiveuniin sekoittuen hänen kaunokirjallisessa tuotannossaan.

Jo Wallin esikoiskokoelman *Pääkaupungin päivä* (WS 1930) eräissä novelleissa (niminovelli ja »Pikku Anni») tapaamme aidontuntuista köyhälistökuvausta, novellin »Sara» kuvauksessa koulunsa kesken jättävän tytön työnetsinnästä ja vaikeuksista eri työpaikoissa ilmeisesti omaelämäkerrallistakin ainesta. Sitäkin enemmän tätä ainesta on päiväkirjaromaanissa *Näin on hyvä* (WS 1931), joskin kertoja-päähenkilö Bene Vanamo, viilarin ylioppilastytär, onnelliseksi lopuksi päätyy kihlaukseen asianajaja-esimiehensä kanssa. Kiinnostava on nimenomaan Benen kotitausta: juoppo isä on häipynyt, koti on äidin ja isoveli Valton varassa, jotka molemmat ovat luokkatietoisia ja kouluttaneet Benen ylioppilaaksi, jotta tämä tietoineen palvelisi työväenluokkaa. Eräässä vaiheessa tämä onkin työssä (sosialidemokraattisen) sanomalehden konttorissa, jossa vallitseva tympeä kademieli ja porvarillisen elämän ihannointi (vierailu toimittaja Lapinmaan teosofihenkisessä kodissa!) saavat hänet torjumaan tarjotun jäsenkirjan.

Uutena muunnelmana varhaisnuoruuden proletaarinen tausta toistuu laajamittaisessa romaanissa *Näköala yli kattojen* (AAK 1937): Taina Latva, jonka isä on häipynyt jättäen äidin talonmiehenä ja pyykkärinä huolehtimaan kodin toimeentulosta, etsiytyy keskikoulun käytyään vaihtelevalla menestyksellä työelämään päätyen melodramaattisesti kuvattuun avioliittoon työantajansa kanssa. Sosiaalisesti mielenkiintoisinta on tässäkin lapsuudenkodin kuvaus: veljistä Aarne on 1918 ollut punakaartissa ja vankileirissä, jonne pikkusisar on joutunut kantamaan ruokapaketteja, samanhenkinen Esko tutkiskelee Marxin Kommuuni-kirjasta, kun taas rauhalliseen kehitykseen uskova Martti, postiljooni, joka myöhemmin yksityisopinnoin valmistuu lakimieheksi, leimaa veljensä kommunistiksi; lisäksi naapuriperheen Ville houkuttelee Tainaa mukanaan kommunistisen nuorisoliiton toimintaan joutuen kuitenkin ennen sen kokousta pidätetyksi. Tainan mainitaan inhoavan miesten politikointia, mutta kaipaavan samalla jotakin suurta, uhrautumista, eikä hän suoraan torju Villen ehdotusta; vähän myöhemmin, työttömänä ollessaan, hän kilpaa isäpuolensa kanssa haukkuu yhteiskuntaa ja olisi valmis räjäyttämään maailman (s. 139).[2]

Myös Helvi Hämäläisellä (s. 1907)[3], 30-luvun kirjallisuuden prominentilla kauneudenpalvojalla ja freudilaisella, on kosketuksensa työläiselämään, joka hänelle haminalaisen nahkurin tyttärenä, 14-vuotiaana isänsä menettäneenä ja Helsinkiin siirryttyä nälkääkin kokeneena, sekä lukion keskeytettyään vaatimattomissa ammateissa — puhtaaksikirjoittajana, oikolukijana — toimineena ei ole tuntematon; 30-luvun alkupuolella hän esiintyi sekä Tulenkantajien että Kirjallisuuslehden avustajana ja oli sittemmin lähellä ajan kulttuuritaistelussa vapaamieliseen oppositioon (Nykypäivä) sijoittuneita kirjallisia ikätovereitaan.[4] Koristeellis-esteettisistä lähtökohdista (romaani *Hyväntekijä* 1930: »jonkinlaista koruompelua silkille») Hämäläinen myöhemmin 30-luvun romaaneissaan käsitteli sosiaalieroottisia aiheita tolstoilais-freudilaisin näkemyksin ja lawrencelaisin asetelmin. Niinpä romaanissa *Lumous* (KJG 1934) tyypillisen pikkuporvarisperheen sukupuolimoraalinen kriisitilanne saa Annan, aviovaimon, jättämään kodin ja seuraamaan merimies Runaria, symbolihahmoa; puhtaasti eroottisesta aiheesta on syntynyt teos, jolla on sosiaalistakin kantavuutta.[5] Hämäläisen varsinaisessa läpimurtoromaanissa *Katuojan vettä* (KJG 1935) sosiaalinen aines oli vahvimmillaan: eletään

maailmanpulan vaihetta, 20- ja 30-lukujen vaihdetta (»Maailma oli valmis ja elämänratas tuntui seisahtuvan — —»), kun teoksen päähenkilö, raskaana oleva konttoristi Kirsti pikkuporvarillisesta ympäristöstään ja sen moraalista irtautuen asettuu vallilalaisen asuntokasarmin ympäristöön, jonka asenne hänen »lankeemukseensa» on mutkaton; hän haluaa synnyttää lapsensa ja elättää sen itse. Kirsti myötäelää työläiskohtaloita, hänen kauttaan avautuu havainnollisia ajannäkymiä synnytyslaitoksesta, köyhäinhoitokansliasta, työnvälitystoimistosta jne, ja asetelmaan kuuluu sekin, että Kirsti työmies Maunossa löytää aidon sukulaissielun ja uuden rakkauden. Työläismyönteisyyteen romaanissa liittyy kuitenkin kielteinen asenne työväenliikkeeseen ja sen aatemaailmaan: luokkatietoista työväestöä romaanissa edustavat omahyväinen, fanaattinen maalari ja hysteerinen työläistyttö Hanna, kun taas pinnallinen, aistillinen hierojatar kohotetaan esiin positiivisena symbolihahmona.[6]

Työläisympäristöön sijoittuu myös Hämäläisen romaani *Tyhjä syli* (KJG 1937), jossa kuitenkin eroottinen tekijä on jälleen lähes täysin syrjäyttänyt sosiaalisen: fyysisesti heikon, hedelmättömän työmiehen verevä vaimo Elsa antautuu väkivahvalle »rannikkolaiselle» synnyttäen lapsensa muka aviomiehelle; tämän kuoltua hän saa kuitenkin kokea »rannikkolaisen» jo sitoutuneen toiseen naiseen.[7] Toisaalta pienoisromaanissa *Kylä palaa* (KJG 1938) herättää huomiota kyläyhteisöä myötätunnolla seuraileva, mutta siitä samalla erottuva »työläiskirjailijatar», ehkäpä tekijän kaksoishenkilö.[8]

Vuoden 1936 kirjallisia tapauksia oli tuntemattoman ahvenanmaalaisen kotiapulaisen Sally Salmisen (s. 1906–76)[9] pohjoismaisessa romaanikilpailussa saavuttama 1. palkinto romaanillaan *Katrina* (Schildt). Romaanista tuli kansainvälinen käännösmenestys, lisäksi se filmattiin. Sen taiteellisia arvoja on väheksytty, sen yleisömenestyksessä on nähty vastalause sekä estetismille että (Ruotsin) yhteiskunnalliselle proletaariromaanille. Suomalaiseen palkintolautakuntaan kuului kuitenkin myös Elmer Diktonius, ja sekä Katri Vala Tulenkantajissa että Elvi Sinervo Kirjallisuuslehdessä julkaisivat teoksesta laajan myönteisen arvioinnin edellisen nähdessä Sally Salmisessa yhden niistä ajan vaikuttavista ei-ammattikirjailijoista, joista Hagar Olsson oli samassa lehdessä 1934 ylistävästi kirjoittanut.[10]

Katrina ei ole vain kronikka ruotsinkieliseltä Pohjanmaalta lähteneen talollisentyttären, avioiduttuaan ahvenanmaalaisen merimies-

torpparin vaimon, rohkeasta, tarmokkaasta ja taistelevasta elämästä perheensä ja ympäristönsä hyväksi, ei myöskään vain eloisa sivistyshistoriallinen ajankuvaus (asunto-oloineen, työprosesseineen, juhlineen) ahvenanmaalaisesta kyläelämästä 1800-luvun lopulta jonnekin 1920-luvulle; se on niitä molempia, mutta sisältää lisäksi vahvan yhteiskunnallisen aineksen (luokkavastakohta maanomistaja-kapteenien ja näiden orjuuttamien torppari- ja mäkitupalais-merimiesten välillä, päähenkilön esiintyminen omien ja osatovereittensa oikeuksien puoltajana), joka sovinnollisesta loppujaksosta huolimatta ei niinkään paljon eroa Ruotsin proletaarisista kehitysromaaneista. Vaikka sanottaisiin, että Katrinan rohkea esiintyminen on lähtöisin hänen pohjanmaalais-talonpoikaisesta perinnöllisyydestään ja kokemustaustastaan, hänen omakohtaiseksi ansiokseen jää kuitenkin toistuvasti esiintuotu solidaarisuus ahvenanmaalaista maaköyhälistöä kohtaan, rohkea vaatimus »maailman järjestämisestä uudelleen».[11]

Vaikka romaanin päähenkilö ei sanaa »luokkaero» tunnekaan (s. 29), se ei ilmeisesti ollut tuntematon kirjailijalle, joka muistelmissaan kertoo luokkaerojen jyrkkyydestä ei vain Ahvenanmaalla vaan myös ja nimenomaan newyorkilaisissa palveluspaikoissaan, ei vain Aili-sisarensa[12] (ja jo sitä ennen ahvenanmaalaislankonsa) marxilaisuudesta vaan myös omasta mukanaolostaan New Yorkissa kommunistisessa Scandinavian Worker -yhdistyksessä, kuulumisestaan paikalliseen palvelijattarien ammattiosastoon ja kirjoittelustaan pieneen ruotsinkieliseen vasemmistolehteen.[13]Vaikka hän vuoteen 1933 mennessä kertoo vieraantuneensa marxilaisesta suunnasta[14], eivät nämä kokemukset — yhdessä lapsuudenkokemusten kanssa — ole toki jääneet jättämättä jälkiä; ja *Katrina* syntyi newyorkilaisessa palvelijanhuoneessa.[15]

Sally Salmisen tuodessa Katrina-romaanillaan suuren lukijakunnan tietoisuuteen vanhan Ahvenanmaan luontoa ja yhteiskuntaa Jussi Lainio (1898–1957)[16] puolestaan oli kahdessa 30-luvun puolivälin kertomateoksessaan kirjallisuutemme Lapin ja Lapin tukkijätkän kuvauksen uranuurtajia. Kittiläläisen poromies-talonpoikaiskodin poikana hän työskenteli poikaiästä saakka isänsä apulaisena, mutta joutui kodin porokadon vuoksi köyhdyttyä etsiytymään ansiotyöhön tukkilaiseksi, kiertäväksi Lapin jätkäksi; jossakin vaiheessa hän yritti onneaan myös kullanhuuhtojana. Työttömyys pakotti hänet etsiytymään etelään: seurasi opiskelua Työväen akatemiassa (1927–28), jossa Lauri Haarla oli hänen kirjallisuudenopettajanaan, sekä yhteiskunnallisessa korkeakoulussa, jossa hän 1931 suoritti kunnallisen ja yleishallinnollisen tutkinnon, joka kelpuutti hänet pikkuvirkoihin maatalousministeriön ja Uudenmaan lääninhallituksen palveluksessa. Tässä vaiheessa syntyivät Lainion teokset *Pohjolan elinkautisia* (WS 1935) ja *Metsien vapaudessa* (WS 1936), jotka saivat poikkeuksellisen arvostelumenestyksen, mutta herättivät myös polemiikkia, kun uusi kirjailija pyrittiin nostamaan suurkustantajien pannassa olleen Haanpään vastavoimaksi ja ylittäjäksi.[17]

Lainion esikoiskokoelman kaikki neljä novellia liikkuvat tukkilaisaiheissa — kolmessa niistä kuvataan jätkiä sortumassa työonnettomuuteen tai harhailemassa eksyneinä luonnon armoilla kesäisessä tai talvisessa tunturimaastossa —, mutta vain yhdessä, kokoelman 90-sivuisessa päätuotteessa »Elinkaudeksi», on esillä yhteiskunnallinen vastakohta-asetelma. Siinä torpanpoika Lauri Ahola, jolta ison talon isäntä on kieltänyt tyttärensä, on lähtenyt tukkijätkäksi Lappiin rahaa tienatakseen, mutta erehtyy viimeisenä työpäivänä työssään vähäiseen vilppiin ja sitä tietä työtarkastajan kanssa tappeluun, jossa tämä menettää henkensä, Lauri itse vapautensa ja myös morsiamensa (joka hänen vankilassa istuessaan avioituu toisen miehen kanssa). Tuomionsa kärsittyään Lauri Ahola palaa Lapin tukkityömaille »elinkautisena», katkeroituneena »Maailman Jaskana», jolta kaikki ihanteet ovat romahtaneet, ja hänen vaarallisuutensa (kuten myös uuden työnjohtajan virkaintoisuuden) tajuten hänen vanha ystävänsä Iijoen Paavo katsoo viisaimmaksi häipyä ajoissa työmaalta. »Elinkaudeksi»-novelliin sisältyy vaikuttavia kuvauksia sekä tukkilaisten kämppäelämän kurjuudesta että kollektiivisesta työprosessista tukkimetsässä (s. 41)[18] Luokkatietoisuudesta — tosin alkeellisesta — kertoo Laurin yksinkertaisen, juopon työtoverin Heikkisen katkeruuden purkaus siitä, että jätkät »näillä pirun laitumilla» joutuvat hankkimaan »herroille trikoopöksyjä» [!], sen sijaan että riskit herrat itse pantaisiin tukkimetsiin (s. 24); luokkavastakohta rävähtää katkerana myös Laurin ja työntarkastajan sanailussa ennen kohtalokasta tappelua (»kaksi ylpeyttä» s. 53), ja »pohjimmaisena syynä» rikokseensa Lauri myöhemmin Iijoen Paavolle esittää sen, että »ihmiset yhteiskunnassa ovat jakautuneet ylhäisiin ja alhaisiin» (s. 82). Mutta ainakaan ennen tekoansa Lauri ei ollut kiinnostunut yhteiskunnallisista kysymyksistä:

> Lauri ei ollut koskaan kiintynyt yhteiskunnallisiin kysymyksiin niin kuin Heikkinen ne käsitti, eikä juuri muutenkaan, paitsi että itse kukin sai rakentaa elämänsä niin valoisaksi kuin tahtoi ja kykeni. Tosin hän oli kotipuolessaan kuullut puhuttavan 'sosialistien ja porvarien aatteista', mutta hänelle ne olivat pelkkää ilmaa, eikä hän tahtonutkaan niitä ymmärtää. Olipa hän tämäntapaisista aatteista kuullut puhuttavan täälläkin yksinkertaisena 'porvarien' panetteluna, mutta täälläkään ne eivät olleet häntä liikuttaneet vähimmässäkään määrässä... (s. 24–25)[19]

Se Lapin jätkän elämänkuvaus ja ne proletaarisen luokkatietoisuuden ainekset, mitä Lainion esikoiskokoelmassa tapaamme, loistavat toisessa kokoelmassa *Metsien vapaudessa* poissaolollaan; teoksen viidestä novellista ei oikeastaan yksikään liiku varsinaisella proletaarisella tasolla vaan kuvailevat joko tukkiherrojen ja talollisten tai suomalaisten ja norjalaisten poromiesten välisiä konflikteja. Henki on entistäkin yksilöllisempi, väkivaltaisempi, »londonilaisempi», tyyli rehevää, runsaasti pohjoissuomalaista sanastoa viljelevää, mutta ei Haanpään tavoin ehdotonta.

Kirjallisena rajailmiönä ainakin 30-luvulla ja sotavuosina on pidettävä myös Martti Larnia (Laine s. 1909)[20], maalarikodin poikaa, joka lapsuus- ja nuoruusvuosinaan paimenena, puutarha-apulaisena ja (1927–36) »liikealalla» (Elannon palveluksessa?) työskenneltyään toimi 1937–43 Elanto-lehden toimitussihteerinä sekä v:sta 1943 saman lehden päätoimittajana ja Elannon valistusosaston päällikkönä. V. 1934 hän astui kirjailijana julkisuuteen NVL:n *Nuoret runoilijat* -antologiassa (WS), ja toimi toisaalta 1935 Suomalaissosialistin päätoimittajana.[21] Monensuuntaisuutta ja -kirjavuutta ilmenee myös Larnin kirjallisessa tuotannossa. Yleisinhimillisellä runoantologiaosuudellaan (1934) ja opettavalla poikaseikkailukertomuksella *Seikkailuja Saamenmaassa* (1936) aloitettuaan hän herätti sensaatiomaista huomiota 1937 ilmestyneellä romaanilla *Kuilu*, kauhukuvauksella sielullisesta sairaudesta taustana v:n –18 tapahtumat, siirtyäkseen sitten *Hyvien ihmisten kylässä* (1942) »runolliseen romaaniin» ja *Arvokkaissa köyhissä* (1944) irvokkaaseen satiiriin, joka ennakoi tulevan menestyskirjan *»Neljännen nikaman»* (1957) laatua; mutta näiden lomaan sijoittuivat myös romanttinen Dan Aster -viihderomaani *Kahden maailma* ja patrioottiset sotarunot antologiassa *Laulun miekka* (1944).

Eri kustantajien Joel Lehtosen ja Lauri Haarlan puoltolauseista huolimatta vuosia torjuma romaani *Kuilu* ilmestyi vihdoin Kirjailijain kustannusliikkeen (Erkki Vala) julkaisemana.[22] Sen juoni on tiivistettynä seuraava: Päähenkilö Unto Johannes Kamara on rappeutuneen porvarissuvun vesa, joka kokee yksinäisen lapsuuden ja varhaisnuoruuden, menestyy opinnoissaan, mutta kehittyy sukupuolisesti masturbaatiosta sisarrakkauden kautta homoseksualismiin (johon kaunosielu Tohtori H. hänet opastaa). Hän kokee vappuna 1917 sosialistisen herätyksen, pääsee oikopäätä työväenlehden toimittajaksi (ilmeisesti Työmiehen, sillä kuvauksessa esiintyvät sekä Algot Untolan (= Aki) että Valppaan (= päätoimittaja, »inkvisiittori») hahmot, (vrt. s. 62 seur. ja 70), etsiytyy helmikuussa –18 rintamalle (Vilppulaan, Vesilahdelle), surmaa Tohtori H:n ja kokee lopuksi Suomenlinnassa vankileirikauhut (myös jälleen homosuhteen) tuloksena mielisairaus. Sairaalasta selvittyään hän elää prostituoidun varassa, sitten ruumiillisessa työssä, kunnes neljä vuotta myöhemmin pääsee osuuskaupallisen lehden toimitussihteeriksi (minkä työn väärinkäsitetty hellyydenosoitus päätoimittajan pikkutytölle katkaisee). Yritys elää avioliitossa päättyy täydelliseen epäonnistumiseen, uskottoman vaimon surmaamiseen, vankilatuomioon ja itsemurhaan.

Kuilulle antoivat runsasta tunnustusta useat vasemmiston johtavat kirjallisuusarvostelijat kuten Katri Vala, Hagar Olsson, Raoul Palmgren, Elmer Diktonius ja Vihtori Laurila, ja lisäksi siitä julkaistiin Tulenkantajissa prof. Väinö Lassilan kuvauksen psykiatrisia avuja korostava tiedemieslausunto.[23] Kielteisempää arvostelua edustivat S-K. Kilpi (S. Sosialidemokraatti), joka leimasi teoksen epäsiveelliseksi[24], sekä Jarno Pennanen (Kirjallisuuslehti) selittämällä teoksen kuvauksen kansalaissodan esivaiheista mielivaltaisen tietämättömäksi ja sen edustaman sukupuolikäsityksen (»skorpiooni») vanhatestamentilliseksi.[25] Olennaista on, että (toisin kuin eräät teoksen myötämieliset arvostelijat kuvittelivat) perussyy romaanin päähenkilön elämäntragediaan ei suinkaan ollut kansalaissota (joskin se henkistä sairausprosessia kiirehti ja syvensi) vaan hänen oma (porvarillinen) psykofyysinen perinnöllisyytensä, epäterve lapsuuden ja varhaisnuoruuden ympäristönsä, väärä kasvatuksensa. Kahteen otteeseen — vappuna 1917 Kamaran liittyessä mielenosoituskulkueeseen ja sitten sodan ja vankileirin jälkeen 20-luvulla hänen saadessaan työpaikan osuuskaupallisessa lehdessä — työväenliike tarjoaa hänelle pelastavan käden avun jäädessä kuitenkin ohimeneväksi. *Kuilu* ei siten ole yhteiskunnallinen

romaani vaan korostetusti yksilöllinen kehitystarina, rajoittunut sikäli, että se ei tiedollisesti (sen paremmin yhteiskunnallisesti kuin sukupuoliopillisestikaan) kohoa päähenkilön, minä-kertojan, ahtaan, usvaisen näköpiirin yläpuolelle. Sota nähdään raakalaisuuden voittokulkuna: siinä *Kuilun* vapaamielinen ajatuslinja.

Larnin »runollinen romaani» *Hyvien ihmisten kylä* (Suomen Kirja 1942) voitaisiin nähdä kirjailijan sotavuosien tilityksenä: tapahtumat sijoittuvat välirauhan aikaan ja etelähämäläiseen kylään, talonpoikaisympäristöön karjalaisevakkojen sijoittumisvaikeuksien edustaessa kuvauksessa varsinaisesti ajan ongelmia. Romaanin sosiaalinen ja ideologinen aines jää kuitenkin ohueksi — sen henki ei ole tosin sotainen, mutta eipä juuri sodanvastainenkaan —, joten mielenkiintoisimmaksi tekijäksi nousee se, että karjalaisen »sankarivainajan» yliherkän Huuko-pojan paimenen urassa tiettävästi kuvastuvat kirjailijan omat lapsuuden kokemukset; kirjan puolivälissä poika kuitenkin tapaturmaisesti kuolee. Jos *Hyvien ihmisten kylässä* on nähtävissä pako sodan ilmapiiristä idylliin, niin selvä kannanotto (jatko)sodan puolesta on sen sijaan Larnin toimittamana ilmestynyt *Laulun miekka* -antologia (Suomen Kirja 1944) ja hänen oma osuutensa, sikermä »Ankara laulu» sen sisällössä. Seppäperhe takoo ja taistelee (»Isä ja poika»), myös periaatteellinen rauhanmies lähtee murhaajia tavoittamaan (»Rauhanmies»), työläisveteraani muistaa veljessodan, on halunnut vain rauhaa, mutta kaatuu hyökkääjiä torjuessaan, joten: »Et ollut luopio: sun aattees kesti!» (»Sankarityömies»).[26]

Samana viimeisenä sotavuonna ilmestyi kuitenkin myös Larnin hirtehinen satiiriromaani *Arvokkaat köyhät ja heidän kirjava seurakuntansa* (Suomen Kirja 1944), jonka tapahtumat sijoittuvat 30-luvun alun lapualais- ja pulavuosiin. »Arvokkaita köyhiä» ovat Helsingin esikaupungissa asustavat isä ja poika Jeremias ja Jere Suomalainen, kaksi saamatonta, hyväntahtoista nahjusta, joita uskollinen kotiapulainen tosiasiassa elättää. Jere (jolla lie jotakin henkistä yhteyttä kirjailijaan) joutuu hajusaippuafirman mainosmiehen paikkaa tavoitellessaan hurjiin seikkailuihin tuonaikaisessa Suomessa: Viipurissa häntä väärinkäsityksestä juhlitaan suuruudenhulluna draamakirjailija Juhani Suomalaisena (Haarla?) tai hän joutuu niinikään erehdyksestä pulamiesten kokoukseen, ja paonomaisella paluumatkallaan kotiin edelleen kommellukseen toisensa jälkeen ja samalla kokemaan originellejä ihmishahmoja kuten filosofisen suutarin Joonas Suhosen, jon-

ka mukaan »Elämä on roteski leikki» (romaanin motto). Lopuksi koko seikkailujen sarja paljastuu »romaanin mittaiseksi runoksi», josta Jere ryhtyykin kirjoittamaan romaania. Vaikka tarinassa on viittauksia pulakauteen, muilutuksiin ja Mäntsälän kapinaan, sen yhteiskunnallinen näkemys on pelkästään bohemistinen, eikä työväenliikkeestä tai -aatteista näy häivääkään.[27] Älykästä nokkeluutta (vertaukset!) kirjassa on liiaksikin, joten syntyy forseeratun maku; samoin on tapahtumissa ylikuormitusta.

Työväenliikkeen kirjallisuuden rajatapauksena lienee pidettävä myös Armo Vuotilaa (1905–51)[28], joka oli 30-luvulla SDP:n jäsen ja lehtimies, mutta asenteiltaan lähellä vasemmisto-oppositiota, kirjoitti Kirjallisuuslehteen (1937) ja Kiilan Albumiin (1940) yhdistäen monien kiilalaisten tavoin sosialistisen luokkanäkemyksen freudilaisuuteen; painopiste oli hänellä kuitenkin jälkimmäisessä. Vuotila oli syntynyt laestadiolaisen papin poikana Muurmannilla, kokenut nuorukaisiässään isätyrannian vastaisen kapinan ja kääntymyksen, kuulunut Helsingin yliopistossa 20-luvun jälkipuolella kemiaa opiskellessaan Akateemiseen sosialistiseuraan, omaksunut ateismin ja freudilaisuuden, ollut Tampereella v:n 1934 alusta Kansan Lehden toimittajana ja matkatoimiston johtajana toimiessaan myös paikallisen vapaa-ajattelijaosaston puheenjohtaja ja julkaisi novellikokoelman, ainoan teoksensa, syksyllä 1940. Syksyllä 1943 Vuotila avioliittonsa hajottua siirtyi Ouluun ja sieltä edelleen 1947 Simoon ja Turtolaan solmien pohjoisessa uuden avioliiton, palaten kirkon jäseneksi ja toimien mm. kansakoulunopettajana.

Armo Vuotilan ideologisista perusasenteista 30-luvun jälkipuolella antavat havainnollisen kuvan hänen Kirjallisuuslehdessä 1937 julkaisemansa tekstit: luokkanäkemyksen ohella vahvasti freudilaisuutta korostava ja samalla välillisesti omaa isäkapinaa tihkuva erittely Sigfrid Siwertzin *Selambin perheestä* sekä »psykologiaa harrastavan havainnoitsijan» maailmantilannetta pohdiskeleva artikkeli »Pelon ja toivon yhteiskunta», jossa omistavien ja omistamattomien vastakohdan ratkeamista edellisen tuhoon ennustetaan sekä einsteinilaisen maailmankuvan että freudilaisen alitajunnan näkökulmasta.[29] Ainakin osin samat näkökulmat ja asetelmat sekä sama raskaasti pohdiskeleva tyyli leimaavat myös Vuotilan novellikokoelmaa *Elämän kasvojen alla* (WS 1940). Kirjoittajan lapsuuden ympäristöä valottaa muurmanilaisaiheinen ja elävään malliin perustuva »Erään miehen

tarina», jonka päähenkilönä on 1887 syntynyt Hugo Kivari, tarmokas, häikäilemätön kalastaja, joka ei pysty sopeutumaan v:n 1917 aiheuttamaan yhteiskunnalliseen muutokseen vaan pakenee Suomeen, jossa edelleenkin sosiaalisesti sopeutumattomana päätyy mystiikkaan. Kysymys on epäsosiaalisen individualismin tuomiosta, kun taas »Kaksintaistelussa» on esillä kirjoittajalle keskeinen isätyrannian ja sen vastaisen kapinan ongelma: kuvauksen kohteena on Martin Stenin kamppailu sortoa vastaan kodissa ja koulussa, sitten myös merellä (kapteeni) ja yhteiskunnassa (valtio), taistelun päättyessä (kapina kuolemaa vastaan) itsetuhoiseen laskuvarjohyppyyn; oikeaoppiseen freudilaiseen Oidipus-kompleksin kuvailuun tässä novellissa kuuluu myös kapinoitsijan epänormaali kiintymys äitiinsä. Henkilö- ja ajankohtaista kiinnostavuutta on kokoelman kahdella muullakin novellilla: »Niin täytyikin tapahtua» kertoo (kuten myös Kiilan Albumissa 1940 julkaistu »Seikkailu») tekijän omakohtaisista kokemuksista sodanaikaisella laivamatkalla Skandinaviasta Saksaan ja Englantiin, ja novellin »Leif palaa takaisin» aiheena on kahden norjalaisveljeksen joutuminen saksalaisvaltauksen yhteydessä vastakkain, jolloin nimihenkilön natsiksi muuttumisen sosiaalipsykologisia syitä valaistaan takautumin.[30]

VII. 30-LUVUN JA SOTAVUOSIEN KIILA

1. KIILAN SYNTYTAUSTA, KOOSTUMUS JA LINJA

Kirjailija- (ja taiteilija-)ryhmä Kiila on viettänyt suuria merkkipäiviään, 15-, 30- ja 40-vuotisjuhliaan, marraskuussa 1951, 1966, 1976. Tämä lienee yhteydessä mm. siihen, että uutta kirjailijaryhmää, sen tavoitteita ja kokoonpanoa käsittelevä ohjelma-artikkeli julkaistiin Kirjallisuuslehdessä lokakuussa 1936.[1] Jo vuotta aikaisemmin, kirjallisuusviikolla 1935, tapahtui ryhmän kollektiivinen ensiesiintyminen Kirjan talon juhlasalissa, ei kuitenkaan vielä Kiilan nimellä.[2] Ensimmäisen perustavan kokouksen (syysk. 1935) pöytäkirja puuttuu, mutta toiseen perustavaan kokoukseen (lokak. 1935) osallistuivat pöytäkirjan mukaan Viljo Kajava (pj), Aira ja Elvi Sinervo, Arvo Turtiainen ja Otto Varhia sekä seuraaviin saman syksyn ja tammikuun 1936 kokouksiin lisäksi Eero A. Pulli (Eetu Kivelä) ja Tyyne Maija Salminen. Ryhmän ensimmäisessä julkisessa yhteisesiintymisessä 13.10.1935 taas olivat omin tuottein mukana kirjailijat Katri Vala (Lauritsalasta), Pentti Haanpää (Piippolasta), Aira ja Elvi Sinervo, Arvo Turtiainen, Viljo Kajava ja Otto Varhia, Helmer Adlerin ja Raoul Palmgrenin esiintyessä tilaisuuden puhujina.[3]

Kiilan syntymisen yleisenä ajantaustana olivat Lapuanliikkeen avaama Svinhufvudin–Kivimäen yhteiskunnallinen ja poliittinen taantumusjärjestelmä Suomessa (heijastumineen kulttuurielämään, jota leimasivat kansalliskiihko, militarismi, todellisuuspakoinen estetismi ja metafysiikka sekä vapaamielisten ja radikaalien kansainvälisten virtausten torjuminen mm. käännöskirjallisuudessa) sekä fasismin ja uuden maailmansodan uhkan kasvu Hitlerin valtaannousun myötä. Suppeampana ajantaustana voidaan nähdä pienten radikaalien oppositioryhmittymien muodostuminen ja lehtien syntyminen 30-luvun alkupuolella. Näitä olivat:

a) sosialidemokraattisen Proletaarikirjailijan liiton perustamispuuhat kevätkesällä 1930 (mukana mm. Diktonius, Atos Wirtanen, Pentti Haanpää ja Eetu Kivelä);

b) mm. hyviä suhteita Neuvostoliittoon ajaneen Hiilet-yhdistyksen

perustaminen (ja lakkauttaminen) syksyllä 1931 (Jarno Pennasen ohella mukana mm. Katri Vala ja Iris Uurto)[4];

c) Erkki Valan johdolla tapahtunut Tulenkantajain seuran toiminnan elvyttäminen keväällä 1932 sekä »kulttuuriaktivistisen» Tulenkantajat-viikkolehden perustaminen loppuvuonna 1932 (avustajakunnassa Pentti Haanpään ja Katri Valan ohella »nuoret» Helmer Adler, Viljo Kajava, R. Palmgren, Kaisu-Mirjami Rydberg, Aira ja Elvi Sinervo, Nyrki ja Tapio Tapiovaara, Arvo Turtiainen);

d) marxilaisen Kirjallisuuslehden perustaminen Jarno Pennasen toimesta loppuvuonna 1932 (avustajina mm. Pentti Haanpää, Katri Vala, Iris Uurto, Otto Varhia);

e) v. 1925 perustetun Akateemisen sosialistiseuran ja sen 1931 perustetun teoreettisen Soihtu-lehden siirtyminen v. 1933–34 tienoilla vasemmistososialidemokraattisille linjoille (keskeisiä vaikuttajia Cay Sundström ja Mauri Ryömä, jäseniä mm. R. Palmgren, Maija Savutie, Elvi Sinervo) sekä HTY:n Toveriseuran muodostuminen samaan aikaan vasemmistososialidemokraattisen toiminnan »proletaariseksi» tukikohdaksi (mukana lukuisia tulevia kiilalaisia)[5];

f) Kirjan talossa toimineen Työväen näyttämön elvyttäminen v:sta 1934 lähtien »Piscatorin hengessä», tulevien kiilalaisten akviivilla myötävaikutuksella (johtajina ja ohjaajina mm. Adler, Nyrki Tapiovaara, K-M. Rydberg ja M. Savutie, lavastajana Tapsa Tapiovaara, näyttelijöinä mm. J. Pennanen, E. Sinervo ja A. Turtiainen)[6];

g) suuntataistelu ja välirikko Tulenkantajissa syksyllä 1934 ja nuorten pääosan siirtyminen 1934–35 Kirjallisuuslehden avustajiksi (toimitusneuvostoon Pennasen ohella keväällä 1935 Haanpää, Palmgren, Savutie, E. Sinervo ja N. Tapiovaara, s.v. elokuusta lähtien lisäksi K. Vala);

h) Kirjailijain kustannusliikkeen (E. Vala) perustaminen 1935 torjuttua ulko- ja kotimaista kirjallisuutta kustantamaan[7]; sekä

i) 30-luvun sodan-, fasismin- ja kuolemanrangaistuksen vastaiset liikkeet, Pariisin kirjailijakongressin herättein syksyllä 1935 perustettu Kulttuuririntama, yhteiskunnallisen romaanin läpimurto samana syksynä ja sitä vuoden 1936 alussa konservatiivisten ja liberaalisten voimien välillä seurannut ns. kirjallisuustaistelu, mihin myös vasemmisto aktiivisesti osallistui.[8]

Aloite Kiilan perustamiseksi lähti selvästikin nuoresta kirjallisesta piiristä, joka 30-luvun alkupuolella oli keräytynyt uusien oppositiolehtien ja -yhdistysten ympärille. Käsitys, että Kiila syntyi Kirjallisuuslehden, ei Tulenkantajien vaikutuspiirissä[9], ei tarkkaan ottaen pidä paikkaansa; Viljo Kajava ja Arvo Turtiainen, joilla Kiilan perustamisessa ja toiminnassa oli keskeinen asema, jäivät vuodenvaihteen 1934–35 välirikossa Tulenkantajien avustajiksi, ja kummankin esikoisteokset pääsivät 1935–36 julkisuuteen Kirjailijain kustannusliikkeen kautta. Ja vaikka on ilmeistä, että kaikki ryhmän perustamiseen ja toimintaan 30-luvulla osallistuneet olivat marxilaisuuden omaksuneita vasemmistolaisia, ryhmä ei kytkeytynyt kumpaankaan työväenpuolueeseen vaan piti yllä yhteyksiä molempiin.[10] Huomiota herättää, että ryhmän perustajat kutsuivat syksyn 1935 kokouksiinsa myös tunnetusti sosialidemokraattisia kirjailijoita kuten Emil Lindahlin, T. S. Vehkakorven (Järvinen), Martta Salmela-Järvisen sekä E. A. Pullin (Eetu Kivelä), joista kuitenkin vain viimemainittu osallistui kahteen kokoukseen.[11]

Kiilan jäseniksi Kajavan, Sinervo-sisarusten, Turtiaisen ja Varhian lisäksi liittyivät 30-luvun kuluessa yhdistyksen vajaiden pöytäkirjojen ja vuosikertomusten valossa Tyyne Maija Salminen, Matti Lahdenmäki, Pentti Lahti, Veikko Niemi (Nieminen, myöh. Kolula), Katri Vala, Kaisu-Mirjami Rydberg (Karin Alm), Paavo Pii (Grönlund) ja Tapio Tapiovaara, muista lähteistä saatujen tietojen mukaan lisäksi Pentti Haanpää, Iris Uurto, Jarno Pennanen, Olavi Siippainen, Ere Kolu (Kustaa Liukonen), Joonas Laukki (Lauri Vilenius) sekä Eino Johannes (Einari Johannes Jääskeläinen) eli yhteensä 19 kirjailijäsentä ynnä kuvataiteilija Tapiovaara. Yhdistyksen 15-vuotisnäyttelyn (1951) papereissa kantajäseninä on lisäksi mainittu sen piirissä ohjelmateoreetikkoina, esseisteinä, kriitikkoina ja alustajina vaikuttaneet Helmer Adler, Raoul Palmgren, Maija Savutie ja Nyrki Tapiovaara; täten 30-luvun Kiilan jäsenmäärä nousisi 24:ään.Toimintamuotoja olivat virallisten kokousten ohella alustuskeskustelut ja ateljeekritiikit[12], kirjalliset yhteisesiintymiset paitsi pääkaupungissa myös muissa suuremmissa kaupungeissa kuten Turussa ja Tampereella[13] sekä julkaisutoiminta (Kiilan albumit 1937, 1938 ja 1940, Egon Erwin Kischin *Valittua reportaashia* I–III 1937, Pennasen Rivit-kokoelma 1937 sekä Turtiaisen *Rautakourat*-romaani 1938). Yhdistyksen puheenjohtajana toimi Turtiainen, sihteerinä E. Sinervo.

Kirjallisuuslehdessä syksyllä 1936 julkaistussa ohjelmakirjoituksessa »Kirjailijaryhmä Kiila» selitettiin:

Ryhmä, 'Kiila', edustaa kirjallisuudessamme uutta, ennen näkemätöntä, sekä muodollisesti että asiallisesti porvarillisesta kirjallisuudesta poikkeavaa suuntausta. (— —) Ryhmä nojautuu taiteellisessa luomistahdossaan proletariaattiin, pyrkii ilmaisemaan sen tunteita, näkemään sen silmillä ja ottamaan osaa sen taisteluihin. Se ammentaa voimansa ajasta, sen vastakohtia täynnä olevasta kuohuvasta elämästä.[14]

Ohjelma on luokka- mutta ei puoluekantainen. Toisaalta termit proletaarikirjailija ja -kirjallisuus on siinä nähty ideologisesti, ei sosiaalisesti. Kiilan »kantajäsenten» 24-päinen joukko jakautui syntyperältään kolmeen lähes yhtä suureen ryhmään, työläiskodeista, käsityöläis- ja työnjohtajakodeista sekä virkamies- ja keskiluokkakodeista lähteneisiin, samoin koulutuksen perusteella, kun taas ammattijakautuman mukaan yli puolet (16) edusti henkisen alan ammatteja 9 ollessa jatkuvasti ruumiillisessa työssä (lisäksi edellisestä ryhmästä 3 ollut aikaisemmin ruumiillisessa työssä).[15] Kuvattavan aiheen omakohtaista tuntemusta, tarpeen tullen työskentelyä ao. alalla, painotettiin kuitenkin Turtiaisen Kiilan Albumissa 1937 julkaisemassa ohjelma-artikkelissa, jossa samalla korostettiin taiteellisuuden vaatimuksen ensisijaisuutta taistelun vaatimuksen rinnalla.[16] Tämän artikkelin rinnalla on keskeinen asema Kajavan Kirjallisuuslehdessä 1935 julkaisemalla artikkelilla »Proletaarilyriikan probleemeja», jossa »runoutemme» korostetaan olevan sisältötaidetta, jossa »ylimalkaisesta taisteluasenteesta» on siirryttävä »suuria yhteiskunnallisia pohjaliikuntoja» heijastaviin yksityistapauksiin, mutta jossa samalla nousevat etualalle nimenomaan muoto-ongelmat: uudet, tuoreet runokuvat, sekä Diktoniuksen ja Katri Valan kehittämä vapaamitta, joka olennaisesti liittyy uuden luokan, proletariaatin runouteen.[17] Kiilan yleisenä kirjallisuuspoliittisena käytännönlinjana oli yhteiskunnallisen kirjallisuuden (ja taiteen) oikeutus ja vaatimus contra kansalliskiihko ja estetismi; sosialistisesta realismista keskusteltiin, mutta sitä ei pidetty keskeisenä eikä ajankohtaisena ongelmana.

Tärkeä tekijä Kiilan kirjallisten tavoitteiden muotoutumisessa olivat ulkomaiset herätteet: ne kirjailijat ja kirjalliset suunnat, jotka Suomen tuolloinen lehdistö ja kustannustoiminta torjuivat radikaaleina, kumouksellisina ja moraalisesti vaarallisina, mutta joita Tulenkantajat ja Kirjallisuuslehti olivat esitelleet sekä selostein että näyttein. Näistä herätteistä voimakkaimmat tulivat Yhdysvaltain kapinallisesta modernista runoudesta Whitmanista Mastersiin ja Sandburgiin, yhteiskuntakriittisestä 20- ja 30-lukujen romaanista ja dramatiikasta, Ruotsin 20- ja 30-lukujen uudesta proletaarilyriikasta (Fem unga) ja -romaanista sekä Neuvostoliiton vallankumousrunoudesta (Blok, Jesenin, Majakovski) ja romaanista (ennen muita Gorki).[18] Kirjallisuudenlajeista näkyvimmin esiintyi lyriikka (K. Vala, Kajava, Turtiainen, Pennanen), mutta jo 20-luvulla läpimurtonsa suorittaneiden (Haanpää, Uurto) sekä sitten Elvi Sinervon ansiosta myös kertomaproosa sai kiilalaisten tuotannossa merkittävän aseman, kun sen sijaan dramatiikka jäi (Uurron sodanaikaisia näytelmiä lukuunottamatta) toistaiseksi vähäpätöiseksi.

Kun todetaan Kiilan jäsenten 30-luvulla julkaisseen 34 itsenäistä teosta[19], on muistettava, että valtaosa näistä oli jo ennen Kiilan perustamista esiintyneiden kirjailijoiden (Vala, Haanpää, Uurto, Salminen) teoksia, joista taas ehkä puolet oli ilmestynyt ennen ryhmän syntymistä. Ryhmän uusista nimistä pääsi omin teoksin julkisuuteen kuusi (Kajava, Turtiainen ja Pennanen runokokoelmin, Elvi Sinervo kertomatuottein, Rydberg ja Pii näytelmin), lisäksi nuorin Kiila runoantologian puitteissa (Vaella nuoruus, 1939).[20] Ryhmän käytännöntoiminnassa olivat aktiivisimpana tekijänä »nuoret»; piippolalainen Haanpää tyytyi olemaan »ulkojäsen», Uurto osallistui kokouksiin vain poikkeuksellisesti välillä dramaattisesti »eroten», ja joskin Katri Vala osallistui ryhmän toimintaan Helsingin seudulle palattuaan, rajoitti sairaus hänen aktiivisuuttaan. Oma elementtinsä olivat lopuksi vanhan työläiskynäilijäpolven edustajat tai perinteenjatkajat Ere Kolu (s. 1884), Matti Lahdenmäki (s. 1900) ja Joonas Laukki (s. 1900), jotka osallistuivat aktiivisesti ryhmän toimintaan, mutta jäivät sen toteuttaman työväenkirjallisuuden uudistuksen ulkopuolelle.

Sotavuodet koituivat Kiila-ryhmälle kohtalokkaiksi. Syksyn 1939 ideologisessa hajaannuksessa Pennanen, Kajava, Varhia ja Siippainen irtautuivat ryhmästä osallistuen sitten lehtimiehinä tai asemiehinä sotaponnistuksiin, Pennasen kuitenkin päätyessä jatkosodan aikana ns. Hella Wuolijoen vakoiluprosessin myötä vankilaan. Talvisodassa palvelivat aseellisina muutkin siihen velvoitetut Kiilan jäsenet Nyrki Tapiovaaran ja Eino Johanneksen saadessa taisteluissa surmansa. Välirauhan aikana useat Kiilan jäsenet osallistuivat Rauhan ja ystävyyden seuran sekä ns. kuutosopposition toimintaan — näkyvimmin Laukki, Elvi Sinervo ja Rydberg — päätyen viimeistään jatkosodan sytyttyä vankilaan, kuten sodan kuluessa sitten myös Turtiainen,

Palmgren, Aira Sinervo, Kolula sekä jo mainittu Pennanen. Pii sortui talvisodan aikana keuhkotautiin, kuten sitten jatkosodan aikana Katri Vala; Adler teki välirauhan aikana itsemurhan. Teoksia saivat sotavuosina julkisuuteen vain harvat kiilalaiset — Haanpää kaksi, Uurto, Vala, Salminen ja Lahti kukin yhden —, kun sen sijaan ryhmästä irtautuneet osoittivat erityistä tuotteliaisuutta (Kajava viisi, Siippainen neljä ja Varhiakin yhden teoksen). Maanalaisuudessa, vankiloissa ja henkisessä eristyksessä syntyi kiilalaisten piirissä kuitenkin runsaasti kaunokirjallisia tekstejä, jotka sitten sotapolitiikan romahdettua tulvivat julkisuuteen.

30-luvun Kiilan kirjailijoista on jo aikaisemmin käsitelty Katri Valaa, Pentti Haanpäätä ja Iris Uurtoa eli niitä, jotka jo ennen Kiilan muodostumista olivat saavuttaneet näkyvän aseman kirjallisuudessamme. Nyt seuraa niiden vuoro, jotka vasta 30-luvun puolivälistä alkaen pääsivät omin teoksin julkisuuteen (Kajava, Turtiainen, Elvi Sinervo, Pennanen) ja olivat samalla ryhmän keskeisiä voimia, sekä heidän jälkeensä muut kiilalaiset, joukossa myös niitä, joilla oli jo omaakin tuotantoa, joskin vähemmän näkyvää, takanaan.

2. VILJO KAJAVA

Ensimmäisenä Kiilan uusista nimistä pääsi julkisuuteen Viljo Kajava (s. 1909)[21],jonka esikoisrunokokoelma *Rakentajat* ilmestyi 1935 Kirjailijain kustannusliikkeen julkaisemana. Tamperelaissyntyinen räätälinpoika koki lapsuudessaan työläiskaupungin elämänpiirin (»Kaakinmaa») ja unohtumattomana järkytyksenä Tampereen puolustustaistelun ja kukistumisen 1918 — aiheet, joihin hän palasi myöhäisessä pääteoksessaan *Tampereen runot* (1966). Hän aloitti Tampereella myös oppikoulunsa, mutta saattoi sen (1931) päätökseen Hämeenlinnassa, jonne perhe oli siirtynyt. Hämeenlinnan lyseossa, jossa Kajava — edeltäjinään mm. Eino Leino ja Larin-Kyösti — toimitti vuorollaan toverikunnan Vasama-lehteä, heräsivät hänen runoilijalahjansa, joille toveruus Tapiovaara-veljesten kanssa ja yhdessä koettu tulenkantajaherätys antoivat sitten kapinallisen, vapaarytmisen suunnan. Yhdessä Tapio ja Nyrki Tapiovaaran kanssa Kajava syksyllä 1931 suuntasi pyhiinvaellusretkensä Erkki Valan luo ja oli sitten aktiivisesti mukana piirin kahvilaistunnoissa, uuden oppositiolehden suunnittelussa ja vihdoin Tulenkantajat-viikkolehden avustaja-, arvostelija- ja toimitustyössä. Lehden ja Tulenkantajain seuran sisäisessä suuntataistelussa 1933–34 Kajava kuului liberaaliradikaaleihin ja pysyi lehdelle uskollisena myös sen marxilaisten avustajien siirtyessä vuoden 1935 alussa Kirjallisuuslehden ympärille, vaikka oli siihen mennessä itsekin omaksunut marxilaisen luokkanäkemyksen, kuten hänen ensi sijassa Kirjallisuuslehdessä julkaistut ohjelmalliset kirjoituksensa osoittavat.[22] Enemmän kuin sosialismin teoria Kajavan kehitykseen vaikuttivat kaunokirjallisuuden, kansainvälisen modernistisen runouden herätteet ja esikuvat; suuret amerikkalaiset (Whitman, Sandburg) ja venäläiset (Blok, Jesenin, Majakovski) kuuluivat hänenkin kotijumaliinsa, mutta muita kiilalaisia vahvempia herätteitä hän sai Ruotsin proletaarirunoilijoilta, ennen muita Harry Martinsonilta.

Kajavan esikoiskokoelman runoilijaohjelmallisissa ja tunnustuksellisissa teksteissä tapaamme vielä kaikuja tekijän »liberaaliselta» kaudelta: näin johdantorunossa »Muuttolinnut» (julk. Tulenkantajissa 1934), jossa ylistys kohdistetaan vapaille linnuille, »valtakuntain halveksijoille», »kapinallisten tavoittamattomalle kuorolle», ja varsinkin runossa »Punapurje» (julk. Tulenkantajissa 1934), uhmaisessa uuden sukupolven vastarunossa kademieliselle valtiattarelle »mustalle muusalle», jonka takaa voi arvailla niin Viljasta kuin Koskenniemeäkin.[23] Mutta runossa »Nuori tunnustus» ei esitetä vain sosiaalista ja pasifistista vastaohjelmaa Matti Kuusen aks-läiselle heimomystiikalle vaan julistetaan sitä vastaan nimenomaan proletaarinen, sosialistinen uskontunnustus: »Hän on löytänyt paikkansa rivissä, / hän on luokkansa elävä jäsen.»[24] Ja runossa »Susi» vannotaan ankara luokkauskollisuuden vala, joka aikanaan oli kääntyvä esittäjäänsä vastaan: »olen susi, suodenluolassa nuori pentu / — / jos horjahdan, sudet, hampain minua opettakaa, / en pelkää luokkani lakia kirvelevää».

Näkyvän osan kokoelmasta — pääosin osastot »Kesää anno 1935» ja »Rakentajat» — täyttävät sosiaaliset runot, runot työttömyydestä, varatöistä, alipalkatusta työstä, työläiselämän puutteellisuudesta ja turvattomuudesta, suurista rakennustöistä työläisten hien ja terveyden hinnalla, mutta myös työläisitsetietoisuuden, -ylpeyden ja voitontahdon herättävistä. Näissä runoissa voi vielä ilmetä muistumia 20-luvun tulenkantajien tekniikan-romantiikasta ja epäaitoa koristeellisuutta, mutta niissä on myös vaikuttavaa julistuksellista voimaa.[25] Perspektiivi on toisaalta historiallinen, toisaalta kansainvälinen. Ru-

non kuvauskohteena on useimmiten työläinen, mutta Kajavan myöhempää suuntausta ajatellen on syytä muistaa, että muutamassa runossa esiintyy myös talonpoika, milloin virkavallan nöyryyttämänä kostoon kypsyvä (»Peltomies», eräs kokoelman ehjimmistä saavutuksista, julk. Kirjallisuuslehdessä 1934), milloin lähestyvän sodan uhkaama (»Kylässä»). Kolmas sosiaalinen elementti, josta Kajava puhuu ja johon hän vetoaa, on vasemmistoälymystö, työväenluokan tietoinen etujoukko. Sen edustaja on kulkija, joka kielletyn sillan yöllä ylittäessään ammutaan, mutta jonka ajatus seuraavana aamuna saa joukot täyttämään sillan vastustamattomana vyörynä (»Silta»), samoin vainottu runoilija, Whitmanin, Heinen ja Ossietzkyn toveri, joka kaltaistensa sydämiin piirtää »tulevaisuuden kuvan, uneksitun aurinkolaulun» (»Kevät»), samoin »kuolevan maailman veressä» kahlanneet, ristiriitojen repimät neuvostorunoilijat Jesenin, Blok ja Majakovski, jotka »raskaan kuorman» kantaneen sillan lailla ovat pudonneet tyhjyyteen (»Sillanrakentajat»). Mutta mahtavimpana soi ylistys etujoukoille runossa »Uusi sukupolvi»:

> Etujoukot, etujoukot, jotka laulatte aamuhämärässä,
> tarttukaa ihmiskunnan lainehtivaan massaan
> puhtain käsin, tervein aivoin, raikkain unelmin,
> piirtäkää sydämen piirtimellä
> tahtonne, tekonne siihen!
> Syvemmälle: ja te palaatte kerran kypsinä,
> kaaosta ohjaten, epäselvää selittäen, vanhaa hajoittaen,
> veljinä, tovereina, voittamattomina miehinä.

Aiheetta ei Kajavaa aikanaan luonnehdittu nimenomaan etujoukkojen laulajaksi Kiilan runoilijafalangissa.[26]

Jokseenkin kautta linjan Kajavan yhteiskunnallinen kuvaus- ja julistusrunous kytkeytyy kokoelman voimakkaaseen fasismin- ja sodanvastaisuuteen. »Sotilassaappaan jälki, ajan häpeämerkki» luonnehtii militarismin ohella myös fasismia, samoin »pyhä rautakorko», »lieska kirjarovion», »väännetyt ristit», ruskeaksi ruostuva rauta jne. Suoranaisesti fasismia luonnehtii runo »Orjat», jossa uutta Spartakusta manataan esiin 20. vuosisadan orjakapinaa johtamaan, kun taas sodanvastaisuus on kiihkeimmin esillä runossa »Kesää anno 1935»:

> (— —)
> pusertuu kevään ainoa totinen laulu:
> ei koskaan enää sotaa!
>
> Soisin kaikkien laulujen toistavan sitä laulua,
> soisin kellojen, jotka elämä on rintaanne valanut,
> heläjävän murtumisen rajalle sitä laulua,
> (— —)
> laulakaa, lausukaa uupumattomin rytmein:
> ei koskaan enää sotaa!

Uhkaaviin sodannäkymiin kokoelmassa liittyvät Kajavan synkän pessimistiset, upeakuvaiset ja -rytmiset visiot, ilmestyskirjanäyt ihmiskunnan ja maapallon tuhoutumisesta. Niitä ovat »Tulevaisuuden näky» (yksi kokoelman neljästä sidottuun mittaan kirjoitetusta runosta, tässä myös loppusoinnut) —

> Maapallo uppoaa sumuun raskain, valtavin ainein,
> korkea otsa, kallioryhmyinen, pilviin peittyy.
> Avaruus nousee kuin syysmeren myrsky
> ja murskaa maan kuin kristallin huumaavin painein,
> planeetta tärisee hetken ja pirstoina
> kuolleitten maailmain rannalle heittyy.

— sekä (vapaamittainen) »Kynnyksellä»:

> (— —)
> tuhannesti on ihmiskunta painanut kasvoilleen
> sodan iljettävän naamarin — hyville kasvoilleen,
> nyt, tänään uivat suunnattomien ajatusten
> pirstaleet ajan virtaa alas tyhjään,
> ja sokea planeetta syöksyy avaruuden tuulimeressä
> auringonlaskujen verivirroissa, taivaasta lankeavissa,
> kuin valtavien kourien heittämänä, viimeistä kuilua kohti!

Molemmissa runoissa on globaalinen sota yleistuhon syynä, mutta molemmissa nousee myös esiin optimistinen ajatus elämän uudesta noususta: »Tulevaisuuden näyssä» nousu on biologinen (»suuren hautausmaan» »tomusta kukkain» on »nouseva väkevä liha ja väkevä laulu»), »Kynnyksellä»-runossa taas teknillis-sosiaalinen (»uudet kädet, uudet aivot» takovat »uutta maapalloa / puhtaasta, punahehkuisesta metallista»). Samantapainen käänne, mutta puhtaasti sosiaalinen, proletaarikumouksellinen, esiintyy runossa »Murros», jossa natsien sotilaallinen rautakorkojärjestelmä sortuu yhteiskunnalliseen mullistukseen:

(— —)
lävitse huurun, vanhan ruumiin kuolinhien
nyt, tänään näkyy uuden luokan marssi.
Myös ruoska, josta runoilija puhui keskiyöllä,
nyt aukee täyteen mittaan saalistajain yllä!
Maa tulta syösten heittää kahleet yltään,
sen pintaan piirtyy sana — vapaus.[27]

Kapitalistiseen työn riistoon, fasismin orjuutukseen ja suursodan täystuhoon liittyvän tuomion ja pessimismin vastakohtana Kajavan esikoiskokoelmassa on Neuvostoliittoon ja sen sosialistiseen rakennustyöhön kohdistuva innostus ja luottamus. Dovšenkon Maa-elokuvan innoittamassa »Ensimmäinen päivä» -runossa innostuksen lähteenä on Neuvostoliiton uusi maatalous:

Minä näen sähkön, hiilen ja veden voittokulun,
ihmisen taivaita rakentavan voiman,
nauravan miehen huojuvassa viljassa,
naisten kirjavat liinat suvituulessa
ja lasten leikin mehuaan vuotavan niityn äärellä.
(— —)
Tämä on ensimmäinen päivä.
Maapallo peittyy kukkimisen ihanaan, värikylläiseen alkutomuun.

Kokoelman viimeisessä runossa »Älä itke, Ninel!» on ylistyksen kohteena neuvostoteollisuus, teorian ja tekniikan, ihmisten ja koneiden mahtava yhteistyö. Runo on kirjoitettu iskevään rytmiin kuin puhekuoroa varten ja muistuttaa kuviltaan 20-luvun tulenkantajien — Paavolaisen, Waltarin — työlauluja. Se poikkeaa niistä kuitenkin selvän poliittisen luokkaleimansa kautta, »uunin edessä mies / valtavin otsin ja aivoin» ei ole vähempi kuin itse Lenin (eli tytönnimi Ninel toisin päin käännettynä).

Kajavan esikoiskokoelmasta antamissaan ennakkolausunnoissa (teoksen takakannessa) Katri Vala ja Elmer Diktonius puhuivat harvinaisesta ensiesiintymisestä, ja Tulenkantajissa julkaisemassaan arvostelussa ensinmainittu määritti *Rakentajat* »vuoden merkitsevimmäksi runoteokseksi».[28] Kirjallisuuslehden arvostelija R. P. puolestaan luonnehti Kajavaa muodon ja symbolin suvereeniksi, joskus liioittelevaksi käyttäjäksi, enemmän näkijäksi kuin julistajaksi, sosialistisen intelligenssin runoilijaksi, puhuen tämän luonnonrunojen maanläheisyydestä, työelämän kuvausten aitoudesta, tunnustuksellisten ja ohjelmarunojen iskuvoimasta, julistusrunojen mahtavasta rytmistä ja kuvastosta, näkyjen kosmisista mittasuhteista ja nähden Kajavassa Katri Valan työn jatkajan, uuden muodon ja sosialistisen sisällön yhdistäjän, ehjän synteesin saavuttajan.[29] Tunnustuksessa on, kuten edellisestä ilmenee, tinkimisen varaa; Kajava oli epäilemättä Valan runoilijatyön lähin jatkaja (lisäksi herätteitä Whitmanilta ja Ruotsin työläisrunoilijoilta, Martinsonilta, Lundkvistilta), mutta selvästikin myös hänellä on vielä melkoisesti jäänteitä 20-luvun tulenkantajaromantiikasta, eikä siis synteesiä ole saavutettu, joskin lähestytty. Merkillepantavaa on, että neljässä kokoelman 40 runosta on käytetty sidottua mittaa ja riimitystä[30], muutamassa muussakin selvää rytmiä ja että joissakin runoissa on käytetty myös lieviä sananlyhennyksiä tai epätavallista sanajärjestystä. Huomion arvoinen piirre vastaista ajatellen on se, että kymmenkunta kokoelman runoista oli julkaistu aikaisemmin omissa lehdissä, noin puolet kummassakin.[31]

Vuonna 1936 sai vuorostaan Arvo Turtiainen julkisuuteen esikoiskokoelmansa sekä 1937 Elvi Sinervo novellikokoelmansa ja Jarno Pennanen runokokoelman; saman vuoden keväänä ennätti Kajava julkaista jo toisen runokokoelmansa *Murrosvuodet*, nyt K. J. Gummeruksen kustantamana. Uutta kokoelmaa voidaan pitää hänen taiteellisena läpimurtonaan, jota arvosteluissaan eivät kiittäneet vain radikaalit ja sosialistit — Katri Vala Tulenkantajissa (n:o 14/1937), Hagar Olsson Svenska Pressenissä (25/9–37)[32] ja Elvi Sinervo Kirjallisuuslehdessä (n:o 9/1937) —, vaan joka sai tunnustusta myös porvarillisten lehtien arvostelijoilta kuten Lauri Viljaselta (Helsingin Sanomat), Arvi Kivimaalta (Uusi Suomi) ja Viljo Kojolta (Karjala). »Luovaksi lyyrilliseksi lahjakkuudeksi» totesi Kajavan Kivimaa, ja Katri Vala puolestaan katsoi, että ainoakaan meidän 'puhtaan taiteen' runoilijoistamme ei voita Kajavaa sanonnan virtuositeetissa, vieläpä varoitti luomisen helppoudessa piilevästä ylituotteliaisuudesta.[33] Uuden kokoelman olennaisena piirteenä on painopisteen siirtyminen taistelusta ja julistuksesta kuvaamiseen — Kajava lähestyy työläisaiheitaan uudelta suunnalta, kuten Kai Laitinen esseessään (1958) toteaa[34] —, ja kuvauksen kohteena on niin kaupunki- kuin maaseutuelämäkin, mutta ennen kaikkea Tampere, lapsuuden työläiskaupunki savuavine tehtaineen ja ahtaine laitakaupunkikujineen, jossakin määrin myös Hämeenlinna sekä sitten omana kokonaisuutenaan opiskelu- ja

aatetaisteluvuosien Helsinki (mm. Satamakuvia-sikermä mutta myös rakkausrunoja, jotka esikoiskokoelmasta tyyten puuttuivat).

Tamperelaisissa lapsuudenaiheissa (Lapsuus-sarja) kulkevat ohitsemme muistikuvat, jotka sitten *Tampereen runoissa* suorittavat lopullisen läpimurtonsa: Aleksanterinkirkon ristin oireellinen putoaminen anno 1917, »punaisen vallankumoustaivaan» vaihtuminen »siniseksi sunnuntaitaivaaksi» vuotta myöhemmin, koulun jatkuminen pelon merkeissä, variksenpesän hävitys Pyynikillä, isän synkkäkatseinen sanomalehden luku puutalokodissa kehräämön varjossa, äidin raadanta kirjekuoritehtaassa ja sitten yömyöhään kodissa. Näytteenä runo, jossa havainnollistuu työläislasten sitkeä elinvoima:

Tehtaan ruskea, makea sauhu kulki pihamaan yli,
koneitten tasainen metalliloksutus
tervehti meitä aamuviileällä pihamaalla,
mutta niityllä tehtaan takana
kasvoi leskenlehtiä ja koinruohoa
ja sirpaleissaan pölysi vanha tiili,
vanha kaupunki,
kätemme, kasvomme värittäen.
Ja me kasvoimme kiinni kaikkeen siihen,
me lapset, sotavuosien sielunhaavat peittäen
leikkiin ja lauluun,
pienin eläimenkasvoin niin uteliaina
tulevaisuutta vainuten —

Mutta tamperelaisrunoihin liittyy elimellisesti myös kokoelman mahtava johdantoruno »Suomalainen muusa» johon sekä Katri Vala että Elvi Sinervo kohdistivat arvosteluissaan keskeisen huomion.[35] Parnasson antiikkis-perinteisen Runottaren sijasta Kajava siinä nostaa Muusakseen nuoren, jäntevän tehtaalaisnaisen, jonka otsalla kiiltää rasvainen hiki:

On aika julistaa hänen tuloaan, nuoret raivaajat,
on aika julistaa suomalaisen Muusan valtaa, —
tule, Muusa, — kansan kieltä laulava
(— —)
Minä näen hänen illalla astuvan tehtaan portista
valkeat hiukset taaksepäin heitettyinä, levitetyt,
haalistuneen puseron hihat kyynärpäihin käärittyinä, —
hikisellä otsallaan tehdaskaupungin rasvainen noki kiiltäen,
nuori, laiha nainen, proletaarinen, täydellinen:
äitini kuva, ennen kuin olin syntynyt —

Näemme runon jatkuessa tämän työläisnaisen, samalla kertaa ohjelmallisesti julistetun Muusan ja runoilijan äidin, tehdassalin armottomassa konetyössä hamaan synnytyshetkeen saakka ja samoin kevään 1918 kauhutapahtumien keskellä, vetämässä luokseen »riekaleiksiammutun miehen» ja ravitsevan häntä rintojensa maidolla, ja mahtava runoelma päättyy työläisnaisen, »neljännen sukupolven äidin», vetoomukseen laulajalleen ja tämän tarttumiseen lyyraan: »kädet ovat tarttuneet lyyraan, / ja myrsky kumisee kuin unessa siinä, / lyö raivoisin iskuin jo valtiaslyyran kieliin».

»Suomalaisen muusan» rinnalla kokoelmassa on muita visioita, jotka jatkavat esikoiskokoelman linjaa: »Lävistetty sydän», jossa Ernst Tollerin tapaan herjataan tanssin ja sotilasrummutuksen merkeissä riehuvia valtaluokkia — tyhjyyttä ne eivät voi paeta, kärsimyksen kauhunäkyä eivät katsoa kavahtamatta —, vapaamittainen »Elegia», jossa työväenluokka nähdään maapallon laelle pistimin naulattuna jättiläisenä, mutta samalla planeettaa sylissään pusertavana »maailman nuoruutena», sekä »Maa», jossa maapallo jälleen kerran nähdään ilmestyskirjamaisesti tuhoutuvana ja Marsia kutsutaan jo lopettamaan sen tuskat miekallaan, mutta lopuksi nouseekin esiin kylvömies siunattua työtään suorittamassa.[36] Oireellinen piirre on toisaalta uhkuvakuvaisten maalais- (ja suorastaan agraari-) aiheisten runojen näkyvä lisääntyminen, vieläpä asetelmin, joissa maaseutu ja kaupunki, maatalous ja teollisuus asetetaan vastakkain ja joissa ilmenee jopa runoilijan haave tulla maanmuokkaajaksi: ollaan vuodessa 1937, jolloin Kajava siirtyi pienviljelijäpuolueen Suomen Sanomien palvelukseen. Tulenkantaja-perinteinen teollisuus- ja koneromantiikka on kokoelmassa väistynyt sosiaalisen realismin tieltä.

Tyydytyksellä runoilija voi todeta (runossa »Vuosi»): »Paljon on minulla saalista lauluni ahtaassa nuotassa: kolmekymmentä kaupunkia (— —) leveärintainen maaseutu (— —) riivattu aika.» Hänen runojensa luonne ei ole menettänyt kaunistelematonta aitouttaan: »runoni repaleet, veripunaiset, veripunaiset, kuin kappale raakaa lihaa» (»Laulut»). Hänen sidonnaisuutensa elämään, luokkaan, aikaan on kestävä — »pitkä on ankkuriketjuni: rautainen napanuora elämään on minulla» (»Myrsky») —, ja hänen ohjelmansa on edelleen vallankumouksellinen: »meidän tehtävämme on lyödä portin lukko rikki / ja laskea myrsky valloilleen». Merkille pantavaa on, että kokoelman 48 runosta vain yhdeksän eli runsas viidennes on julkaistu »omissa leh-

dissä»[37], mutta samalla, että kokoelman kaikki runot ovat vapaarytmisiä.

Vuoden 1938 lopulla ilmestynyttä Kajavan kolmatta kokoelmaa *Hyvästi muuttolintu* (KJG) on nimitetty nuoren Kajavan »magnum opukseksi» (Laitinen), mikä vastaa ainakin kokoelman ulkonaisia mittoja (73 runoa, 174 sivua), mutta myös hänen taiteelliseksi läpimurrokseen (Laitinen, Velling), mitä kuitenkin tinkii toteamus (Laitinen) »Muuttolinnun» liittymisestä ilman selvää rajaa *Murrosvuosiin*, erikoisesti sen kaupunkirunoja suoranaisesti jatkaen.[38]

Näin todellakin on: osasto osastolta uusi kokoelma jatkaa (ja usein samalla täydentää, laventaa) *Murrosvuosien* aihepiirien käsittelyä: laaja (24-sivuinen) »Kaakinmaa»-osasto ja pääosin myös »Kaupungin aamu» -osasto Tampere-aiheita ja kaupunkiaiheita, »Hämäläisiä kuvia» ja »Vanha kesämaisema» -osastot (jälkimmäinen 35-sivuinen!) maalais- ja luonnonaiheita, »Rakkaus»-osasto eroottisia aiheita, »Routakuun laulu»- ja »Sodan ja rauhan maailma» -osastot ajan- ja aateaiheita. Kuvallisuus, visuaalisuus on lisääntynyt, samoin kuvaamisen elementti taistelevaan ja julistavaan verraten. Tärkeä oire on myös näkyvä paluu sidotun mitan käyttöön: runoista 21 eli 29 % on kirjoitettu suljetulla mitalla! Lisäksi irtautuminen »omista lehdistä» jatkuu: nyt vain neljä runoista on julkaistu aikaisemmin niissä (kaikki Tulenkantajissa).[39] Johtopäätöksiä ei kuitenkaan pidä kiirehtiä: *Murrosvuosien* ja »Muuttolinnun» väliaikana Kajava julkaisi Tulenkantajissa 10, Kirjallisuuslehdessä kolme, Kiilan albumissa (1937) kaksi ja Soihdussa yhden runon, jotka eivät sisälly kokoelmiin ja joista erikoisesti Kirjallisuuslehdessä julkaistut ovat ideologisesti tärkeitä.[40] Lähellä on ajatus, että jonkinlainen jakautuminen aatteelliseksi lehtirunoilijaksi ja taiteelliseksi kokoelmarunoilijaksi on Kajavan kohdalla tapahtumassa.

Muutosta on tuskin havaittavissa kokoelman kaupunkirunoissa, nimenomaan Tampere-runoissa, joissa sosiaalinen luokkahenki tuntuu ainakin rivien välisenä, pinnanalaisena. Se saa hyvinkin selvän ilmauksen puhuttaessa Kalevankankaan työmiesvainajista, jotka »kuolivat hitaan kuoleman tehtaitten pölyssä» ja »rakensivat Tampereen»; voimahihnan surmaaman työläisen paarien järkyttävästä vaikutuksesta lapsiin; loppuun kuluneen työläisvaimon pyörtymisestä eväänvientimatkallaan tehtaaseen; tai laitosmiehenleski Helena Anderssonin raadannan päättymisestä kaikkensa antaneena. Ja tietoisimmillaan,

uhmaavimmillaan ja uhkaavimmillaan tamperelaisrunojen luokkahenki on vuoteen 1917 viittaavassa runossa »Neljännen sotavuoden jälkeen —»:

Neljännen sotavuoden jälkeen
nousi tehtaitten sauhu jälleen,
nousi toivomme jälleen —,
tehtaanpiippujen kivitangoissa hulmusi
  industrialismin kuolematon lippu,
  musta lippu
paperin, pumpulin, raudan yllä —,
kaupunki irroitti kahleensa,
kaupunki irroitti miestensä kahleet,
hengähti syvään
ja lähti — vesi koskena keulassa kohisten
päin tulevaa aikaa.
Sauhu kaupungin yllä — lippu!
Ylpeä lippu,
jonka merkeissä
  tämäkin sukupolvi on voittava.
Totisesti voittava itselleen kuoleman.

(Loppukäänne on arvoituksellinen: tarkoittaako se seuraavaa vuotta –18, sukupolven tuhoutumista katutaisteluissa, teloituspaikoilla ja vankileireissä, vai profetoiko vuosikymmenten ylitse tukehtumista teollisiin saasteisiin?)

Yhtä ilmeistä on, että Kajavan runoilijalaadun muuttumisen väylänä on nimenomaan kokoelman ylen runsas maalais- ja luonnonrunous: siellä kukoistaa upeakuvainen luonnonlyriikka ajan ja yhteiskunnan tuolla puolen, siellä kukoistaa paluu perinteisiin runomittoihin, riimeihin, sanalyhenteisiin, ja perin harvoin kohtaamme siellä sosiaalisen painotuksen kuten »Hämäläisten kuvien» 6. runossa, jossa »marraskuunpäivän sakeassa höyryssä» nähdään kuraisella maantiellä höyryävä, takkuinen juhta ja sen kärryillä nuokkumassa »vanha mies, / kasvot kuin maa, / kuin syyspelto, täynnä mustia multaisia vakoja», tai runossa »Peltomiehet», jossa kuvataan maataloustyöläisten paluuta »hikiset hartiat raskaasti keinuen» vainiolta, uupuneina päivän työstä, mutta huolestuneina tajuntaan kantautuvista sorrettujen kansojen huudoista ja marssin äänistä. Kolmas keskeinen elementti, aaterunot, katsomustilitykset, on tässä kokoelmassa huomiota herättävän niukka ja osin hajonnut kokoelman eri jaksoihin. Sen piiriin kuuluvat runoilijan valitukset työnsä ankeudesta, epävapaudesta ja hedelmät-

tömyydestä: »kansa umpikorva» valitsee laulajansa niin, että »täällä vasta häkkilintu / laulajana mainitaan», mutta sen sijaan ovat »vapaat vainottuina» olleet »kautta aikain kaikkien» (Laulun lintu); syksyisiä puunrunkoja syleillen »karun ja kovan maan» runoilija joutuu kysymään, miksi »isänmaa, kotomaa» löi ja yhä lyö (Kierrän käteni —); ja raskainta ahdistusta runoilija kantaa »Ajasta», joka polkee häntä »pedonkäpälin» (Talviurut).

Tämä pedonkäpäläinen »Aika» on Kajavalle Hitler-Saksan ekspansion, Espanjan kansalaissodan ja lähestyvän uuden maailmansodan aika, ja globaalisen katastrofin uhka heijastuu tuhon näkyminä tämänkin kokoelman sivuille: jälleen on »maan pallo» vajoamassa »avaruuden mereen» (Vapautuminen), »poijunpään» tavoin vajoamassa »merenporoon» (Aamu ja ilta merellä), »mustat vedet» syöksymässä »pimennoistaan yli patojen» (Maailmantulva) ja ihmiskunta kasvoillaan »pedon merkki» sotkemassa »rautasorkin» »maahan ihmistyöt» (Et mitään kavahda —). Mutta sodan ja tuhon torjujaksi ei enää manata esiin työväenluokkaa tai vallankumousta; nyt on kysymys oman »pohjoisen maan» säilyttämisestä »teräshampaisten aikain» »rautamyrskyn» ulkopuolella, ja sille runoillaan voimaa epämääräiseltä »elämältä» (Puut kevätmyrskyssä) tai »Hengeltä huomisen, Hengeltä luomisen» (Sodan ja rauhan maailma). Sanat »synnyinmaa» ja »isänmaa» toistuvat kokoelmassa[41]; Kajava on itse myöhemmin maininnut »kansallisen kohtaloyhteyden» aavistelusta tässä teoksessa, kun taas vasemmistolaiset ajanarvostelijat, Katri Vala Tulenkantajissa sekä Elvi Sinervo ja R. P. Soihdussa, näkivät siinä isänmaa-käsitteen uudestiarviointia, viimemainittu nimenomaan proletaarista uudestiarviointia kansanrintaman hengessä.[42] Oliko kysymys optimistisesta itseuskottelusta?

Eräs seikka on tässä kohdin muistettava: aate- ja katsomusrunouden osuuden uudessa kokoelmassa supistuessa (ja ehkä muuttuessa epämääräisemmäksi) Kajava samanaikaisesti julkaisi »omissa lehdissä» erittäin merkittäviä ajanrunoja. »Muuttolintuun» sisältyvä »Routakuun laulu» —

> Korppikotka raadellut on kyyhkysen,
> jalopeura lyönyt karitsan...
> Onko turvas kyllin vahva, ihminen,
> onko leiris aseistettu yötä varten?

— jota Katri Vala arvostelussaan mainitsi yhtenä kokoelman merkittävimmistä ajantilityksistä, muodosti neljine säkeistöineen tosiasiassa yhden jakson laajasta runosarjasta »Tervehdys Toveriseuran juhlaan 28.1.1938», joka on julkaistu Soihdun numerossa 2–3/1938 ja kuulunut ilmeisesti puhekuoroesityksenä SDP:stä keväällä 1937 erotetun oppositioyhdistyksen kansalaissotajuhlan ohjelmaan. Runossa avautuu näkymiä sekä taakse päin, oman maan työväenliikkeeseen ja sen tappiolliseen vallankumoustaisteluun (jolloin vahvasti korostetaan taistelurivistöjen täyttämistä), että eteen päin, ajankohdan kansainväliseen tilanteeseen:

> Me kuulemme valitushuudot etäisten etelän kansain
> ja näemme roviona vanhan kulttuurimaan.
> Me näemme kotomaan rannoilla laivoja teräskauppias-Hansain
> ja synkkiä varjoja heidän purjeistaan.

Kajava vetoaa runossa voimakkaasti kansainväliseen vastarintaan ja erikoisesti työväenluokkaan (»uuden sukupolven taistelutahto») sodan vaaran torjumiseksi, »sosialismin uuden renkaan» takomiseksi. Kirjallisuuslehdessä Kajavan sellaisia luokkarunoelmia kuin »Lapsuuden kaupunki» tai »Lakkoaikaan» jatkavat edelleen vuoden 1937 jälkipuolella sellaiset samanhenkiset runot kuin »Kesä tehtaassa» (»Teollisuuttasiko ylistäisin, isänmaa, / koneittesi näännyttävää voimaa») ja »Kynnyksellä» voimallisine vetoomuksineen työväenluokan kansainväliseen taistelutahtoon (»Niin että ilon maailmaks muovais maailman liekit tuskien / ja että vapauden kotka kultainen / niin ylpeästi piirtyis silkkisineen eetterin») ja vielä vuoden 1938 alussa mahdikas »whitmanilainen» runosarja »Me kansa», eräänlainen proletaarinen Finlandia Marxin ja Väinämöisen yhdistävine loppuhuipennuksineen:[43]

> Tule henki päällemme, johtava, yhteinen henki vielä,
> profeetta myrskyssä liehuvin hiuksin,
> tule kädessä sauva ja polvella unohdettu
> henkemme kallein kruunu — kannel.

Myös nämä suurimittaiset yhteiskunnalliset aate- ja taistelurunot, jotka ovat jääneet silloisten kokoelmien (ja luonnollisesti myös Valittujen runojen) ulkopuolelle, edustavat 30-luvun jälkipuolen Kajavaa, vieläpä ovat tuon vaiheen työväenliikkeen runoudessa erittäin merkit-

seviä. Mutta keväällä 1939 ilmestynyt Kajavan neljäs kokoelma *Luomiskuut* (KJG) ennustaa sitten ratkaisevaa käännettä: 26 kokoelman 36 runosta (eli 72 %) on mitallisia (useimmiten lisäksi riimillisiä), yhtään runoista emme tapaa »omista lehdistä», ja runoilijan koko luomisinto on kääntynyt siinä määrin luonnon-, rakkaus- sekä kansanlauluaiheisiin, että yhteiskunnallinen ja aatteellinen aines on kadonnut lähes olemattomiin. Sen jäännöstä edustaa runon »Tuo tyynen Suomen-ehtoon» katkera toteamus: »Ei ollut maani minun, minä sentään olin maan, / ei kansa minun, minä — peltomiesten kokonaan!» Ja ainoana viittauksena työväenluokkaan on kokoelman martinsonilaisessa mikroluonnonrunosikermässä esiintyvä maininta »työmies Mittarista», jonka »maailmankuvasta» suruperhosen kuoltua »jotakin puuttuu»! — Tässä sikermässä Kajava muuten ensi kerran osoittaa huumorin taipumuksia.

Kokoelman ensimmäisessä runossa »Satakielelle» Kajava valittaa, että »jotain sanomatta, laulamatta jäi», »jotain nuoruudelta sanomatta jäi», koska »jokin täällä lauluille on pantu kahle, paula» — Suomessa, työväenliikkeessä, Kiilan piirissä? — ja vedoten satakieleen päätyy kehotukseen »mikä laulamatta jäi, se laula!» Ja niin *Luomiskuut* on tätä laulamatta jäänyttä: Eestin-matkaan 1938 liittynyttä rakkauden ristiriitaa ja katumusta, luonnonrunoutta, jälleen rakkausrunoutta, vihdoin kansanlaulu- ja myyttiaiheita, kaikki uhkuvin runokuvin, vaihtelevin mitoin ja taiturimaisin loppusoinnuin ja paikoin vietynä niin pitkälle, että kysymys on puhtaasti artisteriasta kuten runossa »Varhaisaamu»:

Yösinessä niin suurin pehmein silkkikiertein taipuu
tuo koskitöyrään vehnä tuuleen vienoon,
ja tähkät hiedansuhisevin maitoydinjyvin vaipuu
maan kastekimmel-mullanlämpöön hienoon.

Ei ihme, että Katri Vala kokoelmaa Tulenkantajissa arvostellessaan puhui pettyneesti »taidokkaista variatioista vanhoihin teemoihin» ja »loistokkaan lyyrisen koloratuuriaarian» tekemisestä kansanlaulusta päätyen toteamukseen, että tämä on jotakin epäaitoa.[44] Jotakin liian runsasta, liian helppoa, totesi kokoelmassa myös R. P. Soihdun-arvostelussaan.[45] Ja vaikka Kai Laitinen Kajava-esseessään (1958) näkee tämän 30-luvun kokoelmat jatkuvasti kohoavana sarjana, hänen on todettava *Luomiskuissa* ilmenevä oheneminen ja artistisuus, kuvien

yliherkkyys ja jännittäminen särkymisen rajalle; huippu on samalla umpikuja, eikä tällä tiellä ole päästävissä ylemmäs.[46]

Soihtu-arvostelussaan R. P. oli edelleen ylläpitänyt uskoa, että Kajava artistisesta kauneuspaostaan huolimatta ei voisi jättää »paikkaansa ihmisyyden suojamuurilla». Kohtalokkaana syksynä 1939 runoilija kuitenkin irtautui aiemmasta aatepiiristään ja esiintyi journalistisissa »paimenkirjeissään» kansallisen yhteisrintaman propagandistina. »Oletettu rautainen napanuora työväenluokkaan venyi ja kapeni kapenemistaan, muuttui rihmaksi, hämähäkinseitiksi», kirjoitti Elvi Sinervo Soihdun viimeisessä numerossa julkaisemassaan avoimessa kirjeessä[47] päätyen kuitenkin vakuuttamaan: »Sinun nuoruutesi laulut jäävät työväenluokan omaisuudeksi, kiviksi sen kulttuurin perustaan, jota työtätekevät rakentavat edelleen, käyköön tiesi 'yhteiskuntaa suojelevana' runoilijana minne tahansa!»

Kajava toimi talvisodan aikana Aseveli-lehden toimittajana, suoritti välirauhan aikana asevelvollisuutensa ja toimi sitten jatkosodan aikana sotapropagandan palveluksessa, tk-miehenä; hän oli mukana sotarunoantologioissa *Sotatalvi* (1940) ja *Laulun miekka* (1944) sekä osallistui Natsi-Saksassa 1942 vierailleeseen kirjailijadelegaatioon. Myös hänen omia sodanaikaisia runokokoelmiaan — kustantajana tästedes Otava — (*Ankara maa* 1941, *Kahden sydämen talo* 1943, *Hellyys* 1944)[48] hallitsee sodan ilmapiiri sekä suoranaisesti — patriottisina sotarunoina — että välillisesti. »Pois ota ylpeys kaikki, / unelmat tyhjät vie. / Tuskan laaksoihin johtaa / heimoni ristin tie», sanotaan *Ankara maa* -kokoelman »Synnyinmaalle»-runossa, mutta vasta *Hellyys*-kokoelmassa soi koko perinteinen orkesteri: »Nyt puhuvat voimat korkeammat, nyt laulavat sieluni länsimaat» (mottoruno). Merkille pantavaa on, ettei työn ja työväen aihepiirikään Kajavan sotavuosien runoudesta tyyten katoa: *Ankara maa*-kokoelmaan sisältyy myös osasto »Tehdas ja telakka» ja *Hellyys*-kokoelman Kaakinmaa-väläys. Voitaneen sanoa, että Kajava sotavuosien runoudessaan oli lähellä Heikki Välisalmen ja Lyyli Takin oikeistososialidemokraattista kansakokonaisuusajattelua.

Rintamanvaihdokseen liittyi taiteellisen tason lasku: jos Kai Laitinen (em. esseessään) oli nähnyt Kajavan 30-luvun kokoelmat jatkuvasti nousevana sarjana, niin sotavuosien kokoelmissa hän toteaa sidotun mitan ja vanhahtavan tyylittelyn leviämisen ja (nimenomaan *Hellyys*-kokoelmassa) taiteellisen aallon pohjan, jota luonnehtivat ou-

to maneeri, mitallisen asun yksitoikkoisuus, luonnonlyriikankin ylimalkaiset kuvat ja korusanaisuus.[49] Myös omaelämäkerrallinen pienoisromaani *Muistatko vielä Paulin?* (Otava 1943), joka sisältää muistelmatakautumissaan Tampereelta, Hämeenlinnasta ja Helsingistä runsaasti aatehistoriallisesti antoisaa, liittyy aktuaalisine kehysjaksoineen sota-aikaan ja -asenteisiin:

> (— —) oli tahdottu vetää kansa sen kujan varteen, jota pitkin hyökkäysvaunut toisivat sen opin Suomen kansalle, jota se ei tahtonut. (— —)Uskoimme yhteen harhaan, niin eikö koko maa ollut nuoruudessaan elänyt erinäisiä harhoja, joista oli kivulla herättävä. (s. 154)

Sotapolitiikan romahdus sai Kajavan viettämään vuodet 1945–48 maanpakolaisena Ruotsissa, mutta kotimaahan paluuta seurasi aikanaan runoilijan vähittäinen lähentyminen Kiilaan ja 60-luvulla yhteiskunnallisuuden uusi nousu hänen tuotannossaan.[50]

3. ARVO TURTIAINEN

Toisena uusista kiilalaisista pääsi omin teoksin julkisuuteen Arvo Turtiainen (1904–80)[51], jonka esikoisrunokokoelma *Muutos* ilmestyi 1936 niinikään Kirjailijain kustannusliikkeen julkaisemana tekijän ollessa jo kypsä mies, 32-vuotias. Hän oli sekä isän että äidin puolelta savolaista käsityöläissukua; isä muutti vuosisadanvaihteessa nuorena räätälinkisällinä Helsinkiin, tutustui iltamatansseissa itä-Suomesta siirtyneeseen pukuompelijaan ja avioitui; perhe alkoi karttua. Isästä tuli itsenäinen räätäli, myöhemmin apulaisia pitävä mestari; hänellä oli monipuolista taiteellista lahjakkuutta, mutta myös yltyvä taipumus alkoholiin, mikä 20-luvun alkuvuosina johti itsemurhaan. Hän oli myös mukana vanhassa työväenliikkeessä, punainen sosialisti, joka tosin pysyttäytyi talven 1918 kapinan ulkopuolella, mutta radikaalistui sen jälkeen niin, että Leninin kuoltua ylisti tätä jumalanaan.[52] Tässä henkisessä ympäristössä kasvoi tuleva runoilija, pääsi ainoana sisaruksista opintielle (Helsingin realilyseo), koki 13-vuotiaana kansalaissodan ja sen loppuvaiheen kauhut ja joutui sitten vankileiritoimiston juoksupojaksi kiinnitettynä näkemään läheltä Suomenlinnan punavankien murhenäytelmän. Romanttiset haaveet merimiesurasta raukesivat; keskikoulun keväällä 1921 päätettyään Arvo Turtiainen seuraavana syksynä pestautui helsinkiläisen hammasteknikon juoksupojaksi ja työskenteli sitten itse tässä ammatissa Viipurissa (vuoteen 1930), Turussa ja Helsingissä (vuoteen 1932).

Helena Lassila on korostanut Turtiaisen eläneen lapsuutensa, poikaikänsä ja varhaisnuoruutensa Helsingin cityssä, porvarillisessa ja käsityöläisympäristössä, ei työväen kaupunginosassa.[53] Merkille pantava on myös se, että hän 20-luvulla itsenäistyessään ei osallistunut (TUL:ää lukuunottamatta) minkään työväenjärjestön toimintaan eikä myöskään osoittanut kiinnostusta ajan kotimaisen kirjallisuuden uusiin kapinallisiin ilmiöihin, Ultraan ja Tulenkantajiin, joskin lueskeli keskeistä käännöskirjallisuutta. Yleisesti ottaen nuori hammasteknikko aina Lapuan vuosiin ja Helsinkiin palaamiseensa (1930) saakka vietti »hyvin irtonaista elämää», jossa alkoholilla, tanssilla, erotiikalla ja urheilulla oli keskeinen asema; hänen epäpoliittisuuttaan ja »luotettavuuttaan» todistaa se, että hänen Savon jääkäripataljoonassa vuodesta 1924 suorittamansa asevelvollisuus johti RUK:hon ja res.vänrikin arvoon, mikä ei 20-luvun puolivälissä ollut punikkikotien vesoille ihan tavallista. Lapuan ja pulavuodet herättivät Turtiaisen proletaariset vaistot ja saivat hänet samalla tympääntymään pikkuporvarilliseen ammattiinsa. Hän opiskeli syyslukukauden 1932 Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa sanomalehtimiesoppia, kirjallisuutta ja yhteiskuntatieteitä, vietti boheemista elämää kirjailijauraa aloittelevien opiskelijatovereiden (Oiva Paloheimo ym.) seurassa ja osallistui oppilaskunnan sosialistikerhon toimintaan. Kurinpitotoimenpiteiden katkaistua opinnot Turtiainen siirtyi vuoden 1933 alusta Jyväskylään sosialidemokraattisen Työn Voiman toimittajaksi jatkaen työtään seuraavaan vuoteen, ja kun hän 1934 asettui pysyvästi Helsinkiin julkaisten ensimmäiset kaunokirjalliset tekstinsä uudessa Tulenkantajat-lehdessä, hänestä tuli pian keskeinen hahmo siinä nuorten vasemmistokirjailijain piirissä, joka 1935–36 perusti Kiila-ryhmän. Kiilan puheenjohtaja hän oli ryhmän perustamisesta alkaen (aina vuoteen 1951), mutta Kirjallisuuslehden toimituksen jäsen vasta 1937–38, samaan aikaan Tulenkantajain seuran sihteeri. Jo vuodesta 1933 Turtiainen oli ollut HTY:n Toveriseuran jäsen.[54]

Esikoiskokoelmansa *Muutos* Turtiainen on maininnut ennen Kirjailijain kustannusliikettä kiertäneen »suurilla kustantajilla» jo 1934–35, mutta tulleen jatkuvasti torjutuksi.[55] Tällöin ei kokoelma kuitenkaan ollut lopullisessa kokoonpanossaan, koska noin puolet sen lehdissä julkaistuista runoista on ilmestynyt 1935–36; varhaisimmat ovat (Tulen-

kantajissa) vuodelta 1934, minkä lisäksi tiedetään, että Turtiainen (yhdessä Paloheimon kanssa) oli jo YKK:n vaiheessa (siis 1932) kaupannut runojaan Työläisnuorisoon ja pilalehti Kurikkaan.[56] Kaikenkaikkiaan on merkillepantavaa, että esikoiskokoelman yhteensä 50 runosta 23 (siis lähes puolet) oli aikaisemmin julkaistu Tulenkantajissa (17 runoa 1934–36) tai Kirjallisuuslehdessä (6 runoa 1935–36).[57]

Tunnusomaista *Muutos*-kokoelmalle on, että siihen sisältyy vain pari luonnonrunoa ja pari rakkausrunoa; edellisiä leimaa materialistinen maanläheisyys, jälkimmäisiä henkisen antamisen ja yhteisen taistelun ajatus. Kajavan *Rakentajat*-kokoelman kaltaisia apokalyptisia näkyjä ja ylipäänsä visioita emme Turtiaisen kokoelmassa toisaalta tapaa; hänen yhteiskunnallisten ja aaterunojensa sävy on arkisempi, maanläheisempi, realistisempi. Hän ylistää työtä (isoisälle omistettu »Rakentaja», tehtaitten ja rakennusten työläisiä ylistävä »Aamu»), mutta polemisoi sapekkaasti työn ilon ammattimaisia propagandisteja vastaan (»Työn ilo») sekä kuvailee työttömyyden kirousta (»Lopputili») — joskin myös kesäistä idylliä (»Työttömän kesää») — ja hätäaputöiden kapinamieltä nostattavaa raadantaa (»Hätäaputyöt»). Katkeran syytöksen runoilija kohdistaa maailmanpulavuosien mielettömyyteen, kun vilja- ja hedelmäsatoja tuhotaan keskellä miljoonien nälänhätää (»Elokuu», »Äiti maalle»). Joukkokärsimystä siittävän järjestelmän takaa hän paljastaa kapitalistisen ihmislajin ja moraalin (»Saalistajain rotu», »Poroporvarit»). Sankarilaulujen ja militarismin kiihkoisänmaallisuutta vastaan hän hahmottaa oman sosialistisen isänmaallisuutensa (»Isänmaa»):

Isänmaa, maa josta kasvan!
Olen löytänyt sinut heilimöidessä rukiin,
olen löytänyt sinut kuokkaa pitelevän miehen katseesta,
olen löytänyt sinut pettuleivän ja nälkävuosien kärsimysten kautta
(— —)
Maa josta kasvan,
tunnen sinut!
Et ole sankaritaru,
verinen vaate.
Leipä olet — sen puute,
olet kärsimys ja taistelu,
taakka niiden, joille
tyhjä vatsa puhuu nälän kansainvälistä kieltä,
ilo niille, jotka ruokittu ruumis ja kivääri
nostavat sankarin hämäriin uniin.

Kokoelman kolmessa viimeisessä runossa (»Painajainen», »Äiti», »Tuleva») tekijä kuvailee ajan kasvavaa fasismin ja sodan uhkaa, joka pakottaa myös rauhaa rakastavan äidin kasvattamaan pojastaan taistelijan, ja taistelijan kenties huomenna kokeilemaan uskonsa kivääripiippujen edessä.

Turtiaisen esikoiskokoelman yhteiskunnallinen ja aaterunous ei pysty kilpailemaan Kajavan esikoiskokoelman kanssa näkymien mahdikkuudessa, kuvien loistossa, sanonnan ja rytmien rikkaudessa ja vaihtelevuudessa, mutta eipä hänellä myöskään ole rasituksenaan tulenkantajaromantiikan ja individualismin jäänteitä; hänen runojensa tuntomerkkejä ovat yksinkertaisuus, aitous, puhekieltä lähenevä luonnollisuus (joskus jopa triviaalisuus). Ennen kaikkea Turtiaisen laaduksi jo esikoiskokoelmassa ilmenee laatukuva, satiiri, karikatyyri. Runoissa »Valtiaat» ja »Nauru» hänen rehevä, paisutteleva, myrkyllinen ivansa kohdistuu kapitalisteihin, näiden rehentelevään aineenpalvontaan ja moraaliseen tekopyhyyteen, runoissa »Pelastuskokous» ja »Eräs meidän Herramme palvelija» uskonnolliseen huijaukseen, runoissa »Sukupolven valhe» ja »Grand prix» urheilun itsepetokseen ja runossa »Akateemis-esteettinen ateria» runoilijaraatoja tonkiviin ammattikaunosieluihin. Kokoelman laatukuvien sarjaan sisältyy myös lempeämpiä äänilajeja, balladeja, legendoja: »Lunastus takapihalla» (rauhanmies I maailmansodan syttyessä), »Suutari Nikke» (rauhanmies tarttuu kansalaissodan puhjetessa kivääriin ja sortuu vankileirissä) tai »Kadun profeetta» (»Pyhä Henki vaiko Kansan Henki, Kristus vaiko Vallankumous?»). Tyylinäytteenä runo »Valtiaat» (Laulu asfalttiteiden rosvoritarista ja hänen puolisostaan):

Sivistys, Kulttuuri, Henki — roskaa!
Minun maailmani on kauppa —
ompelukoneita tai osakkeita, samantekevää!

Katsokaa — enkö ole peittänyt asfaltilla
teidän tienne,
ettekö näe, miten autoni juoksevat niillä lakkaamatta.
Menkää korpiin, erämaihin
näette siellä punaisen patsaan: Shell, Standard!
Paetkaa lehtoihinne, samantekevää,
tunnette ratsujeni katkun,
ja korvanne kuulevat torveni törähdyksen.

Kulttuuri — roskaa, minulla on kiire:
Tuhat itsetoimivaa vispilää,
miljoona hygieenisiä housunkannattimia!
Kulttuuri? Minä myyn,
ja tänään on myytävä paljon.
Älkää silti nimittäkö minua barbaariksi —
minulla on vaimo!
Hän soittaa ja laulaa — klassillista tietysti.

Varsinaisia runoilijaohjelmia ja -tilityksiä kokoelmassa on puolentusinaa. Niistä runopari »Kaksi laulua ajasta» kohdistuu rajankäyntinä tulenkantajien tekniikanihannointia ja estetismiä vastaan: työläisraadannan todellisuus, proletaarirunoilijan elämännäkemys julistetaan siinä sarjana antiteesejä:

Teräslintujen aurinkoleikki: Sota.
Antennimastojen siniset keihäät: Nälän viesti.
Terässillat virtojen yli: Tappava työ.
Tehdassalien vihlova laulu: Tappava työ.
Masuunin hohtava pätsi: Kirous.

Vastaavasti esitetään runossa »Tilitys» kysymys runoilijalle, joka ei tunne kärsimystä, miten hän pystyy veljiensä kärsimyksestä laulamaan. Omakohtaista tunnustuksellisuutta on runoissa »Herääminen» (»Elämä, en pelkää sinua»), »Runoilijaveljelle» (»ole miekka, ole ymmärtämys, lohtu») ja »Luokalleni»:

Mukana olen
väkevä luokkani laulaja.
Osani sydän on olla,
kuten sinun osasi käsi.
Yksinkertaisin sanoin
— tunnet ne sinä ja minä,
olen laulava ruskean kiven, mullan
ja taisteluidemme yhteisen laulun.
(— —)
Mukana olen
kun punaisen lippusi nostat.
Mukana olen
kun kautta raskaiden vuosien kuljet,
kapinan tulessa, vallankumouksen yössä,
haavoissa, kärsimyksissä,
tappion päivistä voittojen vuosiin kuljet.[58]

Muutos-kokoelman runoista on mitallisia vain kuusi eli vajaa 1/10, eivätkä ne tunnu edustavan Turtiaisen luontaista ilmaisumuotoa: mitan käyttö on yleensä melko säännötöntä, ja milloin sitä tukee myös riimitys, se ei ole erikoisen onnistunutta (ei myöskään aikanaan ihastellun ja paljon lausutun vappurunon »Proletaarilaulun» jälkijaksossa); ehkä parhaimmillaan mitan käyttö on pienessä mestarituotteessa »Kevätkaipuu». Vapaa rytmi näyttää alusta alkaen olleen Turtiaisen luontainen ilmaisumuoto, väljästi puhutteleva ilmaisu, joka toistoineen ja muine teknisine apukeinoineen antaa hänen runoilleen niiden tehon ja luontevuuden, jota vain maun horjahtelu paikoitellen häiritsee. Ja jos Viljo Kajava oli esikoiskokoelmassaan kehittänyt ensi sijassa Katri Valan yhteiskuntarunojen linjaa, niin ilmeisesti Turtiaiselle Diktonius — jonka runouteen ja johon myös henkilökohtaisesti hän oli 30-luvun alkupuolella tutustunut — oli kotimainen esikuva ennen muita. Turtiaiselta puuttuu kuitenkin kyky Diktoniuksen aforistiseen tiivistykseen ja tämän äärimmäisen keskitetty iskuvoima, ja niin hän tuntuu olevan lähempänä amerikkalaisia modernisteja, Whitmania ja ennen kaikkea Sandburgia, jota voidaan pitää nimenomaan hänen laatukuviensa ja karikatyyriensa edelläkävijänä.[59]

»Turtiainen tulee lyriikkaamme kypsänä miehenä, työstä», kirjoitti arvostelussaan Tulenkantajissa Katri Vala[60] ja jatkoi Haanpäähän ja Pekkaseen viitaten: »Hän kuuluu niihin tämän murrosajan 'tavallisiin miehiin', jotka ovat ohi 'ammattikirjailijain' antaneet ajan kirjallisuudelle sen hehkuvimman raaka-aineen.» Arvostelija totesi *Muutoksen* edustavan »kovaa, kipeää paatosta», sen runon vyöryvän »raskaana, patoutuneena, ruhjovana», »häikäilemättömänä savisin vaattein, ivallisin ja järkkyttynein kasvoin»; Kajavan rinnalla Turtiainen oli arvostelijan mukaan ainoa vakavan huomion arvoinen viime vuosien runoilijatulokkaista, se jolla on »läheisempi kosketus aikaansa kuin kenties kenelläkään tämän hetken runoilijoistamme». Diktonius (Arbetarbladet) luonnehti Turtiaisen »todella intensiiviseksi lyyriseksi lahjakkuudeksi» ja Hagar Olsson (Svenska Pressen) »aidoksi proletaariksi» ja »aidoksi runoilijaksi», »jonka ilmaisukyky on tosin rajoitettu, mutta jonka työhön totuus ja vakavuus on painanut leimansa».[61] RP:n (Kirjallisuuslehti) mukaan Turtiainen oli ennen muuta kaupunkityöväestön runoilija, jonka vallassa proletaarinen runokuva on vakuuttavammin kuin kenenkään muun, jolle ovat ominaisinta satiirit ja karikatyyrit ja joka samalla on kehittämässä uutta proletaarista »balladia»

ja »legendaa»; tyylivaiston horjahtelu nähdään kokoelman ainoana heikkoutena ja huomiota kiinnitetään Turtiaisen elämänpalvontaan.[62]

Tärkeä piirre Turtiaisen 30-luvun runoudessa on sen ulospäin kääntynyt kollektiivisuus, eli kuten hän myöhemmässä itsekarakteristiikassaan on sanonut: »En ole ikinä tuntenut mieltymystä runoutta kohtaan, jossa runoilijan ikioma henkilökohtainen hammassärky, ikioma ihana syyhy esittäytyy maailman tärkeimpänä tapahtumana. (— —) Minua kiinnostavat enemmän yleiset yhtäläiset haavat ja vammat: sodat, nälät, maailman täyttävä kaikkia ahdistava turvattomuuden tunne.»[63] Tunnustuksellista ja ohjelmallista sisältyy myös Turtiaisen 30-luvun ei-fiktiivisiin lehtiteksteihin; on muistettava, että hän sekä Työn Voimassa että sitten Tulenkantajissa esiintyi myös teatteri- ja kirjallisuusarvostelijana ja että hän 30-luvun jälkipuolella lähinnä Kirjallisuuslehdessä ja Kiilan albumeissa julkaisi sekä kirjallisia tutkielmia (Kössi Ahmala- ja Kössi Kaatra-esseet)[64] että ohjelmallisiksi laajentuneita kirjallisuusarvosteluja. Tunnettu on hänen Sarkia-arvostelunsa (»Itsetuholla suuruuteen») Kirjallisuuslehdessä 1936: »En haluaisi olla runoilija, jos minun olisi kirottava lihani, jos minun tehtäväkseni olisi annettu valloittaa kauneus, joka ei ole tästä maasta», Turtiainen siinä kirjoittaa; hän haluaa tuntea »taakakseen maallisen: veren, mullan, rakkaan, raskaan, kärsivän ihmisen», hän haluaa harteilleen ihmisten johdattajan, opettajan, julistajan tehtävän.[65] Alustusesitelmässä »Proletaarisen kirjallisuuden arvioinnista» (Kiilan albumi 1937) hän toisaalta päättävästi asettaa taiteellisuuden vaatimuksen taistelun vaatimuksen yläpuolelle, siihen samalla elimellisesti yhdistettynä: aidon elämänkuvauksen, täysiveristen luonteiden luomisen, kaiken inhimillisesti arvokkaan käsittämisen proletaarikirjallisuuden tavoitteeksi. »Rakkauslaulu huulillaan käy taistelija voittamattomaksi»: tunnus on luonteenomaisesti Turtiaista!

Myös kertomaproosaa Turtiainen julkaisi jo Tulenkantajissa vuodesta 1934 lähtien[66], joten ei ollut sinänsä yllättävää, että hän julkaisi myös kertomateoksen *Rautakourat* (kertomus lakosta 1937, kustantaja Kiila). Teoksen syntytausta oli poikkeuksellinen: keväällä 1937 oli Helsingin ja Turun suurimmissa metallitehtaissa ja telakoilla puhjennut n. 3 000 työläisen lakko, erikoinen mm. sikäli, että joukko (kiilalaisia) kirjailijoita ja taiteilijoita osallistui lakkolaisten henkisten harrasteiden järjestelyyn teatteri- ja taidemuseokäyntien, keskustelutilaisuuksien ym. merkeissä. Sovitteluratkaisuun muutama kuukausi

myöhemmin päättyneen lakon aikana nousi esille kysymys lakkoa käsittelevän romaanin kirjoittamisesta, ja sen kirjoittajan toimeentulon turvaamiseksi lakkolaiset järjestivät riittävän määrän ennakko-ostoja. Kirjoittajaksi valittu Arvo Turtiainen etsiytyi työmiljööseen perehtyäkseen muutaman kuukauden ajaksi apumieheksi Hietalahden sulkutelakalle ja kirjoitti sitten Siuntion lepopirtillä kirjansa kolmen viikon kuluessa.[67]

Rautakouria voidaan nimittää reportaasiromaaniksi, ja sellaiseksi se oli tarkoitettukin. Tähän voidaan lisätä vielä kirjan opetustehtävä, jolloin esikuvana on saattanut olla vaikkapa Gorkin *Äiti*-romaani. *Rautakourat* kuvailee lakkotaistelun tavanomaista ja tässä tapauksessa myös poikkeuksellista kulkua — tuloksettomia neuvotteluja, lakkotoiminnan järjestäytymistä, viihdetoimintaa, kriisitilanteita (rikkurit), uusia neuvottelukosketuksia, työnantajien suostumista tunnustamaan ay-järjestöt, vihdoin sovitteluratkaisua valtiovallan välityksellä — ja siihen kytketään tyypillisiä henkilöhahmoja sekä työnantajien (yli-insinööri, pääkirjanpitäjä) että työläisten puolelta. Jälkimmäisiä ovat pannuosaston Heikki Mäki Linda-puolisoineen ja aviokriiseineen, valuri Aarne Kallio ja nuori naistyöläinen Lyyli Pihamaa, jotka lakkotaistelun myötä löytävät toisensa, sekä kirjallisuutta ja taidetta harrastava rehevä työmies Pouttu. Opettavuutta edustavat olennaisten tilanteiden ja tyypillisten henkilöhahmojen ohella pitkät (usein satiirisesti) pohdiskelevat tekstijaksot. Uutta lakkokuvauksessa on »älymystön panos»; taiteilijain kuten Toivo Vaaran ja Risto Vahlin ja »akateemikkojen» kuten maisteri Mikkolan aktiivinen mukanaolo lakkolaisten sivistystoiminnassa huipentumana Ateneumissa käyty Hausenstein-keskustelu.[68]

Porvarillisissa lehdissä Turtiaista syytettiin propagandakirjan kirjoittamisesta, mutta se sai osakseen arvostelua myös omasta leiristä. Soihdun palstoilla Elvi Sinervo näki *Rautakourien* perusheikkouden siinä, että sen kuvaus lähtee lakosta eikä ihmisistä, jotka näin — Mäen pariskuntaa lukuunottamatta — eivät hahmotu eläviksi; teos jää siten Poutun ahtaan estetiikan mukaisesti vain propagandaksi. Tulenkantajissa Erkki Vala taas puolusti teosta lakkokuvauksena paitsi porvarillisia arvostelijoita myös Sinervoa vastaan, mutta moitti omasta puolestaan estetiikan ongelmien liiallista esille nostamista lakkotaistelun olennaisten piirteiden kustannuksella. Vielä selvemmin Turtiaisen lakkoromaania asettui puolustamaan Paul Hansen (Toivo

Karvonen) Kirjallisuuslehdessä julkaistussa keskustelupuheenvuorossa: kiistämättä teoksen rakenteellisia ja ihmiskuvauksellisia rajoituksia hän korosti voimakkaasti itse kuvatun lakkotaistelun historiallista käänteentekevyyttä ja piti nimenomaan lakon kuvaamista romaanin ensisijaisena ansiona.[69] Vertailukohdaksi kotimaisessa kirjallisuudessa sopisi kaiketi Otto Oinosen *Tienhaarassa* vuosikymmentä aikaisemmin.

Vuodet 1937–38 olivat varsin aktiivisia Arvo Turtiaisen elämässä: vuoden 1937 alusta hän (Tapio Tapiovaaran kera) kuului Kirjallisuuslehden toimituskuntaan R. Palmgrenin ja Maija Savutien erottua siitä[70] ja esiintyi varsinkin 1937 näkyvästi sekä runoilijana että artikkelinkirjoittajana lehden palstoilla; paitsi Kiilan puheenjohtaja hän oli myös Tulenkantajien seuran sihteeri, osallistui Kiilan albumin toimitustyöhön ja kirjoitteli edelleen myös Tulenkantajiin. Ennättipä hän vuoden 1938 lopulla osallistua puolustusvoimien reserviharjoituksiin ja — mikä hänen asemaansa ja toimintaansa ajatellen oli yllättävää — saada harjoitusten tuloksena ylennyksen res.luutnantiksi.[71] Jälleen hänellä oli tekeillä myös runokokoelma, joka sitten — suuret kustantajat ensin kierrettyään — ilmestyi nimellä *Tie pilven alta* Kirjailijain kustannusliikkeen julkaisemana keväällä 1939. Se veljellinen kilpailu, jota Kajava ja Turtiainen — nämä kilvoittelevat dioskuurit, kuten RP jossakin luonnehti, kiilalaisten illanistujaisten alituiset kilpalausujat — olivat käyneet pitkin 30-luvun jälkipuolta, oli uhkaavasti kääntymässä Kajavan eduksi, joka Turtiaisen yhtä kokoelmaa vastaan oli vuoteen 1938 mennessä saanut julkisuuteen jo kolme (ja keväällä 1939 vielä neljännen). Turtiaisen toinen kokoelma palautti tasapainotilanteen: se sai vasemmistoarvostelijoilta (Katri Vala Tulenkantajissa, Aira Sinervo Sosialidemokraatissa, Elmer Diktonius Arbetarbladetissa, RP Soihdussa) varauksetonta tunnustusta kautta linjan ja positiivisen arvioinnin myös johtavan porvarillisen arvostelun taholta (Lauri Viljanen Helsingin Sanomissa, Vilho Suomi Suomalaisessa Suomessa, Th. Warburton Svenska Pressenissä), ja jos pahamaineinen Eino Railo Uudessa Suomessa leimasi sen »epäobjektiivista aatteellisuutta» edustavaksi »julistelyriikaksi», niin sitä ehdottomampi oli Diktoniuksen ja Warburtonin tunnustus. Edellisen mukaan *Tie pilven alta* oli vahvin ja yhtenäisin suomenkielellä ilmestynyt proletaarirunouden kokoelma, ja jälkimmäinen näki sen tekijässä nousevan proletaarisen kirjailijapolven merkittävimmän nimen.[72]

Kokoelmalle antaa leiman laaja, 19 runoa käsittävä »Kasvot»-osasto proletaarisine henkilökuvineen, eräänlainen suomalainen Spoon River, jossa Edgar Lee Mastersin rakenteellinen esikuva on helposti havaittavissa, mutta täysin omaperäisesti toteutettuna; esim. runot »Intermezzo» (koneiden katusoittajaksi suistama ent. suutari, luettelointitekniikka sisäänvetoineen) ja »Huutokauppa» (Leski Jansson on kuollut — —) poikkeavat täysin Mastersin mallista ja ovat puhtainta Turtiaista. Kaikenkaikkiaan kohteet ja näkökulmat vaihtelevat. Eräissä runoissa ilmaistaan, useinkin irvokkaassa sävyssä, raadannan ja yrittämisen toivottomuus: näin tapahtuu runoissa »Renki-Taavetti», »Heikkilä», »Kaisa Riippa», »Jussi Riippa», »Siirtolaistarina», »Intermezzo», »Huutokauppa» tai »Tunturikirjuri Nilsson». Otettakoon — kahdessakin mielessä — näytteeksi katkelma »Intermezzoa»:

Viulu särisee, parkuu,
se on suutari Leino,
joka soittaa.
Koneet ovat suistaneet hänet jakkaraltaan,
kirotut koneet
  jotka
    tikkaavat
    leikkaavat
    saumaavat
    naulaavat
    niittaavat.

Ne veivät häneltä
    lestit
    vasarat
    pikilangat
    naskalit
vain viulu jäi ja akka
(— —).

Eräissä toisissa »kasvoissa» on kysymys uskonnollisesta herätyksestä kuten runossa »Johannes» (pään loukkautuminen heinätöissä) ja herätyksen henkisistä vaikutuksista kuten »Pannuseppä Vuorisessa» (koston toive epäuskoisille!). Eräissä taas on keskeisenä piirteenä onnettomia kohtaan osoitettu ymmärtämys: »Tyttö puhdistuspuolelta», »Levysepän oppilas, uneksija» ja »Laulu Pihamies Söderlundin rakkaudesta» kuuluvat tähän ryhmään, ja niissä kaikissa on kysymys onnettomasta tai epätodellisesta rakkaudesta. Jossakin näistä runoista

(»Aputyömies Säippä»: hukkunut hiiri) voidaan harjoittaa hirtehistä filosofointia, mutta myös proletaarista itsekritiikkiä voi »kasvoihin» sisältyä: niin »Luottamusmies Jaakkolassa», kuvauksessa ylitärkeästä järjestötoimitsijasta, niin »Saliinissa», palkkatyöhön, nukkumiseen, syömiseen ja naisjuttujen kertomiseen vuorokautensa jakavan työmiehen tyyppihahmossa (joka saa runoilijan katkerana kysymään, »sinunko vuoksesi maailma olisi muutettava») tai »Nuoressa Sihvosessa», jossa »halpoihin poikamiehen iloihin» kohdistettu tuomio kuitenkin vaihtuu esteettiseksi ihailuksi moukaria heiluttavaa atleettia kohtaan.

Tie pilven alta -kokoelmassa jatkuu toisaalta esikoiskokoelmasta tuttu vallanpitäjiin, kapitalisteihin, porvarillisuuteen kohdistuva arvostelu ja iva, nyt kuitenkin yhtyneenä varoitukseen uhkaavasta sodasta. Niinpä runossa »Iltahetki» omistuksensa puolesta sotaa pelkäävän poroporvarin päähän yritetään takoa, että kysymys on enemmästä kuin omistuksesta, että ensi sodassa kuolee 100 miljoonaa ihmistä! Mereltä kuuluva harjoitusammunta uhkaa muuttua todellisuudeksi (»Kaupunki meren rannalla»), omakotialueen idylliinkin sodan tuhoisku on ulottuva (»Omakoti»: »kun laulaa tykinluodit yllä omakotialueen / ja yskii kuivan yskän katusolaan konekivääri, / niin hiiteen joutaa silloin idyllit»). Mutta toisaalta kätkeytyy sekä sotilaan että hänen vaimonsa katseeseen jotakin, joka tunkeutuu lähestyvän sodan tuolle puolen (»Silmät»), ja katsellessaan pajuntaimen nousua ruosteisesta maasta ja kyyhkysen pesimistä ankkuriketjun komerossa runoilija päätyy uskomaan elämän tuhoamattomuuteen (»Ja minä näin»):

Sinua ei mikään tuhoa elämä,
ei teräs,
ei öljy,
ei ihmisen ahneus.

Viimemainittu runo on osastosta »Laulu ajasta ja rakkaudesta», jossa — kuten myös sarjassa »Tie pilven alta» ja eräissä kokoelman yksittäisissä runoissa — on tunnustuksellista, hieman epämääräistä omien etsiskelyiden ja kriisien kuvailua ja joskus myös hieman hämärää ajattelua. Mitä esimerkiksi lienevät ne runon »Siemen» »ehdottomat hallitsijat», jotka ovat saapuneet runoilijan »sydämen tyhjään taloon» kylväen »rauta- ja teräslehtiä», jotka eivät tahdo juurtua? »Tie pilven alta» -sarja toki päättyy kaiken jähmetyksen ja »luopumisen porttien luona» seisomisen jälkeen »taistelun tien» avautumiseen valossa kylpevänä, ja »Laulu ajasta ja rakkaudesta» -sarja päättyy vastaavasti kokemukselliseen tietoon, että »vain rakkaus pysyy» ja on astuva »kaikkien rajojen yli». Kun Katri Vala arvostelussaan puhui Turtiaisen runouden tarkkasilmäisestä, suorasta ja totisesta kansanmiehen viisaudesta, Aira Sinervo runoilijan älykkäästä suhtautumisesta työväenluokkaan ja sen takana olevasta suuresta, rohkeasta elämän rakkaudesta ja R.P. kokoelman runojen karusta puuveistostehosta ja kansanlaulupoljennosta ja samalla julistuslyriikan rajojen ylittämisestä, näissä lausunnoissa oli haarukoituna olennaisia piirteitä *Tie pilven alta* -kokoelmasta. Asia ja ilmaisu ovat tässä kokoelmassa yhtä, Turtiainen on tavoittanut oman persoonallisen tyylinsä, jota hän puolustaa »Kasvot»-osaston motoksi suomentamassaan Carl Sandburg -runossa:

Mutta älkää viekö minulta minun tyyliäni.
Se on minun olemukseni, ehkä ei hyvä
mutta joka tapauksessa minun olemukseni.
(— —)
Tappakaa tyylini
ja te murratte Pavlovan jalat
ja te sokaisette Ty Cobbin krikettisilmän.

Lisättäköön, että kokoelman kaikkiaan 46 runosta on mitallisia vain pari ja että runoista 13 eli lähes 30 % on julkaistu aikaisemmin Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä tai Kiilan albumeissa.[73] Mutta kahden ensimmäisen kokoelman väliaikana Turtiainen julkaisi myös muutamia lehtirunoja, jotka jäivät *Tie pilven alta* -kokoelman ulkopuolelle, näistä merkittävin Kirjallisuuslehden ensi numerossa 1937 mahtavasti julkaistu »1937», mitallinen, osin riimitettykin karmea sotaprofetia:

Näät nousevan uuden vuoden
verimyrskyä ennustain.
Näät palkkasoturit marssimassa,
sadointuhansin keinuu kypärät teillä,
ja alla teräksen armottomat
näät silmät kovat, pistävät heillä
ja vyössä pistimet, granaatit [!]
Tämä uuden vuoden marssi on oiva.
Voi eukot tinasta ennustaa:
On sota syttyvä ennen vuotta.
Voi hyvin he ennustaa:
On Eurooppa tulessa ennen vuotta.

Runon kahdessa seuraavassa säkeistössä kuvataan »työmiehen, Jokamiehen» ja »vaimojen» »jokaisen» tulevaa osaa sodassa, neljännessä paljastetaan sotaan syylliset ja sodalla keinottelijat: sotatarviketehtailijat, asekauppiaat, suurkapitalistit, papit, kenraalit. Mutta viides on vetoomus »työmieheen, Jokamieheen» ja »joka-naiseen»:

Vain yksi on keino: voittamaton,
luja takoa rintama rautainen
sodan tiikereitä vastaan.
Sota sodalla lyödään ainoastaan,
laki viimeinen, ankara olkohon.
Ja uutena vuotena olkoon soiva:
Alas kuoleman kauppiaat!
Myrskyten marssimme olkoon soiva:
Alas sodan valtiaat![74]

Runo on Turtiaisen taistelurunoista mahtavimpia, joskaan ei taiteellisesti vammaton; sen toimintatunnus »sota sodalle» on leniniläis-vallankumouksellinen. Sota-aiheinen — mahdollisesti Espanjan sisällissotaan, mahdollisesti jo puhjenneeseen 2. maailmansotaan liittyvä — on Tulenkantajissa syksyllä 1939 julkaistu runo »Sotakoira», ilmeisesti viimeinen ennen Turtiaisen omaa »reserviharjoituksiin» astumista julkaistu runo.[75] Rannikkopuolustuksen komppanianpäällikkönä hän aloitti YH:nsa Savonlinnassa, mutta siirrettiin sitten varsinaiselle toiminta-alueelle Virojoelle juoksuhautoja kaivamaan. Vielä sodan puhjettuakin täällä oli ilmeisesti melko rauhallista Turtiaisen joulukuisten kirjeiden äidille kertoessa elämästä »satojen kilometrien päässä rintamasta» sekä rakastetun Helena Vormulan pitkäaikaisista vierailuista ja jopa »nätin kamarin» vuokraamisesta lemmenpesäksi. Muodinmukainen avioliittoloma oli ollut sodan syttyessä vetämässä ja tuotti tammikuun puolivälissä, juuri pataljoonan Summaan siirtämisen aattona tuloksen, kolmen vuorokauden kotiloman, jonka aikana vihkiminen tapahtui, mutta myös kodin järjestelyn yhteydessä sattunut tapaturma, kirjakaapin kaatuminen jalan päälle. Turtiainen kävi siten talvisotansa pääosan Tilkan sotilassairaalassa, jossa hän joutui — sydänveritulpan vuoksi jonkin aikaa hengenvaarassa — makaamaan puolen vuotta päästen kotiin vasta juhannukseksi 1940.[76]

Toipilastila esti Turtiaista välirauhan aikana osallistumasta näkyvästi ns. Ystävyysseuran toimintaan; sen sijaan hän syyskuussa 1940 avusti kuutosten Vapaa Sana -viikkolehteä muutamilla teksteillä,

Majakovskin »Sota ja rauha» -runoelman käännöksellä ja tämän runoilijan esittelyllä sekä omalla, pettymystä ja pessimismiä huokuvalla runolla »Uni».[77] Yhdessä Pentti Lahden kanssa Turtiainen toimitti loppuvuonna 1940 ilmestyneen kolmannen Kiilan albumin, johon hänen runojensa »Amputeerattu elämä», »Maailman suurin ratsastushalli» ja »Sotakoira» (uudelleen!) ohella sisältyi tutkielma »Kulttuuri myrskyssä», katsaus 1. maailmansodan sodanvastaisiin kaunokirjallisiin tilityksiin.[78] Jatkosodan syttyessä Turtiainen ei antanut enää yllättää itseään vaan siirtyi maanalaisuuteen Tammelundiin Helsingin liepeille, josta hänet maaliskuun alussa 1942 pidätettiin yhdessä RP:n kanssa. Seurauksena oli upseerinarvon menettäminen ja 4 1/2 vuoden kuritushuonetuomio, jota Turtiainen sitten kärsi mm. Sukevalla ja Turun lääninvankilassa ja jota hän kuvasi sodanjälkeisessä muistelmateoksessaan *Ihminen n:o 503/42* ja runokokoelmassaan *Kiven ja raudan ympyrässä* (1945).[79]

4. ELVI SINERVO

Viljo Kajavan ja Arvo Turtiaisen rinnalla Kiilan nuoren polven kolmas kärkihahmo oli Elvi Sinervo (s. 1912)[80], joka jo 30-luvulla tuli tunnetuksi myös lyyrikkona, mutta ensi sijassa kuitenkin proosakertojana, novellistina ja romaanintekijänä. Hän on syntynyt helsinkiläisessä työläiskodissa, pohjalaissyntyisen levysepän ja hämäläissukuisen ompelijattaren kuudentena (eloon jääneenä) lapsena, söörnäisiläiskodissa, jossa isän hieman puuskittainen työväenaatteisuus ja äidin pikkuporvarillinen pääkaupunkilaistärkeily sekoittuivat keskenään ja jossa ei taloudellinen ahdinko eikä nälkäkään ollut tuntematon.[81] Talven 1918 työväenvallankumouksessa levyseppä Sinervo kantoi kivääriä ja punaista hihanauhaa; sen kukistuttua hän pelastautui perheineen syntymäpitäjäänsä Laihialle, jossa pyrki turvaamaan kodin toimeentulon kyläseppänä. Yrityksen kariuduttua hän 20-luvun alkuvuosina siirtyi konepajan levysepäksi Vaasaan kuollen 1926, jolloin leski kahden nuorimman tyttärensä kanssa palasi Helsinkiin, jossa nämä omaisten tukemina saattoivat suorittaa loppuun Vaasassa aloittamansa oppikoulun. Valmistuttuaan ylioppilaaksi Tyttönormaalilyseosta 1933 Elvi Sinervo 1933–35 harjoitti opintoja Teknillisessä korkeakoulussa

(arkkitehtilinjalla) ja Helsingin yliopistossa (historiallis-kielitieteellisessä osastossa), kunnes aktiivinen toiminta työväenjärjestöissä (Sosdem. työläisnuoriso-osasto, Akateeminen sosialistiseura, HTY:n Toveriseura), kaunokirjalliset ja teatteriharrastukset (Tulenkantajien novellikilpailun 1. palkinto 1933, Kirjallisuuslehden toimituskunnan jäsenyys vuodesta 1935, toiminta Työväen näyttämöllä[82], osallistuminen Kiila-ryhmän perustamiseen) sekä 1933 solmittu avioliitto oppositiopoliitikko Mauri Ryömän kanssa hautasivat alleen hänen akateemiset tavoitteensa. Maija Savutielle talvella 1958 antamassaan haastattelussa Elvi Sinervo korosti pitäneensä itseään »ammattivallankumouksellisena nuoruudestaan lähtien», työväenliikkeen järjestötoiminnan ja sosialistisen politiikan olleen elämäntehtävä, jonka rinnalla kirjailijatyö oli vain sivuharrastus, ei vielä 30-luvulla mikään »tietoinen kutsumus».[83]

Elvi Sinervo oli perinyt kirjalliset harrastuksensa lapsuudenkodistaan, jonka piiristä vanhin sisar Sylvi-Kyllikki Kilpi 20-luvun alusta aloitti journalisti- ja kriitikkouransa ja valmistui estetiikka pääaineena fil. kandiksi. Jo oppikoulun alkuvaiheessa Vaasassa oli myös Elvi aloittanut (yhdessä kaksi vuotta nuoremman Aira-sisarensa kanssa) runoilun Heinen ja Leinon merkeissä, ja lukioluokilla Helsingissä hän sai nähdä ensimmäisiä runojaan julkaistuina Työläisnuorisossa 1931–34, sitten myös Tulenkantajissa ja Kirjallisuuslehdessä 1934. Valikoima hänen runojaan sisältyi »nuoren Kiilan» runoantologiaan *Vaella nuoruus* (1939), muutama välirauhan aikainen vielä Kiilan albumiin 1940.[84] Lyyrikkona Elvi Sinervo sai ihailemaltaan Katri Valalta voimakkaita herätteitä ja oli ennen muita tämän yhteiskunnallisen linjan, mutta myös runokielen jatkaja.[85] Hän viljeli rinnan riimitettyä suljettua mittaa ja vapaata rytmiä, karua kansanlaulutyyliä ja dityrambia. Hänen tämänaikaiseen runotuotantoonsa sisältyy hurmioitunutta rakkaus- ja luonnonlyriikkaa, mutta myös tulista itserippiä ja individualistiseen elämänpakoon kohdistuvia tuomioita. Niinpä runossa »Raakilo» (1934) verrataan keskenään tyttöiän kypsyysunelmia ja niiden puolinaista toteutumista: »Lihani, lihani — kova ja karvas! / Kenet ravitsen sillä?» Runo »Individualisti» (1934), antologiassa nimellä »Pelkuri») on havainnollinen näyte Elvi Sinervon runomuodon tiivistymisestä 30-luvun jälkipuoliskolla, samalla kun runon ajatuksellinen ydin on säilynyt muuttumattomana: paljastava tuomio kohdistuu elämää vuoristoluolan erakkouteen ja »kotkanajatuksiin» pakenevaan kauneudenpalvojaan: itseään tämä ei voi paeta, kaikista luonnon äänistä hän on kuuleva veljiensä huudon!

Poliittisia taistelurunoja emme juuri tapaa: Suomen kansalaissotaan liittyvästä »Punaisesta nauhasta» (1933) kulkee kaari »Äitiin» (1937), jonka taustalla ovat Espanjan kansalaissodan tapahtumat. Elvi Sinervo on myöhemmin itse luonnehtinut 30-luvun lyriikkaansa vain »jaloksi diletantismiksi», »inspiraatiokirjailijan itsensäpurkamiseksi korvakuulolta silloin kun on pakko».[86] Hän kirjoitti ilmeikästä, kirkasta runoutta, mutta oli tuskin sotiin mennessä vielä saavuttanut omaa, persoonallista ilmaisua. Kiilan albumiin 1940 sisältyvä runopari, jossa heijastui sota-ajan armoton kovuus, on kuitenkin oireena uudesta ennakoiden jo syksyn 1944 *Pilvet*-kokoelmaa: kiihkeän rakkausrunon »Kuunkierrot vaihtukoon» on inspiroinut aviopuolison vapautuminen talvisodan aikaisesta turvasäilöpidätyksestä, lapidaarinen »Laulu sydämelle» ennakoi uusien pidätysten ja jatkosodan tulevaisuutta:[87]

Sydän, pehmeä, punainen liha,
puristu kokoon.
Kiveä kovempi on osasi olla.

Sydän, pehmeä värisevä liha,
purista pois pikku surut
vain yhden astua sisään.

Epäilyksettömämmin kuin lyyrikkona Elvi Sinervo jo 30-luvulla tavoitti oman laatunsa ja ilmaisunsa prosaistina, aluksi novellistina. Alkaen palkintonovellista »Lapsi katselee» (nimim. E. Ervo, Tulenkantajat n:o 31/33), kuvauksesta köyhälistökasarmista tehtaan varjossa, »kukista, jotka kasvavat rikkaläjällä», hän osoittautui laitakaupungin köyhälistömiljöön tuntijaksi, varmaksi ihmiskuvaajaksi ja nimenomaan lapsipsykologiksi:

> Lasten maailma hallitsi taloa päivisin, aikaihmisten kello neljän jälkeen. Vissi vuorovaikutus oli olemassa. Kun vaimot seisoivat pitkän eteisen kummassakin päässä ja vatvoivat talon tapahtumia, olivat lapsetkin valveilla. He kuuntelivat ja näkivät enemmän kuin vanhemmat huomasivatkaan, ja sen, mitä he eivät olisi saaneet kuulla, he aavistivat. He saivat pälyilevät silmät ja yliherkät korvat. He oppivat valehtelemaan. He oppivat sen, ettei aikaihmisiltä kannattanut kysyä mitään. Kun kysyi, sai korvapuustin ja kehoituksen tukkia suunsa. Oli otettava selvä kaikesta omin päin. (*Runo Söörnäisistä* s. 11.)

Roistokujan pikkutyttö, novellin päähenkilö, joutuu läheltä näkemään ihailemansa tehtaalaisneitosen maineenmenetyksen raskauden vuoksi ja kuoleman synnytykseen; aiheetta ei pikkutytön korosteta tienneen elämästä »enemmän kuin lapset keskikaupungilla». Sinervon novelleja ilmestyi puolentoistakymmentä Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä ja Kiilan albumeissa; niistä kymmenkunta kelpuutettiin esikoiskokoelmaan *Runo Söörnäisistä* (KJG 1937), joka kaikenkaikkiaan sisälsi 14 novellia, niistä todennäköisesti viisi ennen julkaisematonta.[88] Teoksen nimi on sama kuin sen lyhyen johdantonovellin, filmaattisen sarjan tilannekuvia Helsingin työväenkaupunginosasta, puutalon asukasyhteisön elämästä kesäiltana, keskushahmona pihaportailla jalkojaan pesevä tyttö. Koko teosta ajatellen otsikko on harhaanjohtava, sillä vain kuuden novellin aihe on Helsingistä, kahdeksan novellin sen sijaan Vaasasta (tai sen ympäristöstä), jossa kirjailija oli viettänyt ensimmäiset kouluvuotensa 20-luvun alkupuolella ja puolivälissä.[89] Helsingin Söörnäisiä Vaasassa kuitenkin vastaa Palosaari (Brändö), työväenkaupunginosa sekin, ja siinä mielessä otsikko kattaa kaksi työväenkaupunkia.

Vaasaan sijoittuu jo Sinervon varhainen palkintonovelli, samoin useimmat muut kokoelman lapsikuvauksista. Lähellä palkintonovellia on aihepiiriltään novelli »Haju», työväenkorttelin lapsia tarkoittaen me-muodossa kerrottu lähes inhonaturalistinen kuvaus likasiivoisesta Hurrimuijasta ja tämän vajaamielisestä madonnatyttärestä aviottomine lapsineen, joille viranomaisten sekaantuminen on vain onnettomuudeksi. Samaan aihepiiriin ja lajiin kuuluu novelli »Vera», jossa tarinan minä kertoo ensimmäisestä kaupunkiinmuuttonsa jälkeisestä ystävästään, raisusta puolivenäläisestä pikkutytöstä, jonka kanssa aloittaa koulunkäynnin ja jonka kauniilla äidillä on paheksuttu vapaa rakkaussuhde. Hän-muotoinen »Laiturilla» taas on kuvaus perheen ravinnonhankintaan onkineen osallistuvasta kymmenvuotiaasta kalastajatytöstä, jonka onkikaveriksi ilmaantuu tytön pikkuvanhuudesta huvittunut tehtaantyömies. Lapsista on kysymys myös novelleissa »Hiiliä», »Kyllä siitä selvitään» ja »Voileipäpaketti», joskin psykologinen painopiste niissä on aikuisissa, näiden tilanteissa ja ratkaisuissa. Ensinmainitussa (aihe Vaasasta) nälän lisäksi vilua kärsivän työläiskodin äiti turvautuu naapurieukon esimerkkiä noudattaen hiilivarkauteen taatakseen lapsilleen edes yhden lämpimän yön, keskimmäisessä (aihe Söörnäisistä) työläisperheen lisääntymisen köyhää juhlintaa

varjostaa perheenisän työttömäksi joutuminen sen voimatta kuitenkaan tukahduttaa tämän loputonta optimismia, ja kolmannessa (aihe kansakouluajalta Laihialla) opettaja osoittaa sosiaalista mieltä ja elämänviisautta joutuessaan selvittämään varakkaan kodin pojan eväspaketin katoamisen (kuten näyttää) nälkäisen työläistytön vatsaan.

Jos kokoelman lapsiaiheiset novellit näyttävät jokseenkin kautta linjan perustuvan kirjailijan lapsuuden aikaisiin Vaasan-kokemuksiin, niin muissa novelleissa nousevat esille tuoreet pääkaupunkiin paluun jälkeiset aiheet. Sisaren ammattikokemukset helsinkiläisessä hautaustoimistossa saavat lempeän ironisen kuvauksen novellissa »Me teemme matkavaatteet», ja myöhemmässä helsinkiläismiljöössä liikkuu myös murrosvuosien sukupuolista heräämistä herkästi ja viisaasti valaiseva novelli »Sunnuntai»: vanhemman sisaren neuvo auttaa myös nuorempaa ratkaisemaan sukupuolisuuden pelon umpikujaan johtaman rakkaussuhteen myönteisellä tavalla: »Kuinka yksinkertaista se onkaan!» Kokoelman laajamittaisiin novelleihin kuuluu »Sunnuntain» ohella sen psykologinen mestariluomus »Jumalan lapsia», Etelä-Pohjanmaan rannikkoseudulle sijoittuva täysin ulkokohtainen kuvaus kerran palvotun lahkolaissaarnaajan paluusta vanhuudenlevostaan vielä kerran voittojensa näyttämölle Vaasaan, jossa nuoruudensynnin paljastuminen (avioton »jumalanpoika») aiheuttaa kuitenkin ankaran rangaistus- ja katumussaarnaajan muodonvaihdoksen lempeäksi anteeksiantajaksi, mutta samalla luhistumisen.

Sinervon esikoiskokoelman hyväksyessään vapaamielinen kustantaja valitteli sen köyhälistöaiheiden synkkyyttä; vasemmistolaisesti poliittisia aiheita tekijä joutui tietenkin etukäteen välttämään. Silti niitä on kokoelmassa muutama. Sen laajin kokonaisuus, 30-sivuinen »Elämäntarina» on kuvaus työläispariskunnasta — puusepästä ja ompelijasta —, joka työväenliikkeestä irtautuen pyrkii pikkuporvarilliseen nousuun ja nimenomaan lasten kouluttamiseen ylioppilaiksi hinnalla millä hyvänsä. Ensin isän, sitten lasten sorruttua keuhkotautiin katkeroitunut äiti yrittää maksaa velkansa työväenliikkeelle tarjoamalla (sairaalaa kaikesta syyttäen) lehtikirjoitusta nuoren sosialistinaisen julkaistavaksi. Antiikin tragedian himmeää peruskaavaa noudattanut ulkokohtainen kerronta muuttuu tässä minä-kerronnaksi paljastaen äidin vihan yksilöllisyyden, hedelmättömyyden ja vaarattomuuden, hänen nukkuneen »liian kauan». Kirjallisuuslehdessä 1936 julkaistussa »Elämäntarinassa» ollaan ilmeisesti 30-luvun alun Helsin-

gissä; samoin kokoelman toisessa poliittisessa novellissa »Augusteno», jonka nimihenkilö, sörkkäläiskorttelin hupsuna pidetty hanurinsoittaja, on samalla työväenliikkeen veteraani, joka kertoo nuorelle Aarnelle suurlakosta, Viaporin kapinasta, kansalaissodasta ja Amerikan lakkotaisteluista, opettaa yhteiskunnallisen liikunnan peruslakeja ja vielä halvaannuttuaankin muistuttaa päämäärän ja menettelytapojen selvittelyn tärkeydestä suuren ratkaisun lähestyessä. »Augustenoa» lähellä on novelli »Lentolehtiset», jonka aihe sijoittuu Vaasaan[90]: sen päähenkilö puuseppä-torikauppias Janne on mielenosoituksen yhteydessä tapahtuneessa poliisihyökkäyksessä jäänyt jalkavaivaiseksi, mutta ei ole silti menettänyt aatteellista aktiivisuuttaan eikä neuvokkuuttaan vaan käyttää torikauppaa keinona lentolehtisten levittämiseen. Hänet pidätetään, mutta tuulenpuuska sinkoaa lehtiset ympäri toria. Tapahtumat sijoittuvat työttömyyskauteen, joka on lamauttanut työväenliikkeen toiminnan, ehkä 30-luvun alkuvuosiin; merkille pantava on Jannen tuomitseva asenne rakastamaansa Annaa kohtaan, joka on takertunut poliittisessa vankeudessa kuolleen miehensä muistoon.

»Lentolehtiset» on esikoiskokoelman novelleista poliittisin; sen ulkopuolelle jääneissä lehtinovelleissa on useitakin samanhenkisiä. Niitä on »Lakonrikkuri» (Tulenkantajat 1934), suggestiivinen kuvaus 30-luvun pulavuosiin ajoittuvasta teollisesta työtaistelusta ja lakkolaisperheiden rikkureiden kohdistamasta tuhoisasta vihasta. »Kasvot» (Kirjallisuuslehti 1937) on inhoa hehkuva kuvaus 30-luvun ajanilmiöstä, pääkaupungin kahviloissa, Mustikkamaalla ja iltaisin Työväentalon ravintolassa päivätyötään tekevistä epäihmisistä, ohranan urkkijoista. Novellissa »Vappukulkue» (Kirjallisuuslehti 1938) ikuistetaan Kivimäen taantumuskauden vappumarssi, joka vailla punaisia lippuja ja oikeutta laulaen säestää torvimusiikkia kulkee läpi työväenkaupunginosien Mäntymäelle. Novelliin sisältyy muistelmana kuvaus 20-luvun lopun takatalvivapusta, jolloin vain kommunistit uhmasivat lumentuloa, mutta luonteenomaista on samalla, että kommunistien edellytetään uudessa tilanteessa liittyvän sosialidemokraattien (sallittuun) vappumarssiin (kuten Salmi) ja että katkeroituneina kadunvierelle jääneet (Juho-setä) tuomitaan. Uskonnolliseen ahdasmielisyyteen ja elämänkielteisyyteen (tässä Pelastusarmeijaan) kohdistuvana arvosteluna novelli »Toini Saaren tapaus» (Kirjallisuuslehti 1937) on sukua kokoelman »Jumalan lapsille», ja erikoinen mielenkiintonsa on

novellilla »Kaupunki ottaa takaisin» (Kirjallisuuslehti 1935), sillä tämä me-muotoinen kuvaus on selvästikin 1939 ilmestyneen romaanin *Palavankylän sepän* erään loppujakson (sepän perheen päätös siirtyä jälleen kaupunkielämään) alkuhahmotus, joskin sen ainekset ovat romaanissa hajonneet laajemmalle alueelle.[91]

Runo Söörnäisistä -kokoelman lapsinovellit — herkästi kuvatut valppaat, puutteen ja julmuuden karaisemat esikaupunkiköyhälistön lapset — tuovat mieleen Teuvo Pakkalan klassiset lapsikuvaukset Oulun Kakaravaaralta. Lähempikin vertailukohta toki löytyy: Toivo Pekkasen *Levottomuus*-kokoelman (1938) lapsinovellit, jotka Keijo Ahdin mukaan nekin liittyvät juuri Pakkalan perinteeseen.[92] Itse asiassa Pekkanen yleensäkin tuntuu Sinervon lähimmältä hengenheimolaiselta ajan kotimaisessa kirjallisuudessa, kun novellin rakenteesta ja tyylistä on kysymys: kuten Pekkasen niin myös Sinervon tavoitteena on kerronnan loogisuus ja tyylin selkeys, mutta jos Pekkasta on moitittu tietystä ilmaisun kuivakkuudesta, niin Sinervolla sitä vastaa tyylillinen hyve: kirkkaus. Kummankin kertomaperinteenä on 1800-luvun jälkipuolen realismi (naturalismi), Maupassantin ja Tšehovin novellistiikka. Tunnusomaista Sinervollekin on novellin aloittaminen menemällä heti *in medias res*, asioiden keskelle. Näkökulma on milloin minä-, milloin hän-rakenteinen, mutta siitä riippumatta lukijalla on vaikutelma, että tekijä kuvaa itse kokemaansa tai häntä lähellä tapahtunutta, ja käsittelytapa on objektiivinen; sosiaalinen paljastus tai syytös kasvaa elimellisesti itse tapahtumasarjasta.

Katsomuksellisesti Sinervon erottaa Pekkasesta hänen perimmäinen optimisminsa synkimmissäkin aiheissa; kaiken takana on marxismin avaama tulevaisuuden perspektiivi. Vaikka Sinervo välttää köyhälistölasten (ja -aikuisten) kuvauksissa sekä ihannointia että tunteellisuutta, hänen teksteissään paljastuu aina ihmisrakkaus, usko ihmiseen ja tahto hänen kehittymiseensä, piirteet joita Sinervon yhteydessä aikanaan luonnehdittiin »gorkilaisiksi». *Runo Söörnäisistä* -kokoelman kirkkautta, totisuutta ja aitoutta korosti arvostelussaan Tulenkantajissa Katri Vala kiinnittäen samalla huomiota Sinervon kuvaustavan filmaattisuuteen ja kykyyn muutamalla piirrolla saada esiin olennainen. Kirjallisuuslehdessä RP puolestaan korosti Sinervon suvereenia aiheenhallintaa ja kerronnan uusasiallisuutta, jotka erottavat hänen novellinsa porvarillisen ajankirjallisuuden kurjuudenkuvauksesta, mutta myös perinteisestä työväenliikkeen kirjallisuudesta, sekä lii-

kuntaa ilmaisevaa realismia, joka jo viittasi sosialistiseen realismiin. Jarno Pennanen puhui Kirjallisuuslehdessä Sinervon ilmauksen teräksenkovuudesta ja lasinkirkkaudesta yhtyen samalla Lauri Viljasen (Helsingin Sanomat) toteamukseen uuden nuorison astumisesta kokoelman myötä kirjallisuuteen.[93]

Joskin *Runo Söörnäisistä* -kokoelma oli valtaosin edustanut suppeata novelliformaattia, siihen oli myös sisältynyt muutama 20–30 sivun novelli, jotka jo osoittivat Elvi Sinervon kykyä hallita jäntevästi myös laajempia kertomakokonaisuuksia. Ensimmäiseksi todelliseksi voimannäytteeksi muodostui romaani *Palavankylän seppä* (KJG 1939), jonka aihepiirissä kirjailija oli liikkunut jo eräässä 30-luvun puolivälin novellissaan, mutta joka nyt kymmenluvun viimeisenä syksynä jäi pahasti talvisodan jalkoihin. Kysymyksessä oli Elvi Sinervon »vanhempieni romaani» ja samalla 30-luvun erään kirjallisen ajanilmiön, sukuromaanin, myöhäinen edustaja; sen tunnetuimmista edustajista Unto Seppäsestä ja Mika Waltarista poiketen Sinervo on kuitenkin vapaa näiden sentimentaalisuudesta ja nostalgisuudesta. Sen sijaan *Palavankylän seppä* — alkaen prologista, jossa romaanin päähenkilö, 40-vuotias perheenisä ja ent. punakaartilainen pakopaikkansa portailla, kevättalven tähtitaivaan alla, tajuaa elämäntilanteensa — tuo mieleen Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanin, jota se muutenkin rakenteellisesti ja kerronnallisesti muistuttaa.[94] Mutta jälleen on erokin perustava: kun Pekkasen omakuvahahmo Samuel Oino punakaartilaisisänsä sorruttua vankileirikokemustensa jälkiseurauksiin pyrkii työväen joukkoliikkeestä irtautumalla kasvamaan isäänsä korkeammalle, niin Sinervon romaanissa punakaartilaisisän syrjäänvetäytyminen ja asteettainen luopumus saa reaktiokseen — antiteesikseen — monipäisen lapsikatraan vireän aktiviteetin ja etsiytymisen, yksi toisensa jälkeen, yhteiskunnalliseen elämään. Sosiaalinen ihannemuodostus on toinen.

Sinervon romaani on otsikkonsa mukaisesti ennen muuta perheenisän kuvaus, helsinkiläisen levysepän Hermanni Rintaluoman, joka vuosisadan ensi kymmenluvulla on ollut aktiivinen sosialidemokraatti, mutta toisella kymmenluvulla vakaumuksensa horjuessa etsinyt korviketta milloin uskonnosta, milloin alkoholista, kokenut 1917 aatteellisen intonsa uuden heräämisen, mutta talvella 1918 tosin kantanut kivääriä ja punaista hihanauhaa, mutta arkaillut aseellista toimintaa ja Helsingin kukistuessa turvautunut piileskelyyn: »Puolijuoppo, puoliuskovainen, puolipunakaartilainen.»[95] Hän on etsiytynyt kahdeksanpäisen perheensä kanssa turvaan syntymäpitäjäänsä Pohjanmaalle, äitinsä mökkiin, jonka ahtaudesta lapset vanhemmasta päästä etsiytyivät kouluihin ja ammatteihin, samalla kun perheenisä on yrittänyt toteuttaa suunnitelmansa perustaa talonisäntien myötävaikutuksella kyläpaja. Vuosi kuluu ilman että ratkaisua syntyy, Hermannin on varottava puheitaan, salattava mielipiteensä, hänen kuolemanpelkonsa on vaihtunut yhteiskunnalliseksi ahdistukseksi. Niin hän kokee prologissa kuvatun itsetilityksen: ne hänen tovereistaan, jotka eivät makaa sorakuopissa pitkin Suomenmaata vaan istuvat vankiloissa, ne kärsivät yhdessä ja muodostavat yhteisen joukon, joka vapautuessaan pystyisi aloittamaan toimintansa uudelleen, hän ei: »niin se on».

Hermannin ainoa toivo on nyt pajaosuuskunnassa, ja kun se vihdoin päätetään perustaa, hän palaa asuinmökille laulaen. Pajarakennus pystytetään ja siihen liittyy jäljelläolevan perheen muutto väljempään mökkiin pajan lähelle. Hermanni aloittaa sepäntyönsä nuortuneella tarmolla, pystyy pestaamaan apulaisenkin, ja jos työ käykin voimille ja rautakauppojen laskut ovat kovat, syntyy sentään hieman säästöäkin. Vuotta myöhemmin seppä pystyy lyhentämään neljänneksellä velkaansa isännille ja havittelee jo pajan lunastamista omaksi: »Tässä näet oman onnensa sepän», hän ylpistelee vaimolleen Eriikalle, ja: »Rakennan tässä itselleni — isänmaata.» (s. 183, 181) Mutta samaan aikaan hän saa kokea vapautensa rajat isäntien valtapiirissä: Konkareen isäntä kieltää nuorten tanssit joen sillalla, jolla veri on talvella 1918 virrannut, Puustilan isäntä tuo sepälle Suomen lipun nostettavaksi katolle, ja kaiken viisastelun ja vitkutuksen jälkeen Hermannin on seuraavana kesänä alistuttava ja nostettava (kuten ohikulkevat mökinmiehet toteavat) »lahtarin laku» katolleen.

Sitten ollaankin 20-luvun alkupuolen lamakaudessa, josta (kuten kaikesta) Lappilan isäntä syyttää »ryssiä, saatanoita»; työt pajassa vähenevät, apulaisesta on luovuttava, köyhyys palaa jälleen sepän mökkiin. Hetken katkeruudessa tämä uhkailee lähtevänsä Venäjälle (s. 212) — minkä vaimo torjuu kiukkuisesti —, mutta päättää sitten luopua pajasta ja etsiä työtä kaupungista. Perheen jäädessä toistaiseksi maalle Hermanni Rintaluoma etsiytyy työhön vaasalaiseen metalliverstaaseen majaillen Porkankulman työväenkaupunginosassa, jonka asukkaiden kurjuutta ja raakuutta kauhistelee, mutta joutuen tekemisiin myös työväenliikkeen uudenlaisen tilanteen, »porvarien

hännystelijäin» ja »Moskovan renkien» vastakohdan, kanssa. Hän kokee asemansa hämmentäväksi: ennen oli ollut selkeä vastakohta punaisten ja valkoisten välillä, ja vielä Palavankylän seppänä hän oli tuntenut itsensä kokonaiseksi, nyt jälleen epäkypsäksi, puolivalmiiksi (s. 233, 242–244). Jälleen hän joutuu väistelemään, salailemaan: milloin kieltämään osanottonsa kansalaissotaan, milloin selittämään olevansa sosialidemokraatti. Lakkoa koskevassa äänestyksessä hän pidättäytyy ja työtaistelun sitten puhjettua palaa pajaansa hoitamaan.

Vaikka isännät ovat sepän palveluksia jo kaivanneet, he eivät kuitenkaan suostu tämän uusiin ehdotuksiin perheensä elatuksen turvaamiseksi; ärtyneinä heitetään syytöksiä puoleen ja toiseen, jolloin selviää Konkareen isännän olleen alusta alkaen tietoinen Hermannin poliittisesta taustasta ja tämä puolestaan toteaa, ettei kadu mitään (s. 272–273). Toisaalta käy konepajan insinööri (lakon päätyttyä palkankorotuksiin) pyytämässä Hermannia takaisin tehdastyöhön; kehitys on hänen mukaansa mennyt kyläpajojen ohitse ja nahkaesiliinainen seppä kohta oleva vain museotavaraa. Toimintansa lopettaneessa pajassa Hermanni tuumii yrityksensä hupsuutta: hän on vetänyt nenästä sekä itseään että muita, mutta eipä ole korkealta pudonnut; nyt on raahustettava eteenpäin. Tähän Hermannin lopulliseen kaupunkiinpaluuseen romaani päättyy osan perhettä jäädessä vielä toistaiseksi maalle Palavankylään.

Hermanni Rintaluomassa, »suomalaisen luokkataistelun murtumisen symbolissa», ovat arvostelijat nähneet traagisen hahmon.[96] Hänen rinnallaan romaanin toinen keskeishahmo, sepän vaimo Eriika, on pikemminkin koominen, jopa karikatyyrimäinen, joskaan ei vailla myönteisiä, hellyttäviäkään piirteitä. Helsinkiläisen originellisuvun jäsenenä hän edustaa omalaatuista elämänoppia ja pikkuporvarillista hienostelua. Alkeellisiin oloihin etelä-Pohjanmaalle siirtymistä hän vastustaa alusta alkaen ja purkaa jatkuvasti kaunaansa paitsi aviopuolisoon myös tämän äitiin, Mummoon, jonka tiloihin iso helsinkiläisperhe aluksi tunkeutuu. Alusta alkaen Eriika uhkailee palaavansa lasten kanssa Helsinkiin, ja kun Hermannin tavoittelema pajaosuuskunta perustetaan, kiukkuinen vaimo jopa kirjoittaa Helsinkiin siirtymistä valmistelevan kirjeen, mutta ei sitten saakaan pantua sitä postilaatikkoon. Puhtaus, siivoaminen on hänen intohimonsa, samalla kun hänen tavaransa ovat aina hukassa. Perheensä hyväksi hän raataa ja uhrautuu niin, että kun talvi-iljanteella pihalla kaaduttuaan joutuu

turvautumaan lääkäriin, hänessä paljastuukin paha aliravitsemus ja hän joutuu sen vuoksi viikoiksi sairaalaan. Hänen poissaolonsa koetaan kodissa »kuin nälkä»! Eriikan henkilökuvaan kuuluu myös seksikielteisyys, joka pajatyön menestymisvaiheessa kuitenkin laukeaa avaten avioparin erotiikalle lyhytaikaisen »jälkikesän». Mummon kuollessa Eriika tunnollisesti huolehtii tämän ruumiin pesemisestä opettaen pienimpänsäkin suhtautumaan kuolemaan ilman pelkoa. Ja kun lapsista toiseksi vanhin, konttorityöhön päässyt Katri palaa keuhkotaudin saaneena kotiin kuolemaan, äiti taistelee raivoisasti hänen pelastamisekseen ja jää toivotonta taisteluaan jatkamaan puolison jo siirryttyä lopullisesti kaupunkiin.

Seppäpariskunnan lapsista on eniten esillä vanhin tytär Tuulikki, joka ylioppilastutkinnon suoritettuaan etsiytyy työväenlehdistön, ensin kommunistisen, sitten sosialidemokraattisen palvelukseen, näyttää ateisti-sulhaselleen ylpeillen köyhää kotiaan ja avioituu vihdoin liberaalisen lehtimiehen kanssa, josta tekee sosialidemokraatin (s. 50 seur., 120 seur.). Tuulikki (Sylvi-Kyllikki Kilpi!) on sepänkodin ylpeydenaihe ja hyväntekijä, jonka avulla perheen iältään keskimmäiset lapset pääsevät opiskelemaan ja työhön; hänen avoin tapansa puhua sukupuolikysymyksestä kavahduttaa nuorempia sisaria, myös Katria, jonka pessimismi ja elämänkielteisyys tuntuvat olevan osatekijöinä hänen sairastumiseensa ja kuolemaansa. Muista sisaruksista ovat eniten esillä nuorimmat Elma ja Esteri, tulevat kirjailija-sisarukset. Omalaatuinen hahmo perheen piirissä on Mummo, juopon, häijyn räätälin leski ja ent. kiertokoulunopettaja, joka laulaa nuorimmille Jerusalemin suutarista ja jota Mirjami-tytär väittää noidaksi; hänessä voimme nähdä Elvi Sinervon 50-luvun lyriikan Maammo Runontekijän alkuhahmon. Romaanin muut henkilöt — Palavankylän (Laihian) kitsaat talolliset ja originellihahmot, kaupungin (Vaasan) tehtaaninsinööri ja työläiset — jäävät taustahahmoiksi.

Sinervon *Palavankylän seppä* valaisi päähenkilönsä kautta työväenluokan erään osan luopumusta ja siihen liittynyttä henkistä kriisiä kansalaissodan jälkivuosina, mutta sen ohella myös erään ammatin — kyläsepän — väistymistä teollisen elämänmuodon tieltä sekä henkistä ilmapiiriä tietyssä maakunnassa, Etelä-Pohjanmaalla. Se kuvailee työväestön ankeita elämänoloja niin maalla kuin kaupungissakin, samoin työprosesseja niin kyläpajassa kuin metalliverstaassakin. Ne ovat kaikki Sinervon esikoisromaanin lisäansioita sen keskeisen rin-

nalla, että se on pätevää ihmiskuvausta jäntevästi hallitussa muotorakenteessa. Kirjauutuuden jäätyä syksyn 1939 oloissa vaille lehtikritiikkiä sen ansiot todettiin vasta välirauhan ajan Työläisopiskelijassa (Maija Savutie), Soihdussa (RP) ja Kiilan albumissa (Helmer Adler). Jatkosodan haudattua romaanin uudelleen se Ragna Ljungdellin kääntämänä julkaistiin 1945 Ruotsissa (Ljus-kustantamo) ja sai tällöin tunnustusta sekä vasemmisto- että porvarilliselta kritiikiltä.[97] Uusia painoksia on julkaistu 1965 (Tammi) ja 1979 (Love); ajan merkkejä olivat Kansan Uutisten yliolkainen arviointi edellisestä, ylistävä jälkimmäisestä.[98]

Aktiivisesta toiminnasta toukokuussa 1940 perustetun Rauhan ja ystävyyden seuran johtokunnan jäsenenä Elvi Sinervo vuotta myöhemmin suoritetussa oikeudenkäynnissä tuomittiin neljän vuoden kuritushuonerangaistukseen, joka merkitsi koko jatkosodan ajan kestänyttä vankeutta pääosin Hämeenlinnan naisvankilassa.[99] Poliittisten naisvankien elämälle oli tunnusomaista SKP:n voimakas tuki ja holhous, vankien kiinteä itsekasvatus-, opinto-, tiedotus- ja mielenosoitustoiminta; vankila-aika merkitsi Elvi Sinervolle kypsymistä kommunistiksi ja samalla kirjallista luomis- ja suunnittelutyötä, joka sodan päätyttyä purkautui useina merkittävinä teoksina.

5. JARNO PENNANEN

Jarno Pennanen (1906–69)[100] tuli Kiilan jäseneksi vasta 1937 julkaistuaan ryhmän kustannuksella runokokoelmansa *Rivit,* joka otettiin »omien» — niin kommunistien kuin kiilalaistenkin — piirissä vastaan hämmentyneinä. Tuskin muistettiin, että tekijä oli jo Kirjallisuuslehden näytenumerossa 1932 julkaissut kolme minirunoa (joita ei kylläkään kelpuutettu esikoiskokoelmaan): siinä määrin lyyrikko Pennanen oli yleisessä tietoisuudessa hautautunut taistelevan journalistin ja kokouspuhujan alle! Ja lisäksi: mitä yhteyttä *Rivien* aforistisen tihennetyillä, subjektiivisilla, eksklusiiveilla runoilla oli Pennasen suuriin joukkoihin vetoavan journalistiikan ja retoriikan kanssa? On kuvaavaa, että Kirjallisuuslehdessä ei julkaistu sen päätoimittajan esikoiskokoelmasta arvostelua vaan hämmentyneitä keskustelurepliikkejä.

Yksikään 30-luvun Kiilan piirin kirjailijoista, kriitikoista ja teoreetikoista ei voinut elämänuran vaihtelevuudessa ja monikäänteisyydessä kilpailla Jarno Pennasen kanssa. Jo hänen syntyperänsä oli julkinen skandaali, josta molemmat vanhemmat julkaisivat (toiseen kohdistuvan) häväistysromaanin ennen kuin lapsi ennätti syntyäkään; sitten yksinäinen kirjailijaäiti kasvatti häntä isävihassa, nietzscheläisissä yli-ihmisaatteissa ja suojeluskuntajuhlien lausuja-ihmelapsena. Neljä luokkaa oppikoulua käytyään hänestä 18-vuotiaana tuli lehtimies, ensin (1924–26) Tampereen Sanomien (edistyspuolue), sitten (1926–30) Aamulehden (kokoomuspuolue) uutistoimittaja, lisäksi jälkimmäisen teatteri- ja kuvataidearvostelija, vihdoin (1930–31) kokoomuksen päälehden Uuden Suomen uutistoimittaja. Siinä ohessa hän esiintyi suojeluskuntajuhlien puhujana, julkaisi 1928, ensimmäistä Tulenkantajat-lehteä ennakoiden, omaa Jokaviikko-aikakauslehteä[101], matkusteli lehtiensä kirjeenvaihtajana 1929 ja 1930 manner-Euroopassa, toimi 1930–31 Suomen Paneurooppalaisen yhdistyksen sihteerinä sekä perusti vihdoin 1931 radikaalien kirjailijaystäviensä kanssa Hiilet-yhdistyksen, joka lakkautettiin kommunistisena ja aiheutti hänen eronsa Uudesta Suomesta.

Tapaus oli lajissaan sensaatiomainen, moraalisesti epäilyttäväkin, mutta ei vailla ennakko-oireita: postuumien muistelmiensa (1970) mukaan Jarno Pennanen jo joulukuussa 1928, Jokaviikon lakattua ilmestymästä, kävi Helsingissä tapaamassa varatuomari Eino Pekkalaa, kommunistista kansanedustajaa, ja tapasi myös ylioppilaspoliitikko Mauri Ryömän seuraavana vuonna, jonka lopulla koki Suomen Lukon perustamisen fasistisena ja joutui sen merkeissä konfliktiin esimiehensä kanssa. Helsingissä, Tulilinjan vaiheessa 1930, Armas Heikel toi Leninin *Penikkataudin* hänen luettavakseen, ja sitten saatiinkin nähdä Uuden Suomen uutisreportteri siellä, missä työttömät tai kommunistiset katumielenosoittajat kokoontuivat; koettiin Hiilet ja Uudesta Suomesta erottaminen.[102] Seuraava askel otettiin 1932: Viljo Suutari, joka oli ollut läsnä Hiilten kokouksissa, vei Pennasen Matti -nimeä käyttävän SKP:n edustajan (Hannes Mäkisen) luo, jonka aloitteesta nuori käännynnäinen saman vuoden lopulla perusti Kirjallisuuslehden. Vuonna 1934 Pennanen teki tunnetun Neuvostoliiton-matkansa (seurauksena kirjaoikeudenkäynti) tavaten sen aikana Kuusisen, Gyllingin ja Rovion; samana vuonna hän liittyi SKP:n jäseneksi.[103]

Kirjallisuuslehti oli parina ensimmäisenä ilmestymisvuotenaan suuressa määrin Pennasen omaa luomusta; tosin käännöstekstejä oli run-

saasti ja avustajina esiintyi paitsi salanimillä kirjoittavia tunnettuja kommunisteja[104] myös nimekkäitä kirjailijoita kuten Katri Vala, Toivo Pekkanen, Iris Uurto ja Helvi Hämäläinen. Päätoimittajan oma kirjoittajapanos ja sittemmin myös hänen henkilökohtainen keskustelutaitonsa olivat kuitenkin niin vetovoimaisia, että vuoden 1935 alkupuolella suurin osa Tulenkantajat-lehden nuorista kirjoittajista siirtyi Kirjallisuuslehden avustajiksi ja lehti kolmen vuoden ajaksi muodostui vaikuttavaksi voimakeskukseksi ja kirjailijaryhmä Kiilan varsinaiseksi syntytaustaksi. Jarno Pennasen asema noina vuosina oli enemmän kuin Kirjallisuuslehden päätoimittaja ja sen ympärille keräytyneen älymystöpiirin kiistaton henkinen johtaja; yhteyksineen sekä SKP:n illegaaleihin organisaattoreihin että sen legaaleihin edustajiin, ennen muita Toivo Karvoseen (Kirjallisuuslehden kirjoittajana Paul Hansen), hän osallistui SKP:n yhteisrintama- ja kansanrintamaliikkeiden suunnitteluun ja organisointiin.[105]

Kirjallisuuslehden ja Kiilan piirissä Pennasen puolueyhteyksistä oli vain epämääräinen käsitys, mutta sitä enemmän arvostettiin hänen kokouspuheitaan ja lehtikirjoituksiaan, sellaisia kirjallisuusesittelyjä kuin »Viehättävä provokaattori» (Olavi Paavolaisen Suursiivouspamfletti, KL:n näytenumero 1932) ja »Problematiikka tehtaan varjossa» (Toivo Pekkasen romaani samassa), sellaisia terävästi havainnollisia katsauksia maan yhteiskunnallisista oloista ja sivistyselämästä kuin »Katsaus: Hels. San.» (KL n:o 2/34), »Orimattila» (sama n:o 18–24/35), »Isänmaan ranta» (sama n:o 1/38)ja »Kansalaissodan taantumus Suomen kirjallisuudessa» (Kiilan albumi 1938), sellaisia henkilökuvia kuin Presidenttiehdokkaat-sarja (KL 1936–37) ja »Sasu Punanen» (sama n:o 1/38), poliittisista artikkeleista sekä kirjallisuus- ja kuvataidearvosteluista tässä puhumatta. Se lehtimiehen tehtävänasettelu, jonka Jarno Pennanen esitti joulukuussa 1932 ilmestyneen Kirjallisuuslehden 1. numeron ohjelmakirjoituksessa — *mutatis mutandis* Balzacin kirjailijalle antama tehtävä heittäytyä työhönsä »niinkuin Curtius syvyyteen» ja työskennellä »tässä kraaterissa niinkuin kaivostyöläinen, jonka yli maa on luhistunut» —, sopii ensi sijassa juuri häneen itseensä.

Jarno Pennanen saattoi olla boheemisen huolimaton ja epäkäytännöllinen, epäluotettava suurissa ja pienissä asioissa, väärinkäyttää ystäviään omien grandseigneur-eleittensä hyväksi; tietämyksensä monipuolisuudessa ja älyllisessä liikkuvuudessa hän oli yhtäkaikki älymys-

töpiirinsä ylivoimainen edelläkulkija ja ideoitsija, ainoa jossa ilmeni neron perinteisiä tuntomerkkejä. Lisäksi hänen keskustelutaitonsa, hänen sydämenlämpönsä, hänen itsekritiikkinsä ja itseivansa — romantikon-ironiansa! — oli aseistariisuvaa.[106] Juuri tämä puoli oli ehkä eniten esillä hänen *Rivit*-kokoelmassaan (Kiila 1937). Runoilija kertoo pienenä tavoitelleensa pilveä turhaan, koska hänen käsivartensa olivat lyhyemmät kuin hänen rakkautensa (»Kun olin pieni», s. 9), tai pikkupoikana kompastuneensa usein, koska hänen päänsä oli liian raskas, lisäten edelleenkin kompastelevansa (pidetään epävakaisena, luonteettomana), koska hänen päänsä on »yhäti liian raskas» (Pikkupoikana kompastuin usein» s. 26). Yhä uudelleen toistuu runoissa ajatus, että kirjoittaja on »hukkamänty», »lintujen turha laulupuu» (s. 11), että hänet on lyöty haavoille, mutta sitä ei ole tehnyt kukaan yksityinen vaan veitsi, »elämän ase, haavojen, laulujen solujen siittäjä» (s. 61), että on »itsensä petturi», jonka kouraan »rakkaat ystävät» kerran painavat »petturin kunniakirjan, pikkuisen kunniasokeripalan» (s. 13), että toiset »rivissä seisten» ovat hänet hylänneet ja sora heitetty hänen arkkunsa päälle (s. 14), että on kahleita vihaten kaatuva »tulevaisuuden tielle», »väkevien, armottomien jalkojen» poljettavaksi (s. 15). Hän voi myös kysyä, »olenko askeltesi toveri, / vai tie, / vai kajo, / vai pilvi», mutta päätyy toteamaan (s. 36):

> Mutta me louhimme samaa vuorta,
> piiritämme samaa kaupunkia,
> ja jos meidät ammutaan,
> juoksee veremme samaan tulevaisuuteen.

Jos siis *Rivien* hermeettiset, aforistista tiivistystä, perspektiivilyhennyksiä ja ristivaloitusta edustavat runot suurelta osin kertovat yksityiskokemuksista yksityiskielellä[107], niistä aukeaa kuitenkin siellä ja täällä väylä kollektiiviseen yhteiskokemukseen, liikkeeseen, ajan henkien taisteluun, näin erikoisesti Espanjan kansalaissotaan liittyvässä kokoelman Madrid-sikermässä: sen konkreettisissa tilannekuvissa heijastuvat koko edistyksellisen maailmanliikkeen ajankokemukset (s. 56):

> Madrid,
> ammuttu, ruhjottu Madrid,
> mitä opetit meille?
> — Kun rauniot taistelevat,
> ne ovat voittamattomat.

Samaa taistelevaa, ulospäin suuntautuvaa henkeä edustaa kokoelmassa viimeinen, Nikolai Ostrovskille omistettu runo, kunnianteko paitsi sankarilliselle invalidi-kirjailijalle myös tämän henkiselle kasvumaastolle, neuvostososialismille (s. 89):

Halvaantunut mies
rullatuolissa, sokea,
kynä kädessä, varovaisesti,
etteivät rivit sekoa.
Mies kirjoitti meidän elämämme
teräksestä joka karkaistiin,
jotta rivit eivät koskaan sekoa.

Entäpä runokokoelman tekijän omat rivit? Niiden ylitse tekijä levittää ironisen sumuverhon (s. 81):

Rivit, jotka eivät puhu,
rivit, jotka vaikenevat,
rivit, jotka mitään sanomatta
kulkevat eteenpäin.
Älkää katsoko rivejä
suurennuslasilla:
Mitä enemmän näette,
sen vähemmän näette!

Pennasen esikoiskokoelma on varustettu Diktonius-motolla (»Vore jag stum / skulle jag säga mera ——»), mikä vahvistaa jo Kirjallisuuslehden näytenumeron runojen synnyttämää ensi vaikutelmaa: Pennasen — toisin kuin 20-luvun tulenkantajien ja 30-luvun muiden kiilalaislyyrikoiden — herätetaustana on 20-luvun suomenruotsalainen modernismi, niin sen Ultra- kuin Quosego-vaihekin, Diktoniuksen ohella myös Gunnar Björling, Rabbe Enckell ja kumppanit. Tästä taustasta ensi sijassa lienevät peräisin ne ominaisuudet — aforistinen ilmaisu, älyllinen patoaminen, omalaatuinen plastisuus ja leimahtavuus —, jotka ajan lehtiarvostelu Lauri Viljanen kärjessään *Riveissä* totesi ja jotka tekivät sen kirjoittajasta »harvalukuisen älymystön —— modernin suomalaisen laulajan» (Katri Vala), »ensimmäisen aforistisesti modernistisen runoilijan suomalaisessa runoudessa» (Elmer Diktonius).[108] Jälkeenpäin on tekijän omasta suusta kuultu, miten nämä runot syntyivät erikoisessa tilanteessa, hänen ollessaan kesällä 1936 palaamassa kansanrintaman Pariisista ja joutuessaan Tukholmassa konfliktitilanteeseen SKP:n sikäläisten edustajien kanssa, sellaisen kritiikin kohteeksi, jonka osin koki vääräksi; runoissa kuvastui täten — yksityisiin katsomuksellisiin ja eroottisiin aiheisiin limittyneenä — myös puolittain itsetiedoton kritiikki kommunistista puoluetta ja sen kasvatusmetodeja kohtaan.[109] Pennasen runot syntyivät nyt — kuten myöhemminkin — poikkeustilanteessa, jossa hän ei voinut vaikuttaa yhteiskunnalliseen tapahtumiseen »luonnollista tietä», puhujana tai lehtimiehenä, ja tällöin »paineena», »puolittain tajuttomana purkauksena», jonka lopputulos saattoi olla itsellekin yllättävä.[110]

30-luvun kuluessa — 1938 — syntyi kuitenkin toinenkin, suunnilleen samanlaajuinen sarja Rivit-runoja, joskin se tuli julkisuuteen vasta tekijänsä koottujen runojen (*Rivit*, Kirjayhtymä 1966) yhteydessä. Myös tämä runosarja syntyi kriisitilanteessa Toivo Karvosen jouduttua vuoden 1938 kommunistijutussa pidätetyksi ja Pennasen välittömien yhteyksien SKP:hen siten katkettua ja toisaalta Tukholmassa oleskelevan Arvo Tuomisen, puolueen pääsihteerin, jouduttua ristiriitaan Neuvostoliitossa olevan puoluejohdon kanssa ja ryhdyttyä — edelleen pääsihteerin arvovallalla — ohjaamaan puoluetyötä Suomessa Tannerin linjaa ja hallituksen varustelupolitiikkaa tukevaan suuntaan. Jarno Pennanen koki itsensä eristetyksi, SKP:n rivit kotimaassa olivat hämmennyksissä ja hajalla, kansanrintama Espanjassa oli luhistumassa[111], Ranskassa perääntymässä: jälleen poikkeustilanne johti itsetilitykseen runon muodossa.[112]

Entistä enemmän nämä »toiset rivit» ovat kriittistä tilintekoa SKP:n ja neuvostokommunismin kanssa: jos runo »Kominternin määräys» (*Rivit* 1966 s. 25) jää tarkoitukseltaan hämäräksi, niin sitä selvempi on osoite ja sanoma runossa »Kolmekymmentä vuotta» (s. 26):

Kolmekymmentä vuotta
minä olin vaiti
enkä sanonut mitään.
Minä opin teidän mykkäkielenne
ja minä kävin teidän koulunne
ja sain teidän ammattinne.
Kolmekymmentä vuotta minä olin vaiti
enkä sanonut mitään.
Ja kun minä nyt aukaisen suuni
huudatte kuorona
(yksin ette uskalla puhua):
hän rienaa hän vihaa hän syyttää!

Niin teen
Minä vastaan siihen
mitä ette luulleet minun kuulevan.
Te puhutte vihollisille
Minä puhun ystäville.

Samalle taholle suuntautunee runo »En usko teitä» (s. 25) protesteineen nuoruutta väärinkäyttäville ilkeäsilmäisille äijille, samoin runo »Huolestuneet nenät» (s. 30):

Kyllä minä tulen.
Ketä vastaan? Millainen oppositio?
Niitä vastaan jotka istuvat aivojeni päällä!
Minä tahdon tehdä ne pistimiksi,
niillepä sitten
istutte.

Kirjoittajan omaa sisäistä kriisiä kuvastaa järkyttävästi runo »1938» (s. 27):

Ei kenenkään maata
on sieluni pohja
ammuttu runneltu maa
vihaavien ampumahautojen takana
ammusten kyntämä
[— —]
Jokainen askel astutaan minun ylitseni
jokainen piikkilanka
painetaan minun lihaani
[— —]

Yksi kokoelman runoista (»Muutto» s. 24) on päivätty syyskuuhun 1939. Silloin ollaan jo pitemmällä: Neuvostoliiton poliittis-sotilaalliset yhteistyötarjoukset on torjuttu, Kannaksen linnoitustyöt olleet käynnissä, Saksan ja Neuvostoliiton hyökkäämättömyyssopimus solmittu, 2. maailmansota puhjennut Saksan hyökkäyksellä Puolaan, Suomi on poliittisessa hälytystilassa ja työttömäksi jäänyt Jarno Pennanen ilmaantunut pohjoismaista suuntausta korostavine artikkeleineen, sittemmin myös Tiimalasi-pakinoineen, Pohjoisine päiväkirjoineen ja JEP-kolumneineen Sosialidemokraatin palstoille. Marraskuun 12. pnä hän puhuu AKS:n Matti Kuusen rinnalla elokuvateatteri Tenhossa järjestetyssä Maan turvan tilaisuudessa; saman kuun lopulla ilmestyneessä Soihdun numerossa kysytään ilkeästi Sasu Punasen erottamiseen viitaten »mitä Jarnolle kuuluu».[113] Välirikko on tapahtunut. Levottomana välirauhan kesänä 1940 saivat uuden (Saksan) suuntauksen oireet Sosialidemokraatissa Pennasen jättämään lehden ja etsiytymään Helsingin työnvälitystoimiston virkailijaksi, josta tehtävästä hänet vuoden lopulla kuitenkin sotilaspiirin vaatimuksesta »helolaisena» erotettiin. Seurasivat Puuhaara- ja Vääräpuu-pakinat Helsingin Sanomissa 1941–43 ja seitsemän kuukauden palvelu pääkaupungin ilmasuojelussa sekä vihdoin toukokuussa 1943 pidätys ja vankilatuomio »ns. Hella Wuolijoen suuren jutun liepeillä» — syvällinen itsensä uudestiarviointi ja monisuuntainen kirjallinen luomisprosessi WSOY:n rahoittamana vankilassa.[114]

(— —) julkisuuden ihmisenä olen maatani ja kansaani vastaan tehnyt vain yhden rikoksen: 37-vuotiaana en ole vielä saanut mitään pysyvää aikaan. (— —) jälkeenpäin olen elämäni teoista ollut löytävinäni tämän pääperustelun: kasvun kirjailijaksi.[115]

Jos tällainen yksilö nyt pettää Weltgeistin, tämä on nyt minun oma, ylipääsemätön johtopäätökseni, hajoaa hän samalla aineosasiinsa. Kaikki hänen *entisetkin* tekonsa *muuttuvat*, tragedia vaihtuu farssiksi, *kohtalo* menee Sosialidemokraatin, Helsingin Sanomain toimitukseen! Jarno Pennanen muuttuu Keijo Eroseksi![116]

Mitä itseeni tulee, tuntuu minusta että Elokuun päivä merkitsee syntymääni. Kirjallisuuslehti oli raskauden aika. Rivit, ensimmäinen potkaisu. (— —) Pakinointi Suomen Sosialidemokraatissa ja Helsingin Sanomissa oli lapsivedet.[117]

6. VAELLA NUORUUS -ANTOLOGIAN KIILALAISET

Elvi Sinervon ohella esiintyi syksyllä 1939 ilmestyneessä kiilalaisten *Vaella nuoruus* -antologiassa (KJG)[118] seitsemän muuta runoilijaa, jotka yhtä lukuunottamatta eivät vielä 30-luvulla esiintyneet omin teoksin. Tätä yhtä, 1905 syntynyttä Kaisu-Mirjami Rydbergia (Karin Almia) lukuunottamatta he kuuluivat 1910-luvulla syntyneeseen nuorimpaan Kiilaan alkaen 1910 syntyneistä Otto Varhiasta ja Eino Johanneksesta (Jääskeläinen) aina 1915 syntyneeseen ryhmän kuopukseen Olavi Siippaiseen. Heistä Varhia ja Aira Sinervo (kuten myös Elvi Sinervo) kuuluivat Kiilan perustajajäseniin, kun taas Rydberg ja Veikko Kolula (Nieminen) tulivat ryhmän jäseniksi 1937 ja Pentti Lahti 1938, Eino Johannes ja Siippainen ilmeisesti 1938 tai -39.

Kaikki he olivat julkaisseet runoja ja proosaa 30-luvun Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä ja Kiilan albumeissa.[119]

Antologian osanottajista vanhin Kaisu-Mirjami Rydberg, (v:een 1931 Riippa, 1905–59) oli syntynyt kansakoulunopettajaperheessä Mäntsälässä, suorittanut koulunkäyntinsä ja ylioppilastutkintonsa (1923) Porissa, harjoittanut yliopisto-opintoja (suomenkieli, historia) Helsingissä pro gradu -tutkielmaan ja avioliittoon asti (1931), liittynyt 1932 Akateemiseen sosialistiseuraan ja SDP:hen, avustanut 1933 Tulenkantajia ja vuodesta 1935 Kirjallisuuslehteä, vuodesta 1933 Tulenkantajia ja vuodesta 1935 Kirjallisuuslehteä, työskennellyt 1933–39 Sosialidemokraatin toimittajana (kirjallisuus- ja teatteriarvosteluja, artikkeleita, Mirja-tädin kirjelaatikko, tilapäisesti myös Lepohetken ratoksi -sivu); kaupunginvaltuutettu 1937, kansanedustaja 1939. Liityttyään talvisodan vaiheessa K. H. Wiikin johtamaan oppositioryhmään (»kuutoset») ja toimittuaan sen äänenkannattajan Vapaan Sanan toimitussihteerinä myös Rydberg joutui heinäkuussa 1940 erotetuksi SDP:stä, 1941 pidätetyksi ja 1942 tuomituksi 4 vuoden kuritushuonerangaistukseen.

Vuosina 1932–33 ASS:n ja uusien tulenkantajien piiriin ilmaantuessaan K-M. Rydberg halusi osoittaa mieltään Mäntsälän kapinaan päätyneelle oikeistolaisuudelle, josta oli saanut omakohtaisia irvokkaita kokemuksia kuuluessaan ensimmäisinä opiskelijavuosinaan (lausujana ja ylioppilasteatterin näyttelijänä) Maila Talvion satakuntalaissalonkiin ja hoitaessaan myöhemmin viransijaisuutta Lapuan yhteiskoulussa, Hilja Riipisen valtakunnassa. Koulutyttönä hän oli kokenut vuosien 1917–18 järkyttävät ajantapahtumat Porissa, eikä sosialismin aatemaailma ollut tuntematon kodissa, jonka isä ennen Amerikkaan siirtymistään (1911) oli ollut lähellä työväenliikettä. Lehti-ihmisenä — kirjoittajana ja toimittajana — K-M. R. osoitti monipuolista lahjakkuutta ja tietämystä, koulittuna suullisena esittäjänä hän ryhtyi määrätietoisesti luomaan uraa myös puolueen järjestöjen ja politiikan piirissä, ja kaikkeen tähän liittyi rehevä komiikan taju, joka ilmeni hänen pakinanomaisissa teksteissään ja vietti riemujuhlia omassa piirissä esitetyissä milloin Maila Talvion patetiikan, milloin neuvostofraseologian parodioissa.[120]

Kaisu-Mirjami Rydberg jatkoi yliopistovuosiensa teatteriharrastuksia esiintymällä 1935–36 ohjaajana Työväen näyttämöllä[121], ja hänen teatteriarvostelijan toimintaansa Sosialidemokraatissa liittyi myös yksinäytöksisen *Häitä vaan* -näytelmän 1. palkintosija Sosdem. työläisnuorisoliiton näytelmäkilpailussa (Eino Jalaksen nimellä, painettuna 1938). Kysymyksessä oli juoneltaan tavanmukainen työväenhenkinen opetus- ja tendenssituote, jossa järjestöaktiivisen työmiehen ja hänen kodin siivoamiseen ja tosikertomuksiin käpertyneen vaimonsa vieraantuminen toisistaan voitetaan molemminpuolisten myönnytysten avulla, mutta aihetta on tässä käsitelty poikkeuksellisen tuoreesti ja vauhdikkaasti. Lyyrikkona Rydberg (Karin Almin nimellä) aloitti Kirjallisuuslehdessä 1935–36 sekä Kiilan albumeissa, joissa hän esiintyi myös proosakertojana.[122]

Karin Almin antologiasikermä »Myrskyn jälkeen» käsittää kuusi vapaarytmistä runoa, joista puolet aikaisemmin julkaisemattomia.[123] Hänen runo-osuuttaan leimaa voimakas, mutta hallittu tunne, jäntevä kuvailmaisu, viimeistelty muoto. Huomiota herättää rakkaushurmion ja elämänpalvonnan näkyvä asema (»Hääkellot», »Uni» sekä tässä vaiheessa kaksiosainen »Myrskyn jälkeen», jonka ensimmäistä runoa sen myöhemmin *Alkukallio*-kokoelmassa (1946) ilmestyessä O. V. Kuusinen ylisti »täysin saavutetusta» »elimellisestä yhteydestä»)[124], kun taas vain yksi runo, »Kevätvalossa seisot», on selvästi yhteiskunnallinen, ylistys keväthangilla hiihtävälle nuorelle työläisnaiselle, jonka ruumista »kone vielä ei runnellut, eikä raiskannut nälkä» ja joka huomenna konesalissa seistessään on »jymyn lävitse» kuuleva luonnossa heräävän kevään šrapnellinpaukkeen. Mutta poliittisia ovat kokemustaustaltaan runot »Laivat sumussa» ja »Tule luotsi», joskin poliittinen ajatus on niissä jossakin määrin verhottuna; asetelmiltaan ne liittyvät Rydbergin 1939 tekemään Englannin matkaan.[125] Runoista edellinen tulkitsee mielialoja satojen laivojen ulvoessa Pohjanmeren sumussa Kielin kanavan suulla, mutta muuntuu lopussa vertauskuvaksi levottomuuden sumussa odottavasta Euroopasta ja päättyy kysymykseen, »milloin aukee sumun tie». Jälkimmäisessä runossa taas kutsutaan »luotsia, tuttua kotirannan miestä», ohjaamaan laiva »läpi ahtojäiden», ja runon päättää säe »Kannen alla kivihiilen lieska punainen», jossa Kuusinen mainitussa esseessään näkee »runon voimakeskuksen» ja sen »punainen»-sanassa »myös jossakin määrin symboolisen kaiun»; runoilija on itse kertonut juuri OVK:n puoluejohtajahahmon olleen runon virikkeenantajana.[126]

Antologiarunojen vaimennettu yhteiskunnallisuus ja keskitetty, tiivistetty sanallinen ilmaisu antavat jossakin määrin yksipuolisen kuvan Karin Almin 30-luvun runotuotannosta ylipäänsä. Niinpä »esi-

koisruno» »Kolme laulua rakkaudesta» (Kirjallisuuslehti n:o 8/35) on muodoltaan väljä, lähes proosasanontaa noudattava tarina kahden vähävaraisen, runon minän ja hänen runoilija-rakastettunsa köyhästä porraskäytävärakastelusta, elokuvahaaveiden korvikkeesta, minkä vastakohdaksi vedetään talonmiespariskunnan elämän naturalismi ja mikä huipentuu toivomukseen:

Voi että minun rakastettuni
jonakin päivänä huomaisi
talonmiehen vaimon ja laitakaupungin
ja elämän laitakaupungilla!
Voi että minun rakastettuni jonakin päivänä
palavalla sydämellä kirjoittaisi
Runon Muutoksesta
(— —)

Vielä väljämuotoisempi on laaja kaksiosainen runo »Äitiyskompleksi» (Kirjallisuuslehti n:o 13/1935), jonka aiheena on köyhien rakastavaisten painajaispelko raskaudesta:

Voi kuinka tuskallista on puristautua rakastettunsa syleilyyn
ja ajatella pelolla lasta joka voi syntyä.
Voi kuinka tuskallista on tällä tavoin tuntea
oman ruumiinsa tarpeettomuus
ja vapista hedelmöitymisen pelkoa
tässä huoneessa
jonka vuokra on maksamatta kolmelta kuukaudelta.

Runo jatkuu kuvauksella unesta, jonka runon minä, nuori nainen, näkee haaveilemastaan synnytyksestä, ja sitä täydentävällä ironisella loppukäänteellä miehen selittäessä, että on kysymys vain äitiyskompleksista, jonka tiede on perinpohjin selvittänyt.

Näissä varhaisimmissa Karin Alm -runoissaan Rydberg on samalla kertaa leikitellen ja tietoisen taidokkaasti käyttänyt hyväksi Kiilan piirissä pohdittuja keskustelunaiheita ja suosittua vapaata mittaa sisällyttäen runoihinsa sekä sosiaalista sentimentaalisuutta että huumoria. Vakavampi on tavoite ja tiivistetympi sanonta vähän myöhemmässä »Hellyys»-runossa (Kirjallisuuslehti n:o 8–9/36), jossa kuvataan kriisiin päätyneen yksilöllisen rakkaudentunteen muuntumista kollektiiviseksi, sosiaaliseksi hellyydeksi, kansainväliseksi solidaarisuudeksi:

Hellyyden siemen hedelmöitti minussa Pelottomuuden
ja Taistelija kasvoi ruumiissani
niinkuin lapsi kasvaa rehevässä äitieläimessä
(— —)
Hellyys puristi minun käteni nyrkeiksi
ja minä menin veljieni luokse
kantaen sinun kasvojasi
kaikkialla itsessäni.

Luonteenomainen on myös runo »Aurinkorakastaja» (Kiilan albumi 1937)[127], jossa hehkuvasanaiseen elämänpalvontaan, lähes sukupuoliseen paritteluun auringon kanssa kesäisessä luonnossa yhtyy sosiaalinen syytös ja ohjelma:

Korkeessa, huojuvassa heinikossa,
jonka Louhen matalaotsainen poika omistaa,
minä avaan sylini sinulle, aurinkorakastajani.
(— —)
virvoittaa, ravita ja hedelmöittää,
pestä maan rasitetuilta kasvoilta
omistamisen katkera myrkky
(— —)

Jos Karin Alm näissä runoissa on nimenomaan sosiaalisen ja eroottisen yhdistäjä 30-luvun kiilalaisessa lyriikassa, niin runo »Hauta metsässä» (Kiilan albumi 1938) on näyte puhtaasti sosiaalisesta runolaadusta: kysymyksessä on monesti toistettu karmea teloitusnäky kahden vuosikymmenen takaa, punakaartilaiset sortumassa itse kaivamaansa hautakuoppaan ja nimettömyyteen, »voitonpalmun ja marmorin paikan» ollessa »keskellä pitäjää / pankin, kirkon ja kasarmin välillä». Asetelman murtaa kuitenkin hirtehishumoristinen loppukäänne »pöljänsekaisen» Huttusen muijan piirtäessä puiseen ristiin suutari-puolisonsa »tässä lepäävän PRO PATRIA».

Kaisu-Mirjami Rydbergin ja Elvi-sisarensa tavoin Aira Sinervo (1914–68)[128] astui tulevaan Kiilan piiriin Tulenkantajain kautta 1933 (runo »Tuuli»), tällöin 19-vuotiaana lukiolaisena. Hän oli kuitenkin jo vuosia aikaisemmin, 15-vuotiaana koulutyttönä, esiintynyt julkisuudessa voittaen (runolla »Sade») koulujen välisen runokilpailun ja sittemmin sisarensa tavoin julkaissut 30-luvun alkuvuosina runojaan Työläisnuorisossa.[129] Ennen ylioppilaaksi tuloaan (Tyttönormaalilyseosta 1935) Aira Sinervo ennätti liittyä sekä Sosdem. työläisnuorisolii-

ton (1931) että SDP:n jäseneksi (1933–39), kuului sitten Kiilan perustajajäseniin 1935–36 ja liittyi sodan aattona 1939 myös ASS:ään. Paitsi lyyrikkona ja prosaistina (mm. nimellä Tilda Tuohimaa) Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä ja Kiilan albumeissa Aira Sinervo 30-luvulla esiintyi kriitikkona ja (TSL:n) kansansivistystyöntekijänä; hänen työpaikkoinaan olivat myös Sosialidemokraatti (1936–40) ja Kansan Lehti (1943), joiden vakinaisena avustajana tai toimittajana hän toimi. Viime mainittuna vuonna hän suoritti fil.kand.-tutkinnon, mutta joutui (osallistuttuaan välirauhan aikana Rauhan ja ystävyyden seuran toimintaan ja sotkeuduttuaan sitten tunnettuun desanttijuttuun) myös pidätetyksi ja tuomituksi (maanpetoksesta) ennätyspitkään 9 vuoden kuritushuonerangaistukseen.

Aira Sinervon 30-luvun runotuotantoa — sekä *Vaella nuoruus* -antologian »Maan tasalla» -sikermään kuuluvia kymmentä runoa että antologian ulkopuolelle jääneitä lehti- ja albumirunoja — leimaa vahva kaksijakoisuus.[130] Toisaalta antologiarunojen (ja kaiketi myös lehti- ja albumirunojen) enemmistö on luonnon- ja rakkausrunoja, joita leimaa yksilöllisyys ja melankolia sekä samalla lähellä kansanlaulua oleva leinolainen laulullisuus, mutta toisaalta tapaamme myös runoja, joita leimaa päättävä sosialistinen ja proletaarinen aatteellisuus, selkeimmillään runossa »Ei ole enää tietä» (Kirjallisuuslehti n:o 15/35, antologiassa nimellä »Raja»):

Ei ole enää tietä
kulkea sen, joka etsii kauneutta.
Ei ole enää maata
vaeltaa sen, joka julistaa rakkautta.
On vain raja.
Kahden maailman välillä raja.
Kahden rintaman välillä viha.
(— —)
Ei ole enää pisaroita.
On vain väkevä virta.
Ei ole enää hiekanjyviä,
on vain valtava murtuma
rotkoon vyöryvä, rotkon täyttävä,
silloiksi kohoava
jäljessä tulevien vaeltaa.

Aira Sinervon aatteellista lehtirunoutta edustavat myös porvarillista patriotismia polemisoiva »Isänmaa» sekä kahta nuoruutta — porvarillista ja proletaarista — vastakkain asetteleva »Nuoruus» (molemmat Tulenkantajissa 1934), ja retorisimmillaan se on Kirjallisuuslehdessä 1937 julkaistussa puhekuororunossa »Harmaa muuri», jossa kunnianosoitus kohdistetaan työväenliikkeen tappiovaiheen hiljaiselle, peräänantamattomalle heroismille, tilanteelle, jossa »seisoitte paljain käsin kivääreitä vastaan»:

Te katsoitte ympärillenne:
näitte rintaman hajoavan,
ne joihin eniten luotitte,
olivat siirtyneet pois.
Ja kukaan ei auttanut teitä.
Mutta kuitenkin katsoi
maailman proletariaatti teihin kysyen:
mitä te aiotte tehdä, toverit?
(— —)
Ja te painauduitte toisiinne,
tyhjät kätenne puristuivat nyrkkiin,
teidän ruumiinne muodostivat
harmaan muurin,
ja te vastasitte:
Ei. Vain meidän ruumiimme ylitse
voitte astua tuhoamaan
elämää ja kehitystä.
(— —)
Ja teidän kaatumisenne oli hiljainen
ja huutonne äänetön,
mutta se kuultiin kaikkialla:
ei koskaan!

Runoylistyksen kohteena lienee Lapuan taantumukseen sortuva vasemmistotyöväenliike, ja sellaisena se on lähes uniikki runoudessamme, eikä suinkaan vaikutukseltaan tehoton. Jotakin tekemällä tehtyä Aira Sinervon 30-luvun poliittisessa aaterunoudessa kuitenkin on, ja ristiriidassa hänen luokkataistelujulistuksensa kanssa antologiasikermään sisältyy ylistystä »lahjoista ihanimmalle», »pyyteettömän katselemisen riemulle» (»Ylistys») tai vapaalle, kahleettomalle vaeltamiselle (»Lähtö»). Takana oli ilmeisesti sisäinen ristiriita runoilija-yksilöllisyyden ja aktiivisen, kollektiivisen toiminnan välillä, ristiriita, jonka aiheuttama keskeneräisyys tuntuu leimaavan Aira Sinervon runoilua sotavuosiin saakka.

Kirjallisuuslehden avustajiin vuodesta 1934 runonsuomentajana ja

vuodesta 1935 omin runotuottein kuului Otto Varhia (Suomi, 1910–56)[131], kuorevesiläisestä mäkitupalaiskodista lähtenyt tukkilainen, tehdastyöläinen, oikolukija, mainosstilisti ja lehtimies; Kiilan perustajajäseniä, joka liukui siitä eroon talvisodan vaiheessa. Varhian varhaisia runoja (muutamassa tapauksessa myös kertomuksia) tapaamme jo 20-luvun sanomalehdissä: Sosialidemokraatissa syksystä 1927 lähtien, Kansan Lehdessä ja Aamulehdessä (!) vuodesta 1930 lähtien.[132] Kiitos kansakoulun jälkeen harjoitettujen itseopintojen Varhia pystyi kääntämään ulkomaista lyriikkaa ja proosaa, runsaimmin ruotsalaisia työläiskirjailijoita, jotka ilmeisesti yli muiden tunsi hengenheimolaisikseen.[133] Luonteeltaan jurona ja syrjässä pysyttelevänä hän ammensi ilmeisesti enemmän lukemastaan kuin kanssakäymisestä nuorten runoilijatovereittensa kanssa, joskin vaikutteita niin Kajavalta kuin Turtiaiseltakin on havaittavissa. Yritteliäästi Varhia 30-luvun jälkipuolen runoissaan Kirjallisuuslehdessä ja Tulenkantajissa[134] liikkui ajankohtaisissa yhteiskunnallisissa aiheissa kuvaillen milloin kaupunkielämän kuluttavuutta ja kurjuutta (»Katukohtaus», »Kadulla», »Runo ja elämä»), milloin työttömyyden hätää ja ahdistusta (»Lopputili», »Toivoton»), milloin sodan kauhuja ja tuhoa (»Murskattu nuoruus», »Granaattikuoppia»), milloin imperialistista siirtomaaterroria (»Etelämaan yössä»), joskus myös historiallista kapina-aihetta (»Tyrolilaiset kapinoivat») tai jopa mytologista tai uskonnollista kapinateemaa (»Kallioon kytketyt», »Ihmisenpoika»). Varhian yhteiskunnallinen runous on taistelevaa ja useinkin vahvasti retorista, ontoimmillaan jossakin yleisluontoisessa julistusrunossa (»Me»). Hänen omakohtainen problematiikkansa ja ohjelmansa pelkistyy runossa »Uusi kansanlaulaja» (Kirjallisuuslehti n:o 15/36):

Raskain, loppusoinnuttomin säkein
laulaa kansan poika,
jonka korvissa humisee vielä
rukinhyrinä ja kangaspuiden kalke,
kirveeniskut ja puimakoneen ääni
ja tienrakennuksen dynamiittilaukaukset,
jonka silmiä kirveltää vielä
tehtaan pöly ja konepajan kuumat liekit.

Hän ei kaipaa tähtiuniin,
hän on sidottu maahan,
syvälle lihaan syöpyvin sitein.

(— —)
Maahansidotuin, leppymättömin säkein
laulakoon kansan poika
työstä, vihasta ja toveruudesta,
kovasta elämäntaistelusta,
jota on nähnyt
jokaisella askeleellaan.

Kaupunkikuvien rinnalle Varhian runotuotannossa nousevat lapsuudessa ja nuoruudessa koetun maalaiselämän kuvat: luonto sellaisenaan (»Aamu vuorilla»), maalaisyhteiskunnan luokkajako sukupuolimoraalisine seuraamuksineen (»Ballaadi»), tukinuitto mahtavan luonnon keskellä (»Ilmestys»). Ja keskeisintä Varhiaa on maaseudulta kaupunkiin tai siirtolaisuuteen, maalaisammateista teollisuuteen (ja usein samalla työttömyyteen) siirtymisen aihepiiri, jota edustavat mm. lehtirunot »Levottomina öinä», »Taistelun jälkeen» ja »Siirtolainen» ja joka on sitten hallitsevana sekä hänen *Vaella nuoruus* -antologiaan sisältyvässä runosikermässään »Siirtolainen» että sodanaikaisessa omassa runokokoelmassaan *Siirtolaislaiva*. Eräänlaisena »Uusi kansanlaulaja» -runon täydennyksenä voidaan nähdä mainittu »Levottomina öinä» (Tulenkantajat n:o 50/37), jossa runoilija kaupunkielämän paineissa tajuaa todellisten juuriensa olevan sittenkin maalla. Antologiarunossa »Kotikylä» hän agraarielämän toistuvia, palautuvia elämänilmiöitä muistellen päätyy haikeaan toteamukseen, että

me emme palaa, juurettomat poikasi,
jotka on tukkilautta, juna tai siirtolaislaiva kerran vienyt.

Ja siirtolaisuuden, maastamuuton aihe saa toteutuksen runossa »Siirtolainen», jossa runon minä vieraan maan nieltyä hänen hikensä ja kirouksensa ja vieraiden naisten jaettua hänen verensä vietin ja niukan naurunsa on yhdeksän vuoden kuluttua palannut kotiseudulleen, nuoruudenrakastettunsa harmaalle kotimökille tyhjin käsin ja harmaantunein ohimoin pyytäen vain armeliasta vaikenemista.

Se sosiaalieroottinen tematiikka, jota runot »Ballaadi» ja »Siirtolainen» edustavat, on Varhian 30-luvun runoudessa sekä keskeinen että merkittävä. Sitä edustaa myös »Suuressa kaupungissa», jossa runon nuorukainen kohtaa maalaislapsuutensa leikkitoverin maalattuna prostituoituna valtakadun vilinässä. Keskitettynä, suorastaan monu-

mentaalisena Varhian maalaisproletaarinen elämännäkemys ilmenee antologiarunossa »Uusi vilja»:

Nälkävuoden siemenestä,
karuun maahan kylvetystä
sinä oraalle nousit.
Kevätrouta oli idättäjäsi,
raesade kypsyttäjäsi,
mutta päin päivää, päin päivää
uhallakin.
Juuret syvälle maan uumeniin,
tähkäpäät suoraan auringonliekkejä päin.
Rautaisen sadon kannat kerran,
jonka nauttija kuolee
tai saa elämän.

Maalaisaihepiirissä liikkuvien runojen rinnalla jäävät sellaiset antologiarunot kuin sodanvastainen »Paluutiellä» tai evankeliumimyyttiä hyödyntävä »Ihmisenpoika» sittenkin ulkokohtaisiksi.

Kiilasta luopuminen ja toiminta talvisodan tk-miehenä avasivat Varhialle suurkustantajien ovet ja mahdollisuuden oman runokokoelman julkaisemiseen. Merkillepantavaa on kuitenkin, että tähän kokoelmaan *Siirtolaislaiva* (WS 1941) sisältyivät Varhian kaikki *Vaella nuoruus* -antologiassa ilmestyneet runot sekä lisäksi muutamia antologiasta puuttuneita 30-luvun lehtirunoja[135] ja että samat maalaisnuoruuden, kaupunkiin siirtymisen ja teollisen tai kaupunkielämän ahdistuksen teemat kuin antologiasikermässä ovat hallitsevia myös Varhian omassa kokoelmassa.[136] Runojen sisällössä on kuitenkin saattanut tapahtua muutoksia; havainnollisin on lehtirunon »Uusi kansanlaulaja» julkaiseminen nyt kokoelmassa nimellä »Kansan poika» ja silmiinpistävästi korjattuna (kurs. RP:n):

Maahansidotuin, *yksinkertaisin* säkein
laulaa kansan poika
työstä, taistelusta, toveruudesta,
vihasta ja rakkaudesta elämään,
joka lyö, *mutta antaa auringon loistaa.*

Olennaisesti uutta on kuitenkin sotarunojen, talvisota-aiheiden mukaantulo kokoelmaan. Runossa »Murhattu oikeus» esitetään lentokone tulittamassa konekiväärillä äitejä ja lapsia: »Sama kaikkialla: / murhattu oikeus / köyhästi puettujen vaimojen ja lasten hahmoissa.» Uudessa tilanteessa runoilija julistaa pesäeroa vanhoista, yhteiskuntakapinallisista aatteistaan (runo »Liput»): »Hylätyt liput liehuvat rajumyrskyssä autioilla kentillä / kavallettuina, verentahraamina, repaleisina.» Jonkinlainen utopistinen haave sentään kurkottaa yli sodan koettelemusten (»Myrskypääskynen» sikermässä »Toivon sato»):

Avarina vihannoivat ruohokentät heidän ympärillään,
vapaana laulaa tuulinen meri voitonhymniään
ja kuolema on pyyhitty pois.
Ja he tarttuvat auraan ja muurauslaastaan
rakentaakseen uutta maailmaa.

Kokoelmaan sisältyvä käännösvalikoima osoittaa Varhian kompassineulan noudattavan edelleen suuntaansa Ruotsin proletaarilyriikkaan.[137]

Eräitä yhtymäkohtia Otto Varhiaan on *Vaella nuoruus* -antologian ajallisesti tuoreimmalla runoilijanimellä: Eino Johannes (Jääskeläinen, 1910–40)[138] oli tosin syntynyt räätälinperheessä Värtsilän tehdasyhdyskunnassa ja työskennellyt eri otteisiin sekä isänsä ammatissa että teollisuustyöläisenä, mutta isän terveyden murruttua hän joutui varhaisnuoruudessaan kokemaan myös maalaisköyhälistön elämää sekä luokkatietoisen vastustushenkisyytensä ja uneksija-levottomuutensa vuoksi sitten kiertelemään mitä erilaisimmissa ammateissa, pöllinkuorijana, lastaustyöläisenä, merimiehenä, rakennustyöläisenä. Varhian tavoin myös Eino Johannes oli kansakoulupohjainen itseopiskelija. Hän oli lueskellut paljon ja sattumanvaraisesti — London, Upton Sinclair, Dostojevski, Tolstoi, Anatole France, Nietzsche ja Kant kuuluivat hänen lukukokemuksiinsa —, ja tuloksena oli jatkuva ristiriita unelmien ja todellisuuden välillä, eristymiseen johtanut erilaisuuden tunto, luokkatietoisuus vailla kykyä luokan yhteistoimintaan. Kriisi purkautui kirjoitteluun, jonka satoa — vahakantinen runovihko »Menneisyyden kirja», päiväkirjoja, romaanikatkelma — kantautui vuonna 1938 Kirjallisuuslehden toimitukseen ja sittemmin Elvi Sinervolle. »Runoilija, joka ei hallitse muotoa, proosakirjailija, joka ei osaa rakentaa lauseitaan», luonnehtii Sinervo ensivaikutelmaa loistavassa muistokirjoituksessa samalla kuitenkin lisäten: »Muodottomat säkeet hehkuvat, kuvat kohoavat hätkähdyttävän aitoina kaaoksesta. Tässä on kaivos, josta kannattaa louhia.» Lyhyeen katkenneessa kirjeenvaih-

dossa Eino Johannes paljasti avoimesti sisäiset ristiriitansa: »En koskaan ole pyrkinyt muuhun kuin toteuttamaan itseäni», hän saattoi tunnustaa, tai »minusta on samantekevää, onko työväenluokan tulevaisuus hetkellinen orjuus, minusta koko olemassaolo on samantekevää. Minä olen pelkuri, odotan vain, että minut viedään rintamalle ja ammutaan — —».[139] Tai vielä muistokirjoituksessa lainattua runoa siteeraten:

Jo tuli aika
onnitella itseäsi,
ettet taistellut — turhaan.
Ettet pyrkinyt mihinkään,
ettet tahtonut mitään.

Älä tahdo mitään,
älä pyri mihinkään.
Laula vain yksinäsi loppulaulu,
loppulaulu,
loppulaulu.[140]

Katri Valan valikoima Eino Johanneksen edustus *Vaella nuoruus* -antologiassa käsittää seitsemän runoa otsikolla »Kuningasjätkä». Otsikko on runosta »Heikkoja miehiä ja kuningasjätkiä», jossa — kuten myös runossa »Työ» — kuvataan metsätyöläisten raadantaa »lohduttomien paperipuupinojen ääressä», »kahdenkymmenenneljän kuutiometrin korkeapaineessa»; erikoista on »meidän», »kuningasjätkien» ylpeä halveksunta iän heikentämien vanhempien työtovereiden, »heikkojen miesten», huonompaa työsuoritusta kohtaan. Tämän epäsolidaarisuuden ilmauksen rinnalla on äärimmäissynkkä kuva proletaarin kohtalosta vallitsevassa yhteiskunnassa (»Kohtalo»), illuusioton käsitys omasta asemasta yhteiskuntakoneistossa (»Me»): »Minä olen numeroilla merkitty kustannusarvioon / kohdalle 'työpalkat'» —, mihin liittyy vielä pyyntö, ettei jätettäisi »osattomaksi isänmaastani». Antologian ulkopuolelle on jätetty Eino Johanneksen lehtirunot, joita on julkaistu Tulenkantajissa 1939 (mm. muista poiketen mitallinen ja riimillinen »Lauluni») sekä (postuumeina) Kiilan albumissa 1940.[141] Tunnusomaisena voidaan pitää albumirunoa »Laulu»:

Tuskan tiesit,
yöpuolen ja ikävän.
Raudasta loit laulusi,
punaisen ja kovan.

Eino Johanneksen kirjeissään ilmaisema desperaatti toivomus joutua rintamalle ammuttavaksi toteutui; tulilinjassa hän koki ensi sijassa sodan järjettömyyden ja oman tahtonsa elää. Muistokirjoitukseen

(rintamakirjeeseen) sisältyvässä runossa hän puhuu lisäksi sotilaan syyttömyydestä ja yksinäisyydestä (»Me olemme yksin, / kuin tähtiin eksyneet / olemme yksin.»), ja samaisen muistokirjoituksen päättää kuolemaan päätyneen työläisrunoilijan tiivistetty toteamus vallitsevasta yhteiskunnasta:

Sen laki
on väkivalta.
Voitto-osingot
sen suurin pyhä.
Ja korkein johdonmukaisuus
— juoksuhauta.[142]

Oman ryhmänsä *Vaella nuoruus* -antologiassa muodostavat Veikko Niemi (Kolula), Pentti Lahti ja Olavi Siippainen, jotka kaikki olivat lähtöisin luokkatietoisesta työläiskodista, itse varhain ruumiillisessa palkkatyössä olleita ja nuoruusvuosista lähtien työväen järjestötoimintaan osallistuneita, ja jos Lahti ja Siippainen olivat päässeet käymään oppikouluakin, niin he kaikki kolme opiskelivat Työväen akatemiassa. Lisättäköön, että he luonteeltaan olivat sitäkin erilaisempia: Niemi hiljainen kauneushaaveksija ja flegmaatikko, Lahti aktiivinen älyniekka ja sarkastinen sutkauttelija, Siippainen kaunainen, itseensäsulkeutunut ja aggressiivinen.

Näistä Veikko Niemi (myöh. Kolula, s. 1913)[143], helsinkiläinen puusepän poika, oli kansakoulun käytyään etsiytynyt ansiotyöhön asiapoikana, myöhemmin metalliverstaassa ja varastossa sekä 1928 — siis 15-vuotiaana — liittynyt vasemmistolaisen voimistelu- ja urheiluseura Jyryn jäseneksi ja osallistunut sitten maanalaisen SKP:n toimintaan joutuen maksamaan sen vankilatuomiolla 1933–35. Hän palasi poliittiseen järjestötoimintaan SDP:n jäsenenä 1936 ja esiinnyttyään vuodesta 1937 runoineen Kirjallisuuslehden ja Kiilan albumin sivuilla liittyi samana vuonna Kiilan jäseneksi. Jatkosodassa Niemi osallistui konekiväärimiehenä Karjalan ja Aunuksen kannasten taisteluihin, mutta pidätettiin sodanvastaisten mielipideilmaisujen vuoksi Syvärillä tammikuussa 1944 ja siirrettiin työkomppaniaan, josta saman vuoden syyskuussa vapautui. Veikko Niemi (nyt nimellä Kolula) täydensi koulutustaan opiskelemalla Työväen akatemiassa (1944–45) ja Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa (1945–47), liittyi SKP:n jäseneksi 1945 ja työskenteli samaan aikaan Vapaan Sanan uutistoimitta-

jana (myöhemmin kirjallisuusarvostelijana) sekä vuodesta 1947 OTK:n konttoristina.

Jos jätämme sivuun poliittiset veteraanit Kustaa Liukosen (Ere Kolu) ja Lauri Vileniuksen (Laukki), Veikko Niemi (Kolula) oli sotavuosiin saakka Kiilan jäsenistä ainoa poliittisen vankeuden kokenut; paradoksaalisti hän samalla oli kirjailijaryhmän hiljaisin, pehmein ja flegmaattisin jäsen, uneksija ja kauneudenpalvoja ennen muita. Varmaan puolet hänen 30-luvun lehti- ja albumirunoistaan ja sitten antologioissa *Vaella nuoruus* (1939) ja *Nuoret runoilijat* (1943) ilmestyneistä runoistaan oli herkän impressionistisia luonnon- ja rakkausrunoja, joissa sentään paikoitellen pilkahtaa sosiaalinen tausta. Mutta löytyy myös selvemmin yhteiskunnallisia runoluomuksia.[144] Näihin kuuluu Kirjallisuuslehdessä 1937 julkaistu »Runo lapsuudesta», jossa muistellaan lapsijoukkoa, joka kesällä 1918 vatsa nälästä kuristen odotteli isiä vankileiriltä, samoin toinen samassa lehdessä julkaistu, poikaikään liittyvä runo, laajamittainen »Rakastimme sinua, kaupunki», joka päättyy tiivistävään nousuun:

Helmassasi kasvoimme,
ainoana leipänä taistelu,
lähtöviivana halveksittu katu.
Nousevatko edessämme tulevaisuuden punaiset monumentit?

Veikko Niemen yhteiskunnallisesti kapinallisimpia runoja on pulakauden työttömyyttä minä-muodossa kuvaileva »Kesäpäivä v. 1933» (Kiilan albumi 1937), joka huipentuu epämääräiseen uhkaukseen:

risaiset kenkäni kuluvat loppuun ennen talvea,
se tulee, kymmenentuhatta odottaa sitä,
olen yksi heistä
ja vihamme on yhteinen.
Se palaa, näkymätön liekki
työttömien nälkäisessä armeijassa,
pölyisillä, auringonpaahtamilla kaduilla.

Ja ajallisesti lähellä tätä työttömyyskokemusta on ilmeisesti »Unelma vankilassa» (Kirjallisuuslehti 1937), alakuloinen viesti äidille nuorukaiselta, jolla on »monta kevättä, syksyä ja talvea» vielä jäljellä, ennen kuin vapaus jälleen on koittava.

Yhteiskunnallista kapinallisuutta edustaa myös runo »Juhta» (Kiilan albumi 1937), mutta *Vaella nuoruus* -antologian samannimisessä sikermässä seitsemine runoineen on Niemen kauneudenpalvoja-minä, hänen luonnon- ja rakkaudenaiheensa, selvästi hallitsevana aineksena, kahdeksi runoksi jaetun »Rakastimme sinua, kaupunki» -runon sekä keskitysleiriaiheen »Dachau, Oranienburg» edustaessa vähemmistönä yhteiskunnallis-aatteellista runolaatua. Mutta toisaalta: Kiilan albumissa 1940 heijastuva talvisodan kokemus kertoo uneksijan terästymisestä taistelijaksi: »Kauas taakse jäivät elämänrakastajien haudat», Niemi kirjoittaa runossa »Tänä aikana» puhuen »tuntemattoman elämän» sammumisesta »teloitusmuurin juurella» vailla »trumpetin signaalia», »rumpujen ääntä» tai »kunnialaukauksia», ja runossa »Syksyllä 1940»:

Minä en pelkää seistä savuavilla raunioilla,
en räjäytetyn sillan luona.
Sementtipylväät minä nostan,
käsieni, tahtoni voimalla upotan teräksen kallioon
(— —)
Jokaisen sillan minä ylitän,
jokaisen muurin ja kielletyn rajan.

Huomiota herättää, että hänen (nyt nimellä Veikko Kolula) jälleen seitsemän runoa käsittävä osuutensa sodanaikaisessa *Nuoret runoilijat* -antologiassa (WS 1943) ei yhdessäkään runossa uhraa sodalle tai patriotismille. Kuudessa runossa on kauneudenpalvonta lähes mielenosoituksellista ja seitsemännessä nimeltä »Alma mater» (!) on kuvaus työläisäidin hautajaisista selvästi antimilitaristinen:

Kantakaa hänet toverisaatossa,
ihmiskätten paareilla — eräs elämä, työläisäiti!

Ei hän pyydä paljastettuja miekkoja
eikä puolitankojen surumielisiä lippuja.
Kantakaa hänet sunnuntaiaamun valtiaskatuja pitkin!

Eivät ne kumise tykinpyörien alla,
sotilaskomppanian, messinkitorvein matalissa
soinnuissa.

Silloin nousevat mykät tehtaanpiiput taivaalle,
ilman tyhjyyteen punaiset tiilikivet,
hänen ja hänen lastensa rakentamina.[145]

Kolmikon toinen runoilijahahmo Pentti Lahti (1913–55)[146] poikkesi luonteeltaan ja kirjalliselta laadultaan mahdollisimman täydellisesti Veikko Niemestä: kauneudenpalvojan, uneksijan sijasta meillä on nyt edessämme monisuuntaisesti aktiivinen älyniekka, karhean realistinen todellisuuden kuvailija, sarkastinen sutkauttelija. Elämänuraltaan nämä kaksi silti muistuttavat toisiaan, joskin erojakin on. Pentti Lahti oli lähtöisin Keski-Pohjanmaan maalaisköyhälistöstä, luokkatietoisen suutarin poika, jonka lapsuuden kokemuksiin kuului suojeluskuntalaisten suorittama isän pidätys ja pahoinpitely talvella 1918, kaukana rintaman takana. 20-luvun jälkipuolella poika pääsi käymään keskikoulun ja osallistui jo tällöin työväenliikkeeseen, mm. aktiiviurheilijana TUL:n toimintaan. Keskikoulu ei auttanut häntä aluksi pitemmälle kuin isän apulaiseksi suutarinpallille, sitten sentään otk-laisen osuusliikkeen myyjäksi (Kannuksessa) ja myymälänhoitajaksi (Lestijärvellä).

Parinkymmenen iässä 1932 koettu runoilijaherätys tulenkantajien merkeissä ja sitä seurannut esiintyminen runonlausujana, Katri Valan sodanvastaisen runon esittäminen urheiluseuran iltamissa, mikä johti yhdistyksen lakkauttamiseen[147], saivat Pentti Lahden katseen kääntymään etelään. Hän erosi 1934 osuusliikkeen palveluksesta ja siirtyi asevelvollisuuden suoritettuaan Helsinkiin, jossa hankki elatuksensa nahkaliikkeen apulaisena, varastoapulaisena ja metallityöläisenä. Työttömäksi jouduttuaan hän etsiytyi syksyllä 1936 Työväen akatemiaan opintojaan jatkamaan työskennellen sen jälkeen vuodesta 1937 puolentoista vuoden ajan tukkukaupan varastonhoitajana, kunnes 1938 sai toteutettua haaveensa päästessään lehtimieheksi, Tulenkantajien aputoimittajaksi, ja samaan aikaan Kiilan jäseneksi. Aloitettuaan runoilijauransa tammikuussa 1935 Lyyli Takille Kuluttajan Lehteen lähettämällään runonipulla Lahti julkaisi vuodesta 1936 lähtien runsaasti runoja (lisäksi muutaman kertomuksen, satiirin ja tutkielman) Tulenkantajissa, muutamia runoja lisäksi Kirjallisuuslehdessä 1937–38 sekä Kiilan albumissa 1938.[148] Lehtirunojen — kaikki vapaamittaisia — volyymi, laji ja taiteellinen taso vaihtelevat, joukossa on maalaiselämän kuvia, muutaman rivin laatukuvia, henkilökuvia ja itseironisia toteamuksia, myös roolirunoja. Suhteellisen harva runo sisältää yhteiskunnallista tai sodanvastaista ohjelmallisuutta kuten Tulenkantajissa 1938 julkaistu »Luulitteko te...»:

Luulitteko te kauneuden mittaajat tomuisissa kammioissanne,
ettemme nähneet iltapilven suloutta
tai keinuvia rytmilaineita,
jotka julistitte ylimmäksi kauneudeksi?
Me synnyimme halveksittujen joukossa,
olimme aaltoja ahdistettujen valtamerien.
Emme voineet pitää kauneimpana unelmana
linnanneidon kaipausta ruusutornissa,
tahdoimme olla opas raskautettujen,
lauloimme riemuiten heidän toiveuniaan.
— Miksi nimititte niitä taistelulauluiksi?

Runo ei ole suinkaan parasta Lahtea, mutta ohjelmallisinta. Ohjelmallisuutta taiteellisemmin ilmaistuna sisältyy *Vaella nuoruus* -antologian runoon »Pienet sanat» (Tulenkantajat 1938), jossa ensin tuskaillaan vaikeutta saada »pienet sanat» astumaan paperille, mutta lopuksi päädytään uskomaan niiden mahtavaan tehoon:

Näettekö ihmistä yössä, pienet sanat?
— Syöpykää syvälle, syvälle lihaan syöpykää,
kerran loistatte silmistä,
liekkeinä, pimeyttä puhkaisten.

Antologiarunojen (kaikkiaan viisi ynnä neliosainen sarja) joukossa[149] nousee ylivoimaisesti etualalle »Pula-aika» -sarja, sikermä maaseudun pulakauden ilmiöitä, joka hirtehisyydessään eroaa sekä Mastersin että Turtiaisen roolirunoista ja myös Lahden myöhempiä runokokoelmia ajatellen edustaa hänen olennaisinta itseään. Korea Anni-piika kyllästyy 20 tunnin työpäivään ja isännän raamatunlauseisiin ja etsiytyy kaupunkiin, mutta kohtaa siellä työttömyyden ja päätyy lavealle tielle. Mökkiläinen Sefanias Korppu lähettää muurarin töiden loputtua kymmenen mukulaansa maailmalle »pehmittämään talonjussien munaskuita» ja jää mökkiinsä »turhan muurauslaastansa ja ehtyneen akkansa kera». Erkki Metso joutuu naimattomana irtisanotuksi työstään, mutta saa moitteita myös kerjäämisestä ja tekee omat johtopäätöksensä:

Pomo sanoi Erkki Metsolle:
'Täytyy ottaa perheellisiä työhön —
kyllä te nuoret miehet aina pärjäätte.'
— Erkki Metso kerjäsi ja kuuli:
'Tekisit työtä, nuori, vahva mies!'

Erkki Metso varasti köyttä,
mutta heitti sen pois,
myi viinaa voitolla ja söi hyvin.
Tuli sakko ja pitkä tieto leivästä.
Erkki Metso hymyili ja sanoi:
'Kyllä nuori mies aina pärjää.'

Tai vielä: tukkityöläinen Iikka Kivinen raataa puunkaadossa, laihtuu nälässä ja toivoo turhaan arpajaisvoittoa; vasta tukevan männyn kaatuminen hänen niskaansa tietää hänelle päävoittoa.

Näissä runoissa Lahti tuntuu olevan lähinnä Haanpään hengenheimolainen. Sama henki leimaa myös runoja, joissa hän tilittää kokemuksiaan talvisodassa, johon osallistui nähtävästi rivimiehenä. Kiilan albumiin 1940 sisältyvä, 28.3.1940 päivätty »Sotamies Antti Varjo» on katkera muistokirjoitus sotamiehelle, joka Kämärän vetäytymissekasorrossa jäi keväthangille sotatoverien pystymättä hänen ruumistaan pelastamaan:

Säästä sotamies Varjon vaimoa näkemästä sitä,
mikä kerran oli hänen miehensä
(— —)
Antti Varjolla ei ole enää kipuja:
enää ei kuolemanpelko ahdista häntä,
vilun ja nälän tuskia ei hän enää tunne,
ihmisen hulluus ei enää tee häntä epätoivoiseksi.
Maksakaa te veronne, jälkeenjääneet,
ja antakaa Antti Varjon levätä rauhassa
(— —)

Irvokas sekasorto ja kauhu hallitsevat myös Lahden (nyt sotilasvirkamiehen) viisiosaista »Sikermää talvisodasta», joka sisältyy Olavi Paavolaisen toimittamaan sotarunojen antologiaan *Täältä jostakin* (1943): sotilaskuljetusjunan joutuminen lentopommituksen kohteeksi, miinakuljetusta suorittavan autokolonnan päätyminen tykistökeskitykseen, ei-kenenkään-maan kummitusmaisema — ei häivääkään patriotismista tai sotainnosta! (Ja jos toinen antologiaruno »Tää laulu pieni murheellisten on...» tilittää jatkosotaa, siinäkin todetaan sota vain kaiken täyttäväksi tosiasiaksi, samalla kun lohduton ikäväntunne, rakastetun kaipaus, on hallitseva mieliala.)[150] Näihin sotavuosien runotilityksiin voitaisiin lisätä vielä kuutosten oppositiolehteen Vapaaseen Sanaan syyskuussa 1940 painettu »Propaganda», joka lehden

myötä jäi siinä vaiheessa kylläkin ilmestymättä.[151] Kysymyksessä on katkera purkaus koko maailman täyttävää sotakiihotusta vastaan, vihan ja inhon ilmaus sotapapeille, tiedotusvälineille, poliitikoille, mutta myös »suurille kansoille, jotka suojelevat pieniä», »yleville kansoille» ja »ihmisystäville», jotka kohdistavat pommituksia naisiin ja lapsiin (»sitä enemmän oikeutta täytetään, mitä enemmän tuhotaan»), ja runon päättää (myöhemmästä kokoelmaversiosta puuttuva) toteamus sotateollisuuden osakkeiden kohoamisesta »huippukurssista toiseen».

Välirauhan aikana — kevättalvella 1941 — Pentti Lahti sai julkisuuteen myös oman esikoisteoksensa, novellikokoelman *Taas lähtöön* (WSOY)[152], jonka novelleista kaksi oli aiemmin, 1938–39 julkaistu Tulenkantajissa. Kokoelman sisältö — jossa emme kohtaa yhtäkään sota-aihetta — jakautuu selkeästi kahteen osaan, joista edellisen (»Kylä») aiheet sijoittuvat maalaisympäristöön (Keski-Pohjanmaalle, tekijän lapsuus- ja nuoruusympäristöön), toinen (»Vierailla turuilla») taas kaupunkiympäristöön (Helsinkiin, tekijän pääkaupunkilaisvuosiin ennen lehtimieheksi siirtymistä). Maalaisaiheisista novelleista — joissa selvimmin tuntuu Haanpään esikuva — pari (»Pikku-Akan poika ja uudet lapikkaat», »Mäki-Iisakin hevoskauppa») on lähinnä hirtehishumoristisia anekdootteja, lapsuuden kauhukokemus »Tarina kymmenvuotiaasta» taas tuo mieleen Konrad Lehtimäen vastaavat pakokauhuaiheet. Mielenkiinto kohdistuu kuitenkin neljään muuhun novelliin, joiden elämänkuvauksilla on sosiaalihistoriallista kantavuutta. Nuorten maaltapako köyhtyvältä rannikkopaikkakunnalta ja samalla työtapaturma ovat aiheena novellissa »Kaivospölkkyjä lastataan laivaan». Väläys maalaisköyhälistön luokkatietoisuutta ja järjestötoimintaa kohdataan novellissa »Lauantai-ilta Jaakoppi Ventin mökillä» — mökin poika on mukana työväenyhdistyksen toiminnassa, isäukko tuumiskelee kapitalismin merkityksiä, kun taas koreaa tytärtä kiinnostaa vain iltamatanssi ja äitiä viikkolehtiromantiikka — ja »Tansseissa», jossa tapahtumain näyttämönä on työväentalo ja keskeishenkilöinä järjestöaktiivi Ville ja hänen »Amerikan-leski»-rakastajattarensa.

Kokoelman maalaisaiheisista novelleista mittavin niin sisäisesti kuin ulkonaisestikin on »Uljas nainen», kuvaus kahden työläisen, Annan ja Jussin, avioliitosta, joka alkaa hyvin entein (Jussi on lopettanut juomisen, ollaan työteliäitä ja onnellisia), mutta joka lapsen synnyttyä kuolleena kääntyy kriisiin (Jussi joutuu jälleen alkoholin pau-

loihin ja sitä tietä työttömäksi, jolloin Annan on hänen sijastaan etsiydyttävä sahalle työhön). Uudeksi käänteeksi muodostuu Annan sormien menetys työtapaturmassa ja Jussin ryhdistäytyminen vaimon peräänantamattomuuden koskettamana; novelliin sisältyy (s. 114–115) myös eloisa kuvaus sahan työprosessista. Kokoelman mielenkiintoisimmat novellit sisältyvät kuitenkin sen toiseen, kaupunkilaisjaksoon. Kaksi niistä on kollektiivikuvauksia: katastrofiin päättyvälle bussimatkalle keskustaan lähteneitä esikaupunkilaisia kuvaileva »Ihmisiä matkalla» sekä erilaisia ihmislajeja ja sosiaalisia tasoja väläyttelevä »Päivä Romukatu 9:n pihalla». Yksilöllisiä proletaarikohtaloita taas kuvaa »Asukkeja», jossa kaksi nuorta metallimiestä elää kurjaa elämäänsä vastenmielisessä majapaikassa, hierojaeukon terrorisoimina, toisen pelastautuessa maalle, toisen taas saadessa urakkaaherruksensa palkaksi lopputilin.

Jos viimemainittuun novelliin saattaa sisältyä kirjoittajan omakohtaisia pääkaupungin-kokemuksia, niin kokoelman niminovelli »Taas lähtöön» on ilmiselvästi omaelämäkerrallinen. Erkki Hannulan hahmossa tekijä siinä kuvailee läheisesti omia kokemuksiaan elintarvikkeiden välitysliikkeen varastonhoitajana, eräässä vaellusvuosiensa etappikohdassa, kirjailija- ja maailmanparantajahaaveiden riivaamana, horjumassa turvatun toimeentulon ja liike-elämää kohtaan tuntemansa inhon välillä, kokoamassa rohkeutta uuteen lähtöön. Novellin loppusivuilla välähtää näkyviin kirjailijan tuolloinen omakuvahahmo (»näkevät hontelon, kuluneisuudessaan kiiltävissä vaatteissa olevan miehen, jolla on vakavat, melkein synkät kasvot, hiukan harittava tukka ja kiinteät, syvällä hehkuvat silmät»), mutta päähenkilön mietteissä palaudumme myös hänen lapsuuteensa, johon olivat »olennaisena osana kuuluneet niukkuus, kieltäytymykset, raskas, alakuloinen ympäristö» ja lisäksi käynnit mummovainajan kanssa laestadiolaisten seuroissa, sekä nuoruuden vaellusvuosiinsa, jotka olivat muovanneet hänet »kovaksi, kiivaaksi ja karkeaksi» (s. 225). Keskeisintä on kuitenkin Erkki Hannulan oikeudenkäynti itsensä kanssa (s. 223–224): hän tuntee olevansa sukupolvensa edustaja, mutta tiukkaa itseltään, »oliko hänessä sitä jotakin, mitä vaadittiin taiteilijalta, siltä joka tahtoi kohottautua joukkojen tulkiksi ja samalla kohottaa niitä».

> Niin, mutta jos hän olisikin vaistonnut osan ajan hengestä, jospa hän olisikin kykenevä kuvaamaan ajan ihmiskohtaloita ja kuvailemalla ihmisissä tapahtunutta muutosta synnyttäisi uutta muutosta elämässä? Eikö hän itse ollut elänyt sukupolvensa katkeran, kuluttavan ja päämäärättömän etsinnän täyttämän nuoruuden ja aavistanut sen tuhansissa kohtalotovereissaan? Heidän kaikkien elämänpiirteet olivat ratkaisevasti yhteisiä. Heidän oli pakko läähättäen syöksyä ajan kuumeisen rytmin mukana sitä tietä, jonka päässä häämötti alituisesti pakeneva ja pettävä varma asema, huoleton tulevaisuus, raha, maine. Heidän oli katkerasti nauraen ollut pakko repiä kappaleiksi ne vihkoset, jotka hyvät kasvattajat ja opettajat olivat heille antaneet ja joiden kansilehdillä koreilivat lihavin kirjaimin sanat HYVYYS, TOTUUS, OIKEUS, KORKEA MORAALI.

Ja »taas lähtöön» siirtyessään Erkki Hannula tietää astuvansa »vaaralliselle tielle», joka vaati »tiukkaa itsevarjelusta» »korvikkeilta», velvoitusta »kasvaa voimassa, pyrkiä intohimoisesti syvyyttä kohti» (s. 254). Tämä henkilökohtainen ohjelmatavoite kuten Lahden esikoiskokoelman keskeisnovelli yleensäkin on hengeltään lähellä Ruotsin 30-luvun proletaarisia itsetilitys- ja kehitysromaaneita. Kokoelmaa Kansan Lehdessä huhtikuussa 1941 arvostellessaan R.P. totesi sen tosin olevan vailla Siippaisen samanaikaisen esikoiskokoelman loistoa ja älyllistä paloa mutta sen sijaan edustavan karua miehisyyttä ja aiheiden rauhallista hallintaa.[153] Pentti Lahden kirjallisen tuotannon pääosa oli kuitenkin vasta edessä päin, sodanjälkeisessä ajassa.

Elvi Sinervon rinnalla lahjakkaimmaksi *Vaella nuoruus* -antologian kirjailijoista on osoittautunut 30-luvun kiilalaisista nuorin, kuopiolaissyntyinen Olavi Siippainen (1915–63).[154] Hän oli syntynyt puusepänkodissa ja kasvanut äärimmäisessä köyhyydessä menetettyään 4-vuotiaana isänsä ja äidin huolehtiessa sen jälkeen perheen toimeentulosta tulitikkutehtaalaisena ja siivoojana ja seitsemänhenkisen perheen ollessa ahdettuna huoneen ja keittiön asuntoon. Ankarat lapsuuskokemukset kasvattivat luokkatietoisuutta: kun lahjakkaalle pojalle järjestettiin tilaisuus päästä oppikouluun, hän vastenmielisyydestä »herrauraa» kohtaan palasi piankin lopettamaan kansakoulunsa ja aloitti sitten 13-vuotiaana (1928) oman ansiotyönsä asiapoikana. Pulakauden alkaminen tiesi hänellekin työttömyyttä, jonka hän käytti paikallisen kirjaston »läpilukemiseen» ja jonka väistyessä hän etsiytyi jälleen ansiotyöhön, lukuisiin ruumiillisen työn ammatteihin kotikaupungissaan, opiskellen samaan aikaan paikallisessa kansalaisopistossa ja esiintyen paikallisen työväenlehden avustajana. Lapuanliikkeen laittomuudet olivat herättäneet hänessä poliittista aktiivisuutta, hänen kaunokirjallisiin yritelmiinsä vaikutti Toivo Pekkasen *Tehtaan*

varjossa -romaani ärsyttävästi aiheuttaen hänessä paon proosasta lyriikkaan.

Merkittäväksi Siippaiselle muodostui lukuvuosi 1935–36 Kauniaisten Työväen akatemiassa ja tutustuminen tässä vaiheessa pääkaupungin radikaaleihin kirjallisiin piireihin; hänen runojaan (jonkin verran myös proosaa) ilmestyi 1935–38 Tulenkantajissa, 1937–38 Kirjallisuuslehdessä, 1937, 1938 ja 1940 Kiilan albumeissa sekä 1939 *Vaella nuoruus* -antologiassa[155]; Kiilan jäseneksi hän ilmeisesti tuli vasta vuosikymmenen lopulla, 1938 tai 1939. Helsingin-vaihe jäi lyhyeksi: vuosina 1936–37 Siippainen työskenteli jälleen Kuopiossa puusepän verstaassa, suoritti asevelvollisuutensa, perusti 1938 perheen, siirtyi s.v. tehtaalaiseksi Varkauteen, kirjoitti ensimmäisen (hylätyn) romaaninsa ja toimi sanomalehden kirjeenvaihtajana, välillä Kajaanissakin. Vuosikymmenen loppu merkitsi Siippaiselle ideologista kriisiä, josta talvisodan syttyminen avasi patrioottisen ulospääsyn. Välirauhan syksynä hän sai julkisuuteen esikoisteoksensa, novellikokoelman, mutta osallistui runoineen myös Kiilan 3. albumiin; ilmeisesti vasta jatkosota (tk-kirjeenvaihtajana) irrotti hänet kiilalaisuudesta.

Siippaisen lapsuuden ja varhaisnuoruuden kokemuksissa ja reaktioissa on luonnollisista syistä paljon yhteistä Toivo Pekkasen kanssa, mutta on myös eroavaisuuksia kuten työpaikkojen levoton vaihteleminen ja — Pekkasen viileätä sivustakatsojan asennetta ja tekstien viimeisteltyä valmiutta vastaamassa — aktiivinen sosiaalisuus, kuohahteleva temperamentti, ärtyisyys, kaunaisuus, taipumus pateettisuuteen ja retorisuuteen. Leo Vuotila onkin todennut Siippaisen muita käsittelemiään työläiskirjailijoita (Pekkanen, Viita, Linna) innokkaammin osallistuneen poliittisiin rientoihin ja saaneen eniten vaikutuksia työväen sivistystyöstä[156], ja saman vaikutelman saa vertailemalla keskenään Pekkasen ja Siippaisen suuria kehitysromaaneita *(Tehtaan varjossa, Nuoruuden trilogia)*. Merkillepantava on Siippaisen torjuva asenne *Tehtaan varjossa* -romaaniin, jonka hän koki sumeaksi ja nuhjaiseksi[157] ja jonka esikuvaa hän omissa romaaniyrityksissään 30-luvun loppuvuosina yritti — turhaan! — välttää. Näiden romaaniyritysten katkelmia tai harjoitelmia tapaamme Siippaisen lehtiproosasta 1937–38.[158]

Siippaisen esiintyminen Tulenkantajain ja Kirjallisuuslehden kaunokirjallisena avustajana alkoi joka tapauksessa lyriikan merkeissä — ja radikaalimman, yhteiskunnallisemman lyriikan merkeissä kuin hän

itse myöhemmissä elämäkerrallisissa ja muistelmateksteissä antaa ymmärtää.[159] Ohjelmallisena pelinavauksena on runo »Laulumme» (Tulenkantajat n:o 9/1935):

> Kuunnelkaa tehtaitten humua:
> sen takaa kaikuu orjien ääni.
> He laulavat teille!
> Neekeriorjien laulut olivat surullisia,
> Volgan lauttureiden laulut olivat täynnä tuskaa,
> mutta meidän laulumme,
> meidän laulumme
> on voimakas, suuri, mittaamaton:
> myrsky, rakkaus, viha, tulevaisuus
> yhtyvät siinä.

Tämä luokkavastakohtaa korostava, kollektiivista kapinallisuutta uhkaavasti ilmaiseva asetelma toistuu useimmissa Siippaisen 30-luvun lehtirunoissa. Hän tuntee aikansa olevan lyhyt ja haluaa siksi laulaa tehdassalien kohtalotovereista (»Uskontunnustus»), hän kapinoi laitakaupungin slummikurjuutta vastaan (»Laitakaupungin talot»), hän vetoaa uneksijoihin »kaikissa maissa» ja kokee kapinoitsijain kansainvälisen veljeyden (»Viesti»), hän asettaa vastakkain ikäluokkansa elämänpalvonnan ja kauneusunelmat sekä ankean pulatodellisuuden, joka on kieltänyt näiltä nuorilta kaiken (»Me kaksikymmentä-vuotiaat»). Hän luonnehtii luokkarunoilija-asemaansa kertomalla, miten hänen elämänkauneuden haaveensa löysikin toteutumakseen »prinsessan» »keittiönportailla» (»Herääminen»), tai julistamalla, ettei ole kuutamolauluja laulava »trubaduuri» vaan »taistelija» ja ettei tarvita »haaveita rakkaudesta» eikä »unelmia kauneudesta» vaan »julistusta, kiihkeää kuin viha, / taistelua armotonta kuin ruoska» (»Taistelija»), tai tiivistettynä runossa »Liekki»:

> Minulla on intohimo: olla oma itseni,
> muovata julistukseni
> ylitse pimeyden loistavaksi liekiksi,
> olla soihtu, olla merkkituli
> päämääräänsä vaeltavalle joukolle,
> hehkua, hehkua
> innostaa uupuvia, sammua kerran
> ja jäädä hylättynä erämaahan
> niinkuin tienviitta jää vaeltajan taa.

Saman yhteiskunnallisen kapinahengen tapaamme myös Siippaisen Kirjallisuuslehdessä 1937 julkaistussa runossa »Varokaa heitä» — nimittäin riippumattomia vaeltajia — ja Kiilan albumissa samana vuonna julkaistussa runossa »Työläispojan runotar», joka on Siippaisen selväsanaisia ohjelmarunoja:

Köyhä on työläispojan runotar:
kalpea, repaleinen tyttö laitakaupungilta.
Ei hän rakasta utuista romantiikkaa,
ei hän suvaitse valheellisia haaveita
(— —)
Mutta jokaisen kärsivän puolesta
on työläispojan runotar syttyvä,
hänen sanansa saavat oudon kiihkon
(— —)

Hyökkäävän taisteluhalun rinnalla kohtaamme kuitenkin myös väsymyksen ja pettymyksen ilmauksia: runoilija tuntee olevansa »yksin keskellä sokeaa joukkoa» (»Yksinäisyys»), hän kaipaa tavoitteittensa »ensimmäisen etapin» saavutettuaan »lepoa» ja epäröi »astua rajan yli» (»Odotus») tai pettymystä »kauas tulevaisuuteen» paeten kokee kirjoittavansa lauluja »en tälle päivälle vaan tulevalle» (»Tulevaisuuden laulaja»). Erikoisen merkittäviä ovat Siippaisen Tulenkantajissa ja Kirjallisuuslehdessä 1937 julkaisemat kasarmi- ja sotilasrunot, itsenäisyysajan työväenliikkeen runoudessa jokseenkin ainutkertaiset. Sotilaskurin preussilaisuus, aseharjoitusten rutiini, kasarmi-iltojen ikävä kuvastuvat näissä asevelvollisuusajan tuotteissa, lisäksi vielä sellainenkin ajanilmiö kuin natsien »Horst Wesselin» käyttö suomalaisena marssilauluna, mutta — oireellista sotavuosia ajatellen — jossakin tapauksessa myös häivä eläytymistä marssikollektiiviin (»Kaksi sotilasrunoa»).

Siippaisen lehti- ja albumirunouden taustaa vasten luettuna hänen »Puhaltakoon myrsky» -sikermänsä *Vaella nuoruus* -antologiassa on yllättävä: kaikkiaan viidestä runosta neljä on mitallisia ja riimillisiä, vieläpä kolme niistä yksilöllisyyteen eristäytyviä, idylliä tavoittelevia (yksi jopa sonetti!). Silti voidaan sanoa, että juuri Siippaisen sikermä on antologian aktiivisin, taistelevin, ja tämä kahden voimakkaan ajanrunon ansiosta. Toinen niistä on sodanvastainen »Olet suojaton, ihminen —» -runo, jossa mitta ja riimi liukenevat sanonnan väljyyteen ja joka sisältää kiihkeän hälytyksen sodan vaaraa vastaan:

Olet suojaton, ihminen: barbaarin tulla on porttisi avoin!
Kumu aikamme sotaisen korviisi kantautuu.
Sotajoukot kasvavat sumusta tiheän metsän tavoin,
sanan murhaavan yöhön on heittävä johtajan suu —
(— —)
Tule, veljeni: pistintä vastaan lyömme rintojen muurin!
Tule, Spartakus: valtavat joukkosi odottaa!
Sydän ihmisen meihin on juurtunut vankoin juurin:
sana käskevä vain — ja pyövelit nielee maa!

Hyökkääjää — selvästikin Natsi-Saksaa — vastaan tässä manataan orjajoukkojen vastaannousua Spartakuksen johdolla; arvattavaksi jää, mitä sillä käytännössä tarkoitetaan. Vapaamittaisessa »Puhaltakoon myrsky» -runossa taas nostetaan nuoruus uhmaisesti suursodan tuhoa vastaan:

Puhaltakoon myrsky yli planeettamme,
rauetkoot kaupunkimme maan tasalle
(— —)
yksi on kuitenkin jäävä:
nuoruus, puhdas kimaltava nuoruus —
meidän nuoruutemme.

Ja kun tullaan Siippaisen runosikermään syksyllä 1940 ilmestyneessä Kiilan albumissa (3), näiden runojen takana on jo omakohtainen kokemus talvisodan rintamamiehenä. Kahdessa runossa (»Ylistys», »Rakkaus») kirjoittaja ylistää eroottista rakkautta, joka sodassa on entisestään väkevöitynyt:

Keskellä kuolemanmarssia,
keskellä rumputulta,
taivaalle kohoavia liekkejä
väsynyt, kiihkeä kuiskaukseni:
rakastan!

Runossa »Rohkeus» ylistyksen kohteena taas on ihminen, ihmisyys:

Runoni, runoni
väsymättä, hellittämättä
julistakaa ihmisyyden suuruutta,
julistakaa rakkautta
rajojen yli vyöryvää,
tulevaisuuden alpeilta tulvivaa,
julistakaa ylpein, riemullisin säkein
suurinta kunniaani:
olen ihminen!

Samana syksynä 1940 ilmestyi Siippaisen esikoisteos, novellikokoelma *Nuoruus sumussa* (WSOY), jota R.P. Kansan Lehdessä julkaisemassa arvostelussa tervehti »loistavana läpimurtona», »todellisen taiteen äänenä», »aitona proletaarisena ilmaisuna» »Kiilan piiristä».[160] Kokoelman kaikki neljä novellia ovat omaelämäkerrallisia, enemmän tai vähemmän katkelmia tai variantteja tulevan *Nuoruuden trilogian* ratkaisevista kehitysvaiheista; eräät jaksot ovat tuttuja myös 30-luvun lehtinovelleista.[161] »Koululaistarina» kuvaa työläispojan vaikeuksia ja ristiriitoja opintiellä, hänen kapinaansa opettajan ja isän tavoittelemaa »herraksi» kouluttamista vastaan, hänen haluaan opiskella omin päin, tehdä ruumiillista työtä kuten isänsä, vapautua ja päästä maailmaa katsomaan. Novellissa »Tiiliä» tapaamme nuoren työläisen, joka ansaitakseen rahaa opiskeluun on antautunut tiilitehtaan riistettäväksi, mutta on liian väsynyt jaksaakseen lukea ja on menossa rappiolle, kun pelastuksekseen löytää samanhenkisen työläistoverin: »meidän täytyy kyetä nousemaan, mutta ei luokkamme yläpuolelle, vaan heidän kanssaan», kuuluu vastaohjelma Pekkasen Samuel Oinolle. Novelli »Nyt valmis elämään» on tilitys työläisnuorukaisen suhteesta äitiinsä ja eroottiseen rakkauteen: sitoutuminen paljon uhranneeseen äitiin saa hänet torjumaan avioitumisen rakastamansa tytön kanssa, ja kun äiti sitten kuolee, se on hänelle järkyttävä oman persoonallisuuden vapautumisen kokemus, vapautuminen myös rakastetusta. Ja »Sumussa»-novellissa, kokoelman ensimmäisessä ja parhaassa, nuori itseopiskeleva työläinen kamppailee keskellä köyhyyttä, väsymystä, tympeyttä ja nöyryytyksiä luodakseen itselleen kirjallisen uran ja joutuu tällöin vastakkain entisen koulutoverinsa, fil. kandiksi ja lehdentoimittajaksi kivunneen käytännönmiehen, kanssa ja onnistuu vain itsetuntonsa äärimmilleen jännittäen torjumaan kokemansa nöyryytyksen. Kahdessa viimemainitussa novellissa Siippainen osoittaa kykynsä myös psykoanalyyttisen metodin soveltajana.

Jos esikoisnovellikokoelma edusti vielä aiheiltaan ja katsomuksiltaan 30-luvun Siippaista, niin kertomuskokoelmassa *Loppuun saakka* (WSOY 1942) tapaamme sotavuosien Siippaisen, jossa luokkatietoisuus on lomittunut herooisen ja uhri-intoisen patriotismin kanssa. Kysymys on kirjailijan sotakuvauksista, joita kokoelmassa on kaikkiaan viisi, niistä kolme talvisotaan ja kaksi jatkosotaan liittyvää; yhtä lukuunottamatta ne ovat minä-muotoisia. Sanottakoon heti, että ne taistelutilanteiden kuvauksina ovat kerrontateknisesti taidokkaita, tehokkaita ja suggestiivisiakin, mutta päämielenkiinto on silti toisaalla: voimme lukea niistä Siippaisen aatteellisen kääntymyksen vaihe vaiheelta. Minä-muotoisessa talvisotakuvauksessa »Yö Kannaksella» nuori sotilas tuntee niin työväenliikkeen kapinallisuuden kuin porvariston mahtipontisen isänmaallisuudenkin väistyneen, vain peruselämyksen olevan jäljellä: syvän kiintymyksen isänmaahan, jonka turvana isät läpi menneisyyden ovat seisseet. Samoin minä-muotoisessa niminovellissa talvisodan tulimyrskyssä Kannaksella vartiossa oleva Aarne Porkka kokee kansan tulevaisuuden ja vapauden olevan jotakin yksilön elämää arvokkaampaa, jonka puolesta on kestettävä loppuun saakka; takautumana välähtää muistikuva vuodelta 1939, jolloin hän pasifistina oli torjunut osallistumisen Kannaksen linnoitustöiden rahoitukseen. Välirauhan aikaan, lokakuuhun 1940, sijoittuvassa minä-muotoisessa kertomuksessa »Mies joka ei palannut» päähenkilö-kirjailija, joka on osallistunut ryhmänjohtajana talvisotaan, muistelee henkisessä lamatilassaan vuoden takaisia ylväitä tuntoja, mutta myös kapinallista nuoruuttaan, jonka tieltä kaikki raja-aidat ovat nyt kaatuneet. Jatkosodan hyökkäysvaiheeseen (elokuuhun 1941) Kannaksella sijoittuvassa »Veljeni on kuollut» -novellissa tarinan minä peilaa omaa kääntymystään nuoruudenkapinan kumppaniin, jonka pula-ajan ratkaisuna oli ollut siirtyminen rajan yli ja jonka nyt tapaa kaatuneena, venäläisen aliluutnantin vormussa: palvottu vapaus oli ollut julma, vallankumouksen vasta-arvona oli nyt »meidän maamme». Jatkosota Natsi-Saksan liittolaisena ei tunnu eroavan »pohjoismaisesta» talvisodasta.

Mutta Siippaisen ideologinen uudestiarviointi ulottuu sotakertomuksissa pitemmällekin: myös vuosien 1917–18 vallankumous- ja kansalaissotakokemuksiin. »Yö Kannaksella» -novellin minä puolustelee mielessään kansalaissodan työläiskapinallisia ja pitää luonnollisena sen synnyttämää luokkavihaa kapitalistipösöjä ja Suur-Suomi-intoilijoita vastaan, mutta kahdessa muussa kertomuksessa on aiheena juuri tämän vihan voittaminen. »Mies joka ei palannut» -kertomuksen kirjailija-minä muistelee työväenluokan nousua vuoden 1918 raunioista ja sen kuvituksena talvisodassa viereltään kaatunutta Uuno Halttusta, punakaartilaista, joka pelastuttuaan nipin napin teloitukselta keväällä –18 on kostoa vannoen osallistunut kommunistiseen toimintaan, mutta kokenut syksyllä –39 isänmaallisen herätyksen ja maksanut hengellään sen velan, mihin kaksi vuosikymmentä sitten oli jää-

nyt. Vielä melodramaattisempi on asetelma ilmeisesti Kannakselle talvisodan peräytymisvaiheeseen sijoittuvassa »Linjojen yli» -kertomuksessa, jossa työläissotilas, teloitetun punakaartilaisen poika, raahaa vihollisen konekivääritulessa omalle puolelle vänrikkiään, sen miehen poikaa, joka oli hänen isänsä tuominnut ja jolle oli mielessään vannonut kostoa; mutta nyt tapeltiinkin »saman asian puolesta». Temperamenttierosta huolimatta Olavi Siippainen ei näissä sotatarinoissa ole kaukana Heikki Välisalmen eräistä sotavuosien tuotteista. Voitaisiin ajatella, että henkisen tasapainonsa menettänyt äiti, joka kertomuksessa »Mies joka ei palannut» kieltäytyy itsepäisesti uskomasta poikansa kaatuneen ja lopulta syyttää kirjailija-minää luokkansa petturiksi, edustaa kokoelmassa työväenluokkaa, jonka kirjailija tuntee syyttävän itseään.

Siippaisen sotaproosan rinnalla on muistettava hänen sotarunoutensa: kokoelma *Ylistän rakkautta* (WSOY 1943) ja osuus rintama-antologiassa *Täältä jostakin* (1943).[162] Sotarunoja hallitsee viiltävä ristiriita: kun Siippainen runossa »Ensimmäinen» ylistää Vapautta, joka sallii hänen surmata aseellaan ensimmäisen vihollisen, niin seuraavassa runossa »Kädet» hän suree tätä sankaritekoaan; kun hän runossa »Näin heidän kaatuvan» ylistää menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden Kalle Ronkaisten kaatumista vastalauseena »Idän valloitushuudoille», niin runossa »Suru» hän haluaisi ojentaa sydämen rinnastaan ukrainalaistytölle, jonka rakastetun on joutunut »pohjoisissa metsissä» surmaamaan. Antologiarunoa »Keskellä hyökkäystä» hallitsee kaiken kauhun keskellä rakastetun pohjaton kaipaaminen, ja kokoelmarunossa »Nauru» avautuu jopa optimistinen näkymä tulevaisuuteen: »Talvipäivänseisaus on ohitse»... Lisättäköön, että kokoelmaan sisältyy myös eräitä proletaarirunoja vanhaan henkeen (»Vanhat merimiehet», »Terästä»).[163]

Vuonna 1943 ilmestyi myös Siippaisen ensimmäinen romaani *Suuntana läntinen* (WSOY), ensimmäinen nide hänen sitten kolmiosaiseksi laajentunutta »Nuoruuden trilogiaansa». Leo Vuotila on luonnehtinut trilogian ensimmäistä romaania »tk-mies Siippaisen kirjoittamaksi» (sotatilanteessa, jossa työväen luokkatietoisuus koettiin epärealistiseksi).[164] Toisaalta tiedetään, että teoksen ensimmäinen yritys (hylätty käsikirjoitus) oli vuodelta 1938 ja oli tähdännyt tavanomaisesta poikkeavaan romaanimuotoon, että jatkosodan aikana tekeillä olleen uuden version ei pitänyt olla lainkaan romaani ja että

lisäksi kaiken aikaa tavoitteena oli välttää vastenmieliseksi koetun *Tehtaan varjossa* -romaanin esikuva[165]; tuloksena oli yhtäkaikki romaani, proletaarinen kehitysromaani, joka poikkeavasta dramaattisuudestaan ja retorisuudestaan huolimatta toistaa hämmästyttävästi Pekkasen romaanin rakennetta ja kuvioita.

Trilogian kokonaisuudessaan 12 vuotta (v. 1927–39 eli päähenkilön Aarne Korhosen ikävuodet 13–25) kattavasta kuvausjaksosta *Suuntana läntinen* päättyy vuoteen 1931 eli ikävuoteen 17, mutta sisältää muistikuvina takautuman varhaisiin kouluvuosiin 7-vuotiaasta saakka. Aarnen isä on osallistunut punakaartiin, mutta sitten — toisin kuin suojeluskuntapainostuksen torjunut äidinisä — on perheen aineellisen puutteen ahdistamana ottanut ylleen lakonrikkurin häpeän. Isän petos yhdessä köyhyyden nöyryytysten kanssa on varjostanut myös Aarnen ja hänen Einar-veljensä koulunkäyntiä. Romaanin alkaessa Aarne on jo toista vuotta työskennellyt Kreugerin kuopiolaisessa tulitikkutehtaassa aikuisten työntekijäin syrjimänä, heidän karkeuksiensa ja naisjuttujensa tympäyttämänä, kirjoihin ja unelmiin pakenevana.[166] Hän »syöksyy kirjallisuuteen kuin epätoivoinen alkoholisti juominkeihin» ja opin tielle pääsevän Einar-veljensä ullakkohuoneen perittyään tutustuu myös johtaviin marxilaisiin teoreetikoihin. Se ei johda häntä vielä järjestötoimintaan, hänessä 14–15-vuotiaana tapahtuva muodonmuutos merkitsee voimakkaan itsetunnon heräämistä, poikkeavuuden kokemusta, rohkeuden lisääntymistä myös suhteessa käytännön elämään, joskin eroottisten haaveiden vaihtuminen sukupuolikokemukseksi on vastenmielinen, häpeällinen kokemus. Kesän 1930 talonpoikaismarssi on Aarnelle samantekevä, hänen tunnuksensa on Jack Londonilta: Suuntana läntinen.

Alkava pulakausi saattaa Aarnen työttömäksi, joka »hiekkajyväksi hiekkakasassa» vajonneena kiertää turhaan uutta vakinaista työtä etsimässä. Gorkin hengessä hän käyttää aikansa lukemiseen, kokee työn etsinnän merkeissä ensimmäisen toveruuden (Teemu) ja saa kommunistiksi päätyneeltä, yliopistoon siirtyneeltä Einar-veljeltään kehotuksen lukea sosialistista kirjallisuutta ja pysyä uskollisena työväenluokalle. Lueskelu opettaa Aarnelle yhteiskunnallista suhteellisuustajua, näkemään oma asemansa, mutta hän kokee edelleenkin olevansa yksinmetsästäjä, jolle »joukko» on epäselvä käsite. 17-vuotiaana Aarne on henkisesti ja fyysisesti kypsynyt, unelmien sijasta on pelottomuus nyt hänen avainsanansa; yhteenotto isän kanssa päättyy

tämän lannistamiseen. Aarne on alkanut harrastaa politiikkaa (vastakohta fasistit – marxilaiset), valinnut puolensa, mutta välttää edelleenkin toimintaa: hän ei halua pistää päätään »liian ahtaaseen silmukkaan»; avaruus, Dostojevski, Hamsun, Beethoven, Bach ovat jotakin enemmän. Kirjallisuuden ja musiikin merkeissä hän löytää ensimmäisen todellisen henkiystävän, sosialistiluopio-urakoitsijan pojan (Eino Kouri). Isän kuolema työmaaonnettomuudessa avaa Aarnelle työpaikan samalla rakennuksella, hän kokee »ensimmäisen todella suuren hetkensä»: elämässä on nujertamattomia mahteja, jokainen ihminen on hakeutuva paikalleen elämässä, ihanteina ovat suuret kirjailijat ja suuret säveltäjät, suuntana läntinen!

Esikoisromaanin kerrontaan liittyy kuvauksia päähenkilön asuntokasarmi-kodin ahdistavasta rumuudesta, työpaikan, tulitikkutehtaan, ahtaasta, latteasta ilmapiiristä, työläisnuorison köyhistä huveista ja iloista[167]; ennen kaikkea se on kuitenkin kuvausta poikkeavan työläisnuoren henkisestä nälästä, ahmattiudesta ja kasvusta, mutta myös yksinäisen suden ylemmyydestä luokkaansa ja sen yksilöitä kohtaan. Tulitikkutehtaalaisia ajatellen Aarne katkerasti tuumii, että jos joku veisi nämä kirjan sivuille sellaisinaan, saataisiin nähdä »oikea proletaari, jonka puolesta seisotaan barrikaadeilla» (s. 29).[168] Mikä tässä kehityskuvassa on jatkosodan tk-miestä, jää pohdittavaksi, mutta sitä ilmeisempi on tähän mennessä Aarne Korhosen ja Samuel Oinon teitten samankaltaisuus.

7. MUITA 30-LUVUN JA SOTAVUOSIEN KIILALAISIA

Otsikko on epämääräinen, koska sen alle on kerätty vielä mainitsemattomia 30-luvun Kiilan jäseniä, joille on hankala keksiä yhteistä nimittäjää. Useimmat heistä olivat jo aikaisemmin omin teoksin (Tyyne Maija Salminen) tai ainakin kirjallisin tuottein työväenjulkaisuissa (Ere Kolu, Joonas Laukki, Matti Lahdenmäki) esiintyneitä kynänkäyttäjiä, useimmat lisäksi Kiilaan liittyessään jo vanhan (Kolu) tai keskipolven (Laukki, Lahdenmäki, Salminen) edustajia, ja lisäksi voidaan sanoa, että lähes kaikki he Kiilan kärkijoukosta ja nuorimmasta polvesta poiketen edustivat näkemykseltään ja ilmaisultaan perinteisiä, vanhan työväenliikkeen sosiaaliromanttisia tai naturalistisia

menetelmiä (näihin luettuna myös joukosta nuorin, 1908 syntynyt Paavo Pii).

Merkittävin kirjailija — merkittävä nimenomaan 20- ja 30-lukujen »tavallisten työläisten» kuvaajana — oli tässä joukossa Tyyne Maija Salminen (1903–67)[169], Tuusulassa syntynyt, mutta varhaislapsuudesta lähtien Helsingin työväenkaupunginosissa asunut, 13-vuotiaasta ansiotyössä — lähes koko 20-luvun kotelotehtaan työläisenä — ollut ja työläisten keskellä elänyt. Mistä lienevät hänen kirjalliset harrastuksensa olleet peräisin — hän oli omaa sukua Kivi, ent. Stenvall! —, ainakin hän pääsi niitä tyydyttämään kansakouluvuosinaan Kallion sivukirjastossa, jossa hänen lukutoverinaan ollut Arvi-veli sitten kaatui punaisella puolella 1918. Työväenaatteinen luokkatietoisuus ei ilmeisesti ollut Tyyne Maijan lapsuudenkodille vieras, ei myöskään hänelle itselleen, sillä hän kuului 20-luvulla Vallilan nuorisoseuraan, joka 1930 lakkautettiin »kommunistisena». Hän aloitti kirjoittelunsa tehdastyön sivussa »aamu- ja iltaöinä»[170], ja vielä avioiduttuaankin ja jäätyään »kirjailevaksi kotirouvaksi» hän miehensä aamuöisen työhönlähdön vuoksi vietti itse asiassa työläiselämää. »Kirjojen avulla olen tehnyt kaikki matkani, ja työnteko on ollut elämäni yliopistona», hän on sanonut korostaen samalla, että hänen teostensa aiheet (*Kolmen naisen taloa* lukuunottamatta) ovat hyvin lähellä hänen omaa elämäänsä.[171]

Tämä koski jo Salmisen esikoisteosta, vuonna 1931 Anni Swanin rohkaisemana julkaistua nuorisoromaania *Portti auki* (nimellä Tyyne Maija, WSOY), joka liikkui helsinkiläisten asiatyttöjen ja -poikien piirissä, tekijän hyvin tuntemalla alueella; sosiaalisesti poikkeava kirja vaiheessa, jossa nuorisokirjallisuus liikkui yleensä porvarisluokan koululaisten piirissä.[172] Päaalueena Salmisen 30-luvun romaanituotannossa on kuitenkin pääkaupungin nuorten tehdastyöläisten — ennen kaikkea tehtaantyttöjen — arkielämä kodissa ja työpaikalla, 1933–35 ilmestynyt kolmen romaanin sarja *Elämä jatkuu, Tehtaantyttö* ja *Tuntematon huomen* (kustantajana WSOY). Vuodesta 1935 Salminen julkaisi novellejaan Tulenkantajissa, vuodesta 1936 Kirjallisuuslehdessä, sitten myös Kiilan albumeissa 1937, 1938 ja 1940.[173] Hän kuului Kiilan perustajajäseniin, mutta samalla istuntojen hiljaisiin; hänen työläiskuvaustensa harmautta ja aatteettomuutta moitittiin oman piirin arvosteluissa, mutta sotavuodet osoittivat myös hänen inhimillisen ja ideologisen uskollisuutensa, mm. sairaan ja ahdis-

tetun Katri Valan ystävänä ja tukijana.[174]

Ensimmäisessä työläisromaanissaan *Elämä jatkuu* (1933) Salminen kuvailee muutaman vuoden jaksoa 1920-luvun jälkipuolella[175] Helsingin Vallilassa, Kangasalantien kunnallisissa vuokrataloissa asuvien työläisten elämässä. Keskeisenä kuvauskohteena on Kassisen pariskunta, joskus vuosisadanvaihteessa avioituneet ja Helsinkiin maaseudulta siirtyneet Sanni (ent. piika, sittemmin ompelija) ja Kalle (ent. renki, sitten kirvesmies, nyttemmin kaupungin palveluksessa) sekä heidän vielä kotona (ja elossa) olevat 19–17-vuotiaat lapsensa Niilo, Aune ja Liisi. Isän tavoin myös lapset ovat jo ansiotyössä, Niilo huonekaluliikkeen pakkaajana, tyttäret kutomossa, joten huolta toimeentulosta ei ole (eletään korkeasuhdannetta) ja asunnon tilavuudestakin puhutaan. Murhe ja huoli on varsinaisesti Sannin, perheenäidin osa: kovan elämän jälkeen hän 48-vuotiaana on harmaantunut, ryppyinen, hampaaton eukko, juopotteluun taipuvalle miehelleen pelkkä taloudenhoitaja, ajan rajussa huvielämässä pyöriville nuorille kiusallinen turhan-huolehtija, jolle nauretaan ja tiuskitaan. Varsin vähän Sanni saa henkiseen yksinäisyyteensä tukea myöskään vuokrataloryhmän muilta työläisvaimoilta, Hintiskoilta, Särmäsköiltä, Mäkisköiltä, Virtaskoilta ja Lehtisköiltä, jotka milloin pihalla, milloin pyykkituvassa, milloin Söörnäisten rannan pesulaiturilla soittavat suutaan uteliaan, kademielisen, katkeran juoruilun ja kantelun merkeissä.[176]

Näiden työläisten henkinen elämäntaso on lattea, ja sellainen on niistä annettu kuvakin: harmaa ja ikävä. Miehiä tuntuvat kiinnostavan vain alkoholi, tupakka ja sukupuoliyhteys, mutta kenties he omassa piirissään pohtivat myös poliittisia ja ammatillisia kysymyksiä, vaikkei siitä juuri puhuta. Jonkinlaista luokkatietoisuutta pilkahtaa kuitenkin esiin siellä ja täällä. Kassiset murehtivat talven 1918 kapinassa kaatunutta vanhinta poikaansa eivätkä pidä yhteyttä suojeluskuntalaisen kanssa avioituneeseen tyttäreensä (s. 35). Sannin sisarenmiehen mainitaan olleen työväentalolla kokouksessa (s. 103), ja samaisen Elna-sisaren uskonintoisen ystävättären kanssa Sanni käy väittelyn oman kirkonvastaisen katsomuksensa merkeissä (s. 96 seur.). Niilon kihlajaisia (ja samalla Kassisten 30. hääpäivää) remuisasti juhlittaessa miehet jopa keskustelevat tulevista vaaleista, jolloin selviää, että he kaikki ovat »saman puolueen» (ilmeisesti SKP:n, lisäksi Ammattijärjestön) rivijäseniä (s. 169), ja samoin käy ilmi, että vappuna kaikki, vaimoja ja kynnelle kykeneviä lapsia myöten, osallistuvat mielenosoituskulkueeseen (s. 181). Nähtävästi näiden työläisten poliittinen osallistuminen on rutiininomaista, tai sitten kirjailija ei ole halunnut (tai kustantajaa ajatellen uskaltanut) sitä tämän enempää kuvata. Eloisan mattopyykin kuvauksen (s. 207 seur.) ohella on Kassisten 30-vuotishääpäivän juhlinta (s. 169 seur.) romaanin elävimpiä jaksoja. Mieleenjäävä on erikoisesti Sannin miehelleen antama korvapuusti, kun tämä juopuneen itsepäisesti arvottaa vaimon samalle tasolle viinan ja tupakan kanssa (s. 171–172).

Romaanin dramaattinen aines liittyy lopultakin Kassisen lasten elämäntapa-kapinointiin vanhempiaan vastaan; se on Sanni-äidin raskain koettelemus. Niilon isältä perimä juopottelutaipumus vie hetkeksi jopa rikollisuuteen, viinatrokarin apulaiseksi, kunnes kiintymys naapurin hyvätapaiseen tyttäreen johtaa hänet vastuuntuntoiseksi aviomieheksi (siviiliavio) ja perheenisäksi. Vanhempi tytär Aune kauhistuttaa äitinsä viipymällä tanssimatkallaan yli yön; seurauksena on raskaudentila ja omantunnonavio, joka aiheuttaa kodista karkotuksen, mutta ei estä Aunea liiton hajottua palaamasta poika-lapsineen kodin hoiviin. Liisi-tyttärelle ajan tanssivillitys (äidin valmistamien liian hienojen tanssiaisasujen kanssa) aiheuttaa sairaalamatkan (tubi?), joka sekin päättyy lopulta onnellisesti. Sanni-äitiä kalvaneet huolenaiheet olisivat näin hälvenemässä, jollei hänen oma terveytensä lopulta tyystin romahtaisi: maksasyöpä vie hänet sairaalaan ja kuolemaan. Merkillepantavaa on, että sairaalassa kuultu virsimusiikki saa kuolevan Sannin, aikaisemman uskonnon torjujan, haltioihin: harmaan naturalistinen elämäntarina saa näin »kirkastuneen» päätöksen. Salmisen romaania saattoi hyvällä tahdolla (kuten Viljo Kajava) pitää realismin valopilkkuna keskellä ajan kirjallisuuden romantisoivaa todellisuuspakoa, mutta sitä saattoi myös (kuten Jarno Pennanen) syyttää kaiken sen esiin vetämisestä, mikä työväestössä on nousukasmaista ja pikkuporvarillista, mutta vaikenemista siitä, mikä tässä luokassa oli myönteistä, vastustushenkistä, tulevaisuutta kantavaa.[177]

Pennasen arvostelussaan esittämä vetoomus, että »näin ei saa jatkua», ei toteutunut myöskään Salmisen seuraavassa romaanissa *Tehtaantyttö* (1934). Siinä kuvataan kirjailijalle tutun helsinkiläisen kotelotehtaan naistyöntekijöitä, heidän työtään, keskustelujaan, kotiolojaan, lomanviettojaan, erotiikkaansa realistisen vakuuttavasti. Niin kuvausta kuin kuvattaviakin leimaa pikemmin luokkavaisto kuin luokkatietoisuus; köyhyys koetaan surullisena, mutta pyrkimys irti

sen renkaasta on pikemmin yksilöllistä kuin kollektiivista, tavoitteena on päästä taloudellisesti ja sivistyksellisesti vanhempiaan korkeammalle (joskin se tässä on ilmaistu vähemmän kaunopuheisesti kuin Pekkasen Samuel Oino muutama vuosi aikaisemmin). Monet näistä tytöistä ja heidän poikaystävistään kuuluvat kyllä Nuorisoseuraan, mutta pikemmin huvittelun halusta kuin elävän yhteiskunnallisen harrastuksen vuoksi; poikien innostus on parhaassakin tapauksessa tunteellista aatteilua, ja tytöistä puheet luokkataistelusta ovat ikävystyttävää jankutusta, laulut sen sijaan innostavia (esim. s. 77, 84, 161). He ovat melkoisia pikkuporvarin alkuja: kateus parempiosaisia kohtaan määrää heidän ajatusmaailmansa, pyrkimys matkia näiden käyttäytymistä, pukeutumista, huvittelua, toive kerran päästä näiden tasolle (esim. s. 10, 132). Romaanin päähenkilö Mimmi Tuovila kasvaa köyhän, luokkavaistoisen kotinsa ulkopuolelle, tuntee kauhua sen kurjuutta kohtaan (s. 56, 129–130, 278) ja päättää, ettei koskaan mene naimisiin työmiehen kanssa (s. 57); tosin tämä päätös romaanin lopulla murtuu, mutta se on vuosia hallinnut hänen erotiikkaansa. Toisaalta hän on eronnut Nuorisoseurasta, koska hänellä ei ollut »uskoa» (s. 292).

Salmisen toista työläisromaania Kirjallisuuslehdessä arvostellessaan nimim. R.P. jatkoi Pennasen ankaraa linjaa syyttäen *Tehtaantyttöä* irrallisuudesta ja liikkumattomuudesta, elimellisen kollektiivisuuden ja yhteiskunnallisen lainmukaisuuden tunnon puutteesta ja katsoen, että Zolan »työläiset sellaisina kuin he ovat» -kuvaustapa on 1930-luvulla anakronismi, joka merkitsee takapajuisuutta ja luopumusta.[178] Kirjailijan 1935 ilmestynyt kolmas työläisromaani *Tuntematon huomen* oli suoranaista jatkoa *Tehtaantytölle* ja sijoittui nyt 30-luvun alun talouspulan vuosiin. Kahden edellisen romaanin kuvattua 20-luvun nousukauden työläisnuoria kolmannessa joudutaan katsomaan silmiin pulakauden avioliitto- ja työttömyyskurjuutta, ja tuntuu siltä, että kirjailijan näkökulma olisi ainakin hiukan sosialisesti terävöitynyt. Mottonaan fraasi »Koti on yhteiskunnan sydän» romaani päättyy työläisvaimo Mimmi Lahdelman (o.s. Tuovila) toteamukseen (s. 313), »ettei mitään todellista kotia ja onnea voinut olla ihmisellä tässä maailmassa, jossa ihminen oli vain kahlehdittu työjuhta, koko ajan ikäänkuin matkalla kadotusta kohden.»

Mimmin siviiliavioliitto nuorisoliittolaistoverinsa metallityömies Eero Lahdelman kanssa alkaa toiveikkaasti asuntokasarmissa lähellä

Kallion kirjastoa, molemmat tienaavat, kalusteita hankitaan vähittäismaksulla, erotiikka kukoistaa, silmät suljetaan pulakauden oireilta, yhteiskunnallista kysymystä pohditaan päätyen toteamukseen, ettei kuuluta massaan. Vuotta myöhemmin, kun vähittäismaksuista ollaan selviämässä, lattia heilahtaa idyllin alla: Eero saa lopputilin ja Mimmi huomaa olevansa raskaana, kummankin yrittäessä aluksi salata tapahtuneen toiseltaan. Eero, joka 20-luvulla on osallistunut sekä vasemmistotyöväenliikkeen poliittiseen työhön että Ammattijärjestön toimintaan, mutta niiden tultua 1930 lakkautetuiksi jättäytynyt sekä SDP:n että SAK:n ulkopuolelle (s. 39–40, 93–94), on työttömäksi jouduttuaan vailla ammattiyhdistyksen tukea, ja joskin Mimmi työnantajan säälistä välttää pakkolomautuksen, hänen palkkansa putoaa puoleen entisestä. Alkaa kurjuuden kierre: Eeron työnetsintä, käynnit työnvälityksessä, panttilainaamossa, soppajonossa, köyhäinhoidossa, siirtyminen halvempaan vuokra-asuntoon Hermannin Orionintielle lähelle keskusvankilaa, sitten Vallilaan Keuruuntielle, pakko ottaa alivuokralais-asukki. Lapsen syntyminen näissä olosuhteissa on ristiriitainen äitiyden onni, ja Eeron elämän epävarmuus — pääseminen lyhytaikaisesti vanhaan työpaikkaan, sitten hätäaputöihin Herttoniemen radanrakennukselle, jälleen uudet työttömyystilanteet — johtaa epämääräisiin miesporukoihin, lisääntyvään alkoholinkäyttöön ja repiviin perheriitoihin, eikä toisen lapsen syntyminen ja sairastelu kodin onnea kohenna. Miehen juopunut kotiinpaluu aiheuttaa perheriidan ja johtaa kuumesairaan vaimon hourailuun, elämänhalun murtumiseen ja kuoleman toivotteluun. Vasta tämä äärimmäinen kokemus saa miehen havahtumaan, ja hänen hellä huolenpitonsa johtaa myös vaimon elämänhalun vähittäiseen palautumiseen. Jotakin on nyt opittu.

Merkillepantavaa on, että huolimatta Eeron poliittisesta 20-luvun taustasta hänen yhteiskunnallisten kysymysten pohdintansa 30-luvun pulavuosina kulkee tekniikan kehittymisen uomia (s. 134), hän tajuaa kyllä vallitsevan yhteiskunnan riistokentäksi, vapaiden ja orjien vastakohdan, mutta turvautuu kohtalontoveriensa tavoin sodan »apuharvennuksen» toivoon (s. 135–138, 211 seur.) eikä löydä työväentalon työttömäinkokouksestakaan positiivisia yhteistoiminnan linjoja (s. 272–273). Hän tuntee menettäneensä aatteellisen pohjan jalkainsa alta, olevansa työtä saadakseen valmis mihin tahansa, ei kuitenkaan rikkuriksi (s. 250–251), ja pohtii epätoivon hetkellä jopa kultasepän-

liikkeen ryöstämistä (s. 258). Eeron (ja hänen Mimmi-vaimonsa) rinnalla nousee esille myös Mimmin nuoremman sisaren Valman pulavuosien kehityskuva: tämä huvittelunhaluinen ent. nuorisoseuralainen on kommunististen järjestöjen tultua lakkautetuiksi heittäytynyt kovapintaiseksi kyynikoksi, huvielämän huumaan. Hän halveksii Lahdelmien pikkuporvarillista avioelämää (s. 139 seur.) ja toveripiirinsä alkoholi- ja seksiorgioista sikahumalassa näiden asuntoon ilmaantuessaan saa nämä kauhistumaan uuden työläisnuorison moraalittomuutta ja työväenaatteiden häpäisyä (s. 169–173). Valma halveksii aatteita ja puolueita nuorison hautaloukkuina, hänelle hurja elämä on ainoa reaktio työttömyydelle ja umpikujalle.

Jos *Tuntemattomalla huomenella* pulavuosien pääkaupunkilaistyöväen kuvauksena on yleensäkin läheltä nähdyn vahva todentuntu ja jos sen dokumentaariarvo perustuu mm. Lapuan taantumuksen lamauttavaan vaikutukseen työväenliikkeessä ja uuden SAK-järjestön ylen heikkoon järjestökasvuun aina 30-luvun puoliväliin saakka, niin tätä yleistä dokumentaariarvoa täydentää kuva 20-luvun vasemmistoliikkeen poliittisen kasvatustyön pinnallisuudesta ja kestämättömyydestä n.s. tavallisten työläisten kohdalla ja erään sen nuoriso-osan heittäytymisestä pulavuosina täyteen nihilismiin ja itsetuhoiseen huvielämään; nimenomaan tämä Valman tapaus lienee tuonaikaisessa kirjallisuudessamme ainutkertainen. Ennen kaikkea on talouspulan aihe johtanut kirjailijan aikaisempaa rikkaampaan, kriittisempään ajan- ja yhteiskuntakuvaukseen. Kiilalainen lehtiarvostelu olikin aikaisempaa myönteisempi. Arvo Turtiainen (Tulenkantajat) totesi Salmisen aikaisempaa ihmiskuvausta kietoneen »harmaan miljööverkon» alkaneet repeillä, kotelotehtaan tytönheilakoista kasvaneen pulan koettelemuksissa katkeria työläisnaisia, eikä Elvi Sinervo (Kirjallisuuslehti) romaanin työläisten järjestöpassiivisuudesta huolimatta epäröinyt tunnustaa sitä 30-luvun alkupuolen parhaaksi työttömyysromaaniksi.[179]

Salmisen pääkaupunkilaistyöväen kuvaukset päättyivät sotavuosiin mennessä tähän, ja vaikka myös hänen kaksi seuraavaa romaaniaan pohjautuivat todellisuuskokemuksiin, niillä oli kuitenkin olennaisesti muu kuin yhteiskunnallisen todistuskappaleen arvo. Romaania *Kolmen naisen talo* (WSOY 1937) on yleisesti pidetty Salmisen taiteellisesti ansiokkaimpana romaaniluomuksena. Sen aihe perustui kesällä 1937 uusmaalaisessa maalaistalossa saatuihin kolkkoihin kokemuksiin[180], mutta edellisten romaanien naturalismiin kohdistunut kritiikki ja mahdollisesti myös Kiilan piirissä saadut taiteelliset herätteet ovat johtaneet tekijän aikaisempaa vaateliaampaan tavoitteeseen, suunnitelmallisen komposition ja myös jonkinlaisen kerroksellisuuden rakentamiseen. Kahden yksinäisen, rakkauselämässään epäonnistuneen naisen, vanhan Annan ja hänen keski-ikäisen tyttärensä Esterin, hallitsemassa talossa syttyy Esterin Ritva-tyttären ja Akseli-nimisen nuorukaisen välillä kiihkeä rakkaus, joka saa Annan pakokauhun valtaan ja herättää Esterissä tuhoisan intohimon. Omistamisen kahleita vastaan kapinoiva Ritva sytyttää (puolitietoisesti) kotitalon tuleen, minkä Anna kokee omistuskiihkonsa rangaistukseksi, Esteri tuomioksi luvattomalle intohimolleen ja Ritva itse vapautuksena sekä talosta että siihen jo takertuneesta miehestä: kysymys on siten viime kädessä vertauskuvallisesta omistushimon tuomiosta. Romaanista antoivat Katri Vala ja Jarno Pennanen erittäin myönteisen arvion. [181]

Jos *Kolmen naisen talo* oli taiteellisuuden voitto, niin seuraava romaani *Häärusetti* (Lehtiyhtymä 1944) oli siitä romaaniteknisesti ja ihmiskuvallisesti melkoinen taka-askel ja myös ideologinen etääntyminen kiilalaisilta linjoilta, ilmeinen sopeutuminen sota-ajan tilanteeseen.[182] Lähtökohtana omassa sisaruspiirissä sattuneet lukuisat tubikuolemat[183] Salminen on kirjoittanut 30-luvun alkupuolelle ajoittuvan sentimentaalisen tarinan Helsingin keuhkotautiparantolassa puhkeavasta rakkaudesta Kone ja Silta -tehtaan nuoren työläisen Ilkka Heimon ja työläiskodista lähteneen ylioppilasneitosen Helin välillä, jolla on Ilkan parantumisessa ja itse asiassa uudestisyntymisessä (hän on ennen sairaalaan tuloa ollut melkoinen huligaani) ratkaiseva osuus. Nuorten avioliittohaaveet luhistaa parantolasta päässeen Helin uusiva sairaus ja kuolema, mutta sieltä vuorostaan vapautuessaan Ilkka on jo uusi, elinkelpoinen yksilö.

Kiilalaisten joukossa Matti Lahdenmäki (1900–68)[184] kuului iäkkäimpiin, samalla kun hän elämänuraltaan ja tuotannoltaan edusti työläiskirjailijaa puhtaimmillaan, yksinkertaisena kokemusten kirjaanviejänä. Varsinaisten elämänkertatietojen ja niitä täydentävän omaelämäkerrallisen esikoisteoksen mukaan hän syntyi pohjalaisessa hökkelikylässä, työväenyhdistyksessä toimivan myllärin poikana joutuen kuitenkin jo varhain äitinsä menetettyään uskonnollisen ja taikauskoisen isoäidin kasvatettavaksi ja jo kansakouluaikana kesäisin ansiotyöhön paimenena, mitä seurasi 12-vuotiaasta pikkurengin ja

15-vuotiaasta rengin ura paikallisten talojen palveluksessa. Vuosien 1917–18 levottomuudet saivat 18-vuotiaan nuorukaisen etsiytymään Peräpohjolaan ja Lappiin maatalous-, metsä-, satama- ja rakennustöihin; Kemissä hän oli mukana Kemi-yhtiön sulfaattitehtaan sekä Toivola-opiston rakennustöissä, liittyi sekä työväenyhdistykseen että sekatyöväen ammattiosastoon ja ryhtyi lueskelemaan sosialistista kirjallisuutta.

Kemissä Lahdenmäki oli rakennustöissä vielä myöhemminkin pariin otteeseen (1927, 1932 sekä talvisodan aikana) jouduttuaan työttömäksi Helsingissä, jonne oli 1923 siirtynyt rakennustyöläiseksi osallistuen jo samana vuonna alan ammattiliiton perustamiseen. Työ (tiilenkantajana, aluksi 5 000, sittemin 7 000–8 000 tiiltä päivässä) oli äärimmäisen raskasta, asunto-olot kurjat (8 henkeä huoneen ja keittiön tiloissa), mutta yhtäkaikki Lahdenmäki ryhtyi vuotta myöhemmin opiskelemaan työväenopistossa, vieläpä kirjoittelemaankin saaden siinä tukea opiston johtajalta fil. tri Zachris Castrénilta; näin syntyi käsikirjoitus »Aallonpohjassa», jonka WSOY Castrénin suosituksesta huolimatta hylkäsi ja tekijä puolestaan poltti. Mutta ei siinä kaikki: Yhteiskunnallisen korkeakoulun rehtorin Yrjö Ruudun kehotuksesta Lahdenmäki ryhtyi työsäästöjensä varassa opiskelemaan myös YYK:ssa (tietoja »luokkataistelun hyväksi») liittyen myös korkeakoulun vastaperustettuun sosialistikerhoon. Varojen ehtyminen pakotti hänet välillä katkaisemaan opintonsa ja palaamaan rakennuksille sekä jalan murtuminen työpaikkaonnettomuudessa lopuksi sairaalaan; hänen sieltä selvitessään oli 30-luvun pulakausi alkamassa, edessä toivoton työn etsintä, vähäisen omaisuuden hupeneminen panttilainaamoihin, vihdoin varatyöt, muutama kurja kuukausi Helsingin–Turun maantien rakennuksessa nälkäpalkalla, sotilaallisen kurin alaisena parakkimajoituksessa.

Helsinkiin paluun jälkeenkin työtä löytyi vain ajoittain, lainaa ei ollut saatavissa, kirjat ja viimeinen puku oli vietävä panttilainaamoon, opiskelusta oli luovuttava ulkoasun ränsistyttyä ja uskon opintojen mielekkyyteenkin ollessa luhistumassa. Aika kului tyhjään, ennenaikaisesti vanhentunut mies päätyi muiden työttömien katkeraan joukkoon Siltasaaren työväentalon biljardin takahuoneeseen. Pelastukseksi tuli pääseminen Työväen akatemiaan opintoja jatkamaan ja sitä tietä erilaisiin työväenliikkeen tehtäviin, mm. sosdem. piirin tilapäiseksi vaalipuhujaksi, sosdem. raittiusliiton luennoitsijaksi, TSL:n

ja sen lehden avustajaksi. Mahdollisesti juuri akatemia-aika johti Lahdenmäen myös nuorten kiilalaisten tuttavuuteen; hänen tekstejään emme kuitenkaan Tulenkantajissa tai Kirjallisuuslehdessä tapaa (Kiilan albumissakin vasta 1940), ja Kiilan jäseneksi hän tuli vasta 30-luvun lopulla. Hänen omakustanteena 1937 julkaisemansa esikoisteos *Sesonkityöläisen päiväkirja* otettiin kummassakin lehdessä (Tulenkantajissa Viljo Kajava, Kirjallisuuslehdessä Helmer Adler)[185] vastaan myönteisesti korostaen sen korutonta aitoutta ja dokumentaarista pätevyyttä, ja toisen kertomateoksen (1939) kustantajana oli jo Kirjailijain kustannusliike.

Lahdenmäen esikoisteoksen otsikko on sikäli harhaan johtava, että kysymyksessä ei kertomarakenteeltaan ole päiväkirja vaan kronikka. Aivan pelkkää elämänkokemusten kirjaamista ei teos myöskään ole; niin karun väritöntä kuin sen kerronta onkin, siihen sisältyy kuitenkin jonkinlaista hymytöntä huumoria ja myös jonkin verran pohdiskelua. Sellaisenaan vaikutus on — Adleria lainaten — »yksinkertaisessa rehellisyydessään karmaiseva». Pohdiskeleva aines nousee esiin erikoisesti teoksen lopulla, työttömyysajan kuvauksessa. Ahdistavat ja nöyryyttävät kokemukset hätäaputöissä, maantien rakennuksella, saavat muistelijan katkeriin mietteisiin:

> Jos me olisimme järjestäneet mielenosoituskulkueen Helsinkiin, niin siihen olisi ollut aihetta enemmän kuin talonpoikaismarssin järjestämiseen oli. Mutta jos me olisimme sen tehneet, eivät lotat olisi keittäneet meille soppaa. Mahdollisesti suojeluskuntalaiset olisivat olleet vastassamme lyhyin ja pitkin asein. (s. 90)

Tilanteessa, jossa pieni yksityiskirjasto on viimeisen puvun kera kiidätettävä panttilainaamoon, tuntuvat estetiikka ja renessanssin kirjallisuus lähinnä mielettömiltä (s. 94 seur.). Katkeralta tuntuu työttömien sanomalehdistä lukea, miten maailmassa, jossa on 30 miljoonaa työtöntä, hävitetään polttamalla viljaa, samalla kun puhutaan pulan »aallonpohjasta» ja »taloudellisen käyrän» luonnonlainmukaisuudesta; tästä nousevat kirjan loppusanat:

> Mutta vaikka emme olisi kuulleet sosialistien sitä julistaneen puhein ja kirjoituksin, tietäisimme sen kokemuksestamme, että tämän järjestelmän vallitessa kuljetaan aallonpohjasta toiseen. Me työläiset olemme nykyisessä yhteiskunnassa vain sesonkityöläisiä. (— —)

Me, jotka synnyimme vuosisadan vaihteessa, olemme eniten kärsineet pula-ajasta. Me synnyimme pulavuotena, kun olimme alle 10 vuoden, kohtasi meitä pulakausi. Parhain nuoruutemme kului sota-ajan poikkeuksellisissa oloissa. Kun sitten saavutimme parhaan miehuusikämme, oli edessä maailman pisin pula-aika. Siksi me, jotka olemme pula-aikana joutuneet aallonpohjaan, emme milloinkaan ylistä sitä talousjärjestelmää, joka on kohdellut meitä niin kovakouraisesti.

(— —) Uskomme, että ihmisvoimin voidaan poistaa se ihmeellinen käyrä, joka nyt hallitsee talouselämää. Vasta silloin kaikki ihmiset, sekatyöläisetkin, voivat elää ihmisarvoista elämää. (s. 102)

Toisessa 30-luvun kertomateoksessaan *Armoton elämä* (Kirjailijain kust.liike 1939) Lahdenmäki siirtyi kokeilemaan taitojaan juoniromaanin tekijänä, eikä se ollut teokselle hyväksi: synkkä tarina aviottomana syntyneen ja rikoksen teille joutuneen Jussi Lehtolan yrityksestä rakentaa elämänsä uudelleen moitteettoman käytöksen, uutteran työn ja molemminpuoliseen kiintymykseen pohjautuvan avioliiton avulla ei ole vain synkkä vaan myös melodramaattinen tuoden mieleen 1800-luvun lopun ns. kansankirjailijat, vieläpä heitä edeltäneen sosiaaliromantiikan.[186] Kertomuksen kieli on kuitenkin edelleen karua kronikkakieltä.

Jussi Lehtola, nyt jo 30-vuotias maalaisproletaari, on kolmannella, puukotuksesta johtuneella vankilareissulla oppinut puusepäntaidon ja aikoo puuseppänä ansaita toimeentulonsa ja korjata huonon maineensa kotipaikkakunnalla. Paitsi rakastetultaan ja vaimokseen kosimaltaan Sauna-Liisan Maija-tyttäreltä hän saa ymmärtämystä ja tukea Ojalan talon isäntäväeltä: isäntä järjestää hänelle työtä, vieläpä sitä vastaan luovuttaa hänelle mäkitupalaisalueelta mökinpaikan oman kodin perustamista varten, valistunut, elämänviisas emäntä (tamperelaisen tehtaalaiskodin tytär) taas hälventää epäluulot ja juoruilun, minkä taloon siirtynyt Maija aviottomine lapsineen aiheuttaa. Kaikki näyttää sujuvan hyvin, mökki valmistuu, kihlaus julkistetaan, avioliittoa valmistellaan, kun onneton kohtalon käänne tuhoaa Jussin suunnitelmat ja hänet itsensä. Jussin uuden elämänsä aikana torjuma Rämekorvan viinankeittäjä-Mikko, ryyppyvieraana oleva tukkipomo Berg sekä puukotuksesta kostoa hautova ent. renki Mäkelä järjestävät yhteistoimin Jussille ansan, jonka seurauksena tämä näyttää jälleen puukottaneen Mäkelää. Hänet vangitaan, eivätkä oikeat valat ja todistajalausunnot pysty käräjillä kumoamaan vääriä; Jussi saa 4 1/2

vuoden kuritushuonetuomion, pakenee käräjävankilasta ja hukuttautuu jokeen.

Kertomuksen maalaisyhteisön kuvasta ei puutu aitoja piirteitä; voidaan otaksua sen perustuvan kirjailijan synnyinseudullaan näkemään tai kuulemaan. Yllättävää on, että tässä maalaisproletaarin kovan kohtalon kuvauksessa on niin vähän luokkanäkemystä: huomiota herättää, että talolliset on kuvattu hyviksi ja valistuneiksi, pahoiksi taas mäkitupalaisvaimot (kademielisessä juoruilussaan) sekä viinankeittäjä-tukkipomo-tukkijätkä -kolmikko. Lisättäköön, että Lehtimäen Kiilan albumissa 1940 julkaisema proosasketsi »Kuoleman syy» on jälleen katkeraa tarinaa pulavuosilta.

30-luvun Kiilan Nestor oli kiistattomasti Ere Kolu (Kustaa Liukonen, 1884–1960)[187], avioton tamperelainen proletaaripoika, joka parinkymmenen ikäisenä Venäjän sotaväessä palvellessaan sai sosialistisen herätyksen, liittyi suurlakon vuonna SDP:hen, osallistui kapteeni Kockin henkivartijana Viaporin kapinaan ja sai sittemmin toiminnasta maanalaisessa vallankumousliikkeessä 10 vuoden vankeusrangaistuksen, jonka vasta maaliskuun vallankumous 1917 katkaisi. Kustaa Liukonen työskenteli sitten — ensin Tampereella, myöhemmin Helsingin maalaiskunnassa — huonekalupuuseppänä ja toimi samalla SDP:n jäsenenä v:een 1937, jolloin joutui muun vasemmisto-opposition kanssa puolueesta erotetuksi; syksystä 1944 lähtien hän oli aktiivinen jäsen SKDL:ssä ja SN-Seurassa. Kustaa Liukosen julkiset kirjalliset esiintymiset (runoja työväeniltamissa) tapahtuivat jo 1905–06, ensimmäiset painetut tuotteet (runoja ja proosaa) ilmestyivät Kansan Lehdessä 1917, ja vuosina 1922–27 tapaamme hänen kynänjälkiään Sosialidemokraatissa, Työväen Toveri- sekä Kotoa ja Kaukaa- aikakauslehdissä sekä Työväen Kalenterissa.[188]

Ere Kolun kertomatekstit 30-luvun Tulenkantajissa (1934, 1936) ja Kirjallisuuslehdessä (1936, 1937) ovat edustava näyte hänen lyhytmuotoisesta proosastaan, jota ilmestyi kirjan muodossa laajahko valikoima vasta sotien jälkeen (*Karua elämää,* Kansankulttuuri 1948). Suurelta osin ne ovat pakinamaisia, mutta samalla persoonallisesti tunteikkaita muistelmapaloja omista dramaattisista kokemuksista kumousliikkeen palveluksessa suurlakon ja Viaporin kapinan päivinä, niin esim. »Vanha leppä» (1936), jossa vilahtavat sekä kapteeni Kockin että Jean Boldtin hahmot, ja »Yö Pitkälläsillalla 1906» (1937) sekä »Hetkiä elämästäni» (1936), sarja väläyksiä suurlakon, Viaporin

kapinan ja toisen taantumuskauden päiviltä, jolloin kertoja on eri tilanteissa levittämässä yhteiskunnallisen ja kansallisen vapautumisen aatteita; siitä katkelmia:

> Kotini. Pieni, harmaa mökki maantien ohessa kuuhollaan. Pääni ulottuu kattoon, vuosia sitten liituvellillä valaistuun.
> Avaan permannossa olevan luukun ja kopeloin hetken lattian alle pölyn ja hämähäkin seittien sekaan ja löydän etsimäni pienen pärekorin papereita ja lentolehtisiä täynnä.
> (— —)
> Aktiivisen taistelujärjestön lehtisiä, viides tai kuudes.
> Olen isätön, äitini hylkäämä lehtolapsi, nälkimys, ihmisten ivaama... Jumal'auta!
> Vanha kasvatusisäni huokaa vuoteellaan ja antaa piippunsa hiljaa sammua. Hän on ainoa, joka vilpittömästi toivoo minulle menestystä elämässä.
> Käärin papereistani osan taskuuni ja riennän syksyiseen yöhön levittämään kapinaa ja vallankumousta ihmisten mieliin.[189]

Katkelma jo osoittaa, miten etäällä Ere Kolu on Matti Lahdenmäen köyhästä, värittömästä kronikkatyylistä: hän on vahvasti subjektiivinen, omaperäinen (joskin vanhahtava) tyyliniekka, jolla on taito rakentaa sanataiteellisia kokonaisuuksia; lähinnä hän tuo mieleen vanhan työväenliikkeen kirjalliset uranuurtajat Seth Heikkilän ja Aatto Sirénin. Toinen piirre, joka tulee esille lähinnä ulkokohtaisissa aiheissa, on Ere Kolun taipumus karmeisiin tapahtumiin, joista hän kutenkin kirjoittaa mystifioimatta ja antaen tapausten puhua puolestaan. Havainnollinen näyte tästä laadusta on pienoisnovelli »Kamooni», jossa kerrotaan, miten kansalaissodan kohtaloihin kytkeytynyt mies rakentaa vähäisen lautavaja-asuntonsa Tampereen Punikkimäen kupeeseen, hiekkamonttuun, johon hänen aatetovereitaan on teloitettu ja haudattu, koska haluaa olla näitä lähellä ja jakaa näiden kohtalon. Tätä laatua löytyy enemmänkin Kolun sotienjälkeisessä kokoelmassa.

Lehtiproosan ohella Ere Kolu yritti myös näytelmäntekijänä. Siitä on näytteenä hänen Työväen näyttämöllä keväällä 1938 esityksen saanut 6-kuvaelmainen näytelmänsä *Voittajat.* Se kuvaa työväenliikkeen ja aktivistien maanalaista kumoustoimintaa — ja näiden teiden asteettaista erkanemista — aina Venäjän maaliskuun vallankumoukseen saakka, asiantuntemuksella, mutta myös asiamateriaalilla ylikuormitettuna niin, että tuloksena on pikemmin kuvaelmasarja kuin

näytelmä, ja niin journalistisesti ohjelmallinen, että sen ihmiset ovat vain aatteen vertauskuvia.[190]

Elämäkertansa värikkyydessä niin Lahdenmäen kuin Kolunkin voittaa 30-luvun Kiilan kolmas seniori- ja työläisjäsen Lauri Vilenius kirjoittajanimeltään Joonas Laukki (1900–69)[191], pohjalaissyntyisten vanhempien, Helsingin työväenyhdistyksen perustajiin kuuluneen luokkatietoisen isän ja uskonnollisen äidin poika, joka jo viisivuotiaana tunnettiin Alppilan kallioilla »Laukkina» ja jo kansakouluvuosina omaksui sosialistiset ja ateistiset opit. Menetettyään isänsä jo ennen syntymäänsä ja 14-vuotiaana myös perhettä rakennustyöläisenä ja pyykkärinä elättäneen äitinsä poika joutui lastenkotiin, josta kuitenkin karkasi. Niin alkoivat Laukin »gorkilaiset seikkailut»: hän työskenteli juoksupoikana Stockmannilla, naakelipoikana Kone Oy:ssä, metsätöissä Espoossa, maatöissä Lappajärvellä, renkinä Uuraassa, radanrakennuksella Nastolassa, patteritöissä (1916) Helsingissä sekä oli sitten (iän osalta väärennetyin paperein) työnhaussa Venäjällä Minskiä ja Riikaa myöten päästen omakohtaisesti kokemaan sekä maaliskuun että marraskuun (»Lokakuun») vallankumoukset. Ja kotimaahan palattua oli edessä oma työväen vallankumous ja kansalaissota, johon 17-vuotias Vilenius osallistui punakaartilaisena päätyen sotasairaalan kautta Suomenlinnan vankileiriin; toinen karkaaminen.

Olojen hieman rauhoituttua Vilenius etsiytyi satamatöihin, joissa hän sitten 20-luvulla tuli tunnetuksi sekä tehokkaana ahtaajana että ammattiyhdistys-järjestäjänä, pirtutrokareiden ja rikkurien taltuttajana (»Ponteva»). Vuodesta 1925 hän oli kosketuksessa maanalaiseen SKP:hen ja vuodesta 1930 puolueen jäsen. 30-luvun alkupuolella hän työskenteli Turun satamassa, mutta oli myös kuultu puheenvuoron käyttäjä helsinkiläisissä työttömien kokouksissa, lisäksi pari vuotta (1933–35) poliittisena vankina. Kirjallisuuslehden piiriin hänellä oli kosketuksia alusta saakka; hänen varhaisin proosasketsinsä oli lehdessä vuoden 1933 alussa, jatko seurasi vuodesta 1935. Osallistuttuaan kansainvälisen prikaatin jäsenenä Espanjan sisällissotaan (kohoten luutnantin arvoon) ja oltuaan maanalaisena Suomen talvisodan ajan Vilenius nousi yhdeksi välirauhan aikaisen Rauhan ja ystävyyden seuran keskeiseksi johtomieheksi. Yhdessä Mauri Ryömän kanssa hän joutui jo syyskesällä 1940 pidätetyksi ja kärsimään vankeusrangaistusta aina syksyyn 1944, kuitenkin niin, että hän elokuussa 1943 karkasi — nyt kolmas karkumatka! — Riihimäen keskusvankilasta

onnistuen piilottelemaan maanalaisena noin puolen vuoden ajan ja saaden kiinni joutuessaan sekä käsi- että jalkaraudat.

Sotien jälkeen Vilenius toimi SN-Seuran järjestäjänä, Kuljetustyöväen liiton järjestäjänä, SKP:n piirisihteerinä sekä Työkansan Sanomain pakinoitsijana (Leveäharteinen mies); 50-luvun puolivälissä puoluetoiminnasta syrjäytettynä hän oli eräitä vuosia tilapäis- (myös hätäapu-)töissä, vuodesta 1958 yksityisyrittäjänä, ja vielä 1965 eläkkeelle jäätyään hän avusti pakinoitsijana (Seitenkasi) ammattiliittonsa Rakentaja-lehteä. Vileniuksen ainoa teos, kuoleman jälkeen Unto Miettisen toimittamana ilmestynyt *Erään työmiehen päiväkirjasta* (Otava 1971) sisältää radiomuistelmia (vuosisadan alusta kevääseen 1918), kirjallisia muistelmia 20- ja 30-luvuilta, sota-ajan vankilakirjeenvaihtoa sekä sodanjälkeisiä lehtipakinoita.[192] Teos antaa havainnollisen kuvan Laukki-Vileniuksen runsaista elämänkokemuksista, mutta myös (vankilakirjeet) hänen valistuneesta elämänkatsomuksestaan ja kirjallisuuskäsityksestään, jolle ahdas luokkanäkemys oli vieras; Kiilan sisällä hän tuskin eräiden toisten seniorien tavoin asennoitui torjuvasti kirjallisen muodon uudistamiseen.

Joonas Laukin nimellä Kirjallisuuslehdessä 1933 ja 1935–37 sekä Kiilan albumissa 1937 julkaistut proosatuotteet[193] ovat eräänlaisia jutelmia, pakinamaisia pienoisnovelleja, joille on ominaista sarkastinen iva, hirtehishuumori ja eloisa, luonteva kieli, samalla kun tarinan sisältö useimmiten on »propagandistinen», yhteiskunnallisesti paljastava ja syyttävä, mutta ei koskaan pateettinen. Niinpä pulavuosien tarinassa »Ylensyöminen» (1933) kerrotaan, miten työtön Ville Kekku väärentää soppajonokorttinsa onnistuen siten saamaan kaksinkertaisen ruoka-annoksen, paljastuu, mutta kääntää raastuvassa syytöksen häkellyttävästi takaisin kanneviskaaliin. Tarinassa »Työläisten asunto-osakeyhtiö» (1935) taas ihmisystävällinen lakimies myy kerrostalonsa osakkeina työläisille, mutta pulavuosien tultua paneekin taloyhtiön konkurssiin, koska talo sijaitsee hänen tontillaan. Oikeuslaitoksen tienoilla liikutaan myös jutelmassa »Älkäähän olko hysteerinen» (1936): kaljapullon varastajalle tuomitaan viisi vuotta vankeutta, 38 miljoonaa kavaltanut pankinjohtaja sen sijaan armahdetaan (tämä oikeuskäytäntöhän ei ole tuntematon tänäkään päivänä!). »Kokous» (1937) on lähes omakuva: satamamies Vilho Vilkku on siinä rakentamassa yhteisrintamaa ent. lakkolaisten ja ent. rikkureiden välille. Vapainta kerrontaa, koettujen väläysten sarjan, tarjoaa novelli »Hyvät

ihmiset rikastuvat» (1937), jossa vuokra-autoilija pohdiskelee vaihtuvia kokemuksia, ihmissuhteita ja yhteiskunnallisia ilmiöitä vuoroin torin pirssissä ja ajossa. Parissa vuoden 1937 tekstissä Kirjallisuuslehdessä — sitten myös Jarno Pennasen toimittamassa kokoomateoksessa *Suomen pojat Espanjassa* (1938) — Laukki-Vilenius osoittautuu paitsi soturiksi myös päteväksi sotakirjeenvaihtajaksi, rintamareportteriksi.[194]

Hieman nuorempaa sukupolvea 30-luvun Kiilan proletaarikirjailijain joukossa edusti Paavo Pii (Grönlund, 1908–40)[195], maalaisköyhälistöstä lähtenyt, mahdollisesti huutolaiskohtalonkin kokenut rappari, joka palkaksi kielletyn kommunistipuolueen toimintaan osallistumisesta koki 30-luvulla vankilatuomion ja terveyden murtumisen, keuhkotaudin. Kymmenluvun jälkipuolella hän osallistui Työväen näyttämön toimintaan näyttelijänä ja puhekuoron ohjaajana, avusti vuodesta 1937 Kirjallisuuslehteä ja Kiilan albumia pienimuotoisilla muistelma- ja tilannekuvauksilla, sai talvella 1939 näytelmänsä *Aika on opettaja* esitetyksi Työväen näyttämöllä ja jätti kuollessaan jälkeensä keskeneräisen romaanin *Laukauksesta laukaukseen,* josta katkelma on julkaistuna vuoden 1940 Kiilan albumissa.

Paavo Piin lehtiproosa muistuttaa sarkastisessa asiallisuudessaan Joonas Laukkia. Luonnollisista syistä monet näistä pakinanovelleista liikkuvat tubisairaalan ympäristössä kuvaten taudin toteamisen kokemusta (»Minäkin 26-vuotias»), purnaten sairaalaruoan huonoutta (»Kirje vain») tai syyttäen uskonsisarta kuolemansairaan pakanan käännyttämisyrityksestä (»Sisar»). Toisena aihepiirinä ovat työväen kokoukset ja lakkotoimet; niitä käsittelevät tekstit vaihtelevat reportaasista (»Metallilakko») selvemmin kertoviin kuvauksiin (»Provokaattori», »Kytösavun aukeilla»), kun taas Kiilan albumissa 1940 julkaistussa romaanikatkelmassa on esillä Espanjan sisällissota ja kahden suomalaisen työläisnaisen erilainen suhtautuminen siihen, että heidän aviopuolisonsa ovat nyt kansainvälisessä prikaatissa taistelemassa fasismia vastaan.[196] Paavo Piin realismiin sitoutuneesta taidekäsityksestä antaa havainnollisen kuvan hänen surrealismia (Picasso ym.) vastaan Kirjallisuuslehdessä 1937 käymänsä polemiikki, jota vastaan Jarno Pennanen puolusti modernistisia taidevirtauksia.[197] Paavo Piin näytelmä *Aika on opettaja* oli 16-kuvaelmainen kuvaus työläisten kamppailusta pulakauden kourissa, pikemmin kuin draama filmillinen väläyssarja, jota vain ohut juonisäie oli yhdistämässä ja

jossa liiallinen julistavuus yhtyi kirpeään ivaan. Pentti Lahden arvostelun mukaan kuvaelmat olivat näyttämöllisesti epätasaisia, mutta parhailla oli kyllä draamallistakin tehoa, ja näytelmä oli kaikenkaikkiaan ajankohtaa monipuolisesti ja sattuvasti valaiseva.[198]

VIII. 30-LUKU JA SOTAVUODET: VÄLITILINPÄÄTÖS

1. YLEISIÄ TOTEAMUKSIA

Tutkimus 30-luvun ja sotavuosien työväenliikkeen kirjallisuudesta kattaa kaikkiaan 71 kirjailijaa, joista 32 »vanhoja», jo vanhan työväenliikkeen kirjallisuudessa (vrt. Joukkosydän I–II, 1966) tai 20-luvun työväenliikkeen kirjallisuudessa (vrt. Kapinalliset kynät I, 1983) esiintyneitä, ja 39 »uusia», nyt ilmestyvässä teoksen II osassa ensi kerran käsiteltyjä. »Vanhoista» 23 ja »uusista» 36 (yhteensä 59) on Suomen omalla maaperällä esiintyneitä, kun taas 12 (niistä »vanhoja» 9 ja »uusia» 3) edustaa Neuvosto-Karjalassa 30-luvun alkupuolella kukoistanutta maanpakolaiskirjallisuutta. Merkillepantavaa on lisäksi, että »vanhojen» joukossa on toistakymmentä sellaista vanhan työväenliikkeen kirjailijaa (Valppaasta, Tihlästä ja Wuolijoesta alkaen), jotka 20-luvulla vaiettuaan astuivat 30-luvulla uudelleen kirjalliseen julkisuuteen, runsas puolet heistä emigrantteina Neuvosto-Karjalassa.

Käsitellyn ajanjakson uusista kirjailijoista 27 on lähtöisin työväenluokasta (köyhälistöstä) — näistä kolme emigranttia — ja 10 väli- ja keskiluokasta; sosiaaliset tiedot puuttuvat kahdesta. Kirjailijoiden ideologinen jakautuma ei ymmärrettävästi vastaa sosiaalista; köyhälistölähtöisistä puolentusinaa on luonnehdittavissa työväen aatemaailman sympatisööreiksi tai rajatapauksiksi, kun taas keskiluokkalähtöisistä kymmenkunta on puoluekirjailijoita (SDP tai SKP) tai puolueisiin sitoutumattomia sosialisteja. 30-luvun Suomen poliittisessa tilanteessa oli sosialidemokraattisilla puoluekirjailijoilla entistä näkyvämpi asema — uusista kirjailijoista 14 ja sama määrä vanhoista on luettavissa tähän ryhmään, kun taas maanalaisuuteen painetun kommunistisen liikkeen kirjailijoista vain aniharva (uusista yksi, vanhoista kaksi) pystyi harjoittamaan kirjailijanammattia kotimaassa, hekin vankilassa. Poikkeuksellisissa oloissa kommunististen puoluekirjailijain pääosa (yhdeksän »vanhaa» ja kolme »uutta» suomalaissyntyistä, suomenkielistä kirjailijaa) suoritti kirjailijatyötään maanpakolaisina Neuvosto-Karjalassa.

Kahden puoluekirjallisuuden — joiden rajat eivät ole ehdottoman

KIILA: 30-luku

Nimi	Synt. aika	Synt. paikka	Syntyperä (vanhemp. amm.)	Koulutus	Muut omat ammatit	Julkisuuteen	Tuotanto		
							L	K	D
KARIN ALM (Kaisu-Mirjami Rydberg, o.s. Riippa)	1905 (−59)	Mäntsälä	kansak.opettaja	yo 23, pro gradu 31	opettaja, toimittaja, kansanedustaja	1938 (1933)	×		×
PENTTI HAANPÄÄ	1905 (−55)	Piippola	maanviljelijä	kansak.		1925		×	×
EINO JOHANNES (Jääskeläinen)	1910 (−40)	Värtsilä	räätäli	kansak.	rauta-, saha- ja rakennustyöl., räätäli, merimies	(1939)	×		
VILJO KAJAVA	1909	Tampere	räätäli	yo 31, yo-opint.	toimittaja	1935 (1932)	×	×	
ERE KOLU (Kustaa Liukonen)	1884 (−1960)	Tampere	tehtaalainen (yksin. äiti)	kansak.	sekatyöm., mallipuuseppä	1938 (1907)		×	×
VEIKKO KOLULA (Nieminen)	1913	Helsinki	puuseppä	kansak., TA, YKK	metallityöl., varastomies, toimittaja	1945 (1937)	×		
MATTI LAHDENMÄKI	1900 (−68)	Ylistaro	mylläri	kansak., TA, YKK	rakennustyöl., ay-toimitsija	1937		×	
PENTTI LAHTI	1913 (−55)	Himanka	suutari	keskik., TA	suutari, kauppa-apul., myym. hoit., metallityöl., varast. hoit., toimittaja	1941 (1936)	×	×	×
JOONAS LAUKKI (Lauri Vilenius)	1900 (−69)	Helsinki	puuseppä	kansak. (?)	kirvesmies, merimies, satamatyöl., ay-toimitsija	(1935)		×	
JARNO PENNANEN	1906 (−70)	Helsinki	näytt.-kirjailija (äiti)	4 lk oppik.	toimittaja	1937	×		×
PAAVO PII (Grönlund)	1908 (−40)		köyhälistö (huutolaisp. ?)	kansak. (?)	rakennustyöl.	1939 (1937)		×	×
TYYNE MAIJA SALMINEN (o.s. Kivi)	1903 (−67)	Tuusula	kirvesmies	kansak.	lähetti, kotiapul., kotelotehtaal.	1931		×	
OLAVI SIIPPAINEN	1915 (−63)	Kuopio	maalari	lyseon alal., TA	lähetti, tehdas- ym., työl., varastoapul., lehtimies	1940 (1935)	×	×	
AIRA SINERVO (Kolula)	1914 (−68)	Helsinki	seppä	yo 35, FK 43	toimittaja, opintosiht., työväenopiston joht.	1952 (1933)	×	×	
ELVI SINERVO (Ryömä)	1912	Helsinki	seppä	yo 33, arkkitehti-opint.		1937 (1933)	×	×	×
ARVO TURTIAINEN	1904 (−80)	Helsinki	räätäli	keskik., YKK	hammastekn., toimittaja	1936 (1933)	×	×	
IRIS UURTO (Ripatti, o.s. Mielonen)	1905	Kerimäki	maanvilj.	yo 29		1930	×	×	×
KATRI VALA (Heikel, o.s. Wadenström)	1901 (−44)	Muonio	metsänhoit.	yo 19, sem. 22	latoja, korj.lukija, kansak. opett.	1924	×	×	
OTTO VARHIA (Suomi)	1910 (−52)	Kuorevesi	mäkitupal.	kansak.	tukkil., tehdastyöl., latoja, korj.lukija, toimittaja	1941	×	×	

selvät — rinnalla ajanjakson työväenliikkeen kirjallisuuteen kuului muita merkittäviä, osin merkittävämpiäkin elementtejä, joiden ideologinen määrittely saattaa olla pulmallista. Perusteltuna voidaan pitää sitä, että kymmenluvun kirjallisuudessa niin näkyvä Kiila-ryhmä (19 jäsentä, joista kaksi »vanhaa») määritellään kuuluvaksi työväenpuolueiden välimaastoon siitä huolimatta, että muutama ryhmän jäsen oli tiettävästi SDP:n, muutama SKP:n jäsen; siksi voimakkaasti ryhmä korosti riippumatonta, luokkakantaista sosialistisuuttaan. Ideologisesti kirjavampi on puolen tusinaa nimeä käsittävä uusien sympatisöörien ja rajatapausten joukko: joku näistä kirjailijoista (Vuotila) voitaisiin nähdä puolueiden välimaaston ilmiönä, muiden liikkuvan SDP:n oikealla laidalla, joku (Lainio) ideologisesti vieraana, mutta köyhälistön (tukkilaisten) asiantuntevana kuvaajana huomioon otettavana.

Ongelmallinen on myös eräiden 20-luvun kapinallisten ja muotouudistajien ideologinen sijoitus 30-luvun työväenliikkeen kirjallisuudessa. Jos näistä Diktonius 30-luvun alussa omaksui julkisesti SDP:n puoluekirjailijan roolin, niin kyynikko Salavan aseman määrittely on jo hankalampi (ehkä lähinnä työväenpuolueiden välimaasto), samoin idealisti Olssonin (ehkä molempien työväenpuolueiden oikealla puolella), kun taas Pekkasen asema kaupunkityöväestön merkittävimpänä kuvaajana ja samalla työväenliikkeen aatemaailman kerettiläisenä on todettava edelleen tapaukseksi sinänsä. Vanhan työväenliikkeen nimet Valpas ja Wuolijoki sen sijaan eivät aiheuta ideologisia vaikeuksia: edellinen pettymyksen vimmassaan, jälkimmäinen lämpimässä ihmisuskossaan sijoittuu työväenpuolueiden välimaastoon.

Tutkimuksessa keskeisen 30-luvun Kiila-ryhmän sosiaalinen taulukointi nähdään oheisena.

2. AIHEPIIREJÄ JA ASENTEITA

Tarkasteltaessa 30-luvun ja sotavuosien työväenliikkeen kirjallisuuden keskeisiä aihepiirejä havaitaan, että vuoden 1918 tapahtumien käsittely on sitten 20-luvun vähentynyt, mutta samalla saanut lisää taiteellista painokkuutta. Murhe- ja kostorunot sekä agitaatiohenkiset kertomatuotteet ja näytelmät ovat antaneet sijaa vaateliaammille

ajantilityksille, korostetusti taiteellisille (Diktonius: Janne Kubik, 1932) tai realistis-historiallisille (Wuolijoki: Laki ja järjestys, 1933). Oman ajan tapahtumissa on runsasta vuosikymmentä myöhempi uusi kansallinen kriisivaihe, Lapuan terrorivuosi 1930, saanut osakseen vähintään saman verran huomiota Olssonin Det blåa undret -näytelmästä (1932) aina Pekkasen Ne menneet vuodet -romaanin (1940) alkujaksoihin saakka. Samoin on kirjailijoita kiinnostanut kotimaisen fasismin nousuun ajallisesti liittynyt toinen vitsaus, vuosikymmentenvaihteen suuri talouspula, jonka raskaita seuraamuksia maaseudulla Haanpää on kuvannut romaaneissaan Noitaympyrä (1931/1956) sekä Isännät ja isäntien varjot (1935), kaupunkityöväestön työttömyyskurjuutta taas Pekkanen, Tyyne Maija Salminen ja Lahdenmäki kertomatuotteissaan, Kivelä, Salmela-Järvinen ja Rajakoski näytelmissään.

Myös punamultahallituksen optimistisella alkuvaiheella on ajan kirjallisuudessa heijastumansa — ennen muita Wuolijoen Juurakon Hulda- ja Niskavuoren leipä -näytelmissä —, mutta 30-luvun jälkipuolella nousee kasvava fasismin ja sodan uhka yhä vaikuttavammaksi taustavaikuttajaksi. Sen käsittelyä kirjallisuudessa oli ennakoinut militarismin kritiikki Haanpäällä (Vääpeli Sadon tapaus 1935/1956) sekä eräissä Rajakosken näytelmissä. Kymmenluvun puolivälistä lähtien sodasta ja fasismista hälyttää kokonainen runoilijain kuoro Katri Valasta, Kajavasta, Turtiaisesta ja Pennasesta Olavi Siippaiseen saakka, ja jos fasismi vielä Rajakosken Diktaattori-näytelmässä oli voitu kuvata surkeana kääpiöilveilynä, niin Olssonin kielletyssä Lumisota-näytelmässä (1939) oli kysymys kotimaan pelastamisesta Natsi-Saksan esiinmanaaman sodan uhkalta. Sotavuosien patrioottinen propaganda ahmaisi mukaansa myös työväenliikkeen kirjailijoita, näkyvimmin Välisalmen (Kohtalon tähdet 1941), mutta myös Diktoniuksen, Pekkasen ja eräitä nuoria kiilalaisia eikä jättänyt koskettamatta edes Haanpäätä (Korpisotaa 1940). Mutta miten kirjallisuuden toisinajattelevat varsinkin jatkosodan vaiheessa olikin vaiennettu, myös sodanvastaisuus pääsi purkautumaan, leimuavana Katri Valan (Pesäpuu palaa 1942) ja Iris Uurron (Sudet 1944) runoissa. Oma erillinen ajanilmiönsä oli kommunististen emigranttikirjailijoiden osallistuminen Neuvostoliiton sotapropagandaan.

Paitsi oman ajan aiheita työväenliikkeen kirjailijat (mm. Uurto, Olsson, Wuolijoki, Rajakoski, Salmela-Järvinen) viljelivät myös histo-

riallisia ja myyttisiä aiheita, useimmiten ideologisin viestein omalle ajalle.

Ajanaiheiden käsittelijänä työväenliikkeen kirjallisuudella on merkittävä asema ajanjakson kotimaisessa kirjallisuudessa yleensä. Merkittävin työväenliikkeen kirjailijain panos on kuitenkin yhteiskunnallisten aiheiden käsittelijöinä.

Kaupunki- ja teollisuustyöväen kuvauksen nostaa Pekkanen romaaneillaan Tehtaan varjossa (1932) ja Isänmaan ranta (1937) niin taiteellisesti kuin sosiaalisestikin uudelle tasolle. Hän jää tässä saavutuksessaan vaille vertaa; nimenomaan sosiaalisesti ajanjakson toinen suurimittainen kaupunkityöväen kuvaus, Siippaisen trilogian ensi osa (1943) jää vaille Pekkasen työväenkuvausten dokumentaarista, suorastaan kenttäsosiologista pätevyyttä. Ensi sijassa dokumentaaripätevyyttä taas on tarjolla taiteellisesti vaatimattomissa tuotteissa kuten Tyyne Maija Salmisen tehtaalaisromaaneissa (1933–35) ja Lahdenmäen Sesonkityöläisen päiväkirjassa (1937). Merkittävää kaupunki-(teollisuus-)työväen kuvausta edustavat Salmela-Järvisen näytelmät Hopeahäät (1937) ja Onni (1938), Elvi Sinervon esikoisnovellit (Runo Söörnäisistä 1937), Bodestamin romaani Lågt i tak (1943) tai lyriikassa Turtiaisen toisen kokoelman (1939) roolirunot. Vanhahtavasta melodramaattisuudesta huolimatta myös kaksi näytelmää, Raidan Näkymätön ohjaaja (1932/33) ja Rajakosken Kelvoton ratas heitetään pois (1934?) on tässä paikallaan mainita. Teollisina tai rakennusalan työtaistelukuvauksina ovat aiemmin mainituista merkittäviä Pekkasen Isänmaan ranta, Salmela-Järvisen Onni sekä lisäksi — poikkeuksellisena tilaustyönä — Turtiaisen Rautakourat (1937).

Sama asema kuin Pekkasella kaupunkityöväen kuvaajana on talonpoikaiston ja maalaisköyhälistön kuvaajana Haanpäällä (Noitaympyrä 1931, Isännät ja isäntien varjot 1935); rusthollitalonpoikain kuvaajana taas on mainittava Wuolijoki Niskavuori-näytelmineen. Talonpoikaistosta antavat perinteisen kriittisen kuvan Sally Salminen Katrina-romaanissaan (1936: Ahvenanmaan kapteeni-talolliset) ja Elvi Sinervo romaanissaan Palavankylän seppä (1939: Etelä-Pohjanmaan valkoiset isännät), kun taas Lahdenmäellä (Armoton elämä 1939) kohtaamme yllättävän myönteistä talolliskuvausta. Talonpoikaiskuvauksen rinnalla jää maalaisköyhälistö vähemmälle huomiolle: paitsi Haanpään teoksissa tapaamme sitä Jussi Lainiolla (Lapin tukkijätkät) ja Pentti Lahdella (roolirunoja).

Kaupunkikeskiluokan ja sivistyneistön kuvauksessa on näkyvä asema Pekkasen Kauppiaiden lapsilla (1934), mutta myös Urron romaaniparilla (Kypsyminen 1935, Rakkaus ja pelko 1936). Chitambo-romaanissa (1933) Hagar Olsson liikkuu jälleen tyylivarmuudella ylemmän keskiluokan piirissä. Wuolijoen Niskavuori-näytelmissä avautuu kirkonkylä-sivistyneistön koko kuva ja muissa näytelmissä sivistyneistöä laajemmaltikin. Nousukasliikemiesten kuvausta sisältyy Haanpään Isännät ja isäntien varjot -romaaniin (1935), mutta nousukkaat ovat ivailun kohteina myös useissa farssityyppisissä näytelmissä (mm. Väinö Selki, Väinö Syvänne). Varsinaisia kapitalisteja, suuria ja pienempiä, kohtaamme Kivelän Pilvenpiirtäjät horjuvat -näytelmässä (1933: self made man Robert Jackson), Pekkasen Isänmaan rannassa (1937: tehtaanjohtaja Honkapää) sekä näytelmässä Rakkaus ja raha (Tuntematon), Wuolijoen näytelmissä Vihreä kulta (vuorineuvokset) ja Vastamyrkky (pankinjohtaja Varanko), Salmela-Järvisen näytelmässä Onni (johtaja Latukka) sekä Valppaan lukunäytelmässä Länsivalo (grynderi Tanner); lyriikassa on Turtiaisen »Valtiaat»-runo (kok. Muutos 1936) tämän aihealueen edustava tiivistelmä. Tarvitsee tuskin lisätä että Kivelän kääntymyksen kokevaa miljonäärihahmoa lukuunottamatta kirjailijain näkemys kapitalisteista on kriittinen, joskaan ei enää juuri karikatyyrimäinen.

Merkillepantava ilmiö 30-luvun työväenliikkeen kirjallisuudessa on jonkinlainen lientyminen kahden työväenpuolueen välisissä suhteissa: kun toisen työväenleirin suu oli tukittu, siihen voitiin toisessa suhtautua kiihkottomammin. Näkyviä esimerkkejä ovat Pekkasen Tehtaan varjossa -romaanin (1932) Pekka Valven ja romaaniparin Isänmaan ranta (1937) — Ne menneet vuodet (1940) lakonjohtaja Kiisken arvostavat henkilöhahmot, Toivo Raidan Näkymätön ohjaaja -näytelmän (1932/33) kuvaus kommunisti Valton ja sosialidemokraatti Heikin väittelystä, jossa edellisellä on selvästi yliote, vieläpä puolueaktiivi Martta Salmela-Järvisen näytelmässä Hopeahäät (1937) Karilan työläisperheen kommunistipojasta Veikosta esitetty positiivinen kuva. Näistä tosin poikkeaa Diktoniuksen proosakokoelmansa Medborgare i republiken Finland (1925) novellissa »Mamma» piirtämä kuva työläisperheen mätämunasta, yhä uudelleen Neuvostoliitosta palailevasta nuoresta Emilistä. Mutta selvä käänne kielteiseen suuntaan tapahtuu vasta sotavuosina: Välisalmen sotasankariromaanissa Kohtalon tähdet (1941) sotaa vastustavat kommunistinuoret ovat jälleen häpäi-

syn kohteina, kuten vastaavasti sosialidemokraatit emigranttikommunistien propagandateksteissä.

Ajanjakson kirjallisuudessa nousevat esille kummankin aatesuunnan tietyt puoluemiehen perus- ja ihannetyypit. Sosialidemokraattisella taholla tämä ihannetyyppi on ilman muuta Pekkasen kaksoisromaanin lakonjohtaja Helminen, keski-ikäinen, vakaa, avaramielinen periaatteen mies, joka on valmis henkensä hinnalla puolustamaan kommunistienkin oikeuksia, ja tätä tyyppiä varioivat (latistaen) Ahti (Vainottuja-näytelmän Vakava) ja Salmela-Järvinen (Hopeahäiden Tuomas Karila) sekä (suvaitsemattomuuteen jäykistäen) Välisalmi (Kohtalon tähtien Kustaa Mäenpää). Kirjallisuuden positiivinen kommunistihahmo on katkera, ristikkäispaineiden hiertämä, iältään useimmiten nuori (Pekkasen Tehtaan varjossa -romaanin Pekka Valve, Raidan Näkymättömän ohjaajan Valto Ranta, Uurron romaanien Lauri Pallas). Mutta positiivisesti kuvattuihin kommunisteihin kuuluu myös lakonjohtaja Kiiski (Pekkanen: Isänmaan ranta, Ne menneet vuodet), ja sekä älyllisesti että poliittisesti korkean tason kommunistin tapaamme Wuolijoen Märt Sarvikissa (Ministeri ja kommunisti). Rajakosken näytelmien katkerat rabulistit kantavat pikemmin anarkistin kuin kommunistin tuntomerkkejä. Yli-inhimillisiä kommunisti-sankareita nousee eteemme vain emigranttikirjallisuudessa (Äikiä: Laulu kotkasta ym.). Erikoinen, uusi piirre ajan kirjallisuudessa on kirjailijan omaan puolueeseensa ja sen edustajiin kohdistama kritiikki, satiirinen tai ironinen: SDP joutuu sellaista kokemaan Valppaan (1936) ja Huplin (1934/38) teoksissa, SKP Pennasen Rivien eräissä runoissa.

Toinen kirjallinen ilmiö, jonka esiintymiselle juuri 30-luku näyttää tarjonneen edellytykset, on »tavallisen työläisen» nousu kuvauksen kohteeksi. Ratkaisun on sanellut milloin vastenmielisyys poliittista toimintaa kohtaan (Pekkanen: Ihmisten kevät, 1935), milloin sopeutuminen ajan henkeen ja kustantajan/teatterin otaksuttuun mielipiteeseen (T. M. Salmisen romaanit 1933–35; Vallinharjun näytelmät 1938–42). Tulokset ovat taiteellisestikin harmaita, mutta omaavat parhaimmillaan (Salminen) dokumentaarista pätevyyttä. Mielenkiintoista Salmisen työläisissä on se, että he ovat saattaneet kuulua 20-luvun vasemmistolaisiin järjestöihin, mutta ovat niistä vieraantuneet, ja ainutkertainen on kuvaus työläistyttö Valmasta (Tuntematon huomen), jonka järjestöjen lakkauttaminen on vienyt huvittelun, alkoholin ja moraalinihilismin pyörteeseen.

Proletaarisen kehitysromaanin historiassa 30-luku merkitsee nousua uudelle ihmiskuvauksellisele ja taiteelliselle tasolle: kun edeltäjät Eemeli Parras (1914) ja Konrad Lehtimäki (1918/1922–24) vasta etsivät kehitysromaanin muotoa, niin lajin klassisina saavutuksina voidaan nähdä Haanpään Noitaympyrä (1931/56: Pate Teikka), Pekkasen Tehtaan varjossa (1932: Samuel Oino) ja Olavi Siippaisen Suuntana läntinen (1943: Aarne Korhonen). Eräs keskeinen ongelma 30-luvun kehitysromaaneissa ja työväenliikkeen kirjallisuudessa laajemmaltikin on kysymys, onko työläisyksilöllä (erikoisesti intellektuellilla) moraalinen oikeus nousta luokkansa yläpuolelle siitä henkisesti ja aineellisesti irtautuen vai saako tällainen yksilö nousta vain yhdessä luokkansa kanssa. Edellisen katsomustavan perushahmo on Tehtaan varjossa -romaanin Samuel Oino, ja tämän jalanjäljissä kulkevat (arkisempina muunnelmina) niin Tyyne Maija Salmisen työläisromaanien tehtaantytöt kuin Välisalmen Toinen porras -romaanin (1940) hienosteleva työläistyttö, ja samoja uria tuntuu kehittyvän myös Siippaisen trilogian 1. osan Aarne Korhonen kaikesta Samuel Oinoon kohdistuvasta oppositiohengestään huolimatta.

Toista, luokkauskollista linjaa edustaa Haanpään Noitaympyrän (1931) Pate Teikka, mutta käytännössä sen avaa kaikella periaatteellisella selkeydellä Uurto 30-luvun puolivälin romaaniparissaan: proletaarinen nousukas Niilo Vasalli kuvataan niissä Samuel Oinon älyllisissä epäilyissä lamaantuneeksi rappiomuunnelmaksi, jonka vastakohtana keskiluokan tinkimätön käännynnäinen Lauri Pallas vannoo uskollisuutta luokalle ja liikkeelle. Haanpään ja Uurron linjaa edustavat myöhemmin Salmela-Järvisen Onni Hartikainen (Onni 1938) ja Wuolijoen Justiina-näytelmän (1938) nimihenkilö. Luokkansa kanssa nousija tuntee toki samalla kuuluvansa työtätekevien etujoukkoon, kuten Viljo Kajava runossa »Uusi sukupolvi» (Rakentajat 1935) julistaa. Merkille pantavaa on, että kun Uurto näkee kaksoisromaaniensa keskiluokasta irtautuneet, köyhtyneet käännynnäiset (Lauri ja Kaarina Pallas) aatteellisen ehdottomuuden kantajina, erikoisen 30-lukulaisen köyhälistöälymystön ruumiillistumina, niin Pekkanen tahollaan esittää Ne menneet vuodet -romaanissaan käännynnäisradikaalit (Suni, Kosti Meri) täysin kielteisessä valossa, moraalittomina seikkailijoina.

Kirjailijaohjelmallinen aines on 30-luvun ja sotavuosien työväenliik-

keen kirjallisuudessa 20-lukua vahvemmin esillä, alkaen Pekkasen »Lunastaja»-novellin (1929) ohjelmoimasta työväen kirjailijasta, »joka vetää meidän inhimillisyytemme päivänvaloon», ja hänen Tulenkantajissa 1933 julkaistusta ohjelmalausumastaan »Kirjailijan tie» — vaatimuksineen jättää vanha, tarttua sauvaan ja astua kärkijoukossa yli rajan —, aina Hagar Olssonin tilinteko-esseeseen »Författarskapets dekadens» (1944), jossa osoitetaan, että luopumus kansan syvistä riveistä ja poliittisesta taistelusta »puhtaan taiteen» hyväksi oli johtanut kirjailijain antautumiseen fasismin väkivaltahengen edessä. Näiden portaalitekstien väliin oli mahtunut paljon. Olssonin syytöstä oli edeltänyt hänen »Mörka vägar» -esseensä (1935), jossa porvarillisuudelle, menneen ajan puoltajalle, käännettiin selkä ja modernistien nähtiin ahertavan työpajoissaan ihmisten keskellä, uutta aikaa muovaten. 20-luvun tulenkantajaromantiikasta yhteiskunnalliseen taisteluun siirtyvä Katri Vala julisti ohjelmansa kolmessa joulukuussa 1932 julkaistussa lehtirunossa »Maanpakolaiset» (Soihtu), »Ihmisenpojan ruoska» (Kirjallisuuslehti) ja »Pajupilli» (Tulenkantajat) tinkien viimemainitussa kahden muun taisteluhengestä.

Sitäkin selvempi on ohjelmalinja Kiilan nuorilla lyyrikoilla ja proosakertojilla. »Hän on löytänyt paikkansa rivissä, / hän on luokkansa elävä jäsen», selittää Kajava runossa »Nuori tunnustus» (Rakentajat 1935) ja kuvaa toisessa saman kokoelman runossa »Susi» itseään susiluolan nuoreksi pennuksi, jota sen horjahtaessa on opetettava hampain (»en pelkää luokkani lakia kirvelevää»). »Mukana olen / väkevä luokkani laulaja», vakuuttaa Turtiainen runossa »Luokalleni» (Muutos 1936) jatkaen: »Osani on sydän olla, / kuten sinun osasi käsi.» »Maahansidotuin, leppymättömin säkein / laulakoon kansan poika / työstä, vihasta ja toveruudesta», määrittelee Varhia tehtävänsä (»Uusi kansanlaulaja» 1936). Ja runossa »Liekki» (1933) Olavi Siippainen haluaa »olla soihtu, olla merkkituli / päämääräänsä vaeltavalle joukolle». »Kuvailemalla ihmisissä tapahtuvaa muutosta» Lahti (novellissa »Taas lähtöön» 1941) toivoo voivansa »synnyttää uutta muutosta elämässä». Ja 20-luvun Diktoniuksen tavoin Kajava runossaan »Suomalainen muusa» (Murrosvuodet 1937) kohottaa esiin uuden runotarhahmon, tehtaalaisnaisen, »nuoren, laihan naisen, proletaarisen, täydellisen». Myös sosialismin utopia nousee 30-luvun taistelevassa runoudessa muutaman kerran esiin: niin Katri Valalla runossa »Maailman aamu» (Paluu 1934), niin Kajavalla runossa »Ensimmäinen päivä» (Rakentajat 1935).

Yleisesti ottaen voidaan todeta, että vain aniharvat puoluekirjailijat 30-luvulla — Suomen maaperällä vain sosialidemokraatit — pystyivät saavuttamaan tuotannossaan näyttäviä tuloksia: edelleen ekspressionismia edustava Diktonius sekä hänen ohellaan Välisalmi, Salmela-Järvinen ja Kivelä, ehkä myös Hupli, Wirtanen ja Bondestam. Työväenliikkeen kirjallisuuden kenttää hallitsevat edelleen 20-luvun tapaan sitoutumattomat ja kerettiläiset: »vanhoista» Olsson ensi sijassa esseistinä ja dramaatikkona, Pekkanen kaupunki- ja teollisuustyöväen kuvaajana, Haanpää maaseudun pulakauden kuvaajana, Wuolijoki yhteiskunnallisena dramaatikkona, »uusista» Katri Vala ultralaisen muotovallankumouksen soveltajana suomenkieliseen yhteiskuntarunouteen, Uurto paljastavan kriittisen realismin toteuttajana romaaneissaan sekä vihdoin nuori Kiila — Kajava, Turtiainen, Elvi Sinervo, Pennanen, Siippainen — Diktoniuksen, Valan ja Pekkasen uranavaajatyön eteenpäinviejänä lyriikassa ja kertomaproosassa.

Sotavuosiin mennessä on työväenliikkeen kirjallisuuden — ja myös kirjallisuusteorian ja -kritiikin — johtoasema siirtymässä puolueisiin sitoutumattoman mutta luokkakantaisuuttaan korostavan Kiila-ryhmän käsiin, eivätkä tätä siirtymää pysty sodan poikkeusolotkaan pysäyttämään kuin hetkeksi.

LÄHDEVIITTAUKSIA JA TÄYDENNYKSIÄ

I. POLIITTISTA, YHTEISKUNNALLISTA JA KULTTUURITAUSTAA

[1] 30-luvun ja sotavuosien yhteiskunta, talous ja politiikka ks. *A. Hyvönen:* SKP:n maanalaisuuden vuodet (1971); Itsenäisen Suomen taloushistoriaa (1967); *E. Jutikkala:* Suomen talous- ja sosiaalihistorian kehityslinjoja (1968); *S. Karttunen:* Ystävyys vastatuulessa (1966); *S-K. Kilpi:* Suomen työläisnaisliikkeen historia (1953); *A. Korhonen* (toim.): Suomen historian käsikirja II (1949); *P. Kosonen* (ym.): Suomalainen kapitalismi (1979); *T. Lehén* (toim.): Kipinästä tuli syttyi (1958); *R. H. Oittinen:* Työväenkysymys ja työväenliike Suomessa (1948); *R. Palmgren:* Kirjallisuuden sosiaalinen ja ideologinen tausta Suomessa (moniste 1974); *N. Parkkari:* Nuoret taistelun tiellä (1970); sama: Väkivallan vuodet (1961); *A. Pohjanmaa:* Sanan säilä taistelun tiellä (1948); *V. Rasila & E. Jutikkala & K. K. Kulha:* Suomen poliittinen historia 1905–75 (1980); *J. Siipi:* Ryysyrannasta hyvinvointivaltioon (1967); *H. Soikkanen:* Kohti kansanvaltaa 1 (1975); *F. Sundqvist:* Finlands svenska arbetarförbund 1899–1949 (1949); Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana (1980); Suomen työväenliikkeen historia (1976); *P. Tommila* (toim.): Kaksi vuosikymmentä Suomen sisäpolitiikkaa (1969); *A. Tuominen:* Maan alla ja päällä (1958); sama: Kremlin kellot (1956); *N. Tuominen:* Soihdun, Kirjallisuuslehden ja Tulenkantajien poliittisen linjan muotoutuminen 1931–35 (moniste 1977); *A. F. Upton:* Kommunismi Suomessa (1970); *A. Wirtanen:* Mot mörka makter (1963); sama: Poliittiset muistelmat (1972); sama: Salaiset keskustelut 1939–44 (1967).

[2] Syksyllä –31 ja v:n –32 alussa levisi lapualaisterrorin uusi aalto, jonka aikana naulattiin kiinni, turmeltiin tai poltettiin 15 työväentaloa (*Soikkanen 1975* s. 533).

[3] Sama s. 513.

[4] Suurta mieltenkuohua aiheuttanut ruumiinsilpomisjuttu ajoittui lokakuuhun 1931 ja kytkeytyi toisaalta ruumiinkappaleiden löytymispaikkaan Tattarisuohon, toisaalta silpomisen suorituspaikkaan Harjun ruumishuoneeseen Helsingissä. »50 vuotta sitten» -sarjassaan Helsingin Sanomat julkaisi syksyllä –81 otteita juttua koskevista lehtiuutisista, vrt. erikoisesti 6 ja 7/10. — Diktonius on käsitellyt aihetta novellissa »Omakt» (kok. Medborgare i republiken Finland, 1935) asettaen sen syy-yhteyteen ruumiinsilpoja-miehen Hitler-ihailun kanssa.

[5] 30-luvun kulttuurielämä yleensä ks. *T. Havu* (toim.): Ilon ja aatteen vuodet (1965); *B. Hiedanniemi:* Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–40 (1980); *K. Laitinen:* Suomen kirjallisuus 1917–67 (1967); sama: Suomen kirjallisuuden historia (1981); *Pirkko Lehtonen:* Matristinen aalto 1930-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa. — Myytit ja runon arki. K. Saarenheimon juhlakirja (1983); *R. Palmgren:* Kirjallisuuden sosiaalinen ja ideologinen tausta (moniste 1974); Suomen kirjallisuus V ja VI (1965, 1967); *P. Tarkka:* Otavan historia II (1918–40) (1980); *Th. Warburton:* 50 år finlandssvensk litteratur (1951); *M. Savutie:* Kirjallisuus sodan koeputkessa, Kiilan albumi 1944.

[6] Tulenkantajissa ja Kirjallisuuslehdessä julkaistiin 1932–39 käännösnäytteitä ja esittelyitä seuraavista ulkomaiden kirjailijoista:

a) Skandinavien maat: Martin Andersen Nexö, Erik Blomberg, Karin Boye, John Falkberget, Jan Fridegård, Nordahl Grieg, Harald Herdal, Eyvind Johnson, Josef Kjellgren, Agnes v. Krusenstjerna, Arnold Ljungdal, Ivar Lo-Johansson, Artur Lundkvist, Harry ja Moa Martinson, Aksel Sandemose, Rudolf Värnlund, Arnulf Øverland:

b) Yhdysvallat: Sherwood Anderson, Erskine Caldwell, Jack Conroy, John Dos Passos, Theodore Dreiser, William Faulkner, Michael Gold, Langston Hughes, Ernest Hemingway, Sinclair Lewis, Amy Lowell, Edgar Lee Masters, Clifford Odets, Ezra Pound, Elmer Rice, Carl Sandburg, William Saroyan, Upton Sinclair, Walt Whitman;

c) Saksa: Bertolt Brecht, Lion Feuchtwanger, Stefan Heym, Egon Erwin Kisch, Erich Kästner, Anna Seghers, Ernst Toller, B. Traven, Erich Weinert, Friedrich Wolf, Arnold ja Stefan Zweig;

d) Neuvostoliitto: Aleksandr Avdejenko, Ilja Erenburg, Fjodor Gladkov, Maksim Gorki, Vera Inber, Vsevolod Ivanov, Sergei Jesenin, Vladimir Majakovski, Nikolai Pogodin, Boris Pilnjak, Mihail Šolohov;

e) Ranska: Henri Barbusse, Georges Duhamel, André Gide, André Malraux, Roger Martin du Gard;

f) Englanti: T. S. Eliot, Aldous Huxley, James Joyce, D. H. Lawrence;

g) Espanja: Federico García Lorca, Antonio Machado;

h) Tšekkoslovakia, Unkari: Jaroslav Hašek, Bela Illes, František Langer.

[7] 30-luvun kirjallisuus ks. viittaus 5.

[8] Työväenluokan kulttuuri ks. *E. Karhu:* Kirjallisuuslehti ulkomaisen kirjallisuuden välittäjänä 1930-luvun Suomessa. — Myytit ja runon arki. K. Saarenheimon juhlakirja (1983); *A. Laurila:* Kiila kirjallisuudessamme (Kiila 30, 1966); *K. Lehtinen:* Suomen työväen musiikkiliitto 1920–45 (1945); *A. Mäkinen:* Maanalaiset sanansaattajat (SKP taistelujen tiellä 1945); *T. Oittinen:* Työväen näyttämöiden liitto 1920–70 (moniste i.a); sama: Työväen teatteritaiteen lipunkantajat (Kiilan albumi 1977); *R. Palmgren:* Itsenäisyysaikamme työväenrunous (Työväen tietokirja 1963); sama: Kirjallisuuden —— tausta Suomessa (moniste 1974); 30- ja 40-lukujen Kiila (Kiilan albumi 1977); sama: Tekstejä nuoruuden vuosikymmeneltä (1980); sama: Työläiskirjallisuus (1965); sama: Työväen henkinen kulttuuri (Suomen kulttuurihistoria III, 1983); *J. Pennanen:* Tervetultua tervemenoa I–II (1970); *A. Pohjanmaa:* Sanan säilä (1948); *A. Reitala:* Hämeen kuva taiteessa. — Häme taiteilijoiden kuvaamana. Tamp. Taideyhdistys 1979; sama: Työ Suomen kuvataiteessa, Taide n:o 4/1975; *K. Sallamaa:* Työväen kulttuurilehdet (Kulttuurivihkot n:o 1/1974); *K. Seppänen:* SKP:n illegaali lehdistö 1918–49 (Kommunisti n:o 12/1965, n:ot 1 ja 2 1966); *A. Sinervo:* Kaksi murroskauden taideilmiötä [puhekuorot] (Kiilan albumi 1938); Työväen omaehtoinen sivistystyö (1954); Työväen näyttämöiden liitto 1920–70 (1970); *S. Vehkala:* Kiila Suomen kulttuuripoliittisessa kentässä 1930-luvulla (moniste 1976); *Simopekka Virkkala:* Näin syntyi ja eli 'Tulenkantajat kakkonen' (Aamulehti 31/7 1983).

[9] Harrastuspiirin säännöt (vailla ajoitusta) saatu Martta Salmela-Järviseltä 2/5 –78. Harrastuspiirin piti sääntöjensä mukaan olla »kirjallisia harrastuksia omaavien sosialidemokraattisten nuorten henkilöiden yhdyssiteenä» (1 §) kokoamalla nämä eri paikkakunnilla yhteistoimintaan ja avustamalla näiden tuotteiden julkaisemista etupäässä SDP:n ja Työläisnuorisoliiton julkaisuissa (2 §). Piirin asioita hoitaa 5-henkinen toimikunta, jonka em. liiton johtoelin valitsee (4 §), ja sen äänenkannattajana on Työläisnuoriso (7 §). — Salmela-Järvisen ohella piirin keskeisiä hahmoja olivat ilmeisesti T. S. Järvinen sekä Työläisnuorison päätoimittaja Kalle Kukkonen. Ryhmä asennoitui aggressiivisesti »älymystökirjallisuuteen», paitsi 20-luvun tulenkantaja-modernismiin myös sen jatkeiksi käsitettyihin 30-luvun tulenkantajiin ja Kirjallisuuslehteen sekä — poliittisella tasolla — ASS:ään ja sen Soihtu-lehteen. Vrt. *Salmela-Järvisen* ja jossakin määrin myös *S-K. Kilven* muistelmat.

[10] Työväen kirjarenkaan perustamista Kansanvallan supistunutta kustannustoimintaa tukemaan yritettiin jo syksyllä 1932, kun Sosialidemokraatin (25/11) mukaan järjestettiin HTY:n Toveriseuran ja Helsingin sosdem. ty:n aloitteesta kokous, joka nimesi toimikunnan (mm. Onni Haini, Emil Lindahl, T. S. Järvinen, Atte Pohjanmaa, E. A. Pulli = Eetu Kivelä) valmistelemaan tätä tarkoitusta varten Työväen kirjallisuuden seuran perustamista.

[11] Antero Rinteen »bifrontalismi» — samalla kertaa sekä materialistisen että idealistisen tietoteorian hyväksyminen — edustaa sosialidemokraattien piirissä vallinnutta filosofista linjattomuutta. Jonkinlainen ajan oire oli myös työmiesfilosofi F. J. Kantolan mystifioiva teos Sielun todellisuus (1933) ja Rinteen esiintyminen Tulenkantajissa v:n 1933 lopulla puhjenneessa polemiikissa K:n puolustajana (n:ot 1/1934 ja 4/1934; nimim. Aarne Teräksen kriittiset kirjoitukset n:ot 42–43/1933, 2 ja 4/1934; Kantolan oma puolustus n:o 1/1934). Huomiota herättävä oli myös lukuisien sosialidemokraattien turvautuminen maailmankatsomuskysymyksessä teosofiaan (vrt. *A. Pohjanmaa:* Teosofien seura 30 vuotta, 1937).

[12] Mm. »Taide ja luokkataistelu» (Soihtu n:o 1/1934), »Puolueen kulttuuripolitiikka» (sama n:o 3/1934) sekä »Marxilaisesta sivistysperiaatteesta» (sama n:o 7–8/1934).

[13] Ohjelmallista ks. *V. Kajava:* Proletaarilyriikan probleemeja (Kirjallisuuslehti n:o 18–24/35; sama: Vapaan runomitan puolustus (Tulenkantajat n:o 17/36); sama: Suomalaisen nykylyriikan kriisi (Kirjallisuuslehti n:o 21–24/37); *A. Turtiainen:* Proletaarisen kirjallisuuden arvioinnista (Kiilan albumi 1937). Kertomaproosan kohdalta ohjelmallisuutta tapaamme Elvi Sinervon teosten arvosteluissa (*Katri Vala* Tulenkantajat n:o 51–52/37, *R. Palmgren* Kirjallisuuslehti n:o 21–24/37, *H. Adler* Kiilan albumi 1940).

[14] Vrt. *R. Palmgren:* Kirjallisuuden politisointia vastaan! (Kirjallisuuslehti n:o 17/35); sama: Teesejä poliittisesta ja yhteiskunnallisesta (sama n:o 3/36).

[15] Esim. Työväen Joulualbumissa ilmestyi 1932–37 säännöllisesti Katri Valan runotuotteita; muita kiilalaisia runoilija- ja prosaistiavustajia 30-luvulla Viljo Kajava, Aira Kolula, Arvo Turtiainen, K-M. Rydberg, Iris Uurto, Elvi Sinervo. Kirjallisia artikkeleita julkaisivat kiilalaisista Rydberg Clarté-liikkeestä (Työv. Joulualbumi 1933) ja Aleksandr Avdejenkosta (Työv. Kalenteri 1936), Helmer Adler »marxilaisesta kirjallisuudesta» (Työv. Kalenteri 1936) ja Walt Whitmanista (Työv. Joulualbumi 1937).

[16] *E. Diktonius:* Miksi meillä ei ole työläiskirjailijoita (Työv. Joulualbumi 1932); sama: Ajan vaatimus: suomalaista työläiskirjallisuutta (sama 1936). — Diktoniuksen muita suomenkielisiä kirjallisuusartikkeleja 30- ja 40-luvulla: Suomen modernistinen runous (Työv. Kalenteri 1930), Walt Whitman, uuden runon patriarkka (Työv. Joulualbumi 1942).

[17] *T. S. Järvinen:* Mitä meillä olisi tehtävä proletaarikirjallisuuden aikaansaamiseksi? (Sosialidemokraatti 20/11 –35). Muita kirjallisuus- ja taideartikkeleita sosdem. vuotuisjulkaisuissa: *K. Wiik:* Heinrich Zille, kurjaliston taiteilija (Työv. Kalenteri 1930), *Urho Torikka:* Boris Pilnjak (Työv. Joulualbumi 1931), *Pekka Häkli:* Arvid Järnefelt yhteiskunnallisena kirjailijana (Työv. Kalenteri 1936).

[18] Vrt. *R. Palmgren:* Marxilainen kirjallisuustutkimus ja pikkuporvarillinen kirjallisuustunteilu (Tulenkantajat n:o 25–26/35); *B(ertta) N(eva):* Pari kysymystä maisteri Sylvi-Kyllikki Kilvelle (Kirjallisuuslehti n:o 8/35) sekä *M. Savutie:* Jatkoa Salmela-Järvisen näytelmän arvosteluun (sama n:o 9/35). — S-K. Kilven »sankarikausi» työväenhenkisenä kulttuurikirjoittajana sijoittuu ilmeisesti v:n 1930

molemmin puolin; sitä edustavat Kansan Lehden arvostelujen ohella mm. Työväen Näyttämötaide -lehdessä julkaistut luokkalinjaiset artikkelit »Sosialistisen arvostelijan työ» (1931) ja »Työväenteatterien ohjelmistot» (1932) sekä vielä Helsinkiin siirtymisen jälkeen Työv. Kalenterissa 1933 julkaistu »Puhekuorot työväenjuhlien ohjelmanumeroina».

II. 20-LUVUN KIRJAILIJOITA 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

[1] *Diktonius* ks. *J. Salminen:* Pelare av eld (1967) s. 114.

[2] *J. Katajisto:* Yhteiskunnalliset ajanilmiöt ED:n tuotannossa (pro gradu -moniste Turun yliopisto 1978) s. 76 seur. — Tulenkantajissa D:n pakinoita julkaistiin v:n 1933 lopulta v:n 1934 toukokuuhun. Ensimmäisessä pakinassa (n:o 42–43/1933) hän kirjoitti:

»Niin: tässä istumme, omassa nurkassamme entisten vihollistemme nykyisessä pesäpaikassa — kaikki virtaa, ja Tulenkantajat ei enää ole mikään Parempien Perheitten Kapinoivan Nuorison Sunnuntailukemisto, vaan radikalismin päällepiiskuri vitivalkoisessa Suomessa.

Tässä nurkassa istuen me siis aiomme harrastaa eräänlaisia katselmuksia, korkeimman omakätisesti sallien tapahtumien luisua ohitsemme, mutta tarttuen niskavilloista niihin kiinni, jotka sisältönsä tai ulkomuotonsa puolesta ovat rökityksen tarpeessa. Ja j:n kiitos sellaisia aina riittää tässä maailmassa ja varsinkin tässä maassa, missä sotaeverstit ja tuomiokapitulien asessorit, roskakirjailijat ja pirtutrokarit ovat yhtä poikaa pahuuden teossa.»

K. Granqvist (D — litteraturkritiker i Abl 1971) kiinnittää huomiota siihen, että D:n kirjoittelu Abl:ssä lisääntyi Axel Åhlströmin kuoltua; tämä koski erikoisesti pakinointia (nim. Polypen: I luppen), kun sen sijaan kirja-arvostelut supistuivat ja pintapuolistuivat (yhteisotsikkoja »Bokrevy», »Litterärt») (s. 311, 325).

[3] *J. Donner:* Kaos och demokrati (pro gradu -moniste H:gin yliopisto 1958) (lyh. Donner 1958 A) s. 7, 60.

[4] Sama: SDP järjestyksen voimana, jäseneksiliittymis- ja vaalikehotuksia (s. 175 ja 177.) — Sosdem. puoluekantaisuuteen D:llä 30-luvulla liittyi edelleen korostunut ruotsalainen kansallismielisyys, joka ainakin kahdesti johti hänet yhteenottoihin puoluetoverinsa Sasu Punasen kanssa: helmik. 1933 (Abl: »Våran Karl-August») hän leimasi SP:n arkkinationalistiksi ja »ruotsalaissyöjä Sasu Sinivalkopunaiseksi» ja huhtik. 1935 (Abl nimitti tätä »fennomaanisosialistiksi» saaden puolestaan Sasulta »damaskisosialistin» nimen (*Donner 1958 A* s. 22; *Katajisto 1978* s. 122, lisäksi 97–98). Katajisto huomauttaa nousukasliikemiesten D:n proosassa olevan yleensä suomenkielisiä (s. 88).

[5] Proosa »Skevar man» Abl tammik. 1932 (vrt. *Donner 1958 A* s. 176).

[6] Runo kokonaisuudessaan *Th. Henrikson:* Romantik och marxism (1971) s. 181–183.

[7] Sama s. 183–185. Artikkelissa »Tungt i världen» (Abl 26/9–36) D. kritisoi omaa aikaisempaa kumousinnostustaan (vrt. *Donner 1958 A* s. 147): »Mutta muutamat herkästi innostuvat yksilöt, minä niiden joukossa, uskoivat maailmanvallankumoukseen sen suoneniskun [1. maailmansota] jälkeen — että eläimellisen sodan päättyminen oli alkuna punaiselle aamuruskolle, joka ennustaisi uutta päivää ihmiskunnalle. Ja aurinko nousi idästä kuten tavallisesti, mutta miten ollakaan, kaikki mahdolliset savuilmiöt ja pölyt hämärsivät pian sen säteilyvoiman — — ja

niin tuntui asuttavan lähes samalla kiertotähdellä kuin ennenkin. Ehkä entistä huonommalla. Nyt se tiedetään varmasti.»

[8] Niin D. esim. artikkelissa »Kulttuuri ahdingossa» (Työläisopiskelija n:o 2/1933) tuomitessaan talouspulan, työttömyyden ja kulttuuriin kohdistuneen uhkan rinnasti Neuvostoliiton diktatuurimaana Mussolinin Italiaan. Ks. myös »I luppen» -pakina Abl 8/11 –35, jossa D. ilvehtii Mannerin ja Gyllingin kohtaloilla ja — ironisesti — ylistää puhdistuksista selvinneen Kuusisen »parempia aivoja» (*Donner* s. 28; vrt. myös s. 171–172).

[9] *Donner 1958 A* s. 112.

[10] Sama s. 120.

[11] Näytteenä »Viikon virrestä» (Sosialidemokraatti 10/9 –33): »Lamakausi meilläkin painostaa työttömyyksineen ja / muine [!], vaan päivästä toiseen eläen rauhassa / asioita parannellen vielä pääsemme nousun / niskavilloihin kiinni.» Lisäesimerkkeinä samaa laatua edustavat laajemmat tekstit kuten Lapuanliikettä ja Mäntsälän kapinaa ivaileva »SPK eli runoilijan painajaisuni jouluyönä armon vuonna 1932» (Työv. Joulualbumi 1932) sekä Berliinin Oopperatorin kirjaroviota 10/5 –33 vastaan tähdätty »Brännande ord» (Abl), jota *Donner* (s. 170) pitää »tilapäisrunoutena huonoimmassa muodossa».

[12] Sosialidemokraatissa 1936 julk. runo sis. valikoimaan *Kirjaimia ja kirjavia,* ja jälkisanoissa (s. 115) *Donner* mainitsee runon löytyvän vain suomenkielisenä. *Käy eespäin* -antologiassa (1957) julk. nimellä »Köyhä madonna».

[13] Kirjeessä Eyvind Johnsonille D. itse mainitsi JK:n parhaana teoksenaan, josta hänen mielestään vain Rabbe Enckell (Hbl) oli kirjoittanut pätevästi, mutta (mm. Hagar Olsson) epätyydyttävästi. (*Donner 1958 A* s. 199).

[14] *Th. Warburtonin* (SK V s. 260) mukaan: »Mistä sen tyyli varsinaisesti saa elävyytensä ja notkeutensa, selviää parhaiten, kun vertaa teosta sen suomenkieliseen versioon *Janne Kuutio,* jonka Diktonius itse laati. Kertomus on paljossa ajateltu alun alkaen suomeksi ja ruotsiksi on eräänlainen käännös. Osa sen tuoreudesta ja erikoisuudesta perustuu tosiasiassa suomalaisten sanontatapojen ja kielenkäänteiden sanatarkkaan ruotsintamiseen.» — Versiot eroavat toisistaan rakenteellisesti siinä, että »Kubikissa» teoksen loppuun sijoittuvat kommentit on »Kuutiossa» hajotettu asiayhteyksiinsä, kunkin luvun jälkeen.

[15] *J. Salmisen* (Pelare av eld, s. 117) mukaan niin *Janne Kuutio* kuin »Röd-Eemelikin» tukevat porvariston negatiivista kuvaa punakaartilaisista.

[16] *Donner 1958 A* s. 146 (Kauniaisissa 6/12 –32 päiv. kirje).

[17] Lainaus *Janne Kuutio* s. 120; vast. *Janne Kubik / Prosa* (1955) s. 158.

[18] Samat s. 63 ja 153.

[19] Samat s. 53–55 ja 117–118.

[20] Vääpeli Järvisen itsensä uhraavaan sankarihahmoon kiinnittävät huomiota mm. *Donner* (*1958 A* s. 124) ja *Henrikson* (*1971,* s. 206). Donner katsoo toisaalla (s. 137) punaisten pakoa kuvatun yliluonnollisiin mittoihin suurennettuna, kansanomaisen farssin keinoin; Järvinen on välttämätön sivuhenkilö, koska ilman hänen sankaruuttaan kuva ei olisi tosi. — Romaanin bravuureihin kuuluu myös lastaustyön kuvaus viimeisessä luvussa.

[21] *Donner 1958 A* s. 152.

[22] Sama s. 151; ks. myös s. 135.

[23] *Janne Kuutio* s. 188; *Janne Kubik* s. 163; vrt. *Donner 1958 A* s. 140–141.

[24] *Janne Kuutio* s. 21; *Janne Kubik* s. 149.

[25] Samat s. 7 ja 5.

[26] Samat s. 189 ja 164.

[27] *A. Lundkvist:* Explosivt romanförsök / *S. Carlson & J. Donner* (red): Diktonius. En bok på 60-årsd. 1956, s. 63–64. Vrt. myös *Donner 1958 A.* s. 139.

[28] Abl n:o 89/1932, *Dikter* 1955 (Ringar i stubben) s. 247 (ei kokoelmissa).
[29] Sarjaan kuuluva »Johanne» julk. suomeksi jo 1929 (Sosialidemokraatti 23/6) ja on käsitelty aikaisemmin.
[30] Lukuisat kokoelman runot ovat olemassa myös suomenkielisinä, vrt. Kirjaimia ja kirjavia: »Juhannuksena», »Armas maa», »Sateenkaari», »Hiljainen toveri».
[31] Abl 4/12 –29, käsitelty aikaisemmin.
[32] Suom. *Suomen tasavallan kansalaisia* I–II, suom. Marianne ja Pekka Tarkka, T 1972.
[33] Naturalistinen (oikein inhonaturalismin huippu!) on ennen muita novelli »96 %», kuvaus nurmijärvel. talollisen mahtavasta pirtukännistä, joka huipentuu oksentamiseen lattialle ja lasten keräytymiseen oksennusta kopeloimaan. Muita maalaisaiheita »Poika ja riimu» sekä »Hirvikuula» (Gossen och grimman, Elgkulan).
[34] *Donner* (1958 A) korostaa *Medborgare*-kokoelmien liittymistä ajan- ja yhteiskunta-analyyseinä yleensäkin läheisesti »Kubikiin»; erittelyä s. 142–146.
[35] Tattarisuon jutun (1931–32) toteaa novellin taustalla *Katajisto* s. 106.
[36] *Donner (1958 A* s. 144–146) korostaa »Mammassa» niin äidin kuin pojankin elämän täydellistä tarkoituksettomuutta. Äiti haluaisi tulla ihmiseksi ja torjuu kaikki poliittiset kannanotot; hän puhuu »idioottisista kommunisteista» ja näiden »hullusta myyräntyöstä» ja sanoo olevansa »kuolemanväsynyt koko värjäilyyn» ja tuntevansa itsensä »haalistuneeksi ja värittömäksi kuin tyhjäksi-imetty lutikka» (*Prosa* s. 228).
[37] Pro gradu -tutkielmassaan *Katajisto* (s. 106) näkee »Josef och Sussan» -novellissa päinvastoin myötätuntoa juutalaisia kohtaan ja viittaa lisäksi D:n antisemitismin vastaiseen Viikon virteen Sosialidemokraatti 5/2 –33.
[38] »Sillä avaruus olisi kellarinkylmä / ja ajatus kuolemanyskää / jos ihmisen sielua ei ravittaisi / maan sadolla.»
[39] Kirjaimia ja kirjavia s. 86–87.
[40] Diktoniuksen läheisistä suhteista »taistelevaan humanismiin» ja L. Viljaseen puhuu *Katajisto* s. 94–95.
[41] A. Wirtanen Abl 31/10 –38, A. Langenskjöld Finsk Tidskrift n:o 1/1939.
[42] *Donnerin* (1958 A) analyysi runosta s. 127–129.
[43] Sama s. 167–168.
[44] Vrt. *Donner 1958 A* s. 196.
[45] Sama s. 155–156. Uusi asenne ilmenee myös D:n arvostellessa Abl:ssa 17/12 –43 Gripenbergin muistelmateosta *Det var de tiderna* (1943) (sama s. 156).
[46] *Donner* (1958 A) puolestaan torjuu (s. 153) Olssonin kritiikin.
[47] Gripenbergin kortti D:lle 13/10 –39, vrt. *Katajisto* s. 147.
[48] Vrt. *Donner 1958 A* s. 7, 179. Myös *Katajisto* s. 145, 147 seur.
[49] *Katajisto* s. 150.
[50] *Donner 1958 A* s. 179, 180. Diktoniuksen ideologisista muodonvaihdoksista sotavuosina kirjoittaa kriittisesti myös Hagar Olsson (»ED — en modernistisk pionjär, Samtid och Framtid febr. 1947 s. 21, vrt. *Donner* s. 27). *Atos Wirtasen* mukaan (Festskrift till Olof Enckell, Skr. SLSF Hfors 1970, s. 138) erikoisesti Terijoen hallitus ärsytti D:n solidarisoitumaan Suomen sodanjohdon kanssa; vasta joskus v. 1943 hän tunnusti W:lle tuominneensa väärin kuutoset ja rauhanopposition.
[51] *Donner 1958 A* s. 179. Runoa »Väl oss» Donner pitää (s. 23–24) yhtenä kauneimmista ylistyksistä Suomelle, mitä koskaan on kirjoitettu.
[52] Sama s. 181–182. Kokoelmaa arvostellessaan (Aftontidningen 19/9 –44) Karl Vennberg totesi »kapinallisen sosiaalisen elementin» teoksesta puuttuvan (sama s. 182).
[53] Ks. *Donner 1958 A* s. 4 (Diktoniuksen epäitsenäisyys poliittisena ajattelijana), 5–7.

[54] *L. A. Salavan* 30- ja 40-lukujen tuotanto: På väg (1931, L), Färdman (1933, L), Gisslet (1935, L), Ett försvarstal (1936, L); Philip Pim, kärpästen kruunaamaton kuningas (1937, pr.), Röda blad (1938, L), Ei kenenkään maa (1942 (L, afor.), Ingenmansland (1943, afor.). — Salava ansioitui n. 10 000 nimeä käsittävän suomal. kirjallisuuden nimimerkkiluettelon kerääjänä.
[55] Muistosanoissaan (L. A. Salava, Vapaa Sana 7/11 –55) *Jarno Pennanen* kirjoitti LS:n »takapirun» roolista: »Tällöin hän ei suinkaan ollut ohjelmien julistaja tai tiennäyttäjä vaan kyynillinen paradoksien esittäjä, melkein nihilisti, jolta 99 tapauksessa sadassa sai säkenöivän ja värikkään haukkumaryöpyn ja yhdessä tapauksessa vaatimattomasti, jopa leppoisasti ja ohimennen pistetyn tunnustuksen tai kehotuksen sanan. Mutta sillä tavalla tämä Anatole Francen pohjoinen jälkeläinen piti ympäristöään terveellisessä jännityksessä ja laukaisi nuoren intomielen vaarallisia itsepaisutteluja. [— —] hän pisteli kepillä kusiaispesään.» — Oliko 30-luvun Salava muutakin kuin kyynikko — sosialisti, kommunisti? Hänen asenteensa voi haarukoida kahteen muistikuvaan: toisaalta ilkamoiden esitettyyn kuvaukseen vasta tavatusta uudenmaanruotsalaisesta tehtailijasta, katsomuksellisesta kommunistista, joka pihisti työläistensä palkkoja, toisaalta tokaisuun nuoren tulenkantajan huolestuneen neuvostokritiikin johdosta viemällä tämä kadulla avatun putkityömaan ääreen: älä sinä huolehdi asioista, joista et tiedä; ne siellä tietävät kuten nämä tässä!
[56] Huomiota herättää, että S. tässä tapauksessa oli julkaissut ensin samannimisen suomenkielisen aforismikokoelman (1942).
[57] *Hagar Olssonin* puhe (»Todellisuusrintama kirjallisuudessa») julk. Tulenkantajissa n:o 7/1934. Juhla järjestetty 8/2 –34.
[58] *P. Barck:* Dikt och förkunnelse (1936); *B. Holmqvist:* Modern finlandssvensk litteratur (1951). Näytteenä O:n harha-askelista voitaisiin mainita myös hänen vahvasti myönteinen arviointinsa T. Vaaskiven freudilaisesti mystifioivasta Sillanpää-monografiasta (Tulenkantajat n:o 51–52/1937).
[59] Diktoniuksen arvostelu Abl 13/11 1935.
[60] Arbetare i natten s. 127, 129. Kokoelman esseet ja arvostelut ovat vailla ajoitusta, joten Keyserlingin (1880–1946) ranskankiel. teoksen ilmestymisaika (»viime vuonna») ei siitä ilmene. K:n teosta ei mainita myöskään *M. Brauneckin* toimittamassa Weltliteratur im 20. Jahrhundert-teoksessa (Rowolt 1981).
[61] Arbetare i natten s. 28 (suom. Hurskaat herjaajat, 1946, s. 19).
[62] Samat s. 41–42 ja 25.
[63] Samat s. 45 ja 27.
[64] Samat s. 48–49 ja 30–31.
[65] On kuvaavaa, että Louise työtä vaativille naisille selittää (Tidig dramatik s. 181): »Köyhäinhoitolautakunta, Pelastusarmeija ja Kaupunkilähetys ovat yhdessä valmistaneet suurenmoisen suunnitelman hädän lievittämiseksi työttömien keskuudessa. Uusia yömajoja, lämpimiä suojia, ilmaista ruoan jakelua suuressa mitassa. [— —] Ylioppilaat ja koulunuoriso ovat valmistelleet täksi talveksi avustuskampanjaa. Tuhatlukuisina he kulkevat kodeissa keräämässä rahaa ja vaatteita hätää kärsiville. Eikö se ole suurenmoista?» — Ei ole ihme, että tämä hyväntekeväisyyslinja ei työttömiä naisia tyydytä, mutta heistä (kärjessä Elvira) on tehty verenhimoisia terroristeja, mikä tuskin vastaa 30-luvun ensi vuosien tilannetta Helsingissä. Viimeisessä (vankila-)kohtauksessa Louise kylläkin »aitoutensa» todistaakseen haluaa tililleen Elviran katumellakassa ampuman laukauksen, mutta tuskin sekään tekee hänestä »maanpetoksellista» »kommunistia»; se on: fasistipojasta ja kommunistityttärestä puhuminen ei ole paikallaan. (Vrt. kuitenkin Louisen toteamus s. 226, että »sokea, pöyhkeä ja elämälle vieras» sivistynyt luokka ja sen »näennäiskulttuuri» on tuhoutuva.)

[66] Diktoniuksen arviointi näytelmästä (Abl 1/4 -32) oli erittäin myönteinen, joskin ideologisesti varautunut: hänestä kysymys oli pikemminkin konfliktista vanhan ja nuoren polven välillä kuin fasismin pohdiskelusta (vrt. *K. Granqvist:* Diktonius — litteraturkritiker i Arbetarbladet, Hfors 1971).

[67] *Lumisota* ks. *Th. Warburton:* Moderni proosataide ja dramatiikka, SK V s. 254–256; *E. Salmelainen:* Hurma ja surma (1957) s. 181–185; *K. Allardt Ekelund:* Om HO, Horisont n:o 4/1978 s. 16; *Clas Zilliacus:* Snöbollskriget som frös bort. (Sven Linnérin juhlakirja) Turku 1979. — *Lumisotaa* ei ole painettu; tämän kirjoittajalla oli tilaisuus nähdä näytelmä Jyväskylässä. *Lumisota* sai lokakuussa 1981 ensiesityksen ammattiteatterissa, kun se Kaisa Korhosen ohjaamana esitettiin Helsingin Lilla teaternissa; erikoisuutena oli Olssonin »Kirjailijat ja maailmantilanne» -esseen (1944) keskeisten julistavien jaksojen sijoittaminen näytelmätekstiin. (Vrt. Kirsikka Siikalan — HS 3/10 -81 —, Maija Savutien — KU 7/10 -81 — ja Harry Sundqvistin — Aamul. 3/10 -81 — arvostelut.)

[68] Romaanin ajanilmiöihin kuuluu myös Vegan isän hra Dysterin joutuminen maaliskuun vallankumouksen innostamana epämääräiseen »Tohtorin» aatepiiriin (Ruusu-Risti?), samainen »Tohtori» paljastuu sittemmin huijariksi.

[69] Romaanin keskeiset jaksot (uusi p. 1959): luku »Fanfar till en död» s. 112 seur.; lainattu jakso luvusta »Dialog i juninatten» s. 197 seur.; sairaalakuvaus luvussa »Uppvaknandet» s. 204 seur. (Livingstone — Chitambo s. 209–210). »Avaan tien sisämaahan tai tuhoudun.»

[70] Romaanista ks. *H. Svensson:* Bilden av Karelen i HO:s Träsnidaren och döden, Horisont n:o 4/1978 s. 18 seur.

[71] Ensiesitys Suomessa (Helsingin Svenska teatern) maalisk. 1946. Painettu laitos Schildtin kustantama.

[72] *K. Mandelstam:* Några drag om HO:s dramatik, Finsk Tidskrift okt. 1945. s. 136. Ks. lisäksi *R. Palmgren:* 1860-luvun nälkävuodet kaunokirjallisuudessamme, Kiilan albumi VII (1956) s. 53–54; *Th. Warburton:* Moderni proosataide ja dramatiikka, SK V s. 256–257; *K. Allardt Ekelund:* Om HO, Horisont N:o 4/1978 s. 16–17.

[73] *Hagar Olsson:* Jag lever (1948) s. 145, 158, suom. »Kirjailijakutsumuksen rappeutuminen», Hurskaat herjaajat s. 195, 206.

[74] Nimenomaan itsensä, joka 1. maailmansodasta lähtien oli väsymättä »toitottanut ihmiskunnan suuria aatteita itään ja länteen», O. kokee »ulkopuoliseksi, maanpakolaiseksi», »ammattiinsa häädetyksi» (Hurskaat herjaajat s. 206, 197).

[75] Sama s. 207 (Jag lever s. 159–160).

[76] Samat s. 208–209 ja 161–162.

[77] Vuoden 1944 suuret esseet ks. myös *A. Wirtanen:* Hagar Olssonia suomeksi, Työkansan Sanomat 31/1 1947; *M. Kurjensaari:* HO ja modernismi, 40-luku n:o 5–7/1947. K:n muistikuvan mukaan »Kirjailijakutsumuksen rappeutuminen» oli julkaistu 1944 Ruotsissa. Wirtanen näkee Olssonin paradoksaalisesti »kumouksellisena porvarina», joka alusta pitäen on nähnyt »työväenluokassa ihmisyyden vaalijan ja toteuttajan», mutta joka »ei koskaan ole omaksunut työväenluokan poliittisia ideologioja sellaisinaan».

[78] *Toivo Pekkasen* runo »Syvyydessä palaa» Tulenkantajat n:o 15/1929, novelli »Lunastaja» sama n:o 22–24/1929. P:n jyrkentynyt asenne ilmenee myös kirjeissä Erkki Valalle 12/6 -29 sekä Tulenkantajien toimitukselle 26/1 -30, joissa koettu joukkotyöttömyys mainitaan syynä kaunokirjallisen kirjoittelun tyrehtymiseen. Vrt. *K. Ahti:* TP:n kirjailijatyö I (1967) s. 102–103. Tähän ajankohtaan lienee sijoitettavissa kaksi vuosikymmentä myöhemmin ilmestyneeseen *Mies ja Punapartaiset herrat* -kokoelmaan (1950 / Teokset I 1957 s. 508) sijoitettu oivallus tulenkantajien »uuden ihmisen» julistuksen toteutumisesta fasistisen militarismin hengessä. Tilitykseen viittaa *K. Laitinen:* Suursotien välillä, SK V s. 358–359.

[79] Kirjallisuuslehden avustajana Pekkanen esiintyi vain sen näytenumerossa (novelli), mutta Tulenkantajissa hän julkaisi 1932–35 puolenkymmentä tekstiä, osin novelleja, osin tilittäviä ja ohjelmallisia tekstejä kuten »Kirjailijan tie» (n:o 5/1933) vaatimuksineen jättää kaikki vanha ja matkasauvaan tarttuen, kärkijoukossa astua yli rajan.

[80] Tulenkantajat n:o 22–24/1929 (s. 381); vrt. myös *Ahti 1967* s. 96–98. Ahti ei mainitse »Lunastaja»-novellin karsimisen suorittajaa eikä syytä (»syystä tai toisesta»).

[81] Teva-käsikirjoitusten eri vaiheita ja muunnelmia ks. *Ahti 1967* s. 115 seur. (yhteenvetoa s. 119–120).

[82] Samuelin iästä annetaan romaanissa ristiriitaisia tietoja: prologissa (kesä -18) perheen vanhimman lapsen iäksi (s. 9) mainitaan 12 vuotta; seuraavan kerran iäksi mainitaan (s. 27) »tänä kesänä, jolloin kurjuus työväen piirissä on suurimmillaan» (täytyy edelleen olla kesä -18) 14 vuotta (vrt. s. 37: »Suomen valtiollisen vapauden ensimmäinen syksy lähestyi»: v. 1918). — Tässä ja myöhemmin viittaukset romaanin 1932 ilmestyneeseen 3. painokseen (= ensi painos).

[83] *Ahti 1967* s. 118.

[84] Tulenkantajissa 1929 työväenkysymyksestä käydyssä väittelyssä näitä »uuden työläisnuorison» mielipiteitä edusti August Pekkanen, kirjailijan serkku.

[85] Pekkasen romaania ylistivät mm. T. S. Järvinen S. Sosialidemokraatissa, O. U. Järvinen Kansan Lehdessä ja Pekka Häkli Kansan Työssä, mutta sille antoivat arvostavaa tunnustusta myös Erkki Vala Tulenkantajissa (»TP:n työläisromaani» n:o 1/1932) ja Jarno Pennanen Kirjallisuuslehdessä (»Problematiikkaa tehtaan varjossa» näyten:o 1932). Lehtiarvostelusta yleensä ks. *Ahti 1967* s. 134 seur. Ideologisia varauksia esittivät arvostelijoista (Pennasen ohella) S-K. Kilpi (Työläisopiskelija), Diktonius (Abl) ja Olavi Paavolainen (Aamu): tällöin Pennanen kaipasi nousua yhdessä luokkansa kanssa, Kilpi luokkatietoisuutta, Paavolainen taistelua ja Diktonius kirosanoja.

[86] Romaanin omaelämäkerrallista ja yleensä todellisuustaustaa osoittaa sekin, että sen henkilöhahmoilla on yleisesti todellisuusvastineensa (vrt. *Ahti 1967* s. 375–376, lähdev.)

[87] Tähän kiinnittää huomiota myös *Leo Vuotila:* Kirjailija ja omatunto (1967) s. 47.

[88] Omassa analyysissään *Kauko Kare* (TP:n kirjailijakuvan piirteitä, 1952) korostaa romaanin kaksijakoisuutta »sosialistisena» ja yksilöllisenä kehitysromaanina sekä toisaalta teoksen yleissubjektiivista luonnetta (s. 43). Väitöskirjassaan (Sosiaalinen konfliktiromaani, 1971) *Pertti Karkama* tarkastelee teosta (s. 108 seur., 249 seur.) rajatapauksena, jossa ristiriita nähdään yksilön ja yhteiskunnan, ei kahden eri luokan välisenä, ja jossa kritiikki kohdistuu taloudellista elämänkatsomusta vastaan yleensä, ei vain porvariston vaan myös työväestön edustamaa.

[89] *Ahti 1967* s. 152, 165–166, 187, 190, 202–207. — Nykypäivässä (2. näyten:o 4/11 -35) P. julkaisi ohjelmakirjoituksen »Kirjallisuuden itsenäisyys», jonka kulttuuripoliittinen kärki suuntautui niin Kirjallisuuslehteen kuin Pohjatuuleenkin: »Nykyään seisovat tiennäyttäjinä pintapuoliset, suurisuiset ja naurettavan itsetietoiset sanomalehtiteoreetikot [??], jotka ajan myllerryksessä levottomiksi joutuneita ihmisjoukkoja selkänojanaan käyttäen laulattavat runoilijoilla hymnejä aatteittensa ylistykseksi.»

[90] *Ahti 1967* s. 160; myös muut esitykset s. 158.

[91] Jarno Pennanen: TP:n uusin teos, Kirjallisuuslehti n:o 3/1934 (s. 84 seur.).

[92] Viittaukset näytelmään Teokset VI, WS 1958.

[93] *Ahti 1967* s. 161. A. päätyy näytelmän kokonaiserittelyssä lähelle Pennasen

näkemystä.

[94] *Ahti* (s. 176) näkee tohtori Lehtisessä »Pekkasen realistisimman kirjallisen omakuvan» ja linjan kulkevan Samuel Oinosta Emmin kautta. Keskeisiä jaksoja Lehtisen luonnekuvassa ks. Kauppiaiden lapset (1934) s. 189–192. »Välissä, kuin ilmassa» riippuva L. tuo mieleen Sillanpään novellin kahden kerroksen väliin juuttuneesta ylioppilas-omakuvastaan.

[95] Arvostelussaan Pekkasen romaanista (»Samuel Oinosta tohtori Lehtiseen», Kirjallisuuslehti n:o 11/1935 s. 274 seur.) R. Palmgren kiinnitti huomiota tähän avuun; vrt. myös *K. Kare 1952* s. 70.

[96] *Ahti* s. 170.

[97] Hans Falladan Mikä nyt eteen, Pinneberg? kuului Pekkasen suuriin lukuelämyksiin 1934 (*Ahti* s. 167).

[98] Vrt. *Ahti* s. 195. — *K. Kare 1952* pitää *Ihmisten kevättä* Pekkasen »pienoistaiteen huippuna» (s. 143) ja näkee siinä Zolan tyyppisen »sosiologisen asiakirjan» piirteitä (147) sekä toisaalta kaksi peruskudetta, yksilöllisen rakkauselämyksen ja yhteiskunnallisen kausaliteetin.

[99] R. Palmgrenin arvostelu »— ja synteesi?» Kirjallisuuslehti n:o 11/1935 s. 278–279.

[100] Näytelmän syntytaustana oli Pekkasen v. 1933 tekemä Englannin-matka kokemuksineen Lontoon suomalaisessa merimieskodissa ja teattereissa; näytelmän eri henkilöissä (erik. Koposessa) heijastuvat kirjailijan omat ajanongelmat (*Ahti* s. 207 seur.). Ahdin mukaan 3. näytöksessä oli alun perin katumetelikohtaus, jossa kommunistien ja IKL:n agitaattorit huusivat kilpaa ja josta lopullisessa versiossa vain puhutaan (s. 125).

[101] Viittaukset näytelmään: Teokset VI, WS 1958.

[102] Erkki Vala Tulenkantajissa n:o 7/1936, Maija Savutie Kirjallisuuslehdessä n:o 2/1936 (s. 45–46). Näytelmän ensiesitys oli Kansallisteatterissa, vrt. *Ahti* s. 218.

[103] T. P. kirjeessä Ester Kankkuselle 11/11 –37; ks. *Ahti* s. 222, kriisistä yleensä s. 220–223.

[104] Vrt. *Ahti* s. 235. Ahdin mukaan (s. 228) työtaistelun näyttämönä oleva tehdas on tunnistettavissa Enso-Gutzeitin selluloosatehtaaksi, ja itse romaanissa korostetaan lakkotaistelun merkitsevyyttä ja kohtalokkuutta. Kotkassa ei näyttäisi tuossa vaiheessa, lähes vuosikymmenen kestäneen nousukauden lopulla (Pekkanen: Jumalan myllyt, 1946, s. 14) ja suhdannemuutoksen aattona (sama s. 213, vrt. myös ajoitusta s. 74), siis v. 1927–28 (eikä yleensäkään 20-luvun lopulla) esiintyneen kuin kaksi suurta työtaistelua (molemmat koko maan käsittäviä), nim. metallisulku 1927 ja satamalakko 1928–29 (vrt. *V. Meltti:* Kotkan työväenyhdistys 1888–1938, Kotka 1938, s. 276). Vihjeitä kuvatusta lakkotaistelusta ei löydy myöskään Kotkan historiasta I–II (1952, 1955) eikä *Victor Hovingin* Enso-Gutzeit Oy 1872–1958 -historiikista (1961) — mutta eipä niistä löydy lakkoja ylipäänsäkään. Ehkäpä taustailmiönä on ollut jokin sittenkin vähäisempi paikallinen työtaistelu tai jommankumman em. suurtaistelun käyttäminen vapaasti romaaniaineksena. — Viittaukset Isänmaan rantaan ja sen jatkeeseen Ne menneet vuodet tässä ja vastedes romaanien 1946 ilmestyneeseen yhteislaitokseen Jumalan myllyt.

[105] *Karkama 1971* s. 113.

[106] Enso-Gutzeitin toimitusjohtajana 1924–44 oli V. A. Kotilainen. — Pekkanen puhuu (Jumalan myllyt s. 211) Honkapäästä fordismin suomalaisena muunnoksena.

[107] Helmisen uskontunnustuksia Jumalan myllyt s. 222 sekä 226–227, 278 (»Puolue on yksilön kaltainen, joka tekee tehtävänsä, saavuttaa määränsä ja asettuu haudan lepoon, mutta yhteiskunnallinen liike on yhtä ikuinen kuin elämä.»)

[108] *Ahti* on (s. 388, lähdev. 26) viitannut Helmisen ja romaanin muiden työläishahmojen mahdollisiin esikuviin Pekkasen Kuluttajan Lehdessä 1943 (n:ot 14, 16–17, 20) julkaisemassa kirjoitussarjassa »Kotkan työläisiä». Ks. myös *Meltti 1938*. Helmisen selvimpänä kirjallisena edeltäjänä voidaan nähdä Konrad Lehtimäen Etuvartiotaistelun (1917) lakonjohtaja Vilho Korpi. Helmisen ja Huttusen välien selvittely (viha vai kasvu?) s. 212 seur., Huttusen puhetaistelu Helmisen kukistamiseksi s. 267 seur.

[109] Jumalan myllyt s. 89: »Ja niin hän oli joutunut tielle, joka johti hänet suoraa päätä äärimmäisen vasemmiston kirjallisten tuotteiden pariin.» Näistä tuotteista kertoja antaa perin kielteisen arvion: »Jo tyyliltään nämä teokset olivat niin avuttomia ja räikeitä, että ne toivat hänen mieleensä nälkiintyneen, karvattomaksi piestyn, mutta hellittämättömästi nalkuttavan koiran. Se oli sodanjälkeistä hysteeristä ja avutonta kommunismia — —».

[110] On hieman yllättävää, että *Ahti* (s. 234) näkee Halmeessa »tulenkantajain kaukomaaeksotiikan» ruumiillistuman; lähinnä tämä tuo mieleen L. A. Salavan, 30-luvun tulenkantajien kyynisen, repivän takapirun.

[111] Vrt. *Ahti* s. 242–243. Vasemmistoarvostelijoita Katri Vala (Tulenkantajat), Maija Savutie (Työläisopiskelija) ja S-K. Kilpi (Sosialidemokraatti). Oikeistoarvostelija Aimo Lahti Rintamamieslehdessä. — Jarno Pennasen »elämyssarjaan» »Isänmaan ranta» (Kirjallisuuslehti n:o 1/1938) sisältyy (s. 43 seur.) tunnustavaa erittelyä Pekkasen romaanista. — Kustantajan (WS:n pääjohtaja J. Jäntin) myöhempää kielteistä asennetta Ne menneet vuodet -romaaniin ajatellen on yllättävää, että tämä aikanaan hyväksyi romaanin niin vähin äänin, että Pekkanen oli »suorastaan pettynyt» (*Ahti* s. 225).

[112] Vrt. *Ahti* s. 230–231. — Näin voidaan kaiketi edelleen sanoa nimenomaan teollisuustyöväkeä ajatellen, mutta erikoisesti edeltäjiä — Lehtimäen Etuvartiotaistelun Vilho Korpea tai Oinosen Tienhaarassa-romaanin lakkolaishahmoja — ajatellen Helmisen henkilökuvan moniulotteisuus on ylivoimainen.

[113] Vrt. *Ahti* s. 236–237.

[114] Vrt. sama s. 259. Eräät kokoelman novellit heijastavat Pekkasen kev. 1938 suorittamaa toista Englannin-matkaa, jolta paluu tapahtui Pariisin ja Berliinin kautta (sama s. 246 seur.).

[115] *Kare* esittelyssään (T.P:n Teokset VI, s. 122) mainitsee Rakkauden ja rahan saaneen ensiesityksen Helsingin kansanteatterissa jo 1937, mikä ei pidä paikkaansa (vrt. *Lüchou:* Teaterstaden Helsingfors); *Ahti* taas jättää näytelmän TP-monografiansa v:een 1941 ulottuvan 1. osan ulkopuolelle mainiten sen kuitenkin (s. 277 ja 300) hahmottuneen v:n 1940 aikana. Lüchoun mukaan näytelmä on esitetty Helsingin kansanteatterissa 1942 (ensi-ilta 4/3) Arvi Kivimaan ohjaamana. — Karen väärä tieto on pesiytynyt myös SK VI:een (elämäkertatiedot), kun taas M. Haavion toimittamassa elämäkertakokoelmassa Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen (1944) ja KKO 1952:ssa näytelmää ei mainita lainkaan. Suomen kirjailijat 1941–42 -bibliografiassa (1981) näytelmä ajoitetaan vuosiin 1941–42.

[116] TP:n sota-asenteita kuvastaa kirjeessä vaimolle esitetty lausuma: »Kai ne herrat työväenystävät ja maailmanparantajat siellä Venäjällä ovat hyvillään, kun ovat saaneet ihmisiä teurastetuiksi.» (*Ahti* s. 299.)

[117] Jalmari Jäntin ja TP:n kirjeenvaihtoa *Ahti* s. 265, 301–304, 116. Jäntin syytökset P. vastauksessaan päättävästi torjui epäillen samalla, onko yhteistyö käsitysten erilaisuuden vuoksi lainkaan mahdollinen.

[118] Vrt. *Ahti* s. 306 seur., 118.

[119] Ks. erikoisesti Jumalan myllyt s. 310: Yrjö ollut poissa kotoa »jo lähes neljä vuotta».

[120] Sama s. 351–352 sekä edelleen n. 80 sivun verran.

[121] Sama s. 383.
[122] Sama s. 416.
[123] Alkuperäisessä (hylätyssä) romaaniversiossa juuri Arvi johtaa Helmiseen kohdistuvaa muilutusyritystä ja sen yhteydessä ampuu hänet. Jumalan myllyissä Arvi torjuu epäilyt mukanaolostaankin (ollut silloin matkoilla), mutta esittää toisaalta Elnalle pöyristyttävän ajatuksen, että »olisi ajatusteni suurin voitto [— —] jos äitisi uskoisi minun olevan murhaajan ja sittenkin antaisi sinut minulle» (s. 478).
[124] Jumalan myllyt s. 574, 576, 578.
[125] Kuvaavasti kyllä Olavi Paavolainen TP:lle lähettämässään kirjeessä (21–31/1 –41) ylisti Arvia romaanin »melkeinpä voimakkaimpana henkilöhahmona», sen »uuden nuorison» ja »uuden ideologian» parhaana tulkkina, »johon henkilökohtaisesti tunnen niin suurta vetovoimaa» (*Ahti* s. 323–324).
[126] *Ahti* s. 316, 126.
[127] Sama s. 320 seur.
[128] O. Paavolainen kirje TP:lle 21–31/1 –41 (*Ahti* s. 315). Arvosteluaan Paavolainen täydentää itseironisella huomautuksella: »Itse en ole päässyt edes niinkään pitkälle.» Paavolaisen militaristisesta innostuksesta kertoo puolestaan Pekkasen kirje vaimolleen 27/12 –39: »Paavolainen oli käynyt rintamallakin ja kertoi sen olevan suurenmoista.» (*Ahti* s. 266.)
[129] Tie Eedeniin on intohimotarina (kellosepänapulaisen ja kiekonheittäjä-sepän kilpailu kauppa-apulais-kaunottaresta) 30-luvun Kotkasta, jonka kummallakaan sankarilla ei ole vähintäkään kiinnostusta politiikkaan ja järjestötoimintaan; siihen sisältyy kuitenkin upea työkuvaus seppien työpajasta (Teokset IV 1958 s. 112 seur.) sekä kansainvälisessä urheilukilpailussa tappiolle jääneen sepän päätös avioitua, perustaa koti ja tulla vain työläiseksi, »samankaltaiseksi kuin ne miljoonat työmiehet, jotka — —» (luetteloa kaikesta, mitä tekevät) (s. 189).
[130] Vrt. »Toivo Pekkanen ja sota» Uusi Suomi 6/3 –65 (selostus K. Ahdin esitelmästä Kirjallisuudentutkijain seurassa). Hämärtyvän horisontin kuvausaiheena on sodasta palanneen upseerin vaikeudet sopeutua rauhanomaiseen yhteiskuntaan.
[131] L. Viljanen: Nuoren kirjallisuuden puolustus, Nykypäivä n:o 3/1936.
[132] *Am Sarajas:* Pekkanen, Siippainen, Viita, Linna. Näkökulman tarkastelua. Parnasso 1955 s. 193 (sama teoksessa Viimeiset romantikot, 1962).
[133] *K. Laitinen:* Suomen kirjallisuus 1917–67 (1968) s. 99.
[134] *K. Ahti 1967* s. 237, 343 seur.
[135] S-K. Kilven Pekkas-arvosteluja ks. *Ahti* s. 65, 83, 93, 139, 184, 242.
[136] J. Pennanen Kirjallisuuslehti näyten:o 1932, n:o 3/1934 sekä n:o 1/1938; R. Palmgren sama n:o 11/1935; M. Savutie: TP 50-vuotias, Vapaa Sana n:o 244/1952.
[137] *R. Palmgren:* Työläiskirjallisuus (1965), määritelmä s. 228.
[138] 30-luvun ja sotavuosien Pentti *Haanpäätä* tarkastellessa ei käytettävissä ole enää Eino Kauppisen 1. osaan pysähtynyttä kirjailijamonografiaa. Päälähteinä H:n kaunokirjallisen tuotannon ohella ovat hänen päiväkirjansa (Muistiinmerkintöjä vuosilta 1925–39, Otava 1976) ja kirjeensä (»Vapaus vai selli, kumpi kultaisempi?» PH:n ja Erkki Valan kirjeenvaihto 1927–1949, Kulttuurivihkot n:o 1/1976, sekä P. Haanpää: Kirjeitä kahdesta sodasta, Otava 1976). Muita lähteitä: *E. Kauppinen:* Tuntematon PH — esip. Jälkeenjään. teokset I, 1956; *R. Palmgren:* Tuntematonko Haanpää? Kansan Tahto 28/4 –57. Suomen kirjallisuuden V osassa on PH -jakson kirjoittanut Kai *Laitinen.* Leningradin valtionyliopistossa on Adele *Mantere* 1963 kirjoittanut väitöskirjan PH:n 20- ja 30-luvun tuotannosta, ja Suomessa on Oulun yliopiston kirjallisuuden laitos keskittynyt näkyvästi PH-tutkimukseen alkaen Pertti *Karkaman* väitöskirjasta Sosiaalinen konfliktiromaani (1971) H:n 30-luvun keskeisiin romaaneihin kohdistuvine rakenneanalyyseineen (s. 127 seur., 269 seur.); myöhemmin mm. Lassi *Kalleisen* pro gradu -tutkielma H:n romaanien rakenteesta. Vrt. myös Juhani *Niemi:* Haanpään pohjoista uudelleenarviointia, Hels. Sanomat 1/10 –71. — Tuorein H-monografia, Aarne *Kinnusen* 50-luvun uuskritiikin hengessä kirjoittama Haanpään pitkät varjot (Otava 1982) on sekä epähistoriallinen että epäyhteiskunnallinen silputen kirjailijan tuotannon subjektiivisesti tulkituiksi katkelmiksi.
[139] Jälkeenjääneet teokset I–III (Otava 1956) sisältävät: I juttusikermät »Tie tunturin ylitse» (1925–30), »Väljän taivaan alla» (1931–34, urheiluaih.), »Ilmeitä isänmaan kasvoilla» (1931–33) ja »Mitta» (1931–38), II rom. Noitaympyrä (1931), Kivet, Pojan paluu (näyt.), Akkuna ja maantie (juttuja 1940–47), III Vääpeli Sadon tapaus (1935), Rikas mies (1925, näyt.), Puut (keskenjäänyt rom.) sekä juttusikermä »Kierros» (40- ja 50-luvuilta).
[140] Vrt. Muistiinmerk. s. 183, 197, 205, 214; Vapaus vai selli, kirje Valalle 7/7 –32 sekä Valan kirje 5/9 –32. Kirjailijan epätoivoisesta tilanteesta kertoo 21/10 –32 päiv. kirje päätoim. Eino Kilvelle, jossa tarjotaan Noitaympyrää jatkoromaaniksi S. Sosialidemokraattiin (Muistiinmerk. s. 227).
[141] Muistiinmerk. s. 245.
[142] Lehtinovelleja *Tulenkantajissa:* Hurun renki (n-n:o 1/32), Oiva Peltomaa, pula ja pieni rautatieasema lakealla maalla (n:o 11/33), Pulamiehet puhelevat (n:o 42–43/33), Pulamiehet lähtevät liikkeelle (n:o 12–13/34), Pojan paluu (n:o 45–46/34), Kullan huuhtojat (n:o 17/35), U. T. Qvist (n:o 23–24/35), Kertomus miesten hengistä (n:o 33/35), Kirkkomaalla (katk. Isännistä, n:o 43/35), Kohtaukset (n:o 48/35), Tie (n:o 22/36), Juhannushuvien jatko (n:o 12/37), Tapaaminen (n:o 27–28/37), Päivystäjä valvoo (n:o 51–52/37), Uskon voima (n:o 22/38), Mitta (n:o 48/38). — *Kirjallisuuslehdessä:* Isänmaallisuuden ilmenemismuodot (n-n:o –32), Lisiä kansanrunouskokoelmiin (n:o 4/35), Punainen puu (n:o 11/35), Vasara Ison-Herneisen yllä (katk. Isännistä, n:o 15/35), Vanha satu jatkuu (n:o 17/35), Ajomiehet kaipaavat laskutaitoista (n:o 2/36), Ylimenoharjoitus (n:o 4/36), Maanteitten varsilta (n:o 12–13/36), Taikuus (n:o 22–24/36), Pimeys (n:o 1/37), Kämppä (n:o 4/37), Kitaratyttö (n:o 11/37). — *Kiilan albumissa:* Rähjys (1937), Hiljaisissa huoneissa (1938), Löytö (1940).
[143] Tulenkantajat n:ot 42–43/33 ja 11–12/34; vrt. Haanpään lehtikirjoitus »Erään tuomion johdosta» sama n:o 26/34 (sama muistiinmerk. 2/8 –34 s. 263 sekä kirje E. Valalle 1/5 –34 (Vapaus vai selli). Sakkotuomiot langetettiin »julkisen viranomaisen ja laillisen yhteiskuntajärjestyksen» halventamisesta »raamatusta lainaamalla [!] ja halventavaa esitystapaa käyttäen».
[144] PH mainitsee 8/8 –37 (Muistiinmerk. s. 277) suunnitelmasta Vääpeli Sadon uudelleenkirjoittamiseksi.
[145] Haanpää vieraili 30-luvulla Helsingissä ainakin marrask. 1931 (Muistiinmerk. s. 188–193), syys–lokak. 1932 (s. 214–225), jouluk. 1934 (s. 266) sekä tammik. 1939 (s. 283–287). Valan edustajana vieraili Tauno Tattari Piippolassa kesällä 1932 (sama s. 205); 30-luvun jälkipuolella taas vierailivat Piippolassa Kirjallisuuslehden ja Kiilan miehet Jarno Pennanen ja Arvo Turtiainen.
[146] Neuvostoliiton 5-v.-suunnitelman lueskelu Muistiinmerk. s. 186; kirjeessä Erkki Valalle 10/9 –32 (Vapaus vai selli) H. mainitsee: »Mutta elleivät näköalat ja laitumet jossakin ajassa muutu, niin saa tässä silloin tehdä toisenkin lähdön, jonkinlaisen 'hyppäyksen tyhjyyteen', ehkä juuri itään päin, karun isänmaan polvelta kommunistisen äidin helmaan.» — Muistiinmerk. s. 223 H. kertoo Helsingin-matkallaan lokak. 1932 (siis n. 1 kk ed. kirjeen jälkeen) tapahtuneesta vierailusta Iris Uurron luona, jolloin läsnä olivat myös Katri Vala ja tämän puoliso Armas Heikel ja jälkimmäinen, kommunisti ja OTK:n kemisti, pohti Venäjälle

siirtymistä. Samalta ajalta (18/10 –32) on PH:n kirjeluonnos Jarno Pennaselle, joka Kirjallisuuslehden perustamisen merkeissä oli kääntynyt hänen puoleensa: selviää, että JP oli houkutellut PH:ta Neuvostoliiton-matkalla ja että tämä oli siitä perin kiinnostunut (»verraton asia»).

[147] Vrt. *V. Karonen:* PH:n individualismi, Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 25 (1971).

[148] *Haanpää:* Muistiinmerk. s. 234.

[149] Noitaympyrän päähenkilö Pate Teikka puolestaan mietiskelee, oliko kommunismin tarkoitus todella »tehdä ihmisestä pieni, kiltti, tajuton kasvi». Puhumattakaan maisteri Rauniosta, jonka erämaahan paon ratkaisee tympääntyminen yhteiskuntaan, niin kommunismiin kuin patriotismiinkin.

[150] Helsingin-matkallaan marrask. 1931 H. lueskelee matkustajakodissa Virginia Woolfia (Muistiinmerk. s. 190), käy Bio Astoriassa »Täydellistä avioliittoa» katsomassa (s. 191–192) ja etsii antikvariaatista Decameronea. Seuraava käynti syys–lokak. 1932 on vaihteeksi vaeltelua radikaaleissa kirjailija- ja taiteilijapiireissä, vaihteluna Edgar Wallacen lueskelu hotellihuoneessa ja käynti Tauno Tattarin opastuksella ravintola Nizzassa ilonaisia katsomassa (s. 214–225). Neljännelle käynnille (tammik. 1939) antaa leiman jälleen »piireissä» kiertely sekä henkilöiden ja nimien sekoaminen (Nyrkivaara!) (s. 283–287). Teoreettisista tai aatteellisista keskusteluista ei näissä matkaraporteissa ole vihjettäkään, ei juuri älyllisestä mielenkiinnostakaan. Verrattakoon Erkki Valan kirjettä PH:lle 5/9 –32: »Mutta eräs asia Sinun täytyy ottaa huomioosi: Sinä et jaksa aina olla yksin, Sinä et voi uudistaa itseäsi, ladata niin sanoakseni henkistä akkumulaattoriasi, ellet vaihda silloin tällöin henkistä ympäristöäsi. Sen vuoksi Sinun täytyy nyt tulla vähäksi aikaa Helsinkiin ja elää täällä meikäläisten keskellä.» (Vapaus vai selli)

[151] Muistiinmerk. s. 268, 290. — Arvosteluja Muistiinmerkinnöistä *Vesa Karonen:* PH:n uhkapeli, Hels. Sanomat 26/9 –76; *Simo Mannila:* Kansan mies — kansan kirjailija, Kansan Uutiset 14/11 –76; *Pirjo Sihvonen:* PH omien muistiinpanojen valossa, Kaleva 2/10 –76.

[152] Noitaympyrän analyysiä ks. *P. Karkama:* Sosiaalinen konfliktiromaani (1971) s. 127 seur.

[153] Lähteenä käytetty Haanpään Jälkeenjääneet teokset II (1956).

[154] Pate Teikan tyytymättömyys kohdistuu samalla myös SDP:hen, joka syyttelee kommunisteja ruplilla ostetuiksi ja vähä-älyisiksi; hän päätyy toteamukseen, että »työväkeä vielä hallitaan hajoittamalla vuosisatoja, iankaikkisesti» ja jatkaa: »Käykööt laumat laitumella, erotkoot, hajotkoot kuunnellen erimielisten, riitelevien paimentensa ääntä. Pate Teikka on nuori härkä, joka käypi kuten haluaa, kuuntelee kaikkia, eikä usko ketään.» (s. 73) Pate Teikka näkee elämän »pohjaltaan sokeana raivona» (s. 54) heijastaen tässä nuoren Haanpään biologismia ja sosiaalidarwinismia. — Kummallinen piirre sekä Täkyn että Teikan ajattelussa on sotalaitoksen näkeminen kommunismin toteutumana (s. 108–109); kysymys kai on fasistisesta valtiosta valtiossa!

[155] Raunion tympääntyminen kohdistuu sekä »pystöilevään isänmaanystävyyteen» että »vihankiihkoiseen kommunismiin». (s. 130)

[156] Jutussa »Kohtaukset» (1933; sik. Ilmeitä isänmaan kasvoilla, Jälkeenjääneet teokset I 1956 s. 199 seur.) Neuvostoliitosta palannut kertojan työläistoveri kertoo, »miltä näytti rajan takana, punaisen hämärän maassa»: »Se on suuri maa, maailma sinänsä. Siitä mitä minä itse koin ja näin saatan sanoa: työtä ja ruokaa oli. Lisäksi saatoin aavistaa maan suuret luonnonrikkaudet, ikäänkuin ilmassa tuntuvan uuden, epämääräisen toimintahalun, suuret suunnitelmat, uudet aatteet. Kaikki sai minut epäilemään, että siellä käypi, kasvaa ja kohoaa jotakin uutta, valtavaa. [— —] Minulle tuo työ ja ruoka varmuudessaan oli liian yksitoikkoista. Halusin jotakin, jotakin enemmän, jotakin itselleni, tilaisuuksia, joita me aina etsimme täällä vanhassa maailmassa [— —]» (s. 199). Vaikka »vanhassa maailmassa» keinottelijat voittavat ja työläiset saavat nuolla näppejään, palaaja on kuitenkin pitänyt »parempana tämän vanhan porvarillisen maailman arpajaisia» (s. 200), hän rakastaa »tätä kapitalistista maailmaa, sen arvaamattomuuksia, keinuntaa, heiluntaa, luhistumisia ja kohoamisia, sen suuria tilaisuuksia» (s. 201) ja kertoo lopuksi omakohtaisen kokemuksen siitä, miten talonkaupoissa pystytään vetämään nenästä niin pankkeja kuin viranomaisiakin. — Vaikka tarinaan sisältyy haanpääläistä salaivaa, sen voi sanoa mielenkiintoisella tavalla täydentävän Pate Teikan Noitaympyrässä tekemää ratkaisua.

[157] Haanpään 30-luvulla julkaisematta jääneitä teoksia käsittelivät niiden 1956 ilmestyessä (Jälkeenjääneet teokset I–III) mm. *Eino Kauppinen:* Tuntematon PH (I osan esipuhe); *Toini Havu:* PH — kapinallinen noidankehässä (Hels. Sanomat 3/3 –57); sama: »Minä kimpoan maasta», PH:n jäämistö (sama 7/3 –57); Pannasta päästetty PH (sign:ton Kansan Uutiset 7/4 –57); *R. Palmgren:* Tuntematonko Haanpää? (Kansan Tahto 28/4 –57). Haanpään teosten uuden sarjan (Teokset 1–8) ilmestyessä 1976 niitä käsittelivät mm. *Vesa Karonen:* PH:n valot ja varjot (Hels. Sanomat 18/7 –76) ja *Simo Mannila:* Kansan mies — kansan kirjailija (Kansan Uutiset 14/11 –76).

[158] Viittaukset teoksen ensipainokseen 1935.

[159] *J. Pennanen:* Talonpojat tulevat, Kirjallisuuslehti n:o 18–24/1935. Mainittakoon tässä yhteydessä *Aarne Kinnusen* nerokas oivallus (Haanpään pitkät varjot s. 118): »Romaanin nimi 'Isännät ja isäntien varjot' viittaa siihen, että olio ei ole täydellinen ilman varjoaan.»

[160] Haanpään Teoksiin I (1956) »jälkeenjääneinä juttuina» sisältyy joukko suurta talouspulaa käsitteleviä aiheita kuten »Historiallinen kertomus muutamasta Puu-nimisestä miehestä ja eräästä kapinasta» (1932, aiheena Nivalan »konikapina»), »Oiva Peltomaa, pula ja pieni rautatieasema lakealla maalla» (Tulenkantajat 1933), »Lukko Teeriahon ovella» (1933, hylätty sk-kivääri autiotalon ovenpönkkänä), »Tie» (1931, talonisäntä pulan kourissa, myös kaupunkiin siirtyneet omaiset), »Työvoiman tuotannon rationalisointi» (1931, satiiria pulapolitiikasta), »Esa Kurkimaan elämys» (1933, työttömyys: joutuu siirtämään vettä lätäköstä toiseen), »U. T. Qvist» (Tulenk. 1935; työttömäksi joutuneen konttoristin itsemurha). — Jälkeenjääneissä jutuissa (Teokset I) valotetaan myös maaseudun työväenliikkeen ahdinkoa Lapuan terrorin kourissa: »Taistelu eräästä talosta» (1933, työväentalo sk-taloksi), »Isänmaallisuuden tulenpatsaat» (1932, työväentalon tuhopoltto), »Isänmaallisuuden ilmenemismuodot» (1932, muilutus). Puufirmojen työvoimariistoa ylipäänsä käsittelee jutelma »Ajomiehet kaipaavat laskutaitoista» (Kirjallisuuslehti 1936), ja »Kylän räätälin iltakävely» (1932) on terävän herkullinen kokonaisinventaario maalaiskylän yhteiskunnallisista luokkasuhteista.

[161] Sotalaitosta ja militarismia peilataan vastakkain pulailmiöiden (työttömyys, aineellinen kurjuus) kanssa eräissä Teoksiin I (1956) sisältyvissä jälkeenjääneissä jutuissa kuten »Eräs jatkuva paraati» (1932, työttömien armeija kontra sotilasparaati), »Kenraali Impola» (1935, julk. 40-luku 1946, rihkamahetaleisiin pukeutunut kylähullu pilaamassa patsaanpaljastuksen) sekä »Rähjys» (Kiilan albumi 1937, aliravittu nälkäseudun nuorukainen häpäistävänä kutsunnoissa). Vielä on mainittava »Puunkaatajan päiviä» (1934), jossa on aiheena metsätyömiesten kollektiivinen herääminen pulatilanteessa maailmaa liikuttelevaksi »valtavaksi vivuksi» sekä takautumana kuvattu tapahtuma ns. heimosodista, komppanian kieltäytyminen ylittämästä rajaa. (ks. *V. Karonen:* PH:n individualismi. KTS:n vuosik. 25 (1971) s. 37–38).

[162] Käytetty laitos Teokset VII 1958.

[163] Tähän viittaa Erkki Vala romaania Tulenkantajissa (n:o 51–52/1938) esitellessään.
[164] *E. Kauppinen:* Alkusanat. — P. Haanpää: Kirjeitä kahdesta sodasta, v. 1977.
[165] Sama Haanpään teos s. 15 (7/12 –39) ja 31 (25/6 –41).
[166] Sama s. 91 (9/11 –42). 12/7 –43 päiv. kirjeen (s. 115) mukaan H:n Korpisota-teoksesta oli tehty saksannossopimus wieniläisen kustannusliikkeen kanssa.
[167] Kirjeitä kahdesta sodasta s. 131 (9/4 –44). — Arvosteluita sotakirjeistä *V. Karonen:* Tuntematon sotilas Haanpää, Pentti, Hels. Sanomat 6/12 –77; *S. Mannila:* Yksityinen Haanpää, Kansan Uutiset 7/12 –77.
[168] Vrt. *K. Laitinen:* PH — SK V s. 400; *P. Tarkka:* Suomalaisen sotaromaanin juuria (V. Linnan juhlakirja) WS 1980. Teoksen lämpimyyttä ja myönteisyyttä kiitteli mm. Lauri Viljanen arvostelussaan Hels. Sanomissa.
[169] Käytetty laitos Valitut teokset 1955.
[170] Myös 14/3 –40 Tilkassa päiv. kirjeessä (s. 26) H. puhuu »puoliksi murheellisesta rauhasta». Käsitellessään H:n kolmea sotateosta 40-luvussa (PH sotiemme kuvaajana, n:o 5–7/1947) *Arvo Turtiainen* kiistää H:n aatteelliset myönnytykset Korpisodassa. Vrt. toisaalta *Veikko Huovinen:* PH ja sota I–III, Kaleva 19, 20 ja 21/9 1969, jossa korostetaan H:n Korpisodassa ilmenevän patriotismin aitoutta. — Piippolassa 31/1 –46 /p.o. –45?/ päiv. kirjeessään Arvo Turtiaiselle (Kai Linnilä (toim.): Kiila 1936–1966 s. 21) Haanpää puolestaan mainitsee R. Palomeren Kiilan albumissa 1944 julkaistun romaanikatkelman »Joel Valaksen talvisota» miellyttäneen häntä »erityisesti», koska »se toi niin elävästi mieleen omat silloiset tuntemukseni».
[171] »Aapeli Metsän sotaa» (julk. 40-luku n:o 3/1946). »Se ei ollut hänen sotansa. Sotikoot ne, joilla on sotimista.» Kertomus on Jälkeenjään. teoksissa vailla ajoitusta.
[172] *Katri Vala* (oik. Karin Wadenström, v:sta 1930 Heikel, s. 11/9 1901 Muoniossa, k. 28/5 1944 Eksjössä (Ruotsi). Vanht metsänhoitaja Robert W. ja Alexandra Mäki. Muutto Porvooseen 1902, sieltä Ilomantsiin 1905 ja sieltä isän kuoltua 1911 jälleen Porvooseen, jossa ylioppilas 1919 toimien sitten WSOY:n konelatojana ja korrehtuurilukijana sekä kotiopettajana. Heinolan kansak. opettajaseminaari 1921–22 (ensimmäiset vapaamittaiset runot), sitten kansak. opettajana Kuopion mlk:ssa 1922–23 (Ultran avustaja), Valkealassa 1923–24, Askolassa 1924–26, Ilomantsissa 1926–28. Aviol. Armas Heikelin kanssa 1930. Mukana runoantologioissa Nuoret runoilijat (1924) ja Hurmioituneet kasvot (1925), omat kokoelmat Kaukainen puutarha (1924), Sininen ovi (1926), Maan laiturilla (1930), Paluu (1934), Pesäpuu palaa (1942). 30-luvulla Tulenkantajat-lehden kirjallisuusarvostelija ja pakinoitsija (Pecka), Kirjallisuuslehden toimituskunnan jäsen 1935–36. Hiilten, Nuortasavaltalaisten liiton, Ihmisoikeuksien liiton, Kiilan sekä SDP:n jäsen; 1935–37 kansak. opettajana Lauritsalassa. Sotavuosina Muoniossa, Leppävaarassa ja lopuksi tubiparantolassa Ruotsissa. Kootut runot 1945 ja 1977, Henki ja aine (pakinoita) 1945, Suorasanaista 30-luvulta ja -luvusta (arvosteluja, pakinoita) 1981. — Armas Gösta Irving *Heikel,* s. 3/10 1906 Albanyssa NY USA, yliopp. 1924, fil. kand. 1931. Kemistinä eri laitoksissa 1928–45, Työterveyslaitoksen kirj. hoitaja 1952–68, sama Eläintiet. korkeakoulun fysiol. laitoksessa v:sta 1968. Kuoli Jyväskylässä 1980. — Lähteitä: Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen (1944); *J. Pennanen:* Maailman aamun runoilija (Kiilan albumi 1944); Katri Vala — tulipatsas (1946); Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *U. Kupiainen:* Suomalainen lyriikka Siljosta Sarkiaan (1948); *K. Saarenheimo:* Tulenkantajat (1966); sama: esip. ja selit. KV:n koottuihin runoihin 1977; *M. Savutie:* KV, SK VI (1967).
[173] *E. Karhu:* Suomen 1900-luvun lyriikasta, Punalippu n:ot 11 ja 12/1981. Viimeiselle-runoa kosk. kohta n:o 12/81 s. 92.

[174] *A. Heikelin* kirjeet tekijälle 17/8 –76, 3/4 –78 sekä joulup. –79.
[175] *K. Saarenheimo:* Selitykset — KV: KR 4 p. 1977 s. 512–513.
[176] Sama s. 513.
[177] *A. Heikelin* kirje tekijälle 17/8 –76 (promemoria-liite); myös *Saarenheimon* selitykset s. 512.
[178] *K. Saarenheimon* kirje tekijälle 11/8 –82. S. jonka vuosia valmistelema KV-monografia ilmestyy kev. 1984, vakuuttaa, ettei KV:n 20-luvun puolivälissä Bo Thermanille lähettämissä kirjeissä vastoin Heikelin luuloja ole mitään runojen poliittisuudesta todistavaa.
[179] Puolison AH:n korostaessa runoilijan marxilaisuutta ja kumouksellisuutta veli EV puolestaan on (v. 1950 tapahtuneen poliittisen kääntymyksensä jälkeen) korostanut runoilijan individualismia ja yleishumaanisuutta kontra Kiilan »kollektivistit».
[180] *K. Saarenheimon* kirje tekijälle 11/8 –82; vrt. myös *O. Paavolaisen* tutkielma teoksessa KV — tulipatsas s. 131.
[181] KV — tulipatsas (*Sirkka Gustafssonin* muist.) s. 19.
[182] Runo »Vanha talo» Kotoa ja Kaukaa n:o 37/1926, proosa »Havukanta. Vaatimaton tarina vaatimattomista ihmisistä» Sosialidemokraatti (Lepohetkeksi) 28/5 –27.
[183] KV — tulipatsas (*O. Paavolaisen* tutk.) s. 157.
[184] *K. Saarenheimon* kirje tekijälle 11/8 –82.
[185] Arvostelut »Det regnade i fyrtio dagar» (mm. Kaukainen puutarha) Abl 13/5 –25 sekä »Den yngsta finska lyriken» (mm. Sininen ovi) Abl 29/7 –27. D:n asenne tulenkantajaeksotiikkaan on arvosteluissa vahvasti kielteinen.
[186] Katkelmat runoista »Maan laiturilla» ja »Onnellinen».
[187] Niihin tuntuu liittyvän — siltana koetusta kärsimyksestä kirvoittavaan luomistyöhön — »Runon synty» (Työläisnaisten Urheilulehti n:o 11–12/1932, sis. Paluu-kokoelmaan): »Elämän syväaura / kulki viiltäen ylitseni, / olin hajalla, haavoissa, vapisin. / Silloin pulpahti esille vihreä liekki / — —».
[188] Kysymyksessä on Santahaminasta ja Suomenlinnasta kantautunut rannikkopatterien harjoitusammunta (KV: KR 1977 komm. 549).
[189] Runossa esiintyvää näyteikkuna-motiivia (rikkauden ja köyhyyden erottajana) tarkastelee *Olof Enckell* esseessään »Topelius' dikt Kommunismens vagga» (Skr. av SLSF: hist. o. litt.hist. studier 45, Hfors 1970 s. 21 seur.) mainiten rinnakkaistapauksia Anna Maria Lenngrenistä, Snoilskysta ja Tavaststjernasta Victor Hugohon ja Proustiin saakka.
[190] Saman runoilija-elämäkerran kertoo jo Kuluttajan Lehden kevätn:ossa 1932 julkaistu runosikermä »Satuja Si-Si-Dusista» (sis. Paluu-kok.) 20-luvun romanttista runotyyliä soveltaen ja samalla leikillisen ilkikurisesti, keijukaisen hahmossa, joka ihmisten itsekkyyden ja typeryyden ohella saa kokea myös »pienten mustien miesten» (fasistien) väkivaltaisen suuntukkimisen, ja joka vihdoin »unen laivalla» paettuaan herää 1 000 vuotta myöhemmin siihen, että kaikkien ihmisten veljeys ja vapaus on toteutunut. — Uutta kehitysvaihetta manifestoiviin runoihin kuuluu jossakin mielessä myös Ester Ståhlbergin Aamu-aikakauslehdessä (n:o 1/1932) julkaistu runokuviltaan ylen romantisoiva »Paluu», jossa kirjoittaja kertoo paluustaan »kuolemanrannalta» »läpi sinisen seudun» voitollisesti nauraen; häntä vastassa on kuitenkin »ihmisten luoman Elämän pilkallinen nauru» — Elämän, jota hän ei suostu tunnustamaan.
[191] Paitsi »Ihmisenpojan ruoskassa» Vala 30-luvun taistelevassa aaterunoudessaan käyttää raamatullisia myyttejä mm. runoissa »Itämaitten viisaat» (Kuluttajan Lehti joulun:o 1932), »Herodekset ja vapauttajat» (Työv. Joulualbumi 1933), »Elä-

män virta» (Rauhaa Kohti n:o 1/1934) sekä »Orjuudesta lähtö» (Sosialidemokraatti 1/4 –34), näistä kaksi ensinmainittua Paluuseen sisältyviä. Raamatullisten aiheiden ja symbolien käyttö on perinteenä jo vanha työväenliikkeen runoudessa ja luonteenomaista myös Valan tunnesosialistiselle ideologialle; eräät arvostelijat (V. Kajava Tulenkantajissa, R. Palmgren Kirjallisuuslehdessä) asennoituivat siihen kriittisesti.

[192] KV: KR 1977, komm. s. 548. Runon tärkeyttä osoittaa sen sijoittaminen Paluu-kokoelman johdantorunoksi. Lähellä »Pajupilliä» on sävyltään kokoelmaan sis. »Silta» (Sosialidemokraatti 19/2 –33), jossa runoilija (lasten vetoavien käsien tavoittamana) toivoisi olevansa »horjumaton kallio» ja »väkevä kuin meri» voidakseen laulullaan kaataa »päivännousunmaasta» erottavan muurin, mutta tuntee olevansa »vain hauras silta, / jonka yli tienne kulkee».

[193] KV — tulipatsas (*Pentti Lahden* muist.) s. 58–60.

[194] Sodanvastaisia runoja myös »Morituri te salutant» (Tulenkantajat n:o 42–43/1933, sis. Paluu-kok.)

[195] KV: KR 1977, komm. s. 585.

[196] Katri Valan yleishumanismia ja tulenkantaja-individualismia (kontra Kirjallisuuslehden ja Kiilan kollektivismi) on *Erkki Vala* todistellut mm. artikkeleissa »KV:s härstamning och världsåskådning» (Nya Pressen 11/9 –51) sekä »Tulenkantajat ja kollektivistit» (Turun Sanomat 26/1 –52). Jossakin määrin samaa pyrkimystä on havaittavissa myös *Kerttu Saarenheimon* KV:n koottuihin runoihin 1977 kirjoittamassa esipuheessa ja kommenteissa.

[197] Vrt. KV — tulipatsas (*Vihtori Laurilan* kirj.) s. 72–73.

[198] Erikoisesti modernia maailmanlyriikkaa Vala suomensi Tulenkantajiin runsaasti ja hänen käännöstyöstään sisältyy upeita näytteitä myös Paluu-kokoelmaan, jossa huomiota herättävät erikoisesti käännökset kiinalaisesta runoudesta (Litaipe, Tufu) sekä Elli Tompurin »Poltettua runoutta» -lausuntailtaan käännetyt Heinen ja Tollerin runot.

[199] Edellinen Tulenkantajat n:o 28/1933, jälkimm. sama n:o 34/1933.

[200] »Voitollinen runoilijahenki» Tulenkantajat n:o 42/1934, »Voittoisa runoilijahenki» sama n:o 44/1934.

[201] Kirjallisuuslehti n:o 18–24/1935.

[202] Edellinen Tulenkantajat n:ot 3 ja 4/1935, jälkimmäinen sama n:ot 11–14/1938.

[203] Katri Valan pakinoista ilmestyi 1945 valikoima *Henki ja aine* (Kansankulttuuri), valikoima arvosteluista, tutkielmista ja samalla uusi painos pakinoista taas otsikolla *Suorasanaista 30-luvulta ja -luvusta* 1981 (Kansank., esipuhe R. Palmgren).

[204] Joitakin kokoelman runoja, kuten taistelevan runouden oikeutusta puoltava »Laulumme», on tosin julkaistu erillisinä vielä v:n 1934 puolella (Tulenk. n:o 12–13/1934).

[205] RP oli jo aikaisemmin (Tulenkantajat n:o 14–15 ja 16/1933) polemisoinut prof. V. Tarkiaista vastaan, joka esitelmässään oli vaiennut KV:n uudesta yhteiskunnallisesta kehitysvaiheesta. RP:n KV-essee oli ennen julkaisemista tarkastettu Erkki ja Katri Valan sekä kirjoittajan yhteisessä neuvonpidossa ja samassa vaiheessa oli myös Paluu-kokoelman käsikirjoitus ollut RP:n nähtävänä. Jonkinlaista tyytymättömyyttä ilmeni tuossa vaiheessa kummallakin puolella, ja siihen liittynee KV:n lähettämätön kirje- tai lehtipolemiikkiluonnos, joka Armas Heikelin väärällä ajoituksella varustettuna on saanut sensaatiomaista huomiota Eskola & Eskolan toimittamassa »Kirjallisuus Suomessa -teoksessa (T 1974, Pertti Lassilan art. s. 120); myös *Saarenheimo* sen mainitsee (KV: KR 1977, komm. s. 561–562).

[206] L. Viljasen Paluusta käydyssä lehtipolemiikissa (HS 6/12 1934) esittämän olettamuksen, että kustantaja oli kokoelmaa myös karsinut, KV vastineessaan (Tulenk. n:o 44/1934) torjui; sensurointi oli hänen mukaansa kohdistunut vain yhteen runoon.

[207] Katri Vala vastasi Viljasen arvosteluun pakinalla »Voitollinen runoilijahenki» (Tulenk. n:o 42/1934), mihin Viljanen puolestaan vastasi artikkelilla »Tyytymätön runoilijahenki» (Hels. Sanomat 6/12 –34) ja siihen KV vuorostaan artikkelilla »Voittoisa runoilijahenki» (Tulenk. n:o 44/1934). Viljasen tekstit ks. KV — tulipatsas s. 337–339. Viljasen syytökset toistuvat kokoomateoksessa *Kivestä Siippaiseen.* s. 531.

[208] Muita arvosteluita: K-M. Rydberg Sosialidemokraatti 11/11 –34, Sampo Haahtela Uusi Suomi 25/11 –34, E. Diktonius Elanto 30/11 –34, T. Vaaskivi Kaleva 23/12 –34, Antero Kajanto Kansan Lehti 7/11 –34, V. Kojo Karjala 18/11 –34, Mika Waltari Maaseudun Tulevaisuus 17/11 –34, V. Kajava Tulenkantajat n:o 40/1934, Otto Varhia Työläisnuoriso 21/11 1934, nimim. M-o Ylioppilaslehti n:o 23/1934.

[209] KV: KR 1977, esipuhe *(Saarenheimo)* s. XXII.

[210] Myös KV kuului SDP:hen nähtävästi ASS:n välityksellä, joskin — toisin kuin puolisonsa — osallistui seuran kokouksiin aniharvoin.

[211] Tulenkantajain seuran kokouksessa 23/9 –34 asetettuun lehden toimitusneuvostoon kuuluivat KV:n ohella Tapio ja Nyrki Tapiovaara, Mauri Ryömä ja R. Palmgren (koollekutsujana) (vrt. Tulenk. n:o 33/1934). Vuodenvaihteessa tapahtunutta Tulenkantajain seuran omavaltaista poistamista lehden julkaisijan paikalta ja samalla toimitusneuvoston syrjäyttämistä seurasi EV:n syrjäyttäminen TS:n vuosikokouksessa 9/3 –35, jolloin KV:n ohella johtokuntaan valittiin N. Tapiovaara, M. Ryömä ja R. Palmgren, varalle Elvi Sinervo ja T. Tapiovaara. Seura joutui siis opposition käsiin, joskin KV:llä oli onnistuttu estämään Palmgrenin valinta puheenjohtajaksi; hänestä tuli kuitenkin varapj. ja KV:n siirryttyä Lauritsalaan vt. pj. Kirjallisuuslehden keväällä muodostettuun toimituskuntaan (vrt. KL n:o 6/35) liittyi kesällä myös KV (vrt. sama n:o 11/35). Taivuttelu (käynti Heikelien kodissa Tikkurilassa) oli annettu RP:n tehtäväksi, ja hän onnistui siinä kiitos Armas Heikelin tuen. Vrt. *R. Palmgren*: 30-luku Erkki Valan varjossa, Tilanne n:o 8/1963 s. 377 seur. — KV:n toimeentulon turvaamiseksi Helsingissä SKP tarjosi hänelle taloudellista tukea, jonka hän kuitenkin torjui (vrt. KV — tulipatsas (*Jarno Pennasen* tutkielma) s. 199; *Saarenheimo:* esip. KV: KR 1977 s. XV). Täysin vaille tukea ja ymmärtämystä työväen taholta KV ei siis jäänyt, kuten *Vihtori Laurila* (s. 76) ja *Hagar Olsson* (s. 109) Tulipatsas-muistojulkaisussa väittävät.

[212] Ihmisoikeuksien liiton perustaminen 8/11 –35, jolloin KV valittiin sen valtuuskunnan jäseneksi (ks. Tulenkantajat n:o 45/1935). Kulttuuririntaman perustaminen 13/10 –35 oli heijastus Pariisissa kesällä järjestetystä kirjailijain kansainvälisestä kongressista; johtokomiteaan valittiin KV:n ohella Selma Anttila, Toivo Pekkanen ja Matti Kurjensaari (Salonen). Kirjan talon matineassa esiintyivät KV:n ohella omine tuotteineen Pentti Haanpää, Elvi ja Aira Sinervo, Arvo Turtiainen, Viljo Kajava ja Otto Varhia sekä ohjelmapuheen pitäjinä Helmer Adler ja Raoul Palmgren (ks. RP: Kulttuuririntama, Kirjallisuuslehti n:o 16/35). S. Sosialidemokraatissa tilaisuudesta julkaistiin selostuksen (nim. L-s 14/10 –35) ja polemiikin (nim. O.L. 20/10 –35) johdosta KV julkaisi lehdessä 2/11 –35 poleemisen kirjoituksen »Nuoret kirjailijat ja 'myönteinen kritiikki'». Sitä seurasi vielä K-M. Rydbergin, H. Adlerin ja R. Palmgrenin yhteinen kirjoitus »Keskustelua työväen runoudesta» (Sosialidemokraatti 9/11 –35). Väittelyä käytiin myös Tulenkantajat-lehdessä (nim. Penaali n:o 43/35, nim. O. L. ja Penaali n:o 46/35).

[213] 30-luvun viime vuosina KV osallistui Kiilan kokouksiin, joista muutama pidettiin hänen Käpylän-kodissaan. Samoin hän osallistui Kirjan talolla kev. 1938

järjestettyyn Kiilan matineaan, jossa *Pentti Lahti* tapasi hänet ensi kerran ajatellen: tietäjänaisen kasvot, tietäjänaisen ääni (KV — tulipatsas s. 61).

[214] KV: KR 1977 komm. s. 566 (kirje 30/12 –35).

[215] KV — tulipatsas s. 248 (kirje 7/5 –36).

[216] 12/8 –34 syntynyt Mauri Heikel oli sairautensa (kitalakihalkio) vuoksi aluksi vieraan hoidossa, sitten äitinsä hoivissa Tikkurilassa ja Lauritsalassa. Muuten terve, vankka poika siirtyi myöhemmin sotavuosina äitinsä kanssa Ruotsiin, jossa nuorukaisikää lähestyessään teki itsemurhan. MH:sta kertovat Tulipatsas-julkaisussa *Helvi Hämäläinen, Vihtori Laurila, Ragnar Ljungdell* ja *T-M. Salminen;* ks. myös KV: KR 1977 komm. s. 568.

[217] Espanjan kansanrintama-demokratian syntyä ja puolustustaistelua fasismia vastaan seurattiin Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä ja Soihdussa kiinteästi. KV kuului myöhemmin (1939) ilmestyneen muistelmakokoelman *Suomen pojat Espanjassa* toimituskuntaan.

[218] Lauritsalassa syntynyt runo voi olla yhteydessä siihen, että sikäläisenä kauppalalanjohtajana toimi sosialidemokraatti Santeri Jakobson, itse juutalainen ja juutalaisoikeuksien tarmokas puoltaja. On toisaalta muistettava, että erikoisesti Tulenkantajat seurasi kiinteästi Saksan juutalaisvainoja ja että jo 1934 oli (Kansanvallan kustantamana) ilmestynyt suomeksi kansainvälisen toimituskunnan laatima *Ruskea kirja*, jossa selostettiin yksityiskohtaisesti Saksan natsiterroria, juutalaisvainoja ja keskitysleirejä. Kirjeessä puolisolle maalisk. –36 KV luonnehti runoa: »'Tavoittamaton' on Vallankumouksen henki. En tiedä oikein, mistä sain nimen Sebastian, ehkä Sebastian-marttyyristä. Pidän runoa hyvänpuoleisena.» (Nuolilla kiduttaen surmattu S. oli suosittu aihe renessanssitaiteessa, mm. Cosimo Tura ja Sodoma.) — Omituista kyllä, Saarenheimo näkee runossa »selvän kannanoton 30-luvun sisäpoliittisiin tapahtumiin». Vielä hämmästyttävämpi on Erkki Valan haastattelutieto, että runo olisi Olavi Paavolaisen neuvosta jätetty kokoelman ulkopuolelle (KV: KR komm. s. 586). — Runo on julkaistu uudelleen 40-luvussa n:o 5/1945 »ennen julkaisemattomana» ja viitaten paitsi natsiterroriin myös kotimaiseen taantumusriehuntaan »30-luvulla», ja vielä kerran Kansan Uutisissa 25/5 –74; Erkki Valan oikaisu 28/5 –74.

[219] KV: KR 1977 komm. s. 573.

[220] Sama s. 586–587. Onnettomuuksia täydensi kälyn Ulla Heikelin kuolema sotalapsijunan pommituksessa, ks. sama s. 586.

[221] Sotavuosien elämäkertatiedot *V. Laurilan, H. Hämäläisen, V. Kyrölän, T-M. Salmisen, E. Ståhlbergin, T. Tapiovaaran ja R. Ljungdellin* muistelmista KV — tulipatsas-muistojulkaisussa. Kirjailijaeläkettä KV:lle puolsivat Y. Hirn, A. Mörne, L. Viljanen, V. Tarkiainen ja A-M. Tallgren. Viimeisessä (25/5 –44 päiv.) kirjeessään Olof Lagercrantzille KV esitti katkeria huomautuksia V. Tannerin politiikasta (contra kuutoset) sekä Ruotsin hallitsevasta sosialidemokraattisesta puolueesta (*Lagercrantzin* muist. KV — tulipatsas s. 55).

[222] KV — tulipatsas s. 203.

[223] Sama s. 7.

[224] KV: KR 1977, komm. s. 576.

[225] »Maailman aamun runoilija», KV — tulipatsas s. 201. — »Ilmestyskirja» jatkaa *Paluun* raamatullisten aaterunojen sarjaa muodostaen niiden huipun. Se noudattaa pitkin matkaa Johanneksen ilmestyksen symboliikkaa: 1. säkeistön »kypsät viikunat» 6: 13 ja »lohikäärmeen pyrstö» 12: 4, 12; 2. säkeistön »lohikäärme» »synnyttäjän luona» 12: 1–2; 3. säkeistön »merestä» nouseva »Peto» 13: 2; 4. säkeistön putoavat »enkeleiden sirpit» ja »Jumalan vihan suuri kuurna» 14: 14–20; sekä vihdoin 5. säkeistön »taisteluiden kumu», »linnut» »sotapäälliköiden lihaa» syömässä ja »Pedon» syvyyteen syökseminen 19: 17–18 sekä »hiljaisena» seisova »temppeli» 21. — Jos merestä nouseva Peto (3. säk.) tulkitaan Hitleriksi, on mielenkiintoista, että tämä Peto (joka 5. säkeistössä syöstään syvyyteen) saa Johanneksen ilmestyksen mukaan (13: 2) valtansa Lohikäärmeeltä, joka siis olisi = Kapitalismi. — Jos Paluun eräiden runojen raamatullinen symboliikka herättää epäilyjä, ne raukeavat »Ilmestyskirjan» edessä: millä muulla kielellä, symboliikalla, ismillä olisi 2. maailmansodan koko terribilità, sen apokalyptisyys voitu kuvata yhtä tiivistettynä ja tehokkaasti!

III. ROMAANIN JA NÄYTELMÄN KÄRKIHAHMOJA

[1] *Iris Uurto* (Lyyli Ester Ripatti, o.s. Mielonen) synt. 28/1 1905 Kerimäellä (Etelä-Savossa), vanht maanvilj. Paavo M. ja Maria Pennanen. Yliopp. 1929, yliopisto-opintoja, jotka avioliitto Aku Rautalan (Ripatti) kanssa 1930 katkaisi; siirt. Helsinkiin ja puolison kuolema 1931. Osallistui 1931 Hiilet-yhdistyksen toimintaan sekä 30-luvun puolivälin jälkeen Kirjailijaryhmä Kiilan toimintaan (eroten kahdesti). Kuolemanrangaistuksen vastaisen adressiliikkeen kesk. henkilö. Lukuisia ulkomaanmatkoja. Siirtyi 50-luvulla Intiaan, myöh. poikansa Aku-Kimmo Ripatin luona Suomussalmella. — Lähteitä: Kivestä Siippaiseen (1944); Kailaasta Meriluotoon (1947); *M. Savutie:* IU — ihmissielun kirurgi (Työläisopiskelija 1943); *I. H. Orras:* IU — rakkauden psykologi (40-luku n:o 11–12/1945); *Vappu Väre:* IU nerokas syrjästäkatsoja (Kerho 33, 1945); *R. Koskimies:* Elävä kansalliskirjallisuus III (1949), *A. Laurila:* IU, Suomen kirjallisuus V (1965).

[2] Uurron proosaa Kirjallisuuslehdessä:näyten:o –32, n:o 1 ja 3/33, n:o 5–7/36. Tulenkantajissa n:o 40/33. Lisäksi Sievin lapsenmurhan aiheista näytelmää koskeva haast. Kirjallisuuslehti n:o 1/38.

[3] *J. Pennanen* kirjoitti Taiteen Maailmassa: »Kun tämä pieni hymyilevä nainen tulee luoksenne ja tekee uskomattoman naiiveja kysymyksiä, valtaa teidät miellyttävä ylemmyydentunto, ja te vastaatte jotain koettaen alentua hänen älylliselle tasolleen. Silloin te olette tämän hiipivän Dianan saaliina. Varomattomuudessanne olette paljastanut itsenne peljättävälle psykologille. Huonoin puoli teidän minuuttanne roikkuu nyt hänen kokoelmissaan.» (Lainaus Vappu Väreen tekstistä julkaisussa Kerho 33, 1946 s. 32–33.) Uurron kyselytekniikasta (tarpeen tullen kynä ja lehtiö esillä à la Zola) on tekijälle kertonut *Helmer Adler*, jolle kirjailija Sosialidemokraatin toimituksessa vieraillessaan oli tehnyt »mikä tämä on?» -tyyppisiä kysymyksiä aina kyniä ja liimapurkkia myöten. Tekijä puolestaan kohtasi IU:n ensi kerran Hiilten yleisötilaisuuden sinisilmäisen pelottomana puheenvuoron käyttäjänä ja koki sittemmin tämän taholta sekä luottamusta, toimia »Kypsyminen»-romaanin käsikirjoituksen atelierikriitikkona, että epäluottamusta, olla Kirjallisuuslehden vappunumerossa 1936 IU:n satiirin kohteena (»Varhaiskevättä»: »Olai Spåre oli ainoa marxilainen kriitikko meillä.»). Jarno Pennasta odotti toki kovempi kohtalo sodanjälkeisessä romaanissa »Joonas ei välittänyt».

[4] *T. Pekkanen:* Voimakas esikoisteos. Tulenkantajat n:o 11–12/1930. Huomattavasti kielteisempi oli Sosialidemokraatin arvostelija (nim. VP 30/4 –30).

[5] Kypsyminen (ensi p. 1935) s. 286.

[6] Sama s. 407 seur.

[7] Vrt. Rakkaus ja pelko (ensi p. 1936) s. 48 seur.

[8] Pelkästään Kaarinan ja Vasallin rakkaustarinaa ja vuodenaikoja koskevia mainintoja seuraten päädytään kesään 1933. Hämmentävä on maininta (s. 175) Ellsworthin Etelänapa-retkestä, joka tapahtui vasta 1935! Rakkaus ja pelko -romaanissa (s. 42) taas on 32-vuotiaan Niilo Vasallin maininnasta, että hän oli 14-vuotias v. 1918, laskettavissa, että ollaan vuodessa 1936.

[9] *Maija Savutie* on Kypsymistä Kirjallisuuslehdessä (n:o 18–24/1935) arvostellessaan puhunut U:n kaunojen individualistisuudesta esimerkkinä rva Pallas. Kuva perheenäidistä, joka yrittää kirkon ja virkavallan avulla palauttaa miehensä aviovuoteeseen, jonka puhtaus- ja siivousraivo huipentuu ovelta ostetun saippuan pesemiseen ennen käyttöä ja jonka itsesääli perheen sisäisissä tunteenpurkauksissa ilmenee yllytyksessä »polttakaa, heittäkää ikkunasta, sysätkää auton alle» — on todella myrkynvihreällä antipatialla piirretty.

[10] Aikakauslehden leikitteleväilmeinen, luistavapuheinen toimittaja on helposti tunnettavissa Jarno Pennaseksi, ja varmemman vakuudeksi Kaari raskauden aikana vierailee toimittajan rouvan Hertta Kankaan luona, neljän pulskan tyttären äidin, jolla »ei ole muuta taipumusta kuin olla äiti», synnyttämisen fanaatikon, jonka luota vieras pakenee pyörtymäisillään! (s. 244 seur.)

[11] Tähän on viitattu *Elvi Sinervon* Rakkaus ja pelko -romaanista Kirjallisuuslehdessä (n:o 22–24/1936) julkaisemassa arvostelussa ja samoin *Aarne Laurilan* Uurto-artikkelissa SK V:ssä.

[12] *Koskimies 1949* s. 299 seur.

[13] Kypsyminen s. 251 seur. — Franz Mehringin tekstejä ja hänen tuotantoaan koskevia selostuksia julkaistiin Kirjallisuuslehdessä 1935–36. Hänen 30-vuotista sotaa koskeva tutkimuksensa oli ruotsinnoksena (»Gustav Adolf») luettavissa Helsingin kaupunginkirjastosta.

[14] *A. Laurila:* SK V s. 539; *Orras* s. 654.

[15] Tähän kiinnittää huomiota *Vappu Väre* kirjoituksessaan Kerho 33-julkaisussa s. 36.

[16] *Orras* s. 658.

[17] *K. Vala:* Timanttilait, Tulenkantajat n:o 48/1938.

[18] Vastakohtaa, puhtaan älyn elinkelvottomuutta, on romaanissa edustamassa itsemurhaan päätyvä »matemaattinen nero» lehtori Siiri Halava.

[19] Romaanin »ruumiin viisauden» ja »objektiivisen rakkauden» oppeja *Koskimies (1949)* selostaa ja lainaa ilmeisen imponoituna pitkälti (erik. s. 303–304). — Ruumiin viisaudesta Uurto sai ensi kerran valtion palkinnon (vrt. *Väre:* Kerho 33 s. 291).

[20] Elias Aro toimii porvoolaisen tehtaan (= WSOY) konttoristina ja julkaisee runoteoksen; kosiessaan hän havittelee ylioppilaaksi lukemista ja sitten valmistumista juristiksi.

[21] Uurron haastattelu Nykypäivässä (v:n 1938 alussa), lainattu keskeisin osin Kirjallisuuslehteen n:o 1/1938 otsikolla »Teatteri pelkää murhenäytelmää»; kirjailija kertoo siinä paitsi näytelmän aiheesta myös sen torjumisesta teatterin taholta, joka oli pitänyt sitä liian järkyttävänä.

[22] Näytelmiä Äiti ja Intohimo omaisuuteen käsittelee *P. O. Barck* katsauksessa »Finsk boköversikt» Hbl 14/4 –46.

[23] Kirjailija mainitsee ne (s. 7) Suomalaisen kohtalonäytelmän »Puolustuspuheessa».

[24] *Barck:* m.k.; *Koskimies:* Suomen Kansallisteatteri II (1972) s. 473. K. pitää näytelmän tekniikkaa vajavaisena (korostaen ohjaajan Erkki Ilmarin suurenmoista dramaturgista työtä), mutta julistusta painavana. Näytelmän herättämästä kiinnostuksesta kertovat sen saavuttamat 12 esityskertaa. — Teatterikatsauksessaan 40-luvussa (n:o 4/1945) *Maija Savutie* pitää Satua sankarista epäonnistuneena, vieraana Uurron kirjailijalaadulle, näytelmänä aatteista, joiden pelkkinä puhetorvina ihmiset ovat, moraliteettina sankarista, jolla ei ole paljonkaan ajalle sanottavana.

[25] Vrt. *Barck:* m.k. B. puhuu näytelmän »syvästä inhimillisestä elämyksestä» ja asettaa sen ilmeisesti ensi sijalle U:n näytelmistä.

[26] Suomalainen kohtalonäytelmä s. 38. Maininta syntyajasta s. 5.

[27] U:n omaelämäkertaa kok. Kailaasta Meriluotoon (1947) s. 276.

[28] Sudet-kokoelmaa arvostellessaan (»Sudenlaulu yössä», Vapaa Sana 5/12 –44) *R. Palmgren* suhtautui epäilevästi kokoelman runoasun vanhahtavuuteen, mutta oli silti imponoitu sen sotatilityksestä ja vaikuttavuudesta sinänsä. Kokoelman silosäemuodon yksitoikkoisuuteen ja vajavuuksiin kohdisti arvostelunsa Uuden Suomen *Otto Aho* (»Runokokoelmia» 5/7 –45). Sen sijaan *Olof Enckell* (Finska lyriker, Hbl 25/5 –45) ei epäröinyt nostaa U:n kokoelmaa vuoden –44 suomenkielisen runouden merkittävimmäksi saavutukseksi — yläpuolelle Pennasen, Turtiaisen ja Sinervon kokoelmien.

[29] Paitsi Talon lapset -näytelmää *Wuolijoki* julkaisi näinä vuosina vironkielellä talonpoikaisromaanin Udutagused (Usvantakaiset, Tallinna 1914) sekä tohtorinväitöstä varten tutkimastaan virolaisesta kansanrunoudesta muovaillun runoelman Sõja laul (Sotalaulu, 1915). Myös Talon lapset oli alun perin kirjoitettu viroksi (Talulapsed, Tallinna 1912) saaden ensiesityksen 1913 Tallinnan Estonia-teatterissa sekä uudelleen suomeksi kirjoitettuna helmik. 1914 Helsingin Kansan näyttämöllä. Molemmat esitykset lopetettiin tsaarinsensuurin määräyksestä.

[30] *Hella Wuolijoki:* Minusta tuli liikenainen eli »valkoinen varis». (Muistelmia 1908–1918.) T 1953. Lähteitä HW:n oman muistelmasarjan (1945–53) sekä kokoomateokseen Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947) sis. omaelämäkerran ohella *Eric Olsoni:* Juhani Tervapää och hennes dramatik, Ord och Bild n:o 10/1942 (s. 472 seur.); *Vihtori Laurila:* HW näytelmäkirjailijana, Suomen kirjallis. vuosikirja 1947; *Ritva Hakulinen:* HW yhteiskunnallisena näytelmäkirjailijana (kirj. hist. pro gradu-tutk., YKK 1958, moniste); *R. Palmgren 1966* II s. 18 seur.; sama: HW ja niskavuorelaiset. — Esip. HW: Niskavuoren tarina / N-näytelmät kronologisessa järjestyksessä. / Love 1979; SK V ja VI; *Jukka Ammondt*: HW:n maaseutuaiheisten näytelmien aatepohja. (Kirjallisuuden — yl. linja — lis. työ Jyväskylän yliop., moniste 1978); sama: Niskavuoren talosta Juurakon torppaan. HW:n maaseutunäytelmien aatetausta. (Väitösk.) Jyväskylä studies in the arts 14, Gaudeamus 1980; *Pekka Lounela:* HW legenda jo eläessään, WS 1979. — HW s. 22/7 1886, k. 2/2 1954, vanht Ernst Murrik ja Katarina Kokkamägi, aviol. 1908–23 Sulo Wuolijoen kanssa. — Kuten Lounelan teos on ensimmäinen laajempi HW-elämäkerta, tosin pintapuolista »legenda jo eläessään» -tyyppiä, niin ovat Ammondtin (ent. Riiluoto) lis. tutkielma ja väitöskirja ensimmäiset laajat HW:n tuotantoa koskevat tutkimukset, jotka Valtion arkiston HW-kokoelmaa hyödyntäessään ovat tuoneet esille yhtä ja toista uutta HW:n kirjailijakuvaan. Niitä rasittaa kuitenkin kirjoittajan pakkomielle HW:n »kaksoiselämästä» (sosialisti — kapitalisi) ja käsitys, että marxismin tunnevaltainen omaksuminen on ollut haittana hänen kirjailijauralleen ja selityksenä hänen näytelmiensä ideologisille ristiriidoille (isänmaallisuus ja maahenki contra sosialismi ja luokkatietoisuus). A. tuntuu käsittävän sanataiteen yksipuolisesti älyllisenä prosessina eikä ota riittävästi huomioon W:n poliittis-aktuaaleja kirjoittamistilanteita. (Ks. *Ammondt* 1978 s. 135 seur., 148–150, 324 seur., 333, 336 sekä sama 1980 s. 42, 60, 73, 220 seur.).

[31] »Vuosi 1918 teki minusta lopullisesti suomalaisen», sanoo HW omaelämäkerrassaan Kailaasta Meriluotoon -teoksessa s. 332.

[32] HW pystyi nostamaan rappiokartanon uuteen kukoistukseen: päärakennus uusittiin, peltopinta-ala lisättiin 35 ha:sta lähes 150:een ja nautakarja kasvoi kahdestatoista 80:een (*Lounela* s. 86).

[33] Sosialidemokraatti kertoo 31/7 –20 HW:n esiintyneen Arvo Tuomisen ja Matti Väisäsen ohella puhujana ammattiliikkeen Työn juhlassa Helsingissä, 23/8 –20 taas amnestiakysymyksen alustajana Helsingin työväen mielenosoituskokouksessa, joka oli järjestetty järjestäytymisoikeuden, amnestian ja rauhan puolesta.

SSTP:n Työmies-lehdessä taas on 2/12 –20 julkaistu HW:n alakerta »Valonsäteitä saarron takaa», jossa selostetaan Neuvosto-Venäjän koulu-uudistusta; samassa n:ossa lisäksi H:n kirjoitus »Rosa Luxemburgin kirjeet». *Nestori Parkkarin* (Nuoret taistelun tiellä, 1970, s. 91) mukaan HW yhdessä miehensä ja Eino Pekkalan kanssa vastasi 1919 perustetun Sosialistisen Aikakauslehden taloudesta.

[34] Vrt *Lounela* s. 78, 87, 89, 99, 102. L. mainitsee HW:n tavoitteeksi käyttää hyväksi Neuvosto-Karjalan puuvaroja (jopa kirje Edvard Gyllingille 1922, vrt s. 79–80); toisaalta W. vastineena oikeistol. Suunta-lehden Carelia Timberistä julkaisemalle häväistyskirjoitukselle selitti Sosialidemokraatissa 30/5 –23 julkaisemassaan kirjoituksessa olevansa osakas firmassa, joka on rakentamassa sahaa lähelle Suojärven asemaa, mutta torjui väitteen, että saha saisi puuta rajan takaa.

[35] *Lounela* s. 80.

[36] *Olsoni* s. 473. O. viittaa tässä Georg Kaiserin ja Sherwood Andersonin samantapaiseen elämänkäänteeseen samassa iässä; luetteloon voisi lisätä Minna Canthin, joka yhteiskunnallisiin aiheisiin siirtyessään oli hänkin yli 40-vuotias.

[37] Koidula esitettiin Suomessa Kotkan näyttämöllä 1935, pääosassa Liina Reiman. Näytelmän ytimenä on K:n joutuminen tri Mickelsonin kanssa avioiduttuaan loppuiäkseen Kronstadtiin, jota inhosi. Näytelmää Nykypäivässä (7/19 –36) arvostellessaan Matti Kurjensaari katsoi draamaa olevan vain näytelmän prologissa ja 1. näytöksessä (jossa aviopuolisoiden konflikti on esillä), jatkon olevan vain miljöökuvausta ja symbolistista »pyhää draamaa». *Olsoni* (s. 474) huomauttaa näytelmän vahvasta feministisestä tendenssistä.

[38] S. Näytelmäkirjailijain liiton moniste, jossa pääotsikkona »Ministeri ja pakolainen».

[39] Normanin mukaan Märt Sarvik on ollut joulukuun kapinan johtajia ja paennut vankikuljetuksen aikana junan ikkunasta ammuttuaan vartijaa jalkaan (s. 18).

[40] Tässä yhteydessä ilmenee, että Sarvik on kommunistikapinan aikana pelastanut vankilaan suljetun Normanin hengen, mutta toisaalta (s. 63), että hänen piileskelynsä Normanin maatilalla on poliittisten piirien tiedossa ja että vastustajat käyttävät sitä N:n syrjäyttämiseen ministerin paikalta.

[41] Paalmannin tekoa valaisee jossakin määrin hänen 1. näytöksessä Elselle osoittamansa moite tuhlata sivistystään Normanin maatilan hoitoon ja tämän poliittisen aseman pönkittämiseen ja muutenkin alistua tämän hyväksikäytettäväksi (s. 11–14). Jo 1. näytöksen lopulla (s. 33–34) P. harhauttaa maatilalle nuuskimaan saapuneet poliisit Märt Sarvikin jäljiltä, ja 2. näytöksessä (s. 52) varoittaa tätä poliiseista. Ilmeisesti P:n antipatiassa Normania kohtaan on perää, mutta hänen sankaritekonsa takana lienee viime kädessä hänen omakohtainen hyödyttömyyden tunteensa.

[42] Kailaasta Meriluotoon s. 335.

[43] Koiton esityksessä Elseä esitti Emmi Jurkka, Märt Sarvikia Sasu Haapanen, min. Normania Hugo Hytönen, Paalmannia Eino Jurkka; ohjaajaa ei Tulenkantajain arvostelussa (Hans Kutter n:o 11/1933) sen paremmin kuin *Lüchoun* Teaterstaden Helsingfors -teoksessakaan mainita. Kutterin mukaan näytelmä oli ideologisesti ensisijassa »rakkaudentunnustus ihmiselle ja maalle» ja taiteellis-rakenteellisesti lähinnä »dramaattinen novelli». Sen muotoon ja juonenkehittelyyn Kutter suhtautui varsin kriittisesti, mutta kiitteli vuoropuhelun sujuvuutta ja eloisuutta ja journalistista taituruutta poliittisten aatteiden popularisoimisessa.

[44] Majava (Erkki Vala) & Co:n arv. Tulenkantajat n:o 37/33.

[45] Lain ja järjestyksen aiheuttama lehtitaistelu oli ilmeisesti laajamittaisin Suomessa koskaan käyty teatterisota; pelkästään sitä koskevat tekstit täyttivät HW:lla kokonaisen leikekirjan.

[46] Erkki Valan (nim. Majava) arvostelussa Tulenkantajat n:o 37/33 korostettiin ensisijassa näytelmän liberaalisuutta ja tasapuolisuutta joka suuntaan (ihmetellen Jalmari Rinteen kieltäytymistä senaattori Walleenin osasta). Lehden varsinaisessa arvostelussa (n:o 38/33) Hans Kutter oli luopunut Ministeri ja kommunisti -näytelmän herättämistä epäilyistä ja oli valmis tunnustamaan Wuolijoen synnynnäiseksi dramaatikoksi. K:n mukaan uusi näytelmä oli selkeä ja kiinteästi rakennettu; sen 1. ja 3. näytös olivat erinomaisia, 2. näytös liiaksi teatteria ja 4 näytös levoton ja pateettinen; heikkoutena oli henkilöiden karakterisointi. — Maria Saraksen roolissa oli Eine Laine, sen. Walleenina Kyösti Erämaa, 1. kansanvaltuutettuna ja ohjaajana Eino Jurkka.

[47] Tätä kirjoitettaessa on pohjana ollut S. Näytelmäkirjailijain liiton moniste; sivuviittaukset siirretty sittemmin siihen perustuvaan painettuun laitokseen Laki ja järjestys 1918, Love 1983.

[48] 2. näytöksessä (s. 45–46) Maria Saras kertoo taustastaan: maalaisylioppilas, joka pienen tehdaskaupungin työväenopistossa luennoidessaan tutustui kaupunkityöväen olojen kurjuuteen ja oppi tajuamaan syvemmin sosialismin; hänen unelmansa työväenvallasta, uudesta yhteiskunnasta ja moraalista oli kokenut hirveän pettymyksen, kun työväenliike oli nyt omaksunut vanhan maailman taistelumenetelmät. — Vielä enemmän kuin Ministerin ja kommunistin Else Maria Saras on ilmeisesti HW:n omakuvahahmo. Marcus Walleenin suhteen on mielenkiintonsa muistelmakatkelmalla (Minusta tuli liikenainen s. 243–244): »Parin päivän päästä [tammik. lopulla –18] seisoin V. A. Lavoniuksen kanssa senaatintalossa hänen huoneensa ikkunasta katsellen, miten Senaatintorilla marssi punakaartilaisosasto taloon ja tapahtui yhteiskunnallinen vallankumous. En vieläkään ymmärtänyt sitä, ja ihmettelin, että Lavonius oli saanut määräyksen paeta eikä auttaa Suomen kansan ruokkimista punaisen hallituksen aikana.» — V. A. L. (1874–1932), vakuutus- ja osuustoimintamies, v:sta 1906 Suomi-yhtiön toimitusjohtaja, sortovuosien kagaali ja nuorsuomalainen, 1917–18 elintarvikehallituksen päällikkö (ei siis Tokoin tai Svinhufvudin hallituksen senaattori).

[49] Pentti Saraksessa on ehkä joitakin irvileuka Sulo W:n piirteitä.

[50] Täydennyksenä Pentti Saraksen pessimistisille purkauksille Walleen korostaa (s. 48) vain porvarillisten pystyvän elättämään kansan, kylvämään pellot ja ylläpitämään järjestystä. Ei suostu luovuttamaan yhteiskuntajärjestystä työväen käsiin, ennen kuin se on osoittautunut kykeneväksi rakentamaan uuden paremman yhteiskunnan.

[51] Muistikuvan mukaan Eino Jurkan esittämän 1. kansanvaltuutetun esikuvaksi arvailtiin aikanaan O. V. Kuusista ottamatta huomioon tämän tosiasiassa vähemmän dramaattista puhe- ja keskustelutyyliä savolaisuuksineen ja tuota tuota -jankkailuineen. Jurkka teki kansanvaltuutetustaan koko ilmaisuasteikolla pelaavan Danton-hahmon (Romain Rollandin D-näytelmä esitetty Kansallisteatterissa lokak. 1921, vrt. *Lüchou 1960* s. 308).

[52] Lain ja järjestyksen sekä sitä seuranneen Palavan maan alter ego -naispäähenkilön ideologisena alkusysäyksenä *Ammondt* (*1980* s. 56 seur.) näkee v:n 1918 kokemusten ohella Lion Feuchtwangerin Erfolg-romaanin (1930), joka sai HW:n saksal. kirjailijalle lähettämässään kirjeessä korostamaan tunteen (humanismin) voittoa järjestä (teoriasta, luokkatietoisuudesta); kirjeen konsepti Valtion arkiston HW-papereissa (ks. myös *Ammondt 1978* s. 135 seur.).

[53] Ants Eristenä TTT:n esityksessä oli Edvin Laine, Linda-rouvana Enni Rekola, tri Nordheimina Ossi Kostia, Detlev v. Ottenina Ture Junttu. — Käytössä TTT:n arkistossa säilytetty näytelmän pääkirja.

[54] Hän oli kapinatapahtumien vaiheessa joulua viettämässä lapsuudenkodissaan Walgassa. »Veripäivät Virossa» ks. *H. Wuolijoki:* Yliopistovuodet Helsingissä (1945) s. 132 seur. — Gripenbergin näytelmä Det brinnande landet 1910, uusi

painos 1918.
[55] Vrt. s. 14 ja 25.
[56] Von Otten sanoo Ants Eristen kuuluvan niihin, jotka ampuvat kielellään ja selittää siitäkin jouduttavan seinää vastaan. Nordheim raivoavalle v. Ottenille: »Tulin mukaasi taistelemaan ryöstäjiä vastaan, mutta jos sinun joukostasi tulee ryövärijoukko, en seuraa sinua.» (s. 31)
[57] Venäläinen kenraali on pikemmin tyhmä kuin paha kuten ilmenee hänen herkullisesta nuhdesaarnastaan rahvaalle (s. 41).
[58] *Lounelan* (Edvin Laineen) mukaan (s. 116) Palava maa esitettiin TTT:ssä menestyksellä, *Olsonin* (s. 475) mukaan ilman erikoista menestystä. Palava maa on esitetty myöhemmin (1974) Kemin kaupunginteatterissa. — Paitsiotaan W. yritti murtaa myös romanttisella viihdelinjalla ja salanimeä käyttäen: nimim. Felix Tulen näytelmä Kulkurinvalssi 1935.
[59] Ensi painos 1936 (KJG). Niskavuoren naiset esitetty 1937 Lontoon Queen's Theatressa ja Tukholman Dramatenissa, 1938 Oslon Kansallisteatterissa, Kööpenhaminan kunink. teatterissa sekä Hampurin Staatstheaterissa, sitten myös Tšekkoslovakiassa, Jugoslaviassa ja Pariisissa. Juurakon Huldan elokuvaoikeudet W. möi Hollywoodin Paramount-yhtiölle, useita muita W:n näytelmiä filmattu Suomessa (Kailaasta Meriluotoon s. 337). *Olsoni* (s. 476) puhuu »Naisten» jättiläismenestyksestä nimenomaan Ruotsissa ja kansainvälisestä menestyksestä USA:ta myöten. Ks. myös *Ammondt 1980* s. 147.
[60] HW:n korostaessa eri yhteyksissä miehensä Sulon kotirusthollin osuutta, Salmelainen puolestaan on korostanut kirjailijan appelassa vierailuitten lyhytaikaisuutta ja samalla virolaisen lapsuudenympäristön osuutta ja jopa väittänyt lopulta itse luoneensa Vanhan emännän tyypin (yhdistelmä omasta äidistä ja orivesil. leskiruustinnasta!) (*Lounela* s. 116–117). *Ammondt* (*1980* s. 143) puolestaan on syyttänyt Wuolijokea yleisön harhaan johtamisesta ja maininnut tämän äidin Vanhan emännän todellisena esikuvana (vrt. myös s. 19); Niskavuori-aineksia A. on nähnyt (s. 20) myös Usvantakaisissa. — Talonpoikaismiljöötä ja -ongelmia W. oli käsitellyt myös jo Talon lapsissa virolaisella pohjalla ja jo siinä hahmottanut sekä Vanhan emännän että kapinallisen nuoren naisen (Ilona) alkutyypit (vrt. *Palmgren 1966* II s. 27). Omaelämäkerrassaan (Kailaasta Meriluotoon s. 330) HW on korostanut lapsuudenkotinsa ja Wuolijoen Hämeen olojen ja ihmisten yhteisiä piirteitä. Tosiasia on yhtäkaikki »Niskavuorten» aito etelähämäläisyys (so. »wuolijokelaisuuden» vahva vaikutus), ja muistettava on myös kirjailijan oman persoonallisuuden heijastuminen Vanhassa emännässä. Näytelmän paradokseihin kuuluu sekin, että vastahakoisesta Elsa Rantalaisesta tuli Salmelaisen ohjaamana lopulta kaikkien teattereiden Vanhan emännän hahmojen prototyyppi (*Lounela* s. 117).
[61] Viittaus Niskavuoren tarina-laitokseen (Love 1979).
[62] Itse asiassa Ilona yrittää innostaa Aarnea (s. 191–192). Aarnen mainitaan sentään kunnanvaltuustossa äänestäneen sosialistien kanssa varatyömäärärahojen puolesta (s. 185) sekä torjuneen maalaisliiton tarjoaman kansanedustaja-ehdokkuuden (s. 201); hän myös syyttää Marttaa talon kommunistityöläisten erottamisesta (s. 202). Ennen kaikkea: Vanhan emännän rustholli-mallipylvästä vastaan Aarne esittää Niskavuoren jakamista monilukuisiksi pienviljelmiksi (s. 209–210).
[63] *Lounela* s. 112. *Ammondtin* (*1980* s. 143, 145) mukaan Salmelainen karsi Ilonan ja korosti Loviisan roolia ja Kosti Elo puolestaan karsi TTT:n esityksessä Aarnen sosiaalisia repliikkejä. Ammondt on HW:n papereista (Valtion arkisto) kaivanut esiin tämän 20-luvulla aloittaman kertomatuotteen »Honkavuoren herra» (s. 127 seur.), jossa näkee Niskavuoren naisten alkuhahmotelman.
[64] *Olsoni* (s. 476) näkee »Naisten» heikkouksina Ilonan ja Aarnen rakkauskohtausten kirjallisen replikoinnin sekä miespääosan ääriviivattomuuden kolmen nai-

sen vastapainona, myönteisinä avuina teatterikelpoisuuden, helppotajuisuuden, yleisinhimillisyyden, draamallisen jännityksen ja elävän atmosfäärin.
[65] Ensi-ilta Helsingin Kansanteatterissa tammik. 1939, ohj. Eino Salmelainen. Ensi painos 1939 (KJG).
[66] Viittaus teokseen Niskavuoren tarina. — *Ammondt* (*1980* s. 161) puhuu »uudesta nousukasporvaristosta» (kaupunkilaistuneista Niskavuori-suvun jäsenistä) perintöosuuksiaan kärkkymässä — myöhemmän Entäs nyt, Niskavuori -näytelmän yhteydessä (s. 206) jopa »shakaaleista».
[67] Tässä viitataan v:een 1918, johon Wuolijoki palaa myöhemmin Niskavuoren Heta -näytelmässä.
[68] Ensi-ilta Helsingin Kansanteatterissa 10/3 –37 (Huldana Emmi Jurkka). Ensi painos 1947 (KJG).
[69] Ensipainos s. 21. Idea sinänsä Salmelaisen, toteutus (sekä S:n että Olavi Paavolaisen lisäideat torjuen) tekijän (vrt. ensipainoksen tekijän esipuhe s. 9–12; ks. myös *Lounela* s. 114. — Myöhemmästä yhteydestä selviää (s. 114), että Hulda on menettänyt äitinsä ja jo aikaisemmin sodassa (1918?) isänsä.
[70] Huldan nousun ajatusta tukee toim. Purtiainen intoilemalla työväestön sivistysvallankumouksellisuudesta (s. 95).
[71] *Lounela* s. 116. Tämän vuoksi näytelmien oikeuksien valvonta ja välitys oli jätettävä yksityishenkilölle, Kansanteatterin näyttelijälle Anni Hämäläiselle.
[72] Ensi-ilta 15/9 –37, ohj. Eino Salmelainen. Ensipainos 1937 (KJG) (käytetty tässä).
[73] Esim. s. 105, 109, 166, 171. — *Ammondt* (*1980* s. 98) viittaa HW:n tähän näytelmään liittyvään ohjelmalliseen tekstiin hänen arkistopapereissaan, jossa mm. sanotaan: »Järjestäytynyt työväki, jonka käsissä on kansan tulevaisuus, ei ole luotu nuolemaan katuojan vettä [!], vaan taistelemaan [— —] ei ole luotu rappeutuneen keskiluokan tavoin yksinäisyydessä kuljeksimaan ihmisten nurkkia pitkin valitellen ja surren elämäänsä, vaan nousevan kansanluokan mentaliteettiin kuuluu taistelu elämän ottamisesta omiin käsiin. [— —] Jos yhteiskunta on syypää kurjuuteen, mene ja muuta se... Tämä on minun näytelmieni tendenssi.»
[74] Näytelmä on *Olsonin* (s. 478) mielestä yleensäkin näyte HW:n dramatiikan heikkouksista, ahdettu täyteen sensaatioita ja teatteriefektejä. Kiitosta saa vain senatorska Harmeliuksen »varmasti luotu hahmo».
[75] Tämä osoittaa, ettei Justiina ideaalihahmonakaan ole mikään askeetti; toisaalta osoittaa Steniuksen jatkuva kosiskelu hänen pysyvää arvonantoaan Justiinalle (s. 28–29).
[76] K. S. Laurilan pamfletti Taistelu taiteesta ja siveellisyydestä, WS 1938 (ks. erik. s. 163 seur.). Jukka Kajavan arvostelu näytelmän tv-esityksestä Hels. Sanomat 13/10 –72.
[77] Vihreän kullan ensiesitys Helsingin Kansanteatterissa 12/4 –38, ohj. Eino Salmelainen (käytössä TTT:n pääkirja). Vastamyrkyn ensiesitys samassa 11/10 –39, ohj. sama. Ensi painos KJG 1939 (käytetty tässä).
[78] Sitaatit omaelämäkerrasta Kailaasta Meriluotoon s. 336. V. 1939 valmistuneen, Valentin Vaalan ohjaaman elokuvan naispääosassa oli pelkästään kaunis Hanna Taini, kun vast. osassa TTT:n esityksessä oli älykäs Vappu Elo (vuorineuvos Bergmanina Eero Roine, ins. Suontaana Edvin Laine). — *Olsonin* mukaan (s. 478) Vihreä kulta oli »melodramaattista erämaaromantiikkaa», ja myös Salmelainen on muistelmissaan pitänyt näytelmää epäaitona ja epärehellisenä, yrityksenä kuvata omaa ihanneminäänsä (*Lounela* s. 120).
[79] Näytelmässä puhutaan (s. 68–69) Nobilen naparetki-katastrofista (1928) kuin suht. tuoreesta tapahtumasta — toisaalta puhutaan Espanjan avustamisesta (Francon fasistikapinan aikanako 30-luvun puolivälin jälkeen?). Ajoitusta hämmentää

lisäksi tuomarinrouva Hulda Soratien esiintyminen Kristinen ohjailijana kohti työväenliikettä; Juurakon Huldan tapahtumathan sijoittuvat 7 v:n jaksoon 30-luvulle, joten rouva S. Huldasta tuli vasta v:n 1937 tienoilla!

[80] *Olsoni* s. 478. — *Lounelan* (s. 122) mielestä näytelmä sisältää »aika kiinnostavia aineksia ja on ehkä aiheetta unohdettu».

[81] Vastamyrkyn ydinjakson, 2. näytöksen, W. oli julkaissut itsenäisenä samannimisenä kokonaisuutena kolme yksinäytöksistä sisältävässä kokoelmassa Naiset ja naamarit (KJG 1937); se oli saanut 2. palkinnon Yleisradion kuunnelmakilpailussa jouluk. 1935.

[82] Eino Kaliman ohjaama ensi-ilta Kansallisteatterissa 13/11 -40, nimiosassa Kaisu Leppänen. Menestys huomattava (43 esityskertaa) (vrt. *Koskimies:* Kansallisteatterin historia II s. 424–425 sekä *Lüchou:*Teaterstaden Helsingfors). Kansallisteatterin esityksen näki myös Brecht. V. 1940 näytelmä esitettiin myös TTT:ssä sekä (hieman muunneltuna) syksyllä 1941 Helsingin Ruotsalaisessa teatterissa (ohj. Gerda Wrede, pääosassa Kerstin Nylander) *(Lüchou).* Painettu laitos KJG 1940; tässä käytetty Niskavuoren tarina-laitoksen (Love 1979) tekstiä.

[83] *Olsoni* s. 478. O:n mielestä »Nuori emäntä» oli W:n siihenmennessä paras näytelmä (s. 479). — Loppukohtauksessa on sekaannuksia mm. »itse rovastin» ottaessa yllättävästi senaattori (toisaalla professori) Yrjö Koskisen sijan. Näytelmässä on muutenkin hämmentäviä kronologisia ristiriitoja, jotka tekevät hankalaksi ratkaista, sijoittuvatko tapahtumat ennen vai jälkeen v:n 1882, jolloin Yrjö Koskisesta tuli senaattori. Varhaisia nuorsuomalaisia ei näytelmässä mainita.

[84] *Olsoni* s. 476. — O. puhuu vain Ibsenistä, mutta on toki muistettava myös Strindbergin näytelmien maailmanmenestys. — Olsonin yleisarviointia 1942 HW:sta dramaatikkona: saanut vaikutteita paitsi Shaw'lta myös 1800-luvun »hyvintehdystä näytelmästä» (Sardou, Sudermann), mutta ei itse koskaan ollut kiinnostunut draaman tekniikasta; heikkouksia yliampuvat sentimentaalisuudet, sensaation tavoittelu, muotojun puute, vaikeus lopettaa näytelmänsä (s. 473). »Hän ei ole uuden luoja, ei muodollisesti eikä ajatuksellisesti, radikalismistaan ja fantasiastaan huolimatta, mutta hän on aloiterikas ja rohkea, vitaalinen ja ennakkoluuloton. Hänen taiteelliset ilmaisukeinonsa ovat puhtaasti naturalistisia; hän tarkastelee todellisuutta — sitä minkä tuntee ja tunnustaa — temperamenttinsa lävitse, hän produsoi tämän todellisuuden näyttämölle realistisin keinoin, ja tekee tämän erikoisen tietoisesti, voimakkaasti ja hyväntuulisen raikkaasti. Tällä hetkellä Juhani Tervapää [= HW] on eräs meidän aniharvoja todellisia dramaatikkojamme.» »JT [= HW] on suola suomalaisessa yhteiskuntaruumiissa, ehkäpä ei attikalainen, mutta suomalais-eestiläinen, raikas, kirpeä ja vahva.» (s. 480) *Vihtori Laurila* puolestaan (SKV 1947) korostaa HW-esseessään tämän tuotannon yhteiskunnallisuutta, mutta toteaa samalla N-näytelmien liikkuvan omistavan luokan piirissä ja kääntyvän sen puoleen (s. 179, 181).

[85] *Luonela* s. 136. Natsien päälehti Völkischer Beobachter oli jo ennättänyt ylistää »Naisten» esitystä Hampurin Staatstheaterissa.

[86] *Luonela* s. 137 (kirje päivätty 25/11 -39).

[87] Sama s. 96–97. — Myös YL:n avovaimo Hertta Kuusinen oli välirauhan aikana Marlebäckissä, pari viikkoa HW:n sihteerinä. Hertta oli 16-vuotiaana 1920 asunut HW:n luona Neitsytpolulla; talvisodan sytyttyä hän ja Leino olivat etsiytyneet suojaan Luhangalle Hertan äidin luo (*Lounela* s. 97). — HW:ea ympäröivästä juoruilusta on näytteenä *Arvo Tuomisen* (Kremlin kellot, 1935, s. 182 seur.) kertoma, että tämä Moskovassa 1937 liikeasioissa liikkuessaan oli tapaamalla Gyllingin ja Kuusisen pannut osaltaan alkuun Neuvosto-Karjalaan kohdistuneen poliittisen puhdistuksen; W:tä ei näet pidetty vain Puna-armeijan IV osaston vaan myös Englannin Secret Servicen asiamiehenä, siis kansainvälisenä kaksoisagenttina! — Lounela toistaa tämän tarinan HW-elämäkerrassaan (s. 125–127), jonka HW:n tytär Vappu Tuomioja esipuheen mukaan on tarkastanut.

[88] *Lounela* s. 128 seur. HW:n kirje Tannerille s. 128–129.

[89] Sama s. 144 seur. Kysymys oli eri teatterien torjumasta HW:n Sahanpuruprinsessa-näytelmästä, joka tuli olemaan pohjana sekä Brechtin »Herra Puntilalle» että HW:n »Iso-Heikkilän isännälle».

[90] Sama s. 160.

[91] Sama s. 161 seur.

IV. KIRJALLISIA SOSIALIDEMOKRAATTEJA 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

[1] *Heikki Välisalmi* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 34 seur. Syrjäyttämisestään Kirjailijaliitossa V. mainitsee katkeraan sävyyn muistelmissaan (Mies maailman turuilla, 1946, s. 344 seur.). Syrjäyttämisehdotuksen teki Unto Koskela. Paitsi Kirjailijaliiton johtoelimen jäsen V. 1931–40 oli valtion draamallisen lautakunnan sihteeri.

[2] Molemmat runot sis. Käy eespäin -antologiaan (1957), jälkimmäinen myös uuteen painokseen (1977).

[3] Epähistoriallisesti näytelmässä esitetään, ikäänkuin SAK:n ja STK:n välillä kevättalvella 1940 solmittu ns. suojeluskuntasopimus olisi ollut voimassa jo syksyllä 1939. — Palkkaliikkeet muuten jatkuivat v. 1939 (kaikkiaan 343) aina liikekannallepanoon asti (vrt. *Salomaa 1952* s. 229 seur.)

[4] Mäenpään korostaessa, ettei työtaisteluun voida mennä tehtaan suorittaessa puolustusvoimien perushankintoja, Eero ihmettelee, eikö työläisten pidä käyttää tilaisuutta etujensa lisäämiseen ja eikö sotahankintoja ole sabotoitava, sekä kysyy isältään, pitääkö tämä edelleen itseään sosialistina (mihin isä vastaa myöntävästi) (s. 7–8). Viuhkolan kannattama työväenvalta merkitsisi Mäenpään mukaan »orjuutta [— —] työmiehen suun tuketta ja toimintamahdollisuuksien riistämistä» (s. 18). Isäänsä tukien Väinö kieltäytyy näkemästä rajaa oikeiston ja vasemmiston välillä tilanteessa, jossa tarvitaan »vain miehiä ja kansalaisia» (s. 20), ja Eeva puolestaan ihmettelee, eikö Viuhkola tajua kaipaamansa »työväen ylösnousemuksen päivän» tulleen »jo aikoja sitten», »silloin, kun työväestö on tunnustettu tasavertaiseksi muiden kansalaisten kanssa» (s. 26).

[5] Välisalmen valmiusnäytelmää ei ilmeisesti ole esitetty pääkaupungissa (vrt. Lüchou, Kivimaa); mahdollisista muista kotirintamaesityksistä ei ole tietoa. — V:n näytelmään verrattavaa henkeä edustaa Lyyli Takin (o.s. Eronen), ent. kumousrunottaren (vrt. Kapinalliset kynät I s. 53–54), Naisten työvalmiusliiton tilaisuudessa ilmeisesti 1941 esitetty runo (vrt. *M. Salmela-Järvinen:* Kaikissa meissä vikaa on, 1968, s. 52): »Siskot Suomen kotikamaralla / ennen eri teitä kulkeneet, / oven toisiltansa sulkeneet, / tänään saman kurkihirren alla. / Untako vai totta näky tämä? / — — / Älköön enää erottako mikään!» Vielä 1939 LT oli julkaissut Kuluttajan lehdessä sodanvastaisen ihmisyysrunon »Unelma joulutähtien alla».

[6] Viittaukset näytelmän 2. painokseen. Tarkkaa vertailua 1. ja 2. painoksen tekstiasujen välillä ei ole ollut tilaisuutta suorittaa; toisistaan poikkeavat sivumäärät (43 ja 76 sivua) saattavat selittyä erilaisista kirjasinlajeista. 1. painoksessa kuitenkin Erkki tuumii, että rauha on onnettomampi kuin [talvi]sota (s. 10) ja Urho, että rauhaan pääsemiseksi on vihollinen ensin lyötävä (s. 29). — Merkille pantavaa on muuten, että Välisalmi valitsee sosiaalisen ajankysymyksen maatalouden piiristä ja että työväen aatemaailman edustajana näytelmässä on maalaissuutari.

[7] *Jussi Raitio* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 43 seur.
[8] Molemmat runot sis. Käy eespäin antologiaan 1957 ja 1977.
[9] *Toivo Järvinen* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 53 seur.
[10] Vrt. *M. Salmela-Järvinen:* Taipui vaan ei taittunut (1966) s. 115 seur. Runoilijan mieltä synkisti myös poikalapsen kuolema tammikuussa 1937 (sama s. 119–120).
[11] Vrt. sama s. 111–113 (20-luvun tulenkantajat), 134 seur. (älymystökäännynnäiset Ivar Lassysta 30-luvun ass-läisiin). Näihin kirjallisiin katkeruuden ilmauksiin kuuluu myös nimim. Top'in Sosialidemokraatissa 26/10 –35 julkaisema pakina »Ohjeita nuorille kirjallisuuskriitikoille», jossa venkoillaan paitsi porvarillis-esteettisten arvostelijain tyylikonstailuille myös Kiilan suuntaan: »Esim. jos kuulut johonkin nuorten työläisrunoilijain klikkiin, älä koskaan mainitse sellaisia nimiä kuin Heikki Välisalmi, Pietari Salmenoja ja Emil Lindahl, tai jos on pakko mainita esim. teatterikatsauksessa joku »omiin» kuulumaton työläiskirjailija, mollaa tätä niin hyvin kuin osaat.» — Siinä viittauksia sekä Kiilan ensiesiintymisen (13/10 –35) herättämään polemiikkiin että Salmela-Järvisen esikoisnäytelmän »Valo syttyy ja sammuu» Kirjallisuuslehdessä saamaan kritiikkiin.
[12] Varhaisen kajastuksen Järvinen julkaisi omalla kustannuksellaan, 800 kpl:n painoksena, josta v:teen 1937 mennessä oli myyty 142 kpl ja josta riitti velkataakkaa pitkiksi ajoiksi (*M. Salmela-Järvisen* kirje tekijälle 2/5 –78.). — Työväen arkistossa TJ:n papereihin (kansio 894.54.1.1) sisältyy pari käsikirjoituskokoelmaa, 85-sivuinen käsinkirjoitettu vihko »Runokokeita» (ilmeisesti varhaistuotantoa) sekä n. 50 runoa käsittävä käsikirjoitusnippu »Runoja» (ilmeisesti myöhemmältä ajalta, arkiston leima –39). Lisäksi on arkistossa M. S-J:n kokoama ja 1979 luovuttama valikoima »T. S. Vehkakorven (Toivo Järvisen) runoja läpi vuosikymmenten», joka sisältää runoja vuosilta 1907–60, siis myös sotien jälkikaudelta.
[13] Näytteenä kokoelman vapaamittaisista runoista ja samalla yhteiskunnallisesta satiirista on »Kivenhakkaaja», jossa roolikertoja hakkaa »urakalla graniittijärkäleestä / mallin mukaan / kuvaa konsulin hautapatsaaseen» joutuen tekemään työn yhä uudelleen, koska aina vahingossa lyö irti kuvan nenän tai korvan (sis. Käy eespäin -antologiaan 1977).
[14] »Aarreaitta» kuten »Vaiennut 'huutavanäänikin'» sisältyvät Käy eespäin -antologiaan 1957.
[15] Sisältyy Käy eespäin -antologiaan 1957 ja 1977.
[16] Ks. *M. Salmela-Järvinen:* Kaikissa meissä vikaa on, s. 9.
[17] Viimemainittu Käy eespäin -antologia 1957 ja 1977, edelliset sisältyivät antologiaa varten kerättyyn runoaineistoon (»Tammen paperit»).
[18] *Lindahl* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 121 seur. — Olennaisia toteamuksia L:n kokoelmasta sisältyy *Arvo Turtiaisen* arvosteluun (»EL:n 'Nouse aurinko'») Kirjallisuuslehti n:o 10/37. 20-luvun lehtirunoja kokoelmaan ei näyttäisi sisältyvän, joten sitä lienee pidettävä 30-luvun tuotteena.
[19] Runoista »Nouse aurinko» ja »Työ» sis. Käy eespäin -antologiaan 1957.
[20] 20-luvun *Toivo A. Lehtinen* ks. Kapinalliset kynät I s. 53.
[21] Runo »Tehtaalainen» sis. Käy eespäin -antologiaan 1957 ja 1977. Runokuvaelma »Tehdaskaupungin satu», 5 liuskan mittainen konekirjoitusmoniste, löytyy TTT:n näytelmäarkistosta.
[22] *Vihtori Huhta* ks. *R. Palmgren 1966 I* (Joukkosydän) s. 433–434. H. toimi itsenäisyysajalla Kansan Lehden (1919–21), Työläisnuorison (1921–28), Uusmaan Työmiehen (1929), Palkkatyöläisen (1930–34), Uusmaan Kunnallislehden (1937–45) ja Sosialidemokraatin (1945–) toimittajana; eduskunnan jäsen 1941–45.
[23] Ks. *Ilpo Saunio & Timo Tuovinen:* Edestä aattehen. Suomalaisia työväenlauluja 1890–1938 (1978) s. 213, 244, 245, 256, 262–264, 273.

[24] Työväen Näyttämötaide -lehden nekrologissa n:o 7/33 Näkymättömän ohjaajan sanotaan valmistuneen juuri ennen kirjailijan lopullista sairastumista; sen esittämisestä ei ole tietoa. — *Toivo Raita* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 67 seur.
[25] Maininta *Linnalan* näytelmästä Työväen Näyttämötaide n:o 7/37. Moniste TNL:n arkistossa. Linnala 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 120 seur. L. palasi Yhdysvalloista kotimaahan vasta 1954 ja kuoli kaksi vuotta myöhemmin.
[26] *Syvänne* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 75 seur. S:n tuotanto jatkui 50-luvulle asti, kuoli 90-vuotiaana 1982.
[27] S:n dramatisointeja: Kuisma ja Helinä (Larin-Kyöstin runoelma) 1932, Koskenlaskijan morsian (V. Katajan romaani) 1933, Stenka Rasin (venäl. runoaiheita). — S:n kansankomedia Simola ja Mälli-Pekka (1935) voitti Satakunnan kirjateollisuuden näytelmäkilpailussa 1. palkinnon Hella Wuolijoen Kulkurin valssin jäädessä 2. sijalle. S:n voittajatuote oli perinteinen kansannäytelmä kuluneine eroottisine, raha- ja noitatemppumotiiveineen, ideologisena aineksena raittiusaate, erikoispiirteenä Mälli-Pekan uhkaus (s. 129–130) juovuspäissä ostaa »kirjat siihen kommunistipuolueeseenkin».
[28] Omaelämäkerta kokoomateoksessa Me kerromme itsestämme (1946). Lainauksia: »Tiedän kyllä, että maailmassa on ennestään pinottain kolmannen luokan taidetta, mutta minkäs sairaudelleen voi.» »Usein olen tuntenut kipeästi, että elämäni on vierähtänyt hukkaan: en ole saanut tehdyksi sitä, mistä nuorukaisena haaveilin ja uneksin. Harrastan liian monia asioita, hajoitan voimani, siksi en tahdo päästä kypsään saavutukseen.»
[29] *Kekäläinen* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 266 seur. (tässä yhteydessä mainittu myös K:n 30-luvun alun laulunäytelmät ja farssit). Ketä syyttäisin? -näytelmän valmistumisaika tekijän 28/12 –44 TTT:n johtajalle Eino Salmelaiselle kirjoittamasta kirjeestä, jossa tekijä tarjosi näytelmää teatterin ohjelmistoon.
[30] *Ahti* 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 273. A:n vakavista näytelmistä mainittakoon Vainottujen ohella 1-näytöksinen Ahasverus (Pienvilj. liitto 1948). Kevyihin näytelmiin kuuluu puolenkymmenen 1-näytöksisen ohella puolitoistasataasivuinen Onnenonkijan paratiisi (Lehtiyhtymä 1944).
[31] Vainottuja-näytelmää Soihdussa (n:o 2/1935) arvostellessaan R.P. piti sen asetelmaa onnistuneena ja ilmapiiriä tehokkaana, mutta ideologiaa (laillisuus-, kansanvalta- ja oikeuspaatos) epämarxilaisena.
[32] *Kivelä* (oik. Eero A. Pulli) 20-luvulla ks. Kapinalliset kynät I s. 274 seur.
[33] Kutterin arvostelu Tulenkantajat n:o 17/1933. Sosialidemokraatissa nimim. E.L. esitteli näytelmän etukäteen 11/4 –33 (pitäen sitä »aihevalintansa ja aihekäsittelynsä puolesta rohkeana tekona») ja varsinaisessa arvostelussaan 16/4 katsoi, että niin »loogisesti selkeää ja pitkälle johdettua yhteiskunnallista ajattelua tuskin lienee löydettävissä meikäläisestä aikaisemmasta näytelmäkirjallisuudesta» (!), mutta totesi näytelmän toisaalta olevan pikemmin älyllinen kuin tunteeseen vetoava ja sen sisältävän »liiaksi teoriaa». Myös Työväen Näyttämötaide (n:o 5/1933) julkaisi näytelmästä lyhyen kiittävän arvostelun; lehden vuosikerroista ei löydy mainintaa muista esityksistä. Helsingin työväenteatterissa Kaarlo Luukkonen sekä ohjasi näytelmän että esitti sen pääosan. Näytelmän (painamaton) käsikirjoitusta ei ole löytynyt sen paremmin teatterialan liitoista kuin kirjastoista tai arkistoista. — Londonin romaani Burning Daylight on ilmestynyt suomeksi ainakin kahdesti (Onnen suosikki 1912, Klondyken kuningas 1919, molemmat suom. Kerttu Tuura), Ruotsissa 1913–53 puolentusinaa painosta. Romaaniin per. elokuvia USA:ssa ainakin kaksi: vuosilta 1920 ja 1928 (pääosassa Milton Sills).
[34] Kivelän ohjelmakirjoitus (»Teatteri ja yhteiskunta») julk. Tulenkantajissa n:o 10/1934.

[35] Omituisen jutun Turun-esitystä (ohj. Eero Leväluoma, lehtimiehen osassa Eero Roine) arvosteli Tulenkantajissa (n:o 10/1934) nimim. E-i S-i, Helsingin-esitystä (ohj. tekijä, lehtimiehenä Oiva Markkula, lavastus Tapio Tapiovaara) samassa (n:o 36/1934) nimim. E.A.V. (= Erkki Vala). Sosialidemokraatissa Helsingin-esitystä edelsi 2/10 –34 esittely »nuorten voimien teatterista» toimipaikkana Siltasaaren työväentalon B-sali sekä teatterin johtokunnan puheenjohtajan Helmer Adlerin haastattelu ja 5/10 näytelmän ennakkoesittely. Lehden ensi-illan arvostelussa (19/10 nimim. E.L. = Emil Lindahl?) korostettiin tämänkin näytelmän sisältävän enemmän äyllisesti antoisaa yhteiskunnallista arvostelua kuin tunteita lämmittävää. — Työväen näyttämön myöhempänä vakinaisena esityspaikkana oli Kirjan talo.

[36] Jani Anderson -näytelmän (moniste TNL:ssa) ensiesityksen järjesti 12/2 –50 Berkeleyssä (Calif.) paikallinen suomalainen näytelmäkerho ja sen aiheena on USA:n länsirannikon pienen suomalaislehden olemassaolonkamppailu äidinkielentaitonsa menettävässä suomalaisessa siirtolaisyhdyskunnassa ja samalla dramaattiset maailmansodan tapahtumat. Näytelmässä tuomitaan Saksan ja Japanin fasismi, mutta vaietaan Suomen sodista. Käsikirjoituksessa herättävät huomiota tekijän yksityiskohtaiset dramaturgiset, henkilötyyppi-, liikunta- ja lavastusohjeet sekä sananselityksen vaatinut runsas amerikan-suomen käyttö. Suomesta saapunut toimittaja Heikki Rovala lienee näytelmässä tekijän omakuva-hahmo.

[37] *Edvard Valpas* ks. *Palmgren 1966* I (Joukkosydän I) s. 135–142; lisäksi *H. Soikkanen:* EV — H. Soikkanen (toim.): Tiennäyttäjät I, 1967.

[38] Vrt. uutiset Sosialidemokraatissa 31/5 –20 (elinkautinen vankeustuomio), 15/1 –21 (8 v. kuritush.tuomio), 13/10 –21 (Valppaaseen ei sovellettu rauhanamnestiaa), 14/6 –24 (vapautuminen vankilasta) sekä pääkirj. 1/6 –20 »Valtiorikosoikeudet — niiden viimeinen urotyö» (Valpas jalkaraudoissa). — Valppaan 50-v. päivän johdosta lehdessä oli 6/9 –23 kaksi merkkipäiväkirjoitusta, toimituksen ja Matti Paasivuoren.

[39] Salinin jälkeenjäänyt kirjoitus »Rikosta seurasi rangaistus» (kirj. Helsingin lääninvankilassa kev. –18) julk. Sosialidemokraatissa 9/1 –20, jolloin Matti Paasivuori (»Eetu Valppaan puolesta Eetu Salinia vastaan», 14/1) leimasi sen tarkoitusperäiseksi häpäisyksi Väinö Huplin puolestaan (»Paheksuttavaa menettelyä» 15/1) asettuessa Salinia puolustamaan; väittely jatkui lehdessä 16/1. Valpasta tässä yhteydessä puolustanut Mikko Ampuja palasi asiaan 1947 Vapaassa Pohjolassa (päätoim. Ensio Hiitonen) syyttämällä Tanneria ja tämän aatetovereita Salinin artikkelin väärentämisestä, mikä aiheutti Tannerin Vapaata Pohjolaa ja juttuun niinikään tarttunutta Vapaata Sanaa (päätoim. R. Palmgren) vastaan nostaman, kansainvälistäkin huomiota herättäneen kunnianloukkausjutun.

[40] Eräs tällainen Valppaan esiintyminen tapahtui kesällä 1935 HTY:n talon juhlasalissa Soihdun uskontosyytteiden merkeissä järjestetyssä kansalaiskokouksessa, jota *R. Palomeri* on kuvannut 30-luvun kuvissa (1953) s. 343. Olga Leinosen muistelman (»Pikku piirteitä Valppaasta», Kirjallisuuslehti n:o 7–8/37) mukaan V:n vuoden 1936 veroilmoitus kuului seuraavasti: »E.V. ammatti työnetsijä. Sosialidemokraatit ja porvarit eivät ole antaneet minkäänlaista työtä. Ollut vankilassa kansalaissodan tapahtumista niin ja niin kauan. Ei ole verotettavia tuloja.» — Soikkasen V-monografiassa ei mainita tämän kaunokirj. toiminnasta; maininta 30-luvun kirjallisista töistä ks. *I. Heikinheimo* (toim.): Suomen elämäkerrasto (1955).

[41] Väinö Hupli ks. *Palmgren 1966* (Joukkosydän II) s. 70–73 sekä *Sinikka Sivula:* VH — H. Soikkanen (toim.): Tiennäyttäjät III (1968). — H. toimi vanhan työväenliikkeen aikana toimittajana puolueen sanomalehdissä, kunnes 1916 tuli KK:n toimitusjohtajaksi. Hän kuoli 27/8 –34 Marienbadissa. Hupli oli kuulunut Työmiehessä 10/4 –18 julkaistun työväenliikkeen oikeistosiiven sovinnonvetoomuksen allekirjoittajiin.

[42] *Rieti Itkonen:* Tunti, josta tuli neljä vuotta, KJG 1939. Teoksen epämäär. ajoituksista (vrt. s. 281, 283) voisi päätellä vekselinväärennyksistä ja kavalluksista kärsityn vankilatuomion sijoittuneen 30-luvun alkupuolelle. Toisaalta Kuka kukin oli -hakuteoksen mukaan R.I. (1889–1951) — paitsi kansanedustaja 1919–29, sisäministeri 1926–27 ja edusk. varapuhemies 1927–29 sekä Hyvinkään kaupp. johtaja 1926–28 myös SDP:n puoluetoimik. jäsen 1921–30 ja puh.johtaja 1926–29 — oli Helsingin apul. kaup.johtaja 1931–33, joten vankeus lienee tosiasiassa sijoittunut 30-luvun toiselle kolmannekselle. Tuomion taustasta ja syistä I. kertoo muistelmien ensiluvuissa sekä s. 17–35, 70; puoluetoverien nimiä paljastamatta hän kertoo kukistamiseensa käytetyn sisäpiirin tapaa merkitä vekseleihin vastavuoroisesti toistensa nimiä, mikä nyt selitettiin väärennökseksi. Viittaus »erääseen työväenliikkeen mieheen» (s. 28, 139–140) saattaa tarkoittaa Tanneria mutta myös vaikkapa Huplia! Pääosaltaan I:n muistelmat ovat asiantuntevaa, purevaa kritiikkiä vankilabyrokratiasta ja -hölmöläisyydestä.

[43] Hupli-elämäkerrassa *Sinikka Sivula* tarkastelee kohdettaan oikeastaan Tannerin näkökulmasta antamatta paljonkaan huomionarvoista; Kivikkotie-kokoelma mainitaan vain johdannon elämäkertatiedoissa. S:n mukaan Huplin positiivinen voimakausi oli aika KK:n johdossa, mistä eron aiheutti Tannerin epälojaalisuus (s. 258–259); sen jälkeen tämän toimintaa leimasi Tanner-kaunaisuus, myöskään apul.kaupunginjohtajan virkatyön häntä enää suuresti kiinnostamatta (s. 262–263).

[44] Lainatun 1. säkeistön englannin- ja saksankieliset rivit tavanmukaisia kohteliaisuusfraaseja ystävällisistä vierailukutsuista kiitettäessä.

[45] Huplin Kivikkotie-kokoelmasta Tulenkantajissa (n:o 53/38) julk. arvostelussa *Arvo Turtiainen* korosti tekijän lämmintä kulttuuri- ja kirjallisuusharrastusta, mutta ei juuri kiinnittänyt huomiota teoksen ajan- ja puoluekritiikkiin.

[46] Valppaan v. 1936 julkaisemiin teoksiin kuului kansallisbibliografian mukaan viideskin »luettava näytelmä», Kyösti Kulkurin nimellä ilmestynyt 1 450 säettä sisältänyt *Lemmen kirja,* jota ei kuitenkaan ole löytynyt sen paremmin Työväen arkistosta kuin Helsingin yliopiston kirjastostakaan. Muut neljä näytelmää kuuluvat myös Työväen arkiston kokoelmiin. Arkiston sodanjälk. arkistonhoitajan maist. *Helvi Raatikaisen* mukaan (puh. kesk. 16/9 –80) Valppaan kuolinpesä myi tämän arkiston ja kirjallisen jäämistön Mary Pekkalalle, jonka kuoltua se (1957–58) myytiin edelleen Työväen arkistolle ja tuli siellä luetteloiduksi. Lemmen kirjan puuttumisesta HR ei tiennyt mitään, ei myöskään säilyneiden näytelmien todellisuustaustasta. — V:n myöhäisnäytelmiä tuntematta ne on Joukkosydän-tutkimuksessa (I s. 137) kuitattu sanoilla »eriskummallinen sarja».

[47] Sosdem. lehdistön vaikeneminen V:n näytelmistä oli luonnollista, mutta kummallista on, että niistä ei näkynyt mainintaa myöskään Tulenkantajissa, Kirjallisuuslehdessä eikä Soihdussa. Valppaan v:n 1937 alussa kuoltua Kirjallisuuslehti kunnioitti vainajaa valikoimalla tämän tekstejä (»Valppaan kaski palaa» n:o 2/37) ja Olga Leinosen muistelmasikermällä (»Pikkupiirteitä Valppaasta» n:o 7–8/37), ja Soihtu puolestaan julkaisi (n:o 2/37) Mikko Ampujan muistokirjoituksen »EV:n poistuttua» sekä V:n tekstikatkelmia. Sekä Leinonen että Ampuja olivat V:n läheisiä hengenheimolaisia ja samalla lähellä Soihdun (ASS:n) oppositiolinjaa, joten on yllättävää, etteivät em. oppositiolehdet saaneet vihjeitä näytelmistä ja niiden agitaatioarvosta. — Kirjeissä RP:lle 25 ja 31/8 –80 *Martta Salmela-Järvinen* puolestaan on vahvistanut käsityksen, että täydellinen hiljaisuus vallitsi puolueen ja sen lehdistön piirissä V:n näytelmien ilmestyttyä; hän itse oli saanut niistä tietää vasta RP:n välityksellä. — RP on käsitellyt aihetta tutkielmassa »EV:n näytelmät» Työväen Näyttämö n:o 3/1981.

[48] Työväen arkiston kappale näytelmästä on varustettu Valppaan ihailijan toim. Eero Meriluodon nimikirjoituksella ja tämän »todistuksella», että kysymyksessä on Valppaan luomus.

[49] Sampsa Sininen (= Sasu Punanen) = Yrjö Räisänen, 1888–1948, lehtipakinoitsija ja kansanedustaja, ks. Kapinalliset kynät I s. 256 seur., josta näytelmässä s. 12–13 sanotaan »Samaten sä nostat häntää — / vaikka tosin lyheläntää — / alakertasotkuillasi, / joita sutkit istuissasi: / persoonaasi huomion / kiinnität kuin luomisen / keskipiste oisit». Vento, tämä puolueen »lähettilästoivo» (s. 13) = Reinh. Swentorzetski, 1881–1973, Sosialidemokraatin ulkopol. kommentaattori, 2. ulkoministeri 1944–48.

[50] Vertailla voi esim. *Atte Pohjanmaan* lehtihistoriikkiin Sanan säilä taistelun tiellä (Kansanvalta 1948). Valppaasta, joka vapautumisensa jälkeen 1924 oli ystävällisessä hengessä vieraillut Sosialidemokraatin toimituksessa, P. kertoo (s. 153), miten tämä 30-luvulla ei vain välttänyt käyntejä toimitustalossa vaan jopa talon sivuuttaessaan lennätti sen suuntaan »pitkän ruikkasyljen»! — Väistöskirja-näytelmän päähenkilön fil. kand. Siinteen henkilöllisyyttä lienee turha arvailla; Sosialidemokraatin toimittajakunnassa oli 30-luvulla vain yksi toimittaja, jonka nimi oli äänteellisesti S:tä lähellä, Armas D. Siimes.

[51] Matti Kurikka ja A. B. Mäkelä (Kaapro Jääskeläinen) ks. *Palmgren 1966 I* (Joukkosydän I) s. 67 seur.

[52] Soihdussa (n:o 11/36) on Halmisen Sointula-kirjaa esitellyt *Irja Laurikainen-Palmgren* (»Suomalaisen Utopian historiaa»). *Mikko Ampuja* puolestaan on Demokraattisen Kansan Kalenterissa 1948 (1947) kertonut Halmisen elämästä (MH, Sointulan historian kirjoittaja), mistä ilmenee, että H. oli 30-luvulla houkutellut puutteessa elävää Valpasta luokseen Malkosaarelle, jossa omisti 6-huoneisen huvilan. Ampuja mainitsee M:n »tiedemieslahjoista», mutta ei tarjoa mitään konkreettisia tietoja V:n näytelmien »väitöskirja»-aiheesta.

[53] *Martta Helena Salmela-Järvinen* (o.s. Hellstedt), s. 31/3 1892 Kylmäkoskella, vanht räätäli Johan Oskar H. ja Ida Maria Elki. Puol. 1) kivityömies Eino Salmela 1910–27, 2) toim. T. S. Järvinen 1934–60. Kirjansitoja 1906–10, Sosdem. työläisnaisliiton luennoitsija 1921–24 ja sihteeri 1937–53, Uudenmaan sosdem. piiritoimiston hoitaja 1925–36, Ensi koti -liiton siht. 1945–, toiminnanjohtaja 1953–71. Edusk. jäsen 1939–66, Helsingin kaup. valt. 1925–27, 1933–53, 1961–64, kaup. hall. 1938–45, Elannon hall. neuv. 1934–62, Yleisradion hall. neuv. 1950-60. (KKO 1974) Näytelmien ohella muist. teokset Kun se parasta on ollut (1965), Alas lyötiin vanha maailma (1966), Taipui vaan ei taittunut (1967) ja Kaikissa meissä vikaa on (1968), lisäksi elämäkerta Miina Sillanpää (1973). Lehtinimimerkkejä Mimmi, Matleena, Juoru, Lenkka-Leena, Salme Marttila ja -mela. — Lähteitä (muist. teosten ohella): ääninauha huhtik. 1978 (muistelmia) ja kirjeitä 70-luvun jälkip. (RP:n hallussa); *Heikki Hietamies:* Nyt minä olen kiltti (Katso n:o 28/1975; *Aimo Kairamo:* M. S.-J., näytelmäkirjailija (Aikamerkki n:o 3/1970).

[54] Ilmauksia tästä asenteesta sisältyy mm. muistelmiin, esim. Taipui vaan ei taittunut s. 111–112 (tulenkantajat) ja 134 seur. (Lassy ja 30-luvun ASS), samoin S-J:n ääninauhaan. Toisaalta ilmenee, ettei kirjoittaja (s. 112) ollut 20-luvulla tyytyväinen myöskään oman puolueensa kaupallistuneeseen kulttuuripolitiikkaan. »Meidän oli pakko todeta, että nuoret, lahjakkaat kirjailijat ja taiteilijat painuivat kommunistien leiriin, jossa heidät otettiin avosylin vastaan. Toisaalta taas ne ns. työläiskirjailijat, jotka saivat hiukan nimeä, alkoivat pyrkiä lähinnä taiteellisiin tavoitteisiin, eikä näihin kuulunut minkäänlainen 'tendenssi'!» Edelleen: »Taiteellinen ilmaisu ei ollut korkeassa kurssissa työväenliikkeen piirissä. Lyyrinen runous oli joutavaa rimputtelemista ja runoja ymmärrettiin vain sikäli kuin ne sopivat

lausuttaviksi iltamissa ja viisikymmenvuotisjuhlissa.»

[55] Paitsi mainittua v:n 1905 raittius-, eläinsuojelu- ja sosialismihenkistä 3-näytöksistä Minkä nuorena oppii, sen vanhana taitaa M. S-J. on maininnut 1908 kirjoittaneensa 3-näytöksisen, jonka oli antanut ihailemansa Edvard Valppaan tarkastettavaksi ja jonka oli löytänyt uudelleen vasta tämän jäämistöstä Työv. arkistossa (mahd. mustaan vahakant. vihkoon kirjoitettu 4-näytöksinen vailla nimeä, miljöönä talolliskoti, aiheena vaalitaistelu ja rakkaus) (Työv. ark. n:o 894.54.1.2./561, leima 1939). Edelleen 1914 kirjoitettu sakilaisaiheinen »Yhteiskunnan ulkopuolella», jonka AAK palautti ja aviomies painosti pesään (ääninauha).

[56] Puhekuorotekstejä mm. Yksi ääni (kirj. MS, sov. S-K. Kilpi, Työv. kirjap. Hki 1933), Punainen piirto (konerkirj. moniste), Äitien internationaali (Tulevaisuus 1934), Kuvaelma (konekirj.moniste 1934).

[57] M. S-J:n mukaan (ääninauha) välittäjänä hänen ja teatterin (Salmelaisen) välillä toimi S-K. Kilpi. Käytetty SNL:n monistetta. Paitsi Koiton näyttämöllä »Valot» sai esityksen myös Oulun teatterissa (porv.), jossa se nosti vastaansa »kaupungin rouvat» siveettömyyssyytöksin, sekä ajan mittaan n. 30:llä kotim. näyttämöllä.

[58] Ääninauhan mukaan näytelmän ihmistyypit olivat elävästä elämästä ja tapahtumapaikkana tekijän oma asuintalo.

[59] S-K. Kilven poleeminen kirjoitus Sosialidemokraatissa 9/6 –35 aiheutti Kirjallisuuslehdessä n:o 8/35 (1/7) nimim. B(ertta) N(eva)n vastakirjoituksen »Pari kysymystä maisteri Sylvi-Kyllikki Kilvelle» ja myöhemmin (n:o 9/35, 15/7) vielä Maija Savutien kirjoituksen »Jatkoa Salmela-Järvisen näytelmän arvosteluun», jossa tämä torjui »työläisäiti»-asenteen arvostelutoiminnan kriteerinä. Myöhemmin S. Hopeahäät-näytelmää arvostellessaan (Kirjallisuuslehti n:o 3/37) »Valoihin» viitaten totesi, ettei näytelmän sijoittaminen työläisympäristöön tee siitä vielä yhteiskunnallista näytelmää. — Keskusteluun osallistui myös RP kirjoituksella »Marxilainen kirjallisuustutkimus ja pikkuporvarillinen kirjallisuustunteilu» (Tulenkantajat n:o 25–26/1935).

[60] Näytelmä syntyi ääninauhan mukaan Salmelaisen kannustamana, mutta lopputulos ei tätä miellyttänyt. Myös Rantaperkiö-maininta tässä lähteessä.

[61] Rautayhtiön Jokelan-tehtailla työläiset pyritään »osalla vuosivoitosta» sitomaan yhtiöön ja samalla painostamaan suojeluskuntaan, mistä kieltäytyvät erotetaan (vrt. s. 27–28).

[62] Karilana Hugo Hytönen, hänen vaimonaan Elsa Rantalainen, nuorten osissa Ossi Korhonen, Malmi Vilppula, Leo Lähteenmäki ja Anni Hämäläinen, Kustaana Kaarlo Saarnio, insinöörinä Aku Käyhkö, työnjohtaja Rantalana Aatu Talamo, Mielosena Sasu Haapanen, Liljana Ossi Elstelä, Ketoskana (Karilan sisarena) Siiri Angerkoski.

[63] Sosialidemokraatissa myönteinen arv. 8/2 –37. Sen sijaan Tulenkantajat vaikeni M. S-J:n tästäkin näytelmästä.

[64] M. S-J:n ääninauha.

[65] Onni esitetty tv-muunnelmana 1972.

[66] M. S-J:n ääninauha.

[67] Sama. Eniten menestystä Onnella (kuten myös Valo syttyy -näytelmällä) on tämän lähteen mukaan ollut Amerikassa. — Onni-näytelmää tekijä oli tarjonnut myös Kansallisteatterille, joka sen kuitenkin hylkäsi (Eino Kaliman kirje tekijälle 7/5 –38).

[68] Muita painettuja pienoisnäytelmiä 2-näyt. vaali-iloittelu Mustanmiehen markkinamatka (SDP 1936), 1-näyt. Musta kissa (Sd. raittiusliitto 1943) ja 3-kuv. uninäytelmä Totta ja satua (sama 1944). Lisäksi painamattomia: Kahvipöönasta tuli sinapinsiemen (1937), Miss Mustikkamaa (1937), Käpylän laululintu (Vallilan ke-

säteatteri 1943).

[69] Tekijä tarjosi Pohjolan emäntää sekä H:gin Kansanteatterille (Arvi Kivimaan kielt. vastauskirje tekijälle 8/4 –40) että Kansallisteatterille (Eino Kaliman kielt. vastauskirje tekijälle 20/5 –41). Tässä käytetty SNL:n monistetta.

[70] Louhi puhuu vallasta »kimmeltävänä katinkultana» (s. 60) ja ylistää rakkautta, joka kerran on yhdistävä kaikki kansat (s. 61). Sammon avainsanat: »Vain rakkaus ja työ kansan onnen luovat, viha ja kateus kaiken hävittävät» (s. 79). Kalevan sankareiden ollessa kotimatkalla ja Ilmarisen muistellessa sittenkin takoneensa sammon Väinämöinen selittää uskovansa Louhen sanoihin ja ennustaa naisten valtakautta (s. 109).

[71] Ääninauhassa M. S-J. mainitsee vaikeuksistaan miesluonteiden hahmottajana, koska on aina elänyt naisvaltaisessa ympäristössä eikä koskaan ole kohdannut miestä, jonka olisi kokenut tueksi ja turvaksi; avioliitoissaan ollut aina päänä.

[72] M. S-J.:n ääninauha. Tekijä mainitsee kertoneensa tapahtumasta Lauri Haarlalle, joka ei uskonut sitä todeksi.

[73] Tekijä tarjosi näytelmää turhaan Kansallisteatterille (Arvi Kivimaan kielt. vastauskirje tekijälle 7/11 –51).

[74] Sodanjälkeiseen tuotantoon kuuluivat myös Yleisradiolle juhlavuoden merkeissä kirjoitetut Rakentajat-kuunnelma ja Helsinki nousee aaltojen sylistä -kuulokuva, jotka molemmat jäivät esittämättä. Vielä 1980 — 88-vuotiaana — M. S-J. julkaisi vanhainkotiaiheisen romaanin Tuhannen tarinan talo (WS).

[75] *Vilho Kuorikoski* s. 24/4 1892 Helsingissä, k. 25/3 1946 Helsingissä. Isätön; äiti Emma Loviisa Järvensivu, o.s. Kuorikoski. Kansa- ja merimieskoulu. Merimies ja sekatyömies. Henkilötiedot sekä luettelo painetuista näytelmistä (kymmenkunta) ks. Suomen kirjailijat 1917–44 (1981), myös painamattomista kirjailijan pojan Matti Kuorikosken SKS:lle antama lista (SKS:n kirje RP:lle 27/2 –80). Kaikki näytelmät huvi- ja kansannäytelmiä.

[76] *Väinö Selkiä* kosk. tieto kansallisbibliografiasta; elämäkertatiedot puuttuvat. Linnoittaja Väinö Saimalan runo »Aamu Karjalassa» sis. Olavi Paavolaisen toimittamaan Täältä jostakin -antologiaan (1943).

[77] *Kauko Laine* on mahdollisesti 22/6 –92 Helsingissä rakennusmestarin poikana syntynyt Kauko Valto Laine, yliopp. 1912, insinööri 1919, myyjä eri firmoissa 1919–24, v:sta 1924 Elannon palveluksessa käyttöinsinöörinä, osastonhoitajana sekä v:sta 1956 johtajana; leipomokoneoppi-luvun kirjoittaja Leipurin käsikirjassa (KK 1929). (Osuuskauppamiehiä II 1950, III 1961).

[78] *Juha Satakoski* (Akseli Kanerva); s. 1/2 1882 Orimattilassa, k. 4/12 1961 Hämeenlinnassa, vanht torppari (metsänvartija) Villehard Stolt ja Vilhelmina Siljander. 9-vuotiaasta ansiotyössä paimenena, päiväläisenä, kirvesmiehenä, suutarina. Kansakoulu ja itseopintoja. SDP:n jäsen 1905. V. 1910–17 toimittajana Raivaajassa, Kansanvallassa, Vapaassa Sanassa, Hämeen Voimassa, Päivän Tiedoissa ja Sosialistissa. Kansalaissodan jälkeen vankina Viipurissa ja Tammisaaressa. V:sta 1920 toim.sihteerinä Työn Voimassa ja Hämeen Kansassa (v:sta 1929 päätoim). Eduskunnan jäsen 1931–36, minkä jälkeen Kullervon, Uusmaan Kunnallislehden ja Hämeen Kansan toimittajana (eläkkeelle 1946). Aktiivista toimintaa työväenjärjestöissä ja kunnallispolitiikassa. Julk. 1938 Hämeenlinnan ty:n historiikin 1883–1938. — Lähteitä: *J. Raitio:* Työväen sanomalehtimiehet 1947 (matr. s. 170); Hämeen Kansa 23/6 –39; Vapaus 31/1 –42 (60-v. kirj.).

[79] *Nestor Adolf Veikkola* s. 7/3 1884 Karjalohjalla, k. 20/10 1961 Lohjalla. »Maailmanrannan koulun» 14-vuotiaana aloitettuaan tuli 18-vuotiaana työväenlehtien avustajaksi (mm. pakinoita). Järjestötoimintaan 1907, v:sta 1925 Lohjan ty:n sihteeri 30 vuoden ajan (458 pöytäk. sivua, »eräänlainen Euroopan ennätys»), Lohjan työväennäyttämön johtok. jäsen 30-luvulla, aktiivinen TSL:n työntekijä. 30-luvulta (sotavuosista?) lähtien Lohjan työnvälitystoimiston hoitaja. Julk. Lohjan ty:n historiikin 1905–55 (1955). — Lähteitä: Lohjan ty:n historiikit 1955, 1965, 1975; TSL:n henkilökuvia, Työläisopiskelija n:o 1/1944; Lohjan kihlak. henkikirjoittaja 18/3 –80.

[80] Julistavaa tekstiä on sijoitettu erikoisesti Salmisen vaimon suuhun (s. 10): »Ikänsäkö ihmisen täytyy elää puutteessa ja kurjuudessa? Eikö vieläkään saada hereille sitä joukkoa, joka päivästä päivään tuijottaa silmästä silmään nälkäkuolemaa? Yhäkö se sokeana ja mykkänä antaa lastensa kärsiä nälkää ja vilua? Eikö se ala käsittää, ettei sukupolvi, joka kasvaa vailla kaikkea sille kuuluvaa elämän pohjavoimaa, voi kestää ankarassa taistelussa? Halaavatko nämä ihmiset vanhuksiksi tultuaan katsella lastensa orjuutettua asemaa.»

[81] *Kalle Kukkonen* s. 14/1 1889 Karttulassa, k. 23/11 1954 Helsingissä, vanht mäkitupalainen Taavetti K. ja Eeva Kustaava Jäntti. Kansak. ja Kuopion tietopuol. meijerikoulu. Harjoittelijana S. Sosialidemokraatissa 1922, Sosdem. työläisnuorisoliiton sihteeri 1923–29, Työläisnuorison toim. 1929–38, v:sta 1938 sosdem. puoluetoimiston julkaisujen toimittaja ja painatustöiden hoitaja; Sosialistisen Aikakauslehden toim.sihteeri; v. 1930–38 sosdem. puoluetoimik. jäsen. Helsingissä osallistunut kunnallispolitiikkaan. — Lähteitä: *J. Raitio:* Työväen sanomalehdet (matr. s. 174) (1947); nekrologi *(E. Meriluoto)* Sos. Aikakauslehti n:o 12/1954.

[82] *Kirsikka Siikala* (»Hersyvää huumoria salapoliisitarinassa») Hels. Sanomat 25/2 –72.

[83] *Armas Hattara* (alunp. Helenius), s. 3/12 1884 Helsingissä, k. 17/5 1951, vanht saarnaaja August Helenius ja Karoliina Karlsson. Käynyt 6 lk Helsingin suom. realilyseota. Teatterikiinnityksiä v:sta 1904–06 (ensin Tampereen teatteri), v. 1911–13 Amerikassa, sieltä palattua työv. teattereissa ja -näyttämöillä (Turku, Forssa, Lahti, Jyväskylä) 1914–29. 30-luvulla vierailijana Tampereen ja Turun työv. teattereissa. — Lähteitä: Kotimaisia näyttämötaiteilijoita, Viipuri (1930); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981) (painetut näytelmät); *V. Veistäjä* (toim.): Teatterin maailma (1950, painamattomat näytelmät); sama 1965 (kuolinaika).

[84] *Onni Haini* (alk. Höylä), s. 18/3 1902 Hankasalmella, k. 11/1 1956, vanht pientilall. Aleksanteri Höylä ja Hilda Hänninen. Työskennellyt kansakoulun käytyään radanrakentajana, lotjamiehenä, tehdas- ja rakennustyöläisenä. Työv. akatemia 1925–26. Sosdem. raittiusliiton palv. 1928, Sarastuksen päätoim. 1930–33, Vaasan sosdem. piirisihteeri 1933, TUL:n sihteeri 1936–40, S. siv. ja asevelv. invalidien liiton sihteeri 1940, Pohjolan Työn päätoim. 1942, Työn Voiman v:sta 1946. Aktiivinen toiminta TSL:ssa. Nimimerkkejä Olli Kaskamo, Onni-setä, Priska.

[85] Kaksi tuomiota ilmestyi vielä Höylän nimellä. Tällä nimellä myös kertomuksia Kansan Lehdessä 1929 (21/12) ja 1930 (1/2, 20/9), Hainin nimellä 1931 (5/9).

[86] Näytelmässä puhutaan (s. 52) alkoholin tarjoilun alkamisesta, mikä viittaa kieltolain kaatumiseen 1931–32.

[87] Vähemmän yhtymäkohtia H:n romaanilla on Runeberg-perinteeseen, johon Vieno Hamara arvostelussaan (Työläisopiskelija n:o 4/45) viittaa.

[88] *Veikko Vainikainen*, s. 14/3 1902 Helsingissä, vanht vanh. lehtori (matem.) Otto V. ja Thyra o.s. Gammal. Yliopp. 1920, RUK 1922, kadettikoulu 1927–28, puol.voimain palveluksessa v:een 1930 (mm. Savon prikaatin 3. pat. adjutantti ja luutn. 1930). 30-luvulla Kansan Työn teatteriarv. ja avustaja sekä kunnallisvirkamies Jääskessä, Helsingissä ja Karkkilassa 1935–62. Tulenkantajien avustaja 1934–36. Kiilan jäsen oman ilm. mukaan v:sta 1936, Kiilan arkistopapereiden mukaan v:sta 1945 eroten 1947 tai –48 (Maija Savutien mukaan 40-luku-lehden ilmoitushankinnassa ilmenneen rötöksen kimpaannuttamana). Valtion näyttämötai-

delautak. jäsen 1946–48, Karkkilan kauppalansihteeri v:sta 1953. Kaunokirj. tuotanto 30-luvulla nimellä Veikko Rajakoski, sodanjälk. nimellä Veikko Vainikainen; lisäksi nimimerkkejä Vasara ja Tuomas Torppa. Julk. lisäksi ohjekirjasen Juhlamme 1935 SDP:n puoluetoimik. kustannuksella. — Lähteitä: Tiedonannot tekijälle 21/2 –75; Valtiokalenteri; Kiilan paperit; Kansan Työn toimituksen (Eero A. Vuori) työtod. 25/5 –37; TNL:n (Jussi Suvanto) työtod. 27/5 –37.

[89] V.V. lisää: »Meidän sukupolvemme, joka kävi vuonna 1918 kansalaissodan, maksoi seuraavalla vuosikymmenellä itse kansalaissotansa kustannukset.»

[90] Radiokuunnelmia: Taivas on korkealla (1937), Ihmissusi (1940/41), Koillismyrsky (1940), Hääkukkia (1941).

[91] Novelleja Tulenkantajissa 1934: Pistintaisteluharjoitus (n:o 3), Tuhlaajapoika (n:o 8), Tehdas (n:o 17–18), Kunnian kentillä (n:o 31) sekä Puisto on kaupungin ylpeys (n:o 37). Näistä 1. ja 4. sodanvastaisia, 3. ja 5. yhteisk. paljastuksia sekä 2. rovastin ylioppilaspojan uskomusten romahdusta ja moraalikapinaa kuvaava.

[92] Artikkeleita Tulenkantajissa 1935: Työväen näyttämöiden kannattavuuskysymys (n:o 24). Teatteritaiteen pula (n:ot 27–28 ja 29–30), Kirjailija ja teatteri (n:o 32), Kasvumahdollisuuksia niille, joilla niitä on (n:o 48) sekä 1936: Teatteri antaa puheenaihetta (n:o 3) sekä Pienet teatterit ja tekijäpalkkiot (n:o 30–31) ja 1937: Teatterin tehtävistä (n:o 7) ja Muuan teatteritapaus (n:o 37). Artikkeleissa esillä paitsi työv. teattereiden alennustila myös niille kirjoittavien heikot tekijäpalkkiot sekä kirjoittajan oma korkea käsitys 20-luvun eurooppalaisesta teatterista, mikä pulan myötä on kokenut romahduksen. — Lisäksi Rajakoskella Työväen Näyttämötaiteessa 1940 (joulun:o) art. Ohdakkeita ja ruusuja, jossa väitetään, että »meillä» ei ole ammattitaitoisia näytelmäkirjailijoita.

[93] TTT:n esityksestä (ohj. Kosti Elo) arv. Tulenkantajissa n:o 42–43/1939.

[94] Matti selvittelee (s. 22–23) Yrjölle rajaelämän historiaa ja synkkää tulevaisuutta: ennen elatus saatiin »rajan takaa suuressa kaupungissa», mutta käyty sota ja mielivaltaisesti vedetty raja katkaisivat luonnolliset, taloudelliset ja inhimilliset yhteydet ja johtivat köyhtymiseen; uuden sodan syttyessä rajaväestöllä on edessä vain kotien menetys ja sotilasmielivalta.

[95] Yrjö tajuaa, että on olemassa »inhimillinen etu, jota ei saa loukata ainakaan minkään kuvitellun maan edun vuoksi» (s. 36).

[96] Näytelmästä maininta Työväen Näyttämötaide n:o 7/1937. Käytetty TNL:n monistetta.

[97] Myös TNL:n monisteena. Työväen Näyttämötaide mainitsee näytelmän n:o 1/1935.

[98] Rajakosken (Vainikaisen) tied. annot kirjeessä 21/2 –75. Oikeuskanslerin toteamuksen mukaan näytelmä ei aiheuttanut oikeudellisia toimenpiteitä.

[99] Maininta näytelmästä Työväen Näyttämötaide n:o 1/1935; käytössä TNL:n moniste.

[100] Maininta Työväen Näyttämötaide n:o 1/1935.

[101] Maininta samassa.

[102] Maininta samassa. Käytössä moniste.

[103] Esteri (joka keskikoulun käyneenä on vanhempien mielestä liian hieno ruumiilliseen työhön ja siksi työttömänä) väittää Rantalalle olevansa »kapinallisista kapinallisin» (elämää vastaan yleensä?), mutta torjuu tämän ehdotuksen tulla mukaan järjestötoimintaan (s. 24 seur.). Myöhemmin E. selittää (Rantalalle), ettei tiedä, mitä sosialisti- ja kommunisti-sanat edes merkitsevät, mutta olevansa valmis hajottamaan »koko tällaisen järjestelmän» (s. 30); yhtäkaikki myy itsensä Linnalle.

[104] Selvitys tekijälle kirjeessä 21/2 –75. Eniten esitettyinä Vainikainen mainitsee näytelmät Rajalla ammutaan ja Kielletty totuus (satoja esityskertoja). Lisäksi on USA:ssa ja Kanadassa esitetty kokoillan näytelmiä Pelastus ja Liekki, ainoat

joista hän mainitsee saaneensa jonkinlaisen tekijäpalkkion.

[105] Oletettavasti Työväen näyttämön esittämä Pelastajat on sama näytelmä kuin TNL:n ohjelmistoon kuuluva 5-kuv. laitakaupungin kuvaus Pelastus (main. Työväen Näyttämötaide n:o 1/1935).

[106] Salmen osaa teatterissa esitti Elvi Sinervo; lavastus oli Helmer Adlerin. Arvosteluja Tulenkantajat n:o 9/1936 (Arvo Turtiainen, joka arvioi 1. näytöksen hyväksi, mutta näytelmän sen jälkeen hajoavan) ja Kirjallisuuslehti n:o 3/1936 (Maija Savutie, joka ei katsonut näytelmän kuuluvan uuden proletaarinäytelmän piiriin).

[107] Maininta Työväen Näyttämötaide n:o 11–12/1939. Käytössä moniste.

[108] Veikko Vainikaisen kirje Eino Salmelaiselle 18/10 1948.

[109] Vainikaisen oma ilmoitus; näytelmää ei mainita Työväen Näyttämötaide -lehdessä. Käytössä TNL:n moniste.

[110] Niinpä Korosteljovan etunimi roolilistassa on Olga, tekstissä Anastasia. — Tässä käsiteltyjen lisäksi V.V. on maininnut »painamattomat näytelmät» Kirkastus (1933), Kunniaporvari (1937), Taivas on korkealla, Miesten tie, Läpimurto sekä Hälyytys kello kuudelta, joiden monisteita ei ole onnistuttu tavoittamaan.

[111] *Edit Vilhelmiina Vallinharju* (o.s. Ikäheimonen) s. 28/9 1906 Viitasaarella, isä tukkiyhtiön piirimies (työnjohtaja), äiti ompelija. Kansakoulun käytyään sisäkkönä 1923–26, ompelijana 1927–45, Kulttuurityön sihteerinä 1945–52, Ol. Elannon siivousemäntänä 1953–69. Kiilan jäsen v:sta 1945, lisäksi SN-Seuran, Rauhanpuolustajien ja SKDL:n. Puoliso Kaarlo Vallinharju. Nimim. Vaaka. — Lähde: omat tiedonannot tekijälle 18/2 –75.

[112] Käytössä SNKL:n moniste. Koiton esityksen (ensi-ilta 11/12 –38) ohjaus Hugo Hytösen, Santran osassa Vappu Elo, Annin osassa Malmi Vilppula.

[113] Arvosteluja S. Sosialidemokraatti 12/12 –38 (Heikki Välisalmi), Uusi Suomi 12/12 –38 (Huugo Jalkanen), Tulenkantajat n:o 51–52/38 (Pentti Lahti), Suomalainen Suomi n:o 2/1939 (Kaarlo Marjanen, arvosteluista myönteisin).

[114] Ohjaus Salmelaisen, työläispariskuntana Vilho Siivola ja Irja Elstelä. Helsingin Sanomissa julk. myönteisessä arvostelussa nimim. N-na kiitteli näytelmän »nasevan realistista» työväen arkielämän kuvausta. — Käytössä SNKL:n moniste.

[115] Näytelmän ohjasi Arvo Lehesmaa, Heikin osassa Oiva Luhtala, Hilmana Emma Väänänen. Sosialidemokraatissa (27/3 –42) S-K. Kilpi kiitteli jälleen kerran kirjailijan replikointitaitoa, mutta olisi toivonut ohjaajalta lujempaa otetta; pääosana arvostelija piti Heikkiä! — Käytössä SNKL:n moniste.

[116] *Toini Aaltonen* (myöh. Orjatsalo, v:sta 1948 Autio) s. 30/3 1906 Helsingissä, k. 12/1 1983 Helsingissä, vanht kauppias Karl Anton A. ja Aurora Mathilda Olin. Keskikoulu, USA:ssa (1922–26, 1929) pari vuotta San Franciscon konservatoriossa, kotimaahan palattua opintoja Ateneumissa. Opintomatkoja NL:oon 1938, länsi-Eurooppaan 1948–49. S. Sosialidemokraatin kirja-, teatteri- ja elokuva-arv. 1940–49, Suomalaisen Suomen 1947–49, Teatteri-lehden päätoim. v:sta 1953. Sd. lehtimiesliiton jäsen v:sta 1942. Valtion elokuvatarkastamon jäsen 1946–55 ja 1963, valtion opetuselokuvakomitean jäsen 1947–50, Minna Canth -seuran varapj. 1946–47. Kääntänyt näytelmiä (Maxwell Anderson, Saroyan) ja kert. proosaa (Sherwood Anderson, Dos Passos, Hemingway). Nimim. Elina, Lastu, Leikkaaja, Tossu. — Lähteitä: *J. Raitio* (toim.): Työväen sanomalehdet (1947, matr.); Lehdistön matrikkeli 1954 (1954); Teatterin maailma (1965); nekrologi Hels. Sanomat 16/1 –83.

[117] Pentti Raunion ohjaamasta esityksestä (ensi-ilta 16/1 –38) arvosteluja Tulenkantajat n:o 4/38 (nim. V-o) ja Kirjallisuuslehti n:o 1/38 (Elvi Sinervon yksityiskohtainen, kriittinen erittely).

[118] A:n sotavuosien näytelmistä olleet käytössä SNKL:n monisteet. Sankari me-

ren rannalla on palkittu; sen esittämisestä ei sen sijaan ole tietoa.

[119] *Atos Kasimir Wirtanen* s. 28/1 1906 Saltvikissa Ahvenanmaalla, k. 10/3 1979 Helsingissä. Vanht talollinen Karl Robert W. ja Eva Amanda Lundelin. Kirjaltaja 1919–24 ja 26–36, kansanedustaja 1936–54 (v:sta 1947 SKDL), Arbetarbladetin päätoim. 1940–41 ja 45–47, Ny Tidin 1947–53, Päivän Sanomain toim. 1958. Sosialistisen yhtenäisyyspuolueen pj v:sta 1948. Filosofian kunniatohtori 1973. Aforismi- ja runokokoelmia v:sta 1931, lisäksi teokset Nietzschestä (1945), Strindbergistä (1962) ja Leninistä (1970), esseeteos Tekniken och människan (1951), muistelmateokset Mot mörka makter (1963, myös suom.) ja Poliittiset muistelmat (1973, myös ruots.), poliittinen paljastus Salaiset keskustelut 1939–44 (1967) sekä valikoimat lehtiartikkeleita (Ofärd och gryning) 1946, pakinoita (Mygg med musköt, nimim. Musketören) 1951 ja aforistiikkaa (Aforistik i urval) 1965. Suomennosvalikoima AW:n muistelmatekstejäja aforismeja sis. Suomen Sanan 23. osaan (WS 1966). — Lähteitä omien muist.teosten ohella: aikalaiskirjat; Svensk författarlexikon; SK VI (s. 523) ja VIII (s. 211–212), Suomen kirjailijat 1917–44 (1981); *Fr. Sundqvist:* Finlands sv. arbetarförbund (1949); *Ralf Parland:* AW — kosmosofen och människohjälparen, Stockholms-Tidningen 6/1 –63; *Juha Tanttu:* AW punaposkinen filosofi, Hels. Sanomat 11/1 –75; *Henrik Helenius:* AW:n filosofia, Sosialistinen Politiikka n:o 5/76; *Mary Mandelin-Dixon:* Hedersdoktor med stjärnor i hjärtan, Åland 31/7 –75; merkkipäiväkirjoituksia Hbl 28/1 –56 (50-v.) ja Kansan Uutiset 27/1 –66 (60-v.); nekrologeja 11/3 (HS, KU, Hbl) sekä *R. Palmgren:* Tuollainen mahtoi Sokrates olla (KU 16/3 –79) ja *Claes Anderson:* Minneshögtid över AW, Folktidningen-Ny Tid 29/3 –79; *Mattiesko Hytönen:* Työtoverit tekevät valmiiksi AW:n pääteoksen, Hels. Sanomat 11/1 –80. Lisättäköön vielä AW:n muistelmatekstit Diktoniuksen juhlakirjassa 1956 (Hur jag upptäckte D) ja Olof Enckellin juhlakirjassa 1970 (Minnen från samvara med modernisterna).

[120] Runo on päivätty 1/1 –30. Suomeksi: Sonni näkee punaista — / yhteiskunnan sarvet törröttävät / päin kaikkia punaisia vivahteita! — / ja jokaisessa pienessä punaiseen pyntätyssä kommunistissa / se näkee / punavaatteisen härkätaistelijan! / Tietenkin voitte kieltää! — / määrätä rangaistavaksi / punaisen värin kantamisen — / punapaitojen, -lakkien, -solmioiden / -sukkanauhojen, jne jne. / Ja miksi ette perustuslaissa / määräisi / pakkotyötä liian punaisesta sydämestä!? // Voi teitä — yhteen ette pysty: / kieltämään meiltä punaista vertamme / kieltämään meitä purkamasta sitä / taistelussa, vaivannäössä / maailmaa kääntävässä / kohti uutta aamua: / valoisaa, punaista, liekehtivää! — AW:n nimimerkillä Atos Kasimir Abl:ssa 9/5 –23 julkaisema vappukirje »ikävästä pikkukaupungista» (= Maarianhamina) on hänen varhaisin varmuudella todettava tekstinsä tässä lehdessä. Nimim. Kasimirin meri- ja saaristoaiheisia runoja 3/8 –23, 20/6 ja 25/7 –24, 17/6 ja 7/10 –25, elämänpalvontaruno »Övervinnelse» 5/2 –26, runo »Mina dagar» 17/2 –26 ja aforismisarja »Hymnackord till naturen» 2/7 –26. Nimim:llä AW käännös Kailaan runosta (»Herdarna») 23/12 –25, art. »Vårt biblioteksarbete» 29/1 ja 26/2 –26, proosaruno »Hymn till solidariteten» 14/1 –27, aforismisarjoja »Den skapande. Filo-sofistisk småmynteri» 15/8 –28 sekä »Kort sagt» 24 ja 29/8 –28. AW kirjoitti (nimim. Sawyer) lehteen myös pakinoita (vrt. Abl 10 år 30/8 –29) sekä oli runoineen (»Hymn till solidariteten») edustettuna Finl. sv. arbetarförbundin 1927/28 julkaisemassa antologiassa Dikter, ett urval för deklamation och sång. Hänen runojaan ja aforismejaan on julkaistu myös Quosegossa (n:ot 2 ja 3/28). Tulenkantajien ja Diktoniuksen välisessä sanasodassa AW esiintyi jälkimmäisen intomielisenä aseenkantajana (»Tulenkantajat och D» Abl 3/7 –29, sama Sosialidemokraatti 7/7 –29).

[121] Vrt. Sosialidemokraatti 2/6 –30.

[122] Eräs AW:n myöhempi ylpistelyn aihe oli näiden teosten myyntilevikin rajoittuminen muutamaan kymmeneen kappaleeseen.

[123] Edelliset aforismit suomeksi: Hakkaan kiveen, hakkaan sanani kiveen, kirjain kirjaimelta, lause lauseelta: ne ovat syntymieni hautakirjoituksia. — Etsin sanojen suurinta tehokerrointa — haluan niiden leikkaavan äänettömästi ja syvään. — Sinä ehkä ymmärrät jotakin minun ylpeydestäni, ehkä jotakin nöyryydestäni saadessasi tietää, että olen voinut tuntea itseni arvottomaksi avaamaan kengännauhani.

[124] Tähän taisteluvelvoitteeseen liittyy aito-aforistinen sivallus: »Man måste ha det moraliska modet till flykt om mer än livet är i fara» (»Ihmisellä täytyy olla moraalinen rohkeus paeta, jos enemmän kuin elämä on uhattuna»).

[125] Suomennos AW:n oma 40-luvussa n:o 5–7/47; muut suomennokset RP.

[126] Tämän rinnalla on »Andakt» toinen tärkeä tunnustusruno: »Ej makt, / ej väldigheter / ej ärans gnistrande tinnar / din vördnad väckte. / I undan vidgades ditt öga, / svindel slog din tanke, / ljuvt bävade din själ, / och ditt huvud böjde sig till jorden / för makten / av havet, alltet, hjärtat och döden.» (Ei mahti, / ei valtavuus / eivät kunnian säkenöivät huiput / sinun kunnioitustasi herättäneet. / Syrjässä laajeni silmäsi, / pyörtymys löi ajatuksesi, suloisesti värisi sielusi, / ja pääsi kumartui maata kohden / meren, kaikkeuden, sydämen ja kuoleman mahdin edessä.)

[127] *Anna Karolina Bodestam* (o.s. Elving), s. 1/4 1907 Pietarsaaressa. Vanht peltiseppä Otto Vilhelm E. ja Amalia Karolina Hiltunen. Yliopp. 1925, fil. kand. 1931. Pienvilj. liiton konttoristi 1933–37, Finl. sv. förf. föreningenin siht. 1938–45, TSL:n ruots. osaston siht. 1950–64. Kaunokirj. tuotannon ohella julk. opaskirjan Våra festprogram (Gudrun Mörnen kanssa) 1948 sekä hist. tutkielmat tai historiikit Jakobstads sv. arbetarförening 60 år (1964), Arbetet, en tidning i Åbo (1968), Åland vintern 1918 (1972). En stad förvandlas (1978) sekä Som en stubbe i en stubbåker, Finlands svenska arbetarförbund 1899–1974 (Alf-Erik Helsingin kanssa) 1878. Ruotsintanut Talviota, Waltaria, Vaaraa, Wuolijokea, Sinervoa ja Joenpeltoa. Fil. kunniatohtori 1977. P: sosdem. — Lähteitä: T. Warburton: 50 år; SK V ja VI; KKO 1974, 1978, 1982; Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[128] Romaani on myöhemmin menestynyt myös Bengt Ahlforsin dramatisoimana ja ohjaamana samannimisenä näytelmänä pääkaupungin Svenska teaternissa syys–lokak. vaihteessa 1975 (Sole Uexküllin arv. Hels. Sanomat 2/10 –75).

V. KOMMUNISTINEN PUOLUEKIRJALLISUUS 30-LUVULLA JA SOTAVUOSINA

[1] Ahokanta, joka toimi 30-luvulla Tammisaaren pakkotyölaitoksen »Elämästä yössä» -lehden toimittajana, kirjoitti 3-näytöksisen laulunäytelmän Varieteelaulaja (jota tarjosi TTT:lle ja Helsingin Kansanteatterille) sekä Simo Hurtta -aiheisen historiallisen näytelmän Viha (jota tarjosi Kansallisteatterille ja TTT:lle); salapoliisiromaani Rikkihakattu seinä ilmestyi Mauri Vasaman nimellä 1944 (AAK).

[2] »Kontrollikello» n:o 1/1934 ja »Miten ruma» n:o 3/34.

[3] Lermontovin »Terekin lahjat» (poleemisine johdantoineen) n:o 9/35, Puškinin »Kirje Siperiaan» sekä Lermontovin »Isänmaa» n:o 12/35 ja »Tšerkessien laulu» n:o 2/36; lisäksi oma satiiriruno »Koira» n:o 11/35. Artikkelit »Kaksi kirjallista hahmoa» (Algot Untola) n:o 12/35, »Työläiskirjailija» n:o 13/35 (täysin ideologinen käsitemäärittely).

[4] Kosonen ja Kuusio ks. Kapinalliset kynät I s. 319 seur. ja s. 311 seur. Väätäisen ja Äikiän 20-lukua ks. Kapinalliset kynät I s. 318 seur. ja 325 seur.

[5] Main. kirjailijat ks. *Palmgren 1966 II* (Joukkosydän) s. 33 seur., 146 seur., 227 seur. Näistä ruotsinkielinen Wallenius sijoittui muista poiketen tutkimus- ja tiedotustehtäviin Moskovaan.

[6] Neuvosto-Karjalan suomenkiel. kaunokirjallisuuden tukena oli kustannusliike Kirja (Leningrad–Petroskoi) sekä sanomalehtien (Pietarissa v:sta 1918 Vapaus, Petroskoissa v:sta 1923 Punainen Karjala) ohella joukko aikakauslehtiä (kuten 20-luvun lopulta lähtien Soihtu ja Punakantele sekä 30-luvulla Lokakuu, Kirja, Rintama, Punavartio), lisäksi albumeja (kuten 1933–34 Ahjo) ja kalentereja (kuten Kevätvyöry 1929–35). Suomenkiel. kirjallisuuden rinnalla esiintyi runsaslukuinen venäjänkiel. kirjallisuus omine kustannusliikkeineen ja lehtineen.

[7] Ks. *Palmgren 1966 I* (Joukkosydän) s. 213 seur., II s. 241 seur. Willman ennätti ennen kirjailijauransa katkeamista toimittaa Punaisen sotilaan laulukirjan (SKP Pietari 1919), joka sisälsi mm. 12 W:n omaa kansalaissota-aiheista laulua ks *Ilpo Saunio & Timo Tuovinen:* Edestä aattehen. Suomal. työväenlauluja 1890–1938 (Tammi 1978) s. 34.

[8] Ks. *Palmgren 1966 I* (Joukkosydän) s. 230 seur., 449 seur., 357 seur., II s. 75 seur., 329–330 (J. Joutsen–Virtanen). — Padasjoella metsätyöläisen poikana syntynyt Jalmari Virtanen oli jo varhaisnuoruudessaan Venäjällä ansiotyössä saaden tehdastyöläisen kumouskoulutuksen ja osallistuen vallankumousliikkeeseen 1905; Suomeen karkotettuna SDP:n jäsen 1908. V. 1917 jälleen Pietarissa osallistuen sekä maalis- että marraskuun vallankumoukseen, 1918 mukana Suomen kansalaissodassa, sitten Siperian taisteluissa. SKP:n jäsen 1920, siirtyminen Neuvosto-Karjalaan 1921, jossa kirjailijaliiton perustajia ja pitkäaikainen puheenjohtaja. Lähteitä ks. seur.

[9] Näistä Johansson ja Rusko olivat syntyneet Helsingissä työläiskodeissa, osallistuneet — kuten myös porilaissyntyinen Aalto — kansalaissotaan, jonka jälkeisestä vankeudesta J. ja R. pakenivat 1920 Neuvosto-Venäjälle, ehdonalaiseen vapauteen (ja lehtimieheksi Kuopioon) päässeen A:n taas siirtyessä rajan yli 1921. — Huomio on tässä luonnollisesti rajoitettu Suomesta (suoraan tai Amerikan kautta) NL:oon siirtyneisiin kirjailijoihin, joiden voi edellyttää heijastavan tuotannossaan Suomen olosuhteita ja henkisiä asenteita. — Lähteitä: *M. F. Pahomova & N. S. Politšuk* (red.): Letopis literaturnoi Karelii 1917–61 (Petrozavodsk 1963); *E. G. Karhu & N. S. Nadjanih* (red.): Otserk istorii sovetskoj literaturi Karelii (Petrozavodsk 1969); *A. A. Ivanov:* Pisatelii Karelii. Spravotšnik (Petrozavodsk 1971); *T. Summanen & A. Mishin* (toim.): Rakettu on raudalla. Neuvosto-Karjalan suomenkiel. runoutta 1917–40 (Petroskoi 1976); *J. Virkkunen & N. Laine* (toim.): Karjalan kertojat (Kirjayhtymä Hki 1979). Lisäksi: *R. Palmgren:* Joukkosydän I–II (WS 1966); *Väinö Salmi:* Suomal. kirjailijakohtaloita NL:ssa (Raivaaja (USA) n:o 42/1949); sama: Kolmen suomal. kirjailijan kohtalo N-Karjalassa (Palkkatyöläinen 27/4 –42); sama: Punaisen sirpin Karjala (Aleakirja 1976); *Arvo Tuominen:* Maan alla ja päällä. Muistelmia 1921–33 (Tammi 1958); sama: Kremlin kellot. Muistelmia 1933–35 (Tammi 1956).

[10] Vrt. *Palmgren 1966* (Joukkosydän) I–II.

[11] Jakautuminen tapahtui 1919, jolloin kom. leiriin siirtyi 160 suomalaisen sosialistijärjestön osastoa eli 7.000 jäsentä n. 3 000 jäsenen jäädessä sosdem. leiriin (*Saunio & Tuovinen:* Edestä aattehen, 1978, s. 38).

[12] Esim. »Punasiskon haudalla» antologiassa Murrosajan lauluja (Astoria, Ore. 1924). Ainakin 1957 (kirjeenvaihdon aikana) Päiviö oli vielä elossa. *Rissasen* (Amerikan suomalaisia työväenkirjailijoita, Raivaaja 16/5 –57) mukaan hän oli kaikkien työväenryhmien tunnustama aaterunoilija.

[13] Näytelmä (Fitchburg, Mass.) on kerjäläispoikana elämänsä aloittaneen Arvid Kareksen kehityssarja työväenliikkeessä, vasta 3. näytös kuvaa hänen päällikkörooliaan kansalaissodassa ja 4. näytös hänen kestämistään ja teloittamistaan Viipurin vankileirissä.

[14] Teos Amerikansuomalaisia ilmestyi s.v. Suomessa (TKE) nimellä Puuveitsellä kultaa vuolemassa.

[15] Rutasen »lausuttavat runot» kokoelmassa Taistelun säveliä ovat luokkatietoista agitaatiorunoutta, joukossa Suomen luokkasota- ja Venäjän vallankumous-aiheisia. Romaani Joukkovoima kuvailee kommunistiseen henkeen (»luokka luokkaa vastaan kommunismin johdolla») amerikansuomal. työttömyys- ja työtaistelukokemuksia 20-luvulla (20- ja 30-luvun vaihteen talouskriisi?).

[16] Per Nelsonin nimellä Wall Streets imperialistiska intriger (1927). — Lähteitä: *Elis Sulkanen:* Amerikansuomalaisen työväenliikkeen historia (Fitchburg Mass. 1931); *Kalle Rissanen:* Amerikan suomalaisia työväenkirjailijoita (Raivaaja 16/5 –57); Lehtipaja (Työmiehen 25-v. julk. 1928); Työmies 40-vuotias (1943); *R. Palmgren:* Joukkosydän I–II (1966).

[17] Toisin kuin »Mykille joukoille» -runossa (1922), joka tilittää Venäjän vallankumoustaisteluita, Mäkelä viljelee kotim. aiheita mm. runoissa »Jaakko Ilkan kirous» (1924) sekä »Taistelua ja kuolemaa» (1919), teloituskohtaus kansalaissodasta. Kaikki sis. Rakettu on raudalla -antologiaan. — Mäkelän tyttären *Rakel Ylipihan* (Vimpeli) mukaan (*Mikko Eränen* (toim.): Punaisen esiliinan tarinat, Kk 1974, s. 80 seur.) Petroskoissa ilmestyneessä venäjänkielisessä teoksessa »Karjalan kirjallisen elämän aikakirja» (1917–61) on yli 70 M:n runoa tai kirjoitusta.

[18] Gorki oli kirjoittanut saatesanat jo Virtasen esikoiskokoelmaan Työn lomassa, jonka Krasnaja Gazeta julkaisi 1930. — V:n ohjelmakirjoituksia mm. »Proletaarisen kirjallisuuden luokkarajat selviksi» Punakantele n:o 4/1929. Näyte suitsutuksesta Punaisen Karjalan signeeramaton art. »JV kansojen runoilija» 10/2 –37. Kiilan piirissä V:n muodoltaan perinteistä (mm. Kalevala-mittaista) ja sanastoltaan mahtipontista ja kulunutta lehtirunoutta pidettiin onttona juhlahymistelynä (K-M. Rydbergin parodiset lausuntaesitykset!), mutta Rakettu on raudalla -antologian esipuheessa (s. 8) korostetaan V:n runouden vivahdusrikkautta (»lyyrinen aines ja poliittinen aatepitoisuus muodostavat elimellisen yhteensulautuman») ja lisäksi puhutaan V:n herkästä tunnelma-, rakkaus- ja maisemalyriikasta. *V. Salmen* (Punaisen sirpin Karjala, 1976 s. 152, 161) mukaan V:n kansallisrunoilijaksi korottaminen tapahtui Gyllingiä 1935 seuranneen uuden johtomiehen Pjotr Irklisin aloitteesta; molemmat kukistuivat 1937, jolloin seuraava mahtimies Matušenko yritti tehdä lopun koko suomenkiel. kulttuurista (tämä puolestaan kukistui poliisiministeri Ješovin myötä 1938).

[19] Ruskolta sisältyy Rakettu on raudalla -antologiaan toistakymmentä runoa, joista »Honkasalo» (1928) kertoo Satakunnan taisteluista Suomen kansalaissodassa; mielenkiintoista on erikoisesti se, että punainen rintamakomentaja Honkasalo, »miesi vakaa», antaa käskynjaossa tärkeän tehtävän myös kertojalle: »Nyström, kierrä Söörmarkussa metsätietä Kaapulahan, / perääntymään paina musta, / iske sieltä selkään pahan.» — Muiden antologiarunojen aiheet liittyvät NL:oon tai kansainvälisiin aiheisiin (ajankohtaista esim. »Kansan rintama» 1935). Henkilökohtainen tunnustusruno »Hyljätty runotar» (1930) tilittää kirjoittajan suhdetta toisaalta taisteluun ja työhön, toisaalta runouteen.

[20] Tähän ryhmään kuuluisi myös Karjalan kertojissa esitelty hämäläissyntyinen Lauri Luoto (alk. Bruno Sjögren, 1889–1937), joka nuorena siirtyi siirtolaiseksi USA:han julkaisten siellä teoksia, mutta palasi Suomeen, jossa osallistui kansalaissotaan ja sen loppuvaiheessa siirtyi Neuvosto-Venäjälle osallistuen taisteluihin siellä ja Siperiassa. 20-luvun jälkipuolella LL julkaisi kokemuksistaan neljä kertoma-

teosta, joita ei kuitenkaan löydy Letopis-bibliografiassa.

[21] Kirjailijain siirtymisen takana oli samanaikainen 10 000–12 000 henkeä käsittävä joukkosiirtyminen Yhdysvalloista Neuvosto-Karjalaan (*Sainio & Tuovinen:* Edestä aattehen s. 38).

[22] Wallenius julkaisi NL-kaudellaan Ruotsissa reportaasikirjasen Stalinkanalen (Göteborg 1933).

[23] Romaani ilmestyi samanaikaisesti myös Yhdysvalloissa (Superior Wis.). Siinä voisi nähdä herätteitä Gorkin Artamonoveista (1925). *Urho Ruhanen* mainitsee lehtitutkielmassaan »Eemeli Parras, piirteitä kirjailijakuvaan» (Punalippu n:o 7/1978) vielä kirjailijan romaanin Maura (1937), josta kuitenkin vain katkelma pääsi julkisuuteen.

[24] Kososen kumpaakaan teosta ei esiinny Letopis-bibliografiassa; ilmestyneet nähtävästi Kirjan kustantamina Leningradissa.

[25] Letopis-bibliografiassa Oinosen nimi ei esiinny. O:n kohtaloita Neuvosto-Karjalassa kuvailee *Väinö Salmi* kaunaisessa muistelmateoksessa Punaisen sirpin Karjala (Alea 1976) s. 65, 106, 149.

[26] »Kokemuksiani Pushkinin runojen suomentamisesta», Rintama n:o 2/1937. Vrt. myös Väätäisen kirjallinen art. »Kirjoittakaa hyviä runoja» Nuori Kaarti 3/1 1936. — Rakettu on raudalla -antologiaan sis. V:n kaksi runoa, työkuvaus »Kovassa kivessä leipä» (1924) ja vankila-aihe »Ympyrä» (Puna-apu n:o 17/1936): aihe suomal. vankilasta, jossa »raivoaa fasistilauma» voimatta kuitenkaan »kahlita» »puna-aatetta». — Haastattelussa huhtik. 1977 Inkeri Lehtinen, Aili Mäkinen ym. muistelivat V:ltä jääneen jälkeen keskeneräinen romaani.

[27] Samanaikaisesti johtavien poliitikkojen (Gylling, Kustaa Rovio) kanssa 1935 pidätetty Letonmäki teki itsemurhan. Varsinaisessa kirjailijain joukkopidätyksessä 1937 joutuivat pidätetyiksi mm. J. Virtanen, Johansson, Rusko, Parras, Väätäinen ja Kuusio; Oinonen lienee tullut pidätetyksi jo aikaisemmin, kun taas Walleniuksen pidätys Moskovassa lienee ollut samanaikainen. Pidätetyt kuolivat joskus 1937–39, mutta vain Virtasen kuolinaika on ilmoitettu tarkkaan (2/4 –39). Santeri Mäkelän kuolema (1938) oli luonnollinen. — *Saunio & Tuovinen* (Edestä aattehen, s. 34) mainitsee hallinnollisen päätöksen kesäk. 1937, jolla »vastavallankumouksellinen» kirjallisuus (mm. Kososen teokset) määrättiin takavarikoitavaksi ja hävitettäväksi.

[28] »Armas Äikiä, elämäkertomus» (Totuus 29/5 –40), Y. Linko: »AÄ, kommunistirunoilija» (Totuus 30/12 –40). Ä. toimi lisäksi Neuvosto-Karjalan kirjailijaliiton puheenjohtajana. — Uusia lehtiä olivat Totuus (sanomal.) ja Punalippu (1940, uudelleen v:sta –46) sekä kirjailijanimiä Ä:n ohella Tihlä (k. 1944), L. Helo (1907–53), V. Ervasti (1913–47) ja Antti Timonen (s. 1915). Näistä Helo ja Timonen olivat syntyneet Venäjällä. Inkeriläissyntyinen L(ea) Helo, oik. Topias Huttari, esiintyi lehtirunoilijana jo 20-luvulla ja oli 30-luvun keskeisiä kirjallisia hahmoja. Antti Timonen oli syntynyt Karjalan Kalevalan piirissä, julkaisi esikoisteoksensa 1933, mutta nousi kirjailijain ensi riviin vasta 60- ja 70-lukujen lukuisilla romaaneillaan. Kuusamol. metsätyöläinen Veikko Ervasti ilmaantui rajaloikkarina 1931 työnhakuun Neuvosto-Karjalaan, jossa sai tilaisuuden opettaja- ja lehtimiesopintoihin; lehtirunoja ja kertomuksia v:sta 1936, postuumi runovalik. Laulu onnesta 1948. Erikoistapaus on Mellilässä (Turun seudulla) syntynyt ja vanhempiensa mukana jo 1912 Vienan Kivijärvelle siirtynyt Nikolai Jaakkola (1905–67), joka 20-luvulta lähtien julkaisi N-Karjalan lehdissä runoa ja proosaa, mutta esiintyi omin (kertoma-)teoksin vasta 40-luvun lopulta. Neuvosto-Karjalan myöhempää, sodanjälkeistä kirjallista elämää ks. *Pertti Virtaranta:* Karjalaisia kulttuurikuvia (W&G 1981). — Myös N-Karjalan suomenkiel. kirjallisuudessa esiintyi lauluurunoutta, so. suurimmaksi osaksi tunnettujen sävelten uudestisanoitusta: sitä edustivat Elvira Willman, J. Virtanen, S. Mäkelä, L. Letonmäki, G. Laine, O. Johansson, T. Väätäinen, A. Äikiä ym. (Ks. *Saunio & Tuovinen:* Edestä aattehen s. 34–37).

[29] Näihin henkilökuviin kuuluu myös Kirjallisuuslehdessä sittemmin (n:o 11/35) julkaistu »Koira».

[30] Tämän runon ohella suursodan voittoisaa päätöstä kuvailee 23/2 –46 päiv. »Kunnialaukaus»: kunnialaukausten ilotulitus Moskovan yllä.

[31] Veikko Pöystistä (1909–42), haminalaissyntyisestä kommunistista, joka 20- ja 30-luvuilla ennätti istua vankilassa toistakymmentä vuotta ja jonka sodanaikainen maanalainen toiminta päättyi pari tuntia kestäneeseen tulitaisteluun Tikkurilassa jouluaatonaattona 1942, ks. *Artturi Rönnqvist:* VP, taistelija, kommunisti, SKP taistelujen tiellä III (1947) s. 152 seur. — »Henkipaton» loppulaulu on julkaistu samassa vuosikirjassa, mikä voi viitata runon syntymiseen vasta sotien jälkeen.

[32] Toivo Antikaisesta (1898–1941), helsinkiläissyntyisestä kommunistista, joka 1918 Neuvosto-Karjalaan siirryttyään herätti huomiota interventiosotien punaisena sissipäällikkönä sekä — ennen kaikkea — »Pohjolan Dimitrovina» oikeusjutussa, jonka Suomen vallanpitäjät hänen jouduttuaan 1934 Helsingin lähistöllä pidätetyksi järjestivät hänen tuhoamisekseen samaan aikaan ajetun kuolemanrangaistuksen avulla, ks. *T. Lehén:* TA ja hänen oikeusjuttunsa, SKP taistelujen tiellä IV (1948) s. 133 seur.

[33] Valli oli mm. osallistunut Lempaalassa (N-Karjalassa) 1921 järjestettyihin puoluekursseihin (Inkeri Lehtisen ym. ryhmähaast. Hki toukok. 1977).

[34] Pirkko Vallinojan luovuttamat vihkot ovat Kansan arkistossa. Vihkot on myönnetty vanki n:o 241/1930 KV:lle 1) 21/11 –30 (144 numeroitua lehteä = 288 siv.), 2) 3/3 –31 (148 lehteä = 296 siv.) sekä 3) 27/10 –31 (96 lehteä = 192 siv.). Vihkoissa on vankilan leimasinteksti: »Vihkoja on käytettävä yksinomaan opiskelutarkoitukseen, ei siis saa kirjoittaa runoja, lauluja, päiväntapahtumia, ei rikosasioita eikä piirustella vartalo- tai muotokuvia. Väärinkäytetty vihko hävitetään.» Vihkoihin sisältyy muistiinpanoja Fridericián, Leringin ja Ingen teoksista (1), Daiherin ym. luonnontiet. teoksista ja G. Castrénin Aho-monografiasta (2) sekä löytöretkiä kosk. kirjallisuudesta (3), löytyypä muutama esperantoksi käännetty runokin (2).

[35] Jälkihuomautuksissaan (s. 168–169) kirjoittaja panee matalaksi koko näytelmäluonnoksen, sen luonteet, aihekäsittelyn, ylipitkät repliikit ja kaivosyhtiön edistysmielisen johtajan ohjelmalliset »saarnat». — Näytelmässä herättää huomiota runsas kuoleman pohdiskelu.

[36] Jälkihuomautuksissa (s. 259) tässäkin näytelmässä todetaan perustavia virheitä, joskin siitä korjattuna voisi syntyä »esityskelpoinen tuote».

[37] *Pirkko Vallinojan* puh. kesk. 25/3 –80. Romaani Uuden vuosisadan lapsia ei PV:n mukaan ole isän omasta suvusta (myös isoisä oli vaatturi); suku oli taloudellisesti pikkuporvarillista, mutta sen jäsenet poliittisesti aktiiveja työväenliikkeessä.

[38] *Hertta Kuusinen,* s. 14/2 1904 Luhangalla, k. 19/3 1974 Moskovassa, vanht Otto Ville Kuusinen ja Saima Dahlström. SKDL:n ja SKP:n johtohahmoja sodanjälk. politiikassa, v:sta 1969 Naisten kansainväl. demokr. liiton pääsihteeri. Lähteitä *Brita Polttilan* naisasiahenkinen elämäkerta HK — ihmisen tie (Tammi 1975) sekä *Marja-Leena Mikkolan* toim. HK:n tekstivalikoima Vuodenaikain myrskyt. Kirjeitä, runoja ja proosaa 1930–60-luvuilta (Kansankulttuuri 1975).

[39] »Kirjeitä Jurkalle» sekä »Vankilassa» ks. *Mikkola* s. 91 seur., s. 133 seur.

[40] Sama esipuhe s. 5 seur. HK:n sodanaik. sellitoveri *Lydia Arppe* kertoo (KU 5/5 –79) tämän suunnitelleen romaania »naispuolisesta Shvejkistä».

[41] *Polttila* s. 180.

VI. SYMPATISÖÖREJÄ JA RAJATAPAUKSIA

[1] *Alli Matilda Walli* (o.s. Wendelin, v:sta 1936 Aarnipohja) s. 29/9 1904 Pyhäjärvellä (Ul), k. 17.11.81. Vanht työm. Kustaa Wendelin ja Sofia Tallgren. Keskikoulun Helsingissä käytyään rohdoskauppa-apulainen, vakuutusyhtiön ja asianajotoimiston konttoriharjoittelija, valtion siementarkastuslaitoksen laboratorioapulainen ja konekirjoittaja. Kaunokirj. tuotanto v:sta 1930. — Lähteitä: Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[2] Vrt. Elvi Sinervon arv. (»Näköala, joka peittyy») Kirjallisuuslehti n:o 21–24/1937.

[3] *Helvi Heleena Hämäläinen*, s. 16/6 1907 Haminassa, vanht nahkuri (myöh. nahkatehtailija) Aaro H. ja Iida Maria Mickelson (isovanht proletaareja). Erottuaan oppikoulun 7. luokalta toiminut mm. kouluhallituksen puhtaaksikirjoittajana 1929 ja WSOY:n oikolukijana 1930–31. Kaunokirj. tuotanto v:sta 1930. Lähteitä: Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *Pirkko Lehtonen:* Matristinen aalto 1930-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa. K. Saarenheimon juhlakirja 1983; SK V ja VI; KKO 1978; Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[4] Hämäläinen julkaisi runojaan ja novellejaan melko runsaasti sekä Kirjallisuuslehdessä (n:ot 1 ja 3/1933) että Tulenkantajissa (n:ot 18, 36, 39/1933; n:ot 3, 12–13, 17–18, 19, 22, 37/1934), lisäksi Kiilan albumissa 1938 katkelma Kylä palaa -romaanista. Lehtiteksteistä ideologisin ja tunnustuksellisin on Tulenkantajissa n:o 12–13/1934 julk. runo »Itävallan teloitetuille», aiheena Wienin työläiskapinan verinen kukistaminen. Ideologisesti merkittävä, joskin hämärä on myös Kirjallisuuslehdessä n:o 3/1933 julk. runosarja »Köyhät vainajat».

[5] Arvosteluja: Katri Vala: Nuoren naiskirjailijan romaani, Tulenkantajat n:o 38/1934; R. Palmgren: Kaksi kirjaa rakkaudesta, Kirjallisuuslehti n:o 2/1935.

[6] Arvosteluja: K. Vala: Vesi vierii, Tulenkantajat n:o 4/1936; Elvi Sinervo: Kauneudenpalvojan yhteiskuntakuvaus, Kirjallisuuslehti n:o 2/1936.

[7] Arvostelu: E. Sinervo Kirjallisuuslehti n:o 21–24/1937.

[8] Romaanissa korostuvat kylän kollektiivisuus (erik. tulipalossa) ja aviottoman lapsen ongelma, mutta tapaamme siinä myös tutun asetelman: Sandra joutuu kyläläisten pilkan kohteeksi avioiduttuaan iäkkään talollisen kanssa, vaikka odottaa lasta tehtaalais-Jannelle, tulipalon sammutuksen sankarille. — Lisättäköön vielä, että H:n mittava ironinen sivistyneistöromaani Säädyllinen murhenäytelmä (WS 1941) sisälsi käsikirjoituksessa myös sodan ja fasisminvastaista arvostelua, joka pääsi julki vasta teoksen uudessa painoksessa 1981.

[9] *Sally Alina Ingeborg Salminen* (aviol. Dührkop), s. 25/4 1906 Vårdössä Ahvenanmaalla, k. 18/7 1976 Kööpenhaminassa. Vanht postinkantaja Hindrik Albert S. ja Erika Maria Eriksson. Kansakoulun käytyään liike- ja kotiapulaisena kotiseudulla ja Ruotsissa 1922–30 sekä Yhdysvalloissa 1930–36; avioiduttuaan asunut v:sta 1940 Tanskassa. Pitkälti toistakymmentä teosta, joista eräät (kuten Lars Laurila -trilogia 1943–49 sekä Barndomens land 1948) omaelämäkerrallisia romaaneja, eräät taas (kuten Upptäcktsresan 1966 sekä Min amerikanska saga 1968) muistelmateoksia. — Lähteitä: *Warburton:* 50 år finlandssvensk litteratur (1951); Författarlexikon; SK V ja VI; Suomen kirjailijat 1917–44; Suomen sana; lisäksi em. muistelmateokset.

[10] Katri Vala: Raatajaelämän eepos, Tulenkantajat n:o 48/1936; Elvi Sinervo: Orjuutta Ahvenanmaalla, Kirjallisuuslehti n:o 2/1937. Valan viittaama Hagar Olssonin artikkeli ilmeisesti »Todellisuusrintama kirjallisuudessa» Tulenkantajat n:o 7/1834.

[11] Esim. käytetyssä Auk. Simojoen suomennoksen 13. p:ssa (O 1959) s. 25 (K:n yhteenkuuluv. tunne kapt. Svenssonin heinätyöväen kanssa), s. 29 (»ihmisten suuri

arvoero»), s. 65 (maailman uudelleen järjestäminen).

[12] Myös SS:n nuorempi sisar Aili Nordgren (s. 1908) esiintyi kotimaahan paluunsa (1934) jälkeen kirjailijana (runokok. Rödbränd mark 1940, karjalaissiirtolaisia kuv. romaani Mörk längtan 1943), ilman että hänen USA:ssa omaksumansa kommunismi olisi saanut ilmausta ennen kuin sotien jälkeisessä tuotannossa.

[13] Min amerikanska saga s. 48–50, 134, 184. — Muistelmateoksesta Upptäcktsresan käy toisaalta ilmi kirjailijan lapsuuden ja nuoruuden kehityksen vahva uskonnollinen rasitus (kirkko, lahkot). Kun mikään ei viittaa siihen, että hän edes Ruotsissa (Tukholma, Linköping) olisi ollut tekemisissä työväenliikkeen kanssa, niin muistelmateoksen päiväkirjaotteisiin (esim. s. 201, 215, 234) sisältyvät köyhyyteen, eriarvoisuuteen ja rahavaltaan kohdistuvat suuttumuksen purkaukset ovat ilmeisesti peräisin (paitsi omista kokemuksista) kristinuskosta. Teoksesta selviää myös, että kirjailija on Katriina-romaaninsa sivuhenkilöissä Elvirassa ja Urhossa kuvannut omia vanhempiaan (s. 28–29).

[14] Min amerikanska saga s. 143. — Lisättäköön, että S. sen arvostelun johdosta, minkä hänen 1938 kutsuvieraana tekemänsä matka Natsi-Saksaan oli aiheuttanut, julkaisi Åland-lehdessä 26/7 –38 päivätyn (ja Tulenkantajissa n:o 33–34/1938 suomennoksena julkaistun) selityksen, jossa hän kristittynä ja demokraattina tuomitsi natsismin, joskin katsoi natsien toimineen »hieman älykkäämmin» kuin Venäjän kommunistit jättämällä kirkon jäljelle!

[15] Min amerikanska saga s. 208 alkaen paikoitellen.

[16] *Jussi* (Juho Aapo) *Lainio* (alk. Kinisjärvi, sitten Lainioranta), s. 1/4 1898 Kittilässä poromies-maanviljelijän poikana (äiti laestadiol. saarnaajasukua), k. 17/3 1957 Malmilla. Poikaiästä mukana kodin maatöissä ja poronhoidossa, kodin porokadon vuoksi köyhdyttyä ansiotyöhön tukkimetsiin. V. 1927–28 opintoja Työväen akatemiassa, sitten Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa, jossa 1931 kunnallis- ja yleishallinnoll. tutkinto. Myöh. maatalousministeriön asutusosaston (ASOn) virkailijana sekä Uudenmaan lääninhallituksen kirjanpitäjänä. Ensimmäinen kertomus 1931, kertomuskokoelmat 1935 ja 1936. Teosten jälkeen erillisiä novelleja aikak. lehdissä ja antologioissa, viimeiset Työväen akatemian toveriliiton julkaisuissa Työ ja laulu sekä Yhteistyö. — Lähteitä: *Niilo Kujanen:* JL, Perä-Pohjolan tukki- ja poromiesten mestarikuvaaja, Työläisopiskelija n:o 7/1948; *E. H. Sipinen:* Kiveliöitten poika on poissa, Hels. Sanomat 16/5 1957; *Into Kallio:* Suomen »London» on poissa, Työläisopiskelija n:o 3/1957; *Erno Paasilinna* (toim.): Tunturit puhuvat, Valikoima Lapin kirjallisuutta (1963); SK V ja VI; Suomen Sana; Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[17] Lainion esikoiskokoelmaa ylistivät Kaarlo Marjanen Uudessa Suomessa, Eino Tikkanen Uudessa Aurassa, Lauri Viljanen Hels. Sanomissa sekä S-K. Kilpi Sosialidemokraatissa (myöh. myös Työläisopiskelijassa n:o 3/1935), kahden viimemainitun kohottaessa Lainion nimenomaan Haanpään yläpuolelle. Tätä asetelmaa vastaan polemisoi nimim. *Bertta Neva* arvostelussaan Kirjallisuuslehdessä n:o 7/1935 korostaen L:n kuvausten epäyhteiskunnallista, londonilais-individualistista henkeä, sen päänovellin (»Elinkaudeksi») sankarin esittämää työväenliikkeen ja sosialismin torjuntaa sekä teoksen Lapin jätkästä esittämää häpäisevää kuvaa (»raakalaismaailma, jonka jäsenet ovat elukoita»). Nevan arviota vastaan esiintyi lehdessä kuitenkin toinen nimimerkki *Antti Kangas* (Kirjallisuuslehti n:o 4/1936), joka Lainion maisemissa »vähin liikuskelleena» toi esille tämän jätkäkuvausten karun hist. todellisuustaustan, jätkien alhaisen sivistys- ja yhteiskunnallisen tietoisuustason, päätyen tulokseen, että kysymys ei ole häpäisystä vaan lähes virheettömästä todellisuuskuvauksesta. (»L:n henkilöt ovat ideologiselta rakenteeltaan individualistisia, pikkuporvarillisia työläisiä, mutta ne imevät ravintonsa proletaarisesta maaperästä, kohoavat proletaarisesta elinvoimasta.»)

[18] »Koko seutu kaikui nyt ääntä ja elämää. Lukuisten kämppien asukkaat olivat saapuneet metsään täyttämään päiväurakkansa. Kevyt ilma raikui oikealla ja vasemmalla tiukujen ja ajoneuvojen yhteisestä rummutuksesta. Läheltä ja kaukaa kantautuivat aika-ajoittaiset huudot, ajomiesten komennukset, kirveiden iskut ja sahojen suhinat. Ja kumeina jyrähtelyinä säestivät tätä valkoisen metsän työn huminaa vuosisataisten petäjien kuolinrymähdykset.»

[19] Laurin »londonilaisen» henkilöhahmon ja elämänasenteen luodessaan Lainiolla oli hengenheimolais-edeltäjänä Jussi Hagberg (1880–1925), vuosisadanvaihteen tukkijätkä ja työväenmies, sitten Kemi-yhtiön työnjohtaja ja lakkopoliisi, Rovaniemen ja Kemijärven apulaisnimismies, v. 1918 sk-mies ja punaisten teloittaja, jonka 1923 julkaiseman Lapin-romaanin *Jätkän kirous* miespäähenkilö, talollisen poika Jukka Rekonen hänkin rakkaus- ja rikosasioiden vuoksi päätyy tukkilaiseksi ja jossa Lavikaisen ja Hepe-Väänäsen jätkien »kokouksessa» käymässä puhekaksintaistelussa asetetaan tendenssimäisesti vastakkain työväenliikkeen maltillinen ja kumouksellinen linja. Romaanin tapahtumat sijoittuvat 1. maailmansodan aikaan ja niiden taustalla häämöttävät vuosisadanalun suuret työtaistelut Lapin tukkityömailla. Jätkien elämää kuvataan kaikissa mahdollisissa elämäntilanteissa, eikä herrojen vastaisia katkeruuden ilmauksia puutu; viime kädessä kysymys on kuitenkin suuren talon pojan sala-asuisesta romanttisesta seikkailusta, eräässä mielessä Linnankosken »Tulipunakukan» Lapin-muunnelmasta. — Hagbergin ohella Lainion edeltäjänä voidaan pitää myös tutkimuksemme 1. osassa käsiteltyä Azlag Jargan kokoelmaa *Nuortti Jaaro* (1924).

[20] *Martti Johannes Larni* (v:een 1942 Laine) s. 22/9 1909 Helsingissä, vanht maalari Juho L. ja Matilda Puntila. Kansa- ja osuuskauppakoulu. Lapsuus- ja nuoruusvuosina paimenena ja puutarha-apulaisena, v. 1927–36 liikealalla Helsingissä, 1937–43 Elanto-lehden toimitussihteerinä ja 1943–51 päätoimittajana sekä Elannon valistusosaston päällikkönä. Toimittaja ja kustannusvirkailija Co-op. Publ. Ass:ssa Superiorissa (Wis., USA) 1951–54, KK:n valistusosaston pääll. 1956–59, Me Kuluttajat -lehden päätoim. 1954–66. Kirjailijaliiton johtok. j. 1958–, varapj. –59, pj. 64–67, kunniaj. –69. KKO 1954: puolueeton. Parikymmentä teosta eri nimillä (Laineen ja Larnin lisäksi Aslak Nuorti, Dan Aster). Elokuvakäsikirjoituksia ja kuunnelmia. Teoksia käännetty 22 kielelle. — Lähteitä: Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); Osuuskauppamiehiä II (1950); O. S:la: Suomalainen Villon, Työläisopiskelija n:o 2/1949; Käy eespäin (1957); aikalaiskirjat; Suomen kirjailijat 1917–44; merkkipäiväkirj. Hels. Sanomat 22/9 –59 (Toini Havu) ja 22/9 –79 (Esa Arvekari). — Salanimi Aslak Nuorti vrt. Azlag Jarga ja tämän teos Nuortti Jaaro (1924).

[21] Nuoret runoilijat -antologiaan sisältyvät ML:n runot ovat kautta linjan yksilökeskeisiä, vailla ideologisia asenteita. Tieto toiminnasta suomalaissosialistisen lehden päätoimittajana ks. Suomen sanomalehdistön matr. SSL 1937. Tiedossa ei ole, oliko Kansallissosialistin toimittajana 1934 esiintynyt Matti Laine sama henkilö.

[22] Martti Laine (Larni) julkaisi 30-luvun jälkipuolella eräitä kertomuksia Tulenkantajissa: »Poika palaa rintamalta» (n:o 46/1937), »Juoppohullu» (n:o 48/1937), »Tarina vanhasta isästä» (n:o 13/1938) sekä »Isät ja pojat» (n:o 40/1938); lisäksi runon »Patriootti» (n:o 27–28/1937).

[23] Arvostelut: Katri Vala Tulenkantajat n:o 51–52/1937, Hagar Olsson Hbl 14/12 –37, suom. Tulenkantajat n:o 1/1938, Raoul Palmgren Kirjallisuuslehti n:o 21–24/1937, Elmer Diktonius Elanto 26/11 –37, suom. Tulenkantajat n:o 6/1938, Vihtori Laurila Nykypäivä n:o 24/1937. Prof. Lassilan lausunto Tulenkantajat n:o 5/1938.

[24] S-K. Kilven arvostelussaan Sosialidemokraatissa 12/12 –37 esittämä syytös siveettömyydestä sai Tauno Lehikoisen Helsingin Sanomissa protestoimaan (vrt. Tulenkantajat n:o 2/1938 s. 8).

[25] J. Pennanen Kirjallisuuslehti n:o 1/38 (katsaus »Isänmaan ranta» s. 42–43): »— — yhtä rikollisen mielivaltainen ja tietämätön kuin on Laineen kuvaus kansalaissodan esivaiheista, yhtä pintapuolinen on hänen kuvauksensa Johannes Kamaran onnettomuuden alkusyistä. Kaiken sen, minkä Laine sisällyttää sanaan skorpioni, hän selittää suunnilleen yhtä perusteellisesti kuin vuosisadan alkupuolen sukupuolielämän oppikirjat ja huolimatta loppupuolen järkyttävästä sadismin kuvauksesta 'Kuilu' kokonaisuudessaan on kuin tuollainen sukuelämän oppikirja. Se ei kuvaa eikä tutki asioita, vaan se uhkaa niitten hirveillä seurauksilla.» — Kuvaava kirjailijan näkemykselle on »skorpionia» koskeva luonnehdinta (s. 140 seur.) päähenkilön päätymisestä »syvimpiin rotkoihin — täydellisen ateismin ja onanian helmaan»! Näytteenä romaanin historiallisesta mielivaltaisuudesta on kuvaus Työmiehen eriskummallisista tapahtumista (s. 77–81) ennen kansalaissodan syttymistä (s. 84).

[26] Paitsi Larni antologiassa olivat edustettuina Heikki Asunta, Antero Kajanto, Viljo Kajava (sik. »Talvimaa», jossa mm. runo »Kunnia, isänmaa» Suomen marsalkalle), Larin-Kyösti ja Riku Sarkola.

[27] Keskeisenä voidaan nähdä tekstijakso: »Työttömien armeija on suuri; kaikilla aloilla on liikatuotantoa. Pakkohuutokaupoissa paukahtelee vasara, pulakokouksissa puheenjohtajan nuija. Talonpojat marssivat. Aikakaus- ja viikkolehdet alentavat kirjoituspalkkioita. Toimitusten hyllyt notkuvat käsikirjoitusten runsaudenpulaa. Isä ja poika Suomalainen etsivät työtä.» (s. 39) — Uudella nimellä Jerry Finn Jere Suomalainen Neljäs nikama -teoksessa seikkailee Yhdysvaltain maaperällä.

[28] *Armo Immanuel Vuotila*, s. 18/10 1905 Aleksandrovskissa (Tulomajoen suulla Muurmannissa), s. 22/1 1951 Ranualla. Isä laestadiol. pappi Antti V. siirtynyt Muurmannille vuosis. vaihteessa Suomesta, jonne hänet 1. maailmansodan aikana jälleen karkotettiin. Kemian opintoja Helsingin yliopistossa 20-luvun lopulta. Siirt. v. 1933–34 vaihteessa Tampereelle ja (tammik. –34) siv.rekisteriin. Tampereella toiminut Kansan Lehden kesätoimittajana sekä matkatoimiston johtajana. Siirtynyt syksyllä 1943 Ouluun ja sieltä edelleen v:n –44 alussa Simoon (paluu ev.lut. seurakuntaan), marrask. –47 Turtolaan (Pello) sekä vihdoin Ranualle, jossa toiminut kansak. opettajana. Avioliitto 1930 Anna Gartzin (ero elok. –43) ja 1944 Elle Kalmakosken kanssa. — Lähteitä: Tampereen väestörek. ja Ev.lut. seurak. rek.; Oulun väestörek.; Simon kirkkoherranvir.; Kemin kihlak. henkikirj.; *Y. Vilén:* Kansan Lehti 50-vuotias (Tampere 1949 s. 145); Betty Peltosen puh.haast. 28/1 –81; veljen Toivo Vuotilan (Oulu) vastauskortti RP:lle 30/1 –81.

[29] Molemmat lehtitekstit Kirjallisuuslehti n:o 4/1937.

[30] Kokoelman lehtiarvostelijoista R. Palmgren (Sosialipsykologista novellistiikkaa, Kansan Lehti 9/12 –40) ja Ellen Oittinen (Työläisopiskelija n:o 1/1941) olivat kiittäviä; muita arvosteluja ks. Suomen kirjailijat 1917–44. Kokoelmasta oli Lauri Viljanen antanut puoltolausunnon kustantajalle.

VII. 30-LUVUN JA SOTAVUOSIEN KIILA

[1] Kirjailijaryhmä Kiila, Kirjallisuuslehti n:o 15/1936 (1.10.).

[2] Pöytäkirja »II perustavasta kokouksesta» 19/10 –35 (pöytäkirja I perustavasta kokouksesta puuttuu ja myös II:n pöytäkirja on väärin päivätty (19/11); *R. Palmgren:* Kulttuuririntama, Kirjallisuuslehti n:o 16/1935 (31/10) (ryhmän ensiesiintyminen 13/10). Pöytäkirjoissa puhutaan vielä 13/1 –36 (V valm. kokous) vain »kirjailijaryhmästä», mutta Kirjallisuuslehdessä n:o 8–9/36 (kesäk. n:o) julkaistu Arvo

Turtiaisen Kössi Ahmala -tutkielma on varustettu maininnalla esitelmästä kirjailijaryhmä »Kiilan» kokouksessa 30/3 –36. Nimi on siten ilmeisesti löydetty talvella 1936.

[3] Edellinen ja seuraava ks. *M. Savutie:* Kiila avaa tietä. 40-luku n:o 3/46; *Aarne Laurila:* Kiila kirjallisuudessamme. Kiila 30 (Kiilan albumi 1966); *J. Pennanen:* Näkö- ja lähtökohtia Kiilan historiaan. Kiila 30 (Kiilan albumi 1966); *Kari Sallamaa:* Kirjailijaryhmä Kiilan lyriikka vuosina 1935–39. Pro gradu -tutkielma H:gin yliop. 1969 (moniste); *A. I. Mišin:* Vasemmistolaisen Kiila-ryhmän runoilijat — — (1936–1946). Filol. tiet. kand.-väitöskirjan referaatti, Leningrad 1971 (suom. U-L. Heino, moniste); *Sirpa Vehkala:* Kiila Suomen kulttuuripoliittisessa kentässä 1930-luvulla. Laud. tutkielma Tampereen yliop. 1976 (moniste); *R. Palmgren:* 30- ja 40-lukujen Kiila. Kiilan albumi 10 (1977); *Nyrki Tuominen:* Soihdun, Kirjallisuuslehden ja Tulenkantajien poliittisen linjan muotoutuminen vuosina 1931–35. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma Turun yliopisto 1977. Vrt. myös *A. Sinervo:* Kaksi murroskauden taideilmiötä (puhekuorot). Kiilan albumi 1938; *R. Palomeri:* 30-luvun kuvat (1953); *R. Palmgren:* Itsenäisyysaikamme työväenrunous. Kansan tietokirja 1964; sama: Työläiskirjallisuus (1965); sama: Työväen henkinen kulttuuri. Suomen kulttuurihistoria III (1982); *Toini Havu* (toim.): Ilon ja aatteen vuodet (1965; Pennasen, Kajavan ja Siippaisen muistelmat); *J. Pennanen:* Tervetultua tervemenoa (1970); *K. Sallamaa:* Työväen kulttuurilehdet. Kulttuurivihkot n:o 1/1974.

[4] *N. Tuominen* mainitsee (s. 57) lisäksi Tulilinja-yhdistyksen, jonka v:n 1930 alkupuolella perustivat J. Pennanen, E. Vala, K. Vala, Armas Heikel, K. F. Rautela, Ernst Lampén, Mauri Ryömä, Cay Sundström ja Reinh. Swentorzetski, sekä Hiilten lähimpänä edeltäjänä v. 1931 (keväällä?) tehdyn yrityksen perustaa Neuvostoliiton ystävät -seura. — Tulilinja-nimi liittyy vuosien 1928–30 Tulenkantajat-lehden polemiikkiosastoon ja yhdistys edusti ilmeisesti lehden syrjäytettyä radikaalisivustaa.

[5] *N. Tuominen* luonnehtii (esipuhe) näiden lehtien ja ryhmitysten poliittista linjaa: »vasemmistososialidemokraattinen Soihtu, kommunisteja lähellä ollut Kirjallisuuslehti ja vapaamielinen Tulenkantajat». ASS:ää ja sen Soihtu-lehteä ei vasemmistosivustan voitettuakaan pidetty SDP:n johdon taholla kommunistisena vaan vasemmistososialidemokraattisena, mutta sen katsottiin palvelevan kommunistisia tarkoituksia (*Tuominen* s. 103, 111). Kirjallisuuslehti taas Tuomisen mukaan perustettiin SKP:n (Viljo Suutari, Hannes Mäkinen) aloitteesta Hannes Mäkisen ja myöhemmin Toivo Karvosen toimiessa puolueen yhdysmiehenä, maanalaisten kommunistien kuten Mäkisen (= Aarne Teräs), Arvo Tuomisen (= Lauri Lastu) ja Karvosen (= Paul Hansen) esiintyessä lehden kirjoittajina ja Pennasen kuuluessa SKP:hen v:sta 1934; lehti kasvoi kuitenkin paljon yli puolueen tavoitteiden (s. 59–60, 66, 113, 116). Tulenkantajissa N. Tuominen näkee v. 1933–34 »vapaamielisten» (kulttuuriaktivistien) ja marxilaisten vastakohdan ja jatkuvaa siirtymistä vasemmalle (mm. toimitusneuvoston perustaminen 1934), käänteenä syksyn 1934 välirikko, lehden kaappaaminen Tulenkantajien seuralta Erkki Valan nimiin (palaaminen »alkuperäisille linjoille») sekä TS:n siirtyminen talven 1935 vuosikokouksessa marxilaisten käsiin (s. 144–146). Kulissien takana käytiin lehden rahoituksesta taistelua Hella Wuolijoen ja Mary Pekkalan välillä; v:n 1933 lopulla Tulenkantajia kustantamaan perustetun Nuorten kustannusliike ry:n johtoon kuuluivat mm. Cay Sundström ja Vappu Wuolijoki (ks. Tulenkantajat n:ot 28 ja 44/1933), kun taas Kirjailijain kustannusliikkeen (1935) takana oli E. Valan ohella Mary Pekkala (*N. Tuominen* s. 75, 117). — ASS:n suhteen ks. vielä *Tauno Saarela:* Oliko kolmikymmenluvun ASS kommunistien juoksupoika? Hels. Sanomat 17/7 -83.

[6] Työväen näyttämö ks. *Tytti Oittinen:* Työväen näyttämötaiteen lipunkantajat, Kiilan albumi 10 (1977).

[7] Kohdat g ja h vrt. viite 5.

[8] Vrt. Kirjallisuuslehti n:o 2/1936.

[9] *Sirpa Vehkala:* Kiila Suomen kulttuuripoliittisessa kentässä 1930-luvulla (1976) s. 29.

[10] Vrt. sama s. 17. — Kiilan 30-luvun jäsenistä olivat istuneet kommunistisesta toiminnasta vankilassa Laukki, Pii ja Niemi (Kolula). Toisaalta Lahdenmäki oli aktiivisesti mukana SDP:n järjestötoiminnassa, ja SDP:n jäseniä — kuuluen vasemmisto-oppositioon — olivat lisäksi lukuisat muut Kiilan jäsenet (ainakin Rydberg, Kolu, Sinervot, Palmgren, Savutie ja K. Vala).

[11] Kiilan pöytäkirjat syksyllä 1935 ja tammik. 1936. Kokouksessa 19/10 –35 Pulli mainitsi uuden kirjailijaryhmän lähiedeltäjänä Punaisen tulen ryhmän (jonka kokoonpanosta ei ole tietoa ja joka assosioituu K-M. Rydbergin ja Helmer Adlerin Sosialidemokraatissa aika-ajoin julkaisemaan samannimiseen kirjalliseen sunnuntaiosastoon) ja syytteli toisaalta Tulenkantajia ja Kirjallisuuslehteä työväen kulttuuritoiminnan hajottamisesta luopuen kuitenkin käsityksistään Turtiaisen esittämän selvityksen jälkeen; tässä puheenvuorossa T. puolestaan kohdisti hyökkäyksensä SDP:n sivistystoimintaa hallitsevaan »välisalmelaiseen henkeen». Pulli sanoutui puheenvuorossaan irti Emil Lindahlin Kiilan perustamista vastaan Työläisnuorisossa julkaisemasta parjauskirjoituksesta; vaikuttaa siltä, että hän oli jonkinlaisessa vastakohta-asemassa Järvinen-puolisoiden ja Lindahlin yhteistyökieltelsyyteen, mikä vallitsi Työläisnuorisoliitossa ja sen lehdessä. Jonkinlainen kontrasti esiintyi Kiilan perustavassa kokouksessa myös siinä, että Sinervo-sisarukset olivat valmiit ottamaan jäseniksi myös sympatisöörit ja »sosialismin noviisit», kun taas Kajava ja Turtiainen sitä vastustivat. Turtiainen korosti samalla sosialistista yhteistyöelintä vapaana puoluekliseistä.

[12] Kokousalustuksista mainittakoon Kajavan esitelmä runon muotokysymyksistä 19/10 –35, Turtiaisen esitelmä Kössi Ahmalasta 30/1 –36 (Kirjallisuuslehti n:o 8–9/36), Kajavan esitelmä varhaisemmasta työväenrunoudesta 1/6 –36 (sama n:o 15/36), Aira Sinervon alustus Haanpään tuotannosta, Pennasen selostus Aldous Huxleyn teoksesta (ruots.) Mål och medel, Palmgrenin esitelmä kirjallisuustutkimuksen sosiologisesta metodista (kolme viimemain. 1938–39); yleisötilaisuuksissa Rydberg alusti keskustelun proletaarikirjallisuudesta ja Turtiainen (Turussa) sosialistisesta realismista (syks. 1938) (tiedot Kiilan toimintakertomuksista 1938–39).

[13] Julkisista yhteisesiintymistä *Vehkala* (s. 43 seur.) mainitsee lokakuussa 1935 Kirjan talossa järjestetyn ohella esiintymiset 8/10 –36 (perustamisen jälkeen) Kirjan talossa, samana syksynä Turussa, kevättalvella –37 Tampereella (Kansan Lehden selostus 26/4 –37), keväällä –37 myös Turussa sekä kirjallisuusviikolla lokak. –38 jälleen Helsingissä Kirjan talossa.

[14] Kirjallisuuslehti n:o 15/36 (1.10). Signeeramaton artikkeli lienee Turtiaisen kynästä. Kiilan jäseninä siinä mainitaan Uurto, Salminen, K. Vala, Haanpää, Siippainen, Kajava, Sinervot, Varhia »sekä lyyrikkona ja prosaistina tunnettu Arvo Turtiainen».

[15] *R. Palmgren:* 30- ja 40-lukujen Kiila. Kiilan albumi 10 s. 13. Sosiaalinen tiivistelmä 30-luvun kiilalaisista ks. taulukko tämän teoksen »välitilinpäätös». Ryhmän määrittely ks. myös sama: Työläiskirjallisuus (1965) s. 87.

[16] *A. Turtiainen:* Proletaarisen kirjallisuuden arvioinnista. Kiilan albumi 1937 s. 8, 9. Periaatetta toteuttaen sekä Turtiainen että Kajava työskentelivät 30-luvun jälkipuolella jonkin aikaa telakalla.

[17] *V. Kajava:* Proletaarilyriikan probleemeja, Kirjallisuuslehti n:o 18–24/1935 s. 488 seur. Ks. lisäksi sama: Vapaan runomitan puolustus, Tulenkantajat n:o 17/

1936, sekä Suomalaisen nykylyriikan kriisi, Kirjallisuuslehti n:o 21–24/1937. — *S. Vehkala* mainitsee (s. 55, 65, 81) eräitä kirja-arvosteluja, jotka olivat luomassa linjaa Kiilan toiminnalle. Näitä olivat mm. Palmgrenin arvostelut Pekkasen Kauppiaiden lapsista (Kirjallisuuslehti n:o 11/35), Sillanpäästä (sama n:o 12/35), fasismin lyriikasta (sama n:o 15/35) ja Salmisen Tehtaantytöstä (sama n:o 12/36), Pennasen arvostelu Haanpään Isännistä ja isäntien varjoista ja Savutien arvostelu Uurron Kypsymisestä (molemmat sama n:o 18–24/36), E. Sinervon arvostelu Hämäläisen Katuojan vedestä (sama n:o 2/36) sekä Turtiaisen arvostelu Sarkian Unen kaivosta (sama n:o 22–24/36); lisäksi K. Valan arvostelutoiminnan Tulenkantajissa (s. 65 seur.) sekä näytteinä myöhemmästä itsekritiikistä E. Valan arvostelun Turtiaisen Rautakourista (Tulenkantajat n:o 33–34/38) ja K. Valan arvostelun Kajavan Luomiskuista (sama n:o 18/38) (s. 80). Tähän olisi lisättävä Savutien ja Adlerin teatteri- ja N. Tapiovaaran elokuvakirjoitukset.

[18] Tutkielmassa »Kirjallisuuslehti ulkomaisen kirjallisuuden välittäjänä 1930-luvun Suomessa» (Myytit ja runon arki. K. Saarenheimon juhlakirja, Turku 1983) *Eino Karhu* antaa yleiskuvan Kirjallisuuslehden 30-luvulla välittämästä radikaalista ajankirjallisuudesta. *V. Kajavan* muistelmaan »Nuoret kapinalliset» (Toini Havu (toim.): Ilon ja aatteen vuodet, 1965) sisältyy vastaava selvittely Tulenkantajien osalta.

[19] *R. Palmgren:* 30- ja 40-lukujen Kiila, Kiilan albumi 10 s. 13.

[20] Kiilalaisten 30-luvulla ilmestyneistä teoksista runsaat 2/3 (22 teosta) tuli julkisuuteen porvarillisten kustantajien, vajaa 1/3 (10 teosta) työväenliikkeen kustantamoiden välityksellä tai omakustanteina. Edellisessä ryhmässä Gummerus kustansi 9, WSOY 8 ja Otava 5 teosta, jälkimmäisessä ryhmässä Kirjailijain kustannusliike 5, Kansanvalta 1, Sosdem. työläisnuorisoliitto 1 ja Kiila 2; Lahdenmäen esikoisteos ilmestyi omakustanteena. (Vrt. *R. Palmgren:* 30- ja 40-lukujen Kiila s. 15.) Lukuihin eivät sisälly sotavuosien harvat kiilalaistuotteet.

[21] *Viljo Kajava,* s. 22/9 1909 Tampereella, vanht räätäli Konrad K. ja Martta Granlund. Yliopp. Hämeenlinnan lyseosta 1931, opintoja Helsingin yliopistossa 1931–34. Kirjallisuusarvostelija Tulenkantajissa v:sta 1933 sekä toimittaja 1935–37, toimittaja Suomen Sanomissa (pienvilj. puolue) 1937–38 ja Aseveljessä 1941–44, Suomalaisen Suomen avustaja 1941–45, S. Kuvalehden toim.sihteeri 1949–54. Asunut (vakuutusvirkailija) Huddingessa Ruotsissa 1945–48, sitten jälleen Helsingissä. 30-luvun ja sotavuosien kaunokirj. teosten jälkeen runsas runotuotanto (Huddingen kaudella myös ruotsinkiel. kokoelmia). Eino Leinon palk. 1956, Kirjailijaliiton kunniajäsen 1969, fil. kunniatohtori 1975. — Lähteitä: *M. Haavio* (toim.): Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen (1944); *T. Pekkanen & Reino Rauanheimo* (toim.): Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *K. Laitinen:* Puolitiessä (Kajava-essee) (1958); sama: Viljo Kajavan runouden murros. — R. Haavikko (toim.): Rivien takaa (1976); *R. Velling:* Proletaarirunoilijoita ja vasemmistoradikaaleja. SK VI (1967); *R. Haavikko* (toim.): Miten kirjani ovat syntyneet 2 (1980); *P. Tarkka:* Suomalaisia nykykirjailijoita (1980); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981). Lisäksi tärkeitä lehtitekstejä: *Anja Vammelvuo:* Eino Leinon palkinnon saaja, Vapaa Sana 17/6 1956; *Ahti Susiluoto:* Uusi uljas Kajava (Tampereen runot), Kansan Uutiset 22/12 –66; sama: Silmäsi ovat nähneet länsimaat (Käsityöläisen unet) Kaleva 16/9 –68; *Harry Forsblom:* Julistajan torvi, ihmisen pajupilli (Valitut runot) Hels. Sanomat 22/9 –69; *Maila Katriina Tuominen* (haast.): Puukaupunki, josta tehtaanpiiput kohoavat, Aamulehti 31/12 –78; *Tuukka Kangasniemi* (haast.): Lapsenmielisyys — — (70-v.) Hels. Sanomat 22/9 –79; *Hannu Kankaanpää:* VK:n runous alusta alkaen, Hels. Sanomat 18/7 –81. — VK:n oma teksti: Nuoret kapinalliset. — *T. Havu* (toim.): Ilon ja aatteen vuodet (1965). Omaelämäkerrallista romaanissa Muistatko vielä Paulin? (1943): sen mukaan K:n

räätäli-isä oli osallistunut työväenkapinaan 1918 ja etsiytynyt sen jälkeen Amerikkaan, josta perheen muuttaessa Hämeenlinnaan palasi sikäläisen tekstiilitehtaan mestariksi joutuen Lapuanliikkeen vaiheessa työstään erotetuksi poliittisista syistä (vrt. s. 107, 108, 131 seur.). Romaanin päähenkilön painajaismuistoja v:n 1918 taisteluista Tampereella s. 67. Tulenkantajaherätys Hiisivaaran (Tapiovaaran) veljesten myötävaikutuksessa s. 51–52, 98–100.

[22] Kirjallisuuslehdessä mm. Avoin kirje L. Onervalle n:o 15/35, Proletaarilyriikan probleemeja n:o 18–24/35, Piirteitä varhaisemmasta työväenrunoudesta (alustus) n:o 15/36, Walt Whitman, ensimmäinen amerikkalainen runoilija n:o 18–19/36, Kirjailijan suhde murrokseen n:o 1/37, Suomalaisen nykylyriikan kriisi n:o 21–24/37. Lisäksi Tulenkantajissa n:o 17/36 Vapaan runomitan puolustus sekä Kiilan albumissa 1937 Ada Negri — plebeijilyyrikko.

[23] Luonteenomaista runoilijakapinan epämääräisyys: »Kukaan ei tänään aavista, / mihin valkamaan hän on laskeva / punaisin purjein.»

[24] Vielä »Nuorta tunnustusta»: »Hän ei ryntää Aasian aroille soihduin ja paukkuvin lipuin, / hän ei tartu miekkaan miekkakätisen kansan, / hän uskoo järjen, kansan- ja maailmanvaltaan / — — / hän tietää, että ne, jotka kääntävät elämän pyörää / tehtaissa savuavissa, / ja ne, jotka iskevät kuokan kiviseen peltoon, / että ne — tuntevat paremmin elämän lait / — —.»

[25] Työläisrunoista »Varatyöt» on minämuotoinen, kertojana nuorukainen, joka tietöissä Virroilla kärsii nälkää, mutta on ylpeä tien syntymisestä. Runossa »Lämmittäjä» dialogin minän lupauksen mukaan »on luokkani kärsimys puhuva suuni kautta». »Lastaajat»-runoa hallitsee alipalkatun työn ja tuberkuloosin ahdistus. Optimistisempi henki, työn ylpeys, uhma ja uhka, vallitsee Rakentaja-osaston työläisrunoja. Niin Diktoniusta muistuttavassa »Rakentajan laulussa» (»Sähköporan painan kiveen, / maapallon luuhun, / palkit ja teräshirret kohotan / miljoonin käsin! / — — / Kohotan teille valtavat talot / ja mahtavat näyt, / kohotan nälkäni samoin hikisin metrein!»), samoin kuin runossa »Työmies», jossa työläisen nähdään tarttuneen ei vain »työn pyörään» vaan myös »valtion, ajan ja kulttuurin pyörään» ottein, jota sotilassaappaatkaan eivät voi irrottaa, sekä runossa »Työläisäiti», jossa päähenkilö tehdastyön ja puutteen näivettämänäkin uhkaa »hajottaa vanhan rakennuksen / matalammaksi maan tomua / ja rakentaa uuden».

[26] *R. Palmgren:* Etujoukkojen laulaja, Kirjallisuuslehti n:o 18–24/35.

[27] »Myös ruoska, josta runoilija puhuu keskiyöllä»: viittaus Katri Valan »Ihmisenpojan ruoska» -runoon (1932).

[28] Tulenkantajat n:o 48/35.

[29] Etujoukkojen laulaja, Kirjallisuuslehti n:o 18–24/35; ks. myös sama: Kirjallinen rintamamuutos, Soihtu marrask. n:o/35. — Kajava-esseessään (Puolitiessä 1958 s. 179) *K. Laitinen* runsaan kahden vuosikymmenen perspektiivissä näkee Rakentajat nuoren kumouksellisen teoksena, jossa vapain rytmein ja uhittelevin sanakääntein lauletaan tehdasorjuudesta ja tulevaisuuden ihannemaasta, mutta jossa myös luonnonlyyrikko puolisalaa nousee esiin.

[30] Suljettu mitta (lisäksi eräissä riimit) runoissa »Tulevaisuuden näky», »Murros», »Varmuus» ja »Luomisyö»; sanalyhennyksiä mm. runossa »Pysähdys».

[31] Tulenkantajissa »Silta» (n:o 27/33), »Punapurje» ja »Muuttolinnut» (n:o 12–13/34), »Ensimmäinen päivä» (n:o 22/34), »Vanhat kivet» (n:o 19/35) ja »Kesää annon 1935» (n:o 25–26/35), Kirjallisuuslehdessä »Peltomies» (n:o 2/34), »Sorretut» ja »Kynnyksellä» (n:o 10/35), »Uudet sanansaattajat» ja »Susi» (n:o 15/35). — Esikoiskokoelman ulkopuolelle jääneitä runoja Tulenkantajissa: »Ahdistuksessa» (näyten:o 1/32), »Levottomuus» (n:o 4/33), »Lohdutus» (n:o 37/33), »Kiertokulkua» (n:o 17–18/34), »Sunnuntaiaamu» (n:o 35/34), »Golgatalle» (n:o 4/35), »Minä protesteeraan» (n:o 13/35), »Työmies Koiviston sopimaton kysymys» (n:o

35/35), sekä Kirjallisuuslehdessä: »Niin syyttä» (n:o 1/35).

[32] *Olssonin* arvostelun suomennos Tulenkantajissa n:o 23/37.

[33] Arvostelussaan Vala suorittaa mielenkiintoisen rinnastuksen omaan 20-luvun runoilijapolveensa: »30-luvun runoilijat ovat tulleet! Turtiaisen ja Kajavan runot puhuvat toista kieltä kuin sen polven, joka 20-luvun alkupuolella suoritti läpimurtonsa itsenäisyytemme verisessä aamunsarastuksessa oudon hämmentyneenä, uniin pakenevana, kykenemättä orientoitumaan aikaansa. Niin eivät nämä uudet runoilijat. (— —) Heidän suhtautumisensa elämään on tietoinen, ilman illusioita.»

[34] *K. Laitinen:* Puolitiessä s. 180.

[35] »Suomalainen muusa» julkaistu alunperin Kirjallisuuslehdessä n:o 22–24/36.

[36] Mainitut runot julkaistu Kirjallisuuslehdessä n:ot 18–24/35 ja 12–13/36 sekä Tulenkantajissa n:o 22/36.

[37] Tulenkantajissa »Ylioppilasmuisto» (n:o 13/36), »Kaivoskuokka» (n:o 17/36), »Maa» ja »Näky» (n:o 22/36), »Päivä sammuu rannalla» (n:o 35/36) sekä »Virrat» (n:o 46/36), Kirjallisuuslehdessä »Lävistetty sydän» (n:o 18–24/35), »Elegia» (n:o 12–13/36), »Suomalainen muusa» (n:o 22–24/36). Samaan aikaan kokoelman ulkopuolelle jääneitä lehtirunoja: Tulenkantajissa »Peto» (n:o 48/35), »Kuoleva mies» (n:o 51–52/35), »Uudet sanansaattajat» (n:o 3/36), »Epäjumala» (n:o 15/36), »Lapin kesää» (n:o 28–29/36), »Orfeus», »Lyyra» ja »Yksinäinen» (n:o 51–52/36), »Murroksesta murrokseen» (n:o 9/37) sekä »Tahdot aaltoilla» (n:o 13/37). Kirjallisuuslehdessä »Naudat» (n:o 18–24/35), »Hedelmä» ja »Talvella» (n:o 5–7/36); »Korpivaellus» (n:o 10–11/36), »Lapsuuden kaupunki» (n:o 4/37), »Lakkoaikaan» (n:o 7–8/37). Lisäksi Soihdussa (n:o 9/36) runo »Espanjan talonpoika».

[38] *K. Laitinen:* Puolitiessä (1958) s. 180–181; *R. Velling:* SK VI s. 444.

[39] Kokoelman runoista Tulenkantajissa »Satama» (n:o 21/37), »Suomalainen maisema» (n:o 49/37), »Tammikuinen ilta Aleksis Kiven patsaalla» (n:o 3/38), »Routakuun laulu» (n:o 48/38) (sama Kiilan albumissa 1938).

[40] Kokoelmien ulkopuolella Tulenkantajissa »Kiven valtakunta» (n:o 16/37), »Vappuna 1937» (n:o 18/37), »Kello on seitsemän» (n:o 24/37), »Tehdas» ja »Hiililaiva» (n:o 31–32/37), »Profeetat» (n:o 37/37), »Työ» (n:o 43/37), »Uusi tuli» (n:o 51–52/37) sekä »Iltatunnelma» (n:o 37/38). Kirjallisuuslehdessä »Kesä tehtaassa» (n:o 12–13/37), »Kynnöksellä (n:o 21–24/37) ja »Me kansa» (n:o 2/38). Soihdussa »Tervehdys Toveriseuran juhlaan 18/1 –38» (n:o 2–3/38). Kiilan albumissa 1937 »Eräs nuoruus» ja »Kronikka».

[41] Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen (1944) s. 674.

[42] K. Valan arvostelu Tulenkantajat n:o 48/38; E. Sinervon Soihtu n:o 17/38 ja RP:n Soihtu n:o 8/39 (viimemain. Luomiskuut-kokoelman yhteydessä). Arvosteluista yhteiskunnallisesti positiivisin on itse asiassa Sinervon, jossa Kajava nähdään kasvaneen työväenluokan runoilijasta koko kansan runoilijaksi, Eino Leinon manttelin perijäksi. »Kokoelmassa huomattavan sijan saanut tilitys suhteesta isänmaahan ei ole vain erään runoilijan tilitystä, vaan kokonaisen luokan, Kaakinmaan proletaarien (— —). Näiden nimissä hän omistaa isänmaan ja heidän voimansa tuntien hän laulaa ylpeänä runoilijatehtävästään. (— —) Aika sanelee hänelle, hän on siinä määrin välikappale että hänen runoilijalaatuaan miettiessään sa mielikuvan valtavasta silmästä ja korvasta (— —) kaikennäkevästä ja kaikenkuulevasta.»

[43] Runot numeroissa 12–13 ja 21–24/37 sekä 2/38. Myös Tulenkantajissa vastaavana aikana julkaistuissa (kokoelmien ulkopuolelle jääneissä) runoissa on yhteiskunnallisesti painottuneita, mutta tuskin näihin verrattavia.

[44] K. Vala Tulenkantajat n:o 18/39.

[45] R. P. Soihtu n:o 8/39.

[46] *K. Laitinen:* Puolitiessä s. 179, 181.

[47] *E. Sinervo:* Avoin kirje runoilija VK:lle Soihtu n:o 19–20/39. — Kajava tarkoittanee tätä kirjoitusta, kun hän pienoiselämäkerrassaan (Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen s. 675) mainitsee, että hänet Kiilan 3. albumissa (1940) julistettiin »sananmukaisesti kuolleeksi»; tosin myös M. Adlerin albumitekstissä »Alkava ja päättyvä nuoruus» esiintyy maininta »edesmennyt VK». Samassa lähteessä Kajava puhuu »keulakuvien» (V.K. ja A.T.?) etääntymisestä toisistaan, pyrkimyksestään »lähemmäksi kotisatamaa» »suurta myrskyä» aavistellen, mahdottomuudestaan sopeutua »sosialististen taidekriitikkojemme» vaatimukseen »lisää taistelulauluja, lisää kapinaa, lisää agitaatiota», halustaan »kirjoittaa maasta, kukista, suuresta luonnosta», saada »lyyrillisesti väljempää elämänilmaa»: »poliittista ihmistä ei minusta tule.»

[48] Lisäksi Kajava julkaisi kaksi vihkoa puhekuororunoja, Ajan laulu (1939) ja Takojat (1941), joista ainakin jälkimmäisen kustantajana oli Sosdem. työläisnuorisoliitto; muuten kustantajana Otava.

[49] *K. Laitinen:* Puolitiessä s. 181–182.

[50] Siirtyminen Ruotsiin tapahtui ensi sijassa inkeriläisen ottotyttären turvallisuuden vuoksi. Kiilaan lähestymistä oirehti jo esiintyminen teksteineen Kiilan albumissa 1956 ja sen myöhempänä näytteenä ovat toisaalta kiilalaishenkinen muistelma T. Havun toimittamassa kokoelmassa Ilon ja aatteen vuodet (1966), toisaalta oma 60-luvun tuotanto, yli muiden kokoelma Tampereen runot (1966).

[51] *Arvo Albin Turtiainen,* s. 16/9 1904 Helsingissä, k. 8/10 1980 Helsingissä, vanht. räätäli Ernst T. ja Ida Lovisa Väätäinen. Viisi luokkaa Helsingin suomal. realilyseota, hammasteknikon lähettinä ja oppipoikana, sitten hammasteknikkona 1924–31. Opintoja Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa 1931–32, Työn Voiman (sosdem. Jyväskylä) toimittajana 1932–34. Kiilan puheenjohtaja 1936–51, Kirjallisuuslehden toim.sihteeri 1937–38, Tulenkantajien seuran sihteeri 1937–39, 40-luvun päätoimittaja 1945–46. Puolentoistakymmentä runokokoelmaa, romaani Rautakourat (1938), vankilamuistelmat Ihminen n:o 503/42 (1946), suoment. Mastersin, Majakovskin, Whitmanin ja Diktoniuksen runotuotantoa. Kiilan, Eino Leinon seuran ja Kirjailijaliiton kunniajäsen, valtion kirj. palkinto 1956, 1963, 1971, Aleksis Kivi -seuran palk. 1963, Eino Leinon seuran palk. 1973, filos. kunniatohtori 1973. — Lähteitä: *T. Pekkanen & R. Rauanheimo* (toim.): Kailaasta Meriluotoon (1947); *A. Oksanen:* AT:n runoilijakuva, pro gradu -tutkielma H:gin yliop. 1967 (moniste); Vanhempani. 20 tunnetun henkilön muistelmia (1967); *R. Haavikko* (Rainio) (toim.): Miten kirjani ovat syntyneet (1969); *K. Sallamaa:* Kirjailijaryhmä Kiilan lyriikka (30-luku), pro gradu -tutkielma H:gin yliop. 1969 (moniste); *H. Lassila:* AT:n sotarunot, pro gradu -tutkielma Oulun yliop. 1970 (moniste); sama: Luokka ja yksilö AT:n runoudessa, fil. lis. -tutkielma Oulun yliop. 1975 (moniste); *Oleg Mišin:* Runoilija ja aikakausi. AT:n elämästä ja tuotannosta. Sever n:o 3/1969, suom. U-L. Heino 1975 (moniste); *V. Karonen:* AT:n tie 30-luvun pilven alta. — R. Haavikko (toim.): Rivien takaa, SKS 1976; *N-B. Stormbom:* Arska från Hesa. — (esip.) A. Turtiainen: Dikter, Cavefors 1978; *A. Turtiainen:* Minun maailmaani. Kirjoituksia 1932–1975 (1978); *E. Savolainen* (toim.): AT — elämää ja ystäviä (1980); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981); Kuka kukin on (eri vuosik.). Lisäksi teosten arvosteluja, merkkipäivä- ym. tekstejä: *T. S. Vehkakorpi* (Järvinen): AT:n lyyrikonsanoma, Työläisnuoriso n:o 22/1945; *J. Pennanen:* Kiilan runoilijoita, 40-luku n:o 6–7/1945; sama: Ystävä, sun laulus koski sydämeen, Kiilan albumi 1954; *O. Torvalds:* Erfarenhetens sång, om AT som lyriker. Panorama n:o 1/1947; *A. Wirtanen:* AT — aikansa, luokkansa, kansansa runoilija, Vapaa Sana 12/9 1954; *K. Haikara:* AT — 60-vuotiasko? Kansan Uutiset 16/9 1964; *P. Saarikoski:* »Varo etteivät runoilijasi valehtele» (Runoja 1934–64) Kansan Uutiset 20/9 1964; *M. Kurjensaari:* Proletaari kotikaupungissa.

Kansakunnan kaapin päällä, 1969; sama: Tervehdys kunniatohtori AT:lle. S. Kuvalehti n:o 22/1973; *K. Ekholm:* Runoilija, perhonen ja kaksi punaista lippua, S. Sosialidemokraatti 14/9 1974; *P. Jokinen:* »Ajan multaan on kätketty muutoksen rautainen siemen», Kansan Uutiset 15/9 –74; *E. Savolainen:* Stadin, suven ja sorrettujen runoilija AT, S. Kuvalehti n:o 37/1974; *R. Palmgren:* Energinen tärinä ja painava asia leimana alusta alkaen (puhe AT:n 70-v. juhlassa Helsingin Kulttuuritalossa) Kansan Uutiset 27 ja 29/9 1974; sama: Elämänpalvonta AT:n luokkatietoisuuden varavoimana (muistopuhe Helsingin Krematoriokappelissa) Kansan Uutiset 26/10 1980.

[52] AT:n kertoman mukaan isä hoki juovuspäissä omaa runovärssyä: »Vaikka Ryömät ryömiköön / ja Paasivuoret vyöryköön, / niin Lenin on minun jumalani.» *E. Savolaisen* toimittamassa muistelmateoksessa (1980 s. 21–22) AT mainitsee isänsä valmistaneen koko kansalaissodan ajan sinellejä punakaartille.

[53] *H. Lassila (1975)* s. 36, 40.

[54] Turtiaisen elämäkertatiedot 30-luvun puoliväliin asti ovat puutteellisia ja osin ristiriitaisia (esim. vuosiluvut vaihtelevat). Tässä käytetty (henkilöhakemistojen ohella) ensi sijassa omaelämäkertatietoja kokoomateoksissa Kailaasta Meriluotoon ja Miten kirjani ovat syntyneet (1969), *Lassilan* lis. tutkimusta Luokka ja yksilö s. 36 seur.; *V. Karosen* AT-tutkielmaa kokoomateoksessa Rivien takaa (1976, erik. s. 168), sekä T:n tekstivalikoimaa Minun maailmaani (1978, erik. s. 11–43, 330–332). 30-luvun alkupuolelle — 1932 alkaen — T. sijoittaa uutterat kirjallisuuden ja kielten opiskelunsa; tällöin ilmeisesti paikkailtiin nuoruusvuosien laiminlyöntejä esim. kotimaisen modernismin suhteen (vrt. Kailaasta Meriluotoon s. 202, Lassila 1975 s. 39). Minun maailmaani -valikoimaan (s. 75 seur.) sisältyvä prof. V. Tarkiaiselle keväällä 1932 kirjoitettu seminaariesitelmä »Nykypäivien kirjailija ja yhteiskunta» ohjelmatunnuksenaan »rehellinen, taiteellisesti kypsä yhteiskunnallinen realismi» on näytteenä AT:n tuonaikaisesta kirjallisuuskäsityksestä. *Savolaisen* toimittamassa muistelmateoksessa (1980 s. 156) M. Savutie puhuu AT:n toiminnasta Työväen näyttämön piirissä.

[55] Minun maailmaani s. 333 (radiohaastattelu juhannuksena 1976).

[56] Kailaasta Meriluotoon s. 432. *Savolainen* (1980 s. 39) mainitsee T:n julkaisseen Arvo Torttilan nimellä runoja jo Jyväskylän-aikana (mm. Työn Joulussa 1933).

[57] Muutos-kokoelman runoista julkaistu Tulenkantajissa »Lunastus takapihalla» (n:o 11/34), »Akateemis-esteettinen ateria» (n:o 17–18/34), »Sukupolven valhe» (n:o 26/34), »Äiti maalle» (n:o 29/34), »Pelastuskokous» (n:o 34/34), »Kadun profeetta» (n:o 38/34), »Tilitys» (n:o 10/35), »Kevätkaipuu» (n:o 12/35), »Suutari Nikke» (n:o 22/35), »Valtiaat» (n:o 25–26/35), »Eräs meidän Herramme palvelijoista» (n:o 27–28/35), »Työttömän kesää» (n:o 48/35), »Kirjat» (n:o 5/36), »Lopputili» (n:o 15/36), »Muutos» (n:o 23/36), »Jumalien veli» (n:o 25/36), »Elokuu» (n:o 30–31/36). Sekä Kirjallisuuslehdessä: »Ihminen auringossa» (Kesä, Ruohikossa) (n:o 3/35), »Tuleva» (n:o 15/35), »Mullan suku» ja »Äiti» (n:o 18–24/35), »Proletaarilaulu» (n:o 5–7/36, vappun:o), »Isänmaa (n:o 12–13/36). Eräitä näissä lehdissä julkaistuja runoja jäi myös kokoelman ulkopuolelle: Tulenkantajissa »Tulilinjalle» (n:o 22/34), »Taantumus» (n:o 44/34), »Kirkkomäellä» (n:o 15/35), »Hiljaiset julistajat» (n:o 2/36), »Pyramiidit» ja »Valitus» (n:o 47/36), Kirjallisuuslehdessä »Tehtailija Suomenvaara» (n:o 15/35) ja »Haudoilla» (n:o 15/36), joka sitten sisältyi Palasin kotiin -kokoelmaan (1944).

[58] Lainatun jakson viimeisessä sanassa on kokoelmassa painovirhe (kuljen pro kuljet). Runoissa 1934–64 tekijä on korjannut säkeistöä muutenkin.

[59] Muutos-kokoelman (ja Turtiaisen tuotannon ylipäänsä) runoja analysoi yksityiskohtaisesti *H. Lassila* lis. tutkielmassaan (1975) s. 61 seur. Esikoiskokoelmalle

on luonteenomaista, että 60 % sen runoista on sisällöltään yhteiskunnallisia, kun sen sijaan subjektiivisia aiheita on vain 12 %:ssa runoista. Painopiste on joukoissa; kokoelman työläiset eivät ole yksilöitä vaan tyyppejä, yleistäen joukkoja, massoja. Luokkataistelu ilmenee ideologisella pohjalla. Kokoelman ohjelmarunoissa runoilijan tehtäväksi asetetaan kirjoittaa tavallisille ihmisille, ei erikoistuntijoille. Luontorunoissa korostuvat biologisuus, aistillisuus, seksuaalisuus, elämän ilo. Luonto esiintyy yhteiskunnan vastakohtana, yksilöllisen kokemisen kenttänä, inhimillisesti arvokkaampana kuin yhteiskunta. H.L. on käyttänyt tutkielmassaan ns. sisällönanalyysiä (content analysis).

[60] *Katri Vala:* Ajan laulu Tulenkantajat n:o 2/37.

[61] Diktoniuksen arvostelu Arbetarbladet 11/1; hänen ja Olssonin arvostelut ks. Tulenkantajat n:ot 4 ja 6/37. Mainittakoon lisäksi Matti Salosen (Kurjensaari) arvostelu Nykypäivä n:o 4/37. — AT:n viimeisten muistelmien mukaan (E. Savolainen 1980 s. 48) K. Valan ja L. Viljasen kritiikit olivat »hyviä», muut (mm. Olsson, Diktonius, Kurjensaari, RP?) »sekavia».

[62] RP:n Proletaarilaulaja, Kirjallisuuslehti n:o 1/37. — Muutoksen lehtiarvostelusta ks. *Lassila 1975* s. 62–64.

[63] *R. Haavikko* (toim.): Miten kirjani ovat syntyneet s. 205.

[64] Kössi Ahmala, proletaarirunoilija, taistelija, Kirjallisuuslehti n:o 8–9/36; Kössi Kaatra, työväenliikkeen laulaja sama n:o 4/37.

[65] *A. Turtiainen:* Itsetuholla suuruuteen, Kirjallisuuslehti n:o 22–24/36.

[66] »Kaupungin puistotiellä» (n:o 26/34), »Hääpäivä» (n:o 31/34), »Yksinäisen miehen kuolema» (n:o 43/35), »Vaara uhkaa ilmasta» (n:o 51–52/35), »Junassa ja laivassa» (n:o 38/36). Lisäksi Kirjallisuuslehdessä »Yritys keskustella julkisista asioista» (n:o 1/37) ja »Sotilaita» (n:o 21–24/37). Kiilan albumissa 1938 on julkaistu »Mies ja vaimo» -niminen katkelma T:n lakkoromaanista. Metallilakkoon suoranaisesti liittyy T:n Kirjallisuuslehdessä n:o 7–8/37 julkaistu reportaasikatsaus »Metallilakko».

[67] Rautakourat, esipuhe (päiv. 7/5 –38); Miten kirjani ovat syntyneet s. 204; Minun maailmaani (kirje äidille 30/11 –37 Lepopirtiltä). Muistelmissaan (*E. Savolainen 1980* s. 51–52) T. mainitsee olleensa telakkatyössä 7–8 viikkoa työtodistuksen koskiessa kuitenkin vain 1 kk:tta 3 päivää.

[68] Taiteilijat on helppo tunnistaa Tapsa Tapiovaaraksi ja Sven Grönvalliksi, maist. Mikkolan takana Matti Kurjensaari (vahvistaa itse otaksuman AT-muistelmateoksessa *(Savolainen 1980)*.

[69] Elvi Sinervo (E. R(yömä): »Rautakourat» Soihtu n:o 12–13/38; Erkki Vala (E.A.V.): AT kuvaa luokkataistelua, Tulenkantajat n:o 33–34/38; Paul Hansen: Rautakourien kirja, Kirjallisuuslehti n:o 4/38. Arvostelussaan Sinervo havainnollistaa Rautakourien heikkouksia vertaamalla sitä Josef Kjellgrenin romaaniin Människor kring en bro. Paul Hansenin (= Toivo Karvonen) arvostelussa kuultiin SKP:n ääni.

[70] RP:n eroamisen syynä oli hänen siirtymisensä Soihdun päätoimittajaksi, Savutien eroamisen kiinnitys Kansan Lehden kirjallisuusarvostelijaksi. Myös Elvi Sinervo erosi Kirjallisuuslehden toimituskunnasta syksyllä 1938.

[71] Radion juhannushaastattelussa 1976 (Minun maailmaani s. 323) Turtiainen Hannu Taanilan kysymykseen, eikö hän tällöin (1938/39) ollut »Suomen puolustusvoimain kannalta poliittisesti epäluotettava» vastasi: »Ilmeisesti en ollut (——) johtuu kai minun ammatistani ja siitä että minua ei lähemmin tunnettu kirjailijana ja sanomalehtimiehenä». Ajatus on kummastuttava sen kohtelun valossa, minkä Mauri Ryömä 1937 ja RP 1938 asevelvollisuutta suorittaessaan kokivat. Toisaalta T:n nimi esiintyi vielä Etsivän keskuspoliisin muistioissa (Tulenkantajat n:o 39/36) vain kerran, kun esim. RP:n nimi mainittiin puolenkymmentä kertaa.

[72] Arvostelut: Katri Vala Tulenkantajat n:o 17/39; Aira Sinervo S. Sosialidemokraatti 23/4 -39; E. Diktonius Arbetarbladet 26/5 -39; RP Soihtu n:o 8/39; L. Viljanen Hels. Sanomat 25/5 -39; V. Suomi Suom. Suomi n:o 5/39; Th. Warburton Svenska Pressen 20/5 -39; E. Railo Uusi Suomi 23/4 -39. — Arvostelut ks. myös *Lassila (1975)* s. 81–83.

[73] Tulenkantajissa (8): »Silmät» (n:o 9/37), »Pannuseppä Vuorinen» (n:o 13/38), »Kauneuden rakastaja» (n:o 25–26/38), »Luin englanninkieltä» (= Tuntikirjuri Nilsson) (n:o 35–36/38), »Johannes» (n:o 38/38), »Jussi Riippa» (n:o 48/38), »Raudan valitus» (n:o 3/39), »Tyttö puhdistuspuolelta» (n:o 6/39). Kirjallisuuslehdessä (2): »Rapsodia» (= Laulu ajasta ja rakkaudesta, pääosin) (n:o 21–24/37), »Näky» (= Omakoti) (n:o 3/38). Kiilan albumissa (3): »Intermezzo» ja »Huutokauppa» (1937), »Laulu pihamies Söderlundin rakkaudesta» (1938). — *Lassila* (1975) on ns. sisällönanalyysillä todennut (s. 61, 83–99), että Tie pilven alta -kokoelmassa on yhteiskunta-aiheisten runojen osuus vähentynyt 54 %:iin ja vastaavasti subjektiivisten osuus noussut 26 %:iin eli yli kaksinkertaiseksi. Edellisten painopiste on Kasvot-osaston runoissa, joissa kuvauksen kohteena eivät kuitenkaan ole työläisjoukot eivätkä taistelevat työläiset vaan yksittäisiä työläisiä, joista yksikään ei ole esimerkillinen. Keskeisenä teemana näissä runoissa on unelmien sortuminen, tappio elämän kilpailussa; nämä työläiset ovat kapitalismin ja sen ideologian vastaisia, mutta samalla pelkästään tapahtumisen objekteja, välikappaleita. Työläiskuvauksen uskottavuus on näin lisääntynyt, mutta samalla pessimismi vallannut alaa. Subjektiivisten aiheiden (osastot »Tie pilven alta» ja »Laulu ajasta ja rakkaudesta») psykologinen optimismi on vastapainona »Kasvojen» pessimismille. Luonnonrunoissa ilmenee pyrkimys »päästä pois» harmonian piiriin. Roolirunoissa runoilija ei samastu työväenluokkaan vaan paineiden alla eläviin ihmisiin yleensä; hän itse elää kriisissä. Kokoelman sankarina ei ole poliittisesti valveutunut työläinen vaan sosiaalisen asemansa tiedostava älymystöläinen. Vastaavasti tapahtuu luokkavastakohden osittainen syrjäytyminen yleisinhimillisten näkökohtien tieltä. Tulevaisuus ei ole työväestön vaan ihmiskunnan varassa: humaanisuus pro puoluepoliittinen ratkaisu.

[74] Paitsi runoa »1937» (Kirjallisuuslehti n:o 1/37) kokoelmien ulkopuolelle jäänyt »Tuleville laulajille» (sama n:o 10/37) sekä Tulenkantajissa julkaistut »Kaksi tietä» (n:o 40/38) ja »Mustat vuoret aukee» (n:o 16/39, julk. Palasin kotiin -kokoelmassa 1944) sekä vielä Kiilan albumissa 1938 julkaistu »Kirje».

[75] Julkaistu Tulenkantajissa n:o 39/39, sisältyi sitten Palasin kotiin -kokoelmaan (1944).

[76] Tärkeimpinä lähteinä AT:n kirjeet äidilleen jouluk. 1939 sekä Hannu Taanilan suorittama juhannushaastattelu 1976 teoksessa Minun maailmaani (1978) s. 132–136, 333–334. Neljästä kirjeestä ensimmäinen on päivätty »10.10.1939», mutta sisältää jo sotaa koskevia mainintoja, joten sekin on joulukuulta, ehkä 10.12. (siinä mainitaan sekä Helenan olosta »ruusuna sotaurhojen keskellä» että omasta hyvästä ratsastustaidosta). Toisessa, päiväämättömässä kirjeessä mainitaan Helenan lähdöstä paluumatkalle toista viikkoa kestäneen vierailun jälkeen sekä avioliittoaikeista. Kolmannessa, samoin päiväämättömässä kirjeessä on kysymys Helenan päättyneestä (uudesta) vierailusta ja viikonpäivien tarkkuudella suunnitellusta vihkimisestä (lisäksi maininta olosta »satojen kilometrien päässä rintamilta»). Neljäs kirje (päiv. 27/12 -39) kertoo (paitsi olojen rauhallisuudesta) myös aiotusta Helenan vierailusta uutenavuonna; avioloma on siis tammikuun puolella. — Turtiaisen talvisotaa on pakko selvittää näin yksityiskohtaisesti, koska siitä on painetuissa lähteissä paitsi epämääräisiä myös ristiriitaisia ja täysin vääriäkin tietoja. Hurjimmat tarinat sisältyvät *N-B. Stormbomin* AT:n runojen ruotsinnosvalikoimaan (Dikter 1978) kirjoittamaan esipuheeseen: hänen mukaansa (s. 8) T. osallistui »reserviupseerina ja komppanianpäällikkönä kovimpiin taisteluihin Karjalan kannaksella, joissa hän kunnostautui ja haavoittui vaikeasti tammikuussa 1940», vieläpä hän oli »kunniamerkein palkittu (dekorerad) talvisodan veteraani»! Mutta myös *Vesa Karonen* yhteistyössä Turtiaisen kanssa toimittamassaan tekstivalikoimassa Minun maailmaani (1978) mainitsee — ristiriidassa samaan teokseen sisältyvän Taanilan juhannushaastattelun kanssa — omassa sotavuosia koskevassa välikommentissaan (s. 129), että T. »loukkaantui heti sodan alkuvaiheessa linnoitustöissä». Saman tarinan kertoo *Matti Kurjensaari* AT-esseessään teoksessa Kansakunnan kaapin päällä (1969); essee vilisee muutenkin epätäsmällisyyksiä ja asiavirheitä. Omaelämäkerrassaan Kailaasta Meriluotoon -teoksessa T. mainitsee (s. 434), että komppanianpäällikön asema hänelle, sodan vastustajalle ja NL:n ystävälle, oli »helvettiä». Teoksessa Miten kirjani ovat syntyneet on s. 205 maininta, että T. oli tammikuun puolivälistä asti Tilkan sotilassairaalassa hoidettavana. — *Helena Turtiaisen* mukaan (puh. 22/11 -80) AT joutui sotapalvelukseen lokakuun puoliv. 1939 ja vihkiminen tapahtui 9/1 -40, minkä jälkeen AT välittömästi joutui Tilkkaan.

[77] Numeroissa 7, 8 ja 9.

[78] Kiilan albumissa 1940 julkaistut runot sisältyivät sitten sodan jälkeiseen kokoelmaan Palasin kotiin (1944).

[79] Maanalaisuus ja vankilatuomio ks. juhannushaastattelu teoksessa Minun maailmaani s. 335–337. Tässä yhteydessä mainitaan, että T. jo pääsiäisenä 1941 oli kaksi viikkoa Etsivän keskuspoliisin kuulusteltavana 30-luvun toiminnastaan.

[80] *Elvi Aulikki Sinervo* (v:sta 1933 Ryömä), s. 4.5.1912 Helsingissä, vanht levyseppä Edvard S. (alunp. Prinkki/Brink) ja Alma Wallenius. Oppikoulun aloittaminen 1925 Vaasan suomal. yhteiskoulussa, jatko v:sta 1926 Tyttönormaalilyseossa Helsingissä, josta ylioppilas 1933; s.v. avioliitto lääket. kand. Mauri Ryömän kanssa. Korkeakouluopintoja (Teknillinen korkeakoulu, yliopisto) 1933–35. Aktiivista järjestötoimintaa ja kirjallis-taiteellisia harrastuksia; Kiilan perustajajäsen 1936. Rauhan ja ystävyyden seuran johtok. jäsen 1940, siitä 1941 4 v. kuritushuonetuomio. Kertoma- ja runotuotanto (teoksia) v:sta 1937, sodan jälkeen myös näytelmiä. Lähteitä: *T. Pekkanen & Rauanheimo* (toim.): Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *M. Savutie:* ES unelmankantaja, Vapaa Sana 16/11 -49; sama: ES — runoilija ja ammattivallankumouksellinen (haast.), Kansan Kevätlehti (SKDL) 1958; sama: ES näytelmäkirjailijana. — Esip. ES: Maailma on vasta nuori (1980); *Margaretha Romberg:* Balladin tumma laulaja ja taisteleva humanisti (50-v.) Kansan Uutiset 4/5 -62; *A. Laurila:* 1930-luvun kirjailijoita, SK V (1965); *R. Velling:* Proletaarirunoilijoita ja vasemmistoradikaaleja, SK VI (1967); *S(ointu) M(iettinen):* Runontekijä hitaiden jokien maisemassa, Vaasa 1/10 -67; *P-H. Lappalainen:* ES — sosialisti ja realisti, Kommunisti n:o 5/73; *Leena Ratia:* ES:n kirjailijakuva, kotim. kirjallis. pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto (1976, moniste); *R. Palmgren:* ES ja hänen »Viljami Vaihdokkaansa». — Esip. ES: Viljami Vaihdokas (1978); sama: Luopumisen ja uskollisuuden teemat. — Esip. ES: Palavankylän seppä (1979); sama: ES, kiilalainen realismin klassikko, KTSV 34 (1982); sama: ES:n haast. Tampere 7/2 -81; sekä ES:n kirje lokak. alussa -81; *E. Karhu:* ES sodan- ja fasisminvastaisen vastarintaliikkeen kuvaajana, Kulttuurivihkot n:o 5/81; Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[81] ES:n vanhemmat olivat tutustuneet Söörnäisten ty:ssä, jonka voimisteluseurassa isä ja laulukuorossa äiti toimivat. Perhe asui aluksi Vaasankadulla, sitten Keiteleenkadulla Vallilassa, josta ES:n varhaisimmat lapsuudenmuistot (*Ratia* s. 11). Perheen Helsingin-kautta valottaa autenttisesti *S-K. Kilpi* 1963 ilmestyneissä päiväkirjamuistelmissaan Sörnäisten tyttö, kun taas Laihian-kaudesta antaa havainnollisen kuvan ES:n romaani Palavankylän seppä (1939).

[82] ES:n rooleista Työväen näyttämöllä oli kaiketi merkittävin Šura Gorkin näy-

telmässä Jegor Bulytsev ja muut. — Myös kirjallisuus- ja teatteriarvostelijana Kirjallisuuslehdessä ES esiintyi (ES:n ohella E.R-ä); erikoisesti arvostelu Iris Uurron romaanista Rakkaus ja pelko (n:o 22–24/36) on merkittävä. Lisäksi mainittakoon arvostelut T. M. Salmisen Tuntemattomasta huomenesta (n:o 18–24/35), Sally Salmisen Katriinasta (n:o 2/37), Viljo Kajavan Murrosvuosista (n:o 9/37) ja Helvi Hämäläisen Tyhjästä sylistä (n:o 21–24/37). Arvostelijana ES oli pikemmin psykologinen erittelijä kuin marxilaisen teorian soveltaja, hän ymmärtää pitkälle omalle katsomukselleen ja laadulleen vieraita kirjailijoita (esim. Hämäläinen) ja on vapaa kiihkoilusta tuomitessaankin (esim. Unto Karri n:o 3/37 ja avoin kirje Kajavalle Soihtu n:o 19–20/39). ES:n muita ei-fiktiivisiä lehtitekstejä Tompuri-artikkeli Kiilan albumi 1938 sekä esittely Eino Johanneksesta sama 1940.

[83] Savutien ES-haastattelu 1958. RP:n 1981 suorittamassa ES-haastattelussa tämä kumosi *Ratian* (1976, s. 14–15) esittämän tiedon, että olisi jo 1922 Vaasassa (10-vuotiaana!) liittynyt kaupungin vasemmistojohtoiseen työläisnuoriso-osastoon.

[84] Vaella nuoruus-antologiaan sis. ES:n runoista (sikermä Yö kanavalla) »Raakilo» oli julk. Tulenkantajissa n:o 21/34 sekä seuraavat Kirjallisuuslehdessä: »Pelkuri» (alunp. »Individualisti») n:o 5–6/34, »Ylistys» n:o 1/35, »Yö kanavalla» n:o 20–21/36 sekä »Äiti» n:o 14–15/37. Antologian ulkopuolelle jääneitä ovat »Lapsuus» ja »Sisar» (Kirjallisuuslehti n:ot 6 ja 14/35). Runot 1931–56 -valikoimassa (1977) ovat mukana myös Työläisnuorisossa julk. runot »Pilvet» (1931), »Laitakaupungin lapsuus» (1933), »Punainen nauha» (1933) sekä »Bränvinsgobbenille» (1934). Kiilan albumiin 1940 sis. runot »Kuun kierrot vaihtukoon» ja »Laulu sydämelle», niistä edellinen sis. Pilvet-kokoelmaan (1944), jälkimmäinen vasta v:n 1977 valikoimaan.

[85] »Katri Vala on minulle esikuva runoilijapersoonallisuutena», sanoo ES jatkaen: »Mutta en yrittänyt olla samanlainen kuin hän.» Vaella nuoruus -antologian runo »Yö kanavalla» syntynyt Saimaan kanavalla ES:n käydessä Lauritsalassa Katri Valaa tapaamassa. (ES: Runot 1931–56 (1977), kommentit s. 221, 215).

[86] Runot 1931–56, komm. s. 214.

[87] Molemmat runot kirjoitettu heinä–elok. vaihteessa 1940 toukokuussa talvisodan aikaisesta turvasäilöstä vapautuneen Mauri Ryömän joutuessa uudelleen pidätetyksi Rauhan ja ystävyyden seuran johtomiehenä jo 30/7. Seuran tultua 23/12 –40 lakkautetuksi sen johtoelimen jäsenistä tuomittiin kev. 1941 Ryömä 7 (12) v. kh-rangaistukseen, ES 4 v. kh-rangaistukseen. Vrt. Runot 1931–56 komm. s. 217; *H. M. Viitala:* Rauhanoppositio (1969) s. 43–44, 48–49. Em. runojensa kommentissa ES mainitsee kesän 1940 runojen kuuluvan »henkisesti» Pilvet-kokoelmaan; v:n 1977 runovalikoimassa ne onkin sijoitettu Pilvet-runojen lomaan.

[88] ES:n novelleja Tulenkantajissa: *Lapsi katselee* (n:o 31/33), *Me teemme matkavaatteet* (n:o 5/34), Lakonrikkuri (n:o 19/34), *August-eno* (n:o 25/34) ja Ahdistus (n:o 44/34)*. Kirjallisuuslehdessä: Kaupunki ottaa takaisin (n:o 4/35), *Lentolehtiset* (n:o 9/35), Kevättä kohti (n:o 15/35), *Jumalan lapsia* (n:o 18–24/35), *Runo Söörnäisistä* (n:o 14/36), *Haju* (n:o 15/36), *Elämäntarina* (n:o 22–24/36), Kasvot (n:o 9/37), Toini Saaren tapaus (n:o 21–24/37) sekä Vappukulkue (n:o 2/38). Kiilan albumissa: *Sunnuntai* (1937), Kipeä kesä (1938)* ja Maisema (1940)*. (Kursivoidut sis. Runo Söörnäisistä -kokoelmaan, tähdellä varustetut Vuorelle nousu -kokoelmaan (1948). V:n 1978 Novellit-kokoelmaan (Love) sisältyy lisäksi Kirjallisuuslehdessä n:o 15/35 julkaistu Kevättä kohti sekä eräitä muissa 30-luvun julkaisuissa ilmestyneitä novelleja: Äiti lähtee matkalle (Työn Joulu 1938), Lepokoti-ihmisiä (Nuori Suomi -joulualbumi 1938), Hymy (Kuluttajan Lehti n:o 46/38).

[89] Aiheiden taustaa kosk. johtopäätökset (tässä ja seur. kpl) tarkistettu ES:n haastattelussa 7/2 –81.

[90] »Pitkällä kapealla sillalla, joka vei keskikaupungille, löivät aallot silloin tällöin ylitse — —» (Novellit 1978 s. 52) vihjaa Vaasan Palosaaren siltaan Helsingin Pitkänsillan sijasta; toteamus, jonka ES vahvistanut haastattelussa 7/2 –81.

[91] Kaksi »lehtinovelleista», Ahdistus ja Kipeä kesä, sisältyivät vasta Vuorelle nousu -kokoelmaan (1948) ja Kevättä kohti, jossa kuvaillaan Esteriä (= Aira Sinervo) oppikoulun yläluokilla, vasta v:n 1978 Novelleihin.

[92] *K. Ahti:* Toivo Pekkasen kirjailijatie I (1967) s. 252. Lisättäköön Lapsia-sikermän novelleihin vielä uskonnon tukahduttamaa erotiikkaa kuvaileva »Irja», joka on lähellä ES:n »Toini Saaren tapausta».

[93] Kokoelman arvostelut: Katri Vala Tulenkantajat n:o 51–52/37, RP Kirjallisuuslehti n:o 21–24/37, Jarno Pennanen (katsaus »Isänmaan ranta») Kirjallisuuslehti n:o 1/38. Lauri Viljasen arv. Helsingin Sanomat 11/12 –37. Runo Söörnäisistä -kokoelmasta julkaisi T. Vaaskivi penseän kritiikin Suomal. Suomessa 1938 s. 59 (vrt. *Ratia* s. 65). Arvosteluja ES:n Novelleista (1978) Ahti Susiluoto Kansan Uutiset 4/2 –79; Harry Forsblom Helsingin Sanomat 18/3 –79.

[94] Palavankylän seppä jakautuu neljään osaan (1. Pakolaiset, 2. Hajoava perhe, 3. Oman onnensa seppä, 4. Kaupunki ottaa takaisin) ja kukin niistä useisiin otsikoimattomiin lukuihin. Ajanarvostelijain arvelun, että aikoi jatkaa »vanhempiensa romaania» suku- ja kehitysromaanin linjalla, ES haastattelussa kiisti; hänen tuossa vaiheessa suunnittelemansa romaani olisi ollut aktiivisen helsinkiläisen työläisperheen kuvaus, eräänlainen antiteesi esikoisromaanin luopumisen teemalle. Palavankylän seppää täydentää kuitenkin 1954 valmistunut novelli »Näköala vuorelta», joka sis. romaanin 2. painokseen (1965) sekä Novelleihin (1978).

[95] Palavankylän seppä (1939) s. 122–123 sekä prologi. — Mainittakoon, että *S-K. Kilpi* päiväkirjamuistelmissaan (1963) antaa perheenisän poliittisesta uskollisuudesta huomattavasti myönteisemmän kuvan.

[96] Helmer Adler (Kiilan albumi 1940); Martin Strömberg (Stockholms Tidningen 1945, vrt. Böckernas värld, Hufvudstadsbladet 1945).

[97] Välirauhan aikaisista arvosteluista RP:n (nimim. Pancho Villa Soihtu n:o 1/40) ylistää ensi sijassa romaanin tyyliä, kun taas Helmer Adlerin (Kiilan albumi 1940) tuo esiin yhtymäkohdat ja vastakohdat ES:n romaanin ja Pekkasen Tehtaan varjossa -romaanin välillä. M. Savutien arv. Työläisopiskelija 1940 s. 101 seur. Katsauksessa »Kiilan runoilijoita» (40-luku n:o 6–7/45) Jarno Pennanen palasi vielä ES:n molempiin 30-luvun teoksiin. Ruotsinnoksen arvostelijoista Strömberg (St. Tidn.) näki ES:n romaanissa Suomen kirjallisuuden klassikoiden jatkajan, Irja Strand Ny Dagissa (8/6 –45) taas kiinnitti huomiota naisten ja lasten kuvaukseen romaanissa. Folkviljanissa Gunnar Gunnarson kiitteli romaanin yhteiskunnallisen todistusvoiman ohella sen naiskuvausta (suomeksi 40-luku n:o 5/45) ja samassa lehdessä jouluna –45 Jan Fridegård Suomen-vierailunsa taustalta vertasi Palavankylää »suurimpien venäläisten» saavutuksiin. Nimim. R. Svenska Dagbladetissa oli sen sijaan kriittisempi moittien romaanin katkelmallisuutta ja sen sosiaalisten motiivien hämäryyttä.

[98] Jo otsikko Reijo Siltasen 31/10 –65 julk. arvostelussa (»Työläiskirjallisuuskirja») on ivallisuudessaan oireellinen, ja arvostelijan lukutaitoa osoittaa käsitys, että romaani »ajoittuu kansalaissodan ja toisen maailmansodan väliin» ja kuvaa »1920- ja 1930-luvun suomalaista todellisuutta». »Klassikko jo eläessään» otsikoi puolestaan kauttaaltaan myönteisen arvostelunsa Kalevi Kalemaa (Kansan Uutiset 19/12 –79). Kalemaan arvostelu oli työväenlehden luonnollinen reaktio, Siltasen arvostelu kuvaava vaiheelle, jolloin seksianarkistit, thrillerfanit ja mystikot 60-luvun puolivälissä vallitsivat KU:n kulttuuripalstoja. — Palavankylän sepän v:n 1965 painos sai kiitosta Helsingin Sanomissa Max Randilta, joka nimitti sitä klassikoksi (vrt. *Ratia* s. 65).

[99] Rauhan ja ystävyyden seurasta välirauhan aikana ks. *Viitala:* Rauhanoppositio (1969).
[100] *Jarno Elisar Pennanen* s. 8/10 1906 Helsingissä, k. 24/7 -69 Viljakkalassa, vanht näyttelijä Aarne Orjatsalo ja kirjailija Ain' Elisabet Pennanen. Elämänura sotavuosien jälkeen: Suomi–Neuvostoliitto -seuran kulttuurisihteeri 1944–45, 40-luvun toimituksen jäsen 1945, SNS-lehden päätoimittaja 1945–47, Vapaan Sanan toim. pääll. 1948–49, S. Työväenteatterin ohjaaja 1949–50, Työkansan Sanomien toim. pääll. 1951–52, Vapaan Sanan päätoimittaja 1953–56, Kansan Uutisten 1957, lehden kirjeenvaihtaja Moskovassa 1957–60, Tilanteen päätoim. 1961–66, S. Kirjailijaliiton johtok. jäsen 1945–47, 66–67 ja puheenjohtaja 1967–68. Valtion kirj. palk. 1947, Akatemia-apuraha 1967–69, Pro Finlandia 1968. — Lähteitä: *Pekkanen & Rauanheimo* (toim.): Kailaasta Meriluotoon (1947); *A. Sinervo:* Aikamme ihmisen tulkki (50-v.) Kiilan albumi 1956; *J. Pennanen:* Minun 30-lukuni — T. Havu (toim.): Ilon ja aatteen vuodet (1965); sama: Tervetultua tervemenoa I–II (1970); *R. Velling:* Proletaarirunoilijoita ja vasemmistoradikaaleja — SK VI (1967); *R. Rainio* (Haavikko) (toim.): Miten kirjani ovat syntyneet (1969); *R. Palmgren:* Ihminen elää jatkuvasti teoissaan — — (muistopuhe) Kansan Uutiset 8/8 1969; *P. Tarkka:* Jarno, tuhatsilmä, Helsingin Sanomat 22/11 1970.
[101] Jokaviikko-lehti ks. Tervetultua I s. 186 seur.
[102] Tervetultua II s. 68–99.
[103] Tervetultua I s. 113–115, 135, II s. 112.
[104] *Lauri Lastu:* Avoin kirje kirjailija F. E. Sillanpäälle, Kirjallisuuslehti n:o 1/1933, sekä *Aarne Teräs:* Onko Kailas suuri? sama n:o 2/1933. Edellisen takana Arvo Tuominen, jälkimmäisen »toinen kommunisti» (vrt. Tervetultua II s. 110). Aarne Teräs osallistui hieman myöhemmin myös »työmiesfilosofi» Kantolan mystifioivasta teoksesta Tulenkantajissa käytyyn väittelyyn; muistikuvan mukaan nimimerkin takana oli kirjoittajakollektiivi, jonka kokoonpano vaihteli.
[105] Tervetultua II s. 214. Muistelmien mukaan JP:llä oli illegaalisia yhteyksiä Hannes Mäkiseen ja Ville Ojaseen, legaaleja Mauritz Rosenbergiin, Arvo Tuomiseen, Tatu Väätäiseen, Aallon pariskuntaan, Yrjö Enteeseen ja Toivo Karvoseen.
[106] *R. Palomeri* kuvaa 30-luvun kuvissa (1953) (s. 314) ensitapaamistaan Arno Sulkasen (= Jarno Pennasen) kanssa 1934: tämä on »pitkä, vaalea, pystynenäinen, liuhuvahiuksinen mies, jonka hoikkaa, hieman kumaraa vartta verhoavat karkeakankainen puseropuku ja pitkä musta kumitakki ja joka säestää keskustelua pyörittämällä mustaa baskeria pitkissä sormissaan». Seuraa (s. 314–315) kuvaus AS:n käännytystyöstä sekä myöhemmin (s. 322) AS:stä kokouspuhujana. Jarno Pennasta puhujana on kuvannut myös *P. O. Barck* muistelmissaan (Mina oroliga år, 1973) tosin muistaen väärin puhujan esiintyneen komissaarin nahkapuvussa!
[107] *K. Laitinen:* Suomen kirjallisuus (1967) s. 119 seur.
[108] Arvostelut Lauri Viljanen (Hels. Sanomat 12/1 -38), S-K. Kilpi (Sosdem), Diktonius (Dagens Nyheter), Matti Salonen (Kurjensaari) (Nykypäivä n:o 24/37), Katri Vala (Tulenkantajat n:o 46/37), M. Savutie (Kansan Lehti). Keskustelua Riveistä (Paul Hansen ja »Kalansuomuinen moottori») Kirjallisuuslehti n:o 21–24/37.
[109] Miten kirjani ovat syntyneet (1969) s. 101.
[110] Sama s. 108, 111.
[111] Kesällä 1939 ilmestyneessä kokoomateoksessa Suomen pojat Espanjassa, jonka toimituskuntaan kuuluivat Viljo Kajava, Paavo Pajunen, Cay Sundström, Taimi Torvinen, Arvo Turtiainen, Katri Vala ja Hella Wuolijoki, oli toimittajana Jarno Pennanen, jonka kynän jälki näkyy haastatteluissa sekä taistelujen kuvauksissa.
[112] Miten kirjani ovat syntyneet s. 102.
[113] Siirtyminen Sosialidemokraattiin sekä Maan turva -puhe ks. Tervetultua II s. 215; »Mitä Jarnolle kuuluu?» Soihtu n:o 19–20/39.

[114] Välirauhan ja uuden sodan aika ks. Tervetultua I s. 16, 50, 109–110, 279 seur. ja II 216–220. Vankila-aika ks. Miten kirjani ovat syntyneet s. 103 seur., Tervetultua I s. 258 ja II s. 141, 157, 185 seur., 218, 233 seur. JP:n Turun hovioikeudessa jouluk. 1943 saama 3 v. kh-tuomio aleni KKO:ssa toukok. 1944 2 v:een (sama s. 256, 343). WSOY kirjallisen työn rahoittajana ks. Miten kirjani s. 103. Tervetultua-muistelmissa (I s. 34) JP mainitsee olleensa »koko sodan ajan» (tarkoittaa ennen pidätystään) kosketuksessa »poliittisen vasemmiston laitamiin» mainiten nimeltä Tapsa Tapiovaaran, Helena Turtiaisen ja Oton (Brusiin?). Lisättäköön, että hän maanalaisuudessa eläneen RP:n siirtyessä jouluk. 1941 SKP:n myötävaikutuksella Lammilta Helsinkiin majoitti oman vapautensa riskillä tätä luonaan parin joulunalusviikon ajan.
[115] Tervetultua II s. 203 (puolustuspuhe 31/10 -43).
[116] Sama s. 274 (päiväkirjamuistiinpano 1/1 -44). Keijo Eronen, Lyyli Takin (Eronen) veli, mukana Hiilissä 1931, vrt. Tervetultua II s. 48.
[117] Sama s. 329. Elokuun päivä, runokokoelma 1944.
[118] Antologian osanottajista Karin Alm (K-M. Rydberg) ja Aira Sinervo olivat julkaisseet tekstejään Tulenkantajissa v:sta 1933, Kirjallisuuslehdessä v:sta 1935, lisäksi Kiilan albumeissa, Siippainen T v:sta 1935, KL v:sta 1937, lisäksi KA, Varhia KL 1935–38, T 1936–39, KA 1937, 1938, Lahti T 1937–39, KL 1937–38, KA, Vapaa Sana 1940, Kolula KL 1937–38, KA sekä Eino Johannes T 1939, KA 1940. — Antologia oli omistettu Katri Valalle ja Elmer Diktoniukselle.
[119] *Kaisu-Mirjami* (Karin Aino Mirjami) *Rydberg* (o.s. Riippa) s. Mäntsälässä 27.4.1905, k. Helsingissä 31.8.1959. Vanht kansak. op. Väinö Riippa ja Ida Forsbacka. Yliopp. 1923, yliopisto-opintoja (pro gradu 1931), puoliso 1931–34 maanmitt. ins. Martti Rydberg. S. Sosialidemokraatin toim. 1933–39, Vapaan Sanan toim. siht. 1940. Helsingin kaup. valtuuston j. 1937, kansaned. 1939–41, 1944–48. Vankilassa 1941–44. Vapaan Sanan toim. siht. ja toim. 1944–47, 40-luvun päätoim. 1947, SNS-lehden päätoim. 1948–56. Kansankulttuurin kirjall. joht. 1956–59. ASS:n ja SDP:n jäsen v:sta 1932, Kiilan jäsen v:sta 1937, SKP:n jäsen v:sta 1945. Nimim. Nomi, K-M. R., Karin Alm, Eino Jalas, Utelias. — Lähteitä: Käy eespäin 1957; KKO 1960; *M. Savutie:* Vastalauseena taantumukselle tie vasemmistotyöväenliikkeeseen, Kommunisti n:o 4/1975; *E. Sinervo:* K-M. R. (nekrologi) Kansan Uutiset 2/9 -59. — Savutien mukaan (s. 357) R. oli Hämeenlinnan naisvankilassa mm. Hertta Kuusisen ja Elvi Sinervon sellitoverina.
[120] Vuosien 1917–18 kokemuksiaan K-M. R. on kuvannut »Lapsuuteni kaupungit» -muistelmassaan SNS-lehti 1948. Hän julkaisi Tulenkantajissa 1933 seur. artikkelit ja arvostelut: »Eino Leino ja hänen aikakautensa» (n:o 1), »'Kumpujen yöstä' arvosteltavana» (n:o 7), »Ernst Tollerin 'Koneidenmurskaajien' todellisuustausta» (n:o 20), »Bela Illes kertoo venäläisten kirjailijain työstä» (n:o 27), »Horst Wessel» (n:o 31), lisäksi proosasuomennoksia (Dan Andersson, Joyce, Illes). Pääkirjoitus Sosialidemokraatissa 30/6 -33: »Ns. sivistyneistö ja luokkataistelu». Kirjoituksia Työväen Joulualbumissa Clarté-liikkeestä (1933) ja Egon Erwin Kischistä (1935), Kiilan albumissa Gorkista (1937), Henry Mooresta (1938), »Imperialistisen sodan museo» (1940). Käännöstyö: Kischin Valittua reportaashia I–III (Kiila 1937).
[121] *Tytti Oittinen:* Työväen teatteritaiteen lipunkantajat, Kiilan albumi 10 (1977) s. 28; *M. Savutie 1975* s. 356.
[122] Runoja jotka eivät sis. VN-antologiaan: Kirjallisuuslehdessä »Kolme laulua rakkaudesta» (n:o 8/35), »Äitiyskompleksi» (n:o 13/35), »Hellyys» (n:o 8–9/36) sekä Kiilan albumissa »Aurinkorakastaja» (1937), »Hauta metsässä» (1938). Proosaa: »Murhaajat» Kiilan albumi 1937.

[123] Karin Almin antologia-runoista »Kevätvalossa seisot» oli julkaistu Kiilan albumissa 1937 (myös Alkukallio-kokoelma 1946), »Hääkellot» Kirjallisuuslehdessä n:o 20–21/36 (myöh. Alkukallio) ja »Myrskyn jälkeen» I–II Kiilan albumi 1938 (myöh. Alkukallio). Arvoituksellisesti runo »Laivat sumussa» on julkaistu Alkukalliossa nimellä »Tammikuu 1940»; koska R. ei sodan riehuessa voinut tehdä uutta merimatkaa, otsikon vaihdolla on ilmeisesti vain symbolinen tarkoitus. Kirjoituksessa »Imperialistisen sodan museo» (KA 1940) R. puhuu Englannin-matkoista 1936 ja (kes.) 1939.

[124] *O. V. Kuusinen:* Runon taiteellisesta eloyhteydestä, 40-luku n:o 7–8/1946 s. 404–405.

[125] Englannin-matkoihin liittyi tutustuminen kuvanveistäjä Henry Mooreen ja hänen taiteeseensa, josta R. kirjoitti Kiilan albumissa 1938. — V. 1935 R. oli Helmer Adlerin kanssa vieraillut Neuvostoliitossa osallistuen Henri Barbussen hautajaisjuhlallisuuksiin (kuvaus »Me kuljimme HB:n ruumiin ohitse» KL n:o 15/35) Adlerin puolestaan haastatellessa Erwin Piscatoria (»P:n luona» KL n:o 16/35).

[126] *O. V. Kuusinen 1946* s. 406–407; *M. Savutie 1975* s. 360.

[127] Runo sisältyi Alkukallio-kokoelmaan perinpohjin korjattuna.

[128] *Aira Onerva Sinervo* (Kolula) s. 6.9.1914 Helsingissä, k. 28.5.1968 Helsingissä. Vanht seppä Edvard S. (ent. Brink) ja Alma Wallenius. Yliopp. Helsingin tyttönormaalilyseosta 1935, fil. kand. 1943. Sosdem. työläisnuorisoliiton jäsen v:sta 1931, SDP:n 1933–39, Kiilan v:sta 1935, ASS:n v:sta 1939. Sosialidemokraatin avustaja ja toim. 1936–40, Kansan Lehden 1943. V. 1940 mukana Rauhan ja ystävyyden seuran toiminnassa; pidätys ja kh-tuomio 1943. SN-seuran j. v:sta 1944, SKP:n v:sta 1945. SNS-lehden toim. siht. 1944–45, Työk. Sanomain 1945–46. TSL:n opintosihteeri 1946–47, Sirola-opiston johtaja 1947–52, Paraisten työv. opiston johtaja 1952–55, Iisveden 1955–56. S. Työväenteatterin johtaja 1956–57, sitten vapaa kirjailija, kääntäjä ja kriitikko. Nimim. Tilda Tuohimaa, Aira Brink. Aviol. Veikko Niemisen (Kolula) kanssa 1940–53. — Lähteitä: Käy eespäin (1957); AS — kirjailija ja kansansivistystyöntekijä, KU 24/6 –58; AS:n muisto, KU 30/5 –68; *M. Savutie:* AS:n kirjailijakuva (esit. Kiilassa 1968 ja Yleisradiossa toukok. 1970; kopio käsikirjoituksesta).

[129] Savutie mainitsee Heinen, Petöfin ja Leinon sekä lopuksi Hellaakosken nuoren AS:n runoilijainnoittajina ja viimemainitun — Tyttönormaalilyseon luonnontieteen yliopettajan — suoranaisena opastajana ja rohkaisijana.

[130] Antologia-sikermä »Maan tasalla» sisältää seur. runot: »Raja» (KL n:o 15/35 nimellä »Ei ole enää tietä»), »Tervattu vene», »Sade» (palkintoruno v:lta 1929), »Ylistys», »Odotus» (KL n:o 7/35), »Maan tasalla», »Lapsuusmuisto», »Ilta» (KL n:o 15/36), »Elämänpelko», »Lähtö». Lehti- ja albumirunoja antologian ulkopuolella: »Tuuli» (T n:o 34/33), »Isänmaa» (T n:o 6/34), »Nuoruus» (T n:o 28/34), »Laulu yksinäisyydelle» ja »Minä tahdon» (KL n:o 7/35), »Luulin äsken» (KL n:o 18–24/35), »Harmaa muuri» (KL n:o 2/37), »Jokamiehen laulu» (KA 1937), »Melankolia» ja »Talitiaisen laulu» (KA 1940). — Kertomaproosaa: »Ammattikasvattaja» (KL n:o 7/37) ja »Käsikirjoitus» (nimim. Tilda Tuohimaa, KL n:o 10/37). Artikkeli »Kaksi murroskauden taideilmiötä» (proletaarirunous ja puhekuorot, KA 1938).

[131] *Otto Arvid Varhia* (alunp. Suomi), s. 17.9.1910 Kuorevedellä, k. 28.11.1956 Puistolassa (Helsinki). Vanht mäkitupalainen Emil Viktor Suomi ja Elina Lahnajoki. Kansakoulu, yksityisopintoja. Työskennellyt tukkilaisena (1924, 1930, 1931), sokeritehtaalla (1925), Kauppalehden lähettinä ja korjauslukijana (1926–28), Kajastuksen (1935–36) ja Suomen Pienviljelijän (1937–39) toimittajana, F. E. Sillanpään sihteerinä (1939); talvisodassa tk-miehenä. Kiilan perustajajäseniä, mukana VN-antologiassa (1939); omia teoksia Siirtolaislaiva (L 1941), Se heittää varjonsa (R 1945). Suomentanut Ruotsin uutta lyriikkaa ja novellistiikkaa. — Lähteitä: *Sirkka-Liisa Lindström:* O.V. — kuorevesiläinen runoilija, Kuoreveden Joulu 1957; sama: kirje R.P:lle 28/2 1982; *Pirkko Aapro:* Ihmisen kasvun inhimillinen tulkitsija, Kuorevesi–Mänttä–Vilppula 9/5 1981; *Arvi Kivimaa:* Kasvoja valohämystä (1974); nekrologit S. Sosialidemokraatti (V. Kajava), Hels. Sanomat, Hufvudstadsbladet 30.11.1956; hautajaisiin liitt. muistokirjoituksia S. Sosialidemokraatti (Jäähyväiset runoilijalle) ja Hbl (Jordfästning) 14.12.1956; lisäksi Käy eespäin (1957) sekä Suomen runotar (5 p. 1965).

[132] Varhian tekstejä S. Sosialidemokraatissa 5/11 –27 (runo »Hävittäjät»), 10/12 (proosa »Täyttynyt ennustus»), 5/2 –28 (r. »Taakankantajat»), 19/2 (r. »Tienraivaajat», »Palava metsä»), 8/4 (r. »Siipirikko»), 22/4 (r. »Synkkä aamu»), 10/6 (pr. »Kulkuri-kääpiö»). Aamulehdessä runoja 19/1, 14/9 –30, 19 ja 26/4 –31, Kansan Lehdessä runoja ja kertomuksia 1/3, 12/4, 17/5, 12/7, 9/8, 13/12 –30 sekä 7/3, 16/5, 22/5, 19/9, 10/10, 31/10 –31. — Sosialidemokraatin tekstit ovat ilmeisesti peräisin ajalta, jolloin O.V. toimi Kauppalehden lähettinä ja korjauslukijana (1926–28), tamperelaislehtien tekstit myöhemmältä tukkilaiskaudelta (Kuorevedellä?) (1930–31). V:n Aamulehdessä 14/9 –30 julk. runoihin liittyy maininta, että ne ovat tekeillä olevasta kokoelmasta.

[133] Kirjallisuuslehteen V. suomensi 1934 Harry Blombergia, Ernst Tolleria, Arvid Mörneä, Erich Weinertia, Wilfred Owenia, Bertolt Brechtiä. Myöhempiä käännöskokoelmia: Veljeslaulu, Ruotsin puhekuorolyriikkaa (1937), Viesti mereen (V. Kajavan kanssa 1946), Miilunvartijan lauluja (Dan Andersson, 1948), Vapaa sunnuntai (Ruotsin novellistiikkaa, 1944).

[134] Seuraavassa mainitut lehtirunot (VN = vaella nuoruus; S = Siirtolaislaiva): »Katukohtaus 1933» (KL n:o 12–13/36), »Kadulla» (KL 16–17/37 = »Suuressa kaupungissa» VN, S), »Runo ja elämä» (T n:o 1/38, »Lopputili» (T n:o 32/36), »Toivoton» (KL n:o 5–7/35, S), »Murskattu nuoruus» (KL 15/35, S), »Granaattikuoppia» (T n:o 43/36, S), »Etelämaan yössä» (T n:o 14/36), »Tyrolilaiset kapinoivat (T n:o 4/36), »Kallioon kytketyt» (KA –37), »Ihmisen poika» (T n:o 5/39, VN, S), »Me» (KL n:o 18–24/35), »Uusi kansanlaulaja» (KL n:o 15/36, S), »Aamu vuorilla» (T n:o 18/38), »Ballaadi» (KA –37, VN, S), »Ilmestys» (KL n:o 22–24/36), »Levottomina öinä» (T n:o 50/37), »Taistelun jälkeen» (KA –38), »Siirtolainen» (T n:o 50/38, VN, S).

[135] »Levottomina öinä» (T –37), »Toivoton» (KL –35), »Granaattikuoppia» (T –36), »Murskattu nuoruus» (KL –35).

[136] Uusia maalaisaiheisia runoja kokoelmassa mm. »kajavalainen» rakkausruno »Jäähyväiskirje» (myös S. Runotar 5 p. 1965) ja »mastersilainen» rooliruno »Jaakko Hirvimäki» (myös Käy eespäin, 1957), kysymyssarja vanhalle tukkilaiselle, nuoruuden ystävälle.

[137] Käännössikermä »Tuuli meren takaa» sis. Erik Blombergin, Ture Nermanin, Jändelin, Lo-Johanssonin, Harry Martinsonin, Kjellgrenin sekä K-O. Eliassonin runoja. — Runokokoelma sai sotavuosien olosuhteissa huomattavan näkyvän ja kiittävän arvostelun: V. Kajava Sosialidemokraatti 13/4, R. Koskimies Uusi Suomi 13/4, L. Viljanen Hels. Sanomat 25/4.

[138] *Eino Johannes (Jääskeläinen)* s. 30/9 1910 Värtsilässä, k. 13/3 1940 Kollaanjoella, vanht räätäli Juho Jääskeläinen ja Anna Pölönen. Kansakoulun käytyään työskenteli isänsä räätälinliikkeessä v:een 1925, sitten Värtsilän rautatehtaan rakennusosastolla v:een 1930, jolloin suojeluskuntaan liittymistä kosk. painostus aiheutti eron ja kiertelyn Lappia myöten pöllinkuorijana ja lastaustyöläisenä. V. 1935 toimi räätälinverstaassa Helsingissä, mutta työskenteli sitten merimiehenä Itämerellä v:een 1938, jolloin siirtyi propsinkuorijaksi Imatralle ja edelleen 1939

betoninkärrääjäksi Viipuriin. Sieltä talvisodan rintamalle, jossa (Kollaanjoella) katosi sodan viimeisenä päivänä. — Lähteitä: *Elvi Sinervo:* EJ — kuningasjätkä ja uneksija, Kiilan albumi 1940; Käy eespäin (1957).

[139] *E. Sinervo 1940* s. 88, 90–91. Tämän rinnalla voitaisiin lainata toista muistokirjoituksen (s. 89) runositaattia: »Jo aikoja sitten / ne jättivät minut: / nainen, työ, yhteiskunta.» — Olisi omituista, jollei myös Hamsun olisi kuulunut EJ:n kirjallisiin kokemuksiin.

[140] Sama s. 89.

[141] Tulenkantajissa n:o 8/39 runot »Tämän vuosisadan harharetkeläinen», »Laulu kauneudesta» ja »Lauluni», Kiilan albumissa 1940 »Yö satamassa», »Laulu» ja »Aamu».

[142] *E. Sinervo 1940* s. 91. — Rintamakuoleman rinnalla EJ:n itsetuhokuvitelmia edustaa myös Kiilan albumin 1940 runovalikoimaan sis. »Aamu», jossa runon minä seisoo teloitusjoukkueen edessä, katsellen menneisyyteen »kiväärinpiippujen yli».

[143] *Veikko Viktor Kolula* (v:een 1943 Nieminen, runoilijanimeltä Veikko Niemi) s. 14/2 1913 Helsingissä, vanht puuseppä Vihtori Nieminen ja Edla Mikkonen, puoliso 1941–53 Aira Sinervo. Kansakoulu, ansiotyössä (v:een 1941 mennessä) asiapoikana, metalliverstaassa ja varastossa. Vankilassa osallistumisesta SKP:n toimintaan 1933–35, SDP:n jäsen 1936–40, Kiilan v:sta 1937. Jatkosodassa kk-miehenä, turvasäilössä 1944. Jatko-opintoja Työväen akatemiassa 1944–45 ja YKK:ssa. SKP:n jäsen v:sta 1945, s.v. Vapaan Sanan toimittajana, v:sta 1947 OTK:n konttoristi. Kirja-arvosteluja 40-luvussa 1946–47 ja Vapaassa Sanassa v:sta 1948. — Lähteitä: *N. K-nen:* VK, Työväen akatemian kasvatteja, Sosialidemokraatti 4/9 –47; Käy eespäin (1957); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

[144] Seur. runot julkaistu Kirjallisuuslehdessä 1937: »Runo lapsuudesta» (n:o 2), »Kaksi iltaa» (n:o 6), »Rakastimme sinua, kaupunki» (n:o 16–17) ja »Unelma vankilassa» (n:o 21–24); samassa 1938 »Kaupunkikuvia» (n:o 2). Kiilan albumeissa »Juhta» ja »Kesäpäivä 1933» (1937), »Rakkaus» ja »Tehtaat pienessä kaupungissa» (1938), »Syksyllä 1940» ja »Tänä aikana» (1940). Näistä runoista vain »Rakastimme sinua, kaupunki» sisältyy (kahtia jaettuna) VN-antologiaan.

[145] Runo on toinen Käy eespäin -antologiaan (1957) valituista.

[146] *Pentti Olavi Lahti*, s. 18/4 1913 Himangalla (Keski-Pohjanmaa), k. 8/4 1955 Helsingissä. Vnht. suutari Kalle L. ja Alma Haglund. Kansakoulun jälkeen 5 lk Kannuksen yhteiskoulua 1925–29, sitten apulaisena isän suutarinliikkeessä, myyjänä Kannuksen osuusliikkeessä sekä myymälänhoitajana Lestijärvellä ottaen samalla osaa työväen poliittiseen, ammatilliseen ja urheiluliikkeeseen (TUL:n Pohjanmaan piirin mestari 400 m:n juoksussa 1934!). Ero 1934 osuusliikkeen palveluksesta, asevelvollisuuden jälkeen Helsinkiin, jossa toimi nahkakaupan apulaisena, varastoapulaisena ja metallityöläisenä. Työttömäksi jääneenä 1936 Työväen akatemiaan; 1937–38 tukkukaupan varastonhoitajana, 1938–39 Tulenkantajain aputoimittaja. Kiilan jäsen v:sta 1938. Sotien jälkeen 40-luvun toimitussihteeri ja pilalehti Siilin toimittaja 1945, Työkansan Sanomien kulttuuritoimittaja ja poliittinen pakinoitsija (nimim. Pentti Pouttu) 1946–47; v:sta 1948 kokosi TUL:n toimeksiannosta aineistoa työväen urheiluliikkeen historiaa varten. Suomentanut Lo-Johanssonin, Moa Martinsonin ja Folke Fridellin kertomateoksia. — Lähteitä: Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *A. Turtiainen:* PL kuollut, Vapaa Sana 9/5 –55; *E. Sinervo:* PL, Kiilan albumi VIII (1956); Käy eespäin (1957); PL:n oma muistelma teoksessa Katri Vala — Tulipatsas (1946); Synnyinpitäjä Himanka juhlii työväenrunoilija PL:ea, KU 29/7 –83; *Hilkka Vuori:* PL:n runot 28 vuotta myöhemmin, sama 19/8 –83. Arvosteluja: R. Palmgren Kansan Lehti 19/4 –41, J. Pennanen 40-luku n:o 6–7/45, E. Sinervo 40-luku n:o 3/47.

[147] Runoilijaherätyksen aiheuttivat syystalvella 1932 alennusmyynnistä löytyneet Kailan ja Vuorelan kokoelmat. Lausujana esiintyminen kevättalvella 1933 urheiluseura Himangan Iskun iltamissa oli yhtenä syynä seuran lakkauttamiseen seur. syksynä. — Ks. Katri Vala — tulipatsas s. 58 seur.

[148] Tulenkantajissa runot »Kaupungissa» (n:o 48/36), »Tohtori» (n:o 13/37), »Uhri» (n:o 21/37), »Ilta ja silta» (n:o 25/37), »Sataman kesä» (n:o 27–28/37), »Junassa» (n:o 42/37). »Unessa» (n:o 51–52/37) ja »Luulitteko te. . .» (n:o 44/38), satiirisatu »Vanha Homeros» (n:o 44/38), kertomus »Ihmisiä matkalla» (n:o 50/38), runot »Pienet sanat» (n:o 51–52/38) ja »Uusi vuosi» (n:o 53/38), kertomus »Päivä Romukatu 9:n pihalla» (n:o 3/39), satiiri »Saagurin historiaa 900-luvulla» (n:o 4/39), tutkielma» »'Vapaita Aatteita' Kuopiossa vv. 1889–90» (n:o 8/39), sat. »Muudan oikeusjuttu» (jatkoa Saagurin historiaan, n:o 9/39). Kirjallisuuslehdessä runot »Antti Karvari» (n:o 7–8/37), »Kauppamatkustaja», »Linjurissa» (n:o 9/37), »Rakastetulle» (n:o 11/37) ja »Elokuvakadun tyttö» (n:o 2/38). Kiilan albumissa 1938 runot »Varjo» ja »Vaeltajille». — Runoista »Kaupungissa», »Pienet sanat» ja »Vaeltajille» sisältyvät VN-antologiaan. Kertomuksista »Päivä Romukatu 9:n pihalla» sis. novellikokoelmaan Taas lähtöön (1941).

[149] Jo mainittujen lisäksi »Tuhlaajapojan kotiinpaluu», »Hiljaisuus» sekä »Pula-aikana I–IV».

[150] Katri Vala — tulipatsas -teoksessa Lahti mainitsee (s. 61) kuulleensa Kannaksen rintamalla keväällä 1944 radiouutisen Katri Valan kuolemasta järkyttävänä yllätyksenä, koska »sota oli katkaissut kaikki yhteydet entisiin ystäviini ja hengenheimolaisiini».

[151] Vapaan Sanan 10. numero (päiv. 27/9 –40) oli valmiiksi ladottu, kun kirjapaino oikeiston painostamana kieltäytyi sitä painamasta; numero ilmestyi sitten supistettuna toisen kirjapainon kautta ilman mm. Lahden runoa, joka ilmestyi vasta hänen Karhutanssi-kokoelmassaan 1945.

[152] Samanaikaista tuotantoa edustanee Lahden Kansan Lehdessä 10/5 –41 julkaistu novelli »Kevät tulee satamaan».

[153] R.P.: Uusi työläiskuvaaja, Kansan Lehti 19/4 1941. Mainittakoon, että Elvi Sinervo PL:n kuoleman jälkeisessä arvioinnissa (PL, Kiilan albumi VII, 1956, s. 57) väheksyi tämän kertomaproosaa lyriikan rinnalla.

[154] *Otto Olavi Siippainen*, s. 15.7.1915 Kuopiossa, k. 31.10.1963 Siilinjärvellä. Vanht maalari Otto S. ja Anna Happonen. Kansakoulu, sitten 13-vuotiaasta (1928) asiapoikana, pulavuosien aikana työttömänä, sitten rotaatioapulaisena, postinkantajana, lautatarhan lastaajana ym. Lukuvuosi 1935–36 Työväen akatemiassa; kontaktit kiilalaisiin, Tulenkantajien ja Kirjallisuuslehden avustaja. V. 1936–37 kuopiol. puusepänverstaassa, asevelvollisuus Viipurissa, ensimmäinen avioliitto (Lempi Maria Thure 1938), ensimmäiset oman teoksen yritykset. Siirtyminen 1938 Varkauteen (tehtaan työläisenä, lehtikirjeenvaihtajana), sieltä Kajaaniin (oululaislehden Kainuun-osaston toimittajana) ja jälleen Varkauteen (lehden paikallistoim.). Kiilan jäsen, osanotto Vaella nuoruus -antologiaan (1939). Talvisota isänmaallisessa hengessä, jatkosota tk-miehenä. Sodanjälk. vuosina aseveliliinjan kulttuurikriitikkona ja -poleemikkona Sosialidemokraatissa, Sosialistisessa Aikakauslehdessä ja Kirjailijaliitossa. 2. avioliiton (Laura Latvala 1946) myötä 50-luvun alussa paluu pohjois-Savoon ja -Karjalaan, jossa keskeinen asema alueellisissa kirjailijaryhmissä ja -riennoissa (Vestäjät, Ukri, vrt. OS: Kirjeitä kirjailijatovereille 1945–63, toim. Laura Latvala, 1975). — Lähteitä: Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen (1944), Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); Käy eespäin (1957); Suomen runotar (5 p. 1965); *O. Siippainen:* Nuoruuden vuosikymmen — T. Havu (toim.): Ilon ja aatteiden vuodet (1965); *Leo Vuotila:* Kirjailija ja omatunto (1967); *P. Tarkka:* OS kuollut (Uusi Suomi 2/11 –63); *Juhani Niemi:* Runo liik-

kuu ja käy pyydykseen (OS:n kirjeet, Hels. Sanomat 30/4 –75); Suomen kirjailijat 1917–44 (1981).

155 Siippaisen lehti- ja albumirunoja Tulenkantajissa 1935: »Laulumme» (n:o 9), »Herääminen» (n:o 32), »Uskontunnustus» (n:o 37), »Laitakaupungin talo» (n:o 40); 1936: »Viesti» (n:o 12), »Liekki», »Taistelija» (n:o 33), »Yksinäisyys» (n:o 39), »Saapuminen» (n:o 41), 1937: »Rakkaus» (n:o 2), »Me kaksikymmentävuotiaat» (n:o 5), »Kasarmeissa» (n:o 35), »Sotilasrunoja» (n:o 41). Kirjallisuuslehdessä 1937: »Varokaa heitä» (n:o 1), »Odotus» (n:o 5), »Kaksi sotilasrunoa» (n:o 21–24). Kiilan albumeissa: »Työläispojan runotar», »Tulevaisuuden laulaja» (1937), »Rohkeus», »Ylistys», »Rakkaus» (1940).

156 *L. Vuotila 1967* s. 73.

157 Sama s. 46. Takana saattoi olla uuden sukupolven protestiasenne, rajun temperamentin vastalause viileälle objektiivisuudelle tai — kuten Vuotila otaksuu — liiallinen läheisyys; vastaavasti *Toivo Pekkanen* (Työläisälymystön ongelmia, Suomalainen Suomi n:o 1/1944) selitti, ettei voinut kirjoittaa S:n romaanista, koska se oli täynnä »itse elettyä ja voitettua elämää».

158 Siippaisen lehti- ja albumiproosaa: »Kosto» (Tulenkantajat n:o 4/37), »Sininen liekki» (sama n:o 11/38), »Almanakka» (Kirjallisuuslehti n:o 2/38), »Voimakkaampi» (Kiilan albumi 1938). Näistä ensin- ja viimemainittu liittyvät romaaniyrityksiin.

159 Vrt. omaelämäkerralliset tekstit kokoomateoksissa Aleksis Kivestä Olavi Siippaiseen ja Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon sekä muistelmateksti T. Havun toimittamassa teoksessa Ilon ja aatteen vuodet.

160 R.P.: Loistava läpimurto, Kansan Lehti 24/11 –40.

161 Ylivoimainen kilpailija Aaro Kari esiintyy novellissa »Voimakkaampi» (Kiilan albumi 1938). Proosakatkelmassa »Almanakka» (Kirjallisuuslehti n:o 2/38) kuvattu tilanne (vanha työläinen esittämässä almanakkaa ulkoa) toistuu »Tiiliä»-novellissa.

162 Täältä jostakin -antologiassa S:n sotilasarvoksi on merkitty »sotilasvirkamies», mikä käytännössä tarkoittanee tk-miestä.

163 Käy eespäin -antologiaan (1957), jonka toimitussihteerinä Siippainen 40-luvun lopulla oli, sisältyvät (ilmeisesti omana ehdotuksena) hänen sotakokoelmansa runoista »Suru» ja »Vanhat merimiehet» sekä Kevättervehdyksessä 1941 julkaistu työruno »Kevät valimossa».

164 *Vuotila 1967* s. 92.

165 Siippaisen 21/9 –59 päiv. kirje lukijalle Nuoruuden trilogian (1959) irtokannen kääntöpuolella.

166 Main. irtokansi-kirjeessä S. kiistää trilogian omaelämäkerrallisuuden. Poikkeamat (kuten isän kuoleman siirtäminen vuosikymmenellä tai Aarnen sijoittaminen äitinsä sijasta tulitikkutehtaaseen) eivät kuitenkaan ole olennaisia.

167 Varsinaisia työläiskodin tai tehtaan interiöörikuvauksia emme silti kohtaa, ei myöskään havainnollisia ajannäkymiä Kuopiosta; ajankuvauskin on ylimalkaista, retorisesti viittailevaa.

168 Tässä käytetty trilogialaitosta v:lta 1959.

169 *Tyyne Maija Salminen* (o.s. Kivi), s. 25.9.1903 Tuusulassa, k. tammik. 1967 Helsingissä. Vanht kirvesmies Kaarlo Fredrik Kivi (ent. Stenvall) ja Olga Olivia Granqvist. Siirtynyt vanhempien mukana 1907 Helsinkiin, jossa kansakoulu. V:sta 1916 ansiotyössä lapsenhoitajana ja lähettinä, v. 1920–28 kotelotehtaan työläisenä, avioliitto margariinitehtaan sulattimonhoitaja Matti Salmisen kanssa. 20-luvulla Vallilan nuorisoseuran (kom.) jäsen, Kiilan jäsen v:sta 1936, NVL:n kirjallisen harrastuspiirin puh. johtaja 1938. — Lähteitä: Tuusulan seurak. kirkkoherran viraston virkatodistus 8/9 1982; Uuno Kailaasta Aila Meriluotoon (1947); *M. Savutie:* Työläisnaisesta kirjailijaksi, Uusi Nainen 1955 (valokopio käsikirjoituksesta); *Pirkko Lehtonen:* Matristinen aalto 1930-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa. K. Saarenheimon juhlakirja 1983; SK VI; Suomen kirjailijat 1917–44.

170 *Savutie 1955* s. 1.

171 Kailaasta Meriluotoon s. 315.

172 Vrt. *Leila Lotti:* Suomalainen nuorisoromaani. — A. Eskola & K. Eskola (toim.) Kirjallisuus Suomessa (1974).

173 Salmisen lehtiproosaa: »Lähtö» (Tulenkantajat n:o 43/35), »Eilen illalla ja tänään» (T n:o 51–52/36), »Salainen lankeemus» (T n:o 51–52/37), »Pienessä talossa» (T n:o 9/38), »Tyhmiä ihmisiä» (T n:o 51–52/38), »Näinkin voi asiaa ajatella» (Kirjallisuuslehti n:o 12–13/36), »Taidetta taiteen vuoksi» (KL n:o 22–24/36), »Kuka maksaa» (Kiilan albumi 1937), »Esimakua» (KA 1938), »Tykki» (KA 1940).

174 Vrt. *T. M. Salminen:* Katri Vala ihmisenä ja äitinä. — KV — tulipatsas (1946) s. 221 seur.

175 Kansalaissota ja nälänhätä mainitaan koetuiksi »noin kymmenen vuotta sitten» (s. 99).

176 Näistä naisista ylirasittunut Ellen Virta menehtyy synnytykseen, kun taas miehensä asumuseroon pakottanut Aili Mäkinen etsiytyy ikävissään takaisin miehensä luokse. Mäkiskässä on ylpeyttä (hän kiistää olevansa marttyyri), mutta Sannin lähin hengenheimolainen on Mari Leskelä.

177 *V. Kajava:* Realistinen esikoisromaani, Tulenkantajat n:o 35/33; *J. Pennanen:* Jatkajat ja lunastajat, Kirjallisuuslehti n:o 3/33.

178 *R. Palmgren:* Työläisiä sellaisina kuin he ovat, Kirjallisuuslehti n:o 12/35.

179 *A. Turtiainen:* Tuntematon huomen, Tulenkantajat n:o 47/35; *E. Sinervo* (E.R-ä): Lannistuneita työläisiä, Kirjallisuuslehti n:o 18–24/35.

180 Kailaasta Meriluotoon s. 316.

181 *K. Vala:* Omaisuus ja rakkaus, Tulenkantajat n:o 45/37; *J. Pennanen:* Isänmaan ranta (katsaus), Kirjallisuuslehti n:o 1/38 s. 41.

182 Vielä välirauhanajan Kiilan albumissa (III, 1940) ilmestynyt novelli »Tykki» oli sodanvastaisuudessaan edustanut ryhmän henkeä.

183 Kailaasta Meriluotoon s. 316.

184 *Matti* (Matias William) *Lahdenmäki* s. 3.2.1900 Ylistarossa k. 22.11.1968 Helsingissä. Vanht mylläri Herman Julius L. ja Justiina Kriikku. Kansakoulu. V:sta 1918 seka- ja rakennustöissä pohjois-Suomessa, v:sta 1923 rakennustyöläisenä Helsingissä. Opintoja työväenopistossa, Työväen akatemiassa ja Yhteiskunnallisessa korkeakoulussa. Rakennustyöväen liiton, Sosdem. raittiusliiton ja TSL:n toimihenkilö, sotien jälkeen Rauhanpuolustajissa (kuollessaan johtoelimen jäsen). Kiilan jäsen 30-luvun lopulta. — Lähteitä: *Niilo Kujanen:* ML, sesonkityömies, itseopiskelija ja kirjailija, Työläisopiskelija n:o 7/1950; *Olli Laine:* Kynäilijä ja rakennustyöläinen, Uusi Nainen n:o 2/1957; R: ML — työläiskirjailija, Pohjolan Sanomat 25/11 –65; *R. Palmgren* 1965; Suomen kirjailijat 1917–44 (1981); ML:n omat tiedonannot Kemin kaupunginkirjaston kirjall. illassa·marrask. 1965; Kansan Uutisten (23/11 –68) ja Rakentajan (27/11 –68) nekrologit.

185 *V. Kajava:* Työväenkirjallisuutta, Tulenkantajat n:o 21/37; *H. Adler:* Asiakirja suomalaisen työläisen elämästä, Kirjallisuuslehti n:o 9/37.

186 Huomattavasti myönteisempi on V. Kajavan arvostelu Tulenkantajissa (Kansankirjailija katselee elämää) n:o 19/39.

187 *Ere Kolu* (Kustaa Liukonen) s. 30.11.1884 Tampereella, k. 29.6.1960 Rekolassa (Helsingin mlk). Äiti Tampereen puuvillatehtaan työläinen, isä tuntematon. Sekatyömies, v:sta 1917 huonekalupuuseppä. Liittynyt Hauholla 1905 sosdem. työväenyhdistyksen jäseneksi, Viaporin kapinan aikana kapteeni Kockin henkivar-

tiokomppaniassa, 10 v. vankeustuomio 1907–17. Itsenäisyysajalla v:een 1937 SDP:n jäsen, ay-aktiivi ja kunnallispoliitikko. Osallistui syksyllä 1944 Korsolla ja Rekolassa SKP:n ja SN-seuran paikallisosastojen perustamiseen, toimi pitkään Helsingin mlk:n SKDL:n kunnallistoimikunnan sihteerinä ja puh.johtajana. Kiilan jäsen v:sta 1936. — Lähteitä: *M. Savutie:* KL (EK) kuollut, Kansan Uutiset 1/7 –60; *R. Palmgren 1966* II s. 342, 513.

188 Tekstejä Kansan Lehdessä 1917 (n:ot 76, 82, 103), Sosialidemokraatissa: »Talon 'isäntänä'» (sketsi 7/8 –24), »Luteita» (nov. 2/4 –27), »Toverit, nyt vapauteen!» (muist. keväältä 1917, 16/4 –27), proosaa lehden Lepohetkeksi-sivulla 19/11 –27, lisäksi Liukosen nimellä 3/2 –22 polemiikkia maanpuolustuskysymyksestä antimilitarismin hengessä Anton Kotosta ja J. V. Ketoa vastaan. Työväen Kalenterissa 1927 »Vanha asia uudessa valossa» (Hakaniemen mellakka 20 v.). Kotoa ja Kaukaa -lehden avustaja 1925–26, Työväen Toverin 1925–27.

189 Näyte 30-vuotismuistelmasta »Hetkiä elämästäni» Kirjallisuuslehti n:o 5–7/36 s. 128–129. Muita lehtitekstejä: »Kamooni» (Tulenkantajat n:o 17–18/34), »Teräskissa» (T n:o 45–46/34), »Vanha leppä» (T n:o 32/36), »Yö Pitkällä sillalla 1906» (Kirjallisuuslehti n:o 5/37).

190 Vrt. *Erkki Valan* arv. »Kotimainen ensi-ilta TN:llä» Tulenkantajat n:o 11/38. Näytelmän ohjaus Pentti Raunion, pääosassa (Eero Kilava) Aatos Konst.

191 *Joonas Laukki* (Lauri David Vilenius) s. 23/5 1900 Helsingissä, k. 10/5 1969 Ilmenaussa (DDR). Vanht rak. mest. David V. ja Anna Pajalainen. Myös äidin 1914 kuoltua poika lastenkotiin, josta karkasi työskennellen eri ammateissa kotimaassa ja 1917 Venäjällä. Osallistuminen talven 1918 kansalaissotaan; Suomenlinnan vankileirissä. 20- ja 30-luvuilla satamatöissä ja ay-järjestäjänä; v:sta 1930 SKP:n jäsen, vankilatuomio 1933. Kansainväl. prikaatissa Espanjan kansalaissodassa 1937–39. Rauhan ja ystävyyden seuran johtohenkilöitä 1940, vankilassa 1940–44. Syksyllä 1944 SN-Seuran ja 1945 Kuljetustyöväen liiton järjestäjä, 1946 SKP:n Saimaan piirin p-sihteeri. Työkansan Sanomain pakinoitsija, v:sta 1965 Rakentaja-lehden. 50-luvun puolivälistä satama- ym. tilapäistöissä, v:sta 1958 yksityisyrittäjä (traktorinkuljettaja, porari, laturi). — Lähteitä: *J. Pennanen* (toim.): Suomen pojat Espanjassa (1938); Lauri Vilenius (esittely, Soihtu n:o 4/10); *L. Vilenius:* Erään työmiehen päiväkirjasta (1971); *P. Tarkka:* Elämän ja puolueen koulut (arv., Hels. Sanomat 11/12 –71).

192 Eräässä vankilakirjeessä vaimolleen (1944) L-V. suunnitteli Helsinki-aiheisen romaanin (»mainion opuksen») kirjoittamista (Erään työmiehen päiväkirjasta s. 201–202).

193 Niitä ovat »Ylensyöminen» (Kirjallisuuslehti n:o 1/33), »Työläisten asunto-osakeyhtiö» (K n:o 13/35), »Älkäähän olko hysteerinen» (K n:o 22–24/36), »Kokous» (K n:o 2/37), »Suomalaiset Espanjassa» (K n:o 14/37), »Nöyryys, kirje Espanjasta» (K n:o 16/37) sekä »Hyvät ihmiset rikastuvat» (Kiilan albumi 1937). — Sotien jälkeen V:n lehtiproosa jatkui 40-luvussa (1945–46) ja Kiilan albumissa (1954).

194 L-V:n rinnalla on Kirjallisuuslehden avustajana ja kokouspuhuja-parivaljakkona mainittava *Paavo Pajunen,* toinen SKP:n Espanjan-kävijä ja Suomen pojat Espanjassa -teoksen tuotteliain kirjoittaja.

195 *Paavo Pii* (Paavo Olavi Grönlund), s. 25.12.1907, k. 24.5.1940 Helsingissä, isä Johan-Gustaf G. Rakennustyöläinen (rappari) Paavo G. osallistui 30-luvulla vasemmistolaiseen työväenliikkeeseen, vankilatuomio. Vapauduttuaan mukana Työväen näyttämön toiminnassa ja Kiilassa. — Lähteitä: Helsingin väestörekisteritston virkatodistus; Sosialidemokraatin kuolinuutinen 29/5 –40; Paavo Pii (nekrologi, joka sis. Elvi Sinervon puheen haudalla) Soihtu n:o 4/40.

196 Paavo Piin lehti- ja albumitekstit: »Minäkin 26-vuotias» (Kirjallisuuslehti n:o 3/37), »Kirje vain» (K n:o 5/37), »Metallilakko» (K n:o 7–8/37), »Provokaattori» (K n:o 9/37), »Kytösavun aukeilla» (K n:o 11/37), »Sisar» (Kiilan albumi 1938), »Keskustelu» (KA 1940).

197 *Paavo Pii:* »Surrealismi kylvyssä. Taidettako?» — *J. Pennanen:* »...pestynä ja punnittuna» (Kirjallisuuslehti n:o 16–17/37). »Eikö teidänkin mielestänne kaikkien taiteilijoiden — — ole luotava tuotteensa niin, että joukot sen ymmärtävät ja myös omaksuvat?»

198 Pentti Lahden arv. Tulenkantajat n:o 5/39. Näytelmän oli Työväen näyttämöllä ohjannut Helmer Adler ja lavastanut Tapio Tapiovaara.

Uusia lähdeteoksia

Kapinallisten kynien II osan painatusvaiheessa on ilmestynyt Olof Mustelinin n. 120-sivuinen Allan Walleniuksen elämäkerrallinen tutkimus (AW — biblioteksman, publicist och revolutionär i 1910-talets Finland, Hist. och litt.hist. studier 1959, Svenska litteratursällskapet i Finland 1984), jossa mm. täsmennetään W:n kuolinaika Neuvostoliiton vankileirissä: 15/12 –42 (50-luvulla rehabilitointi). Keväällä 1984 on ilmoitettu ilmestyväksi myös Kerttu Saarenheimon Katri Vala -monografia (WS) sen kuitenkaan ehtimättä enää Kapinallisten kynien kirjoittajan käyttöön.

HENKILÖHAKEMISTO

(s. 1–343)

(Tutkimuksen kohteena olevat kirjailijat ja heitä käsittelevät jaksot kursivoitu)

Korjattavaa Kapinallisten kynien I osassa

s. 11 rivi 7 ylh. Sosiaalististen uudistusten, p.o. Sosiaalisten uudistusten
s. 18 rivi 11 ylh. Valentin Kaverin, p.o. Venjamin Kaverin
s. 39 runo 4. säk. muistomitaleja löytä p.o. muistomitaleja lyötä
s. 74 siv. kesk. Kujeileva onnetar (Kansanvalta 1919) p.o. — — 1929
s. 135 runo 1. säk. ökända p.o. okända
s. 139 rivi 1 ylh. Aspelin-Haapakylä p.o. Aspelin-Haapkylä
s. 157 siv. kesk. Luokkavihan litsojan p.o. lietsojan
s. 258 siv. kesk. besorgaajien tukeutuessa p.o. tunkeutuessa
s. 275 rivi 8 ylh. Kivelän erikoisteoksessa p.o. esikoisteoksessa
s. 325 rivi 8 alh. (1904–64) p.o. (1904–65)
s. 356 lähdev. 14 Suomalainen kapitalismi (1948 p.o. – – (1979)
s. 356 lähdev. 16 Määttä, p.o. Mättö
s. 361 lähdev. 5 Vapaus-lehdess p.o. Vapaus-lehdessä
s. 366 lähdev. 71 Suomen kirjaltajat, p.o. Suomen kirjailijat
s. 368 lähdev. 12 Palmgren 1968 I, p.o. Palmgren 1966 I
s. 368 lähdev. 12 Tilanne n:o 3/1936 p.o. Tilanne n:o 3/1963.
s. 372 lähdev. 5 Kauppias-Heikki p.o. Kauppis-Heikki
s. 372 lähdev. 8 Käy eespäin – – 1975 p.o. Käy eespäin – – 1977
s. 374 lähdev. 34 Äikiä: Lauluja – – p.o. Äikiä: Laulaja – –
s. 382 lähdev. 3 Poika elää elämäänsä, p.o. Poika eli elämäänsä
s. 382 lähdev. 8 Raskas isänmaani p.o. Rakas isänmaani
s. 396 lähdev. 32 J. V. Sukselainen p.o. V. J. Sukselainen
s. 399 lähdev. 3 (runo) Luokkavaltaa luokkaa p.o. luokkavaltaa luokaa
s. 401 lähdev. 18 Tiennäyttäjät 3, 1928 p.o. Tiennäyttäjät 3, 1968
s. 413 lähdev. 56 istuntosaliin 20.12.1930 p.o. 20.12.1929
s. 414 lähdev. 68 Tienhaarassa (1928) p.o. Tienhaarassa (1929)
s. 419 2. palst. Kaverin, Valentin p.o. Kaverin, Venjamin

Henkilöhakemistossa kursivointi ei kuulu seuraaviin nimiin: Sinclair, Sinovev, nimet Trotskista Turgenjeviin sekä Twainista Ursiniin

Teoksen 2. osan kieliasusta vastaa tekijä yksinään.

SISÄLLYS

II osa

III osa

ENSIMMÄISET SODANJÄLKEISET VUODET (1944–51)